

HAJNAL ISTVÁN KÖR – TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

A város és társadalma

*Tanulmányok
Bácskai Vera tiszteletére*

A város és társadalma

A város és társadalma

Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
2010. évi, Kőszegen megrendezett
konferenciájának kötete

Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület
Budapest, 2011

Szerkesztette:

H. Németh István
Szívós Erika
Tóth Árpád

A szerkesztésben közreműködött:

Klement Judit

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Civil Alapprogram,
valamint az egyesület támogatóinak 1%-os adófelajánlásai.

Címlapon:

Rudolf Alt: A Lánchíd és a királyi vár a hajóállomás felől. 1880.
(A Szépművészeti Múzeum engedélyével.)

© **Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület és a szerzők**

Kiadja:

a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület

Nyomdai előkészítés:

Kalonda Bt.

Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában.

Vezető: Szathmáry Attila

ISBN: 978-963-89463-0-0

Tartalomjegyzék

<i>Gyáni Gábor</i> : A 80 éves Bácskai Vera köszöntése.....	9
<i>Kövér György</i> : Vera az országban.....	15

VÁROSI ATLASZOK , VÁROSTERVEZÉS, INFRASTRUKTÚRA-FEJLESZTÉS

<i>Gyulai Éva</i> : Óváros és Újváros a 15. századi Miskolcon – Adatok a kétközpontú városok topográfiájához	21
<i>Bariska István</i> : Középkori városszerkezet az újkori Kőszegen	31
<i>Jankó Ferenc</i> : Motivációk, célok és konfliktusok a szocialista műemlékvédelem városformálásában.....	39
<i>Farkas Noémi Tünde</i> : Erdőn túli város, avagy erdélyi várostervezés a 19. században	52
<i>Kalocsai Péter</i> : A városi közlekedés modernizációja Magyarországon (1867–1914)	62
<i>Melega Miklós</i> : A magyar városok infrastruktúrája a 19–20. század fordulóján.....	78
<i>Sipos András</i> : Várostervezői gondolkodás Budapestről 1930–1960.....	93

VÁROSHÁLÓZAT, BEVÁNDORLÁS ÉS VÁROSI MIGRÁNSOK

<i>Gulyás László Szabolcs</i> : 15–16. századi parasztságunk városba költözésének jogi háttere és gyakorlata (Eperjes és a jobbágyköltözés).....	113
<i>Horváth József</i> : Honnan gyarapodott Győr lakossága a 17. században?	125
<i>Géra Eleonóra Erzsébet</i> : Buda, a bevándorlók fővárosa	137
<i>Czoch Gábor</i> : Egy kutatás első tapasztalatai a magyarországi rendi polgárság társadalmi viszonyairól a 19. század első felében. Adatok a polgárok származáshelyéről	153
<i>Tóth Árpád</i> : Tér és társadalom – ahogyan a pozsonyi polgárok láthatták (Városhálózat és társadalmi mobilitás alulnézetből).....	164
<i>Halász Imre</i> : Regionális városhierarchia a Bach-korszakban a soproni közigazgatási területben.....	177
<i>Kövér György</i> : Lázongó migránsok, avagy kóborló rebellisek (1883)	186

<i>Fleisz János</i> : Nagyvárad a városhierarchiában a középkortól napjainkig.....	197
<i>Paksy Zoltán</i> : Egy „csinált város”: Zalaegerszeg társadalmi fejlődése a II. világháború után.....	210

A VÁROSI TÉR HASZNÁLATA, KAPCSOLATOK A VÁROSI TÉRBEN

<i>Prajda Katalin</i> : Egy firenzei szomszédság a Zsigmond-kori Magyar Királyságban.....	225
<i>Novák Veronika</i> : Sorba rendezett terek – utcalisták és térképzetek a 14–17. századi városleírásokban.....	234
<i>Horváth Gergely Krisztián</i> : Város a városban. Főhercegi ingatlanok Magyaróváron az 1869. évi népszámlálás tükrében.....	249
<i>Prokopovych, Markian</i> : Az Opera, a tömeg és a sajtó. Botrány a megnyitón: Budapest, 1884.....	258
<i>Szécsényi Mihály</i> : Közterületi csattanók. Villamosbalesetek Budapesten az 1910-es években	268
<i>Gergely Katalin</i> : Villatelep a Svábhegyen, 1911–1945.....	284
<i>Apor Péter</i> : A város mint a lázadás helye: aktivizmus és térhasználat a késő szocialista Budapesten	297

POLGÁRI KARRIER – POLGÁRI LÉT

<i>H. Németh István</i> : A vezetés dinamikája. A kassai városvezető elit általános jellemzői (16–17. század)	311
<i>Kuzma Dóra</i> : Polgárkarrier a 16. századi Besztercebányán	323
<i>Somorjai Szabolcs</i> : Nem fizető adósok és csaló hitelezők. Csalási módszerek az 1840-es évekből	335
<i>Pál Judit</i> : Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselése a kiegyezés után.....	346
<i>Csekő Ernő</i> : Geiger Gyula szekszárdi virilista tündöklése és bukása. Egy Tolnától Budapestig futó életpálya szekszárdi szakaszáról.....	361
<i>Bódán Zsolt</i> : Egy gyulai polgári háztartás a századfordulón a háztartási naplók tükrében.....	378

<i>Pap József</i> : A városi választókerületek lakossága és választói a dualizmus időszakában.....	389
<i>Ablonczy Balázs</i> : Rejtelmes sziget. A Lупpa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950.....	404

A VÁROS MŰVÉSZI REPREZENTÁCIÓJA

<i>Dede Franciska</i> : „... az egyetlen modern város a többi nagy falvak között”. Justh Zsigmond Párizsa	419
<i>Keszei András</i> : A város narratív identitása.....	436
<i>Valló Judit</i> : Móricz Zsigmond Budapestje. Egy bérház társadalma <i>Az asszony beleszól</i> című Móricz-regényben	450
<i>Vörös Boldizsár</i> : Budapesti helyek, háborús események – propagandisztikus ábrázolások. Illés Béla „vígszínházi csatá”-ja.....	460
<i>Tamás Ágnes</i> : A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élclapok hasábjain	470
<i>Takács Róbert</i> : A városi lapok – egy hiányzó szint a Kádár-korszak nyilvánosságából.....	484

A VÁROSI TÉR DISKURZUSA, EMLÉKEZETE ÉS A VÁROS MINT KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

<i>Szívós Erika</i> : Erzsébetvárosi legendák: az interjúk haszna a várostörténetben.....	497
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Tértfoglalás. Kommunikációs stratégiák a Szépművészeti Múzeum bővítése körüli vitákban	516
<i>Cora Zoltán</i> : Ötvenhat elhullajtott levelei Gyulán: emlékezet és „valóság”	529
<i>Németh Györgyi</i> : Miskolc kettős 20. századi ipari öröksége.....	538
<i>Tamáská Máté</i> : Építőanyag és etnikum összefüggése Kassa vidékén.....	553

A 80 éves Bácskai Vera köszöntése*

Néhány hete csupán, hogy Vera – másokkal egyetemben – engem is köszöntött 60. születésnapom alkalmából. Most rajtam a sor, hogy a magam nevében, és ami ennél jóval fontosabb, a Hajnal István Kör tagsága, valamint egy ennél is tágabb kör nevében beszélve köszöntsem őt 80. születésnapján. A Hajnal Kör mostani konferenciája erre a legalkalmasabb fórum, annak a szakmai szervezetnek az évi összejövedele, amelynek Vera volt az egyik megálmodója, az egyik életre hívója, és kezdetben, majd hosszú időn át a fő működtetője is Benda Danival az oldalán.

Vera, a várostörténész legtöbbünknek, nekem biztosan, már egyetemista kori olvasmányainkból is ismert volt: a *Magyar mezővárosok a XV. században* című első jelentős könyvét 1971-ben vettem meg és olvastam el még azon nyomban. Azért vagyok ebben biztos, mert akkori szokásom szerint minden megvett könyvembe beleírtam a nevemet és a könyv megvásárlásának a dátumát. S azt pedig, hogy ezt a könyvet tényleg el is olvastam, abból tudom, hogy tele van soraláhúzásokkal, a margón olvasható különféle jelzésekkel, márpedig, bevallom, Verának ez a könyve nem járt a kezemben az utóbbi évtizedekben.

Amikor első munkahelyemen, a Fővárosi Levéltárban személyesen is megismerkedtem vele, a tudományos titkárral, hamar barátság alakult ki közöttünk. Kapcsolatunknak erről a kezdeti szakaszáról Vera is megemlékezett, amikor ő köszöntött engem júniusban; alig tudnék ehhez mit hozzátenni. Hacsak azt nem, hogy mit jelentett számomra, a kezdő kutató számára az ő kivételes szakmai tudása és milyen fontos volt nekem akkortájt a Bácskai-Tánczos házaspár, akik szimbolikusan és magánemberi éthoszukban egyaránt, '56 abban az időben megtagadott, vagy felejtetni kívánt, felejtetni azonban lehetetlen szellemét, erkölcsét és igazát képviselték a maga elevenségében. Azért is volt ez nekem oly fontos akkoriban, mert öelőttük nem találkoztam igazi 56-osokkal, olyanokkal, akik nemcsak hogy tevőleges csinálói voltak a forradalomnak, de akik kendőzetlenül hűek tudtak és akartak maradni ahhoz, mellőzve minden alakoskodást, szemhunyorogatást és hamiskodást.

* Gyáni Gábor köszöntője. Elhangzott 2010. augusztus 28-án Kőszegen, a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciáján, a 80. esztendőös Bácskai Vera tiszteletére rendezett fogadáson.

Pedig rossz idők jártak akkoriban Verára és Vera sorstársaira. Ne feledjük, Gyuri – vagyis Tánczos Gábor – egyik vádbeli terhelő tanúja volt Vera közvetlen főnöke a levéltárban, aki néhány méterre dolgozott csupán tőle a BFL városközi központjában. S mennyire méltatlan volt ráadásul, hogy az egyik legkitűnőbb magyar város- és társadalomtörténész levéltárosként volt kénytelen, még úgy is alig megtúrten, dolgozni, lopva az időt mind a kutatásra, mind az írásra; hogy örülnie kellett egy akár néhány hetes külföldi útnak is, amikor építhette végre nemzetközi szakmai kapcsolatait, olvashatott és tájékozódhatott a nagyvilágban és a szakmában. Sajátosan magyar, mondhatni kelet-európai életút Veráé, amely akkor fordult csupán jó vagy jobb irányba, amikor a kádári Magyarország végéhez közeledve Vera végre kutatói státusba került egy akadémiai kutatócsoportban. Igaz, pályája elején, amikor az emlékezetes leningrádi tanulóévek után itthon elhelyezkedett (pontosabban: elhelyezték), nyomban az egyetemen találta magát. De amint azt gyakran elmondta nekem, és persze másoknak is, nem igazán találta ott a helyét. Neki kellett volna ugyanis oktatni azt, amit éppen csak elsajátított, vagy azt, amire nem is érezte még magát felkészültnek. Ez az ötvenes évek eleji, Rákosi korszak-beli egyetemi állapotok általános sajátossága volt. Nem tartott azonban túl sokáig ez a kivételes helyzet, következett '56 tavasza, majd jött a megtorlás meglehetősen hosszúra nyúlt ideje. Amikor azután Vera a hatvanas évek elején – Szabó István nagylelkű segítségével – újrakezdhetette történészi, immáron várostörténészi munkálkodását, egyszerre tért vissza pályája kezdetéhez, amit megszakított a történelem vihara, és menekülhetett bele egyúttal abba a tevékenységbe, amely kiragadta őt valamennyire a Kádár-kor mindennapi mocsarából. A szellemi önépítés útja volt ez számára, amely megvédte a letargiától, biztosítva is egyúttal örökké vidám természetéhez a megfelelő külső kondicionáló körülményeket.

Volt ugyanakkor haszna is ennek az egyéni balsorsnak. Nemcsak az, hogy a szenvedés, a méltánytalanság átélése, a mellőzöttség tudata ellátja az embert azokkal a tapasztalatokkal, amelyek mélyebb gondolkodásra teszik őt képessé, mélyebbre, mint azokat, akiknek az élete az övénél szerencsésebben alakult. Ennél jóval prózaibb dolgokra gondolok ezúttal: kiderült ugyanis, hogy nem teljesen idegen Verától a levéltári munka, jóllehet nem önszántából, hanem felsőbb politikai akaratból került erre a pályára. A hatvanas-hetvenes, sőt még a nyolcvanas években is viszonylag gyakori (ma már alig létező) történész-levéltáros típusát testesítette meg Vera, aki maga kedvtel lelte a széles körű történeti (levéltári) forrásismeretben. Azzal a további előnnyel is járt (járhatott) e szakma művelése, hogy viszonylag könnyűszerrel mentesíthette magát az ideológiai szemléletnek elkötelezett történetírás megannyi nyűgétől, ami akkoriban sokakat sújtott az egyetemi és akadémiai berkekben. Azoknak a történészeknek a művei, akik pedig a mainstream vezéralakjai voltak akkoron, ma már nem vagy alig használhatók, tudománytörténeti (ideológiatörténeti) tényként tarthatók legföljebb számon. Vera ezidőben írt tanulmányait átlapozva ellenben más a tapasztalatunk; e tanulmányok újraolvasását megkönnyíti számunkra, hogy

java részük összegyűjtve is megjelent a 2007-ben a Fővárosi Levéltár gondozásában kiadott két vastos, a *Városok és polgárok Magyarországon* címet viselő munkában.

Vera szellemi alkatához mindig közel állt az empirikus alapozás igénye, az empiriában való elmélyülés öröme, nála ugyanis a levéltári bűvárkodás kifejezetten örömteli ténykedés volt. Vannak, akiket az elméleti problémák taglalása tüzel jobban; Vera akkor a leglelkesebb, ha új és meglepő történeti adatokra lel, amiket azután egy adott történeti probléma felfejtése, kifejtése vagy megoldása végett hasznosítani tud. Se szeri, se száma az olyasfajta emlékeimnek, melyekben ezekről a történeti-kutatói élményeiről beszélt Vera lelkesedve, jóllehet nem a levéltári kuriózumkeresők ismert módján tette ezt, hanem úgy, hogy mindig megmaradt a történetírói érzékenység talaján. Nem az következik ebből, hogy a lapos empirizmus rabja lett volna, ellenkezőleg. Bizonyágképpen emlétem, hogy éppen tőle kaptam erős indítást ahhoz, nézzek szét alaposan a nemzetközi várostörténet-írás világában. Vera már a hetvenes években két lábbal benne állt az akkori lehetőségekhez és különösen az ő szűkös lehetőségeihez mérten már tágasnak tetsző nemzetközi történész diskurzusban. A Dyos körül csoportosuló angol historikusok irányába tájékozódott elsősorban; közülük számos kitűnő történésszel, például Penelope Corfielddel vagy Peter Clarkkal közeli, személyes kapcsolatokat ápolt a későbbiekben. S ne feledjük: ő volt az, aki (Nagy Lajossal az oldalán) megkísérelte meghonosítani Magyarországon a kvantitatív város- és társadalomtörténetet, s tette ezt oly módon, hogy szinkronban volt a társadalomtudományos történetírás akkoriban mérvadó megnyilvánulásaival. Ha valakire igazán illik a kozmopolita történész jelzője az akkori időkből, az Bácskai Vera. Pedig roppant erős volt akkoriban (is) a provincializmus visszatartó ereje, különösen a várostörténet-írást tekintve, amely a városbiográfia-írásnak, a helytörténetírásnak volt és maradt erősen elkötelezve. Az a széles látókör, amire a város- és a vele egybekapcsolt társadalomtörténet már ebben az időszakban képes volt szert tenni, Bácskai Verának, a meglehetősen szerény akadémiai pozícióba szorított magyar historikusnak volt igazán köszönhető ezidőtájt. Erről korábban hosszabban beszéltem már, amikor 1996-ban Salgótarjánban mérlegre tettem mai várostörténetírásunk teljesítményét.

Vera életét hosszú időn át uralták a diszkontinuitások. A politikai rendszerváltás, amit férje, Gyuri, sajnos már nem élhetett meg, úgy szolgáltatót elégtételt Verának, hogy felkínálta neki a páratlan lehetőséget: éljen végre teljes értékű életet citoyenként, gondolkodóként és tudósként egyaránt. Elismert történészként térhetett így vissza az egyetemi katedrához és az akadémiai tudományos életbe; egyúttal az is megadatott neki, hogy ha mégoly későn is, de korántsem elkésve, tudományos iskolát alapíthasson. Hívei, informális tanítványai már előtte is akadtak (magamat is közéjük számítom, de másokat is említhetnék: ne feledjük Gajáry Pistát a hozzá közel állók közül); ekkortól nyílt azonban csupán lehetősége a tudományos utánpótlás egyetemi kinevelésére. A tanszék, melyet egy ideig vezetett és ahol tanárként máig otthon érzi magát, az ő saját teremtménye; a társadalomtörténeti doktori

iskola, amit ma Kövér Gyuri vezet, Vera legragyogóbb, legértékesebb produktumai közé tartozik. Neki köszönhető, hogy a társadalomtörténet-írás Magyarországon ma nem csupán egy szűk klubbeli elit privát magánügye, hanem élő és virágzó történeti aldiszciplína, sok-sok minősített kutatóval, különféle orgánumokkal és szervezeti megnyilvánulással. Ezt a tényt kívánjuk demonstrálni ezúttal azzal, hogy a mostani konferencia plenáris ülésének az előadásait azokkal az immár komoly, de még mindig fiatalnak számító történészekkel tartatjuk, akik a Bácskai-féle első egyetemi szériából kerültek ki még az 1990-es évek első felében. Közülük nincs most itt mindenki, aki itt lehetne, de hát nem adhattunk szót mindenkinek az idő szorítása miatt.

A kilencvenes évek Vera számára a nemzetközi ismertséget és a nemzetközi elismertséget is meghozták. Egyik legfontosabb könyve angol nyelven is napvilágot látott, s várostörténeti munkásságának a nemzetközi befogadása is megtörtént ebben az időben. Nagy szerepe volt Verának Peter Clark, valamint a korán elhunyt Herman Diederiks és Bernard Lepetit mellett a European Association of Urban Historians szervezeti felállításában, majd kezdeti működtetésében; így és ezért lehetett a szervezet egyik, nevezetesen a budapesti konferenciájának éppen ő a házigazdája. S milyen sokat köszönhetnek neki azok a doktoranduszok, akik Vera személyes kapcsolatai jóvoltából tölthettek rövidebb-hosszabb időt a leicesteri várostörténeti kutatóközpontban!

Tudományos tevékenysége ekkor is szerteágazónak mondható. Amellett, hogy megírta azt a példamutató, prozopográfiai jellegű társadalomtörténeti munkáját, amely a mikrotörténet-írás hazai úttörésének számít, nagy örömünkre és bevallom, az én folytonos ösztönzéseimre is elkészítette, majd 2002-ben publikálta a várostörténet első hazai szintézisét, a *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* című monográfiáját, melynek angol nyelvű megjelentetése máig várat magára. S végül: majdnem csupán a saját szórakoztatására, jóllehet a szakma nagy nyereségére, ontja magából a társadalomtörténeti esettanulmányokat, amelyeket jó lenne önálló kötetben összegyűjtve együtt publikálni.

A törekeny, ám annál sportosabb Bácskai Vera, a város- és társadalomtörténet hazai nagyasszonya ezennel 80 éves. Ez látszat csupán, nem fedi ugyanis a valóságot – ha valóságon azt értjük, hogy milyen élénk aktivitást fejt ki Vera mind a mai napig.

Olyanok köszöntik Verát ebből a jeles alkalomból, akikkel megszámlálhatatlanul sok közös emberi és szakmai tapasztalat, több évtizedes szoros együttgondolkodás és gyakorlati ténykedés köti őt össze. A röviden Hajnal Körösök néven ismert társaságról van szó, akik – egy-két fájó kivétellel, Benda Danira gondolok itt elsősorban – megint és még mindig együtt lehetnek, kiegészülve persze újakkal, a negyvenesekkel, a harmincasokkal és immár a húszasokkal is. Ez, mondhatom, varázslatos dolog, hiszen a bennünket összekötő szálak tisztán spirituálisak, nem egzisztenciálisak vagy hatalmi érdekeltiségből fakadóak. Ezért a mi közös világunk korántsem formális, hanem lényegi közösségi kapcsolaton nyugszik, és ilyen a kap-

csolatunk Verával is. Ez benne a legszebb és egyúttal a legvonzóbb, mert éppen ez az emberi kapcsolat méltó Verához, aki bár volt vezető is, legalábbis tanszékvezető, ez alig nyom ezúttal a latban. Folytonosan az emberi rokonszerven alapuló és szakmai éthosszal átítatott kapcsolatok jellemezték az ő szűkebb közösségi világát, ez hatotta át a körülötte keletkező közösség atmoszféráját, melyen belül ott állt és áll Vera ma is szerényen, mint kohéziós erőt kifejtő erős személyiség. Ez nem valamiféle kikényszerített állapot, a legkevésbé sem tervezett és módszeresen kivitelezett művi világ, ami a legtöbbünk munkahelyén tenyészik, hanem a spontaneitás tere, ahol jól érezzük magunkat vele együtt, hiszen ezt a teret a szabadság aurája élteti. Nem ez lenne a helyzet, ha hiányozna belőle Vera sajátos személyisége, amely kizárólag ezt a légkört tűri meg maga körül. Köszönet jár neki mindezért.

Nem először és remélem, nem is utoljára köszöntjük Verát a születésnapja alkalmából. Két *Festschrift*-kötet tanúskodik minderről, a maguk együttesen több mint ezer oldalával és hatvanöt szerzőjével. S erről fog, reményeink szerint, tanúskodni ez a konferencia is, amely születésnap emlékkonferencia, noha persze a Hajnal Kör soron következő évi tanácskozása is egyúttal. A tanácskozás témája – *Város és társadalma* – hivatott bennünket és mindenki mást emlékeztetni erre a szándékunkra. Olyan seregszemlét terveztünk átnyújtani Verának egy újabb ünnepi kötet helyett – amiből már úgyis van neki kettő – amin lemérheti: milyen volt munkásságának a hatása az utánpótlásra, mennyire termékeny a tudósi és tanári pályafutása. A tanácskozás legtöbb előadója és hallgató résztvevője ugyanis valami módon, a többség formálisan is Vera tanítványa, valamikori hallgatója, vagyis az ő köpönyegéből bújt elő. Ez a seregszemle ezért el sem lenne képzelhető Vera nélkül és valamilyen módon mindig őt idézi, anélkül, hogy neki meg kellene szólalnia.

Amikor idáig jutottam e köszöntő beszédet írva, találmra belenéztem Kövér Gyuri 15 évvel ezelőtti *Laudatio helyett* című rövid, kötet eleji köszöntő szövegébe, ami az első Bácskai Vera-*Festschrift* élén áll. Meglepődve, ugyanakkor kissé megremülve vettem észre, hogy lényegében azt mondtam el kissé bővebb lére eresztve, mint amit Gyuri néhány mondatba sűrítve mondott akkor Veráról és Vera kapcsán mirőlunk. Pedig, istenemre, nem tőle puskáztam. Ennek szerintem két oka van: egyrészt, hogy ez a póre valóság, vagyis ilyen maga Vera; másrészt, hogy egyfajta diskurzus szól csupán Veráról, egyetlenegy van belőle forgalomban. Szokásomnak megfelelően nem tennék a kettő közé most sem egyenlőségjelet, elgondolkodtatónak tartom viszont, hogy honnan származik a feltűnő hasonlatosság a két köszöntő között. A valóság sok, egymástól különböző, olykor egymásnak ellentmondó nézőpontból tárul, tárulhat fel csupán, több van tehát belőle egynél. Könnyen adódhat azonban, hogy Kövér és az én látószögem, és talán másoké is a jelenlévők közül, annyira egybevágy egymással, hogy Verából mégiscsak csak egyetlenegy van, az az egy pedig éppen olyan, úgy hat ránk, ahogyan azt az imént érzékeltetni próbáltam. Ezúttal megtörni látszik a posztmodern pluralitás törvényszerű logikája, ami más-különben szentnek tűnik a szememben.

Nem más, mint fegyverletétel ez részemről a Bácskai-jelenség episztemológiája előtt, az előtt a valami előtt, ami életemnek hosszú időn át oly fontos alkotóeleme volt és a továbbiakban is alapvető része marad. Hiszen, ahogyan a filozófus Alasdair MacIntyre találóan fogalmaz, „számos elbeszélésnek vagyunk egy időben szereplői, melyek közül egyesek beágyazódhatnak másokba”. Amikor most Verát köszöntjük, óhatatlanul a magunk életéről is beszélünk, amibe mélyen beágyazódott az ő külön élete is, s ami nélkül másként alakult volna a mi életünk is, mint amilyenné végül lett. Ez persze kölcsönös beágyazódás, amiről Vera is beszámolt a maga oldaláról, amikor néhány hete engem köszöntött. Ettől a kölcsönös beágyazottságtól lesz, lehet személyes hite a mostani köszöntőnek is, amit úgy igyekeztem szavakba önteni, hogy lehetőleg hiányozzanak belőle a formális, a felköszöntések rituáléjából szükségképpen adódó retorikai sallangok. Boldog születésnapot kívánok, Vera, a magam és mindannyiunk nevében!

Gyáni Gábor

Vera az országban*

A kárhogy erőltetem az emlékezetem, nem tudom felidézni, hogy vajon a „Vera (nem csak) a városban” szerkesztői az „Ábel az országban” népi vagy az „Alice Csodaországban”, ne adj isten a korai Wenders „Alice a városokban” európai nemzeti mintájának megcsavarításával választottak annak idején címet a 65 éves jubileumi kötethez. Jómagam, mint akkori meseszerző, hajlanék az utóbbi értelmezésre, s mint gyakorló mesemondó hiszek is a folytatásos mesékben. Ráadásul most is a mindenre figyelmes Varga Laci barátunk hívott fel, hogy találjak már ki valamit kőszegi köszöntésül. Én meg szabadkoztam, no de ki hisz ma már a hajdani mesékben. Mindnyájan lassan kinőttünk az ábrándozások korszakából. S azt is be kell látnom, hogy nem léphetek kétszer ugyanabba a laudációba. Nem tudnék már olyan magától értetődő, „áttetsző áthallásokkal” fogalmazni, hogy Glósz Jóska is megdicsérjen érte. S ekkor ötlött eszembe az ország. Nem a trianoni, nem is az azelőtti. A határok által szabdalatlan. Beregszásztól Alsó-Lendváiig. Gyulától Bécsig. S még azon is túl. Mindazok az emlékezeti helyek, ahova Verát történetek, tanulmányok és tisztelők fűzik.

A térbeli és időbeli távolságokat egybesűrítő pálya. Hiszen kevesen mondhatják el magukról, hogy a XV. századtól a XX. századig forrásszinten otthonosan mozognak a történelem terepasztalán. Hogy majdnem fél évszázad múltán reprintben érdemes kiadni egyik első művüket a késő-középkori gyulai uradalmi mezővárosokról. Hogy ugyan ki más lenne most is kész először a kézirattal, ha egy XVIII. századi dunántúli várostörténeti monográfiát meg kell csinálni. S aki, ha vonakodik is átruccanni a XX. századba valamely pesti családtörténet kedvéért, olyan mázlija van, hogy egy XIX. századról szóló dolgozata alapján felkeresik a Bécsben élő leszármazottak és rábízzák fennmaradt emlékeiket, a titkokat őrző családi naplókát és levelezést. Mert, mint KIG tanár úr (*Kovács István Gábor – A szerk.*) szokta mondani: a szerencsét folyton üldözni kell.

S Vera kitartóan nyomába szegődött Fortunának már azzal, hogy még be sem fejezi az éppen aktuális témát, már azon töri a fejét, hogy mi legyen a következő.

* Kóvér György köszöntője. Elhangzott 2010. augusztus 28-án Kőszegen, a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciáján, a 80. esztendőös Bácskai Vera tiszteletére rendezett fogadáson.

Csak mindig legyen a keze ügyében olyan forrás, amely valamilyen új felfedezésre csábít. Lehet az akár regnikoláris összeírás vagy betáblázási könyv, akár házassági szerződés vagy végrendelet, akár napló, vagy visszaemlékezés. Az se baj, ha az iratok megszólaltatásához valami új módszertani fogásra van szükség, mint a faktoranalízis volt. Őt sohasem a pusztá deskripció érdekelte, azt éppoly unalmasnak tartotta, mint a matéria fölött magasan röpködő hochmecolást. Úgy érezte, külön-külön egyikből sem szikrázott még ki soha igazán kreatív gondolat.

Bizonyára az életpályából is adódik, hogy mindenütt szép számmal akadnak tisztelői. S nem csak a sors vagy a véletlen szeszélyéből adódó zsidó gimnáziumbeliekre és a „Ráskaistákra”, az V. kerületi madiszosokra, a leningrádiakra és a snagoviakra, vagy akár a Lukács és a balatonalmádi akadémiai üdülő fürdőző társaságaira gondolok. S talán nem magyarázható minden pusztán a munkahelyek változatosságával sem, hogy ugyanis sokféle íróasztal mellett ülve dolgozott, levéltárban, múzeumban, akadémiai kutatócsoportban és egyetemen egyaránt. Sejthetünk emögött valami mást, valami többet. Arra a képességére gyanakszom, amelyet akkor érezhettem leginkább, amikor és ahogyan pillanatok alatt szót tud érteni bármelyik generáció tagjaival. Legyen az doktori szigorlati megbeszélés, amikor a témakörök és szigorlatoztatók kijelölése után máris át lehet térni a legbelső titkokra vagy a legfrissebb hírekre. Vagy ugyanezt láthatjuk Hajnal István körös, mogersdorfi vagy nemzetközi várostörténeti konferenciákon, a vitában való részvételnél, kávészüneti vagy a fehér asztal melletti beszélgetésekkor egyaránt. Miközben tudjuk, hogy nem az a könnyen barátkozó fajta. Ráadásul rettegett moderátor. S a legkülönbözőbb helyzetekben is keményen megmondja a véleményét. Hányszor hallottuk tőle még nemrégiben is a nem éppen hízelgő kijelentést, kijöve valamilyen zömmel urakból összeverbuvált bizottsági vagy kuratóriumi ülésről: „Már megint én voltam az egyetlen férfi.” Ha nem érdemelte volna már ki épp Beluszky Páltól a „magyar várostörténet nagyasszonya” címet, bizvást odaítélhetnénk neki a „legszociálisabb magyar társadalomtörténész” titulust. De mi nem címekeket osztogatni jöttünk most ide.

Kedves Vera, lehet, hogy nem érnék már utol az utolsó villamost, mint Prágában 1994-ben. Sőt, a legvalószínűbb, hogy el sem indulnánk utána. De hiszen bármikor leintheünk egy taxit. Még akkor is, ha azt tanultad otthon, rendes polgári úrilány ehhez az eszközhöz csak kivételes esetben folyamodik.

Lehet, hogy nehezebbnek tűnik a koffer, amivel hosszabb útra kelünk, s talán már maga az elindulás, az utazásra rászánás is körülményesebben megy. Ne aggódj, ebben a virtuális országban, amelyben mozogsz, bármikor készenlétben áll számodra az a néhány kilónyi vagy kilométernyi baráti forspont.

Lehet, hogy néha aggódsz, vajon találsz-e újabb forrást, ami felkelthetné az érdeklődésedet. Nyugodt lehetsz, ennek az országnak a levéltárosaira bizton számíthatsz a keresésben, a kedv meg csak megjön hozzá előbb-utóbb.

Az is megtörténik, hogy fránya orvosok azt írják elő, hogy háton kell úsznod, mert a mellúszás nem tesz jót a nyaki csigolyáknak, s te sose szerettél a „tavirózsák” között felfelé nézve csalingázni. Ahogy látom, eltökéltséged átsegít ezen az akadályon is. Úgy látszik, nem kell mindig előre tekinteni.

Kedves Vera, talán nem hangzik túl fellengzősen, ha azt mondom: ez a kör a te országod. Akiket itt látsz fenn a hegyen. S ameddig ellátsz (akár felhős időben is). Akármit is mondtak az ötvenes években: köröttünk a csillagos ég határtalan.

Isten éltesen sokáig!

Strasbourg, 2010. augusztus

Kövér György

**VÁROSI ATLASZOK,
VÁROSTERVEZÉS,
INFRASTRUKTÚRA-FEJLESZTÉS**

Óváros és Újváros a középkori Miskolcon – Adatok a kétközpontú városok topográfiájához*

A középkori Újvárosi templom alaprajza (minorita prothocollum)

A minorita rend az 1720-as évek végén telepedett meg Miskolcon, s az Újváros nevű városrészben máig álló elegáns, emeletes barokk kolostorépületet és a rendházzal egybeépült templomot emeltetett az egri püspök építészével. A Giovanni Baptista II. Carlone által tervezett kolostorban 1748-tól kezdték el vezetni a rend prothocollumát, amelyben a minorita írnok, a rendház és a templom építésének körülményeit taglalva, megemlékezik a helyszínen talált korábbi épületmaradványokról is. A leírás mellé, a lapszélre apró rajzot is mellékel az egykor ezen a helyen emelkedett középkori templom alaprajzával, az alapzat formáját kirajzoló falmaradványokat ugyanis le kellett rontani ahhoz, hogy helyén

az új barokk komplexum felépülhessen (1. kép).¹ A kolostort ugyanis a kései középkorban Ó- és Újvárosra különült Miskolc egykori Újvárosi plébániájának helyén építették fel, ahol még meredeztek az 1544. évi török támadásban elpusztult Szűz Mária-plébániatemplom romjai. A minorita jegyzőkönyv páratlan forrás a középkori plébániatemplom rekonstrukciójához, ugyanakkor a minoriták építészeti iránti érdeklődését és jó szemét is jelzi, az írnok minden bizonnyal maga is jelen volt 1729-ben, amikor az építkezés megkezdődött. Az alaprajz, nem tekintve a mai Deák

1. kép. A középkori templom alaprajza, 1750 körül (Prothocollum 1748–1785, OFM Miskolc).

* A tanulmány a K 81568 számú OTKA-kutatás támogatásával készült.

¹ *Prothocollum Conventus Miskolcziensis ad Sanctam mariam in Coelos Assumptam Provinciae S. Elisabeth Vid(uae) Hungariae Ordinis Minorum S. Patris Francisci Conventualium sub Gubernio Adm(odum) ad(modum) Reverendi Patris magistri Emerici Pál Ministri Provincialis Anno Millesimo Septingentesimo Quadragesimo Octavo Inchoatum (1748–1785)*. Konventuális Ferences Minorita Rend Miskolci Minorita Rendháza. f. 3^r (Prothocollum 1748–1785, OFM Miskolc)

Ferenc téren folytatott bizonyos kisebb jelentőségű leletmentő ásatásokat,² az egyetlen (ikonográfiai) forrás, amely alátámasztja az Újvárosi templomra vonatkozó okleveles adatokat, s a rajzocska értékét növeli, hogy a középkori templomról nem lehet régészeti bizonyítékokat nyerni, hiszen a minorita kolostor ráépült, s így a megmaradt középkori alapfalakat is lebontották 1730 körül.

Óváros és Újváros (Ómiskolc és Újmiskolc)

Az Újváros kialakulását Kubinyi András Miskolc 14. századi birtokosváltásához, jelesül a királyi birtokbavételt követő rendezéshez köti, amikor az új birtokos, a Miskolcot birtokcserével megszerzett I. Lajos, feltehetően gyökeresen átalakította a korábbi település szerkezetét, az új telekszervezetben egyszerre hozva létre az Óvárost és Újvárost. Az előbbit úgy, hogy a Szinva folyóval párhuzamos utca (Piac) két oldalán mérték ki telkeit, az utóbbit a Pece patak körül egy háromszög alakú területen.³ A miskolci intravillanum és extravillanum szervezete valóban igen tudatos kimérésre utal,⁴ de a két településrész elnevezése is azt sugallja, hogy az Újváros csak később alakult ki. Kubinyi András elméletében az Óváros elnevezés arra utalna, hogy ez a terület már a rendezést, vagyis a királyi birtoklást megelőzően is lakott volt.

A miskolci Újvárost az oklevelekben először 1376-ban említik, igaz, egy mezővárosi polgár, egyben Miskolc mezőváros esküdtje személynevében.⁵ Az a tény, hogy az Újváros neve már I. Nagy Lajos (1326–1382) uralkodása alatt feltűnik a forrásokban, korai kialakulására utal, önálló, az Óvárossal közel egyenrangú, plébániával rendelkező városrész azonban csak a 15. században lett belőle. 1411-ben a két városrész bírása, esküdtjei és lakosai még közösen részesülnek királyi kiváltságban, ráadásul abban, hogy a két városra oszló Miskolc Szent István-plébániatemplomába szabadon választhasson plébánost.⁶ Az oklevélből kiderül, hogy 1411-ben még csak egy plébániája van a városnak, amelyen osztoznak az óvárosi és az újvárosi hívek, ráadásul a bírós és az esküdt (bírák) is közösek. Az oklevél, több más hasonló forráshoz hasonlóan, a város lakosait polgárookra és *hospesekre* osztja, az utóbbiak talán

² Gyulai 1996: 248–249.

³ Kubinyi 1985

⁴ Miskolc telekszerkezetéről bővebben: Gyulai 1997

⁵ Arnoldus *iudex... Mathias de noua Ciuitate... iurati de Miskolch*. Miskolc mezőváros oklevele, Miskolc, 1376. jan. 15. MOL DL 6328

⁶ *[i]udicis, iuratorum ceterorumque civium et hospitem utriusque civitatis nostre tam Noue scilicet atque antique Miskolcz appellate [...] plebaniam seu rectoraum parochialis ecclesie sub honore Sancti Regis Stephani [i]udex iurati ceterique cives et hospites necnon tota dicte utriusque nostre civitatis communitas*. Zsigmond király, Miskolc, 1411. márc. 3. MOL DF 248046

az újvárosiakra vonatkoznak. 1414-ben önálló hetipiaca van az Újvárosnak, amely hétfőre esik (*foris... in feria secunda in Noua Civitate Myskolch*).⁷

Az 1729-ben a minoriták által végleg lerombolt Újvárosi templom, illetve plébánia először 1445-ben tűnik fel egy pápai oklevélben, amelyben az óvárosi Szent István- és az újvárosi Szűz Mária-plébániatemplomnak kért búcsúengedélyről van szó. Érdekes, hogy a pápai oklevél, a két miskolci városrészt Ómiskolcnak (*Antiquummiskocz*) és Újmiskolcnak (*Nouamiskocz*) nevezi, feltehetően a pápához benyújtott miskolci *supplicatioban* is így szerepelt.⁸ 1497-ben Miskolc oklevelet ad ki arról, hogy birtokosa, Beatrix királyné Pap Simon miskolci polgár rá háramlott ingatlanait udvaronca és titkára, Gabriel Staniol közvetítésével eladómanyoztta a miskolci plébániáknak, a Szűz Mária- és a Szent István-egyháznak. A miskolci bírák és esküdtek, valamint a polgárok mellett az intulatioban szerepelnek a plébániaegyházak gondnokai is (*victrices*, helyesen: *victrici*)⁹, így feltételezhető, hogy 1497-ben templomjavítás, építkezés folyt a plébániatemplomokban.¹⁰ Az oklevél, különös módon, nem említi a városrészeket, csak a két városi plébániát. Az Újvárosi plébánia 1411 és 1445 között jött létre, s ekkor épülhetett meg kőtemploma is, nem zárható azonban ki, hogy egy korábbi szakrális helyet (kápolna)bővítettek ki. A plébánia 15. századi létrejötte az Újváros megerősödését, lakosságának növekedését jelzi, egyben azt is, hogy Miskolc népessége bizonyosan erre terjeszkedett, hiszen csak itt létesülhettek újabb beltelkek, amelyekhez extravillanumot is hozzárendeltek, feltehetően kevesebb szántóval, mind a két, majd három nyomásban.

Az Újváros és plébániája önállóságára utal, hogy az újvárosi egyház mellett is létrejött egy zsellértcza, a Peceszer vagy Boldogasszonyser, amelynek lakosai az egyház (alapítványi jellegű) zsellérei voltak, akárcsak a Szent István-egyház mellett a mai napig utcát képező Papszer egyházi zsellérei.¹¹

⁷ ZsO III. 1759. sz.; MOL DL 43238

⁸ *Supplicans rector et parochiani ecclesiae parochialis S. Stephani de Antiquamiskocz, Agriensis d., ut praedictam ecclesiam visitantibus indulgentia concedatur. Item pro eadem gratia ecclesiam parochialem B. Mariae de Novamiskocz, Agriensis d., visitantibus.* (1445. jan. 7.) Lukcsics 1931–1938: II. № 827., 829. Idézi: Gyulai 1996: 248., 289. jegyzet

⁹ A *victricus*-ok a templom építésére, pénzügyeire felügyelő kirendelt gondnokok voltak, Sátoraljaújhelyen is együtt adnak ki oklevelet a mezőváros tanácsával (MOL DL 21935). Az adatért és a *victricus* „megfejtéséért” Tringli Istvánnak tartozom köszönettel.

¹⁰ *Nos iudices et iurati, ceterique ciues ciuitatum vtrarumque de Myskolcz ac victrices ecclesiarum parochialium de eadem [...] nostris ecclesiis parochialibus praetactis, sub titulo et honore beate Virginis Marię ac Sancti Stephani Regis in praefatis ciuitatibus nostrisque medio fundatis et edificatis.* Miskolc város oklevele, 1497. szept. 4. MOL DL 20606

¹¹ A miskolci zsellértcákról bővebben: Gyulai 1998: 117–118., 124–125.

1. táblázat: A miskolci Újváros a középkori oklevelekben

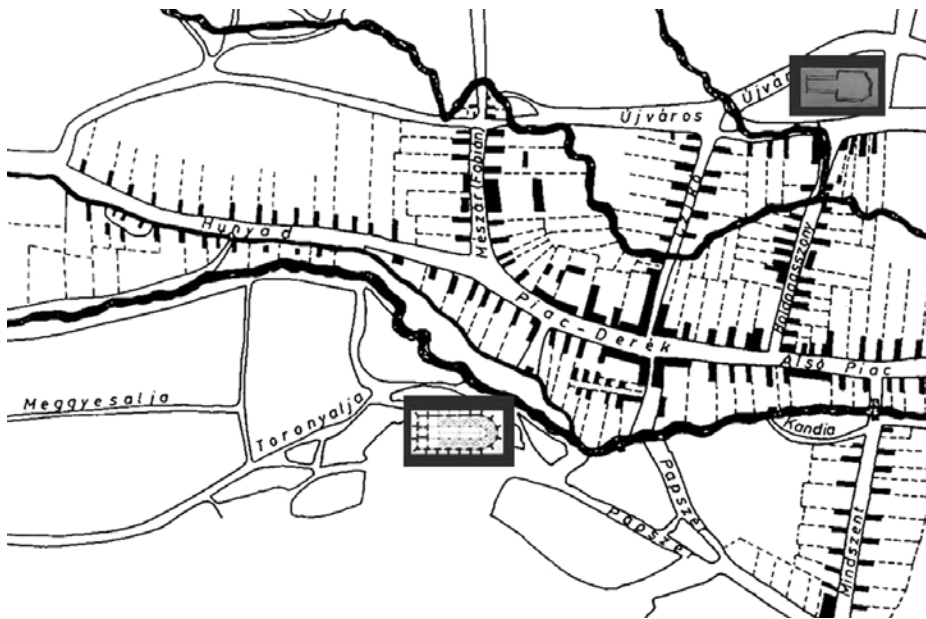
Év	Az említés jellege	Forrás	Jelzet
1376	Személynév	<i>Mathias de Noua Civitate... iuratus de Myskolch</i>	MOL DL 6328
1411	Ó- és Újváros bírása, lakosai (királyi adomány)	<i>utriusque civitatis nostrae Noue atque antique Miskolcz</i>	MOL DF 248046
1414	Hetipiac (hétfő)	<i>in Noua Civitate Myskolch</i>	DL 43238
1445	Plébániatemplom (búcsúengedély)	<i>ecclesiam parochialem B. Mariae de Novamiskocz</i>	LUKCSICS (1938) II. 827/829. sz.
1461	Az Újváros főbírája (királyi adomány)	<i>iudex... noui oppidi nostri Miskocz</i>	MOL DF 248040
1497	A Szűz Mária- és Szent István-plébániák egyházgondnokai	<i>vtrarumque de Myskolcz... victrices ecclesiarum parochialium</i>	MOL DL 20606
1503	Az Újváros főbírája (királyi adomány)	<i>Laurentius Toth iudex noui oppidi Myskolch</i>	MOL DF 248046
1521	Oklevélkiadás, újvárosi bíró, esküdtek, hospesek	<i>Gregorius Wegh Iudex... iurati ciues ac vniversi hospites Noue Ciuitatis Myskolcz</i>	MOL DL 65651

A két városnak külön bírása és esküdt bírái voltak, az újvárosi (fő)bírót, az óvárosi bíró mellett, egy 1461-ben kelt királyi adomány említi először.¹² Az Újvárost irányító bírói testület azonban inkább reprezentációs funkciót töltött be, a mezőváros vezetése fontos ügyekben egységesen lépett fel a 15. század folyamán, így az oklevélkiadásban is.¹³ A két bíró 1503-ban együtt szerepel Candelai Anna (Anne de Foix) királyné adománylevelében,¹⁴ s csak egyetlen olyan oklevelet ismerünk, amelyet az

¹² *Andreas Kun iudex... iurati cives antiqui oppidi nostri Myskolcz, item Emericus Kazay similiter iudex... iurati cives noui oppidi nostri Miskocz.* Mátyás király parancslevele, Diósgyőr, 1461. aug. 9. MOL DF 248040

¹³ Tóth 1996: 365–368.

¹⁴ *Demetrius Zabo iudex veteris et Laurentius Toth iudex noui oppidi nostri Myskolch.* Anna királyné, 1503. febr. 11. MOL DF 248046

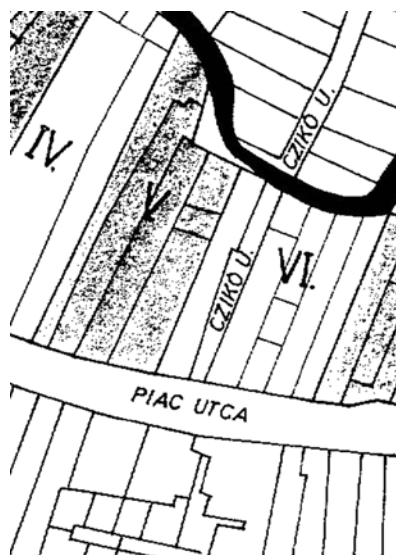

2. kép. A középkori Miskolc plébániatemplomai.

újvárosi főbíró egyedül adott ki: 1521-ben Vég Gergely főbíró, valamint Ideges Miklós és Mikos János esküdtek és a többi (újvárosi) *hospes* foglalnak írásba egy adásvételt, mely során *providus* Mészáros Máté (az Újváros területén fekvő) Kiskassa utca egyik telkét eladta Dobolczay Benedeknek, Miskolc–Óváros lakosának. Az oklevélet rányomott zöld viaszpecséttel erősítették meg, a pecsétnyomatnak azonban csak a körvonalai maradtak meg a papírra írt oklevél alján.¹⁵ Az újvárosi bíró által kiadott oklevélben az újvárosiak *hospes* megnevezéssel szerepelnek, feltehetően a korábbi (14. századi?) alapítás és telepítés, esetleg az időközben történt betelepülés emlékeként. A források nem teszik lehetővé, hogy az (óvárosi) *civis* és az újvárosi *hospes* jogai és minősége közötti különbséget meghatározzuk. Sajnos, az Újváros esetében önálló pecséthasználát nem bizonyítható, Miskolc (illetve az Óváros és Az óváros–Újváros együtt) a királyfős pecsétet használta, 1433-ból ismert egy hártyaoklevele, viaszba nyomott függő cipőpecséttel, királyfej ábrázolásával.¹⁶

¹⁵ *Gregorius Wegh Iudex, Nicolaus Idegesh, Iohannes Mykos Iurati Ciues ac vniversi hospites Noue Ciuitatis Myskolcz [...] predium suum wlgó Thelekh, in vico Kyzkassa.* Miskolc, 1521. jan. 28. MOL DL 65651

¹⁶ Miskolc város oklevele, 1433. márc. 23. MOL DF 83665 (Bárczay cs. It.)

3. kép. Az Óvárost és Újvárost összekötő Czikó utca a 19. kötelben. (16. század)

Az Újvárosi Boldogasszony-templom a Pece-patak két ágának összefolyásán túl, a középkori, Sajószentpéter felé vezető országút nyomvonalán emelkedett, a miskolci Piac utcán keresztülhaladó országút a Boldogasszony utcán (ma: Déryné utca) haladt, és éppen a templomot megkerülve vezetett tovább Észak-Borsod és Gömör megye felé. A középkori Óváros jobbágytelkeit két folyóvíz, a Szinva folyó és a Pece patak között mérték ki, az Újváros telkei pedig a Pece két ága között húzódtak, a két városrészt az országút, illetve az ősi Mészár utca kötötte össze (2. kép).

A népesség gyarapodásával, a két város fejlődésével a két ősi utca kevésnek bizonyulhatott, ezért, feltehetően a középkor végén, esetleg a törökkel elején, az óvárosi Piacról újabb átjárást nyitottak az Újváros felé. A 16. század végétől Czikó utcának nevezett utcácska (ma Kossuth utca) késői megnyitására Miskolc első, 1702-ben készült telekkönyve, a Kötel-

könyv egyik bejegyzéséből következtethetünk. A négy miskolci beltelek alkotta „kötel” a házhelyek középkori kimérésének emléke, s ezt a rendszert a város telekszervezete a polgári korszakig megtartotta. A 18. század eleji telekkönyv szerint a 19. kötelhez, akárcsak a többihez, négy beltelek tartozott, ezek egyikén azonban nem laknak, nincs tulajdonosa, a telek maga ugyanis a Czikó utca.¹⁷ Nem tudjuk, hogyan ment végbe a telek város általi kisajátítása, tény azonban, hogy a beltelekhez tartozó extravillanum is megmaradt, s a továbbiakban ez is a város tulajdonába ment át (*Czikó utca utáni földek*).¹⁸ A telek, akárcsak a többi óvárosi ősi jobbágyfundus, a Pecéig tartott, s az utca, az egykori jobbágytelekről, a Pecét mint „határvizet” átszelve haladt az Újváros felé (3. kép).

Az újvárosi plébániatemplom

Az újvárosi plébániatemplom, amelyet pápai oklevél említ először 1445-ben, titulusként Szűz Mária vagy más néven a Boldogasszony nevét viselte, s helyén, illetve pat-

¹⁷ Tizenkilencedik kötel. [1] Seraffi háznak fele része 1 [telek]; [2] Az Czikó utca 1 [telek]; Tapolczai Apáturaság fundussa 1 [telek]; [4] Danka Balás uram, Szent Péteri Imre uram benne az örökös 1 [telek]. Tóth (szerk.) 1986: 44.

¹⁸ Gyulai 1998: 126–127.

rocíniumán kívül mind ez idáig keveset tudtunk róla. A Vatikáni Levéltárban folytatott legújabb kutatások azonban egyik mellékoltárát, jelesül a Szent Katalin-oltárt is azonosították (*altare Sanctae Chaterinae in ecclesia Beatae Mariae oppidi Miszoc*), amelynek 1524-ben Nathi (Nagy?) András volt a káplánja.¹⁹ A Szent Katalin-oltárt korábban a Szent István király-templomban lokalizálta a kutatás, oltárigazgatója 1483-ban Miklós (sajókeresztúri) plébános volt,²⁰ aki a miskolci nemesi elit tagja, Mátyás király kapitánya, csabai Kovács István fivére volt.²¹ Az oltárigazgató személye az alapítvány presztízisének jele.

2. táblázat: A miskolci Óváros és Újváros középkori egyházi alapítványai²²

	Óváros	Újváros
Plébánia, patrocínium (főoltár)	Szt. István király	Szűz Mária (Boldogasszony)
Kápolnák (oltárok)	Mihály arkangyal Mária Mennybevétele	
Oltárok	Szt. János evangélista Szt. Benedek Szentháromság	Szt. Katalin
Egyházi zsellérek	Papszer	Peceszér (Boldogasszonyszer)

Az Újvárosi templom minden bizonnyal kevésbé díszes volt, kápolnái nem voltak, csak mellékoltára (esetleg oltárai), a Szűz Mária-főoltáron kívül. Az Újvárosi Szűz Mária-templomnak nemcsak formáját őrizte meg a miskolci minoriták prothocoluma, hanem a méreteit is. A jegyzőkönyv írnoka a 18. század közepén arra is emlékezett, hogy a lerombolt alapfalak különböző minőségűek voltak, az egykori 6 öl hosszú és 4 öl széles (11,37x7,59 m) szentély falai régebbinek tűntek, mivel nehezebb volt őket lebontani, s mintha az írnok által hajónak nevezett részt később toldották volna hozzá, ezt ugyanis könnyebb volt ledönteni. A szentélynél a „hajó” majdnem 4 öllel (7,59 m) rövidebb volt, vagyis kb. 4,5 m, ráadásul harmadfél öllel (4,74 m) keskenyebb is, azaz 2,85 m (4. kép).²³

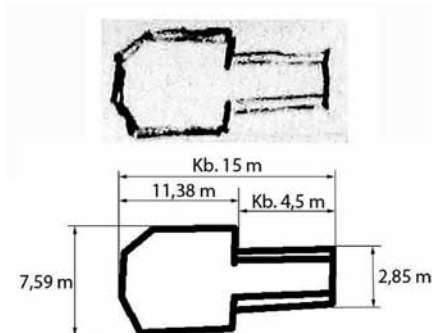
¹⁹ Tóth 2010: 325.

²⁰ [h]onorabili Magistro Nicolao Rectori Altaris Beate Katherine Virginis in Ecclesia parochiali de Myskolcz fundati. Borsod megye, Miskolc, 1483. márc. 6. MOL DL 83894 (Bárczay cs. lt.)

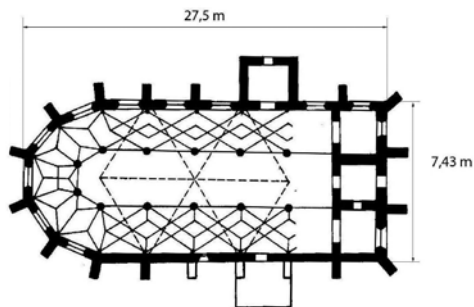
²¹ Gyulai 1996: 232.

²² Tóth 1996: 405–407.; Tóth 2010: 325.; Gyulai 1996: 228–250.

²³ R. P. Leopoldus Auer statim curavit erui fundamenta antiqui tempelli, quod hujus formae repertum est. Hanc tamen invenit distinctionem, quod fundamentum in forma sanctuarii intra Orientem et meridiem fuerit antiquius, et difficilioris eruitionis in longitudine fere 6 orgiarum, et in latitudine 4 org(iarum). Quod vero quasi navim videbatur exhibere, videbatur superadditum, quia facilioris

4. kép. Az Újvárosi (Boldogasszony) plébániatemplom méretei.

5. kép. Az Óvárosi (Avasi) plébániatemplom méretei.

Ha hihetünk az alaprajznak és a leírásnak, a templom két szakaszban épült, előbb egy nyolcszög öt oldalával záródó, erős falakkal épült egyterű szentély (kápolna?) létesült, kb. 85 m² alapterülettel, majd később ehhez építették, kevésbé szilárd anyagból a „hajót”, vagyis a kb. 3x4,5 m-es, 13–15 m² alapterületű helyiséget (előcsarnokot?). A leírásból kiderül, hogy a templom „kelet-déli tájolású” volt, vagyis keletelt, ablakai pedig dél felé, az Óváros irányába néztek, ugyanakkor a ráépített barokk kolostor-templom szentélye északi tájolású.

Ha összevetjük Miskolc Árpád-kori alapítású Szent István-plébániatemplomának, a mai Avasi református templomnak a 15. század végére kialakult méreteit, illetve az Újvárosi temploméit, akkor megállapíthatjuk, hogy a középkor végén a 27,5x7,43 m-es templom alapterülete: kb. 200 m² volt, vagyis kb. kétszer akkora, mint az Újvárosi templom a hozzátoldott épületrésszel. Egyébként az oktagonális alaprajzú, eredeti szentély méretei sem elhanyagolhatók, hiszen a kb. 85 m² kétötöde az Avasi templom befogadóképességének.

erat erutionis in longitudine 4 fere orgiis brevis, et in latitudine semi tertia orgia angustius. (Tisztelendő Auer Lipót atya rögtön lerontatta a régi templom alapjait, amelyet ilyen formájúnak találtak. * Felfedezett azonban egy különbséget, mégpedig, hogy a keleti–déli tájolású szentély alakját [kiadó] alapzat régebbi volt, a 6 öl hosszú és 4 öl széles [romokat] ugyanis nehezebb volt elbontani. Az alapzat [másik], majdnem 4 öllel rövidebb és harmadfél öllel keskenyebb [részéről] azonban, amely a templomhajót látszott jelezni, úgy tűnt, hogy később illesztették [az épülethez], mivel könnyebb volt lerombolni.) Prothocollum 1748–1785, f. 3v. OFM Miskolc

A miskolci Újváros vagy Újmiskolc genezise homályba vész, tény, hogy kialakulása összefügg I. Lajos király birtoklásával, s feltehető, hogy a város Pecén túli terjeszkedését már a 14. századtól a népesség gyarapodása indukálta, nem zárható ki bizonyos népességelemek tudatos betelepítése sem. Feltehető, hogy az oklevelek *hospes* megnevezése az Újváros lakosaira vonatkozik, de ők, jogaikat tekintve, nem térnek el az óvárosi polgároktól, sőt a két város szoros igazgatási közösséget alkot. A város vízrajza által meghatározott topográfiai elkülönülés mellett a két városrészt leginkább a két önálló plébánia választotta el, a 15. század közepétől ugyanis az Újvárosnak már bizonyosan önálló plébániája volt. Templomának nyolcszög-alaprajzú szentélye, illetve a később hozzátoldott „hajó” kb. félannyi hívőt fogadhatott be, mint az ősi miskolci Avasi templom. Az Újváros kialakulását, s főként fejlődését a város demográfiai „robbanása” idézhette elő, így azon kétközpontú középkori városok közé sorolhatjuk, amelyeknél a „polgár város” kettőződik meg azzal, hogy a lakosság szaporodása újabb városrészt hív életre, vagyis az elkülönülést nem a birtokos különbözősége okozza, nem is a településen belül létrejött egyházi városrész (pl. kolostor) szakadt ki az eredetileg egységes területből. Nem beszélhetünk a város lakosainak státus szerinti elválásáról sem (pl. nemesi és jobbágyi településrész vagy utca), de az Újváros nem tekinthető „hóstatákn”, vagyis a belváros polgárainál alacsonyabb rangú bevándorlók, zsellérek külváros-jellegű lakóhelyének sem, vagyis nem társadalmi, etnikai szegregációról van szó.

Az Óváros és Újváros elkülönülése középkori képződmény, de a kétközpontúság nem élte túl a középkort, mivel Magyarország, illetve Miskolc tragikus köztörténeti változásai, sok mással együtt, ezt a várostörténeti jelenséget is megszüntették. Miskolcot a hódoltató török csapatok 1544-ben felégetik, s mindkét templomát felgyújtják. A Szent István-templom leomlott boltozatát azonban a miskolciak megjavítják, elpusztult gótikus tornya helyett egy évtizeden belül a templom mellé, az Avas hegy oldalába a város új harangtornyot épít, a Boldogasszony-templomot azonban nem építik fel újra, romként meredezik majdnem két évszázadig, amíg a minoriták meg nem szerzik telkét új kolostoruk megépítéséhez. A törökkori Miskolc már nem tudott két várost „eltartani”, a háborús pusztítások, létbizonytalanság a várost összefogásra, védekezésre készíti, a város és lakossága „összehúzódik”. A reformáció híveivé vált miskolciak megelégszenek egy templommal, amely köré, akár csak a város köré, palánkkerítést építenek. Az Újváros már nem entitásként, hanem csak városrészként él tovább, s az Újváros 14. századi eredetű háromszögű piacterét, melyen egykor a plébániatemplom is állt, csak a minoriták új kolostora helyezi vissza korábbi (másodlagos) centrum funkciójába.

IRODALOM

- Gyulai Éva 1996: Miskolc középkori topográfiája. In: Kubinyi András (szerk.): *Miskolc története I. kötet. A kezdetektől 1526-ig*. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 175–254.
- Gyulai Éva 1997: Fundus–kötel–járás. Telekszervezet Miskolcon a 14–17. században. In: Csoma Zsigmond–Viga Gyula (szerk.) *Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére*. Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest–Debrecen, 70–81. (Néprajzi Látóhatár. A Györffy István Néprajzi Egyesület folyóirata, VI/1–4.)
- Gyulai Éva 1998: Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora újkori Miskolcon. In: Szakály Ferenc (szerk.): *Miskolc története II. 1526–1702*. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 175–357.
- Kubinyi András 1985: A középkori Magyarország középheleti része városfejlődésének kérdéséhez. *Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv*, V. 7–82.
- Lukcsics Pál 1931–1938: *XV. századi pápai oklevelek (Documenta pontificia saeculi XV)* I–II. MTA, Budapest
- Tóth Péter (szerk.) 1986: A miskolci kötelkönyv. Közreadja: Tóth Péter. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei levéltár, Miskolc (*Borsodi Levéltári Füzetek* 22.)
- Tóth Péter 1996: Városigazgatás a középkori Miskolcon. In: *Miskolc története I. A kezdetektől 1526-ig*. Szerk.: Kubinyi András. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár–Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 365–382.
- Tóth Péter 2010: Adatok az egeri püspökség késő középkori egyházi topográfiájához. In: *Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére*. Szerk.: Gyulai Éva–Viga Gyula. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság–Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Miskolc, 315–327.
- ZsO: *Zsigmond-kori oklevéltár* I–IX. Szerk.: Borsa Iván–Mályusz Elemér. Akadémiai, Budapest, 1951–2004

Középkori városszerkezet az újkori Kőszegen

Alapítás

A Gyöngyös patak jobb partján fekvő Kőszeg közvetlen településtörténeti előzményeit csak a 13. században lehet hitelesen kimutatni. Mind régészeti, mind más történeti források egyértelműen arra utalnak, hogy az 1274 előtt született város az úgynevezett *telepített várvárosok* típusába tartozik. Ebben az elnevezésben tehát benne van, hogy születése tudatos telepítés műve. De az is, hogy olyan szerkezetben jött létre, ahol a vár a városfallal közös erődítményt képez. Oly módon, hogy ebben a struktúrában a városon belül áll a vár. Ezért nevezi ezt a német szakirodalom *Burgstadt-nak, várvárosnak*, amelynek falain belül álló várat pedig *városi várnak*. Holl Imre fel is sorolja azokat az ausztriai példákat, amelyek főleg II. Ottokár idején szaporodtak el. Ezek voltak a négyszögű, szabályos alaprajzú, sarokban városi várral rendelkező városok: Leoben, Bruck an der Mur, Marchegg.¹ Ez volt az alapított város típusa. Ezek voltak hivatottak arra, hogy Přzemysl II. Ottokár megszilárdítsa ausztriai uralmát.

Belvárosi szerkezet

Minthogy szerkesztett, tehát nem organikusan kiépült városról van szó, nyilvánvaló, hogy további fejlődését is ez határozta meg. A Belvárost körülvevő falak behatárolták a városi vár és a várváros kiterjedését, a két külváros (Magyarváros és Németváros/Sziget) sorsa pedig jószerével a terepviszonyoktól, a természet átengedte lehetőségektől függött.

Ez utóbbiak közé soroljuk a Kőszegi-hegység keleti lábánál, Észak felől belépő *Gyöngyös-patakot*, amely Ausztria felől az utolsó községről, Rótfalváról (Rattersdorf) elnevezett Róti-völgytől két ágra szakad. Egyfelől a patak természetes ágára (Feldbach), a tényleges főmederre, másfelől a malmok működéséhez mesterségesen kiásott mederre, a Malomárokra (Mühlbach).² A két patakág azután Kőszeg,

¹ Holl 1992: 16. Holl: 2000. 15.

² VaML KFL Karl Schubert: Situationsplan des Gunsflusses mit denen daran angränzenden Aeckern und Wiesen bis an ide Li(e)binge Strasse A-B. Der Güns-Fluss, welcher sich bei 2. in den Mühl- und Feld-Bach theilt – Durch Carl Schubert ZeichnungsMeister Günss 1826.

pontosabban a Magyarváros (Hostád, Ungermarkt) déli határán egyesül újra. *Így alakult ki az északi vagy német külváros a Gyöngyös patak két ága közti szigeten.* Ez az oka annak, hogy ezt a városrészt még ma is Szigetnek (Sigeth) nevezik. Így hívták a betelepített német hospesek (vendégek) is. Ebben a formában maradt fenn az elnevezés a forrásokban is. Ma már csak a Gyöngyös utca őrzi a mesterséges ág egykori nyomvonalát.³ A Malomárok medrének rendezése során annak folyását keletre szorították, így a két ág között kialakult Szigetre már csak egy hosszan elnyúló, a várost Keleten végig kísérő, de egészen szűk szigetszerű nyúlvány emlékeztet. Az észak-nyugat felől érkező hegylábak teraszosan futnak a Gyöngyös kiszélesedő völgye felé, amelynek nyugati peremén épült fel a mai város. Az ún. Király- és Meszesvölgy („*König, Kalchgraben(Kalkgruben)*”) felől érkező még mindig méterekkel magasabban érzi magát. A Várkör (korábban *Várošköre/Grabenrunde*) nyugati szakasza, a mai Hunyadi és Temető utca is jól mutatja ezt a szintkülönbséget. A város stratégiai kitettsége is ebből az irányból volt mindig a legnagyobb. A Szultán-tetőnek nevezett dombhát észak-nyugat felől ezért nyújthatott kitűnő lehetőséget arra 1532 nyarán, hogy onnan követhessék a város ostromát. A Kálvária-hegyről feltáruuló panorama is jól érzékelteti a város és környezete együttállását.

A nagyrészt ma is fallal és árokkal kerített Belváros szerkezetileg tovább osztható. Az egykori Piacteret (mai Jurisics tér) és annak északi, szűkebb szakaszát a polgárság ellenőrizte. A falakon belül, az észak-nyugati sarokban áll ma is az egykori Esterházy-vár (ma Jurisics-vár), a város felől külön vizesárok vett körül. Jogilag eredetileg ide tartozott a 15–16. században a polgárvárostól elkülönült Zsidó utca („*Judengasse*”, a mai Kelcz-Adelffy utca). Végül külön szerkezeti elemként kell felsorolnunk az egykori Uri utcát (ma Chernel u.), ahol a beköltöző nemesség lakott, és ahol jó ideig a táblabíróság is működött.

Topográfiai szempontból mindez alig volt észrevehető, csupán a vár külön vizesárka és kőfalai utaltak a szegrációra, a Zsidó utca és az Uri utca funkcionálisan különült el. Esetükben is csak sajnálhatjuk, hogy elvesztették korábbi elnevezésüket. A mai Bem József utca Várkörre futó szakasza derekán állt egykor a Halász-kapu („*Fischertürl*”). Arra utalt, hogy a 16. században itt, az árok peremén működött a halpiac. Az újkori elnevezések mind kitörölték az emlékezetből a korábbi megjelöléseket: ezzel olyan helyi, történelmi sajátosságokat irtottak ki, melyek hangulati eleme is sokkal erősebb volt.⁴

1336–1551 között fokozatosan épült ki a teljes védelmi rendszer. Az 1531–1551 között emelt külső pozíciós bástyákkal (*Kis-Zwingerrel*, Lombai-toronnyal, Róka-fok-bástyával és Csigás-toronnyal) egészítették ki a Déli- és Északi városkaput, valamint az Öregbástyát (*Zwinger*). A ma Hősök-tornyának nevezett déli belépő helyén egykor álló Alsókapu és az Öregbástya között ma is a legszabadabban látható az

³ Horváth 1930: 11.

⁴ Szövényi 1963: 92–93.

egykori déli falszakasz egy része. A Hősök-tornya másik oldalát egészen a Csigás-toronyig még egy belső fal védte, hasonlóan az Öregbástya és a Kis-Zwinger közötti szakaszhoz. Erről a kettős vagy kényszerítőfalról (Zwinger) kapta később az Öregbástya is a Zwinger nevet.⁵

A 15–18. századi intézményi fejlődésnek (egyházi és világi intézményeknek, templomoknak, temetőnek, iskolának, belső piacnak, városházának, bíróságnak, árvaháznak, stb.) a Belváros adott helyet (lásd. Horváth Detre fejlődéstörténeti térképét). A 17–20. századiaknak már a külvárosok (templomok, temetők, helyi és országos piacterek, nevelő és katonai intézményeknek, vasútnak, közútnak), a malom-, a manufaktúra-és gyáriparnak pedig a Gyöngyös-mente. Ez azt jelentette, hogy elfogyott belül a hely, a fejlődés már csak kívül volt elképzelhető.

Külvárosi szerkezet

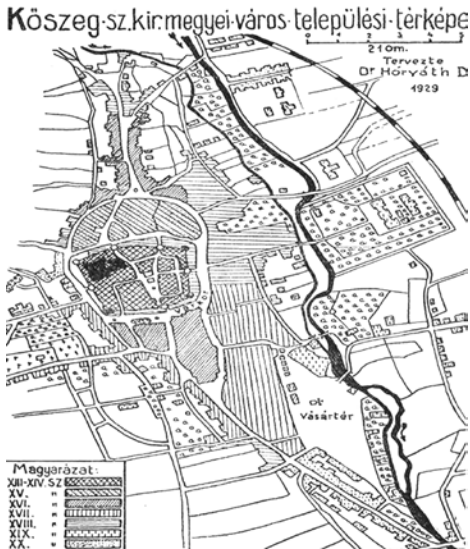
Volt azonban a külvárosi szerkezetben is egy két nem is rejtett akadály, amely a terjeszkedés elé állt. Egyfelől a Gyöngyös-patak, másfelől a Kőszeget Sopron, Csepreg, Szombathely és Rohonc felől elérő országutak. Ezekre az utakra az akkori külvárosok határán kapukat emeltek. A Sziget városrészben a Soproni kaput, a Magyarvárosban pedig északon a Csepregi-, délen a Szombathelyi (t.i. Szombathelyi-kapu), végül nyugaton a Rohonci-kaput. Ez utóbbi a kőszegi temető mai, keleti gyalogbejárójánál állt. A Soproni-kaput ott fogadta az utazókat, ahol ma a Meskó utcában az egykori ispotály épülete mellett a Szeplőtelen Szűz szobra áll. A Csepregi-kaput a Csorda utca (ma Liszt Ferenc utca) végére ácsolták össze. Míg a Szombathelyi-kapu a mai Rákóczi út, valamint a Sácárok és a Tüskevár utca keresztesződésében áll.⁶ Jóllehet a 19–20. századi terjeszkedés minden irányban utat tört magának, főleg a mai Kiss János altábornagy-lakótelep, a migráló városrész kiterjedése látványos, az alapvető irányokat a Gyöngyös folyása és a Kőszegi-hegy teraszai határozták meg.

A hagyomány ma is két külvárost különböztet meg. Északon, az osztrák határ felé eső németet, délen pedig a Szombathely irányában felépült magyart. A Sziget városrész szerkezete a Gyöngyös folyásirányának eltérítése miatt sokkal nagyobb változtatásokat szenvedett, mint a Magyarvárosé. 1437-ből még őrzünk egy oklevelet, amely szerint a Gyöngyös utcában („*Günsgasse*”) álló két házat „*az árkon felül és alul*” azért mentettek fel mindenféle adózás alól, hogy „*az árkot a kis hídtól a Gyöngyösig a víz előtt kitisztítsák és a sarat mind kitakarítsák*.”⁷ Ez a pár, ám mégis felettebb fontos sor már a 15. század első feléből fontos információkat küld közel hatszáz évvel későbbre. Arról nevezetesen, hogy a Gyöngyös utca mellett a város árkán egy gyaloghíd volt. Az árok innenső és túlsó felén pedig egy-egy ház állt. Lakóinak pedig szükség szerint

⁵ B. Benkhard 2000: 35–58.

⁶ Bariska 1995: 11–13., 111–112.

⁷ VaML KFL. Tk. Lvt. 33. 1437.

1. kép. Horváth Detre fejlődéstörténeti térképe Köszegről.

töltése. A Hősök tornya helyén egykor állt felvonóhíd helyére tehát korábban építettek kőhidat, mint ahogy a „Gyöngyöst elásatták”. A Gyöngyös folyását helyenként jó háromszáz méterrel keletebbre terelték, ezzel a megszűnt a mai Gyöngyös utca 1. sz. alatt egykor állt vízimalom, valamint a Fapiacnál (mai Árpád térnél) egykor működő puskapormalom („Pulverstampf”) vízellátása is. Ekkora területet közvetlen a Belváros mellett azóta sem tudtak a hasznosításba bevonni. A város keleti részén Sziget, de magyar külváros is megnagyobbodott. A híres, 1746-ban készült városképen a Gyöngyös vize már a város árkára emelt házak mögött látható. Az Írottkö Szálloda helyén egykor állt vízimalom pedig ló-meghajtású szárazmalom lett. A Gyöngyös bal partja azonban még sokáig nem népesült be. Az „Iskola a határon” néven elhíresült intézményt, az egykori „Zögerei”-t is csak 1857-ben adták át a rendeltetésnek. Az oda vezető Intézet utca („Institutsgasse”, ma Kiss János altb. utca) mélységben toltta ki a patak bal partja és a Várkör közötti terület benépesítését.

Mint hogy a várost ölelő védelmi rendszer elvesztette korábbi funkcióját, ezzel megszűnt a közép- és korai újkor várvárosa („Burgstadt”) védelmi jellege. Megkezdődött az árok feltöltése, majd az árok külső peremére történő építkezés is. A 18. század derekán tehát teljességgel átstrukturálódott az egész város. Mivel a Szigetben és a Várkör („Várošköre/Grabenrunde”) keleti szakaszán, valamint a mai Fő téren („Platz”) nagy területeik szabadultak fel, bizonyos funkciók áthelyeződtek. A Sziget

a hídtól a Gyöngyös patakig ki kellett tisztítani az árkot, és ki kellett emelni a felgyülemlett hordalékot. Azaz a Gyöngyös vizével táplálták a várost körülvevő árkot, de az átfolyásért adómentesség ellenében a fent említett két ház tulajdonosa volt felelős.

A Gyöngyös és a város árka közt tehát 1437–1742 közt közvetlen kapcsolat állt fenn. 1742-ben ugyanis „*az hol az Gyöngyös folyt, s az Gyöngyöst az N(emes) Város elásatta.*”⁸ Innen datálódik tehát a Sziget városrész szerkezetének átalakulása. 1742-ben szüntették meg a patak malomárka folyásvonalát, s vele a Német külváros szigetszerű formáját is. A felvonóhidak helyett 1733–1764 között kőhidakat („örök Híd”) emeltek, és megkezdődött a város árkának, a mai Várkörnek a fel-

⁸ Szövényi 1963: 97.

külváros legnagyobb terén létrejött a *Fapiac (Holzmarkt)*, a belvárosi Templomtérről (*„Kirchenplatz-ról”, Jurisics tér*) részben a *„Platz”-ra*, a mai Fő térre és a Várkör keleti szakaszára a *szekérpiac* költözött át, míg a Belváros jórészt *gyalogpiac* maradt. A Csepregi-kapunál, a már újra egyesült Gyöngyös mellett, az ún. Gyöpön (*„Anger-n*) megszilárdult a Marhavásártér (*„Viehmarkt”*). Ettől leválva a Magyarvárosban a Kovácsok utcája, valamint a Pék utca találkozásánál (*„Schmidt Gasse”, „Beckengasse”*) pedig a Sertés piac. *A két külváros tehát szakosodott piacoknak adott helyet.* Minthogy a vámokat a külvárosi kapukhoz helyezték át, felszabadult az Alsókapu melletti belvárosi vámhely is. Az igaz ugyan, hogy a belvárosi temetőt korán felszámolták, de a 17. században az új, Magyartemplom (a mai Szent Imre templom), valamint a jezsuita rendház és gimnázium felépülte után a belvárosi vásártér szűkebb területre szorult.⁹

Új utcák is nyíltak. Még a 17. század első felében jutott a város új temetőhöz, amelyhez akkor még a Flórián térről (*„Florianiplatz”*) közvetlen utca vezetett a temetőhöz. Ennek ellenére a mai Ady E. utcát nevezték *Friedhofgasse*-nak, noha dél felé még nem volt a temető megközelíthető. A Városköre (*„Grabenrunde”*) nyugati oldala azonban urasági telkek területe volt, ezért ezt a szakaszt Várkert utcának (*„Hofgartenstrasse-nak”*) nevezték. Az Esterházy család a főgimnázium építésére nagy területeket engedett át a városnak, így a Várkert utca (*„Hofgartenstrasse”*) ekkor került városi felügyelet alá. A Városköre (*„Grabenrunde”*) még nem egyesült egyetlen, Várkör névben, hanem a mintegy 900 m hosszú körút több szakaszra esett. Az óramutató járása szerint haladva Városköre (*„Grabenrunde”*), Szentháromság tér (*„Dreifaltigkeitsplatz*), Újhíd utca (*„Neue Brücke”*) Flóritán tér (*„Florianiplatz”*), Várkert utca (*„Hofgartenstrasse”*), Lucsen (*„Lutschen”*) névre keresztelt szakaszokat ismerünk a 19. század elején készült térkép alapján.¹⁰

Gyöngyös mente

Az kétségtelen, hogy a Gyöngyös mente, nevezetesen főleg a patak jobb partja az elemzések eddig elhanyagolt területe volt. Pedig ebben a sávban 1945 után is még 25 intézmény működött vagy létesült (határállomás, Vasi Vízmű, LATEX Nemezgyár (Bio-Nemez Kft., Eitner-malom, Csónakázó-tó, Kőszegi Serfőzde [felrobbantva], Frigyes-laktanya: határórség, Dreiszker Hideggyógyvíz Intézet: Vas Megyei Közgyűlés Öregek Otthona, Gabriel-fürdő, Kőszegi Tanítóképző Intézet, MÁV Árvaház, Müller-féle fatelep: Asztalosipari KTSZ, Zögerei: Országos Gyógypedagógiai Intézet, Árpád-házi Szent Margit Ált. Iskola, Stipkovits-malom, Strandfürdő, Kőszegi Botgyár, Szappangyár: Építőipari KTSZ, Erzsébet Szanatórium, Közvágóhíd,

⁹ MOL S 12 (Helytartóanacsi térképek) Div. XIII. Nr. 491. Karl Schubert: Post-Strasse nach Rechnitz 1819. máj. 18.

¹⁰ Ugyanott.

Észak-Dunántúli Áramszolgáltató, Gyöngyös menti Uszodák, Petőfi téri Sporttelep, LATEX Bútorszövetgyár: ASTE Kft., LATEX Posztógyár, Vasútállomás, Triumph Fehérnemű Üzem, Schubert-féle Kábelgyár, Várkonyi-féle Fa- és Fémfeldolgozó). Itt ugyan fel nem tudjuk sorolni, de mégis meg kell jegyeznünk, hogy e létesítmények zöme 1857–1945 között részben eltérő funkcióval már működött. Azt megelőzően, az 1819–1857 közti periódusban is 19 kisüzem, fürdő, malom vagy szórakoztató létesítménynek adott teret és vizet a Gyöngyös mente.¹¹

Ez a pataksáv a város manufaktúra- és gyáriparát, malom- és kisipari, jóléti és tanintézteit, infrastrukturális átereszeit élte. Olyanokat, amelyek vízre alapozott termelést folytatott vagy víz közeli működéséből hasznot húzott. Egyfajta „ipari park” volt, amelynek módszeres tönkretétele nagy vesztesége a városnak (malmok, törpe vízi erőművek, uszodák, titokban lebontott műemlék posztógyár-épület, piacvesztéssel tönkrement textilgyárak, leszerelt laktanyák). A Gyöngyös mente nem köthető csak az északi vagy déli városrészhez, jóllehet mindkettőhöz keletről csatlakozott. Ez a sáv önálló termelési ágakat, humán és jóléti intézményeket ölelt fel. Egyfajta vállalkozói, katonai és humán intézményi szférának tekinthető, amelynek rekonstrukcióját és revitalizációját az ún. Gyöngyös-projektben dolgozták fel.

Ez a sáv teremtett lehetőséget annak is, hogy a Gyöngyös bal partja is benépesüljön (Kőszegi Sörgyár, Barakk Hadikórház, Frigyes laktanya, MÁV Árvaház, Zögrei, Erzsébet Szanatórium stb.). Többek között azzal, hogy számos híd kötötte össze a patak bal parti részét a várossal (Fekete-híd, Nemezgyári híd, Eitner-féle malomhíd, Nagy Szent János és Kis Szent János-híd, Auguszt utcai fahíd, Olmódi úti vasbetonhíd, Dózsa úti betonhíd, Reáliskolai fa-, majd betonhidak, Botgyári betonhíd, Szappangyári betonhíd, Vasártéri fa-, később betonhíd, Szombathelyi úti vasbetonhíd). Így jöhetett létre a Barakk Hadikórház helyén létrejött barakk-lakótelep, a Bertalan Erzsébet utcai lakópark, az Alsó körúti lakóövezet, de a 87. sz. főút létesítményei is pl. transzformátor állomás, téglagyár, autójavító is. A jobb parti malomsáv elődje 1742 után épülhetett ki, amikor a Gyöngyös elterelésére sor került. A középi és újkori posztókallók és malmok ugyanis még az Ős-malomárokra épültek. A hidak közül biztosan szekérhídként működött a Soproni-, a Csepregi- és a Szombathelyi-kapuzhoz vezető átjárók. Mellette számos kettős gyaloghidak álltak a Főmeder- és a Malomárok fölött.

Középkori szerkezet továbbélése

Az eléggé bizonyos, hogy Kőszeg azon kevés magyarországi városok egyike, amelynek Belvárosán, két külvárosa útrendszerén, egyáltalán strukturálisan olyannyira követni lehetne még ma is a késő-közép- és újkori város nyomait. Ennek település- és jogtörténeti okai közismertek.

¹¹ Bariska 2006: 40 lev.

1. Az a körülmény, hogy az 1274 előtt született város telepített erődváros („*Burgstadt*”) lett, azt jelentette, hogy az idővel teljesen kiépült védelmi rendszer, azaz a városfalak minden későbbi fejlesztés számára adottságot jelentettek. Ennélfogva a város és a vár egyetlen védelmi rendszerbe foglalása *egymásra utaltságot* jelentett. Ez a cseh- és osztrák minta átvétele volt. Ilyen telepített város az alsó-ausztriai Retz is a hollabrunni kerületben, ahol a vár ugyancsak a fallal körülvett város észak-nyugati szegletében állt. A Kőszegi (Németújvári) grófok kőszegi udvartartása (1274–1328) a város suburbium jellegét erősítette. A mai városszerkezet egyik középkori öröksége éppen *ez a kettősség*.
2. I. Károly Róbert 1328. évi privilégiuma közvetlen a királyi udvar alá rendelte Kőszeget. Az udvar királyi tisztviselőt (várnagy) és királyi birtokot rendelt a kőszegi várba. Kőszeg suburbiumból polgárvárossá emelkedett, de enklávába került a stratégia és az átengedett hasznok területén is. A kettéválás *két kapu fenntartását* eredményezte.
3. Az egymástól jogilag elkülönülő szerkezeti elem sorsa attól függött, hogy milyen *stratégiai és érdekközösség* ill. *megosztottság* jött létre. A vár- és városkapitányság intézményének története, kudarca és sikerei is ezen állt vagy bukott (kereskedelmi konfliktusok, vásár-, út- és hídvám használata, országnagyok ispáni tisztségeinek egyesítése, a német-osztrák Fehde-jog Kőszegre alkalmazása, a Habsburg zálogjog következményei, szabad királyi várossá emelés). A *bíráskodási és földhasználati jog* szétválasztásának következménye: a Burgfried, a *Kőszeg városhoz tartozó határok megszilárdulása* (szőlőtermelés, erdőhasználat, területhez kötött végrehajtási jog stb.). A vár- és város erődítési kötelezettségeinek kettéválása: 1531–1551 (külső bástyás rendszer felépülése).
4. A lehatárolt *belső tér használata* (telekosztás, telepítés, utcanyitás, felekezetek, piacok, világi és egyházi intézmények: városháza, templomok, iskolák, főrendi, nemesi intézmények stb.).
5. Egyfelől a *belvárosi tér telítettségének következménye* az intézményi *kitelepülés* a 17–19. századtól *a külvárosokba*, továbbá az várváros funkciójának megszüntetése (patika, temetők, templomok, iskolák, jóléti intézmények, szakosított piacok, vámhelyek, polgárházak, üzletek, vendéglők, bástya- és kapubontások, főgimnázium, árvaház stb.). Másfelől bizonyos *intézmények belvárosi benntartása* (városháza, plébánia, katolikus gimnázium, rendház, állami tanítóképző, püspöki nemzeti iskola, táblabíróság, köz- és főnemesi rezidenciák, főszolgabírói hivatal, telekkönyvi és adóhivatal, rendőrség, nyomda, bálház stb.). Az egymással szemben menő, részben párhuzamos fejlesztő-folyamatok korszakának lezárulása, a fejlesztések külvárosba helyezése (felekezeti intézmények, állami nevelő, oktató és jóléti intézmények, manufaktúra stb.).
6. A belvárosi intézmények és épületek *revitalizációja* (Esterházy-vár, Levéltár, Múzeumok, művelődési intézmények, vendéglátás stb.).

Ez a folyamat jól mutatja, hogy miként tartotta meg a város a középkori szerkezetét (városfalak, bástyák, telekosztás, korábbi fix pontokhoz vezető utak és utcák, térfelhasználás, térrekonstrukció, a vár új funkciója, műemléki helyreállítás, oktatási, egyházi és történeti intézmények stb.), milyen módon lehetett új funkciókkal fenntartani ezt a szerkezetet.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL).
Titkos Levéltár (Tk. Lvt.)
Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletára (VaML KFL).

IRODALOM

- Bariska István 1995: *Kőszeg*. Útikönyv. Szombathely.
- Bariska István 2006: *A Gyöngyös patak és intézményei Kőszegen*. Kézirat. Kőszeg (a szerző tulajdonában).
- B. Benkhard Lilla 2000: A kőszegi védműrendszer. In: Bariska István-Söptei Imre (szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg.
- Holl Imre 1992: *Kőszeg vára. Az 1961–1962. évi ásatások eredménye*. Fontes Archaeologica Hungariae. Budapest
- Holl Imre 2000: A középkori Kőszeg város. In: Tóthárpád Ferenc (szerk.) *Történelmi és Művészeti Antológia*. III. Kőszeg
- Horváth Detre 1930: *Kőszeg fejlődéstörténetének vázlat*. Szeged.
- Szövényi István 1963: Topográfiai kérdések Kőszeg történetében. *Vasi Szemle*. 17. 3. 90–101.

Motivációk, célok és konfliktusok a szocialista műemlékvédelem városformálásában

A történelmi városrészek városon belüli státusza – morfológiai helyzete, lakópresztízse, lakáspiaci helyzete, társadalmi megítélése – folyamatosan változott a különböző korokban; mindezt a városfejlődési folyamat, illetve a mindenkori városfelújítási tevékenység is befolyásolta. Jelen írás – amely a soproni várostörténeti atlasz kiadása utáni visszatekintő elmélkedésből született – fókuszra hozza a történelmi városok talán egy még szűkebb kategóriáján, a műemléki városokon van, ezért a szocialista műemlékvédelem tevékenységére koncentrálnak. Vizsgálat alá vesszük a motivációit, szándékait, elemezzük röviden azokat a társadalmi, történelmi, szakmai körülményeket, amelyek meghatározták mozgásterét, s formálták a műemlékvédelemről szóló tudományos diskurzust.

Motivációk és célok

A történelmi-műemléki városrészek felújítása a műemlékvédelmi, kulturális örökségvédelmi kérdések hangsúlyossága miatt a 20. század közepétől némileg sajátos helyzetet töltött be településeinkben, illetve a hazai településfejlesztési politikában. Általánosságban elmondható, hogy a belső városrészeket sokáig elhanyagolták – különösen igaz volt ez az 1950-es évekre, amikor a városépítészeti is nagyrészt ipari építészetet jelentett.¹ Jellemző erre az időszakra, hogy a műemlékesek az újmassai kohó helyreállításával igyekeztek demonstrálni tevékenységük jelentőségét a vas és acél országában.² Azonban a műemléki magok idővel kivételt képeztek a magyar gyakorlatban, de ez külhonban sem volt másképp. Ezért a 20. század eleji formájukban azonosítható – társadalmilag értelmezett – történelmi negyedek felújítása gyakorlatilag egyet jelentett a védett területeken belül végzett műemléki helyreállításokkal. A vonatkozó városépítészeti, településfejlesztési szakirodalom legelőbb a budai és a soproni várban, majd a kőszegi, győri, pécsi, egri, székesfehérvári, szentendrei, esztergomi stb. belvárosban, műemléki városmagban elért sikerekről, kudarcokról cikkezett, miközben főleg az iparfejlesztés, majd elsősorban a lakótelep-építés problémája kötötte le a figyelmét. A városmagot övező, gyakran szintúgy régies negyedek, így például a pesti belváros, vagy a vidéki

¹ Szendrői 1955.

² Gerő 1987.

városokban még fellelhető történelmi külvárosok jórészt érintetlenek maradtak, vagy pedig részben az átépítések sorsára jutottak.

Kérdéses, hogy a műemlékvédelmet mennyiben tekinthetjük tényleges városfelújításnak. Sejthető, hogy itt valami szűkebb tevékenységről van szó, mégis, a kor keretei között nem volt más, a műemlékvédelem égisze alatt végzett munka volt az egyetlen „felújító” szándék a műemléki-történelmi városnegyedekben. Természetesen a gyökerek, motivációk régiiek. Más európai országokhoz hasonlóan a középkori emlékek védelmének igénye hazánkban is megfogalmazódott a 19. század derekára; 1881-ben már – igaz felemás – törvény született a műemlékekről, s megindultak az egyedi restaurálások, döntően a purizmus, a stílustisztaság, illetve a stílszerű helyreállítások autonóm, öntörvényű irányzatában, vagy a művészi restaurálás helyenként hamisításokba tévedő módszerével.³ A kialakuló szervezeti háttér mellett (Műemlékek Országos Bizottsága) a két világháború között kezdődött el az esztergomi és a visegrádi vár, illetve a székesfehérvári romterület helyreállítása, illetve bemutatása. A városrendezésről és az építésügyről szóló 1937. évi VI. törvény rendelkezett a történelmi emlékek és a műemlékek védelméről, de nem csak az egyes épületek, hanem városképek és városrészek területi védelmét is lehetővé tette, szabályozta. Az 1940-es évek első felében élénk szakmai munka bontakozott ki, s folyt a kulturális örökség védelmének törvényi előkészítése, amely megteremtette a bázisát a háború utáni helyreállításoknak is.⁴

A kommunista hatalomátvétel és az ideológiai fordulat hatásai mai távlatból kevésbé tapinthatók ki. A korábbi társadalmi rend, a kapitalista múlt erőteljes tagadása az óvárosok sorsának alakulásában szerencsére kevésbé mutatkozott meg, gyökeres átépítésükről nemigen esett szó. Am „mi lett volna, ha” típusú kérdések felvethetők, így a történelmi városok, városrészek a „zárójelbe tevésben”, a fejlesztések visszafogásában, vagy éppen a modern negyedek növekvő szorításában, egyes városaink részleges átépítésében – főleg, ha a történelmi külvárosokat is felelmegetjük – a sanyarú sorsot is felismerhetjük.

A legélesebb küzdelem a Rákosi-érában természetesen Budapesten folyt, ahol a kor műemlékes szakembereinek a Batthyány téri templomok megmentésére tett erőfeszítéseit siker koronázta, ami a későbbiek szempontjából is sok tanulságot hordozott.⁵ Sőt, a templom-helyreállítások évtizedekkel később a műemlékvédelem legsikeresebb területévé váltak, hiszen ezeknek a rendezett tulajdonviszonyok, a civil-egyházi háttér kedvező volta, a garantált siker és a némileg paradox konstelláció, azaz az állam és az egyház rendezett viszonya is kedvezett.⁶

³ Dercsényi 1980.; Gerő 1987.; Winkler — Fejérdy 2006.

⁴ Dercsényi 1980.; Winkler 2002.; Winkler 2004.; Winkler — Fejérdy 2006.

⁵ Dercsényi 1980.

⁶ Sedlmayr 1983.

Dercsényi Dezső a szakma egyik vezető egyénisége visszaemlékező írásában látványosan jóhiszeműséggel értékeli a kezdeti időszakot, rámutatva azért arra, hogy a szakma nehezen élte meg az 50-es évek első felének bizonytalanságát.

„[V]ilágosan láttuk [...], hogy a második világháborútól sújtott országnak elsőbrendű gondja az élet megindítása, a romok eltakarítása, a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem életre keltése s csak utána következhetünk mi sajátos problémáink megoldásával. Sajnos kétszeresen is tévedtünk. Az ország helyreállításával egyidejűleg oly messze tekintő célokat tűztek a magyar társadalom elé, amelyekben alig volt hely a műemlékvédelem számára, másrészt egy jó szándékú intézkedéssel még a fennálló szervezetet is szétzúzták, s közel egy évtized kellett ahhoz, hogy a magyar műemlékvédelemnek újra saját, önálló intézménye legyen.” (Dercsényi 1980. 7–8.)

A műemlékvédelem elismertetéséhez meggyőző munkák voltak szükségesek, mindenekelőtt a budai vár szolgáltatott itt jó, és a politikai vezetés számára is „kézszelhető”, „szem előtt lévő” példát. A kezdetben szinte alulról építkező helyreállítás munkamenetében kristályosodott ki egyrészt a szervezeti rendszer és logika, másrészt a magyar műemlékvédelem módszerei, tudományos elvei is. Az 1950-es évek második felére beért az a törekvés, amely a műemlékvédelem szervezeti megerősítését célozta: felállították az Országos Műemléki Felügyelőséget. Úgy tűnik, ha nem is a fő prioritások szintjén, de beilleszthető volt e tevékenység a szocialista értékrendbe. Minderre Császár László tett nagy ívű teoretikus kísérletet az 1970-es évek elején.

„Napjainknak alapvető és általános feladata az, hogy az elavult világnézeti tendenciákkal folyó harcban a haladó nézetek uralkodóvá tételére a marxizmus talaján új történelmi képet kell kidolgoznunk és minden ember számára érthetővé tennünk. A műemlékeknek dokumentáló értéküknél fogva jelentős szerepük van ezen a téren is. Mint a társadalmi viszonyok érzékletes hordozói, megmutatják az anyagi és szellemi termékek összefüggéseit egy adott történelmi korban. [...] Segítségükkel a valóság pontosabb, helyesebb megismerésében lehet részünk, s az ösztönös általános következtetések a mindenkor társadalmi valós törvényszerűségeket, végül a szocialista társadalmi igazságot bontakoztatják ki. [...] Ez a történelemben, a múlt idő folytonosságában való gondolkodás a modern, szocialista embertípus sajátja kell legyen. [...] Az őseink által létrehozott értékek tiszteletteljes szemlélése és saját korunk, valamint utódaink számára való fenntartása, helyes értékelése kifogja a szelet a nacionalizmus vitorláiból, s közvetlenül előidézője a szocialista hazafiság tudata kialakulásának.” (Császár L. 1972. 80–82.)

Nagyobb ellenérzés – ám ez az egész társadalom oldaláról tetten érhető volt – a századforduló környékén keletkezett épületállománnyal kapcsolatban élt, amikor is „gyengébb kezek a szerény falusi és külvárosi templomokra a reimsi vagy

*kölni székesegyház részleteit aggatták, a polgári lakóház pedig michelangelói vagy bramantei motívumokkal vált ékessé.*⁷ Ez megmutatkozott a városképjavító bonthatások (pl. a budai várban), vagy általában az épülethomlokzatok leegyszerűsítésének, a homlokzati díszek eltávolításának gyakorlatában.⁸ Így a szocializmus korának műemlékvédelmi szemléletéből is kiolvasható az építészettörténeten végighúzódo elv: minden kor építészete az előző tagadásán alapul. Példaként Gerő László győri és pécsi értékeléseit idézzük.

„Az újabb időkben gyorsan fejlődő város a lendület első ütemében mit sem törődve a történeti értékekkel, üzleti életének szempontjait mindenek fölé helyezve műemlékeit kezdte elrontani, megjelenésüket elhalványítani, mint ahogyan a közvetlenül ezt megelőző korszak tüntette el a török elleni végvárrendszer egykor legerősebb várának legtöbb részét. Az építészeti egységes belvárosban mindent elborított a kereskedések özöne csúnya kirakatszekerényekkel és reklámokkal. Az egykor tágas, kocsibehajtós kapualjak felének beépítésével rontotta el e kor a szép épületek sorait.”

„A XIX. sz. második felétől Pécs is gyors léptekkel halad a kapitalizmusban ismert »ijesztő« városképkalkotás, helyesebben a régi városkép rombolása felé. A barokk, klasszicizmus és romantika, valamint a kora eklektika sok nyugodt ritmusú egyemeletes zárt egységű utcaképe mellett tovább folyik az egykor egészséges nagyságú telkek egyre sűrűbbé váló, zsúfolt beépítése. Ugyanekkor megjelennek a századforduló magasbatörő házai, amelyek az eddigi egységet megbontják. Ilyenek a Városháza, Színház szervtelenül beiktatott épületei.” (Gerő L. 1971. 191. és 198.)

Közismert, hogy a második világháború pusztításait, majd a helyreállításokat követő újjáépítéssel szinte egy időben kezdődő államosítás, majd erőltetett iparosítás milyen változásokat idézett elő a magyar településhálózatban és a városfejlődésben. A városokba áramló népességtömeg tovább fokozta a lakásínséget, így a meglévő lakásállomány a korábbi telekspekulációs hatások után a társbérlok bezsúfolásával terhelődött tovább. Ez természetesen a történelmi városmagokra is igaz volt, így a műemlékvédelem számára a lakásfeszültség nem jelentéktelen keretként, körülményként szolgált. A műemléki helyreállítások viszont éppen a lakáscsökkentés irányába hatottak, bár a lakásszámot kényszerűségből nem vagy csak kis mértékben volt szabad csökkenteni. Mindezek mellett nem véletlen, hogy a műemlék városmagok helyreállításának felgyorsulása az 1960-as, 1970-es évekre, a tömeges lakásépítés kiteljesedésére esik, amikor már nagyobb számban álltak rendelkezésre váltólakások.⁹

⁷ [Csatkai] 1953.

⁸ Dercsényi 1960.; Gerő 1982.; Winkler 1986.

⁹ Román 1972.; Winkler 1996.

Mindezek fényében látnunk kell, hogy nem a műemléki-történelmi városok voltak ekkortájt a nem létező lakáspiac csúcán, így rendre nem a magasabb társadalmi státuszú rétegek költöztek be a felújított óvárosokba, de talán nem is nekik készültek az itteni lakások. Sőt, inkább az előregedés és az elszegényedés volt tapasztalható, mert „*a régi lakásokban többnyire az öregek maradnak, a fiatalok az új negyedekbe költöznek.*”¹⁰ Ezért hangsúlyozni kell, hogy a műemlékvédelmi helyreállítások – hasonlóan más országokhoz – elsősorban művészeti, kulturális, örökségvédelmi és csak másodsorban társadalmi céllal indultak meg, a szocialista rendszerben azonban a társadalompolitikai indíttatású városfelújítási akciók később sem nyerhettek nagy teret, csak a tervszinten az 1970-es években, a megvalósításban pedig 1985-ben elkezdett pesti városrehabilitáció említhető egyedüli kivételként. Bár ez irányú komolyabb kutatások nélkül is regisztrálni lehetett a nyugati városokhoz hasonlóan a magyar történelmi városmagok lakosságának már 1945 előtt meginduló lassú kicserélődését, elöregedését.¹¹

A társadalmi kicserélődés külső tényezője alapvetően tehát az iparosítás által kiváltott falu–város migráció volt, majd az azt követő tömeges városi lakásépítés, közelebről mindez a műemléki lakásállomány relatív devalválódásához járult hozzá a települések lakásrendszerén belül. Belső tényezőjeként pedig a zsidó holocaust és a németek kitelepítése említhető – e két etnikum ugyanis rendre a belső városrészekben élt, illetve mindezekkel némiképp összefüggésben, a magán-háztulajdonosok által működtetett bérlakásrendszer, azaz a „kapitalista” lakáspiac összeomlása, majd ennek nyomán a szocialista bérlakásrendszer felépülése is citálható. Az előbbi tényezők a későbbi műemléki lakásszektor társadalmának „megmozdulásához”, míg utóbbiak a fejlődési irányok meghatározásához járultak hozzá. Így részben a történelmi városrészek is a városokba beköltöző, sok esetben foglalkozást váltó, kevésbé módos néprétegek befogadóivá váltak, a tehetősebb, fiatal rétegek pedig – a kitelepítettekkel, elűzöttekkel együtt – a városrészből távozók táborát gyarapították.¹²

Módszer

A szocialista műemlékvédelem a két világháború közötti korszak tevékenységétől elsősorban a tudományos igény és módszer révén különböztette meg magát. „*A magyar műemlékvédelem zászlajára a tudományosan megalapozott helyreállítás módszerét írtuk*” – fogalmazta meg Dercsényi Dezső.¹³ Gerő László pedig a budai eredményeket népszerűsítette a tudományos igények kiemelésével, vagyis

¹⁰ Tüskés 1981: 46.

¹¹ Granasztói 1982.; Ashworth 1991.; Winkler 2002.

¹² Ezen a téren az összehasonlító vizsgálatok még hiányoznak, ehelyütt alapvetően a soproni kutatásokra hivatkozhatunk – Jankó 2004.; Jankó et al. 2011.

¹³ Dercsényi 1980: 88–89.

a kulturális örökség kényszerű elhalványuló nemzeti, nemzetépítő jellege helyébe az ismeretterjesztő, demonstráló szerep került, így módon építve fel a „tisztá” műemlékvédelem elefántcsonttornyát.

„Szeretnénk a figyelmet felhívni arra az igényességre, ami a budai műemléki jelentőségű terület helyreállításának – véleményünk szerint – alapja. Megnyilvánult ez a kezdeti intézkedésektől a területre készített részletes rendezési tervben, a tervezés megszervezésében, a terület tudományos feltárásában, a munkának mindig helyhez mért elbírálásában, a tudományos felhasználhatóság, a kivitel lehetőségeit mérlegelő magatartásban, a tervező külön apparátusok, bíráló szakterületek, tanácsadók igénybevételében, nem egy esetben tervpályázatok meghirdetésében.” (Gerő 1980. 279.)

Ez egyben azt jelentette, hogy az alapos építészettörténeti, művészettörténeti, régészeti feltárások biztosították a helyreállítások hitelességét, és segítették azt, hogy az épület azon állapotát állítsák vissza, azon állapotát emeljék ki, amely legjellemzőbb, legmeghatározóbb az adott épület szempontjából. Természetesen érzékelni lehetett, hogy ez a fajta hitelesség szintén nem törekedhet valamiféle „eredeti”, „hű” állapot visszaállítására, s csakúgy magában hordozza a tervezői tévedés lehetőségét, a korábbi korokhoz hasonlóan. Emellett pedig látnunk kell azt is – és ezt Horler Miklós szavai támasztják jól alá –, hogy a műemlékvédelem sem volt természetesen független saját korának társadalmi kontextusától.

„Az új kutatási módszer óhatatlanul arra bízta a helyreállítás tervezőjét, hogy mindent, vagy legalábbis minél többet mutasson be a leletekből, függetlenül attól, hogy azok több periódusban keletkeztek, s fellazítják a homlokzatok egységes építészeti megjelenését. [...] Ezeket az épületeket inkább múzeumi bemutatónak tarthatjuk, mint építészeti helyreállításnak. Az építész tervező vénájának, azt is mondhatnám, zsenialitásának éppen az a próbaköve, mint tud úrrá lenni az anyag gazdagságán, hogy abból egységes és hiteles épületet formáljon.” (Dercsényi 1980. 95.)

„Az egész célja azonban mindig egy olyan összkép kialakítása, mely a műemlékfejlődési folyamatára legjellemzőbb és legértékesebb periódusok ötvözeteként a benne akkumulálódott történeti és művészeti értékeket a maguk teljes gazdagságában érvényesíti. Ez az összkép szükségképpen új lesz, tehát olyan, amely a műemlék történetének egyik korszakával sem feltétlenül azonos, de a mai kor szemléletét, a múlthoz való viszonyát sajátosan fejezi ki.” (Horler M. 1983. 29.)

A helyreállítások elméletét idővel a velencei charta (1964) által megfogalmazott elvekkel erősítették meg; a magyar műemlékes szakma részben Olaszországban tanult, tapasztalatot szerzett elitje számára az olasz iskola mindig is fontos volt.

Az ily módon kikristályosodott magyar műemlékvédelmi módszerek, illetve eredmények nemzetközi szinten is elismertekké váltak.¹⁴

Anélkül, hogy részleteiben kifejtենék, jelezzük ugyanakkor, hogy a konkrét módszerek a tényleges megvalósítás során városonként különbözők voltak a hangsúlyok, az összpontosítás tekintetében. Általánosan igaz azonban még, hogy a szocialista műemlékvédelem tehetetlennek bizonyult a magántulajdonú épületek felújítása esetén, csak az állami tulajdonba vont házakkal boldogult. E szelektivitás szintén a tágabb, társadalmi célok kitűzését, illetve elérését hátráltatta, valamiféle előrelépést később csak a tömbrehabilitáció módszere jelentett.¹⁵

Konfliktusok

A műemlékvédelem–városfelújítás szókapcsolat ehelyütt azt a fejlődési vonalat jelöli, ahogy a régi városnegyedekben dolgozó műemlékvédelem fokozatosan kiegészült a térszemlélettel, a társadalompolitikai vonatkozásokkal, majd a gazdasági, környezeti célokkal és eszközökkel, s ily módon komplex városfelújítási tevékenységgé formálódott, bár természetesen az egyedi emlékekre koncentrááló műemlékvédelem ma is létezik.

Ez a folyamat – az európai tendenciákkal megegyezően – 1967-re érte ki a műemléki jelentőségű területek (a továbbiakban: MJT) kijelölését, ma pedig már ezen is túllépve az integrált értékvédelem, a településvédelem szemlélete is terjedőben van városainkban.¹⁶ Talán úgy is lehet fogalmazni, hogy a műemlékvédelem a városfelújítás irányítójából annak egyik eszközévé válik, ennek egyik oka pedig a városfejlesztési, stratégiai tevékenység, s ezen belül a térbeli, földrajzi gondolkodás (újbóli) térnyerése.

A történelmi városok felújítása az államszocializmus fél évszázados időszaka alatt sajátos szervezeti keretek között folyt. A korszak elején a műemlékvédelem irányítása fokozatosan átvándorolt a kultusztárcából az építésügyért felelős minisztériumba. Az 1957-ben létrehozott Országos Műemléki Felügyelőség már az Építésügyi Minisztérium alá tartozott, majd az 1961-es Országos Építésügyi Szabályzat és az 1964. évi III. törvény az építésügyről jogilag is rögzítette a már korábban kialakult viszonyokat. Ez a szervezeti felépítés Európa szerte egyedülállónak számított. Az OMF nemcsak kutató, tervező és kivitelező feladatokat látott el, hanem idővel építési hatósági, gondnoki, ingatlankezelő feladatokat is kapott.¹⁷

¹⁴ Horler 1972.; Dercsényi 1980.

¹⁵ Román 1972., 1983b.

¹⁶ Román 1973.; Román 1979.; Román 1983a.; Román 1984a.; Ashworth 1991.; Kubinszky 1998.; Máté 2001.; Rácz 2001.; Lóvei – Somorjay 2003.; Erő 2005.

¹⁷ Dercsényi 1960.; Mezős 2002.; Erő 2005.

Az 1960-as és 1970-es évtizedekben sokan üdvözölték a műemlékvédelem és a városépítés, városrendezés egybefonódását, elméleti alapvetések is születtek ebben a témakörben, élesen szembeállítva a szocialista városépítést a korábbi korok tevékenységével.

„A szocialista országok tervszerű gazdasági felépítése az építészeti tevékenységet már kezdettől nagyobb egységbe tartozónak vallja, s egyedi lakóházak, középületek stb. építésén túl nagyobb kompozíciók, utcák, terek, lakónegyedek, városrészek, sőt városok alkotásában látja az alapvető építészeti feladatokat. A kapitalizmus egyedi – stílusát tekintve igen gyakran egyéni – építkezésének helyét a szocialista társadalom városépítő, tájat rendező törekvése váltotta fel. Ebben az elképzelésben a műemlékvédelmet is ki kell emelni az ad hoc intézkedések napi munkájából, és a városépítés perspektívájába kell beágyazni. Ha igaz, hogy a település élő organizmus, amelynek fejlődését tudományos előrelátással szükségleteinknek megfelelően szabályozzunk, akkor a műemlékeket is bele kell a városrendezés kereteibe illeszteni, ha az egyes emlékek fenntarthatóságát biztosítani akarjuk.” (Dercsényi 1960. 12.)

„Még a mai építészeti alkotások olyannyira más, újszerű, a korábbiakkal gyökeresen szakítani látszó formáiban is kimutatható a múlt – évezredek építészeti öröksége. Még inkább, ha az építés átalakítással jár, s persze elsősorban a műemlékvédelem terén, egykori épületek helyreállításánál. De leginkább a városépítésben. Tevékenysége sok vonatkozásban a műemlékvédelemhez is hasonlítható – nem véletlenül kapcsolódik össze hazánkban szervezetiileg is vele -, mindkettő olyasmivel foglalkozik, ami volt, amit megismerni, értékeit feltárni kell s a mai élet számára helyrehozni, adaptálni. Míg azonban a műemlékvédelem általában egyes értékes objektumokkal foglalkozik, s azok egykori értékeinek átmentésére, az objektum állapotának véglegesítésére törekszik – addig a városépítés minden várossal, településsel, az épületek, építmények egész szövetévével. S nem egyedül az átmentés szándékával, hanem elsődlegesen a korszerű megújítás, sőt a továbbfejlesztés, az építés szándékával. Méghozzá olyan szándékával, amely nem vélheti lezártnak tevékenységét azzal, amit most csinálunk – bár a maradandóság igényével csináljuk –, hanem számítanunk kell a város folyamatos és mindenkori továbbélésére. (Granasztói P. 1973. 7.)

A korszellem tükrében természetesen sokáig reményteljes várakozás övezte az új, szocialista építészet kibontakozását, a szocialista társadalomnak megfelelő építészeti arculat megteremtését. A szombathelyi példa ezt jól illusztrálja, ahol a pozitív előretétekintés még a potenciális városképi konfliktusok veszélyének felismerését is megakadályozta.

„Az új mindig szokatlan, de a történelem arra tanít, hogy az új mindig győzedelmeskedett a régi felett. A történelmi stílusok ideje lejárt azokkal a korszakokkal, amelyekhez tartoztak, amelyeknek kifejezői voltak. A XX. század építésze új anyagaival, szerkezeteivel,

technológiájával merőben más, mint az előtte való századoké volt. Ezen felül a szocialista építészetnek tartalmával még a szocializmust is tükröznie kell. Ez az építészet most van kibontakozóban. Bizonyára még csak ezután fejlődik városunkban is. Az bizonyos, hogy Szombathely új arculatát ez az építészet határozza meg; és ez nem lesz a barokk koncepció hátrányára. Ez a kétféle formanyelv, amely olyan távol van egymástól, mint az ideológiák, melyek hozzájuk kapcsolódnak, éppen ellentétes jellegüknél fogva emelik egymás építészeti értékét és ezzel a városképet szívesebbé, gazdagabbá teszik. Nemes vetélkedés lesz ez a mai tervezők számára, akik legalább annyi szeretettel és ambícióval kívánják szolgálni a magyar népet, mint ahogyan a barokk mesterek valóban szolgálták akkori építetőjüket, a klérust. Szombathely most harmadik nagy építési periódusát éli. A megyeszékhelyé válás, a püspöki város barokk koncepciója, a századforduló modern polgárvárossá alakulása után, most fejlődik a város korszerű szocialista várossá. Ahogyan a körvonalak bontakoznak, már érzékelhető, hogy ez a harmadik nagy periódus lesz méreteiben, igényességében a legjelentősebb.” (Károlyi A. – Szentlélek T. 1967. 115.)

A csalódások, majd’ minden városunkból ismertek. Lényegében a szocialista modern városépítés vezetett oda – és itt a hangsúly nem a szocialista szón van –, hogy a történelmi városok elhatárolódtak, leválasztódtak a bővülő várostestről, s a városkép különálló elemekre esett szét. Mindezt úgy is meg lehetett élni, hogy a műemlékvédelem a városrendezéssel szemben számtalan kis csatát vesztett el, s nem volt alkalmas arra – nem is lehetett, hiszen nem voltak erre eszközei – hogy városaink organikus fejlődött arculatát egységében megőrizze. Ez helyel-közzel csak a műemlékileg védett városrészen belül sikerülhetett, bár ott sem mindig teljes mértékben.

Nagy probléma volt, hogy nem integrálták a történelmi szemléletet, illetve a műemléki városrészek tervezését a városrendezési tervezésbe. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a rendezési tervek tartalmi követelményei között – ilyen csak az általános rendezési tervre volt – hangsúlytalanok voltak a településtörténelmi, városképvédelmi vizsgálatok, s a városszerkezet, a történelmi épületállomány védelme rendre alulmaradt a közlekedéssel és a hatalmi érdekeket is kiszolgáló, iparosított építéssel szemben.¹⁸ Másfelől a műemlékesek a rendezési tervek felfogása miatt idővel egy sajátos műemléki rekonstrukciós tervfajta kezdtek (kényszerültek) alkalmazni a műemléki jelentőségű területekre, amelyet igyekeztek elfogadtatni, illetve beilleszteni a hagyományos tervek közé.¹⁹ Ezalatt az extenzív városépítés rendszerint a szűkmarkúan kijelölt MJT-k határáig nyomult.²⁰ Sok helyütt áldozatul estek így a történelmi külvárosok, ahol „a lakótelep befalta a múltunkat.”²¹ A hatvanas évek közepén a műemlékek számát 25–30%-kal csökkentették, a műemléki nyilvántartás csak 1997-ben érte el

¹⁸ Dercsényi 1970.; Dercsényi 1975.; Gerő 1960.; Gerő. 1971.; Gerő 1972.; Román 1969.

¹⁹ Winkler 1983.; Sedlmayrné 1984.

²⁰ Winkler 2004.

²¹ Thiery 1981: 83.

újra a korábbi tízezres számot.²² A városrendezési tervezőnek arra is lehetősége volt, hogy döntsön a műemlék jellegű és városképi jelentőségű épületek sorsáról, csak a műemlékek voltak feltétlenül fenntartandók. A minisztériumon, illetve a történeti városokon belül így egy időben létezett és működött történeti és nem történeti szemléletű városrendezés, aminek tehát számtalan városunkban településszerkezeti, városképi konfliktusok sorozata lett az eredménye. Hiába hiányzott nálunk a nyugaton a városok karakterének elrontásáért felelőssé tett telekspekuláció, a hazai viszonyok hasonló eredményekre vezettek.²³

Befejezés

A fentebb alkalmazott merev szétválasztás – műemlékvédelem és városépítészet – mai kontextusból már mesterkéltnek tűnhet. Mindkét szakterület a szocializmus sajátos körülményei között működött, együttesen az akkori (és a mai!) városkép-alakítóit érthetjük alattuk. Utóbbi esetében gyakran említett pilátusi véleményformálás a politika hatalom-demonstráló motivációja, amely a műemlékvédelem oldaláról a tudomány-demonstrálás magasztos elvével állítható kontrasztba. A konzervált, megőrzött, felújított – sosemvolt – műemléki negyedek és a szocialista építészet térbeli lenyomatai sajátosan alakították történelmi városaink képét. Amellett, hogy gazdasági problémák – kevés szerepkör, gyenge városközponti szerep, gyenge turizmus-kiszolgáló képesség –, tovább mélyülő társadalmi és lakáspiaci státuszválság sújtják városközpontjainkat, megkerülhetetlen a városarculat kontrasztossága miatt jelen lévő identitás-konfliktus is: kit, mit reprezentálnak történelmi városrészeink? Az egykor itt élő lakosságot? A jelenleg itt élő – többnyire alacsonyabb státuszú helyi lakosságot? Vagy az egész város díszleteként, arcaként szolgálnak? E kérdéseknél már csak az az izgalmasabb, hogy vajon megpróbál-e ezekre a felvetésekre válaszolni jelen korunk „városfejlesztése”, tovább tud-e lépni több évtizedes középület- és közterület-felújítási hagyományánál, hogy az eszközöket megtalálva a városképet is a maga korának képére formálja – a műemlékvédelem segítségével.

²² Román 1983b.; Román 2000.; Lövei – Somorjay 2003.

²³ Román 1985.; Román 2000.; Gerő 1987.

IRODALOM

- Ashworth, Gregory J. 1991: *Heritage Planning: Conservation as the Management of Urban Change*. Groningen.
- [Csatkai Endre] 1953: *Sopron városképi- és műemléki vizsgálata*. Kézirat. Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztály, Budapest.
- Császár László 1972: A szocialista műemlékvédelem elvi kérdései. In: *Magyar műemlékvédelem 1969–70. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai VI*. Budapest. 77–82.
- Dercsényi Dezső 1960: Tíz év magyar műemlékvédelme. In: *Magyar műemlékvédelem 1949–59. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai I*. Budapest. 9–28.
- Dercsényi Dezső 1970: Városméretű műemlékvédelem Magyarországon. *Városépítés* (6.) 1–2. 46–50.
- Dercsényi Dezső 1975: A műemlékvédelem szerepe a városok fejlesztésében. *Városépítés* (11.) 2–3. 48–51.
- Dercsényi Dezső 1980: *Mai magyar műemlékvédelem*. Budapest.
- Erő Zoltán 2005: Műemlékvédelem és városfejlődés. – In: Egedy T. (szerk.) 2005: *Városrehabilitáció és társadalom*. Budapest. 269–287.
- Gerő László 1960: Műemlékvédelem és városépítészet. In: *Magyar műemlékvédelem 1949–59. Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai I*. Budapest. 39–41.
- Gerő László 1971: *Történelmi városrészek*. Budapest.
- Gerő László 1972: Városaink történelmi magjának védelme. *Városépítés* (8.) 2. 5–8.
- Gerő László 1980: *A helyreállított budai vár*. Budapest.
- Gerő László 1982: A budai várnegyed háború utáni helyreállítása. *Városépítés* (18.) 3. 12–14.
- Gerő László 1987: *Műemlékekről mindenkinek*. Budapest.
- Granasztói Pál 1973: Bevezetés. In: *Városépítés Magyarországon a felszabadulás után*. Budapest.
- Granasztói Pál 1982: *Építészet, városépítés, társadalom*. Budapest.
- Horler Miklós 1972: A velencei carta alkalmazása a magyar műemlékhelyreállítási gyakorlatban. In: *Magyar Műemlékvédelem 1969–1970*. Budapest. 185–222.
- Horler Miklós 1983: A műemlékvédelem elvei és módszerei. In: Császár L. (összeáll.): *A műemlékvédelem Magyarországon*. Budapest. 126–177.
- Jankó Ferenc 2004: „A soproni részházak” – két emberöltő múltán. *Soproni Szemle* (58.) 2. 158–178.
- Jankó Ferenc – Kücsán József – Szende Katalin 2010: *Sopron. Magyar Várostartörténeti Atlasz I*. Közrem.: Dávid F., Goda K., Kiss M. Szerk.: Szende K. 23 kép- és térkép-melléklet, CD-ROM.
- Károlyi Antal – Szentlélek Tihamér 1967: *Szombathely városképei-műemlékei*. Budapest.

- Kubinszky Mihály 1998: Az építészeti jellegvédelem. *Magyar Szemle* (7.) 5–6. 195–200.
- Lővei Pál – Somorjay Sélysette 2003: Főmű és átlag – a műemlékké nyilvántartás elveiről. *Műemlékvédelem* (47.) 2. 77–80.
- Máté Zsolt 2001: A városszerkezet mint műemlék. *Falu Város Régió* (8.) 6. 6–9.
- Rácz Jolán 2001: A történeti városok védelmének korszerű módja, az integrált értékvédelem. *Falu Város Régió* (8.) 2. 18–20.
- Roberts, Peter 2000: The Evolution, Definition and Purpose of urban Regeneration. In: Roberts, P. – Skyes, H. (ed.): *Urban regeneration*. London – Thousand Oaks – New Delhi. 9–36.
- Román András 1969: Műemlékvédelem és városrendezés. In: *Magyar műemlékvédelem 1963–66. Országos Műemléki Feliügyelőség Kiadványai IV.* Budapest. 23–30.
- Román András 1972: A műemlék-lakóházak problémái. In: *Magyar műemlékvédelem 1969–70. Országos Műemléki Feliügyelőség Kiadványai VI.* Budapest. 315–329.
- Román András 1973: Csapongó gondolatok a műemlékvárosok „műemléki” és városi mivoltáról. *Városépítés* (9.) 3. 24–26.
- Román András 1979: Történeti jellegű települések védelme. *Városépítés* (15.) 5. 18.
- Román András 1983a: A magyar műemlékvédelem helye a világban. *Műemlékvédelem* (27.) 3. 166–176.
- Román András 1983b: Történeti együttesek rekonstrukciója. In: Császár L. (összeáll.): *A műemlékvédelem Magyarországon*. Budapest. 211–232.
- Román András 1984: A történeti város és városrész mint a legkomplexebb műemlék. *Műemlékvédelem* (28.) 4. 261–265.
- Román András 1985: Műemlékvédelem és városépítés. *Városépítés* (21.) 1–2. 13–16.
- Román András 2000: A magyar városkép. *Műemlékvédelem* (44.) 1. 17–22.
- Sedlmayr János 1983: Egyházi épületek helyreállítása. In: Császár L. (összeáll.): *A műemlékvédelem Magyarországon*. Budapest. 126–177.
- Sedlmayrné Beck Zsuzsa 1984: Műemléki városmagok városrendezési tervezése 1960–1980. In: *Magyar Műemlékvédelem 1975–79. Az Országos Műemlékvédelmi Feliügyelőség Évkönyve IX.* Budapest. 343–373.
- Szendrői Jenő (vez. szerk.) 1955: *Magyar építészet 1945–1955*. Budapest.
- Thiery Árpád 1981: *Királynék városa*. Budapest.
- Tüskés Tibor 1981: *Nyugati kapu*. Budapest.
- Winkler Gábor 1983: A városfelújítás tudományos kérdései. *Műemlékvédelem* (27.) 1. 1–11.
- Winkler Gábor 1986: A legújabb kor vidéki építészeti emlékeinek védelméről. *Műemlékvédelem* (30.) 1. 50–59.
- Winkler Gábor 1996: A győri történeti belváros megújításának újabb szakasza. *Műemlékvédelem* (40.) 4. 234–239.

- Winkler Gábor 2002: Történeti városok helyreállításának elvei és módszerei. *Építés-Építészettudomány* (30.) 1–2. 3–38.
- Winkler Gábor 2004: Történeti városok helyreállításának kezdetei (Győr, Sopron, Mosonmagyaróvár). *Műemlékvédelem* (48.) 2. 71–81.
- Winkler Gábor – Fejérdy Tamás 2004: Értékvédelem és értékgyarapítás az építészetben. In: Finta J. (szerk.): *Épített jövőnk*. Budapest. 213–253.

Erdőn túli város város, avagy erdélyi várostervezés a 19. században

Hanák Péter szerint „a polgárosodás és a modern urbanizáció közti összefüggést evidenciának tekinthetjük, hiszen a bővülő árutermés, a kibontakozó tőkés gazdálkodás a középkortól eltérő, modern városfejlődés és urbanizáció alapfeltétele.” Az ő felfogásában „a 19. századi nagyváros már nem csupán iparos település és piacközpont, hanem igazgatási, törvényhozási, kulturális centrum, amely az egész társadalom életmódjának formálója és mintaképe.”¹

Az, hogy mit ért a szakirodalom modern urbanizáción, egy külön alapos tanulmányt érdemelne, nem különben a város és városodás/városiasodás fogalmak tisztázása. Ezen fogalmak meghatározása igen nehéz feladat, hiszen rengeteg definíció és módszertani leírás létezik: statisztikai, jogi, gazdasági kritériumok szerinti, földrajzi szempontú, melyeket mind átfogóan, a jelenség teljességének összefogásával, minden szempontot számba véve kellene alkalmazni. A tudományos kutatás nem a várost magát kezdte el vizsgálni önálló entitásként, hanem a környezetével való kapcsolatát, kapcsolatrendszerét a többi várossal és a saját vidékével, így határozva meg a városhálózatokat. Kiderült, hogy a városrendszerben elfoglalt hely önmagában még nem elegendő viszonyítási alap, hiszen történeti kortól, régiótól, civilizációtól függően kell értelmezni az eredményeket, figyelembe véve a vizsgált város állományt, a népességkoncentrációt, a gazdasági tevékenységet, a foglalkozási megoszlást, a társadalmi kapcsolatokat és a városok központi funkcióit. Minden várostörténész és várostörténeti munka hangsúlyozza, hogy egy-egy módszer vagy szemlélet nem lehet egyedüli eszköze az adott kutatásnak, csak kiindulópontja.

Az urbanizációról a modernizáció részeként szoktak vélekedni, ezért a „modernizációt” gyűjtőfogalomként említi a legtöbb (város)történész, kiemelve, hogy régióként nagyon eltérő folyamatról lehet csak beszélni, más-más folyamatokat ölel fel, azaz más összetevőkkel bír, a lehető legáltalánosabb és legtágabban értelmezhető fogalom.² Azt a változást értékelhetjük modernizációnak, mely átformálta a hagyományos társadalmi, gazdasági és politikai kereteket,³ ám ehelyütt nem kívánjuk tár-

¹ Hanák 1988: 17.

² A fogalmak és problematikák tárgyalását lásd Bácskai 2002: 7–15, Beluszky – Győri 2003: 200–209 és Pál 2003: 5–17.; különösen Sonkoly 2001a:13–41., aki a nemzetközi szakirodalmat átfogó jelleggel ismerteti, leginkább a francia (és kisebb mértékben az angolszász) várostörténet új irányzatait, szemléletmódját és adható válaszait mutatva be.

³ Sonkoly 2001a: 25.

gyalni a másik feltételezett modernizáció változatot, a polgárosodást, mely szintén könyvtárnyi értelmezést tud már maga mögött csak magyar nyelven.

A szakirodalom⁴ a magyarországi 19. század eleji urbanizációs folyamat említéskor két elemre helyezi a hangsúlyt. Egyrészt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az ország gazdasági életének súlypont eltolódása a szélekről fokozatosan a központi részre, leginkább az alföldi régióra tevődik át, mely szerint a városállomány területileg átrendeződik. Másrészt szembevetendő Pest-Buda kiemelkedése a többi város közül, amely ezekben az évtizedekben válik az ország tényleges fővárosává lakosság-növekedésének köszönhetően, hiszen míg a 18. század utolsó harmadában még vele közel azonos népességű Pozsony vagy Debrecen, addig a 19. század elejére lélekszáma több mint duplájára nő.⁵ Pest-Buda fővárossá válása a 18. század végén indult meg – állítja Hanák is,⁶ urbanizációjának üteme is ekkor gyorsult fel, és csak a 19. század első felében, a reformkorban teljesedett ki. Lakossága a 18. század végéhez képest megháromszorozódik, de egyenetlenül oszlik meg Buda és Pest között. Jobbára Pesten belül is súlyponteltolódásról tanúskodnak a népszámlálások összeírásai, hiszen a falal körülvett belváros visszafogja a lakosság növekedését. Ezért a 18. század legvégén – a 19. század legelején lebontják a Váci kaput, épp a francia forradalom évében, a Kecskeméti öt évre rá, a Hatvanit meg az új évszázadban, 1808-ban.⁷

Hanák határozottan állítja, hogy a 18. század végétől kibontakozni látszó pest-budai urbanizáció egyik feltétele a városfalak, bástyák lebontása.⁸

François Walter a városfalak problémájáról írt gondolata is ezt támasztja alá: „ahol a gazdasági-társadalmi folyamatok kedvezően alakultak, a falak lebontásának kérdése már a 18. században egyre sürgetőbben merült fel. Több város is megtette ekkor a nagy lépést: megkezdték a zártság felszámolását, és új, külső kerületek építését. Ilyen Düsseldorf esete 1785 után. Más városok egyenesen elhatározták a falak lerombolását: Bonn 1703-tól, Berlin 1734-től, Hannover 1763-tól, Münster 1764-től. Hasonló évszámokat találhatunk a francia városok esetében is. Általában véve minél keletebbre érünk, annál későbbre esik a falak lebontása. Közép-Európa afféle átmeneti területnek tűnik, ahol a falak felszámolása mintegy a városi növekedés feltételeként jelent meg.”⁹ Az ő meglátását igazolja Budapest is.

Írásomban meg kívánom vizsgálni, hogy Walter észrevétele mennyire helytálló a fővárostól még keletebbre fekvő, a helyi viszonyokban nagyvárosnak számító Nagyszében és Kolozsvár esetében.

⁴ Bácskai – Nagy 1984; Bácskai 1988; Granasztói 1989; Czoch – Szabó – Zsinka 1993; Czoch 2006 és Czoch 2009.

⁵ Czoch 2009: 94.

⁶ Hanák 1988: 20.

⁷ Uo.

⁸ Hanák 1988: 17.

⁹ Walter 2003: 184.

Helyszűke miatt csak a két erdélyi középvárost van lehetőségem vizsgálni, ezeket is a több százévnyi várost és társadalmát alakító esemény, építkezés és várostervezési huzavona kihagyásával. Nagyszében esetében a városi terek elkülönülésére, az „átjárhatóság” kialakítására és fenntarthatóságára, a bástyák és tornyok funkciójának átalakítására, Kolozsvárott leginkább a falak bontására és a (fő)tér rendezésének végeredményére fókuszál a dolgozat. Csupán a történések egy-egy fontosabb aspektusát van mód bemutatni, mesébe illően, a „sárkány okozta viszontagságoktól indulva annak legyőzéséig” – esetünkben a városfalak kialakulásától a zártság felszámolásáig.

Ezért hát: egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy erdőn túli szép országrész, melynek több vára büszkén állt az évszázadok során. E várakat és lakóházaikat kezdetben lecsapolatlan állóvizekkel, sűrű erdővel, meredek partfallal védték; később cölöpökkel megerősített gátrendszerrel, földhányásokkal, karózott védősáncokkal, azaz palisádokkal, palánkokkal vették körül. Majd nagyméretű görgeteg köveket ágyaztak be a védőfalazatokba, melyekből védelmi gyűrűk, igazi erődítések épültek ki magas kőfalakkal, bástyákkal. Ezekhez, azért, hogy jobban láthassanak, az egekbe nyúló, kacifántos tornyokat húztak, rondellákat ragasztottak és kis faerkélyeket toldottak, melyekről a lőrésen keresztül láthatták, ha ellenség közeledik. Szerencsés esetben a vár – a városok történelmi jelentősége és növekedése ellenére is – megmaradt szinte teljes egészében mindmáig. Akárcsak partiumi vagy közép-erdélyi viszonylatban Nagyvárad és Marosvásárhely esetében, és néhol a városfalai és tornyai őrződtek meg, mint Nagyszében esetében.

Szében kényes ponton helyezkedett el, közel a Vöröstoronyi-szoroshoz, az erdélyi főbb utak kereszteződésénél, ezért a hadjáratok és beütések viharának erősen ki volt téve. A 12. századtól szervezték védelmét, erősítették, gyarapították falait, megerősítő falak épültek, a belsőváros egyes épületeit és fontos intézményeit és templomait egyenként is körülzárták, így ikerfalazatok hálózata jött létre, kapukat, kaputornyokat és tornyokat emeltek és falkoszorúkat építettek. A 14. század utolsó negyedére teljesen kiépült a belsőváros mindkét része: a 10 méterrel alacsonyabban fekvő alsóváros és a város fontos intézményeinek otthont adó felsőváros, így a természetes növekedésű, a terephez alkalmazkodó és emiatt szabálytalan alaprajzú középkori város a 18. századra a városközponthoz ívesen hajló útrendszert alakított ki. A belsőváros, a város magja három térből tevődik össze, amelyek közül a legrégebbi a plébániatemplom tere, a Huet tér, emellett a Nagypiac tér és a Kispiac tér. A belváros közepén található két nagy teret, a Kispiac és a Nagypiac teret a kaputorony alatti átjáró kötötte össze.¹⁰ E központ létrehozását a növekedő népesedés, a bővülő kereskedelmi forgalom tette szükségessé. A forgalom megkönnyítésére már a 15. századtól több bejáratot építettek a védőfalba, nagyobb kapukat is nyitottak a városrészek összekötéséhez, ezek mellett a házak és szintek közötti járatok, lépcsők, síkatorok jöttek létre. Mindezek máig megőrződtek és használtak. Sajnálatos eseményekkor

¹⁰ Seebergi Sasváry 2005: 25–27.

is könnyítettek a kijáráson: az 1554-es pestis járványkor egy új kaput vágtak a védőfalba, ahol a hullákat szállították ki a városból. Ez lett a Halottak kapuja.¹¹

Az egyes tornyok védelmét, akárcsak más városokban, a város különféle iparos céhei látták el, így a tornyok megnevezése is ekképpen maradt fent: Börösök tornya; Cipészek tornya, Mészárosok tornya, és amelyek napjainkban is állnak: a kádárok, a fazekasok és a fegyverkovácsok tornya.¹²

Mária Terézia 1753. évi rendelkezése a városfalak és tornyok konzerválását és helyreállítását írta elő. A 18. századi jelentős lakosságnövekedés hatására a városfalakon kívüli újabb területek igénybevételének szükségességét is jelentette. II. József 1772. évi nagyszombati látogatásakor beleegyezését adta egy új városrész kialakításához és felparcellázásához, így jött létre a Josefstadt, ahol – akárcsak a belvárosban – immár emeletes házak épültek. A veszély csökkenése, a politikai helyzet következtében a város további erősítése szükségtelenné vált, így a 18. század végén a meglévő erősítések, bástyák, tornyok pusztulásnak indultak. Több bástyát felszámoltak és közintézményekké alakították át: még a 18. század végén a nagy-disznódi bástyából kaszárnyaépületet, a 19. század első felében a nagy rondellából színházat és a zsoldos bástyából óvodát.¹³

1846-ban felülvizsgálatot tartott a város a tornyokat illetően: a 100 évvel korábban még álló 39 toronyból csak 31 létezett már, nagyrészüket a céhek feladták, ezért ezek is elhanyagolt állapotban voltak. A 19. század ötvenes éveiben megkezdődött a városfalak és tornyok nagy részének bontása.¹⁴ 1836 és 1865 között négy kaput romboltak le, a Toronykaput, a Vízaknai, a Nagydisznódi és a Szent-erzsébeti kaput.¹⁵ 1852-ben a Sag-kapui bástya, míg 1865-ben a Polgár-kapui bástya jutott a megsemmisülés sorsára. A század végén már csak két bástya és hat torony állt, ezekből maradt fent napjainkra a Haller bástya és hat torony: azok mellett, amelyekről már esett szó, a Lépcső-torony, a tanács és az aranyművesek tornya. A belső falak nagy része leomlott vagy lebontották őket, de a városrészek közötti szakaszok néhol ma is láthatók.

Erdély jól védett, erősített városai között Nagyszombaton¹⁶ erősítésének mértéke a legnagyobb volt: külső gyűrűfalának hossza eléri a 3400 métert, a belsőváros falazata is több mint 2000 méter hosszú. Nagyszombaton falazatos védettségben Beszterce és Brassó követi, ám különálló, belső falazata Szombaton kívül csak Kolozsvárnak volt.¹⁷

¹¹ Sigerus 2006: 17.

¹² Lupu – Irimie 1963: 28.

¹³ Seebergi Sasváry 2005: 60.

¹⁴ Schullerus 1901. <http://www.tankonyvtar.hu/konyvek/osztrak-magyar/osztrak-magyar-081204-674> (Letöltés: 2010. december 22.)

¹⁵ Lupu – Irimie 1963: 28.

¹⁶ A városról fellelhető irodalom tetemes része a 20. század második felében született, ám az erős ideológiai nyomás miatt átirított történetet mesél el, így szinte egyáltalán nem használható fel forrásként.

¹⁷ Seebergi Sasváry 2005: 60.

A történeti Erdély városodásának meghatározó jellegzetessége, hogy nem alakult ki egy olyan nagyváros, mely az egész terület regionális központjává válhatott volna. Ehelyett az újkor századaiban több, közel egyenlő népességű nagyobb város együttélését figyelhetjük meg, melyek interregionális összehasonlításban mégsem tekinthetők nagyvárosnak. A 18. századi népességi adatok alapján 3 nagyváros (Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár) dominanciája érvényesül. A 19. század első felében ugyanakkor átrendeződést tapasztaltak a kutatók, a három város sorrendjében: a két száz nagyváros, Brassó és Nagyszeben a 18. század során egyértelmű elsőségének az 1830-as évekre véget vet Kolozsvár dinamikus fejlődése.

Az évszázadok során végig megfigyelhető egy erős rivalitás Kolozsvár és Nagyszeben között: mindkét városban találunk központi szerveket, ám egyik városnak sem sikerül egyszerre megszerezni a Kormányszék, a Kincstartóság, a Katonai Főparancsnokság és az országgyűlés székhelyének jogát. Ennek a küzdelemnek a legjelentősebb állomása, II. Lipót 1790-es döntése, amely Kolozsvárra hívja össze az országgyűlést, és egyben ide helyezteti a királyi kormányzékot és kincstárat.¹⁸ Ezzel a lépéssel Kolozsvár előnyt szerez Nagyszebenrel szemben, és bár 1797-ben visszahelyezik Nagyszebenbe a kincstárat, a város „Erdély fővárosa” marad 1849-ig.¹⁹ Ezt az elsőségét meg is tartaná, ha fővárosi rangját el nem veszítené, és 1850-ben a kormányt vissza nem helyeznék Nagyszebenbe. Ennek ellenére az 1850-es évek második felétől újra dinamikus fejlődésnek indul.

A Kolozsvárról született várostörténeti tanulmányok, illetve Beluszky Pál az 1910-es adatok alapján elkészített városhierarchia vizsgálata szerint Kolozsvár az egész Magyarországon belül a harmadik legjelentősebb város, megelőzve a többi erdélyi „nagyvárost”, Brassót (14.), Nagyszebent (17.) és Marosvásárhelyt (23.)²⁰

Kolozsvár nevében is megtalálható a vár szó, fennmaradt említése a 12. századból is ezzel kapcsolatos, a várat magát 1213-ban említi forrás először. A régészek kutatásai szerint a mai város területén négy vár épült, ezek hollétéről helyütt ma is megbizonyosodhatunk, hiszen a belváros, a régi Óváros falai láthatók a házsorok között, telkek határáként, kerítésként vagy éppen házak alapjaként, a 18. század elején épített Fellegvár-béli várat pedig ma is megcsodálhatja a városba utazó.²¹ A falakat, melyeknek hossza majdnem egy kilométer volt, egyemeletes saroktoronyokkal erősítették. A négy sarokbástyából három az új vár építésekor kapott funkciót, a délkeleti elvesztette védelmi szerepét, és a 19. század közepéig a városi börtön működött benne; innen a rettegett hely neve: Torony. Az Óvárnak két nagy kapuja volt, és a kijárást két-három kiskapu szolgálta, keletre, nyugatra és északra. Az új vár építé-

¹⁸ Sonkoly 2001a: 149.

¹⁹ Sonkoly 2001b: 122.

²⁰ Sonkoly 2001b: 120–121.

²¹ Pontos leírást lásd: Gaal 2006: <http://www.korunk.ro/?q=node/8&ev=2006&honap=10&cikk=8320> (Letöltés: 2010. december 22.)

séről nem maradt fenn semmilyen feljegyzés, napló, számadás vagy jelentés.²² Nem ismerni így sem a terveket, sem az építőmestert, sem az építkezés kezdetét, de még a végét sem, ráadásul a védőtornyok pontos számát sem tudni, mert utólag is ragasztottak tornyot az immár több emelet magas városfalhoz, mely erősebb elődjénél, több kapubástyával látták el, lőrések voltak találhatóak rajta, egy emelet magasságban külső védőfalazatot emeltek, és vizes árkokat alakítottak ki a nagyobb biztonság eléréseért. Akárcsak Szeben esetében, Kolozsvárott is mindegyik tornyot és kaput valamely céh tartotta fenn.

Gaal szerint az 1700-as évek elejéről már csak 18 bástyát említenek a feljegyzések. Több forrásból tudni,²³ hogy a 19. század harmincas éveiben még szinte teljes egészében állt a kolozsvári várfal az óváros körül a bástyákkal együtt, csak keleten, a Belső Közép utca és Belső Farkas utca között bontották le 1831-ben.²⁴ 1854-ben bontják le a Középkaput, 1857-ben a várostervező mérnökök a várfal bontását látják megoldásnak, noha a várfalak ügyével foglalkozó bizottság a falak és bástyák javítását szorgalmazza. 1868-ban a városvezetés úgy határoz, csak egy félreeső bástyát tart meg az utókornak.²⁵ Várostervezésről, tudatos városszerkezet alakításáról az 1820-as évektől beszélhetünk, amikor felmerül a terhéssé vált városfalak lebontása, a kihasználatlan részek beépítése, a belsőváros terjeszkedése.²⁶ A várfal teljes bontásának döntésére ugyanezt az időszakot nevezi meg Kőváry László 1866-ban írott, magyarkori erődítményekről szóló művének kolozsvári passzusában: „...a főfalat szintén bontani kezdék, ma már egész vonalok hiányzanak. Napjainkban kimondták a halált a belső falra is”²⁷

1870-ben dolgoztak ki tervet az utolsó várfalak lebontására. Napjainkra csak egy bástya, a szintén céhek fenntartása miatt Szabók bástyájának nevezett Bethlen bástya a Dél-Keleti szegletből és a Tűzoltó torony²⁸ a belső városfalról maradt fent.²⁹

Erdély-szerte példanélküli az a 19. század közepi tudatos várostervezési kezdeményezés, amely a kolozsvári főtéren, azaz a Szent-Mihály templom körüli épületgyűrű

²² „...egyetlen oklevelet találtam a város levéltárában a várépítésről. Semmi följegyzés vagy napló, semmi számadás vagy jelentés, egyetlen levélke irat sincs, mi a tervet, annak rajzát, a részleteket, az építő mestert és munkásait, a munka megkezdését, folyamatát s beveződését, a ráfordított költség mennyiségét, a megjelölt adó-elengedésen kívüli forrásait megjelölje s róla felvilágosítson.” Jakab 1870. 310–318.

²³ Jakab 1888: 901–903, 981–986, 1003–1009.; Szabó T. Attila 1946: 14–15, 119.; Kelemen 1982: 124–129.; Kolozsvár [1989]: 33, 136–137.

²⁴ Haske 1888: 1. tábla „Szabad királyi Kolozsvár városának és körül levő várfalainak rajzolata 1831”.

²⁵ B. Nagy 1977: 128–131.

²⁶ Fekete 2010: 36.

²⁷ Kőváry [é.n.]: 74–75.

²⁸ A lebontási tervről és a Tűzoltótornyóról Gaal 2006: <http://www.korunk.ro/?q=node/8&ev=2006&honap=10&cikk=8320> (Letöltés: 2010. december 22.)

²⁹ A kolozsvári bástyák és kapuk lebontásai éveit soroló listát lásd a mellékletben. Forrás: <http://www.kolozsvar.com/kvar/aregivaros.html> (Letöltés: 2010. december 22.)

teljes lebontását és egy korszerű központi tér kialakítását sürgeti, még akkor is, ha több egy évtizedes késést mutat Budapesthez képest.

1852-ben merült fel a Nagy tér vagy Piac tér térrendezési elképzelés, noha már a kérdésfelvetés fél évszázados múltra tekint vissza, de csak ekkor mutatkozik városszervezési döntés az ügyben. Meglepő, hogy akárcsak Nagyszében esetében, itt is felmerül a városrendezés és a terek tágítása, szépítése már a 18. században a Főkirálysághoz 1788-évi felterjesztett javaslatban, miszerint a templomgyűrűn kívül eső kalyibákat, árusbódékat le kell bontani.³⁰ A 19. század közepétől egy szövevényes városrendezési ügyre derül fény, amelyben a pénztelenség, a felekezeti marakodások, a sajtó szerepe, és a modernitás és maradiság harca tűnnek fel. Noha a városi előljáróság egyetértett a főterrendezés gondolatával, ez sok évig elvi síkon maradt: 10 évre rá újulnak fel a tárgyalások az egyházzal és az érintett iparos társulatokkal a rombolás kártérítését illetően; 20 év múltán megszületik egy szerződés, amelyet az egyház is támogat; 34 év múltán, 1886 tavaszán a „csúnya” épületek lebontódnak; végül 40 év kellett, hogy a Szent-Mihály templom közvetlen környezete megtisztuljon, és a járdakészítés, kövezés-aszfaltozás, virágágyások megvalósuljanak.³¹

A Kolozsvár építészetével foglalkozó szerzők mind említést tesznek arról, hogy a világháborút megelőző három évtized átgondolt, nagyméretű megvalósításaival került napirendre a város szépítése, korszerűsítése, középületek emelése, a vízvezeték- és telefonhálózat kiépítése, és a korzó, főter és sétater megépítése, rendezése.

Kós Károly, az építész így ír Kolozsvárról: „minden erdélyi város között a legvilágosabb, legművészibb, legáttekinthetőbb alaprajza van; utcáinak, tereinek aránya mind közt a legjobb, az egész város úgy, ahogy van, mindenekfelett előkelő, patinásan nemes architektúra. Nincsen művész, aki jobban tudta volna megtervezni a Főterét méreteiben, a templom elhelyezésében, a körítő házak szélességi és magassági arányaiban, a sugár irányban betorkolló utcák elhelyezésében és végül abban, hogy ezen a piacon ott van a legművészibb szobor, melyet valaha magyar művész alkotott, és az a szobor úgy van elhelyezve a maga templomháttérével, hogy párja a világon alig akad.”³²

A városrendezéshez kapcsolódik Bernard Lepetit meglátása, miszerint az idő az, ami ütemezi a város átalakulását, azt a több ezernyi változást, ám megoldást kell találni a városkép alakítására, ekképpen funkionalista modell szerint a jövőt úgy kell megszervezni, hogy a jelen tendenciáit kövessük. Lepetit a városi tér birtokbavételének egyik módozatát abban látja, hogy a fejlődésre nyitott társadalmakban átalakul a régi város: eltűnnek a városkapuk vagy többé már nem városkapuk, és a régi pályaudvarok más funkciót töltenek be.³³

³⁰ Jakab 1870: 477.

³¹ Az előbbi, Kolozsvár városrendezéséről író szerzők mellé sorolhatnók Gyarmati 2005: 41–64.

³² Kós 2004: 326–333.

³³ Lepetit 1993: 288, 292.

Meglátásunk szerint Nagyszeben és Kolozsvár bizonyította a két francia várostörténetész észrevételét a városfalak bontását, városkapuk, tornyok és bástyák új funkciókat betöltő szerepét illetően, és megválaszolta kérdésünket, miszerint ott is megvalósultak ugyanazon várostervezési lépések részint a népességnövekedés miatt, részint a modernitás hozta újabb igények miatt. Beigazolódott, hogy a két erdélyi nagyváros esetében is modernitásként más-más folyamatok érvényesültek, más összetevőkkel bírt a városokat alakító fejlődés, más irányokban indultak el, eltérő módon kezdték meg a zártság felszámolását és új, külső kerületek építését, de a főtendencia, a zártság felszámolása, jelen volt a városok életében. Ezért más a 21. századi Kolozsvár és Nagyszeben városképe, előbbi kevesebb építményt őrzött meg a tárgyalt időből, utóbbi a 2007-es Európa kulturális fővárosa cím viselése miatt helyenként megújítva várja a régi városrészek kutakodó látogatóit.

Kolozsvár és Nagyszeben esetében a 19. századi város már nem iparos település és piacközpont, hanem igazgatási, törvényhozási, kulturális centrum, hiszen mindkét város a kor erdélyi társadalmának életmódbeli formálója és mintaképe. A dolgozat Nagyszeben és Kolozsvár városi tereinek elkülönülésére fókuszált, bemutatta az „átjárhatóság” kialakítására és fenntarthatóságára, a bástyák és tornyok funkciójának átalakítására, azaz a falak bontására és a (fő)tér rendezésére tett lépéseket.

IRODALOM

- B. Nagy Margit 1977: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest.
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Beluszky Pál – Győri Róbert 2003: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország városhálózata a 20. század elején. *Korall*, 11–12. 199–238.
- Czoch Gábor 2006: Hogyan határozható meg a város területe? *Korall* 24–25. 216–230.
- Czoch Gábor 2009: „A városok szíverei”: *tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.
- Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László 1993: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. *Aetas* 4. 113–133.
- Fekete Albert 2010: A 16–19. századi kolozsvári kertkultúra az írott források tükrében. *Korunk* (III.) 10. 33–39.
- Gaal György 2006: Kolozsvári várak, városfalak, kaputornyok, bástyák. *Korunk* 10. <http://www.korunk.ro/?q=node/8&ev=2006&honap=10&cikk=8320>

- Granasztói György 1989: A dunai térség városodása (16–18. sz.). *Demográfia* 3–4. 157–188.
- Gyarmati Zsolt 2005: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán. Séták a monarchiabeli Kolozsváron, Kézrel írott mindennapok*. Kolozsvár.
- Hanák Péter 1988: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: *Uő: A Kert és a Műhely*, Budapest, 17–63.
- Haske Ferenc 1888: *Kolozsvár története*. Budapest.
- Jakab Elek 1870: *Kolozsvár története*. I., II. Budán.
- Jakab Elek 1888: *Kolozsvár története*. Harmadik kötet. Oklevéltárral. Habsburg-Lotharingiai korszak (1690–1848), Budapest.
- Kelemen Lajos 1982: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest.
- Kolozsvár [1989]. *Transylvania Képek könyvek*. [A kötetet Kelemen Lajos írásaiból összeállította, szerkesztette és kiegészítésekkel ellátta: Bálint István János.] H.n.
- Kós Károly 2004: Kolozsvár. In: Sas Péter (gyűjt., összeáll. és szerk.): *Város a Szamosnál: magyar írók kolozsvári novellái /*. Budapest.
- Kőváry László [é.n.]: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Új kiadás 30 fametszvényvel. Budapest.
- Lepetit, Bernard 1993: Une herméneutique des villes est elle possible? In: Lepetit, B. – Pumaine, D. (szerk.): *Temporalités urbaines*. Paris, 287–299.
- Lupu, Nicolae – Irimie, Cornel 1963: *Nagyszeben és környéke: Kis útikalauz*. Bukarest.
- Pál Judit 2003: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda.
- Schullerus, Adolf 1901: Szebenmegye. In: *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* XX. kötet (Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarország: Erdély és a szomszédos hegyvidékek).
- Seebergi Sasváry Zoltán 2005: *Amikor Nagyszeben az erdélyi szászok városa volt*. Budapest.
- Sigerus, Emil 2006: *Nagyszeben krónikája 1100–1929. Hét képpel és hat térképpel különböző évszázadokból*. Nagyszeben.
- Sonkoly Gábor 2001a: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest.
- Sonkoly Gábor 2001b: „... édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...” Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között. In: *Erdélyi Várostarténeti Tanulmányok*. Csíkszereda, 119–146.
- Szabó T. Attila 1946: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár.
- Walter, François 2003: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall* 11–12. 183–198.

1. táblázat: Kolozsvár bástyái és kapui

<i>Neve</i>	<i>Épült</i>	<i>Lebontották</i>	<i>Védelmező céh</i>
1. Hídkapu bástya	XV. sz.	1868	lakatos
2. Szappany utcai kis kapu (tűzoltó torony)	1574	–	takács
3. Olaszfokos bástya	?	1817	szappanos, kupás, üstgyártó, később nemezyártó, keres
4. Kerek vagy Kiskerek bástya	1603	1817 körül	mészáros
5. Magyarkapu	XV. sz.	1872	kádár
6. Fazekasok bástyája	1644-ben említik	1838 körül	fazekas
7. Középkapu	1448	1850	mészáros
8. Bethlen vagy szabók bástyája (XIX. században)	1475-ben már említik	–	szabó
9. Tímárok bástyája	?	1811	tímár
10. Kőművesek bástyája	1644-ben említik	1810-ben részben	kőműves
11. Szíjgyártók bástyája	1644-ben említik először	1817	szíjgyártó
12. Torda-kapu	XV. sz.	1841 körül	késcsináló
13. Posztócsinálók bástyája	XVI. sz.	–	posztócsináló
14. Asztalosok bástyája	1644-ben lőport tárolnak benne	1880 körül	asztalos
15. Varga vagy Bogdánffy bástya	?	–	varga
16. Széna utcai kapu: Csizmadiák bástyája	?	1831	csizmadia
17. Monostor-kapu	1476	1843	szűcs
18. Kandia utcai bástya	?	1796 körül	kovács
19. Puskaporos bástya vagy Aranymívesek, ötvösök bástyája	?	1859	ötvös
20. Óvári vagy Víz-kapu	1567-ben már említik	1700–1715	ötvös

A városi közlekedés modernizációja Magyarországon (1867–1914)

Modernizáció – urbanizáció – historiográfia

Tanulmányomban a hazai városi közlekedés modernizációjának jellemzőit kívánom vázolni. A vizsgált időszak határai egybeesnek a hazai modernizáció Ránki-féle periodizációjának első szakaszával. A modernizáció számos előremutató minőségi változást eredményező egyetemes folyamat – iparosodás, polgárosodás, urbanizáció, infrastruktúra fejlődése (például a közlekedési hálózat) stb. – összetevője, gyűjtőfogalomnak tekinthető. Érinti vagy átfogja a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra egészét. Hans-Ulrich Wehler szerint a modernizációt képező szorosan összekapcsolódó autonóm fejlődési folyamatok a 18. századvégi forradalmak óta jól láthatóan zajlanak.¹ Faragó László úgy fogalmazott, hogy modernizáción az elmúlt kétszáz év – komplex folyamatok révén megvalósuló – változásainak összességét értjük.² Ránki György a hazai modernizáció első szakaszának az 1867 és az 1913 közötti időszakot jelölte meg.³ A közelmúltban az urbanizációnak a modernizációs makrofolyamat részeként való meghatározása azzal a következménnyel járt, hogy a város mint történelmi probléma vizsgálata egyre inkább a történészek látókörébe került. Ebben szerepet játszott az is, hogy a modern korban a migráció révén a lakosság jelentős része a városokba tömörült, valamint e települések gazdasági, közlekedési, közigazgatási, egészségügyi, oktatási, kulturális stb. központokká váltak és ugyanakkor uniformizálódtak is. A modernizáció motorjainak tekintett városok jelentősen befolyásolták az egész társadalom életmódját, mentalitását.⁴

Az urbanizáció szintén komplex egyetemes folyamat és gyűjtőfogalom.⁵ Hazánkban az a leginkább elfogadott megközelítés, hogy városodást és városiasodást is jelent, amelyek közül az előbbi mennyiségi, utóbbi minőségi aspektust takar. A városodás a városi lakosság számának emelkedését, a városiasodás pedig egy település városias jellegének erősödését (infrastruktúra kiépítettsége, szolgáltatások, köztük például a tömegközlekedés biztosítása) jelenti.⁶ Eric Lampard szerint – idézi Gyáni

¹ Kulcsár 1981: 445.; Wehler 1980: 165–167.

² Faragó 1991: 2.

³ Ránki 1987: 613.

⁴ Gyáni 1995: I.

⁵ Gyáni 1978: 589., 593.

⁶ Tóth J. 2002: 428–429.

Gábor – a várostörténetnek az urbanizáció kutatása a feladata, mert ez teremt összhangot a makro- és a mikroszintek között.⁷

Az urbanizációs folyamat részeként kiépülő infrastruktúrával kapcsolatban Dieter Schott és Hanni Skroblies a 19. század végére vonatkoztatva – találóan – megalkotta a városok eredeti behálózásának téziséit. E folyamat egyik fontos szegmense a közlekedési és ezen belül a tömegközlekedési hálózat megteremtése.⁸ A városi tér közlekedés szempontú használatában az elsődleges az utcahálózat, amelynek struktúrájára épül másodlagos jelensékként a tömegközlekedési hálózat.⁹ Sipos András a témával kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a „modern technológiára épülő infrastrukturális hálózatok megjelenése a 19. század második felében a »modern város« egyik legmarkánsabb, a megelőző korok urbanizációjával szembeni minőségi különbséget legegyszerűbben megtestesítő karakterjegyének tűnik”.¹⁰ Az infrastrukturális hálózatok, amelyek megjelentek a városi hierarchia alsó részén lévő településeken is, a városiaság elengedhetetlen kritériumai lettek a korszakra vonatkozóan. Sipos András rámutatott arra is, hogy a korabeli polgári szemlélet szerint a kultúra, a tisztaság és a biztonság ott ért véget, ahol az infrastrukturális hálózat.¹¹ Mindez jól szolgálja a falu és a város korabeli megkülönböztetését is.

Gyáni Gábor hazai várostörténet-írásunkat elemző, 1997-ben megjelent tanulmányában a „kutatás fehér foltjai” között említette „a város infrastruktúrájának kérdéskörét”.¹² A hazai történészek sokáig nem foglalkoztak az urbanizáció fontos részének tekinthető városi közlekedés történetével. A témában inkább csak műszaki végzettségűek publikáltak és többnyire a műszaki paramétereket hozták. A közlekedés és az urbanizáció összefüggéseit nem vizsgálták. Ha valaki vállalkozott is a közlekedés és a városfejlődés közötti összefüggések feltárására, azt inkább interurbán (vasút, hajózás, repülés), mint intraurbán (helyi, településen belüli közlekedés) vonatkozásban tette. Külföldön ekkortájt már jelentek meg városfejlődésbe ágyazott infrastruktúra-történeti feldolgozások; itt Dieter Schott könyve,¹³ vagy Heidemarie Uhl,¹⁴ valamint Horst Mazerath¹⁵ szerkesztette kötetek említhetők példaként. Utóbbi szerző is utalt arra, hogy csekély az érdeklődés a város és a közlekedés témakör kutatása iránt. Az e tárgykörben készült munkák is inkább csak a közlekedés technika- és gazdaságtörténeti aspektusait vizsgálják, a városfejlődésre gyakorolt hatásait nem.¹⁶

⁷ Gyáni 1978: 593.; Gyáni 1995: II.

⁸ Schott – Skroblies 1987: 72–99.

⁹ Békési 2007: 42.

¹⁰ Sipos 2007: 9.

¹¹ Sipos 2007: 9.

¹² Gyáni 1997: 64–65.

¹³ Schott 1999.

¹⁴ Uhl 1999.

¹⁵ Matzerath 1996/a.

¹⁶ Matzerath 1996/b: VII–IX.

A hiánypótlás jegyében fogant a műszaki haladás és a városfejlődés kérdéskörét tárgyaló 2003-ban kiadott *Budapest und Wien* kötet,¹⁷ amely két évvel később magyar fordításban is megjelent.¹⁸ A törekvés hazai folytatását jelenti az *Urbs* magyar város-történeti évkönyv II. kötete (2007.), amely külön fejezetet szentelt a hazai városok 19. századi behálózásának.¹⁹ E tanulmánykötetben Frisnyák Zsuzsa felhívja a figyelmet arra, hogy különbség van az innováció térbeli megjelenése és annak tényleges használata között.²⁰

Történetek kísérletek arra, hogy egy város históriáját közlekedés szempontúan periodizálják.²¹ A közlekedési módok (például gyalogos, állati vagy gépjármű) és a járművek sokfélesége miatt azonban ez gyakran vitatható, és inkább csak közlekedés-, mint várostörténeti jelentőségű lehet.

Korabeli urbanisztikai szakirodalom

A városi közlekedés modernizációjához – a 19. és a 20. század fordulójától – néhány korabeli hazai urbanisztikai szakirodalom is adott gyakorlati tanácsot. Éhen Gyula *A modern város* című művében külön fejezetet szentel a közlekedésnek. Ebben ismerteti az USA nagyvárosainak példájára hivatkozva a hazai teendőket. Logikusan felépített koncepciójában kitér az út- és járdaburkolási technológiákra, azok fenntartására, a település fő közlekedési folyosóinak kijelölésére, a teher- és a személyforgalom fő irányainak különválasztására, közlekedési szabályrendeletek kidolgozására, a város útjainak egységes kezelésbe (állami és a törvényhatósági utak városi kezelésbe), fenntartásba vételére, közlekedésbiztonsági vonatkozásokra.²²

Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a koncepciót! Éhen a „*modern város berendezésének kellékei*” sorában (csatorna- és vízvezeték, valamint az egészséges lakásviszonyok után) előkelő helyen említi az út- és járdaburkolások szükségességét. Ismerteti a korban alkalmazott burkolási módokat – fa, keramit, trachit, gránit, aszfalt –, azok előnyeit és hátrányait, a tartósság, a költségek és nem utolsósorban a közlekedés biztonsága szempontjából. Ezek mérlegelése és az utak terhelésének függvényében

¹⁷ Csendes – Sipos, 2003.

¹⁸ Csendes – Sipos 2005. Sajnos a kötetnek értelemzavaró fordítási hibái vannak: például „*A társaskocsiból fejlődött ki a lóvontatású omnibusz*” (133.) – holott az omnibusz magyar megfelelője a társaskocsi; „*lóvontatású villamos*” (133.) – ilyen jármű nem létezett; 1868-ban villamost, 1873-ban villamoshálózatot említ (134.), noha egy bekezdéssel később azt írja, hogy 1897-ben indult meg a villamosközlekedés Bécsben (uo.) stb.

¹⁹ Á. Varga 2007.

²⁰ Frisnyák 2007: 13.

²¹ Bécs Békési Sándor által megalkotott közlekedésközpontú periodizációja: 1. Az omnibuszok városa (kb. 1820–1870), 2. a lóvasút és az omnibuszok városa (kb. 1870–1900), 3. A villamos és a kerékpár városa (kb. 1900–1960/70), A metró/gyorsvasút és az autó városa (1960/70-től napjainkig). Békési 2007: 48–50.

²² Éhen 1897: 85–89.

a nagy teherforgalmú és a 20 méternél szélesebb utcákat gránit kockakövel, a többi aszfalttal javasolta burkolni. A járdák esetében csak az utóbbit ajánlotta.²³ Úgy vélte, hogy a város utcáinak jó karban tartása és egységes kezelése megköveteli a településen átvezető állami és törvényhatósági utak fenntartásának átvételét, mely költségeket természetesen az út tulajdonosának, vagyis az államnak és az illetékes törvényhatóságnak kell biztosítania. Megfogalmazása szerint: „azon tény, hogy egy város területén az utak kezelése tekintetében három gazda legyen: merő képtelenség”.²⁴ A vázolt koncepció befejezéseként elengedhetetlennek tartotta, hogy a városok képzett szakembereket, útmestereket foglalkoztassanak. Ehhez szükségessé válik útmesteri iskolák felállítása.²⁵ (Létesítésükre az 1900-as évek elején a 10 közúti kerület székhelyén sor is került.²⁶) Hangsúlyozza az utcák burkolásából adódó további előnyöket a köztisztaság és a közegészségügy magasabb szintre jutását. A burkolt utakat ugyanis könnyebb tisztán tartani, ezért kevesebb a betegségeket okozható por és szenny a közterületeken.²⁷

Fontosnak tartja a közlekedés szabályozását, a fő személy- és teherforgalmi folyosók kijelölését is. Szabályrendelettel és hatósági intézkedéssel „el kell választanunk a személyközlekedés vonalait a teherforgalom vonalaitól”.²⁸ A teherforgalmi folyosók kijelölésénél a teherpályaudvarok megközelíthetősége mellett, koncepciójában már felfedezhető a belvárosok tehermentesítése is: „És a teherforgalmat közvetítő útvonalak mindig a város szélső részein elvonuló utcavonalakban keresendők; melyekben a személyforgalom tetemesen kevesebb s eszerint a teherközlekedéssel járó akadályok sokkal könnyebben elháríthatók. A város hatóságának a feladata tehát, hogy a város külső részeiben, még pedig minden irányban kijelölje a teherforgalmi utakat; annak feladata, hogy nemcsak helyben, de a közeli vidéken alkalmas módon közhírré tegye a kijelölt útirányokat és ezeket rendőrileg kellőleg ellenőriztesse”.²⁹ Ezáltal teher-, rezgés- és részben zajmentesíteni lehet a belvárosokat és az ottani útburkolatok pedig kímélhetőek.

Orbán Ignác – Makó főmérnöke – *Városépítés, különös tekintettel a hazai vidéki városokra* címmel 1902-ben megjelent könyvében a közlekedéssel is foglalkozik. Forgalmi, közegészségügyi és szépítészeti szempontok alapján javasolja az utcák szélességének megállapítását. 40 m-nél szélesebb utcát nem ajánlott kialakítani, ez esetben már a „kocsiút”-on és a kétoldali járdán kívül 4–4 m széles lovagló és kerékpárút is létesíthető, valamint elegendő a hely kétvágányú közúti vasútnak. (Közúti vasutaknak a korban a települések belterületén, többnyire az útburkolatba

²³ Éhen 1897: 52, 86–88.

²⁴ Éhen 1897: 89.

²⁵ Éhen 1897: 89.

²⁶ Czére 1997: 173.

²⁷ Éhen 1897: 85–86.

²⁸ Éhen 1897: 87.

²⁹ Éhen 1897: 88.

fektetett vágányokon közlekedő, helyi forgalmat lebonyolító vasutakat nevezték.) Kitér úthálózati (sugarutak, körutak, átlós utak, sakktáblaszerűek) szempontokra, a „forgalmi gócpontok” legrövidebb úton való összekötésére, a villamosvágányok elhelyezésére. Felhívja a figyelmet arra, hogy a villamokocsik a gyalogjárdákról könnyen elérhetők legyenek, ezért a sínpárokat az utak szélére javasolja fektetni. Példaként több utca-keresztmetszetet is hoz.³⁰ A közlekedési hálózat tervezésénél tekintettel kell lenni arra, hogy „a forgalomnak nemcsak a mai, hanem a jövőben várható igényeit is kielégíthesse” – írja előrelátóan.³¹ Lovass Zsigmond – nagyváradi főmérnök – is érinti a városi közlekedés témakörét a *Gyakorlati városfejlesztés* című munkájában. Harmadik helyen, a *Közlekedési művek* címszó alatt sorolja fel az ez irányú teendőket: útburkolás, hidépítés, közúti vasút stb. Utóbbival kapcsolatban a városi kezelésbe vételt javasolja a település bevételeinek növelése érdekében.³² Ekkortájt még nem volt jellemző hazánkban a közúti vasutak városi kezelésbe, tulajdonba vétele.

Még folytatni lehetne a városi közlekedés témakörét is érintő urbanisztikai íráskor sorát, amelyeknek gyakran adott helyet a *Városok Lapja* és a *Városi Szemle* is. Gyakorlati tapasztalatszerzés céljából a hazai városok vezetői, főmérnökei külföldi tanulmányutakon vettek részt.

Korszerű közlekedési infrastruktúra

A korszak kezdetén a magyarországi városokban még elmaradott volt a közlekedési infrastruktúra. Gyakran jelentek meg sajtóhírek a rossz állapotú utakról, kedvezőtlen közlekedési viszonyokról. A polgárok elvárásának és igényességének megfelelően a városok modernizációjában fontos tényezővé vált a jó közlekedési feltételek – járda- és útburkolás, hidak, alagutak építése – megvalósítása és biztosítása is. A dualizmus korában az egyes városok anyagi erejétől és az utcák, terek terhelésétől függően többféle útburkolatot építettek. A legolcsóbb kivitelezésű és a legtöbb városunkban (például Nyíregyháza, Sátoraljaújhely) megtalálható volt a skót John Loudon MacAdamról elnevezett makadám út (döngölt altalajon zúzottkőréteg, azon pedig hengerelt apróbb kőzúzalék).³³ Ezen kívül kő- (Debrecen, Kolozsvár³⁴), fakocka (Szeged, Zombor³⁵), téglá (Nagykanizsa, Nagykőrös³⁶), keramit

³⁰ Orbán 1902: 37–47.

³¹ Orbán 1902: 37.

³² Lovass 1904: 10., 26.

³³ Paturi 1991: 189., 252.; Legény 1999: 60–64.; Thirring 1912: 419.

³⁴ Egyed 1997: 239.; Mazsu 1989: 81.

³⁵ Thirring 1912: 414–415.

³⁶ Barbarits 1929: 114.; Kalocsai – Molnár 2001: 16.; Thirring 1912: 414–419.

(Kolozsvár, Újvidék³⁷), aszfalt, kátrány (Munkács, Sopron, Zalaegerszeg³⁸) és beton (Igló, Sopron³⁹) burkolatokat alkalmaztak. A csapadék könnyebb elfolyása érdekében domború lett az úttestek keresztaszelvénye, s a szélekre szegélykő került. Bár előbbi fordítottja, a „teknő-rendszerű” keresztaszelvény is használatos volt, például Szatmárnémetiben 1886-ig e kövezési móddal burkolták az utcákat.⁴⁰ Az épített utak használatáért gyakran vámot kellett fizetni. A kövezet-, vagy útvám szedésének engedélyéért a közlekedési, majd átalakítása után a kereskedelmi minisztériumhoz kellett folyamodni, amely meghatározott időre és kizárólag a város belterületére adta azt meg. Az érintett utak végein vámsorompók álltak. A befolyt összeget az utak, hidak karbantartására felújítására, újak építésre fordították.⁴¹

A városokat átszelő patakok, folyók, vasútvonalak, völgyek felett a helyi közlekedés megkönnyítése és gyorsítása érdekében rengeteg hidat építettek. Korábban soha nem látott hídépítési hullám vonult végig modernizálódó városainkban, például – csak néhányat kiragadva – a Dunán 1890-ben Pozsonyban, 1892-ben Komáromban, 1895-ben Esztergomnál, 1896-ban Budapesten (Ferenc József-, ma Szabadság-híd) stb. adtak át új hidat. E műtárgyak egyre korszerűbb anyagból (acél, vasbeton) és technológiával készültek. Az 1903-ban átadott Erzsébet-híd, a korban épült függőhidak közül, 23 éven át a világ legnagyobb nyílású közúti lánchídja volt. A vasbeton hidak körében, nyílásméretét tekintve, ugyancsak világcsúcsnak számított 1908. évi átadásakor a temesvári Liget úti híd.⁴² A vasút okozta közlekedési akadályok felszámolására Győrben 1893-ban közúti felüljárót, Szombathelyen 1899-ben pedig aluljárót avattak.⁴³ A kor híres hazai hídépítői Feketeházy János, Gállik István, Mihailich Győző, Zielinski Szilárd voltak. A dualizmus korában számos hídon vámot kellett fizetni az átkeléskor. A vámszedők nem tartoztak a kor kedvelt figurái közé, a hidakon átkelők tevékenységüket többnyire zaklatásnak tekintették.⁴⁴ Még a vizsgált korszak előtt, 1853–1857 között, a hazánkban letelepedett angol Adam Clark mérnök tervei alapján épült Budán a várhegy alatti alagút.⁴⁵

³⁷ Thirring 1912: 414–415.

³⁸ Aszfaltozás. *Munkács*, 1894. okt. 7. 3.; A város utcáinak kátrányozása. *Soproni Napló*, 1907. júl. 7. 3.; Az aszfalt járdák. *Zalamegye*, 1891. okt. 11. 5.

³⁹ Frisnyák 2001: 139.; Finck 1893: 74.

⁴⁰ Borovszky 1908: 37–40.

⁴¹ 1890. évi I. törvény-czikk a közutakról és vámokról. 81–92. §. In: Márkus 1897: 210–214.; Frisnyák 1988/a: 241–270.; Majdán 1992: 177–180.

⁴² Mihailich 1960: 35.; Palotás 1987: 64–65., 113–116.; Tóth E. 1999: 60–64.

⁴³ Hídavatás. *Győri Közlöny*, 1893. okt. 8. 5.; A vasúti alagút megnyitása. *Vasvármegye*, 1899. jún. 8. 4.

⁴⁴ Frisnyák 1988/a: 241–270.; A szegedi hídvám. *Városok Lapja*, 1910. jan. 22. 43.

⁴⁵ Czére 1997: 89.

A járművek térnyerése és motorizációja

Ahogy az emberiség, úgy a városok történetében is mindig meghatározó volt a gyalogosközlekedés. Sokaknak nem tellett sem járművek vásárlására, sem a közhasználatú közlekedési eszközökön való utazásra. A gyalogosforgalom a 19. század második felében már többnyire a járdán bonyolódott.⁴⁶ A közlekedési eszközök számának növekedése, a forgalom megélnkülése egyre nehezebb helyzetbe hozta a gyalogosokat, akik a közlekedés szabályozatlanságából adódóan ekkor még az úttesten bárhol átkelhettek. A lóháton való utazás, a lovas egyre inkább kiszorult a korszak városi közlekedéséből. A korabeli városképeken leginkább már csak rendőröket, vagy katonákat láthatunk lovagolni.⁴⁷

Évszázadokon át – a gyalogosokon és a lovasokon kívül – a tradicionális fogatolt járművek vettek részt a városi közlekedésben. A vizsgált korszakban mindvégig domináns szerepet játszottak. A mai taxik elődei a bérkocsik voltak, amelyek az omnibuszoknál magasabb viteldíjért szállították az utasokat. Egyes városainkban a bérkocsisoknak egyenruhát kellett viselniük, például Szegeden 1911. január 1-jétől.⁴⁸ A dualizmus korában a bérkocsik több fajtája állt az utazni vágyók rendelkezésére. Emberi erővel vontatott, együléses, könnyű, kétkerekű bérkocsik a pöstyéni képeslapokról gyakran köszönnek vissza.⁴⁹ Közhasználatú személyszállításra a szerény kivitelezésű egyfogatú, kétkerekű taligát is használták az alacsonyabb urbanizációs fejlettségi szintű településeken.⁵⁰ A konflis egy-, a fiáker kétfogatú, négykerekű, zárt vagy nyitott bérkocsi volt. A magánfogatok a tulajdonosok tehetőségétől függően voltak díszesek, sok pompás hintó ismert a korból. A társadalmi presztízs egyik kifejezője volt akkoriban a hintók díszítettsége és a befogott lovak száma. Magyarországon a legjelentősebb a Kölber testvérek, valamint Bogdán József, Glattfelder Jakab és Misura Mihály kocsigyárai voltak. Teherszállításra kordék (kétkerekű taliga) vagy szekerek szolgáltak. E teherszállító járművek elé lovakat, szamarakat, öszvéreket vagy ökröket fogtak be.⁵¹ Batthyány Lajos gróf – a tragikus sorsú első magyar felelős miniszterelnök unokája – fogatolt járműveit 1897-től már elektromos lámpával világították ki a sötétben. Az ikervári uradalomban a lovas kocsik, hintók megvilágítására akkumulátorokat helyeztek el a járműveken a kocsisok ülése alatt. Még az indulás előtt a kocsisoknak kellett gondoskodniuk az akkumulátorok feltöltéséről. A kocsiszínből volt az akkumulátor-töltő, amely a villamos áramot az ikervári vízi erőműtől kapta.⁵² A villanylámpát a kocsirúd elejére rögzítet-

⁴⁶ Kovácsyné 1992: 144.

⁴⁷ Lóavatás. *Köszeg és Vidéke*, 1897. máj. 16. 2.; Baleset. *Sopron*, 1890. júl. 26. 2.

⁴⁸ A szegedi bérkocsisok egyenruhája. *Városok Lapja*, 1910. dec. 3. 519.

⁴⁹ Kósa 1999: 94., 125.; Kalocsai – Molnár 2001: 8–9., 33–34.

⁵⁰ Kalocsai – Molnár 2001: 34.

⁵¹ Czére 1997: 173.; Ernst 1989: 100

⁵² Kalocsai 2008/a: 68.

ték, „s nagyszerű világossággal árasztják el az utat a kocsik előtt” – hangzott a korabeli vélemény.⁵³ Télen a városok utcáin megjelentek a szánok. A *Zalai Közlöny* újságírója 1878-ban ezért a következőt vetette fel: „Jó volna, ha intézkednének a végett, hogy a szánfogatok csengettyű nélkül ne járjanak”.⁵⁴ A közlekedés modernizációja során lassan és fokozatosan kezdtek a fogatolt járművek a géperezű közlekedési eszközökkel szemben visszaszorulni.

1860 körül egymástól függetlenül két francia, Pierre Michaux és Pierre Lallement, alkotta meg a pedálos kerékpárt. Már együtt vágta bele a biciklik gyártásába, amelyeket fékkel is elláttak, s a vázat fa helyett vasból kezdték készíteni. A jármű gyorsaságának növelése érdekében, az évek folyamán, az első kerék átmérőjét fokozatosan megnagyobbították. Ezáltal a velocipédeken való közlekedés egyre veszélyesebbé vált, új megoldásokat kellett keresni. 1887 körül az angol Henry John Lawson megalkotta a kerékpár ma is használatos szerkezetét: trapézváz, két egyforma nagyságú kerék közé helyezett pedállal összekapcsolt fogaskerék, láncmeghajtású hátsó kerék. 1888-ban az ír John Boyd Dunlop a korábbi tömörgumi helyett felfújható gumiabroncsot szerelt a kerékpárra.⁵⁵

„És a bicikli-járvány terjed, egyre terjed és híveket hódít magának...” – írta a *Somogy* című napilap 1896 augusztusában.⁵⁶ A vasparipa gyorsan és széles társadalmi körben terjedt el Magyarországon is, de elsősorban a férfiak között. Kezdetben ugyanis a korabeli közvélemény nőietlennek tartotta a vasparipa megüldését.⁵⁷ Zalaegerszeg város tanácsa 1887 tavaszán kiadott egyik rendeletében is csak a kerékpárokozó urakat kérte fel arra, hogy ne a járdákon kerékpározzanak, valamint használjanak csengő- vagy sípjelzést.⁵⁸ A dualizmus korában a biciklirajongó férfiak gyakran egyesületekbe tömörültek, országszerte számos kerékpáros egyesület alakult.⁵⁹ Az egyik bicikliközponttá Szombathely vált, 1908-ban itt tartották nyilván a legtöbb „vasparipá”-t Budapest után.⁶⁰

A motorkerékpár alapja a kerékpár volt. E járművekbe először gőzmotort építettek be, de a próbálkozások nem váltak be. A földkerekség első benzinmotoros kétkerékű járművét 1885-ben Gottlieb Wilhelm Daimler és Wilhelm Maybach német mérnökök alkották meg. A 12 km/h sebességre képes motorkerékpár váza és kerekei még fából készültek, bőrbevonatú ülése a lónyereghez hasonlított. A kormány acélcsőből készült, a felborulást két kis támasztókerékkel kívánták megakadályozni, a motor körülbelül fél lóerős lehetett. Az 1890-es évek elején Magyarországon Bánki

⁵³ Dalmady 1900: 120.

⁵⁴ Jó volna. *Zalai Közlöny*, 1878. jan. 10. 5.

⁵⁵ Paturi 1991: 257., 280., 283., 305., 326.

⁵⁶ A bicikli ellenségei. *Somogy*, 1896. aug. 16. 2.

⁵⁷ Frisnyák 1988/b: 323.

⁵⁸ Hirdetmény. *Zalamegye*, 1887. ápr. 24. 5.

⁵⁹ Frisnyák 1988/b: 321–336.

⁶⁰ Thirring 1912: 357–359.

Donát és Csonka János épített motorkerékpárt.⁶¹ 1901-ben Budapesten már szabályozták a közlekedésüket, a bicikliknél nem hajthattak gyorsabban, s ahol a kerékpározást tiltották, ott motorozni sem volt szabad.⁶² 1908-ban a statisztikák Magyarországon városokban csupán 386 motorkerékpárról tanúskodnak.⁶³ Csak ritka színfoltjai lehettek a korabeli utcaképeknek.

Hosszú fejlődés, számos feltaláló ötletének volt az eredménye, míg az emberiség az első géperejű (gőz-, gázkocsi) közúti járművektől a benzinmotoros automobilig eljutott. 1886-ban egymástól függetlenül alkotta meg Carl Friedrich Benz, valamint Wilhelm Maybach és Gottlieb Wilhelm Daimler – mindannyian német mérnökök – a benzinmotoros autót. Benz háromkerekű gépkocsiját 0,75 LE-s motor működtette, s 15 km/h sebességre volt képes. Daimlerék négykerekű automobilja 1,5 LE-s motorral 18 km/h sebességet tudott elérni. Az első autók karosszéria megoldása még a hintókéhoz hasonlított, majd csak a 20. század elején alakult ki a jellegzetes nyitott autóforma. A zárt utasterű autók az I. világháborút megelőző években terjedtek el. Benz és Daimler gépjárművét sokan tökéletesítették. A magyarok közül Bánki Donát és Csonka János 1893-ban szabadalmaztatta a karburátort, Henry Ford autógyárában 1905-től dolgozó Galamb József először megtervezte a T-modellt, majd megszervezte a futószalag-rendszerű autógyártást. Az 1890-es években már teherautót is gyártottak. 1894-ben rendezték az első autóversenyt, s 1899-ben először lépték át a bűvös 100 km/h sebességhatárt. Az autók a rossz minőségű utak, a közlekedés szabályozatlansága, a képzetlen sofőrök miatt kezdetben sok galibát okoztak. Magyarországon az első automobil 1895-ben Budapest utcáin jelent meg. Hazánkban 1901-ben itt szabályozták először az autóközlekedést, a sebességet 15 km/h-ban maximálták, s a gépkocsik vezetését jogosítványhoz kötötték. 1900-ban megalakult a Magyar Automobil Club. Kezdetét vette a hazai autógyártás is.⁶⁴ 1908-ban Magyarországon városokban kereken 500 autót tartottak nyilván.⁶⁵ A nagyságrend összehasonlítására: csak Sopronban, 1886-ban szinte ugyanennyi volt a fogatolt járművek száma, összesen 498 darab.⁶⁶ 1913-tól Budapesten már taxik is közlekedtek.⁶⁷

Városi tömegközlekedés

A hazai modern városok használatának és használhatóságának is egyik fontos előfeltételévé vált a tömegközlekedési szolgáltatások biztosítása. A kedvező urbanizációs

⁶¹ Bődök 2005: 163.; Ocskay 1993. 10–11., 20.; Paturi 1991. 318.

⁶² Bálint 1986: 17.

⁶³ Thirring 1912: 357–359.

⁶⁴ Bálint 1986: 16–17., 20., 43.; Bődök 2005: 154–155., 163.; Velich – Fogarasi 1988: 15–38.; Zsupán 1994: 7–140.

⁶⁵ Thirring 1912: 357–359.

⁶⁶ Hány kocsi és hány ló van Sopronban? *Sopron*, 1886. febr. 14. 3.

⁶⁷ Frisnyák 2001: 142.

mutatókkal rendelkező, modernizálódó városainkban a 19. század második felében megindult a helyi tömegközlekedés. A jelentősebbekben (Budapest, Arad, Debrecen, Pozsony, Szeged, Temesvár stb.) a 19. és a 20. század fordulóján már tömegközlekedési hálózatról beszélhetünk. A legelső tömegközlekedési szint az omnibusz-közlekedés volt. Magyarországon 1832-ben Pesten és Budán, majd vidéki városaink közül – a közlekedéstörténeti kutatások jelenlegi állása szerint – először 1847 és 1851 között Sopronban állt forgalomba a társaskocsi. Esztergomban 1854-ben, Szegeden 1857-ben, Miskolcon 1863-ban, Szombathelyen 1865-ben és Nagykanizsán is még 1866 előtt indult meg az omnibusz. A következő évtizedekben fokozatosan megjelentek Magyarország legtöbb városának utcáin.⁶⁸ E járművek hosszú ideig meghatározó szerepet játszottak a helyi tömegközlekedés lebonyolításában. 1908-ban még közel 40 városi jogállású településen járt omnibusz.⁶⁹

A városi tömegközlekedés fejlődésében a következő lépcsőfokot a közúti vasutak képezik. A vontatás módja szerint lehettek ló-, gőz-, benzinelektromos-, vagy villamosvasutak. Hazai megjelenésüket és elterjedésüket az 1. térkép mutatja. A városi lóvasúti közlekedés Magyarországon elsőként Pesten (1866) indult meg. A gőzvontatás a budavári siklóval (1870) vette kezdetét, a villamos szintén a fővárosban (1887) állt először forgalomba. A városi közlekedés történetében érdekes színtörténet képeztek a benzinelektromos motorkocsik. E tömegközlekedési eszközök a történelmi Magyarországon a modernizációs és urbanizációs fejlődésben lemaradt, kevésbé tehetős, nem tökeerős településeken jelentek meg: 1906-ban Nyíregyházán és 1907-ben pedig Békéscsabán.

A 19–20. század fordulójának közlekedés- és technikatörténeti kuriózumai voltak a korabeli trolibuszok. 1904 Nagyszébenben, majd 1909-ben Pozsonyban nyitottak trolibusz-vonalat. A korabeli városi tömegközlekedés történetében utoljára jelent meg az autóbusz.⁷⁰ A Miskolcon 1903-ban forgalomba állított „*automobil személyszállító társaskocsi*” valószínű inkább autónak, s nem autóbusznak tekinthető.⁷¹ Magyarországon 1906-ban Magyaróváron, 1908-ban Aradon, 1909-ben Budapesten, 1911-ben Esztergomban indult meg a helyi menetrendszerű autóbusz-közlekedés.⁷² Az utóbbi két tömegközlekedési eszköz, majd csak a két világháború közötti időszakban kezdett igazán elterjedni. A teljesség igénye miatt, meg kell még említeni az átkelőhajózást, amely azonban Magyarország városaira – Budapest kivételével – nem volt jellemző. A főváros tömegközlekedésében sem töltött be jelentős szerepet a helyi hajózás.⁷³

⁶⁸ Kalocsai 2008/b: 109–110.

⁶⁹ Thirring 1912: 362.

⁷⁰ Kalocsai 2008/b: 111–118.

⁷¹ Az automobil közlekedés. *Miskolczi Friss Újság*, 1903. júl. 9. 1.; Kovácsyné 1994: 217.

⁷² Kalocsai 2008/b: 119.

⁷³ Bencze 1987: 41–42., 204–205., 282–284.; Zsigmond 2007: 301–306.

A dualizmus korában a közúti vasutak játszottak meghatározó szerepet a városi tömegközlekedésben. A magyarországi vidéki városokban a megindításukat követően, rövid időn belül egyeduralmukodóvá váltak a helyi tömegközlekedés lebonyolításában. A közúti vasutak erőteljesen tükrözik egy város urbanizációs fejlettségi szintjét, polgárosodását. A korban a városok modernizációjának egyik meghatározó fokmérője a helyi tömegközlekedésben e kötőpályás közhasználatú járművek léte. Elsősorban a korabeli regionális centrumokban, az eltérő táj- és gazdaságföldrajzi területek – az egykori vásárvonalak – határánál lévő városokban, a nagy személyforgalmú közlekedési csomópontokban, az erős központi funkciókkal rendelkező, a modernizációs és urbanizációs fejlődésben élenjáró, erős középréteggel bíró településeken volt jellemző a közúti vasút (1. térkép). A dualizmus kori modernizációnak, urbanizációnak fontos részét képezte a helyi tömegközlekedés megteremtése, kiépítése is.

A közlekedés szabályozása

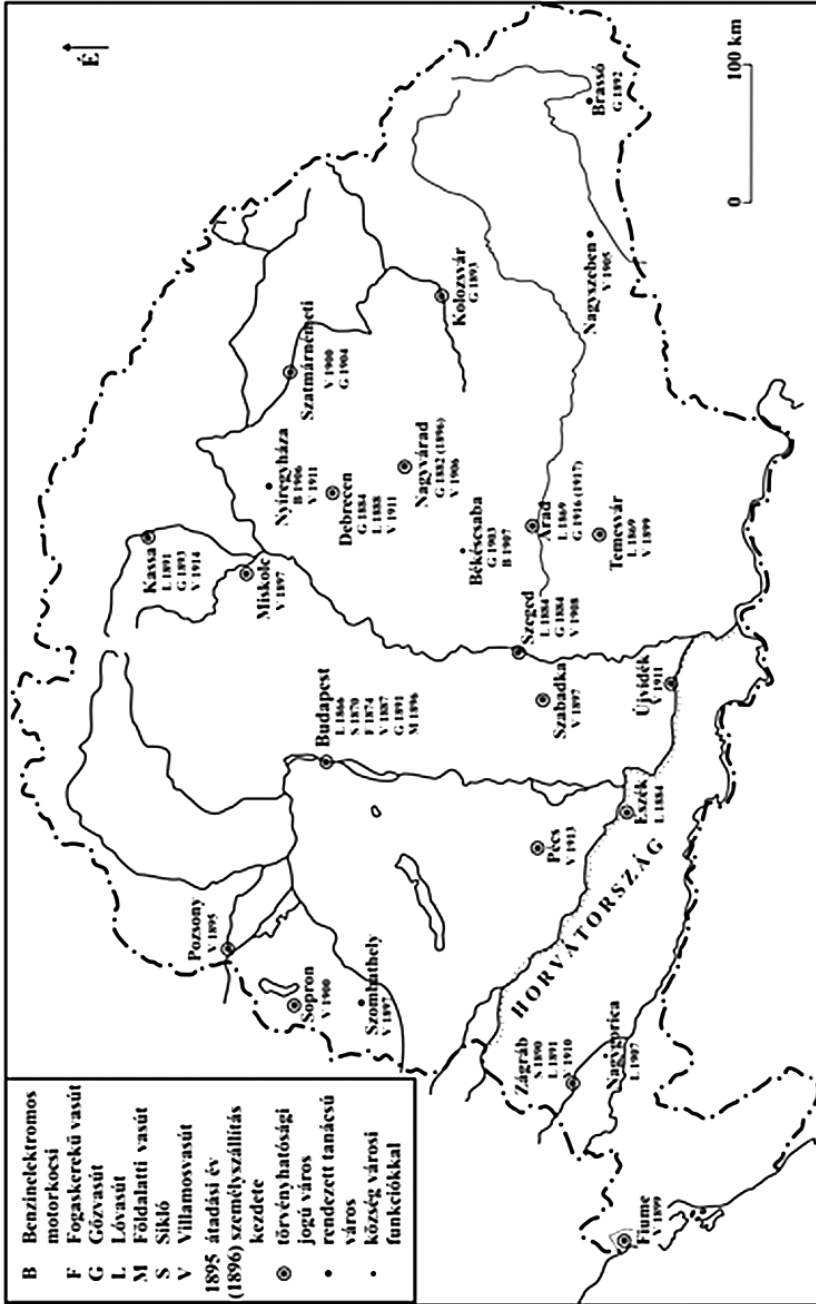
Az eddigiekből látható, hogy a vizsgált korban a gyalogosokon és a tradicionális fogatolt járműveken kívül előbb a kerékpárok és a közúti vasutak, majd az autók, kisebb mértékben a motorkerékpárok és a tehergépkocsik játszottak szerepet a városi közlekedésben. A modernizáció és a technikai fejlődés révén a fogatolt járműveket, ha lassan is, de kezdték felváltani a géperejű közlekedési eszközök. Ritkán a távolsági, helyközi forgalmat lebonyolító vonatok, valamint az ipar- és rakodóvágányok révén a nagyvasúti teherszerelvények is megjelentek a városok (például Fiume, Győr, Nagybecskerek) utcáin.⁷⁴ Mindez a városi térben a járműforgalom jelentős mértékű emelkedéséhez vezetett és szükségessé tette a közlekedés rendjének megszabását.

A korszak kezdetén a városi közlekedés még kevésbé volt szabályozott. A járművek a „Balra tarts, jobbra előzz!” elv alapján közlekedtek. Az 1890. évi I. törvénycikk szabályozta először törvényi szinten ezen közlekedési rendet. A közlekedés biztonsága érdekében a törvény előírta, hogy a járműveket sötétben világítsák ki, valamint tiltotta, hogy a kocsisok hajtás közben aludjanak és egyszerre több járművet vezessenek. Az udvari, katonai, posta-, tűzoltó- és mentőjárművek előtt pedig mindenkinek ki kellett térnie.⁷⁵ Igaz, ez utóbbi intézkedés már 1890 előtt is bevett gyakorlat volt.⁷⁶ A képviselő-testületek szabályrendeletekkel igyekeztek meghatározni a helyi közlekedés egy-egy szegmensét (kocsizási és lovaglási, bérkocsi-, kerékpár-szabályrendelet, a hidakon való közlekedés szabályozása, az útburkolatok védelmének érdekében a terhes szekerek keréktalp szélességének meghatározása, útfenntartással kapcsolatos közmunkáról, stb.). Sopronban például 1896-ban a következő szabályrendeletet fogadták el: „A kerékpárral, velocipeddel, vagy a rajta ülő egyén által mozgatott bármely

⁷⁴ Kalocsai – Molnár 2001: 67.; Fried 2001: 150.

⁷⁵ Márkus 1897: 222–223.; Balra hajts! *Szatmár és Vidéke*, 1900. dec. 11. 4.

⁷⁶ A postakocsi elől. *Zala–Somogyi Közlöny*, 1873. szept. 4. 3.

1. térkép. Városi közúti vasutak Magyarországon (1866–1918).
Rajtolta Széles Gyula

géppel való közlekedés tárgyában.”⁷⁷ Néhány dualizmus kori városban a helyi képviselők figyelme a gyalogosokra is kiterjedt, s ezért szabályrendelettel a járdákon való közlekedés módját is meghatározták. Zalaegerszegen a város szabad közlekedés biztosítására vonatkozó szabályrendelete szerint, „Többeknek összefogódzva a járdán járni, vagy összecsoportosulva a járdán állni tilos” volt.⁷⁸ Ugyancsak tilos volt a járókelőknek az „összecsoportosulás és megállás” a budai várhegy alatti alagút járdáján is.⁷⁹

Még a 19. században megjelentek helyi kezdeményezésekre az első közlekedési jelzőtáblák („Lépésben hajts!”, sebes hajtást tiltó) is.⁸⁰ Országosan a belügyminiszter először 1897-ben a kerékpáros-⁸¹, majd 1910-ben az automobil-közlekedést szabályozta. Utóbbi rendelete 4 közlekedési jelzőtábla (útkereszteződés, vasúti átjáró, éles kanyar, bukkanó) használatát is bevezette.⁸² Az útburkolatok karbantartását útkaparók végezték.⁸³ Helyi szinten a közlekedésügy a városi mérnök és a mérnöki hivatal hatáskörébe tartozott. A közlekedési szabályok betartását a rendőrség felügyelte. Úgy tűnik, hogy a szabályozás révén biztonságosabbá vált a városi közlekedés, még ha a járműforgalom növekedésével a balesetek száma nőtt is. A szabályozatlanságból adódó anarchia a szerencsétlenségek számát biztosan növelte volna.

Összegzés

A magyarországi városi közlekedés modernizációjának folyamata egymás mellett, párhuzamosan három területen zajlott. 1. A korszerű közlekedési infrastruktúra megteremtése. Az utakat, járdákat főleg kő-, keramit- és aszfaltburkolattal látták el. Hidakat, alul- és felüljárókat építettek. 2. Sor került a közlekedés szabályozására, előbb helyi (szabályrendeletek, városi rendőrkapitányi utasítások), majd országos (törvények, belügyminiszteri rendeletek) szinten. Törvény írta elő a baloldali forgalmi rendet. Az utcákon, tereken elhelyezték az első közlekedési jelzőtáblákat. 3. A gyalogosközlekedés rovására kezdetét vette a járműforgalom előretörése. A műszaki tudományok és a technika fejlődésének köszönhetően előrehaladt a közlekedési eszközök motorizációja. Ennek következtében a tradicionális fogatolt jár-

⁷⁷ A város közgyűlése. *Soproni Újság*, 1896. aug. 29. 3.; Gebhardt 1897: 16.

⁷⁸ Zala-Egerszeg rendezett tanácsú városnak a szabad közlekedés biztosítására vonatkozó szabályrendelete. In: Zala-Egerszeg rend. tanácsú városnak 1885-től 1892. évi augusztus 1-éig készített szabályrendeletei. I. Füzet. Zala-Egerszeg, 1892. 82.

⁷⁹ 424/1892. kgy. szám. Szabályrendelet a Duna jobbparti alagútban való közlekedésről. In: Budapest székesfőváros szabályrendeletei, szabályzatai és utasításai. 7. köt. Budapest, 1906. 416.

⁸⁰ Elgázolás. *Vasvármegye*, 1893. aug. 13. 7.; Lépésben hajts! *Szombathelyi Újság*, 1897. máj. 23. 8.; Lassin hajts! *Sopron*, 1898. máj. 19. 3.

⁸¹ 42,159/1897. B. M. számú körrendelet. A kerékpárral való közlekedés szabályozása tárgyában. *Belügyi Közlöny*, 1897. jún. 15. 269–272.

⁸² 57.000/1910. B. M. számú rendelet. Szabályzat a gépjárművek közúti forgalmáról. *Belügyi Közlöny*, 1910. máj. 1. 123–144.

⁸³ Czére 1997: 173.; Seresné 1988: 110.; Városi elöljáróságunk figyelmébe. *Zalamegye*, 1885. jan. 4. 5.

műveket, ha lassan is, de kezdték felváltani a géperejű közlekedési eszközök. E folyamat az 1890-es években gyorsult fel, teljesedett ki igazán.

Az ország városainak urbanizációs fejlettsége terén jelentős eltérések mutatkoztak. A városok törekedtek a kor modern infrastruktúrájának kiépítésre. A kedvező urbanizációs mutatókkal rendelkező, modernizálódó városainkban a 19. század második felében megindult a helyi tömegközlekedés, a jelentősebb városok a 19. és a 20. század fordulóján már tömegközlekedési hálózattal rendelkeztek. A városi közlekedés modernizációja során a legmagasabb szintre jutott településeket az 1. térkép mutatja. Nemcsak a távolsági, hanem a helyi közlekedésnek is jelentős településfejlesztő hatása volt. A jó közlekedési infrastruktúra vonzotta a vállalkozókat, a tőkét. A városi közlekedés modernizációja révén gyorsabbá, kényelmesebbé és biztonságosabbá vált a közlekedés a városokban, a lakosság számos új ismerettel gazdagodott (pl. autó működése) és új szabályokat sajátított el. E folyamat hatással volt az életmódra is, például úgy, hogy a tömegközlekedés munkába járás eszközévé vált, vagy a városi zöldövezetbe tett kirándulások révén.

IRODALOM

- Barbarits Lajos 1929: *Nagykanizsa*. Budapest.
- Bálint Sándor 1986: *Autózásunk hőskora*. Budapest.
- Bencze Géza et al. (szerk.) 1987: *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada*. I. köt. Budapest.
- Békési Sándor 2007: Városi mobilitás hálózatban. Gondolatok és adatok a bécsi tömegközlekedés kialakulásáról. In: Á. Varga László (főszerk.) 2007: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. II. köt. Budapest. 39–62.
- Borovszky Samu (főszerk.) 1908: *Szatmár vármegye. Szatmár-Németi*. Budapest.
- Bödök Zsigmond 2005: *Magyar feltalálók a közlekedés történetében*. Dunaszerdahely.
- Czére Béla 1997: *Magyarország közlekedése a 19. században (1780–1914)*. Budapest.
- Csendes, Peter – Sipos András (Hrsg.) 2003: *Budapest und Wien. Technischer Fortschritt und urbaner Aufschwung im 19. Jahrhundert*. Budapest–Wien.
- Csendes, Peter – Sipos András (szerk.) 2005: *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Bécs–Budapest.
- Dalamady Ödön 1900: *Az ikervári villamos művek*. Budapest.
- Egyed Ákos 1997: Kolozsvár modernizációja a dualizmus idején. In: Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 237–245.
- Ernst József 1989: *Régi magyar fogatok*. Budapest.
- Éhen Gyula 1897: *A modern város*. Szombathely.
- Faragó László 1991: Posztmodern: a modernizáció kritikája avagy új kihívás. *Tér és Társadalom*, (5.) 4. 1–14.

- Finck János kir. tanácsos Sopron sz. kir. város polgármesterének 1892-ik évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1893.
- Fried Ilona 2001: *Emlékek városa Fiume*. Budapest.
- Frisnyák Zsuzsa 1988/a: Út-, híd- és révvámok Magyarországon (1853–1890). In: Veress István (főszerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve. VIII. köt. (1985–1987)*. Budapest., 241–270.
- Frisnyák Zsuzsa 1988/b: A kerékpározás kultúrájának kialakulása Magyarországon. In: Veress István (főszerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve. VIII. köt. (1985–1987)*. Budapest., 1988. 321–336.
- Frisnyák Zsuzsa 2001: A magyarországi közlekedés krónikája, 1750–2000. Budapest.
- Frisnyák Zsuzsa 2007: A telefon térbeli terjedése Budapesten (1881–1912). In: Á. Varga László (főszerk.) 2007: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv. II. köt.* Budapest. 13–37.
- Gebhardt József Sopron sz. kir. város polgármesterének 1896-ik évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1897.
- Gyáni Gábor 1978: A várostörténetírás új irányzata. *Történelmi Szemle*, (21.) 3–4. 588–600.
- Gyáni Gábor (szerk.) 1995: *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen.
- Kalocsai Péter 2008/a: A Batthyányak szerepe a Nyugat-Dunántúl modernizációjában a 19–20. század fordulóján. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, (35.) 1. 59–78.
- Kalocsai Péter 2008/b: *A vidéki városok tömegközlekedése Magyarországon, különös tekintettel a Nyugat-Dunántúlra, 1867 és 1914 között*. (PhD. disszertáció) Pécsi Tudományegyetem.
- Kalocsai Péter – Molnár József 2001: „Balra tarts, jobbra előzz!” *Magyarország városi közlekedése régi képeslapokon*. Szombathely.
- Kovácsyné Medveczki Ágnes 1992: Városaink fejlődése és a városi közlekedés kezdete az abszolutizmus korában Magyarországon. *Közlekedéstudományi Szemle*, (42.) 4. 142–148.
- Kovácsyné Medveczki Ágnes 1994.: Vidéki városaink tömegközlekedésének kialakulása és fejlődése 1914-ig. In: Hüttl Pál (szerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve. IX. köt. (1988–1992)*. Budapest., 181–221.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest.
- Kulcsár Kálmán 1981: A modernizáció – a fogalom és a valóság. *Magyar Tudomány*, (26.) 6. 444–453.
- Legény József 1999: A közúthálózat fejlődésének története. In: Katona András (főszerk.): *Válogatott fejezetek a közlekedés történetéből*. Győr, 21–48.
- Lovass Zsigmond 1904: *Gyakorlati városfejlesztés*. Budapest.
- Majdán János 1992: Az útdadó története. In: Solymosi László – Somfai Balázs: (szerk.): *A Dunántúl településtörténete. IX. köt. Város – mezőváros – városiasodás*. Veszprém, 177–180.

- Matzerath, Horst 1996/b: Verkehr und Stadtenwicklung. Stand und Möglichkeiten historischer Forschung. In: Uő (Hrsg.) 1996/a: *Stadt und Verkehr im Industriezeitalter*. Köln–Weimar–Wien. VII–XX.
- Márkus Dezső (szerk.) 1897: *Magyar törvénytár. 1889–1891. évi törvényczikkek*. Budapest.
- Mihailich Győző 1960: *A XIX. és XX. századbeli magyar hídépítés története*. Budapest.
- Ocskay Zoltán 1993: *A motorkerékpár története, 1870–1945*. Budapest.
- Orbán Ignác 1902: *Városépítés, különös tekintettel a hazai vidéki városokra*. Makó.
- Mazsu János 1989: Debrecen urbanizációja a századforduló évtizedeiben. *Debreceni Szemle*, 1. 74–90.
- Paturi, Félix R. (összeáll.) 1991: *A technika krónikája*. Budapest.
- Palotás János (szerk.) 1987: *Hidak*. Budapest.
- Ránki György 1987: A magyarországi modernizáció történetéhez. *Világosság*, (28.) 10. 611–621.
- Schott, Dieter 1999: *Die Vernetzung der Stadt. Kommunale Energiepolitik, öffentlicher Nahverkehr und die „Produktion“ der modernen Stadt. Darmstadt – Mannheim – Mainz, 1880–1918*. Darmstadt.
- Schott, Dieter – Skrobliés, Hanni 1987: Die ursprüngliche Vernetzung. Die Industrialisierung der Städte durch Infrastrukturtechnologien und ihre Auswirkungen auf Stadtenwicklung und Städtebau. Eine Forschungsskizze. *Die Alte Stadt. Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege*. Bd. 14., 72–99.
- Seresné Szegőfi Anna 1988: *Adalékok Miskolc város közlekedésének történetéhez*. Miskolc.
- Sipos András 2007: Bevezetés. In: Á. Varga László (főszerk.) 2007: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. II. köt. Budapest. 9–11.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Budapest.
- Tóth Ernő 1999: A magyar hídépítés története. In: Katona András (főszerk.): *Válogatott fejezetek a közlekedés történetéből*. Győr, 58–66.
- Tóth József (szerk.) 2002: *Általános településföldrajz*. Budapest–Pécs.
- Uhl, Heidemarie (Hrsg.) 1999: *Kultur – Urbanität – Moderne. Differenzierungen der Moderne in Zentraleuropa um 1900*. Wien.
- Velich István – Fogarasi Gábor 1988: *Régi magyar autók*. Budapest.
- Wehler, Hans-Ulrich 1980: *Historische Sozialwissenschaft und Geschichtsschreibung*. Göttingen.
- Zsigmond Gábor 2007: A fővárosi helyi hajózás története. I. A kezdetektől az első világháborúig. *Városi Közlekedés*, (47.) 5. 301–306.
- Zsupán István 1994: *A magyar autó*. Budapest.

A magyar városok infrastruktúrája a 19–20. század fordulóján

A modern város születése

A 19. századi városok életében az egyik legmarkánsabb változást a közműrendszerek, a vezetékes hálózatok kiépülése eredményezte. Ezt a folyamatot napjaink történettudománya a városok „behálózásának” fogalmával írja le. A 19. században a városok külső képe rendkívül látványos módon átalakult, de a „felszín alatt” zajló változások még forradalmibb következményekkel jártak. A települések dinamikus növekedése táplálta horizontális és vertikális expanzió behatolt a felszín alá. Mumford szavaival élve megszületett a „föld alatti város”, a városlakók kiszolgálására a föld alá kényszerült víz-, csatorna-, gáz-, villany-, telefon- és távíró vezetékek, közműalagutak, villamos vasutak, nyilvános vécék világa. Az ipari technológiával készült és nagyüzemként működtetett ellátórendszerek összetett hatást fejtettek ki a településekre, az új szolgáltatások létrejötte a korabeli polgárok életében gyökeres változásokat indukált. Fokozatosan kiformalódott a mai fogalmaink szerinti városi életforma, s a közművek a „modern város” attribútumaiként jelentek meg. A vízművek és a csatornázás, a gáz- és elektromos vezetékek, az utcahálózat és a szilárd útburkolatok, a tömegközlekedési és a hírközlési eszközök egy heterogén elemekből felépülő komplex városi infrastruktúrát teremtettek, amelyek egymásra kölcsönösen ható, szervesen összeépülő és összefüggő rendszert alkottak.¹

A magyar városok infrastrukturális felzárkózása – a Nyugat-Európában kifejlesztett technológiák adaptációja – a 19. század derekától indult meg, egyre gyorsuló ütemben. A városi infrastrukturális elemek közül az omnibusz ugyan már meglehetősen korán, 1832-ben megjelent a fővárosban, általános elterjedése azonban Magyarországon csak az 1850–1860-as évektől, Nyugat-Európaéhoz viszonyítva mintegy harminc éves késéssel következett be. Ugyancsak három-négy évtizedes lemaradással, az 1850–1860-as évektől kezdődött meg az első hazai gázgyárak építése is. A 19. század közepén kifejlesztett modern vízművek és csatornarendszerek Angliában és Németországban az 1860–1870-es évekre terjedtek el tömegesen, ezek magyarországi adaptációja már valamivel rövidebb idő alatt, két-három évtized múltán, az 1880–1890-es évektől megindult. A kötöttpályás tömegközlekedési eszközök

¹ Sipos 2007: 9–11.; Mumford 1985: 444.

és az aszfaltozási technológia meghonosítása a fejlett országokat követve mindössze néhány éven belül megtörtént, a 19. század végén kibontakozó elektrotechnikai fejlődés, a villamos művek kiépítése pedig teljes szinkronban zajlott Nyugat-Európával. A „sikeres későn jövő” Magyarország az 1880–1890-es évektől az elektrotechnika, a villamos közlekedés, a földalatti vasút, továbbá a telefonközpontok fejlesztése terén már nemcsak a Monarchián belül vívott ki magának elsőséget, hanem nemzetközi szinten is elismert eredményeket ért el, és befogadó országból technológia-exportálóvá lépett elő.²

A 19. század végi Magyarországon ugyanakkor infrastrukturális szempontból igen nagy különbségek voltak város és város között, gyakran még a hasonló nagyságú, és anyagi erejű települések esetében is. A városok közötti civilizációs szakadék nem kizárólag Budapest–vidék viszonylatban, hanem a vidéki városok között is szélesre tárult. Az urbanizáció, az infrastrukturális innováció elsősorú központja a reprezentációs céllal is fejlesztett Budapest volt, de a főváros árnyékában meghúzódó vidéki városok között is akadtak olyanok, amelyek az átlagot messze meghaladó teljesítményt felmutatva országos jelentőségű modernizációs modellt állítottak. E vidéki innovációs gócpontok, „mintavárosok” fontos szerepet játszottak a modern technológiák gyökérverésében, egy-egy régió, s ezáltal az egész ország felzárkózási folyamatának felgyorsításában.³

Városi vízellátás

Nyugat-Európában a 19. század közepétől gyorsan szaporodtak a vízvezetékek és az 1880-as években már általánosan elterjedtnek számítottak. Ezzel egy időben a városok vízellátását Magyarországon többnyire magán- és közutak, esetleg felszíni vízfolyások biztosították. A fővárosban és a felvidéki városokban helyenként a középkor óta léteztek facsöves vezetékek, melyek még a 19. század végén is használtak voltak.⁴

A vízszolgáltatás technikai fejlődésében a főváros járt az élen. Buda és Pest lakossága a 19. század első felében többnyire kútvizet, vagy kocsin szállított hordókból kimért Duna vizet fogyasztott. Az 1866. évi kolerajárvány után a város elhatározta, hogy közkölségen, házi kezelésben vízművet létesít. Pest első, ideiglenes jellegű vízművét 1869-ben állították üzembe, az 1873-as pesti kolerajárvány azonban drámai módon hívta fel a figyelmet a konstrukciós hibákra. Az ivóvíz-ellátás még az 1890-es években sem volt megnyugtatóan rendezve, így időről-időre felütötte fejét a pusztító kolera. Az 1892-es járvány végül cselekvésre készítette a városi hatóságot, és

² Barcza 1891: 9–15., 20–24.; Forbáth 1908: 145–168.; Rosen 1973: 633–640.; De Bono 1974: 144–145.; Sudár 1987: 23–24., 52–54.; Medveczki 1987a: 169–185.; Medveczki 1987b: 197.; Czére 1989: 876.; Krabbe 1990: 119–127., 131.; Witzler 1995: 64–89., 251–253.

³ Gyáni 2000: 185–188.; Beluszky 2002: 15., 22–30.; Pál 2003: 432–437.; Pál 2004: 42–44.; Pilkhoffer 2004: 64–65.

⁴ Thirring 1912: 432–433.

megkezdődtek a már régóta tervbe vett káposztásmegyeri vízmű építési munkálatai. Az 1893–1896 között kivitelezett első ütem meghozta az áttörést, így a millennium idejére a félmillió városban már bőségesen rendelkezésre állt a tiszta vezetékes víz.⁵

Vidéken az első modern vízművek a középkor óta facsöves rendszerek működtetésében már gyakorlatot szerzett felvidéki kisvárosokban, valamint az Észak-Dunántúlon létesültek, az 1880-as években. Ólublón 1883-ban, Győrben 1884-ben, Kőrömbányán 1885-ben, Pozsonyban 1886-ban, Kolozsváron, 1887-ben, Pápán 1889-ben helyeztek üzembe modern vízvezetékeket. A hazai városok nagyobb arányban az 1890-es évektől kezdtek vízműveket alapítani. Ekkor létesült Sopron, Pécs, Nagyszében és Brassó rendszere, majd az 1890-es évek második felében Nagyvárad, Arad, Veszprém, Igló, Újbánya, Szombathely, Kolozsvár, Lőcse, Selmec- és Bélabánya vízvezetéke. A századforduló után megszorodó építkezések keretében 1910-ig további 20, főként erdélyi, felvidéki és alföldi város létesített vízművet.⁶

A földrajzi eloszlást tekintve számszerűleg a Felvidékre esett a legtöbb vízmű, az itt található városok közel 40%-a rendelkezett vízvezetékekkel. Az ellátottság aránya a Dunántúlon volt a legmagasabb, a városok 47%-a élvezhette a vezetékes vízszolgáltatás előnyeit. Erdély és a Partium területén megközelítően 30%-os, az Alföldön 15% alatti volt ez az arány. 1910-re törvényhatósági jogú városok 48%-a, a rendezett tanácsú városok 27%-a rendelkezett korszerű vízművel. A 138 magyar város közül összesen 43, azaz 31% használt vezetékes vizet, ami jóval elmaradt a korabeli nyugat-európai trendektől. A városok fennmaradó 70%-a csupán kútvizet, illetve 15 település artézi vizet biztosított lakossága számára.⁷

Városi csatornázás

A csapadék és szennyvízelvezetés problémái – Nyugat-Európához hasonlóan – a 19. századi magyar városok többségében is állandósították a közegészségügyi és közlekedési nehézségeket. A csatornázás hiányában az emberi ürülékek és szennyvizek kezelését nem tudták megnyugtatóan rendezni. A csapadékvizek felgyülemzése az utakon sártengert, évszakos rendszerességgel visszatérő közlekedési problémákat eredményezett. A legtöbb helyen a 19. század első felében a nyitott vízvezető árkok domináltak, amelyeket a szennyvizek és ürülékek eltávolítására is gyakran igénybe vettek, ugyanúgy, mint a városokat átszelő patakokat, vízfolyásokat. Az urbánusabb

⁵ Edvi 1896: 249., 307–333.; Tóth 1981: 404–406.; Vörös 1990: 34–35.; Sali 1994: 218–219.; Gyáni 1998: 19.; Sipos 1998a: 123–134.; Sipos 1998b: 52–54.; Gyáni 2000: 153–154.

⁶ Barcza 1891: 5–7.; Thirring 1912: 432–433.; Shindler 1942: 159., 165., 257–261.; Boronkai 1959: 206.; Fleisz 1996: 105–106.; Vonyó 2005: 179–190.; Egyed 1997: 240., Pál 2003: 439–440.; Pilkhoffer 2004: 71.; VaML SZV Pg. Közig. ir. III. 106/1893., I. 302/1894.

⁷ Thirring 1912: 431–433.; Witzler 1995: 72–81., 251.

településeken léteztek ugyan felszín alatti csatornák, de ezek a téglából falazott, lapos fenekű vezetékek kis esésük miatt gyakran eldugultak.⁸

Pesten és Budán a 19. század közepén emésztőgödörök, nyitott és felszín alatti falazott csatornák szolgálták a szennyvizek elvezetésére. A 18. századból örökölt csatornák mészhabarccsal tapasztott terméskőből készültek, tetejüket kőlappal fedték, a 19. század elejétől a vezetékeket már többnyire téglából falazták. Az 1860-as években Pest és Buda városát rendszertelenül kiépült, tartalmukat a Dunába engedő csatornák szolgálták, amelyekből penetráns bűz áradt szét. Az első betoncsatorna 1870-ben létesült, majd az egész városra kiterjedő modern, úszató rendszerű csatornahálózat terveinek elkészülte után 1893-ban megkezdték a főgyűjtők építését.⁹ Budapest mellett néhány vidéki város is jelentős eredményeket ért el a korszakban csatornahálózatának fejlesztésében. Kolozsváron a csatornázás a vízvezetékekkel párhuzamosan, az 1880-as évek végén készült el. 1900-ig kiépült még Arad, Fiume, Besztercebánya, és Szombathely modern rendszerű hálózata.¹⁰ Sok nagy múltú település azonban csak a tervezés fázisáig jutott el. 1908-ig a magyar városok 63%-a, azon belül a törvényhatósági jogú városok mindegyike, a rendezett tanácsúak 55%-a rendelkezett valamiféle csatornázással. Az adatok azonban csupán első ránézésre tűnnek kedvezőnek, mert a városok többsége csak részleges és elavult vezetékkel, illetve árkokkal rendelkezett. Egész városra kiterjedő, tervszerűen létesített, modern rendszerű hálózat mindössze 18 településen létezett, ami csupán a városállomány 13%-át képviselte. A törvényhatósági jogú városok közül 26%, név szerint Budapest, Pozsony, Győr, Komárom, Kassa, Kolozsvár és Marosvásárhely, a rendezett tanácsú városok köréből 10%, nevezetesen Újpest, Szombathely, Kismarton, Trencsén, Dobsina, Besztercebánya, Körmöcbánya, Rozsnyó, Eperjes, Késmárk és Szepesbela büszkélkedhetett ilyen korszerű létesítménnyel. Tervszerű, de csak a város egyes részeire kiterjedő csatorna többek között Nagyváradon, Szegeden és Debrecenben épült. A földrajzi eloszlást tekintve szembevetendő az északi és a nyugati országrész nagyobb arányú csatorna-ellátottsága és az Alföldi települések alulreprezentáltsága. Egész városra kiterjedő modern rendszerek csak az Észak-Dunántúlon, a Felvidéken és elvétve Erdélyben léteztek, a nyitott vízvezető árkok tömegesen az Alföldön fordultak elő.¹¹

Városi gázművek

A magyar városokban az 1840-es évekig olajlámpák világítottak, majd helyüket a petróleum, más néven kőolajlámpák foglalták el. A feketeszen lepárlásával

⁸ Boronkai 1964: 57–59.; Sipos 1998a: 125–127.; Sipos 1998b: 53–54.

⁹ Barcza 1891: 7–8.; Edvi 1896: 334–344.; De Bono 1974: 144.; Tóth 1981: 141.; Vörös 1990: 34.; Sali 1994: 221–222.; Gyáni 1998: 18.; Sipos 1998a: 125–127.; Sipos 1998b: 53–54.

¹⁰ Városaink pénzügyei. V 1900. dec. 10. 1.; Egyed 1997: 240.

¹¹ Barcza 1891: 7–8., 30–31.; Thirring 1912: 429–430.; Barbarits 1929: 137–138.; Schindler 1942: 267–269.; Kunics 1992: 212.; Mazsu 1995: 202.; Fleisz 1996: 106.; Pilkhoffer 2004: 71.

előállított légszesz közvilágítási célú felhasználása az 1850-es években indult meg, Nyugat-Európához viszonyítva mintegy harminc-negyven éves késéssel. Az 1856-ban létesült pozsonyi, majd pesti gyárak megnyitását követő években sorra épültek meg vidéki városok gázművei. Ez az időszak volt hazánkban a gázgyárak alapításának virágkora, amelynek az 1873-as világgazdasági válság vetett véget. Ebben az első hullámban 17 gázmű létesült, Pozsony és Pest után sorrendben Temesvár, Brassó, Debrecen, Szeged, Sopron, Győr, Ipolyság, Kassa, Arad, Pécs, Újpest, Kolozsvár, Székesfehérvár, Szombathely; és Nagyvárad következett. Az elhúzódo gazdasági depresszió hatására a következő években mindössze egy gázmű épült. A gázgyárak alapításának utolsó felfutása 1882 és 1905 között következett be, ekkor létesült Miskolc, Baja, Újvidék, Nyitra, Szabadka, Nagyszombat, Dicsőszentmárton, Érsekújvár, Komárom és Medgyes gyára. A hazai gázmű-hálózat látványos növekedésének korszaka ezzel lezárult. Ennek elsődleges oka az elektromosáram-termelés felfutásában, illetve a gáz- és a villamos világítás között bekövetkezett őrsgé váltásban keresendő. Földrajzi eloszlását tekintve legnagyobb arányban a Dunántúlon létesültek gázművek, de az Alföld déli részén is nagyobb sűrűségben fordultak elő. Ezen kívül a Felvidék, a Partium és Erdély nagyvárosaiban működtek még gyárak. A gázművek ott tudtak rentábilisan üzemelni, ahol a közvilágítás, az ipari létesítmények és a magán-személyek fogyasztása együttesen elég magas volt. 20.000 fő alatti településeken csak elvétve sikerült gázművet alapítani. A gázvilágítás előnyeiből 1910-ben Magyarországon 27 város, az összes település alig 20%-a részesedett, ami messze elmaradt a Nyugat-Európában jellemző két-háromszoros értékektől.¹²

Városi villamos művek

Magyarországon a villamos művek elterjedése viszonylag korán, Nyugat-Európához hasonlóan az 1880-as évektől indult meg. Az elektromos közvilágítás kezdetben azokban a városokban nyert inkább teret, amelyek nem rendelkeztek gázművel. E jelenségnek két alapvető oka volt. Egyrészt a modern közvilágítást addig nélkülöző települések a kisebb költségigényű elektromos művek révén végre meg tudták oldani a megfelelő színvonalú világítást, másik oldalról a gázlámpákkal rendelkező városoknak nem okozott problémát az áramszolgáltatás hiánya, sőt a korábban kötött szerződések sok esetben monopolhelyzetet biztosítottak a gázgyáraknak a közvilágítási szolgáltatásra, így elektromos művek létesítésére engedélyt sem lehetett kiadni. Magyarországon – és egyben a világon – elsőként Temesváron, 1884 novemberében létesült egész városra kiterjedő városi elektromos közvilágítás, egy angol cég kivitele-

¹² VaML SZV Pg. Közig. ir. I. 235/1898.; Edvi 1896: 449–458.; Tikos 1898: 3–5.; Sztérényi 1901: 85–98.; Straub 1911: 93.; Forbáth 1908: 167., 329–352.; Thirring 1912: 434–435., 442.; Schindler 1942: 156–161.; Laky 1988: 41., 66., 77–88., 183.; Sali 1994: 227–229.; Fleisz 1996: 107–109.; Egedy 1997: 240.; Pál, 2003. 426.

zésében. A fővárosban 1893-ban indult meg az áramszolgáltatás, az elektromos égőket azonban a 20. század elejéig csak szállodák, színházak, kávéházak és pályaudvarok megvilágítására használták, és a gázmű monopóliuma miatt az első közterületi ívlámpákat csak 1909-ben szerelték fel. Az áramfejlesztő telepek elterjedése országszerte az 1890-es évek közepétől, a millennium tájékán vett nagyobb lendületet. A századfordulóiig összesen 38 városban, köztük Kaposváron, Pécsen, Nagykanizsán, Szegeden, Szombathelyen, Kassán, Aradon, Kecskeméten, Marosvásárhelyen, Sopronban és Miskolcon létesült elektromos mű. A századfordulón a vállalatok 86%-a még kizárólag világítási célra szállított áramot, a motorikus célú áramszolgáltatással, illetve a villamos vasutak részére biztosított energiaellátással számszerűen kevesebb vállalat foglalkozott. Az országos fogyasztási szerkezet tekintve a megtermelt áram 46%-át villamos vasutak üzemeltetésére, 54%-át világítási és motorikus célra hasznosították. Az első világháború kitörésekor a városok 70%-ában létezett áramszolgáltatás, ami nemzetközi összehasonlításban is kedvező értéknek számított.¹³

Az elektromos művek földrajzi elterjedése az országon belül nem mutatott szélsőséges eltéréseket. A legsűrűbb ellátottság a Dunántúlt és az Alföld déli részét jellemezte. Erdélyben már valamivel ritkábban fordultak elő a városokban villamos művek, míg a legalacsonyabb arány a Felvidéken mutatkozott.

Városi tömegközlekedés

Magyarországon a városon belüli forgalom a 19. század derekáig gyalogszerrel, lovakkal, magán-, és bérkocsikkal bonyolódott. A tömegközlekedés a század második felétől bontakozott ki, összefüggésben a városok horizontális szétterülésével, a népesség számának növekedésével és az életritmus felgyorsulásával. A szabott útvonalon, menetrend szerint közlekedő járatokat kezdetben a vasúti pályaudvarok, szállodák, szórakozó és kirándulóhelyek felé irányuló célforgalom hívta életre.¹⁴

Az első tömegközlekedési eszköz az omnibusz, magyar nevén a társaskocsi volt, amely 1832-ben jelent meg Pesten. Vidéki helyszínként 1847-ben Sopron következett, majd az 1850–1860-as évektől egyre több város, Szeged, Szolnok, Debrecen, Miskolc és Nagyvárad pályaudvara előtt jelentek meg az utasokra váró omnibuszok. A 19. század második felétől a kötöttpályás és gépi vontatású járművek feltűnése erős konkurenciát támasztott, ami sok városban a járatok fokozatos megszűnéséhez vezetett, de a társaskocsi nem tűnt el egy csapásra, 1908-ban még 45 településen működött.¹⁵

¹³ Edvi 1896: 457., 463–492.; Tikos 1898: 6.; Szterényi 1901: 47–88.; Székely 1907: 46.; Straub 1911: 42., 51., 66., 86–90.; Thirring 1912: 436–441.; Barbarits 1929: 117., 142.; Tóth 1981: 142., 146.; Laky 1988: 45., 83–85., 186.; Krabbe 1990: 123.; Kunics 1992: 210.; Sali 1994: 224–230.; Fleisz 1996: 109.; Egyed 1997: 241.; Gyáni, 1998: 19.; Pál 2003: 440.; Vadas 2005: 183–190.

¹⁴ Kovácsyné 1994: 181–221.; Fleisz 1996: 43.

¹⁵ Sudár 1987: 23–24., 52–54.; Sudár – Várnagy 1987: 126–131.; Czére 1989: 871–873.; Kovácsyné 1994: 181–221.; Fleisz 1996: 40.

Városi lóvasút vonal Magyarországon először 1866-ban Pest és Újpest között, majd két évvel később Budán létesült. Vidéki városaink közül Temesváron és Aradon az 1860-as évek végén, Szegeden, Eszéken és Debrecenben, az 1880-as években kezdte meg működését a kötöttpályás jármű. A lóvasutak 1880–1900 között élték fénykorukat, de akkoriban már zajlott a gépi vontatású városi vasutak kiépülése is. Az első gőzvontatású városi közúti vasúti vonalat Nagyváradon, 1882-ben nyitották meg, Debrecenben 1884-től, Brassóban 1892-től, Kolozsváron 1893-tól szállították ilyen járművek az utasokat.¹⁶ A villamos közúti vasutak korszaka az 1880-es évek végétől köszöntött be. A korszerű tömegközlekedési eszköz meghonosításában – mint megannyi infrastrukturális újítás esetében – ismét a fővárost illette az elsőség. A Nyugati pályaudvartól a Király utcáig közlekedő alsóvezetékes, keskeny nyomtávú próbavasutat 1888 novemberében adták át a forgalomnak. A létesítmény beváltotta a hozzá fűzött reményeket, így 1889-ben megnyitották a nagyközönség előtt a város két széles nyomtávú vonalát is, ami Európa első, kizárólag belvárosi forgalom lebonyolítására létesített villamos vasútja volt. A főváros 1895-től kezdve fokozatosan villamosította összes lóvasúti járatát. Újabb kontinentális elsőséget, és nemzetközi elismerést szerzett Budapest az 1894–1896 között kiépített földalatti villamos megvalósításával. A vasút eredetileg az Andrássy út eleganciájának megőrzése érdekében kényszerült a felszín alá, ugyanakkor a kimagasló technikai teljesítmény egyfajta presztízsbetűzést is jelentett a millenniumot ünneplő, világvárosi rangra törő Budapest számára.¹⁷

Vidéki városaink közül elsőként Pozsony követte a főváros példáját, 1895-ben létesített városi villamos vasúttal. Szombathelyen 1897 júniusában, Miskolcon egy hónappal később, Szabadkán ez év őszén indult meg a közúti vasút, Béccsel és Prágával egy időben. Az elkövetkezendő években a korszerűsítés jegyében megszerezték az elektromos vontatásra állították át a lóvasutakat. 1899-ben Temesvár, 1900-ban Sopron és Szatmárnémeti, 1905-ben Nagyszében, 1906-ban Nagyvárad, 1909-ben Szeged, 1910-ben Zágráb, 1911-ben Debrecen, Újvidék és Nyíregyháza, 1913-ban Pécs, 1914-ben Kassa utcáin jelent meg a villamos. Az 1. világháború előestéjén 18 település, a városok 13%-a rendelkezett villamos vasúttal, a rendezett tanácsúak közül mindössze három, Nagyszében, Nyíregyháza és Szombathely. Budapesten kívül leginkább a vidéki nagyvárosokban, regionális központokban jelent meg a villamos, legnagyobb sűrűségben az ország nyugati és az Alföld déli peremén fekvő településeken.¹⁸

¹⁶ Edvi 1896: 378.; Medveczki 1987a: 169–171.; Sudár 1987: 126–138., Szabó 1987: 65–82., 152–153.; Czére 1989: 871–872.; Kovácsyné 1994: 192–206.; Fleisz 1996: 41.; Egyed 1997: 241–242.

¹⁷ Edvi 1896: 378–416.; Granasztói 1982: 147.; Szabó 1987: 159–168.; Medveczky 1987a: 171–173.; Medveczky 1987b: 187–200.; Czére 1989: 972–873.; Offenthaler 2005: 135–136.

¹⁸ Schindler 1942: 259–260.; Granasztói 1982: 147.; Czére 1989: 872–873.; Kovácsyné 1994: 206–217.; Fleisz 1996: 41.; Dobrossy 1995: 218.; Kalocsai 2003: 109–120.

A tömegközlekedési infrastruktúra kiépülése és szolgáltatási színvonala szoros összefüggésben állt a települések lakosságával. Az elektromos közúti vasút nyereséges működtetéséhez legalább 20.000–30.000 fős népesség szükségeltetett. A villamossal rendelkező városok közül Szombathely volt a legkisebb lélekszámú, itt a létesítés évében a város éppen csak elérte a 20.000 fős küszöböt. Ennél kisebb települések nem tudták eltartani, de nem is nagyon igényelték az ilyen típusú tömegközlekedési szolgáltatást, esetükben elegendőnek bizonyultak az omnibusz-járatok is.¹⁹

Városi telefonhálózat

Az első telefonösszeköttetések Magyarországon kezdetben csak kísérleti jelleggel, egy-egy városon belüli vonal kiépítésével valósultak meg. Az üzleti alapon szerveződő szolgáltatás elterjedése kezdetben mindenhol helyi kezdeményezéssel, magánvállalkozásként indult meg. Budapesten 1881-ben, Párizst mindössze két éves lemaradással követve, létesítették az első telefonközpontot. Az előfizetők zömében üzleti vállalkozók közül kerültek ki.²⁰ Az 1880-as években a fővároson kívül még Aradon, Kolozsváron, Miskolcon, Nagyváradon, Pécsen, Pozsonyban, Szegeden, Temesváron és Zágrában működött kiterjedtebb városon belüli telefonhálózat, de kisebb, egy-két előfizetős rendszerek több településen is működtek. A magánkezdeményezéssel létrejött hálózatokat a telefon- és távíróvonalak létesítését állami monopóliummá tevő 1888. évi XXXI. tc. életbe lépése után fokozatosan államosították. Az 1890-es évek elején 23 városban üzemelt telefonhálózat, s ezek 40%-a még magánkézben volt, a 20. század első éveire azonban a posta sorra átvette a hálózatok kezelését. A századfordulón 52 városban működött telefon, amelyek a Budapest, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Pécs, Pozsony, Sopron és Temesvár központtal létrehozott igazgatóságok felügyelete alatt álltak. A városközi (interurbán) vonalak kiépítése 1890-től indult, elsőként Budapest és Bécs, majd Sopron és Fiume irányába teremtődött telefonösszeköttetés. 1893-ig Győr, Pozsony, Szeged, Arad, Temesvár, Nagyvárad és Kolozsvár is a rendszerre csatlakozott. A századfordulón a telefonnal ellátott városok túlnyomó többsége rendelkezett interurbán kapcsolattal.²¹ 1908-ban 78 településen, a városok 56%-ában működött a távbeszélő, az ország területén egyenletes eloszlásban. Ez alól csak a Felvidék volt kivétel, ahol a kisvárosok többségében nem létezett telefon. A törvényhatósági jogú városok mindegyike, a rendezett tanácsúak 46%-a rendelkezett telefonhálózattal.²²

¹⁹ Thirring 1912: 52–54., 362.; Kovácsné 1994: 186–187., 191.

²⁰ A telefon. VL 1881. máj. 19. 2.; Telephon kísérletek. VL 1881. jún. 12. 2.; Edvi 1896: 444–449.; Sali 1994: 230–231.; Gyáni 1998: 19.; Fehér 2000: 327.; Frisnyák 2005: 209–216.; Frisnyák 2007: 16–19.

²¹ Telefonhálózat. V 1889. febr. 3. 9.; A telefon vezeték. V 1889. febr. 10. 5.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1893: 227., Magyar Statisztikai Évkönyv 1900: 269–272., Magyar Statisztikai Évkönyv 1914: 207.; Czére 1989: 876.; Dobrossy 1995: 249–250.; Fleisz 1996: 45.; Egyed 1997: 242.

²² Thirring 1912: 380–381.

Városi út- és járdaburkolatok

Magyarországon a 19. század derekán a városi közutak és járdák meglehetősen elhanyagolt állapotban voltak. Kövezésre, kavicsolásra, karbantartásra a költségvetésből általában csekély összeg jutott. A sáros, poros, egyenetlen felszínű utakon és járdákon nehéz volt a közlekedés. A vidéki városokban a 19. század közepén trachit és gránit kockakő, fakocka és fapalló, makadám, kavics, esetleg kongótégla burkolat létezett. Az útburkolási technológiák terén egyértelműen a főváros járt az élen. Pest utcáit az 1830-as években kezdték burkolni, az 1870-es évektől egyre korszerűbb és tartósabb anyagokat alkalmaztak. A főváros utcáin a századfordulóra 23 féle burkolattípust próbáltak ki, hogy a gyakorlatban győződjenek meg a különböző eljárások tartósságáról, felhasználási lehetőségeiről. Budapesten és a vidéki településeken a korszakban több útburkolási technológia honosodott meg. A legkezdetlegesebb burkolat az alapozás nélküli makadámút volt, ami az útestre terített trachit, vagy bazalt kőzúzalék egyszerű lehengerlésével készült. Költségesebb, de tartósabb megoldásnak bizonyult az alapozással készített makadámút, amelynél a kőzúzalékot terméskőből kirakott szilárd aljzatra hengerelték. A burkolatok közül legnagyobb múltra a kockakő tekinthetett vissza. E burkolattípusnál a faragott köveket mészkő, vagy trachit alapra terített kavicsrétegbe ágyazták. A nagyobb teherforgalmú utakon a rendkívül ellenálló, de drága osztrák mauthauseni gránit köveket alkalmazták, máshol az olcsóbb trachitot. Az 1870-es évektől megjelent a jellegzetes sárga színű keramit téglák, amelynek keménysége még a gránitét is meghaladta, sőt annál jóval olcsóbb volt. Ridegsége miatt ugyanakkor törékenynek bizonyult, és a kocsikerekek erősebb zajt keltek rajta. A 19. század végén a fából készült útburkolatok is tökéletesedtek, a vegyszerekkel impregnált fakockákat beton alapra fektették. A legkorszerűbb technológiát az aszfaltozás képviselte, meghonosítását az 1870-es évek elejétől a The Neuchatel Asphalt Company kezdte, majd az évtized végén a Magyar Asphalt Rt. is részesedést követelt magának a hazai piacon. A fővárosban az első aszfalt útburkolatokat 1871–1872-ben a Kossuth, Dorottya és Váci utcákban létesítették, majd a vidéki helyszínek, Debrecen, Kassa, Eger, Arad, Miskolc, Eszék, Pozsony, Eger, Gyöngyös következtek. Az aszfalt gyorsan népszerű lett, előnye a más burkolóanyagokkal szemben több téren is megnyilvánult. Minden korábbi burkolatnál simább, zajtalanabb közlekedést garantáló járófelszínt nyújtott, sőt a közlekedésbiztonsági, kényelmi és esztétikai előnyök mellett az új burkolattípust közegészségügyi szempontból is kedvező adottságúnak tartották. Egyenetlen felszínét könnyen tisztán lehetett tartani, de vízhatlanságát legalább annyira értékes tulajdonságnak ítélték, mert elzárta a talajból származó, veszélyesnek vélt miázmás kigőzölgések útját.²³

²³ VaML SZV Pg. Közig. ir. II. 178/1884., III. 3/1888., III. 4/1889., III. 10/1892., III. 3/1894., III. 10/1900., III. 98/1910., III. 31/1911.; Gyalogjárdáink rendezése. V 1891. márc. 8. 2.; Fodor 1879: 31.; Edvi 1896: 364–372.; Barbarits 1929: 110–113., 130.; Medveczky 1987b: 188.; Kunics 1992: 208.; Kovácsyné 1994:

A legkorszerűbbnek tekinthető aszfalt burkolat 1908-ra a magyar városok 34%-ában jelent meg, legnagyobb arányban a Dunántúlon, továbbá az Alföld déli részén, Erdélyben és a Felvidéken. A kevésbé költséges makadám burkolat ennél valamivel nagyobb részesedéssel bírt. A jó minőségű burkolóanyagok között jelentős arányt képviselt a gránit kockakő, ilyen utakkal a magyar városok 18%-a rendelkezett, a jóval olcsóbb bazalt és trachit kockakövek 20% körüli arányt képviseltek. Kerámia téglát a városok 15%-a, többek között Budapest, Kecskemét és Pozsony használt útburkolatként. Kongótégla legnagyobb mennyiségben Nagykanizsán, Kecskeméten és Debrecenben, fakocka Budapesten és Szegeden fordult elő. Burkolt járdával a magyar városok több mint 90%-a rendelkezett. 1908-ban a legelterjedtebb járdaburkoló anyag az aszfalt volt, ezután előfordulási gyakoriságát illetően a téglá, majd a beton, a trachit, a gránit és végül a kerámia következett.²⁴

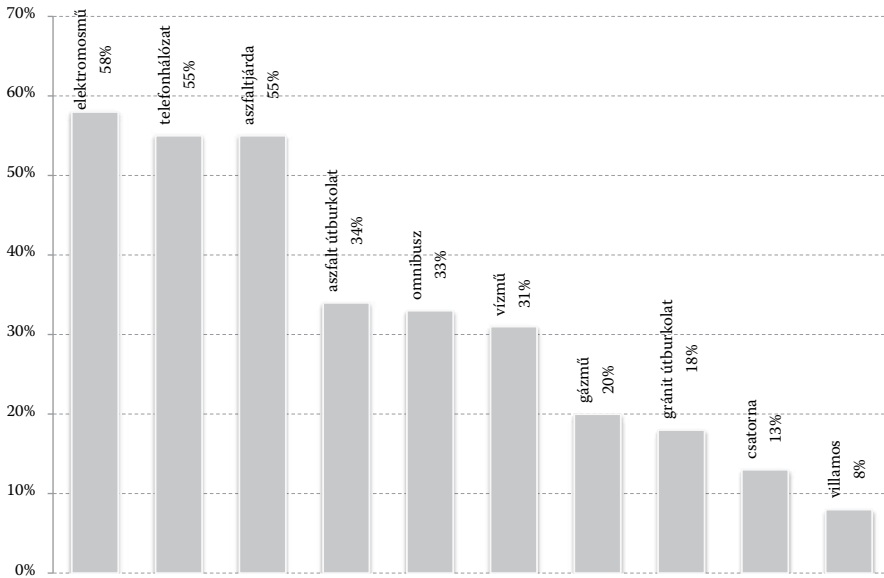
Összegzés

Az egyes infrastrukturális elemek előfordulási gyakorisága – a 20. század eleji magyar városhálózat egészének szintjén – az *1. ábrán* tanulmányozható.

1908-ban a vezetékes hálózatok közül az elektromos művek mutatkoztak a legelterjedtebbnek, a városok 58%-a rendelkezett ilyen létesítménnyel. A villamos művek gyakori előfordulása abból adódott, hogy az áramfejlesztő telepek már viszonylag alacsony beruházási költséggel létesülhettek, és az utcai vezetékhálózat sem volt túlságosan drága. Aszfalt járdaburkolattal a hazai városok 55%-a büszkélkedhetett, ez a magas érték azonban elfedi azt a tényt, hogy ilyen járda sokhelyütt csak mutatóban, néhány száz négyzetméteres nagyságrendben készült, és a teljes járdahálózat burkolására csak kevés városban futotta. A lényegesen drágább aszfalt útburkolat a városok 34%-ában volt jelen, helyenként szintén meglehetősen szerény kiterjedésben. A legkisebb költségigényű, s egyúttal legkezdetlegesebb tömegközlekedési eszköz, az omnibusz, a 20. század elején a városok 33%-ában üzemelt. A nagyobb beruházási összeget követelő közműrendszerek közül a vízmű volt a leggyakoribb, a városok 31%-a részesült a vízszolgáltatás előnyeiből. Sorrendben ezután a gázgyárak következtek, 20%-os részesedéssel. A korszak legdrágább burkolattípusa a gránit kockakő volt, ilyen burkolat létesítését a városok 18%-a tudta finanszírozni. Korszerű, egész városra kiterjedő csatornarendszert mindössze a települések 13%-a épített ki. Ez az alacsony érték abból is adódott, hogy a költséges beruházás közvetlen anyagi hasznot, illetve megtérülést nem ígért. Végezetül villamos közúti vasút 1908-ban csupán a városok 8%-ában üzemelt. E szerény eredmény magyarázatát részint abban leli, hogy az összes infrastrukturális elem közül a villamos volt

182–185.; Mazsu 1995: 201.; Fleisz 1996: 96.; Sági 1997: 69–70.; Pál 2003: 426–430.; Pál 2004: 31–40.; Szabó 2005: 106.

²⁴ VaML SZV Pg. Közig. ir. III 3/1888., III. 10/1900.; Thirring 1912: 414–425.

1. ábra. Az egyes infrastrukturális elemek előfordulási gyakorisága a magyar városokban, 1908.²⁵

a legfiatalabb. Térhódítása a századfordulón éppen csak kibontakozóban volt, de az 1. világháború idejére már 13%-ra javult a részesedése. Ezen túl magasak voltak a fajlagos beruházási költségek, továbbá a rentábilis működtetés előfeltételének számító 20.000 fős lakosságszám-limit is eleve lehatárolta azon városok körét, ahol egyáltalán szóba jöhetett a villamos járatok megindítása.²⁵

Teljes körű, komplex műszaki infrastruktúrával a korszakban négy hazai település rendelkezett. Az ország elsősorú innovációs központja, Budapest mellett ezt a legmagasabb fejlettségi szintet Pozsony, Nagyvárad és Szombathely érte el. A második vonalat az egy-egy infrastrukturális elemet ugyan nélkülöző, de összességében fejlett infrastruktúrájú városok, Kassa, Kolozsvár, Arad, Sopron, Szeged és Győr képviselte. Említésre méltó teljesítményt mutatott még fel Marosvásárhely, Pécs, Miskolc, Debrecen és Temesvár is. Az előbbi három csoportba sorolt, fejlettnak minősíthető települések együttesen a városhálózat 15%-át képviselték. A jóval népesebb középmezőnyt zömében dunántúli kis- és középvárosok alkották. Ugyanakkor a magyar városok közel kétharmada csak nagyon szerény eredményeket tudott felmutatni. A fejlődésből kimaradt, zömében alföldi, felvidéki és erdélyi kisvárosok esetében legtöbb helyen csupán a petróleumlámpás közvilágítás és valamiféle szilárd burkolattal ellátott út- és járdahálózat képviselte infrastrukturális téren az urbanizáció minimális szintjét.

²⁵ Thirring 1912: 360–362., 380–381., 414–425., 429–430., 434–442.

A városhálózaton belüli földrajzi jellegzetességeket vizsgálva kimutathatók a regionális különbségek. A legfejlettebb infrastruktúrájú települések az ország nyugati régiójában (Pozsony, Szombathely, Sopron, Győr), valamint az Alföld és Erdély találkozási vonalán húzódó sávban (Nagyvárad, Arad) helyezkedtek el. Erdélyből mindössze Kolozsvár, az Alföldről Szeged, a Felvidékről Kassa emelkedett ki sziget-szerűen, a környező városok átlagos színvonalát meghaladó fejlettségi szintjének köszönhetően. Általánosságban megállapítható, hogy a fejlett infrastruktúrájú települések a vidéki közép- és nagyvárosok közül kerültek ki, a Beluszky Pál városhierarchiai kutatásai alapján elkülönített két legmagasabb kategóriából, a „regionális központok” és „teljeskörű funkciókkal ellátott megyeközpontok” köréből. A Beluszky által körülhatárolt ún. „modernizációs zónák” vonatkozásában szintén sok az egybesés. Infrastrukturális szempontból is egyértelműen kirajzolódik Budapest, valamint a „nyugat-magyarországi modernizációs ék”, azaz Pozsony–Szombathely–Győr–Sopron elsősege. Kimutatható továbbá, hogy a Felvidék középső része, valamint szerényebb mértékben nyugati fele, továbbá a Közép- és Dél-Dunántúl is lényeges szerepet játszott az ország modernizációjában. Infrastrukturális szempontból az Alföld településállománya – a nagyvárosok kivételével – a korszerű szolgáltató rendszereket nélkülözve, meglehetősen alacsony urbanizációs nívón állt, és ugyanígy kimutatható a felvidéki kisvárosok, Kárpátalja és Erdély lemaradása.²⁶

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár – VaML

Szombathely Város Polgármestere iratai. Közigazgatási iratok. – SZV Pg. Közig. ir. *Vasvármegye*, 1889–1891 – V
Vasmegyei Lapok, 1881 – VL

IRODALOM

Barbarits Lajos 1929: *Nagykanizsa*. Budapest.

Barcza Károly 1891: Közegészségügyi Mérnöki Szolgálat. Barcza Károly tb. kulturfőmérnök jelentése 1890. évi működéséről és külföldi tanulmányútjáról. Budapest.

Beluszky Pál 2002: A modernizáció területi differenciái a századelő Magyarorszá-gán. In: Pásztor Cecília (szerk.): „Ahol a határ elválaszt.” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat – Várpalota, 9–30.

Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: Magyar városhálózat a 20. század elején. Buda-pest – Pécs.

²⁶ Beluszky – Győri 2005: 214–215.; Beluszky 2002: 22–30.

- De Bono, Edward 1974: *Eureka! An Illustrated History of Inventions From the Wheel to the Computer*. London.
- Boronkai Pál 1959: Sopron vízellátása. *Soproni Szemle* 3. 205–221.
- Boronkai Pál 1964: Sopron csatornázása. *Soproni Szemle* 1. 57–66.
- Czére Béla 1989: Közlekedés és hírközlés. *Magyar Tudomány* 10–11. 863–877.
- Dobrossy István 1995: *Miskolc írásban és képekben 2*. Miskolc.
- Edvi Illés Aladár (szerk.) 1896: *Budapest műszaki útmutatója*. Budapest.
- Egyed Ákos 1997: Kolozsvár modernizációja a dualizmus idején. In: Hanák Péter (főszerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs. 237–246.
- Fehér Katalin (főszerk.) 2000: *Pannon Enciklopédia. Magyar ipar és technikatörténet*. Budapest.
- Fleisz János 1996: *Város, kinek nem látni mását*. Nagyvárad.
- Fodor József 1879: *A közegészségügy. Hivatalos jelentés a Párizsban 1878-ban tartott Egyetemes Kiállításról*. Budapest.
- Forbáth Imre 1908: A városok világítása. *Városi Szemle* 3. 145–168, 4. 250–264.
- Frisnyák Zsuzsa 2005: A távközlés Budapest életében. In: Peter Csendes – Sipos András (szerk.): *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Budapest – Bécs. 205–216.
- Frisnyák Zsuzsa 2007: A telefon térbeli elterjedése Budapesten. In: Á. Varga László (főszerk.): *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv 2*. Budapest. 13–37.
- Granasztói Pál 1982: Városfejlődés, infrastruktúra Magyarországon a dualizmus korában. In: Granasztói Pál (szerk.): *Építészeti, városépítési, társadalom*. Budapest. 144–154.
- Gyáni Gábor 1998: *Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros*. Pest, Buda, Óbuda. Budapest. 7–31.
- Gyáni Gábor 2000: Budapest története 1873–1945. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András (szerk.): *Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Várostörténeti tanulmányok*. Budapest. 127–249.
- Kalocsai Péter 2003: A vidéki közúti vasutak és az urbanizáció a dualizmus korában. In: Katona András (főszerk.): *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények*. Budapest. 109–120.
- Kovácsné dr. Medveczki Ágnes 1994: Vidéki városaink tömegközlekedésének kialakulása és fejlődése 1914-ig. In: Hüttl Pál (szerk.) *A Közlekedési Múzeum Évkönyve*. 9. (1988–1992) Budapest. 181–221.
- Kunics Zsuzsa 1992: A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében. In: Vándor László (szerk.): *Zalai Múzeum 4*. Zalaegerszeg. 205–222.
- Krabbe, Wolfgang R. 1990: Städtische Wirtschaftsbetriebe im Zeichen des „Munizipal-sozialismus“. Die Anfänge der Gas- und Elektrizitätswerke im 19. und frühen 20. Jahrhundert. In: Hans Heinrich Blotevogel (Hrsg.): *Kommunale Leistungsver-*

- waltung und Stadtentwicklung vom Vormärz bis zur Weimarer Republik.* Köln – Wien. 117–134.
- Laky József 1988: *A lámpa históriája.* Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv,* 1893, 1894, 1914. Budapest.
- Mazsu János 1995: Urbanizáció és dezurbanizáció. Debrecen városiasodása a századforduló évtizedeiben. In: Á. Varga László. (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* (Rendi Társadalom – Polgári társadalom Supplementum.) Debrecen. 193–211.
- Medveczki Ágnes 1987a: A villamosvasút térhódítása. In: Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia – Szekeres József (szerk.): *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. 1. kötet. A reformkortól 1919-ig.* Budapest. 169–185.
- Medveczki Ágnes 1987b: A földalatti vasút. In: Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia – Szekeres József (szerk.): *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. 1. kötet. A reformkortól 1919-ig.* Budapest. 187–200.
- Mumford, Lewis 1985: *A város a történelemben. Létrejötté, változásai és jövőjének kilátásai.* Budapest.
- Offenthaler, Eva 2005: A tömegközlekedés Bécsben. In: Peter Csendes – Sipos András (szerk.): *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században.* Budapest – Bécs. 131–142.
- Pál Judit 2003: *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914.* Csíkszereda.
- Pál Judit 2004: Városok, városkép a Székelyföldön a 18. század vége és a 20. század eleje között. *Limes* 1. 31–47.
- Pilkhoffer Mónika 2004: *Pécs építészete a századfordulón, 1888–1907.* Pécs.
- Rosen, George 1973: Disease, Debility, and Death. In: H. J. Dyos – Michael Wolff (ed.): *The Victorian City. Images and Realities.* Vol. 2. London. 625–667.
- Sali Emil 1994: Budapest közműrendszerei. *Budapesti Negyed* 5. 218–219.
- Sápi Lajos 1997: Debrecen városépítése és belterületének fejlődése, 1850–1918. In: Orosz István (főszerk.): *Debrecen története, 1849–1919.* 3. Debrecen. 65–75.
- Schindler András 1942: Sopron közüzemi politikája. *Soproni Szemle* 3. 153–176, 4. 257–270.
- Sipos András 1998a: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda.* Budapest. 109–138.
- Sipos András 1998b: Járvány, városi környezet és a közegészségügy megszervezése. In: F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.): *Egy nagyváros születése. Pest, Buda, Óbuda az egyesítés idején. (Tanulmányok Budapest Múltjából 27.)* Budapest. 51–60.
- Sipos András 2007: Bevezetés. In: Á. Varga László (főszerk.): *Urbs. Magyar város-történeti évkönyv* 2. Budapest. 9–11.
- Straub Sándor 1911: *Magyarország és Horvát–Szlavonországok közcélra való elektromos áramfejlesztő telepei és elektromosan megvilágított helységei az 1911-ik évben.* Budapest.

- Sudár Kornélia 1987: Az omnibusz. In: Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia – Szekeres József (szerk.): *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. 1. kötet. A reformkortól 1919-ig.* Budapest. 20–32., 44–65.
- Sudár Kornélia – Várnagy Zoltán 1987: Az omnibusz. In: Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia – Szekeres József (szerk.): *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. 1. kötet. A reformkortól 1919-ig.* Budapest. 126–137.
- Szabó Csaba 2005: Budapest hídjai. In: Peter Csendes – Sipos András (szerk.): *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században.* Budapest – Bécs. 97–107.
- Szabó Dezső 1987: A lóvasút. In: Bencze Géza – Koroknai Ákos – Sudár Kornélia – Szekeres József (szerk.): *A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. 1. kötet. A reformkortól 1919-ig.* Budapest. 65–102., 138–168.
- Székely Nándor 1907: A villamos világítás kérdése Nagykanizsán. Nagykanizsa.
- Szterényi József (szerk.) 1901: *A Magyar Korona Országainak Gyáripára az 1898. évben.* 18. Vegyészeti Ipar 1. Budapest.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve. (A Magyar Városok Országos Kongresszusának iratai 2.)* Budapest.
- Tikos Imre 1898: *Statisztikai adatok Magyarország városai és nagyobb községeinek közvilágítási állapotáról.* Debrecen.
- Tóth Endréné (szerk.) 1981: *Budapest Enciklopédia.* Budapest.
- Vadas Ferenc 2005: Gázgyárak és villanytelepek Budapesten. In: Peter Csendes – Sipos András (szerk.): *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században.* Budapest – Bécs. 179–190.
- Vonyó Anita 2005: Kaposvár ivóvíz-ellátásának problémái a 19–20. század fordulóján. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 36.* Kaposvár. 179–190.
- Vörös Károly 1990: Mit ittunk, hova pisiltünk? *História* 4. 34–35.
- Witzler, Beate 1995: *Großstadt und Hygiene. Kommunale Gesundheitspolitik in der Epoche der Urbanisierung.* Stuttgart.

Várostervezői gondolkodás Budapestről 1930–1960

Kihívások és dilemmák

Ezkerkilencszázharminc körül úgy tűnt, hogy Budapest városfejlődése új szakaszhoz érkezett. Feltorlódva, egyszerre kerültek napirendre a „rég Budapest” rendezésének évtizedek óta vitatott kritikus kérdései, miközben sürgetővé vált a kiépülés előtt álló új negyedek megtervezése is, olyan módon, hogy az elejét vegye elavult és káros formában történő beépítésüknek. A város fejlődésének alapkérdéseit és perspektíváit egészükben és összefüggéseikben kellett újragondolni, éppúgy, mint az 1870-es években.

A városfejlődés kereteit utoljára az Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) által 1870-es években jóváhagyott „általános szabályozási” tervek rögzítették átfogóan. Az ezt követő évtizedekben az új fejleményekre és kihívásokra a várostervezés ezek folyamatos ad hoc módosításaival reagált. A '30-as évek elején szakkörökben kibontakozó vitákban kikristályosodott néhány alapkérdés, amelyek megérlelték az igényt a részletkérdések megoldását orientáló átfogó jövőkép tervezési alapidokumentumba foglalása iránt:

- A telítetté s túlszűfolttá vált belső városrészek jövője.
- A terjeszkedés kívánatos mértéke és irányai, új ház- és lakásformák. Lehet-e segíteni a tervezés eszközeivel a „bérkaszárnnyák nyomorúságán” – ami egyben a társadalom válságának fontos tünete is?
- A motorizáció kihívása, a forgalom új igényei, a tömegközlekedés új eszközei, gyorsvasúti rendszer szükségessége és lehetősége.
- A vasúttrendszer átalakítása, a pályaudvarok jövője.
- „Budapest fürdőváros” kiépítésének lehetősége és perspektívái, a Duna-partok szerepe – lehet-e a gyógyvízkincs idegenforgalmi kiaknázása a városfejlesztés egészének vezető szempontja?
- Új nagy helyigényű létesítmények és funkciók elhelyezése (Nemzeti Stadion, állandó vásár- és kiállítási terület).

A főváros törvényhatósági bizottsága 1932 júniusában hozott döntést városfejlesztési program kidolgozásáról, s a feladatot egy különbizottságra bízta, amely azt 1940-ben terjesztette a közgyűlés elé. Időközben megszületett a városrendezésről és építésügyről szóló 1937. évi VI. tc., mely a városok számára előírta általános

és részletes rendezési tervek készítését. A közgyűlés a városfejlesztési programot a kidolgozandó általános rendezési terv (ÁRT) alapjául szolgáló fejlesztési tervként fogadta el.¹ 1945-ben – Fischer József, az ismert szociáldemokrata építész irányításával – a szocialisztikus értékekkel telített építészeti–városrendezési funkcionalizmus elveinek jegyében indult meg a program felülvizsgálata és továbbfejlesztése. Az új városfejlesztési programot a közgyűlés 1948 áprilisában emelte határozattá – amikor az már nem volt szinkronban a gazdasági és politikai átalakulás irányával, hiszen a közsféra szabályozási és beavatkozási lehetőségeinek radikális kibővítése mellett ez a program az épületek, telkek és lakások magántulajdonának hosszú távú fennmaradásával számolt, a városrendezés eszközeit és kompetenciáit pedig sok tekintetben ehhez igazodva, hagyományos módon fogta fel. Az év nyarán elkészült Nagy-Budapest Általános Rendezési terve is, melyet már semmilyen hivatalos fórum nem tárgyalta meg és nem fogadott el.²

1950-ben új, a szocialista tervgazdaság viszonyaihoz és a rendszer elvárásaihoz igazodó általános rendezési terv készítése kezdődött meg. Ez a rendezési terv 1955-re elkészült, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága és a Budapesti Pártbizottság elfogadta, de a felső párt- és kormányzervek elé már nem került jóváhagyás céljából. Erre csak akkor nyílt lehetőség, amikor az új kádári életszínvonal-politika jegyében 1960 elején elfogadták a 15 éves lakásépítési tervet. A városfejlesztést ettől kezdve elsősorban a tömeges lakásépítés határozta meg,³ s az új lakótelepeknek a közlekedés- és közműfejlesztési szempontokkal szorosan összehangolt, a gazdaságosság szempontjait messzemenően szem előtt tartó „elhelyezése” immár a felső politikai vezetés szemében is halaszthatatlanná tette a budapesti fejlesztések átfogó végiggondolását és az egyes beruházásoknak keretet adó alapidokumentumban való rögzítését. Az 1955-ös tervet átdolgozták, és kiegészítették a főváros környékének – agglomerációjának – rendezési tervével. A párt Politikai Bizottsága, majd a Minisztertanács 1960-ban elfogadta az Általános Rendezési Tervet.

Az 1960-ban elfogadott ÁRT az 1930 táján megindult tervezési folyamat kikutatásának is tekinthető – ezt támasztja alá a munkálatok és koncepciók egymásra épülése, a folyamatosságot biztosító személyi kapcsolódások a tervező garnitúrában, akik a város keveset változó alapadottságaiból kiindulva, jórészt ugyanazokra a stratégiai kérdésekre igyekeztek válaszokat adni. Az ÁRT előtörténete tehát alkalmas arra, hogy a tervezői gondolkodás – mint a város jövőjéről folyó szakmai diskurzus – állandó és változó elemeinek alakulását éles történelmi fordulatok, a politikai környezet és az ideológiai klíma radikális változásai közepette vizsgáljuk.⁴ A folyama-

¹ Budapest Városfejlesztési Programja. Az 1937. évi VI. tc. alapján készítendő városfejlesztési terv. 1940.

² Nagy-Budapest Általános Rendezési Terve. 1948. A tervezés 1930–1948 közötti szakaszáról lásd Sipos 2005.

³ Kőszeghy 2007: 293–322.; Kocsis 2009.; Kondor – Szabó 2010: 389–406.

⁴ A három évtizedes tervezési folyamat egészét áttekinti Sipos 2011.

tosságot elsősorban a tervező garnitúra együtt dolgozó generációi hordozták, amit néhány kulcsfigura pályáivének vázlatos áttekintése is érzékeltet.

Harrer Ferenc (1874–1969) 1896-ban kezdte meg szolgálatát a városházán, a városrendezési és építési ügyosztályon. Bárczy István polgármester egyik legközvetlenebb munkatársaként 1910-ben vette át a városrendezési és építési ügyosztály vezetését, amit 1918-ig, alpolgármesterré választásáig látott el. 1918 novemberében bécsi követté nevezték ki, majd 1919 januárjától a tanácsköztársaság kikiáltásáig a külügyminisztérium megbízott vezetője. 1919. augusztus 3–7. között ideiglenesen ellátta a polgármesteri teendőket, ezután nyugdíjazták. 1925-ben a Demokratikus Blokk listáján került vissza a törvényhatósági bizottságba, 1927-ben azonban, Bárczyt követve, csatlakozott a Bethlen-kormány városházi alakulatának számító Egységes Községi Polgári Párthoz. 1938 végéig kormánypárti városatya, ilyen minőségben kezdeményezte és 1932–1939 között irányította a városfejlesztési program kidolgozását, mint a feladattal megbízott különbizottság elnöke. 1945–1948 között az FKT tagja, a városfejlesztési program revíziójának és az ÁRT kidolgozásának egyik irányítója. 1950-től a Fővárosi Tanács VB tagjaként az ÁRT állandó konzultánsa, mentora. 1960. március 28-án a Fővárosi Tanács VB és a Budapesti Pártbizottság Végrehajó Bizottságának együttes ülésén saját munkásságának betetőzéseként ajánlotta elfogadásra a tervet.

Granasztói Pál (1908–1985) 1934–1945 között a polgármesteri hivatal városrendezési ügyosztályán dolgozott, 1945–1948 között az FKT városrendezési ügyosztályának vezetője, az ÁRT kidolgozásának irányítója. Az Építésügyi Minisztérium vezető munkatársaként az '50-es években is az ÁRT állandó konzulense, tanácsadója volt.

Heim Ernő (1904–1980) 1930–1946 között a polgármesteri hivatal városrendezési ügyosztályán dolgozott, 1935-től a Harrer-féle városfejlesztési különbizottság jegyzője és ügyosztályi szakelődője volt. 1949-től – mint a főváros tervezőintézetének főmérnöke, majd 1956-tól a Fővárosi Tanács VB Városrendezési és Építészeti Osztályának főmérnöke is – az ÁRT telepítéspolitikai és lakásépítési koncepcióját dolgozta ki.

Preisich Gábor (1909–1998) 1945-től az FKT tervezőjeként részt vett az ÁRT kidolgozásában, majd az FKT megszüntetése után az ott elkezdett tervet az ő irányításával fejezték be az állami tervezőintézetek ősenek számító Építéstudományi és Tervező Intézetnél. 1949-ben a Fővárosi Tervező Iroda megszervezője és első igazgatója, 1950-től a Budapesti Városi Tanács városrendezési alosztályvezetője, majd 1952-től az városrendezési és építészeti osztály vezetője, 1953-tól Budapest főépítésze is. 1951–1955 között az ÁRT kidolgozásának irányítója volt, 1956-tól a BUVÁTI főmérnökeként továbbra is vezető szerepet játszott benne. Az 1970-es évekig meghatározó szereplője volt a budapesti várostervezésnek.

Perényi Imre (1913–2002) édesapja az 1920-as évek elején a magyar–szovjet fogolycsere-egyezmény alapján került a Szovjetunióba, ő maga itt végezte egyetemi tanulmányait, és kezdte tervezői pályáját. 1945 szeptemberében tért haza, és az FKT munkájába kapcsolódott be, ahol ebben az időszakban nem a városrendezési tervvel, hanem az építés racionalizálásával, a sorozatgyártásra épülő nagyipari lakástermelés

műszaki feltételeinek előkészítésével foglalkozott. Moszkvai múltja és felső szintű pártkapcsolatai révén – Major Mátéval együtt – a Kommunista Párt legfontosabb bizalmi emberének számított az építészeti–városépítési tervezés területén. Megszervezte az Építéstudományi és Tervező Intézetet, majd erre alapozva az állami tervezőirodák hálózatát. 1948-tól az Építés- és Közmunkaügyi (1949- Építésügyi) Minisztérium tervezési főosztályának vezetője, majd 1951-től a Műegyetem Városépítési Tanszékének vezetője. 1952-től részt vett a készülő ÁRT konzultációjában. 1956-ban, Preisich idegösszeroppanása után, a tanszékvezetés megtartása mellett nevezték ki a Fővárosi Tanács Városrendezési és Építészeti Osztálya vezetőjének és Budapest főépítészének. E tisztelet az ÁRT jóváhagyásáig, 1960 novemberéig töltötte be, amikor a Budapesti Műszaki Egyetem rektora lett. (Valószínűleg az ÁRT jóváhagyásig történt eljuttatása sem teljesen független attól a tényről, hogy Perényi „politikai tőkéje” lényegesen meghaladta azt a szintet, ami hivatali beosztásából következett.)

A tervezők Budapest sajátos problémáira kerestek megoldásokat, az ehhez mozgósított „szellemi poggyász” azonban jórészt a várostervezési, urbanisztikai gondolkodás nemzetközileg elterjedt és elfogadottnak számító elveire, értékeire épült.

A '30-as évek elején az egyik legfőbb kihívást a budapesti városnövekedés jellegének az előző évtizedben tapasztalt megváltozása jelentette. Az első világháborúig a városbővítés elsősorban a bérházépítő nagytőke vállalkozása volt, s elsősorban az ún. beltelkek (Pesten az Aréna út–Fiumei út–Orczy út vonalán belüli terület) mind magasabb, mind több lakást magukban foglaló bérházakkal való kitöltése révén ment végbe, anélkül, hogy a folyamat lezárult, kiteljesedett volna. A várospolitikában úgyszólván megkérdőjelezhetetlenül uralkodott a centrális fejlesztés, a koncentrikus városbővítés elve és a „külterjes fejlődés” elutasítása. A '20-as években viszont úgy látszott, hogy a növekedés súlypontja spontán módon áthelyeződik a külterjes fejlődésre, miközben a belső városrészek további kiépítése és az itteni, jelentős részben már ekkor elavultnak minősülő épületállomány megújítása elakad. A tömören beépült városközpontból a lakosság kifelé húzódott, a lakásigények kielégítése az olcsó külvárosi telken olcsón felépíthető családi házak és (kisebb mértékben) öröklakások felé terelődött, miközben a beltelkeken megindult a népesség csökkenése. Teljes bizonytalanság uralkodott abban a tekintetben, hogy kiköltözés városrendezési és várospolitikai eszközökkel való serkentése vagy éppen annak visszaszorítása szolgálná a közérdeket. Nem volt egyszerű az új jelenségek értelmezése: vajon ezek Budapest jövőjét vetítik előre vagy csak a háborút követő évek sajátos viszonyait tükrözik? Mennyiben rokonítható mindez a nyugati nagyvárosokban megfigyelhető city-képződési és kertvárosiasodási folyamatokkal?

Budapest problémája ezen a ponton összekapcsolódott a nagyváros, mint településforma jövőjéről nemzetközi méretekben kibontakozó vitával. Az új urbanisztikai gondolkodás különböző áramlatai egyaránt elvetették azokat a hagyományos képzeteket, melyek szerint a város lényegéhez tartozik a kompakt, tömör beépítés, a térfalszerűen kiképzett zárt utcacsor, a vidéktől való egyértelmű elhatároltság. Markán-

san eltérő álláspontok voltak ugyanakkor a tekintetben, hogy a szétterülő kertváros vagy a fokozott tömörülés és magasba törés a jövő útja. A weimari Németországban „feltalált” modern lakótelep egyfajta szintézisét nyújtotta e két nagy irányzatnak. Az érlelődő új elgondolásokból és az új városépítési és tervezési gyakorlatból leszűrt elvekből, főképp a CIAM (Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa) szellemi műhelyében, a ’30-as évek elején állt össze a modernizmus egyfajta kanonizált eszmerendszere,⁵ melynek szempontunkból az alábbi fő tételeit érdemes kiemelni:

- A hagyományos utcás, teres, tömbös térszervezési és beépítési módok elvetése, megszabadulás az „utca zsarnokságától” (Le Corbusier).
- Az alapfunkciók – lakás, munka, szabadidőtöltés, közlekedés – tiszta elkülönítése a városszerkezetben.
- Az úthálózat hierarchikus rendszere, az utak rendeltetés és forgalomnagyság szerinti differenciálása.
- A szomszédsági egységek elve – átmenő forgalomtól mentes, saját központtal, alapfokú ellátó intézményekkel, zöldterülettel rendelkező városszerkezeti egységek kiképzése.

A 20. század elején született és pályájukat a harmincas években kezdő tervezők a modernizmus ígézetében alkottak, ennek elveit kívánták alkalmazni Budapesten. Az 1948. évi ÁRT úgy tekinthető, mint az általános érvényre igényt tartó kánon helyi adaptálásának kísérlete. 1950-től viszont ugyanők arra kényszerültek, hogy terveiket egy másik kánon jegyében hangolják át: ugyancsak a ’30-as években, a sztálini Szovjetunióban kialakult tervezési doktrína szellemében,⁶ melynek alábbi alaptételeit emelhetjük ki:

- A szocialista város egységesen tervezett és szervezett egész, melynek szerkezeti felépítése, sziluettje az állami és társadalmi rend fő vonásait is „olvashatóvá teszi”. A magántulajdon kötöttségeitől megszabaduló tervezés által létrehozott egységes városkompozíció az építészet csúcsteljesítménye.
- Zárt, egységes városszerkezet; a városközpont és alközpontok kiemelése, tengelyekre komponált, impozáns látványt nyújtó városképi együttesek igénye.
- A szomszédsági egységek sokszorozható települési modulok, egyben a szabványosított alapellátás egységei.
- A szovjet tervezési kánon ugyanakkor átvett és tovább vitt több, a modernizmus által kidolgozott és meggyökereztetett urbanisztikai alapelveket: így a funkciók területi szétválasztásának, az úthálózat hierarchikus szerkesztésének, átfogó zöldterületi rendszer kialakításának követelményét. (A szovjet

⁵ Legismertebb, kiáltványszerű összegzése a CIAM 1933. évi kongresszusának következtetéseit összegző, Le Corbusier által 1941-ben megjelentetett Athéni Charta. *Urbanisztika*. Válogatott tanulmányok. 1979: 150–161.; Vö. Perényi 1978: 173–183.; Megyesi 2005.

⁶ French 1995. (különösen 51–68.); Preisich 1952; Perényi 1952. A szovjet urbanisztika magyarországi hatásához lásd még Germuska 2004: 191–204.

urbanisztika számos érintkezési pontja a hazai tervezők által már „anyanyelvi szinten” ismert modernista „új építészettel” bizonyára elősegítette annak gyors befogadását.)

Az alábbiakban három (a területi korlátok miatt kissé önkényesen kiválasztott) kérdéskör példáján illusztráljuk, hogyan és milyen eredménnyel próbálták az említett kánonokat adaptálni a várostervezők – nemzetközi és helyi hatások, társadalmi igények és hatalmi elvárások metszéspontjában tevékenykedve.

Kompakt vagy szétterülő város?

A legalapvetőbb kérdés az volt, hogy a főváros beépített területe és lakossága milyen mértékig növekedhet, mennyire szabad lehetőséget biztosítani a település horizontális terjeszkedésének, vagy a növekedési igényeket inkább a beépített területek intenzívebb kihasználása felé kell terelni.

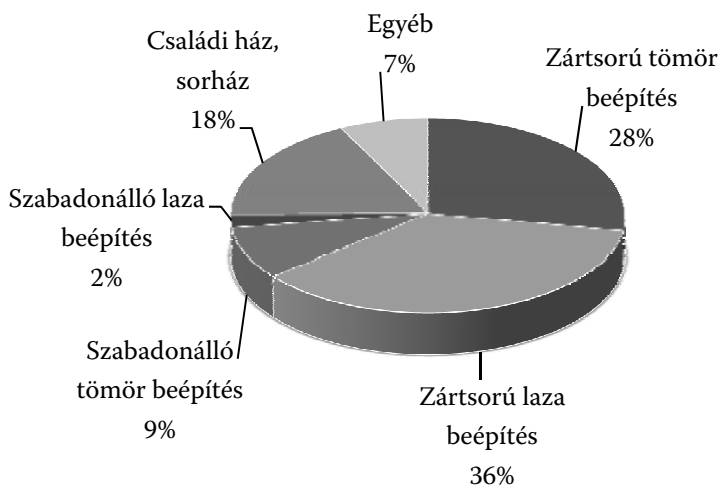
Az 1940-es városfejlesztési program vezérelve a kialakult városszerkezet adott-ságként történő kezelése, a radikális átalakítási javaslatok elvetése volt. A program állásfoglalása szerint a település a reálisan várható lakosságszámhoz képest⁷ máris túlságosan szétterült ahhoz, hogy tömörítést célzó fejlesztési politika ésszerű lenne. A beépíthető területet erőteljesen korlátozta (a városterület 42%-át eleve kizárta ebből), és azon belül is, döntően a meglévő helyzethez alkalmazkodva, szigorúan lehatárolta a többemeletes, zárt sorú beépítés övezetét. A legintenzívebben kihasznált területen legfeljebb öteemeletes épületmagasságot írt elő ún. csatlakozó udvaros beépítéssel, megtiltva a telkek körülépítését. Ezt a beépítésmódot lényegében a már addig is nagyvárosiasan kiépített bérházak övezetekben tette lehetővé⁸, a városmaghoz csatlakozó átmeneti területeken és a külső másodrendű központokban pedig legfeljebb három emelet lett volna építhető tömbszegély-beépítéssel. A külső részek kertvárosias fejlesztését pedig a közművel és közlekedéssel már ellátott területekre kívánta koncentrálni, a kialakult gócpontokhoz csatlakozva.⁹ A lakáscélra szánt területeket szigorú övezeti rendszerben rendezte el, koncentrikusan belülről kifelé haladva, egyre csökkenő beépítési intenzitással. Állást foglalt mind újabb külső góccok kialakítása ellen, mind az ellen, hogy az intenzív beépítésű övezetek a főútvonalak mentén sugárszerűen kinyúljanak. A program tehát egyközpontú kompakt város vízióját vázolta fel, melynek belső területeit is lazítani kívánta további tömörítés és magasba törés helyett. Az elképzelés szerint távlatilag maximálisan elhelyezhető lakosság 28%-a élhetett volna a belső bérházak övezetben, és ezt meghaladta

⁷ A városfejlesztési program maximálisan 2,038.000 főnyi népesség elhelyezésével számolt Budapest (korabeli) területén.

⁸ Pesten az Aréna út – Orczy út – Haller utca vonaláig, Budán a Margit körúton és környékén, valamint Lágymányoson.

⁹ A városfejlesztési program ekkor csak Budapest közigazgatási területére vonatkozott, az elővárosokkal és községekkel közvetlenül nem foglalkozott.

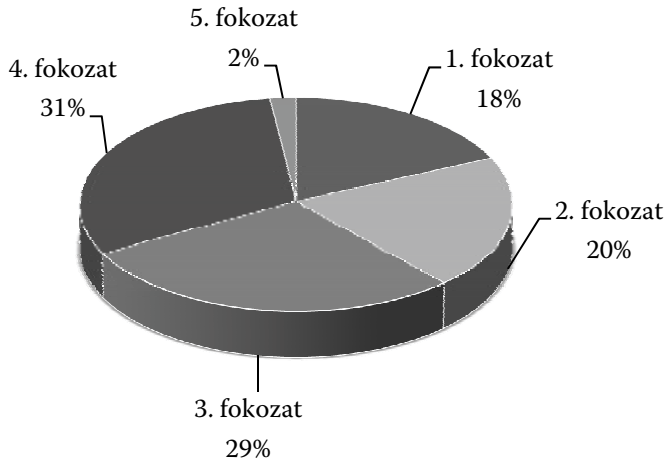
volna a kimondottan zöldövezetben (bérvíllában, sorházban, családi házban) élők 29%-os aránya. (1. ábra)¹⁰

1. ábra. A lakosság eloszlása a különböző beépítési jellegű területek között az 1940. évi városfejlesztési program szerint.

Európa II. világháború utáni újjáépítésének egyik vezető gondolatává vált a nagyvárosi „körengeteg” növekedésének megállítása, a városok fellazítására való törekvés, népességük tervszerű elosztása a város régiójában zöldbe ágyazott településeken, „bolygóvárosokban”, új városokban. Ennek hatása alatt készült az 1948-ra kidolgozott, immár Nagy-Budapest egészét felölelő ÁRT-javaslat, amely az egyközpontú város koncepcióját „szétpontosított városszerkezettel”, váltotta fel. A sűrűn már beépített belterületet, mint „főközpontot” zárt egységként kezelte, melytől a külső városrészeket Dunától Dunáig terjedő zöldgyűrű közbeiktatásával egyértelműen el kívánta választani és laza településekbe ágyazott helyi központok köré tömöríteni. A funkcionalista építészeti gondolkodásmódnak megfelelő sávos és pontházias beépítés uralkodóvá válásával számolt, Kis-Budapest belső övezetétől kifelé általában egyre csökkenő magassággal és intenzitással, a külterületeken kertvárosias vagy földszintes sorházas, a peremkerületekben jórészt családi házas beépítéssel, amiből csak a peremvárosi központok nagyobb (jellegzetesen kb. 3 emeletes) magassága és sűrűsége emelkedett volna ki.

¹⁰ Forrás: Budapest Városfejlesztési Programja. Az 1937. évi VI. tc. alapján készítendő városfejlesztési terv.

2. ábra. A lakosság eloszlása a fajlagos beépítés különböző fokozatú területei között Nagy-Budapest Általános Rendezési Tervében, 1948.

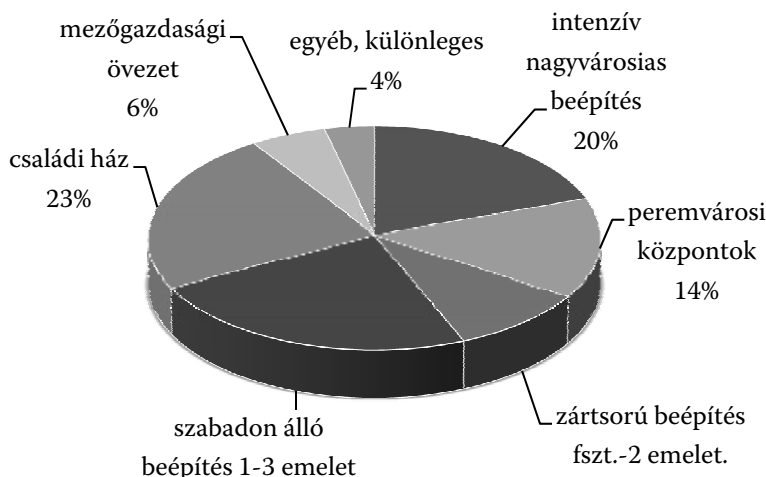
Az egységes elgondolásba illesztették a tágabb agglomerációt¹¹ is (Budapest-vidék), melyet városias igényeket kielégítő, agrárjellegű kertvárosi övezetté kívántak fejleszteni, kifejezetten megakadályozva ingázó övezetté válását. Itt alapelvnek minősítették, hogy minden település „formai vonatkozásban is elhatárolt és önálló egységet alkosson; a szomszédos községekkel való összeépülést zöldterületek közbeiktatásával ki kell küszöbölni.”¹² A terv teljes körű megvalósítása esetén Nagy-Budapest lakosságának¹³ harmada élt volna családi házas területeken, harmada zöld-övezeti többlakásos házakban és sorházakban, és nem egészen ötöde a nagyvárosias jellegű központban. (2. ábra)¹⁴

¹¹ A 3.001/1946. O. É. K. sz. rendelet szerint 91 település tartozott az FKT illetékességi körébe.

¹² MÉM Benkhard. Javaslat a „Budapest vidék”-en alkalmazandó telepítéspolitikai irányelvek tárgyában, 1945.

¹³ Az 1948. évi ÁRT-javaslat 3 millió lakos elhelyezésével számolt Nagy-Budapesten, ebből 1,034.000 fő élt volna a főváros akkori közigazgatási határain kívül.

¹⁴ Forrás: Nagy-Budapest Általános Rendezési Terve. Állami Építéstudományi és Tervező Intézet. 1948. alapján saját szerkesztés. Az 1. fokozat egymástól a magasság másfélszeres távolságában álló hatemeletes épületek építését tette lehetővé, az emeletszám növelése további fellazítással volt lehetséges. A 2. fokozat alkalmazási területei az intenzív beépítésű városmag külső részei, az iparral vegyes lakóterületek és a fontosabb helyi központok lettek volna, ahol a terv a magasság másfélszeres távolságában álló épületekkel háromemeletes beépítést tett lehetővé. A 3. fokozatba sorolt területen földszintes sorházas, 2–3 emeletes szabadon álló és lazán elhelyezett pontházas beépítési módok és ezek kombinációi lettek volna kialakíthatók. A 4. fokozat volt a családi házas beépítési mód, mely helyenként sorházakkal, pontházakkal, nagyobb parkokkal övezett magasabb beépítéssel

3. ábra. A lakosság eloszlása az építési övezetek között Budapest Általános Rendezési Tervében, 1955.

Az 1955. évi ÁRT-javaslatra ezzel szemben a zárt városszerkezet, a monumentális, egységes városkompozícióra való törekvés a jellemző, mely a Sztálin (ma Erzsébet) tér, mint központi főtér köré épül. A „munkáslakta kerületek”, azaz a gyáripárt koncentrááló külső kerületek és volt peremvárosok központjainak, valamint a városközpontból ide vezető sugárirányú főútvonalaknak a nagyvárosias kiépítése adta meg a városszerkezet alapját. Az építkezéseket a belterületen és a legnagyobb külső központokban 7–8 emeletes, a többi területen elsősorban 3 emeletes magassággal tervezték. Tovább élt ugyanakkor az 1940-es évek terveiben is vallott felfogás, mely szerint a távlatilag tervezett népességszám¹⁵ nem teszi sem szükségessé, sem kívánatossá a beépített lakóterület jelentős mértékű kiterjesztését; a magas laksűrűségű belső városrészeket fel kell lazítani, a külső részeken pedig a már kialakult lakóterületet kell rendezni, kiegészíteni, és „perifériális góccok” köré tömöríteni. Ugyanakkor az agglomerációt már nem vették figyelembe, sőt, a Budapesthez csatolt községek nagyobb részét, a központtól távol eső kertes, családi házas, részben mezőgazdasági, kertgazdasági jellegű területeket, amelyeknek „közművekkel való ellátása irreálisnak látszik”, immár távlatilag is ki kívánták rekeszteni az „egységes városkompozícióból”. (3. ábra)¹⁶

kombinálható. Az 5. fokozatba azokat a területeket sorolták, amelyeken a népsűrűség a gazdaságos közművesíthetőség alsó határa alá esett. Itt csak földszintes építkezéssel a terület 10%-a építhető be.

¹⁵ Az 1955-ös terv a lakóterület, a beépítettség kialakításával nagyobb távlatban maximum 2,4 millió fő elhelyezésére kívánt lehetőséget nyújtani

¹⁶ Forrás: BFL IV.1420.p. Budapest általános rendezési terve. Terviratok. [1955.] I-II. alapján saját szerkesztés.

A szovjet várostervezési doktrína uralkodó befolyása és a várospolitikának a központosított tervgazdaságon belüli helyzete egymást erősítette: a város fejlesztésére, sőt pusztá működtetésére jutó források rendkívüli szűkösségével, a lakásviszonyok súlyosbodásával, az infrastruktúra leromlásával egyidejűleg érvényesült az az igény és politikai követelmény, hogy belátható időn belül rá kell tenni a városra a „szocializmus kézjegyét”, mégpedig új városrészekkel és látványos városképi elemekkel. Ez eleve a fejlesztések területi koncentrációja irányában hatott, és a városvezetés reflex-szerűen a „peremkerületektől” való megszabadulásban próbált mozgásteret keresni.

Az 1960. évi ÁRT viszont a nagyvárosi településegységek funkcióit és lakosságát a városrégióban tervszerűen, zöldterületekkel elválasztott kompakt településeken elosztó koncepció legkiérleltebb változata volt. Teljes eltávolodást jelentett tehát az ötvenes elejének a közigazgatási határokig terjedő, valamiféle lezárt „városkompozícióban” gondolkodó tervezési szemléletétől, és bizonyos értelemben visszatérést azokhoz az 1945–1950 közötti törekvésekhez, melyek a főváros, az agglomeráció és a régió funkcionális egységként történő kezelésére törekedtek.

A tágabb városrégióban „új városok” egész hálózatának kiépítését tűzte ki célul, melyeknek két alaptípusa lett volna. Az egyik az „alvóváros”, amely lényegében zöldmezős beruhásként létesülő külső lakótelep a nagy kapacitású bevezető közlekedési vonalak egyikének mentén. Az alvóvárosok tervezett optimális lélekszáma kb. 15.000 fő; szerepük az, hogy a tervben szereplő budapesti lakásépítési területeken már el nem helyezhető, de Budapesten dolgozó tömegek számára a védőövezetnek szánt városszéli területeken kívül biztosítsanak lakóhelyet, zöldbe ágyazott környezetben, olyan módon, hogy az kizárja a várossal való összeépülésüket.¹⁷ A „bolygóváros” a főváros szűkebb környékén kívül (legalább 30–40 km távolságban), létező települések fejlesztésével kiképzendő település, mely önálló gazdasági-ipari bázissal bír, lakosságát túlnyomórészt helyben foglalkoztatja. Elsődleges rendeltetése az, hogy felfogja a Budapestre irányuló vándormozgalmat.¹⁸ Egyértelmű törekvés mutatkozott tehát a főváros veszélyes túlterheltségének csökkentése, a gazdasági és népeségi koncentrációs folyamatok megállítása, megfordítása iránt. Az új települések egyúttal a nagyvárost tehermentesítő elsődleges funkció mellett egy olyan új

¹⁷ Ilyen „alvó települések” létesítését tervezték többek között a Budaörs mellett fekvő sorrentói völgyben, a solymári katonai temető mellett, Margitligeten, Csomádon, Mogyoródnál, Gyömrő és Felsőpakony mellett, Taksonyban.

¹⁸ Ilyen tehermentesítő városgyűrűt terveztek a Hatvan–Salgótarján–Balassagyarmat–Vác–Esztergom–Almásfüzitő–Tatabánya–Bicske vonalon. Az Alföld felé egy tervezett új, Budapestet elkerülő vasútvonal és a Budapestről kivezető sugárirányú vonalak metszéspontjaiban keletkező új forgalmi gócpontokat – Ercsi, Ráckeve, Dabas, Pilis – jelölték meg, mint olyanokat, amelyek a jelzett ipartelepítési elgondolás céljára igénybe vehetők. Gödöllőt, Szigetszentmiklóst és Százhalombattát olyan településként vették számba, melyek részben helyben foglalkoztatják lakosságukat, de emellett Budapestre ingázóknak is otthont adnak.

életforma vízióját is hordozták, melyben a nagyvárosi munkahely kies tájba ágyazott természetközeli életformával kombinálódik, ugyanakkor alternatívát nyújt a nagyváros spontán „szétterülésével” szemben.

A bolygó- és alvóvárosok kiépítése a lakás- és ahhoz kapcsolódó infrastruktúra-fejlesztésre szánt források számottevő hányadának a budapesti agglomerációba való csoportosítását igényelte volna. A terv mögött azonban nem álltak olyan erős érdekcsoportok, amelyek ezt képesek lettek volna kiharcolni; bizonyára nem utolsó sorban ezzel magyarázható, hogy ez a koncepció az ÁRT papíron maradt elemei közé tartozott, annak 1970. évi felülvizsgálata alkalmával pedig hivatalosan is elvetették.

A következő évtizedekben a város több tekintetben merőben ellentétes módon fejlődött nem csak az 1960-as ÁRT-ben rögzítettekhez képest, hanem olyan alapelvekhez képest is, amelyeket a tervezők a hozzá vezető három évtizedes út során úgyszólván mindvégig vallottak, és szem előtt tartottak. Ilyen alapelv volt, hogy meg kell akadályozni azoknak a problémáknak az újratermelődését Nagy-Budapest környező településein, amelyek az egyesítés előtt a főváros és majdani „peremkerületei” kapcsolatát jellemezték. A cél az volt, hogy az agglomeráció ne váljon rossz életminőséget nyújtó ingázóövezetté, és meg kellett akadályozni az ide tartozó települések rendszertelen növekedését, a fővárossal és egymással való spontán összeépülését is. Az agglomerációs övezet fejlődését viszont éppen ezek a jelenségek határozták meg.

Folyamatosan uralkodó tervezői gondolat volt az is, hogy a főváros beépített területét nem szükséges és nem szabad annak már kialakult határain túl, a perifériák felé kiterjeszteni. A beépítés intenzitását a tömör városmagtól kifelé haladva lazítani kívánták, s még az ipari peremvárosok környezetükből kiemelkedő központjaiban sem gondoltak a belvárosit megközelítő jellemző magasságra. (A különböző tervváltozatok itt átlagosan 3–4 emeletes házakat képzeltek el.). Mindennek tökéletesen ellentmondott a külső kerületek központjainak utóbb megvalósult „rekonstrukciója”, 10 emeletes nagypanelel lakótelepekkel történő beépítése, valamint nagylakótelepek elhelyezése olyan külterületeken (Békásmegyér, Káposztásmegyér, Újpalota), amelyeket az 1960-as terv szerint még egyáltalán nem lett volna szabad tömeges lakás-telepítésre igénybe venni. Az ÁRT lakásépítési elgondolása három pillérre épült: a beépítettség határon belül még rendelkezésre álló üres területek kihasználására, a belső városrészek megújítására és a városhatár túloldalán „alvóvárosok”, mint külső lakótelepek létesítésére. Ez utóbbiakból semmi nem valósult meg, s a belső kerületekben sem bontakozott ki jelentős mértékű megújítás,¹⁹ amikor a terv által kijelölt szabad területek a '70-es évek első felére jórészt kimerültek. Miután a várospolitikai legfontosabb prioritása a lakásépítési tervek mennyiségi teljesítése volt, nem maradt

¹⁹ Két kivétel Óbuda központjának átépítése és a '60-as évek közepétől vontatottan haladó, eredeti célkitűzéseikhez képest lényegében kudarcnak tekinthető középső-Józsefvárosi rekonstrukció. Utóbbiról lásd Tomay 2007: 323–357.

más, mint a könnyebb ellenállás iránya: kifelé terjeszkedés, valamint az óbudaihoz hasonló „buldózeres városrehabilitáció” az elavultnak minősített peremkerületi központokban.²⁰

Sávós vagy koncentrikus városszerkezet?

A '30-as évek elejére kialakult modernista várostervezési kánon szerint a város működőképességének kulcsa az alapfunkciók – lakás, munka, szabadidőtöltés, közlekedés – lehetőség szerint tiszta térbeli elkülönítése és a közöttük lévő kapcsolat mérnöki pontosságú megtervezése. A funkcionális városhoz a lineáris-sávós térszerkezetet tartották megfelelőbbnek a hagyományos koncentrikus elrendezéshez képest.

A „sávós nagyváros” víziója szinte megigézte a kortársakat.²¹ Kézenfekvőnek tűnt a gondolat, hogy Budapesten a Duna kínálja magát – forgalmi szempontból is – mint ideális „főtengely”, melyhez igazítani lehet a sávokat. A létező funkcionális övezeteket gondolatban csak ki kellett nyújtani a folyó mentén, tiszta profilt adni nekik, és előállt az ideális sávós nagyváros. (Pesten: city, kereskedelmi és ipari sáv, bérlakások sávja, távolsági forgalom, külső lakóterület; Budán: fürdő és gyógyhelyi sáv, villa- és családi házas övezet, üdülőövezet).²²

„A területeket végighaladó forgalmi utak szolgálják ki és ezeket keresztirányú utak kötik össze. Ebben a rendszerben minden gyorsan és könnyen megtalálható, mint egy jól berendezett áruházban. Keresztirányú közlekedésben eljutok a kiszolgáló útig, s ezen addig haladok, amíg a rendeltetési helyemre nem érek. Úgy, mint egy áruházban, a felvonó elvisz arra az emeletre, ahol a keresett áruk megtalálhatók. *Ágas-bogas, rendszertelen fejlődés zűrzavara helyett a kockaháló; a tiszta geometria - szellemet megnyugtató - rendszeressége érvényesül* „ – írják az 1945-ben kiírt városépítési ötletpályázat egyik első díját elnyert „szalagváros”-terv szerzői.²³ (4. és 5. ábra)

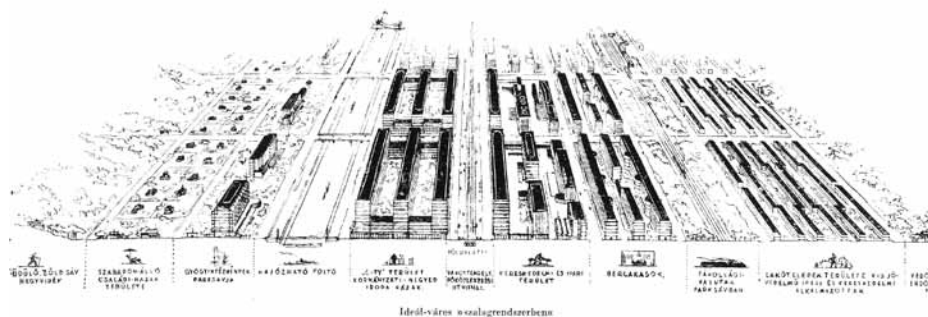
1945-től hivatalos tervezői állásponttá vált a Dunával párhuzamos sávós fejlesztés, de a funkció tisztaságra való törekvés nem érvényesült mereven. Inkább a már kialakult övezetek bizonyos fokú észak-déli megnyújtására törekedtek, nagymértékben alkalmazkodva az adottságokhoz. A kompakt városmag is jobban kinyúlt volna a Duna mentén északon és délen, keleti szélén viszont fellazították volna zöld-, illetve ipari területekkel egyes lakóterülettel.

²⁰ Vö. Kondor – Szabó 2007: 237–269.

²¹ Külön tanulmány tárgya lehet a grafikai kifejezés és ábrázolás szerepe a város problémáinak megfogalmazásában és bemutatásában.

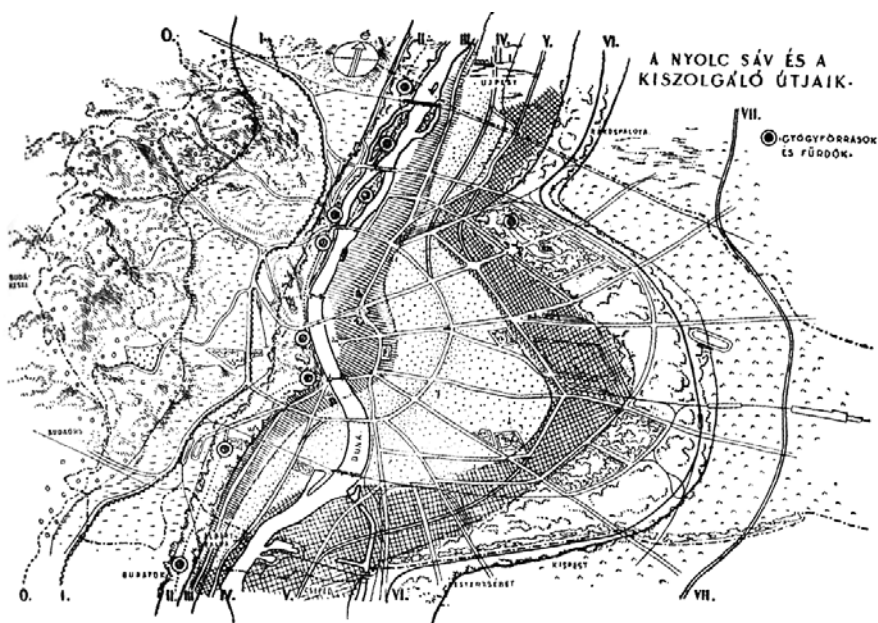
²² A koncepció korai kifejtése Kaffka 1932: 355–365.

²³ Acsay László és Masirevich György I. díjas terve Budapest újjáépítésére 1945-ben. Közli Ferkai 1997–1998:148. [Kiemelés az eredetiben.]

4. ábra. Sávos Budapest víziója az 1945. évi városépítési ötletpályázaton.

Forrás: Morvay Endre: *A jövő Budapestje*. Budapest, 1946 1–2. sz.

5. ábra. Acsay László – Masirevich György Budapest szalagváros terve, 1945.

Forrás: Ferkai András: *Budapest, szalagváros*. In: *Budapesti Negyed 18–19.* (1997 tél–1998 tavasz) 148. p.

Az észak–déli irányú fejlesztés elvét véglegesen a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának az ÁRT irányelveiről szóló 1951. novemberi határozata vetette el.²⁴ (Feltehetően Moszkva 1935. évi, hatalmas propagandával kísért általános rendezési terve, és az ennek szellemét tükröző reprezentatív építkezések emléke is befolyásolhatta Rákosiékat, mely terv a történetileg kialakult gyűrűs-sugaras szerkezet továbbfejlesztésére épült.) Noha itt az eredeti tervezői elképzeléseket keresztülhúzó politikai döntés született, – a rendelkezésre álló források szerint – maguk a tervezők sem érezték már „veszteségnek” a sávós fejlesztés elvéről történő lemondást.²⁵ Amint a tervezés a részletek felé haladt, egyre inkább kitűnt, hogy ez rajzban jól mutat, de Budapest kialakult szerkezetének, forgalmi hálózatának alapvetően ellentmond.

A „sávós fejlesztés” elgondolása alapján nem lehetett volna intenzív beépítésű lakóterület céljára igénybe venni például a Rákos menti területeket, így a Kerepesi út és Őrs vezér tere környékét sem. Így a koncepcióváltás gyakorlati következményei közé tartozik Zuglónak és a Kerepesi út tengelyének erőteljesebb bevonása a lakás-telepítési tervekbe, amit az egységes gyorsvasúti rendszerként felfogott metró–HÉV-kapcsolat megteremtése²⁶ különösen indokoltá tett.

Szomszédsági egységek – az épített környezet társadalomformáló szerepe

A modernizmus kánonjához kötődő tervezők mélyen hittek az épített környezet társadalmat, életformát alakító erejében. Úgy gondolták, hogy a tervezés eszközeivel történő térszervezés meghatározza a városlakók életvitelét, társadalmi kapcsolatát. Ennek jegyében nagy reményeket fűztek a város „szomszédsági egységekre”, azaz átmenő forgalomtól mentesített, alapfokú ellátó intézményekkel, zöldterülettel, bizonyos fokú zártsággal rendelkező szerkezeti egységekre való tagolásához is.

Az 1948. évi ÁRT-javaslat Nagy-Budapest belső tagolását a szomszédsági egységek elvére építette. 127 „lakóegységet” (szomszédsági egységet) különítettek el, ebből 60 jutott Kis-Budapestre. Ezáltal próbálták a tervezők „organikussá tenni az anorganikussá nőtt nagyvárost”, azaz olyan „életegységeket” teremteni, amelyek „a bennük élő lakosok tudatában összefüggő egységekként jelentkeznek”. Az egységek fő ismérvei a hagyományokon alapuló összetartozás (helytörténeti értelemben is összefüggő egység, ezt kifejező történelmi névvel), az elhatároltság, az áttekinthetőség és a saját helyi központ. Tartalmazza a mindennapos életszükségletet kielégítő alapintézményeket, hogy „az iskolásgyerekek, a bevásárló háziasszony, a kisebb ügyes-bajos teendőit intéző családapa mindennapos útjai lehetőleg ne vezessenek

²⁴ MOL M-KS 276. fond 53/86. ó. e. MDP Politikai Bizottság, 1951. november 1.

²⁵ FSZEK Bp. Gy. Budapest általános rendezési terve konzultatív bizottsági üléseinek jegyzőkönyvei III. kötet. Városrendezési Bizottság, 1952. július 21.

²⁶ Az akkori tervek szerint a kelet–nyugati metróvonal (a mai M2) végállomása a Népstadionnál lett volna.

a szomszédsági egység határán túl, s ugyanígy mindannyian itt elégíthessék ki elemi kulturális, szórakozási, sportigényeiket is.” A lakóegység központja és széle között a távolság gyalogosan se igényeljen negyedóránál több időt, azaz átmérője legfeljebb 3 km lehet, és lehetőleg 10 000–15 000 (legfeljebb 50 000) ember éljen benne.²⁷ Azaz a közösségek (újra)teremtése, a mindenkit megillető alapellátás megszervezése és a városrendezés szorosan összefonódik.²⁸ Az ’50-es években a szomszédsági egységek már csak a lakosságszám és az intézményhálózat, a zöldterület – ellátottsági normatíváknak megfelelő – elosztásában, jutottak szerephez, a mögötte álló közösség- és társadalomalakító vízió eltűnt.

A tervezői szemlélet néhány vonása

A városrendezési tervek a város sajátos reprezentációi és víziói, melyek kifejezetten azzal a céllal készülnek, hogy meghatározzák a fizikailag létező város átalakulását. Miközben Budapest általános rendezési terve jogszabály rangjára emelkedett 1960-ban, a tervezési folyamat során kikristályosodott, de részben még magában a jogszabályban kodifikált alapvető tervezői gondolatok is csak erősen részlegesen és fogyatékosan, részben pedig egyáltalán nem jutottak érvényre. Mégsem mondhatjuk, hogy az ÁRT pusztán papírmunka, elméleti dokumentum lett volna, hiszen a fejlesztések bizonyos vonatkozásokban – városszerkezet, központrendszer, főbb közlekedés- és közműhálózati elemek – ebből kiindulva, jelentős részben a benne kijelölt nyomvonalon történtek.²⁹ Jogszabály rangjára emelkedve sem szabott tehát irányt a város fejlődésének, nem jelentett hatékony „szabályozó eszközt a végrehajtandó beruházások megfelelő elhelyezése számára”,³⁰ viszont a fejlesztési folyamatokat mozgató szereplők kiválogatták belőle a számukra hasznosítható elemeket.

Ez a fajta „szelektív” hasznosítás persze nagyon távol állt a tervezők szándékától, akik az általános tervet a benne foglalt valamennyi kérdést szoros összefüggésben feldolgozó, egységes műnek tekintették. A három évtizedes tervezési folyamat során készült, különböző szemléletű, eltérő tervezési kánonokhoz alkalmazkodó változatok közösek abban, hogy valamennyi a városnak egy távlati jövőben elképzelt formáját rögzíti, a különböző területhasználati módok lehető leggondosabban kimért arányaival.³¹ Az általános rendezési terv változatai a jövőben, előre meg nem határozható időpontban elérhető ideális városforma „tervjazjai” voltak, mely forma

²⁷ Granasztói 1948: 38–39.

²⁸ A szomszédsági egység fogalmáról és a koncepció háttéréről lásd Meggyesi: 2005. 159–171. (A budapesti ÁRT által alkalmazott felfogásán elsősorban az 1943-ban elkészült County of London Plan hatása érezhető.) Lásd még Taylor 1998: 32–33.

²⁹ Preisich 1984: 468–477.

³⁰ Budapest és környéke általános rendezési terve. 1960. Összefoglaló leírás. 1.

³¹ Az angol terminológia találoán „blueprint planning”-nek nevezi ezt a fajta tervezési metódust. Taylor 1994: 14–17.

a város funkcióit a legjobban, legeresztetikusabban fejezi ki, és a leghatékonyabb térbeli rendet biztosítja annak működéséhez. Ennek jegyében jelöltek ki területeket a különböző funkciók, beépítésmódok, intézmények számára, melyek kitöltését részletesen ugyan nem tervezték meg, de nem tartalmaztak alternatív megoldásokat sem a szükségletek, igények, technológiák és lehetőségek változása esetére.³² A sokszor távoli jövőre vonatkozó „helybiztosító” előírások így nem lehettek erőteljes eszközök a jelenben ténylegesen felmerült igényekhez és erőviszonyokhoz kapcsolódó beruházási törekvésekkel szemben.

Rövid összegzésképpen, ha csak címszavakban is, érdemes a korabeli tervezői szemléletmód és szerepfelfogás néhány jellemzőjét kiemelni:

- „Környezeti determinizmus”, azaz erős hit az épített környezet társadalmat, életformát alakító erejében. A társadalomformáló elhivatottság ugyanakkor erős technokrata beállítottsággal párosult: a tervezők meg voltak győződve arról, hogy „az építészeti tudás maradéktalan és független érvényesülése”³³ biztosítja a társadalom szempontjából is optimális eredményt.
- Az erőteljes társadalom- és városkritika csak ritkán párosult az élő város és városi társadalom működésének mélyreható vizsgálatával.
- Részben ezekből fakadt a város átfogó megújításának igénye, erős hajlam a hagyományos városszövetbe történő „sebészi” beavatkozásra.
- Jellemző volt város nagyléptékű építészeti alkotásként való felfogása – a funkcionális épülethez hasonlóan a jó városforma könnyen olvashatóvá teszi funkcionális tagolást és hatékonyan működő térbeli keretet ad neki.

Granasztói Pál később, az aktív tervezéstől immár eltávolodva és az elméleti elemzés felé fordulva így jellemezte az akkor uralkodó tervezői attitűdöt: „Azt, ami terveztünk, nyomban megvalósíthatónak gondoltuk, s olyannak, ami később is ugyanolyan jó lesz, hasznos lesz. Voltaképpen a klasszicizmus öröksége élt bennünk, még ha a legújabb, a Bauhausból és másoktól eredő formálással, eszményekkel is – egység, komponáltság, maradandóság, egy kor felfogásának tükröződése. Akár egyetlen épületé, amit most felépítünk, csak éppen városméretben, sok épület csoportosításával.”³⁴

³² A folytonosan távlatokra tekinteni próbáló tervezői gondolkodás végzetes jelenhez kötöttségének egyik jellegzetes megnyilvánulása az ipar-centrikusság: miközben az 1950-es évektől erőteljesen szorgalmazták a fővárosi ipar növekedésének megfékezését és a tervszerű kitelepítést, szemléletük továbbra is teljesen ipar-centrikus maradt; a népességszám, a lakás- és forgalmi igények prognózisa szempontjából továbbra is az ipart tekintették hosszú távon is döntő tényezőnek. A városi gazdaság terciarizálódásának lehetősége, tendenciája és ennek társadalmi kihatásai lényegében hiányoztak a tervezők horizontjáról az első ÁRT előkészítésének időszakában.

³³ Fischer– Granasztói – Kismarty Lechner– Major – Weltzl 1981: 14.

³⁴ Granasztói 1976: 71.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára

IV.1420.p. Szimély Károly iratai.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény (FSZEK Bp. Gy.)

Budapest általános rendezési terve konzultatív bizottsági üléseinek jegyzőkönyvei I–III. Bq 725/626/1–3.

Magyar Építészeti Múzeum (MÉM)

Benkhard Ágost-hagyaték (Benkhard)

Magyar Országos Levéltár (MOL)

M-KS 276. fond 53. csoport Magyar Dolgozók Pártja, Politikai Bizottság

IRODALOM

Budapest és környéke általános rendezési terve. Budapest, 1960.

Budapest Városfejlesztési Programja. Az 1937. évi VI. tc. alapján készítendő városfejlesztési terv. Budapest, 1940.

French, R. Anthony 1995: *Plans, Pragmatism and People. The legacy of Soviet Planning for Today's Cities.* London.

Ferkai András 1997–1998: Budapest, szalagváros. In: *Budapesti Negyed* 18–19. 143–152.

Fischer József – Granasztói Pál – Kismarty Lechner Jenő – Major Máté – Weltzl János 1981 [1944–1945]: Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. In: *Új építéset, új társadalom. 1945–1978.* Szerk.: Major Máté – Osskó Judit. Budapest. 11–14.

Granasztói Pál 1948: Szomszédági egységek tervezése a fővárosban. In: *Tér és Forma*, XXI. 2. sz. 38–39.

Granasztói Pál 1976: *Városaink sorsa.* Budapest.

Germuska Pál 2004: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* Budapest.

Kafka Péter 1932: A főváros modernizálása. In: *Magyar Szemle* 16. 355–365.

Kocsis János Balázs 2009: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930–1985.* Budapest.

Kondor Attila Csaba – Szabó Balázs 2007: A lakáspolitikai hatása Budapest város-szerkezetére az 1960-as és az 1970-es években. In: *Földrajzi Értesítő* LVI. 3–4. 237–269.

Kondor Attila Csaba – Szabó Balázs 2010: A lakásépítési politika hatása Budapest térszerkezetére a Kádár-korszakban. In: *Urbs Magyar Várostartórténeti Évkönyv V.* Budapest, 389 – 406.

- Kőszeghy Lea 2007: Tömeges lakásépítés és várostervezés. A budapesti várostervezés szociológiai elemzése 1960–1975. In: *Urbs Magyar Várostartörténeti Évkönyv II.* Budapest, 293–322.
- Meggyesi Tamás 2005: *A 20. század urbanisztikájának útvesztői.* Budapest.
- Nagy-Budapest Általános Rendezési Terve. Állami Építéstudományi és Tervező Intézet. 1948. (Kefelenyomat). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény Bf 725/629.
- Perényi Imre 1952: *A szocialista városépítés.* Budapest.
- Perényi Imre 1978: *Városépítéstan.* Budapest.
- Preisich Gábor 1952: *A szocialista városépítés alapfogalmi.* Kézirat, Budapest.
- Preisich Gábor 1984: A városrendezési koncepciók hatékonysága. In: *A városépítésről.* Szerk.: Preisich Gábor. (Vélemények, viták) Budapest. 468–477.
- Sipos András 2005: Budapest városfejlesztési programja, 1930–1948. In: *Múltunk,* 2005. 1. 148–209.
- Sipos András 2011: *A jövő Budapestje, 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek.* Budapest.
- Taylor, Nigel 1998: *Urban planning theory since 1945.* London–Thousand Oaks–New Delhi.
- Urbanisztika. Válogatott tanulmányok.* Szerkesztette, a szemelvényeket válogatta és a bevezető tanulmányt írta: Vidor Ferenc. Budapest, 1979.
- Tomay Kyra 2007: Józsefváros és Ferencváros – két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. In: *Urbs Magyar Várostartörténeti Évkönyv II.* Budapest. 323–357.

**VÁROSHÁLÓZAT,
BEVÁNDORLÁS
ÉS VÁROSI MIGRÁNSOK**

15–16. századi parasztságunk városba költözésének jogi háttere és gyakorlata

(Eperjes és a jobbágyköltözés)*

Közismert tény, hogy a középkori Európában a városok súlyos demográfiai problémákkal voltak kénytelenek megküzdeni. A középkori európai – s így a magyar – város ugyanis nem volt képes reprodukálni népességét, természetes szaporodásról ezekben gyakorlatilag nem lehet beszélni. A legjellemzőbb tünet az alacsony gyerekszám volt, amely egyrészt az időben kitolt, késői családalapításnak volt köszönhető, másrészt pedig a kor rossz higiéniai és élelmezési viszonyainak, a városok zsúfoltságának és a járványoknak, amelyek összességében alacsony átlagéletkort és magas csecsemőhalandóságot eredményeztek.¹

A fentiek mellett az öröklési szokások okolhatók leginkább a gyermekszám korlátozásáért. A középkori városokban a család tagjai a családi tulajdont ugyanis egyenlő részben örökölték, ezért a polgárság célja a családi jószágok szétaprózódásának megakadályozása volt, arra törekedtek tehát, hogy a szóba jöhető örökösök száma ne legyen túl magas.

A helyzetet nagyon jól tükrözik a Budai Jogkönyv vonatkozó rendelkezései. Cikelyei előírták a nem végrendelkező családfők tulajdonának egyenlő arányú felosztását a családtagok között (313. cikkely). A gyermek örökségét csak akkor veszhette el, ha szülei felé hálátlan, tiszteletlen magatartást tanúsított, vagy ha tisztességtelen életet élt (330.). A családi vagyon megőrzését, elherdálásának megakadályozását szolgálta, hogy a gyermekek házasságához szülői jóváhagyás kellett (395.).²

A fentiek fényében nem meglepő, hogy a polgári családban általában csupán 1–2 gyerek volt az általános. Budán például 1470 és 1529 között egy elhunyt apára átlagosan 1,4 gyerek jutott, miközben a lakosság természetes növekedéséhez családonként 3 gyerekre lett volna szükség. Ezt a súlyos ellentmondást a városi társadalom csak úgy tudta feloldani, hogy időről-időre új, a közelebbi, néha pedig a tágabb környékről beköltöző elemeket szívott magába, azaz népességét bevándorlás segítségével próbálta szinten tartani. Az újonnan érkezett beköltözők kisebb része

* A tanulmány elkészítését az OTKA PD 78132 számú pályázata támogatta.

¹ Granasztói 1980: 207–217. A téma magyar és külföldi szakirodalmára lásd Kubinyi 2009: 572.

² Budai Jogkönyv 479, 488–489, 520–521.

nemes volt, ennél jóval nagyobb arányban érkeztek viszont városokból, mezővárosokból és falvakból.³

A városi polgárjog megszerzése a beköltöző jobbágy számára nehéz, de nem teljesíthetetlen küldetés volt.⁴ A polgárjog elnyerésének feltételei szigorúak voltak: a beköltözőnek tisztességes életvitelűnek kellett lennie, illetve a Budai Jogkönyv 66. cikkelye szerint ingatlant kellett szereznie a városban, ki kellett vennie a részét a közterhekből, ingatlan híján viszont kezeseket kellett állítani arra vonatkozóan, hogy valóban fizeti majd az adót.⁵

A jobbágyok városba költözése alapvetően egy kétoldalú jogi feltételrendszer meglétének a következménye volt. A beköltözés lehetőségének kiindulópontja a polgárság kiváltsága volt, mely szerint maguk közé bármely szabad állapotú személyt befogadhattak. A településre beköltöző új lakók befogadásának lehetősége már a 13. századi hospes- és városi kiváltságlevelekben szerepelt.⁶ A beköltözni vágyók befogadása emellett más közösségeket is megilletett, így például a szepesi szászokat is.⁷

Ez a jogi elv remekül kitűnik néhány 13. századi hospes kiváltságunkból. A sátorelői hospesek István ifjabb királytól nyert 1261. évi oklevele szerint például bármely szabad állapotú személy, aki beköltözés szándékával jön a településre, azt javai biztonságával megteheti.⁸ A szállósi hospesek 1262. évi privilégiuma hasonlóan fogalmazott.⁹ A hospesek befogadásának lehetősége Magyarországon a 13. századra bizonyosan közismert városi jogelv volt. Már a valószínűleg 12. századi eredetű fehérvári szabadságjog is említi a fehérvári polgárok közé beköltözni szándékozó telepeseket.¹⁰ Az 1244. évi pesti városi kiváltságok megerősítése alapján pedig a közjük letelepedni akaró, amennyiben ingatlannal rendelkezik a városban, köteles a közterhekből is kivenni a részét.¹¹ A hasonló rendelkezések későbbi kiváltságlevelekben is újra és

³ A jobbágyi beköltözésre és a városokban játszott társadalmi szerepükre vonatkozó adatokat hoz Kubinyi 1973: 135–137., Kubinyi 2009: 571–574. és Szűcs 1955: 51–52.

⁴ Maradtak fenn például jobbágyi származásigazolások, melyek minden bizonnyal polgárjog szerzési eljárással kapcsolatosan készülhettek. 1421. szeptember 22-én Héthárs mezőváros tanácsa Bártfa városnak állított ki ilyet, 1513. december 24-én pedig Brassó város tanácsa igazolta Brengdorff falu kérésére Eperjes számára egy társuk tisztességes származását. – DF 212778 és DF 229452.

⁵ Budai Jogkönyv 346.

⁶ 13–14. századi kiváltságleveleinkre általánosságban: Fügedi 1981.

⁷ Demkó 1896: 101.

⁸ Elenchus 53.: „Si qui etiam ad eandem villam venire voluerint causa commorandi, libere veniant salvis ac sanis rebus suis, dummodo sint homines libere conditionis.”

⁹ ÁÚO VIII. 23.: „quicumque homines libere conditionis ad villam Zeleus causa commorandi venire voluerint, secure veniant et libere commorentur.”

¹⁰ Elenchus 30.: „...preterea quicumque hospites ad eos transire et cum eis conversari voluerint...”. A fehérvári jogra lásd Degré 1972.

¹¹ Elenchus 40.: „Item quicumque cum eis habitare voluerint habentes ibidem possessiones, cum eis teneantur servitia debita exercere.”

újra előkerültek, így például Nagymaros 1324. évi privilégiumában.¹² A jog a városi szabadságjogok szilárd és egyértelmű alkotóeleme maradt a középkor folyamán.

Az érem másik oldala, azaz a parasztok azon lehetősége, hogy lakóhelyüket meghatározott feltételek mellett elhagyhatták szintén 13. századi előzményekre tekint vissza. A költözés alapvető feltételrendszere hosszas fejlődés eredményeképpen alakult ki, amelyben valószínűleg a tatárjárás és az 1348. évi pestisjárvány által kiváltott munkaerőhiány is szerepet játszhatott.¹³ A helyváltoztatás joga a 13. század közepén jelent meg, és a hospes kiváltságoknak is fontos részét képezte. Először a bábaszéki és dobonyai kiváltságlevélben kötötték terragium lefizetéséhez a költözést (1254).¹⁴ A már említett 1262. évi szállósi kiváltságlevél ennél részletesebben is leírja a feltételeket. A ház eladása és a földbér lefizetése után, s miután a falunagytól is megkapta az illető az engedélyt a költözésre, szabadon távozhatott, javai és személye sérthetlenségével, de csakis fényes nappal.¹⁵ A rendelkezés a 14. századi kiváltságlevelekben még gyakran előfordult.¹⁶ A költözési jog törvényi szabályozására első alkalommal az Árpád-kor végén került sor. Az 1298. évi törvény részeként kezelt királyi tanácsi határozat 13. és 16. pontja (69. és 72. tc.) ugyanis kimondta, hogy a nemesek parasztjai teljes költözési szabadsággal bírnak, amelyet a licentia és terragium lefizetése feltételez.¹⁷

Témánk szempontjából nagy jelentőségű I. Lajos király 1351. évi törvénye, melynek 16. cikkelye szerint a jobbágyságot erőszakkal, a földesúr önként adott engedélye nélkül nem lehet elköltöztetni, 18. cikkelye szerint pedig a költözést régi vétségeik indokával sem szabad megakadályozni. A rendelkezés a kilenced fizetésével kapcsolatos intézkedések mellé állítva nyeri el értelmét (6. tc.), melyek kettős céllal bírtak: egyrészt a már korábban, a 13. század folyamán gyakorlattá vált paraszti költözési szabadságot biztosították az érintetteknek, ugyanakkor megpróbálták azt is megakadályozni, hogy a földesúr jogai csorbát szenvedjenek a költözés során. A fizetendő

¹² CD VIII/2. 242.: „volentes, ut causa commorandi venientes ad eandem calumniose nequeant impediti”.

¹³ Kring 1935: 399–400.

¹⁴ HO VI. 48.: „...quicumque libere conditionis homines ad easdem villas voluerint convenire gratia commorandi libere veniant et secure iusto domino terre terragio persoluto...”. További példákat hoz Solymosi 1994: 96.

¹⁵ ÁÚO VIII. 23.: „et sicut libere veniunt, sic et libere recedere possint salvis rebus ipsorum et personis, venditis edificiis propriis sumptibus comparatis, soluto iusto terragio, habita licentia de villico clara luce.”

¹⁶ Például Kőszeg 1328. évi privilégiumában: „Item si aliquis ipsorum a civitate nostra antedicta recedere voluerit, salvis rebus omnibus et persona, iusto terragio persoluto, venditis domibus, recedere poterit de eadem.” – CD VIII/3. 102.

¹⁷ DRH 1301–1457. 394–395. „Item quilibet rusticus seu jobagio alicui nobilis, si voluerit, de possessione domini sui habita licentia et iusto ac consueto suo terragio consueto persoluto ad possessionem alterius nobilis vel alias, quo sibi placuerit, cum omnibus suis rebus libere se causa commorandi transferre valeat.”

terhek egységesítése a kisebb földesurakat védték a bárók jobbágycsoportokat elcsábító kedvezményeivel szemben.¹⁸

A költözés feltételeinek későbbi pontosítása és megerősítése egyértelműen a szaporodó törvénytelenések eredménye volt, azaz annak következménye, hogy mind a földesúr, mind a jobbágy, mind pedig a jobbágy új, választott ura igen gyakran figyelmen kívül hagyta a költözés betartandó szabályait. 1391. április 28-án Zsigmond kifejezetten az erdélyi jobbágycsoportok szabad költözéshez való jogát erősítette meg, kimondva, hogy ellentét esetén egy vagy két szolgabíróval közösen vizsgálják meg a visszatartás okát. Ha indokolatlan volt a jobbágy akadályozása, a bűnös 10 dénár-márkát volt köteles bírsággént fizetni. A végrehajtás felügyeletét a vajdára bízták.¹⁹ 1397. augusztus 3-i dekrétumában Zsigmond megerősítette a költözési jogot, nehogy a földesurak mondvacsinált okból (bírság, collecta, adók ki nem fizetése) visszatartassák jobbágyaikat. Ha egy hónapon belül nem került sor a követelt bírság behajtására, akkor az érvényét veszítette, collecta kapcsán ugyanakkor 15 napot határozott meg elévülési időként. A felügyeletet ez esetben is a megyékre bízta. Az 1397. évi temesvári országgyűlés 68. törvénycikke szerint a licentia, a terragium és 15 napon belül a tartozások megfizetése után a jobbágycsoportok szabadon átköltözhetnek új lakóhelyükre. Ha ebben akadályozzák őket, akkor az érintett földesúr egy szolgabíróval az oldalán maga költöztesse át a parasztot. 1397. november 9-én kiadott oklevelében a király újfent augusztusi rendelkezésének megfelelő módon szabályozta a kérdést.²⁰

Az 1405. évi városi törvények 6. cikkelye újra kimondta a szabad költözés jogát, és ugyanannyi elévülési időt szabott meg, mint a király korábbi, ezzel kapcsolatos rendelkezése során.²¹ Az 1405. évi II. dekrétum 14. és 15. cikkelyei megismétlik az I. dekrétumban foglaltakat. Külön kiemelik, hogy miután a jobbágy elnyeri a szabadságát, a földesúr őt igaztalan vádakkal már nem zaklathatja (16. tc.).²² Zsigmond 1407. január 20-i és 1409. július 26-i oklevele a fenti dekrétumokban foglaltaknak megfelelően határozza meg a költözés feltételeit.²³

A költözés ügye ugyan innentől egészen az 1430-as évekig nem szerepelt újra törvényben, az ezzel összefüggő szabálytalanságok viszont egyre általánosabbá válhattak. Az 1435. évi nagyobb dekrétum 7. cikkelye alapján ugyanis mind a jogosan költözni akarót akadályozó földesúr, mind pedig a jobbágyot törvénytelenül elhurcoló, illetve befogadó 3 márka bírságot köteles tettéért fizetni.²⁴ Az 1437. július 6-án és október 10-én kibocsátott két kolozsmonostori egyezmény a felkelés egyik kiváltó

¹⁸ DRH 1301–1457. 136–137. „Nec etiam jobagiones... absque voluntaria permissione dominorum eorundem jobagionum potenter abducantur.” Lásd még Szabó 1954.

¹⁹ ZSO I. 2003.

²⁰ DRH 1301–1457. 154–156. és 173., valamint ZSO I. 5063.

²¹ DRH 1301–1457. 195–196.

²² DRH 1301–1457. 223–224.

²³ DRH 1301–1457. 226–229.

²⁴ DRH 1301–1457. 265.

okaként a szabad költözés korlátozását nevezte meg és ezzel kapcsolatosan nagyjából a két évvel korábbi dekrétumhoz hasonlóan rendelkezett.²⁵ A problémát csupán röviden érinti az 1444. április 18-i dekrétum, miszerint az engedély nélkül elköltözött jobbágyok ügyében a régi szokás és büntetés van érvényben. A következő évi szabályozás pedig alapvetően a Zsigmond idejében hozott rendelkezéseket tekinti érvényesnek a kérdésben.²⁶

A költözés több szabályozáson esik át Mátyás idején, elsőként 1458-ban. A jog szerint elköltözni akaró jobbágyot a földesúr köteles elengedni. Az ellenálló földesurat az ispán, vagy az alispán és a szolgabírák 6, ellenállás esetén pedig 12 márkában marasztalhatják el.²⁷ Az 1463. évi 17. tc., az 1468. évi 11. tc. és az 1470. évi 2. tc. szintén tiltja a jobbágyok elhurcolását.²⁸ Az 1471. évi 16. cikkely amellet, hogy tiltja az ilyen tettet, szankciókkal sújtja a vármegyei tisztviselőket is, amennyiben a szokásos bírság mellett nem vezetik vissza a jobbágyot eredeti lakóhelyére.²⁹ 1474. évi 14. tc. a költözési jogot egy évre felfüggesztette, és előírta, hogy az ennek eleget nem tevő jobbágyokat adják vissza uraiknak.³⁰ Részletesen és hosszasan foglalkozik a jobbágyköltözés során tapasztalt jogszerűtlenségekkel az 1486. évi dekrétum 39. pontja. Azokat a jobbágyokat, akiket az elmúlt egy évben bárki is jogtalanul elvitt, az ispán felszólítására vissza kell adni. Aki nem adja vissza a jobbágyot, azt a jobbágy vérdíjában kell elmarasztalni. Aki más jobbágyát elviszi, annak az ügyét az illetékes ispán vizsgálja meg. Ha valaki a jobbágyát bármilyen mondvacsinált indokkal visszatartja, akkor az ispán 6 girát szed be rajta.³¹

A Mátyás utáni évtizedekben a költözéssel kapcsolatos jogtalanságok jellege gyakorlatilag nem változott. Kitűnik ez az 1492. évi dekrétum 93. pontjából, amely kimondja, hogy a költözni akaró jobbágyot visszatartó és megkárosító földesúr 3 girát fizessen, és kártalanítsa is a jobbágyot, a 94. tc. szerint pedig ha valaki másnak a jobbágyát, aki nem rendelkezik a szükséges licenciával, az engedélykérés előtti 15 napon belül elviszi, ugyanennyit köteles letenni. Az engedély nélkül és lopva távozó jobbágyot befogadó büntetése is ennyit tesz ki, ellenben az engedélyt kérő, de azt meg nem kapó és tartozásainak kifizetése nélkül távozó parasztot erőszakosan elvivő úr büntetése 25 gira. Ugyanennyit fizet az ispán és az alispán is, ha ebbe a bűnbe esne.³² A rendelkezést megerősíti az 1495. évi dekrétum 18. cikkelye is, amely a büntény

²⁵ Demény 1987: 130–173.

²⁶ DRH 1301–1457. 330. és 347.

²⁷ DRH 1458–1490. 86–87.

²⁸ DRH 1458–1490. 137., 177. és 186.

²⁹ DRH 1458–1490. 197.

³⁰ DRH 1458–1490. 217.

³¹ DRH 1458–1490. 289–290.

³² CJH 544.

elkövetése után máshoz szökő jobbágyok esetét tárgyalja. Fellebbezésre az ország rendes bírái előtt van lehetőség.³³

Nagy jelentőségű és a jobbágyköltözés gyakori ellentmondásai fényében észszerű rendelkezést tartalmaz az 1504. évi dekrétum 16. törvénycikkelye. Mint a szöveg fogalmaz, a jobbágyok erőszakos elvitele a korábbi büntetés csekélysége miatt igen gyakori, ezért ezentúl csakis a szolgabírák útján lehet majd szabadságot szerezni.³⁴ Mint láthattuk, a megye eljárása nem előzmény nélküli rendelkezés volt a kérdésben, hiszen már a Zsigmond-kortól rendszeresen bevonták a szolgabírókat, vagy az ispánt a vitás esetek megoldásába, ám ez a rendelkezés a jobbágyköltözés felügyeletét gyakorlatilag egyértelműen és végérvényesen a megye hatáskörébe utalta.

A jobbágyok költözési jogára a középkor végén a parasztháború következményei gyakoroltak igazán nagy hatást. Mint az 1514. évi dekrétum 14. cikkelyében olvasható, a lázadásban részt vevő parasztok költözési szabadságukat elvesztvén, uraik örökös szolgasága alá rendeltettek.³⁵ A tiltás mind az elvitelre, mind pedig az elbocsátásra vonatkozott, a telkét elhagyó jobbágyot ura letartóztathatta és visszavihette, habár a szabad városok közötti költözést továbbra sem akadályozták (25. és 30. tc.).³⁶ Werbőczy István Hármaskönyve a Székely (Dózsa) György által vezetett felkelés következményeként, azaz az örök hűtlenség vétségébe eséssel magyarázta a súlyos rendelkezést (III/25. 2.).³⁷ A törvény azonban szigorúsága ellenére sem ment át tökéletesen a gyakorlatba, amit a későbbi, költözést újra és újra tiltó törvényi rendelkezések (1518, 1519, 1522) és az 1514 utáni, költözésről árulkodó okleveleink is jól mutatnak.³⁸

Ami a 16. századi, Mohács utáni időszakot illeti, a kialakuló új helyzetben az ország jelentős területein meginduló hatalmas mértékű migráció eredményeképpen szinte lehetetlenné vált a törvény betű szerinti betartatása, jóllehet a rendek fogal-körömmel ragaszkodtak a költözési tilalomhoz.³⁹ A parasztság elvi költözködési joga végül is az 1556. évi törvény vonatkozó, 17–28. cikkelyei alapján ugyan továbbra is megmaradt, de az engedélyezési folyamatot a jobbágy már önmaga nem indíthatta meg (szemben például az 1547. évi törvény költözési jogot meghatározott feltételek mellett visszaadó 27. cikkelyében foglaltakkal). A jobbágy elköltöztetését ugyanis mindig a befogadó földesúrnak kellett kezdeményeznie, ami gyakran vezetett a birtokosok közötti érdekellentéthez és civakodáshoz, valamint a költözővel szembeni

³³ CJH 572.

³⁴ CJH 680.

³⁵ CJH 712.: „...amissa libertate eorum, qua de loco in locum recedendi habebant facultatem, dominis ipsorum terrestribus, mera et perpetua rusticitate sint subjecti.”

³⁶ CJH 717. és 721.

³⁷ DRMH 5. 404–406.

³⁸ CJH 750., 780., illetve 804–806. A nagy számú, szökésre és elvitelre vonatkozó adatok közül néhány: DL 102935 (1517), DL 62418 (1518), DL 89191 (1524), DL 89210 (1525), illetve Ugocsa 150. (1525).

³⁹ Maksay 1958: 51–56.

különféle, bosszútól vezérelt szankciókhoz. Ráadásul az országos költözés lehetősége sem válhatott így gyakorlattá, ez a korlátozott költözési jog leginkább az egyes megyék területén belül tudott csupán érvényesülni⁴⁰

A költözés alapvető feltétele a középkor folyamán az engedély megszerzése (*licentia*), az illeték (*terragium*) és a tartozások megfizetése volt. Az általában 12 dénárt kitevő *terragium* úgy alakult ki, hogy a földesúr ragaszkodott a költözés előtt az esedékes földbér lefizetéséhez. Ha azonban ősszel, vagy tavasszal költözött a jobbágy, akkor *terragiumot* már nem, csak a földbért (*censust*) kellett lefizetnie, mivel annak beszedése általában amúgy is ilyenkor zajlott. A távozási szándékot legtöbbször a bírónak kellett bejelenteni. Az ingatlan eladásában is ő működött közre és a pénzt is ő szedte be. Később, a visszasságok elterjedésével vonták csak be a folyamatba a vármegyét.⁴¹ Elterjedt gyakorlat volt, hogy a földesurak mások jobbágyait erőszakkal és a törvényes út kijátszásával saját birtokukra vitték. Az erőszakos elvitel mögött gyakran azonban a jobbágy költözési szándéka és saját földesurának ellenkezése is szerepet játszhatott. A költözés megakadályozására az úr igen gyakran – más eszköz híján – mondvacsinált okokra hivatkozva próbálta erőszakosan útját állni jobbágyának.

A 15. századtól a városok már igen jelentős szívóerőt gyakorolhattak a jobbágy-ságra, főként pedig azok leginkább mezővárosi, piacra termelő, jómódú rétegére, akik a polgárrá válás szigorú feltételeinek is meg tudtak néha felelni. A jobbágyát mindenáron marasztalni akaró földesúr és a társadalmi felemelkedés reményében a városba kívánczó paraszt között a bevándorlást szorgalmazó város harmadik érdekelt félként jelent meg és a földesurak egyik fő ellenlábasa lett a költözési jog érvényesítése kapcsán. A 15. század elejétől a városok a forrásokban jól megfogható, folytonos harcot vívtak a nemességgel, hogy a jobbágy-ság költözési jogát a maguk javára érvényesítsék.

Ebbe a sajátos küzdelemben néha a királyi hatalom is beavatkozott. Külön engedélyezte a jobbágyok bizonyos, meghatározott városokba költözését, vagy felszólította a nemességet ugyanerre, adómentességet biztosított a beköltözőknek, esetleg lehetővé tette a városnak, hogy a beköltözőt visszatartsák, és ügyében maguk ítélkezzenek.⁴² Persze arra is volt példa, hogy a jobbágyról kiderült: városba telepedése valóban jogszerűtlen volt.⁴³

A városok és a nemesség közötti harcra a legjobb példával Eperjesre vonatkozóan rendelkezünk. Eperjes a 14. század végétől Mohácsig szinte folyamatosan pereskedett az érintett földesurakkal a beköltözni vágyók jogaiért. Bár erre vonatkozó konkrét adataink sajnos nem maradtak fenn, valószínűleg már a 14–15. század

⁴⁰ Varga 1969: 28–37. illetve 67–73.

⁴¹ A középkori jobbágyköltözésről általánosságban felvilágosítást nyújt Kring 1935., Székely 1953. és Solymosi 1972. A 13–14. századi helyzetre lásd Solymosi 1994. A 16. századi költözési feltételeket és a távozás metódusát az 1556. évi 28. törvénycikk részletezi. Varga 1969: 32–33.

⁴² Kolozsvár 38., ZSO I. 5688., VII 1182., 1642; ZSO II. 5391. és III. 611; ZSO II. 1406.

⁴³ ZSO I. 5223., II. 1916. V. 1208. DL 47011.

fordulóján merülhettek fel problémák a költözés szabadságával kapcsolatosan, mert Zsigmond 1397. április 15-én felszólította az érintetteket, hogy jobbágyaikat, amennyiben a költözés feltételeit teljesítették, hagyják szabadon Eperjesre költözni. Rendelkezését 1407-ben, 1411-ben és 1426-ban is megismételte.⁴⁴

A felszólításnak azonban nem volt sok fogantaja, mert Sáros megye két 1437. évi oklevélből már arról értesülünk, hogy Kapi András deák fia János egyrészt a város lakóit zaklatja, őket bíróság elé citálva, másrészt pedig az Eperjesre beköltözni akaró jobbágyokat is letartóztatja. Vyd Péter mátévágási jobbágyot is ilyen ürügygel elfogta és javait is lefoglalta. A vármegye ezért vizsgálatot indított az ügyben.⁴⁵ 1439-ben Kapi János egy mátévágási jobbágya, az Eperjesre költözni szándékozó Bachwr András érdekében kellett a város kérésére a megyének vizsgálatot tartania, mely során megállapították, hogy András a költözés feltételeinek valóban eleget tett.⁴⁶ 1448-ban Eperjes ismét tiltakozni kényszerült a megyénél, mivel a sebesi nemesek az Eperjesen letelepedni szándékozó jobbágyaikat továbbra is akadályozták a költözésben.⁴⁷

Nem véletlen, hogy V. László 1455. március 16-án oklevelet adott ki, amelyben felszólította az érdekelteket, hogy továbbra se akadályozzák a költözés feltételeit teljesítő jobbágyok beköltözését.⁴⁸ Még ugyanebben az évben újra hasonló esetekben jár el a vármegye. Július 30-án, illetve szeptember 3-án Delnei Pecz Miklós szolgabíró tett vallomást Sebesi László Eperjesre költözni szándékozó szentpéteri jobbágyának, Szabó Mátyásnak és két asguti jobbágyának: Wrdet Gergelynek és a másik Gergelynek az érdekében, miszerint azok a költözési engedélyt („liberam licentiam”) megkapták.⁴⁹

1471-ben Mátyás is megismételte az elődei által is oklevélbe foglalt felszólítást a költözés engedélyezésével kapcsolatosan.⁵⁰ Ugyanő 1474-ben oklevelet bocsátott ki amiatt, hogy a Sztropkó mezővárosból Eperjesre költözött jobbágyokat Perényi Miklós akadályozta sztropkói ingatlanjaik eladásában, sőt, azokat másoknak adta, hogy abban lakjanak. A király ezért eltiltja Perényit az ilyen cselekedetektől.⁵¹

1482-ben a király Eperjes város panaszára vizsgálatot rendelt el Szinyei János és Mátyás ellen, különféle törvénysértéseik, így egy eperjesi és lőcsei polgár elleni hatalmaskodás, valamint a város erdejében folytatott jogtalan favágás ügyében. Az oklevélből azt is megtudjuk, hogy mindezek mellett az említett nemesek koráb-

⁴⁴ ZSO I. 4711., CD X/4. 275., DF 228560 és DF 228594. Az oklevélananyag beazonosítása során Iványi Béla alapvető eperjesi forráskiadványát hívtuk segítségül. – Eperjes.

⁴⁵ Eperjes 251. és DF 228641.

⁴⁶ DF 228649.

⁴⁷ DF 228710.

⁴⁸ DF 228767.

⁴⁹ DF 228771 és DF 228770.

⁵⁰ DF 228867.

⁵¹ DF 228882.

ban Mihály eperjesi polgárt, akkor még újfalusi jobbágyot, amikor az Eperjesre akart költözni elfogták és kifosztották.⁵²

Nyilván a gyakori törvénytelenéseknek volt köszönhető, hogy az 1480-as évektől Eperjes városa egyre inkább arra törekedett, hogy a költözési engedély megszerzéséért közvetlenül a vármegyéhez forduljon. Azaz, a város már jóval az 1504. évi 16. törvénycikk előtt bevezette azt a gyakorlatot, hogy az engedélyt a jobbágyok városba költözéséhez nem a földesúrtól akarta kiharcolni, hanem azt kikerülve a megyével akarta jóváhagyatni. Mint például 1483-ban Sóvári Sós Miklós Pál nevű jobbágyának, 1485-ben a hannusfalvai János lakatosnak, 1488-ban Matho Gergely és Egyed komlói jobbágyoknak, 1498-ban a hannusfalvai Andrásnak és Egyed vargának, illetve a cezmicei Bálintnak és Györgynek, valamint a kendi Faczan Gáspárnak, jártak ki költözési engedélyt a megyénél.⁵³

Mindezek ellenére most sem ment a városba telepedés mindig gördülékenyen, hiszen bár 1498. január 11-én a nyársi Kápolnai Tamás is megkapta a licentiát a költözésre a megyétől, földesura, Semsey László megakadályozta őt ebben. Mint a király néhány nappal azelőtt, január 8-án keltezett és a városnak írt parancsleveléből kiderült, Semsey Ferenc elmondása szerint Tamás falunagy volt Nyáron, ezért a király felszólította az eperjesieket, hogy a jobbágyot küldjék vissza a faluba a falunagyi számadások átadására („ad dandam villicatus sui rationem”). Semsey Ulászló királynak előadott története a későbbiek fényében azonban valahol nyilván sántíthatott. Február 15-én ugyanis a vármegye már 3 márka bírság megfizetésére ítélte a költözés akadályozásáért. Március 9-én Ulászló király Sáros megyének küldött parancslevelében már arra szólította fel a vármegyét, hogy Semsey Ferencet, aki Kápolnai Tamás javait lefoglaltatta, 25 márka büntetéssel sújtsák, az elvett javakat pedig a jobbágyoknak adassák vissza. Amit ha a földesúr elutasítana, az ügyet a királyi kúria elé terjesszék fel. A fenyegetés megtette hatását, ugyanis Semsey alig egy héttel később, március 15-én kiegyezett a perben a várossal és a javakat is visszaadta a jobbágyoknak.⁵⁴ Az ügy tehát végül is Eperjes város és a nyársi jobbágy sikerével, illetve az ügyeskedő Semseyek teljes kudarcával zárult.

Az sem volt véletlen, hogy szintén ugyanezen év március 9-én, azaz éppen a Semsey-ügyben írt parancslevelét napján Ulászló egy általános címzésű oklevélben szólította fel a nemeseket és egyéb érdekelteket, hogy ne akadályozzák a jobbágyok beköltözését Eperjesre.⁵⁵

A költözést a számos királyi parancs ellenére azonban továbbra is többen próbálták akadályozni. 1498 augusztusában Sebesky László hátráltatta Márk nevű jobbágyát

⁵² DF 228960.

⁵³ DF 228968, DF 228981, DF 229001, DF 229134, DF 229142, DF 229145.

⁵⁴ DF 229129, DF 229127, DF 229130, DF 229131, DF 229135.

⁵⁵ DF 229132.

abban, hogy Eperjesre költözzön,⁵⁶ 1503. szeptember 28-án pedig Eperjes város kérésére szólította fel a király Szapolyai István nádor özvegyét és fiát, hogy tiltsák meg embereiknek az eperjesiek zaklatását és a városba települő jobbágyok kifosztását.⁵⁷ A fenti sorba illeszthető emellett az az adatunk is, amely egy Kassa város által a bártfaiaknak küldött 1507. évi levélben szerepelt. A kassaiak szerint ugyanis a sárosi nemesek közösen elhatározták, hogy a jobbágyoknak a városokba költözését a továbbiakban már nem fogják engedélyezni, ami ellen a jövőben valamit tenni kell a két város polgárságának.⁵⁸

A városba költöző jobbágyok ügyeinek nagy része – mint láthattuk – főként a jobbágyát visszatartani igyekvő földesúr oldaláról világítja meg a helyzetet. Előfordult azonban az is, hogy a költöző jobbágy valóban nem tartotta be az előírásokat. 1506-ban Eperjes város kérésére Sáros vármegye hatósága tartott vizsgálatot abban az ügyben, miszerint Sóvári Sós Péter szabad költözési engedélyük dacára sem engedte elköltözni két sóvári jobbágyát, Iffw Istvánt és Simont. Péter azzal az indokkal akadályozta a költözést, hogy a jobbágyok a kissárosi erdőben lopva kivágtak hat fát, és amikor az ottani lakosok kérdőre vonták őket, azt felelték, hogy ő, azaz Péter parancsolta nekik, hogy hozzanak fákat a sóvári Szent István egyház építéséhez, a fákat pedig éppen ezért Eperjesen vették. A földesúr Iffw Lukácsot szintén nem engedte Eperjesre költözni, mert kötelezettségének, miszerint telkén házat épít, nem tett eleget.⁵⁹

Az eperjesi jobbágyköltözésre vonatkozó adataink bősége sajnos nem általános a középkori magyar városi iratanyagot tekintve. Az viszont már az eperjesi példából is kiténik, hogy a jobbágyok polgárrá emelkedése egyáltalán nem tekinthető jelentéktelen folyamatnak, hanem ha nem is tömegeket, de viszonylag széles néprétegeket érintő társadalmi jelenség volt.

Az az összkép alakul ki bennünk, hogy a költözési jog körül nagyjából egyenlő erők között folyt a küzdelem. Ahogyan egy jogszerű költözésében meggátolt jobbágynak igen kevés esélye volt arra, hogy a figyelő földesúr elől javaival együtt a városba szökjön, ugyanúgy egy már a városba költözött jobbágy visszakövetelése is hosszas és bizonytalan küldetés lehetett egy nemes számára. Annál is inkább, mert ilyenkor a jobbágyot már csak a városi hatóságon keresztül lehetett felelősségre vonni, azaz a perelni szándékozó nemesnek a várossal szemben kellett győzelmet aratnia.⁶⁰

A városok vonzó hatása a parasztságra a középkor folyamán mindenképpen állandó és tartós társadalmi jellegzetességnek tekinthető, amelyen még az 1514. évi szigorú jobbágytörvények sem voltak képesek jelentősen változtatni.⁶¹

⁵⁶ DF 229143.

⁵⁷ DF 229237.

⁵⁸ Bártfa 3999.

⁵⁹ DF 229281.

⁶⁰ Ezzel kapcsolatos kitévő debreceni példát említ például Kring 1935: 397.

⁶¹ Bizonyítja ezt például Horváth István mogyorósi várnagy 1516-ban Eperjes városához írt levele, melyben urának engedély nélkül elszökött jobbágyát, bizonyos Pohlod Pétert követeli vissza az eperjesiektől. DF 229535.

FORRÁSOK

- ÁÚO: Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus*. I–XII. Pest–Bp., 1860–1873.
- Bártfa: *Bártfa szabad királyi város levéltára. 1319–1526. II. köt. 1501–1526-ig.* Összeállította Iványi Béla. (Kézirat)
- Budai Jogkönyv: *Buda város jogkönyve I–II.* Közreadja Blazovich László – Schmidt József. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 17.) Szeged, 2001.
- CD: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. Et op.* Georgii Fejér. Budaë, 1829–1844.
- CJH: *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. Az 1000–1526. évi törvényczikkek.* Bp., 1899.
- DL: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
- DF: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DRH 1301–1457: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976.
- DRH 1458–1490: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Bp., 1989.
- DRMH: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii incltyti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum.* Edited and translated by (critice recensuerunt et Anglice reddiderunt) János M. Bak, Péter Banyó et Martyn Rady. (Decreta Regni Mediaevalis Hungariae, Tomus V.) Bp., 2005.
- Elenchus: *Elenchus fontium historiae urbanae.* III. köt. 2. Főszerk. Kubinyi András. Szerk. Jánosi Monika – E. Kovács Péter – Köblös József – Tringli István. (Acta collegii historiae urbanae societatis historicorum internationalis) Bp., 1997.
- Eperjes: Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526.* Szeged, 1931.
- HO: *Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patriae.* Kiadja Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891. I–VIII.
- Kolozsvár: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez.* I. kötet. Szerk. Jakab Elek. Buda, 1870.
- Ugocsa: C. Tóth Norbert: *Ugocsa megye hatóságának oklevelei (1290–1526).* Budapest, 2006.
- ZSO: *Zsigmondkori Oklevéltár I–II/2. (1387–1410)* Összeállította Mályusz Elemér. Bp., 1951–1958. III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp., 1993–2001. VIII–IX. (1421–1422.) Szerk. Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp., 2003–2004. X. (1423) Szerk. C. Tóth Norbert. Bp., 2007. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43.)

IRODALOM

- Degré Alajos 1972: Székesfehérvár városi joga a középkorban. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. Székesfehérvár. 143–149.
- Demény Lajos 1987: *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438*. Budapest.
- Demkó Kálmán 1896: *A szepesi szászok ősi jogélete*. Lőcse.
- Fügedi Erik 1981: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest. 238–310.
- Granasztói György 1980: *A középkori magyar város*. Budapest.
- Kring Miklós 1935: Jobbágyságunk szabad költözéséről. *Századok* (69.) 390–413.
- Kubinyi András 1973: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich László (szerk.): *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Budapest. 9–240.
- Kubinyi András 2009: Parasztok fővárosba költözése a középkor végén. In: Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba (szerk.): *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I–II. köt. Budapest. 571–598.
- Maksay Ferenc 1958: *Paraszság és majorgazdálkodás a 16. századi Magyarországon*. Budapest.
- Solymosi László 1972: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. *Agrártörténeti Szemle* (14.) 1–40.
- Solymosi László 1994: Költözési illeték a 13–14. századi Magyarországon. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévet betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest. 95–104.
- Szabó István 1954: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok* (88.) 497–527.
- Székely György 1953: A jobbágyköltözés mint a paraszti harc egyik jellemző formája. In: Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Budapest. 192–212.
- Szűcs Jenő 1955: *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Budapest.
- Varga János 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban*. Budapest.

Honnan gyarapodott Győr lakossága a 17. században?

Már a korábban – főként az utóbbi évtizedekben – megjelent tanulmányokból ismert a tény: Győr város lakosságának összetétele a 16–17. században jelentős változásokon ment át. Előbb a város erődvárossá történt átépítése és végvár-jellegének erősítése volt e változások fő oka; 1598 után pedig a töröktől visszafoglalt város újbóli benépesítése során történtek jelentős változások.

Tanulmányomban annak vizsgálatára teszek kísérletet, hogy honnan gyarapodott Győr lakossága a 17. században. Teszem ezt két fontos forráscsoport vizsgálata alapján. Az egyik a korszakból fennmaradt végrendeletek irategyüttese:¹ az 1600 és 1699 közötti időszakból általam eddig fellelt 880 testamentum rengeteg értékes adalékkal szolgál a migráció vizsgálatához is. A testálók kisebbik része megnevezi származási helyét, másoknál a rokoni kapcsolatok felvázolása nyújt támpontot a származási hely meghatározásához. Ennél is több információval szolgál a végrendelezők nevének elemzése: kb. minden ötödik testáló településnévből képzett előnevet visel, és hasonló a településnévből képzett családnevek aránya is.

A másik fontos forrás az 1600 nyaratól vezetett „győri polgárkönyv”: a városi polgárok sorába felvett személyek jegyzéke. Az e század során tett kétezernél több bejegyzés több száz, e téma kutatásához hasznosítható adatot tartalmaz – kisebb arányban konkrét származási helyre utaló bejegyzéseket, de ennél lényegesen nagyobb számban településnévből képzett személy, ill. családneveket.

A testamentumokból nyert adalékokat jól kiegészítik a polgárfelvételekről készült feljegyzések: a két forrás együttes elemzésével realisabb képet kaphatunk arról, honnan gyarapodott Győr lakossága a 17. században.

Egy kis kutatástörténet

A Győr 17. századi történetével foglalkozó bőséges szakirodalom teljességre törekvő számbavétele nem lehet jelen tanulmányom tárgya; itt és most csupán néhány

¹ A 17. századból két győri levéltár őriz jelentős mennyiségű végrendeletet: a Győri Egyházmegyei Levéltár (GYEL) a Győri Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára (GYKHL) állományában három testamentumkönyvet (Libri Testamentorum, Tom. 1., 2., ill. 3.), valamint több száz testamentumlevelet a 296., 297., 298., 301., 302., ill. 303. iratcsomóban (Fasc. 296., 297. stb.); Győr Megyei Jogú Város Levéltára pedig a „Végrendeletek. Lad. 1. No. 1–200.” feliratú dobozban (jelzete: IV. A. 1001/j/1).

– általam különösen fontosnak tartott – kutatóra, ill. munkára szeretném felhívni a figyelmet. Mindenekelőtt Villányi Szaniszló máig alapvetőnek mondható munkájára², amely immár bő ötnegyed évszázaddal ezelőtt jelent meg, és már kissé bonyolultnak tűnő címével – „Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a 16–17. században” – is kifejezte annak gazdag tartalmát. E munka különös értéke, hogy három fontos telekkönyvet is közzétesz – az 1567., az 1617., ill. az 1703. évit –, így tanulmányozása révén a lakosság összetételéről is képet kaphatunk. A legrégebbi munkák közül ki kell még emelnem Szávay Gyula millenniumi „városmonográfiáját”³, mely jelen témánk szempontjából is jól hasznosítható.

A két világháború közötti időszakra inkább a kisebb forrásközlések a jellemzők. Az általam vizsgált időszak kutatói közül Jenei Ferenc és Csizmadia Andor nevét említeném; az előbbi tette közzé – több más mellett – a győri polgárok 1604-ben felvett jegyzékét,⁴ míg az utóbbi főként a város közigazgatásának történetét kutatta ekkortájt.⁵

A legtöbb és legalaposabb tanulmány a város e korszakbeli történetéről Gecsényi Lajos tollából származott. Ezek felsorolására nem vállalkozva csupán néhány témát említek: foglalkozott Gecsényi a 16–17. század fordulójának győri társadalmával, különösen annak vezető rétegével; vizsgálta a győri céhek történetét, az iparosok társadalmi és nemzetiségi hovatartozására is kitekintve; több tanulmányt szentelt a város kereskedelmi kapcsolatainak történetének; összeállította továbbá a városi tisztségviselők archontológiáját.⁶ Jelen témánk szempontjából különösen érdekesek a Győr erődvárossá válását vizsgáló tanulmányok, valamint azok, melyek ennek a település társadalmára tett hatását vizsgálták, különös tekintettel a katonák és polgárok együttélésére.⁷ Nem érdektelen talán megjegyezni, hogy e tanulmányok fontosabbjai ma már egy kötetben összegyűjtve is tanulmányozhatók.⁸

Három kutatott témára, ill. publikációra szeretném még felhívni a figyelmet. Ezek egyike a győri polgárkönyv polgárfelvételi bejegyzéseit közzétevő munka, melynek immár nyomtatásban is napvilágot látott első kötete⁹ az 1600-tól 1743-ig terjedő időszak bejegyzéseit teszi elérhetővé, Morvai Gyula szorgalmának köszönhetően. A másik a Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztáit tartalmazó, Dominkovits Péter által jegyzett sorozat, melynek eddig napvilágot látott hat kötete¹⁰ az 1600-tól 1630-ig terjedő időszak bejegyzéseit dolgozta fel. Végezetül

² Villányi 1882.

³ Szávay 1896.

⁴ Jenei 1940.

⁵ Csizmadia 1940.

⁶ Gecsényi 1978., Gecsényi 1979, Gecsényi 1984a, Gecsényi 1993, Gecsényi 1986.

⁷ A legfontosabbak: Gecsényi 1991, ill. Gecsényi 1984.

⁸ Gecsényi 2008.

⁹ Morvai 2007.

¹⁰ Dominkovits 2001, Dominkovits 2002, Dominkovits 2003, Dominkovits 2005, Dominkovits 2008, Dominkovits 2010.

hadd utaljak saját kutatásaimra: a jelen tanulmány megírásához is alapul szolgáló győri testamentumokból három kötetben¹¹ 350 darabot sikerült eddig sajtó alá rendeznem; emellett több dolgozatomban igyekeztem feltárni a 17. századi győri polgárok életének egy-egy kisebb szeletét.¹²

A 17. századi győri végrendelkezők származásáról

E kérdést vizsgálva először a végrendelkezők által leírt adatokat igyekeztem összegyűjteni. Néhányan egészen pontos leírással szolgálnak: az 1604-ben testáló Posonj Zabo Mihály pl. a földesurainak, akiknek jószágában Pozsonyban lakott, egy forintot hagy; 1634-ben Gombkeotó Gergely házastársa Nagyszombatban lakozó Eottuös István leányaként mutatkozik be; 1638-ban Beoreocz Gáspár révkomáromi születésűnek mondja magát; Dadi Nagy János ugyanekkor testáló özvegye pedig valóban Dad községből került Győrbe.¹³ Néhány esetben a Győrött élő idegenek is egészen pontos adatokat adnak: Fischer Mária pl. 1627-ben azt említi, hogy szülei „Stuk Neisidl” nevű faluban laktak; Bider Farkas felesége, Sticz Margaretha pedig 1636-ban „Pajor ország” Attenfink nevű településén élő szüleit nevezi meg.¹⁴ Azonban az ilyen jellegű pontosság a testálók többségére sajnos nem jellemző. Találhatunk viszont adatokat arra, hogy az 1594. évi török támadás a győriek nagy részét menekülésre készítette, akik a város 1598-ban történt visszavétele után fokozatosan tértek vissza Győrbe, esetleg másokat is magukkal hozva. A menekülők fő irányai a várostól északnyugatra, esetleg nyugatra eső nagyobb települések voltak.¹⁵ Amint azt az 1603-ban végrendelkező Zyartho István írja: „... az buidosasnak idejen, ki sok kerestyenekkel volt közös, mentem uolt laknij Zakolchara...”¹⁶

Ezen elszórt és kisszámú adatnál lényegesen több információt kapunk testálóiink származásáról a névanyag vizsgálatával. A fentebb már említett két eset (Posonj, Dadi) mellett további 43 olyan győri végrendelkezőt találtam a 17. század első feléből, akinek előneve településnévből van képezve. Ez esetekben – véleményem szerint – az előnév alapján nagy valószínűséggel következtethetünk a testáló származási helyére. Az előnevek egy része Győr közelében lévő településekre utal: így pl. Szallay György aliter Pechy (1620), Szenth Martony Szabo János (1625), Pathonay Szabo György (1632), Szereczenj Cser György (1644), Szentpali Szabo Lőrinc (1646) és Nyuli Öttues István (1648) nevével találkozhatunk.¹⁷ Egy kisebb csoportot képeznek

¹¹ Horváth 1995, Horváth 1996, Horváth 1997.

¹² Pl.: Horváth 1992, Horváth 1998, Horváth 2002, Horváth 2003.

¹³ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 214.; Liber Test. Tom. 2., 116.; Fasc. 296. No. 28834.; Fasc. 296. No. 28836.

¹⁴ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 55., ill. Liber Test. Tom. 2., 167.

¹⁵ A menekülésről és a visszatelepedésről részletesebben ld.: Gecsényi 1978: 10–11.

¹⁶ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 69.; közli: Horváth 1995: 28–30.

¹⁷ GYVL, Végrendeletek. Lad. 1. No. 44.; GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 38.; Liber Test. Tom. 2., 55., 276., 362., ill. 453.

– talán a fentebb már említett visszatelepüléssel is összefüggésben – a Csallóközben, ill. attól északra fekvő települések nevei is: Zakolczai Chismasia Benedek (1627), Ekeczy Lakatiarto István (1639), Somogiay Szabo György (1644) és Nagyszombati Kakoni Miklós (1646) említhető pl. e csoportból.¹⁸ Jelentős számban fordulnak elő előnévként távolabbi települések nevei is: közülük a nyugati irányt Christoff Hop alias Wiener (1621) egyedül képviseli,¹⁹ délről és keletről viszont mindegyik megye több helynévvel is szerepel. Hogy csak néhányat említsek: a szomszédos megyékből származók között Kechkedy Szabo János (1621), Rathothy Szabo András, Simegy Szabo Benedek, Kaldi Szabo István, Simony Barbely Mátyás (mindegyik 1633), Szombathely Bakos Gergely (1641) és Czepregi Varga György (1648) nevével találkozhatunk;²⁰ míg a távolabbi vármegyékből kerülhetett ide pl. Varasdi Szyarto Péter (s. a.), Kanisay Varga Tamás (1620), Herczeghszőlősi Barbely István (1631) és Chiaktornay Szabo Mihály (1644).²¹ Ennél távolabbi helynévvel már csak ritkán találkozhatunk: Döbröczőny Ötvös Mihály (1644) és Pesty Barbel István (1647) nevét említhetjük közülük; és e csoportba tartozik neve után a városból 1611-ben a szomszédos Pataházára száműzött református lelkész, Keckemety Sana Máté is.²² A távolabbról jöttek között említhetem az 1606-ban végrendelező Khörösy Öttues Mihályt²³ is, akit – amint azt Jankó János kutatásaiból tudjuk²⁴ – Győrbe kerülésekor még Körösudvarhelyi Eötvös Mihálynak hívták.

A helynévből képzett előnevet viselő csoportjában Győrött élő nemest is találunk, az 1605-ben testáló Felpéci Vince Balázs személyében.²⁵ Végül itt kell megemlítenem azt is, hogy néha az előnév nem egy konkrét település, hanem egy tájegység nevéből képzett, mint pl. Chalokozj Nagy András (1627), Somogy Szabo Balázs (1634) és Murakeozy Szabo Mihály (1639) esetében.²⁶ A legérdekesebb e csoportból Simberger György neve: őt – amint azt hosszas kutatómunkával sikerült kiderítenem – eredetileg Haas Györgynek hívták és Erdélyből került Győrbe; a győri polgárok könyvébe 1603-ban Erdely György néven jegyezték be; eredeti nevét csak az 1617. évi telekkönyv őrizte meg az utókornak, „Haas máskép Sibenbürger György” formában – a végrendeletekben és más iratokban viszont Szimberger György néven emlegetik.²⁷ Vagyis az ő szélesebb körben használatos „Szimberger” neve származási

¹⁸ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 205.; Liber Test. Tom. 2., 209., 294., ill. 387.

¹⁹ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 143.

²⁰ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 145.; Liber Test. Tom. 2., 59., 79., 81., 88., ill. 384.

²¹ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 87., ill. 132.; Liber Test. Tom. 2., 30., ill. 279.

²² GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 2., 317., ill. 419.; GYVL, Végrendeletek. Lad. 1. No. 33. Keckemety Sana Máté győri működéséről ld.: Pataky 1985: 27–30.

²³ GYVL, Végrendeletek. Lad. 1. No. 20.

²⁴ Jankó 1934: 6–7.

²⁵ GYVL, Végrendeletek. Lad. 1. No. 12.; pályájáról ld.: Gecsényi 1978: 20–21.

²⁶ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 54.; Liber Test. Tom. 2., 111., ill. 212.

²⁷ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 129–131.; végrendeletét közli: Horváth 1995: 78–80.; a polgárkönyvi bejegyzést ld.: Morvai 2007: 27.; a telekkönyvi bejegyzést közli: Villányi 1882: 167.

helyének német elnevezéséből, rövidüléssel alakult ki, vált kimondhatóvá és megszokottá a győri polgárok között, és annyira háttérbe szorította eredeti családnévét, hogy az csak „hivatalos iratokban” fordul elő!

A győri testálók származásáról kialakult eddigi ismereteinket tovább bővíthetjük a helynévből képzett családnévek vizsgálatával, hiszen – véleményem szerint – a 17. század első felében ezek még többé-kevésbé megbízhatóan tájékoztatnak viselőjük származási helyéről. Tisztában vagyok azzal, hogy – amint arra mint a nyelvészek, mind a történészek közül többen utaltak már²⁸ – e módszer alkalmazása kérdéseket és kételyeket is vethet fel. Solymosi László pl. felvetette egyik tanulmányában: a helynévből származó vezetéknev nem jelenti feltétlenül azt, hogy az illető személy közvetlenül a családnévvel jelölt településről származik – közben esetleg más településen is lakhatott.²⁹ Ezt a lehetőséget esetenként testálóinkkal kapcsolatban elképzelhetőnek tartom, de úgy vélem, hogy a családnévek a betelepülés főbb irányainak meghatározásához mindenképpen felhasználhatók.

Az ezen fél évszázad alatt végrendeletet készítő győriek közül 55 fő viselt településnévből képzett családnévet; ezt hozzáadva a hasonló módon képzett előnevet viselők számához, megállapítható, hogy minden ötödik győri testáló neve származási helyre utal. Ezt meglehetősen magas aránynak tartom és a város lakosságának nagyfokú mobilitását látom ezzel is bizonyítva. Meg kell jegyezni: ehhez hozzájön még a városban nagy számban élő német, horvát és olasz származású végrendelező is. Összehasonlításként talán nem érdektelen utalnom Benda Kálmán 1970-ben megjelent tanulmányára, mely szerint a hajdúk között a helynévből képzett családnévet viselők aránya az összesnek kb. 40 százalékát tette ki; ő ezt feltűnően magas aránynak tartotta, megállapítva, hogy a korabeli jobbágyösszeírásokban ez az arány lényegesen alacsonyabb volt.³⁰

A helynévből képzett családnévet viselő testálók csoportját itt és most nem részletezem; arányaiban ugyanaz jellemző rájuk is, mint a településnévből képzett előnevet viselők csoportjára: a jelentős számú Győr környéki mellett a dunántúli, török által elfoglalt települések nevét viselőik vannak döntő többségben. Elkülöníthető viszont közöttük két kisebb csoport. Ezek egyikét a katonák alkotják: őket képviseli pl. Komaromy István (1613), Darnaj Miklós (1630), Pazman Ferenc (1638) és Laki Miklós (1648).³¹ A másik a deákoké: vizsgált időszakunkban Pesti Imre deák (1611), Némethy Pál deák özvegye (1614), Papaj Imre deák (1611), Zombathely János deák felesége (1631) és Tholnay János deák tett testamentumot.³²

²⁸ Az e kérdéssel kapcsolatos fontosabb vélemények legújabb összefoglalását ld.: Gulyás 2008: 437–441.

²⁹ Solymosi 1976: 139.

³⁰ Benda 1970: 193–196.

³¹ GYEL, GYKHL, Fasc. 296., No. 28823.; Liber Test. Tom. 2., 22., 195., ill. 398.

³² GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 1., 67.; Liber Test. Tom. 2., 6., 63., ill. 113.

Figyelemre érdemes jelen témánk szempontjából a győri végrendelezők városon kívüli rokoni kapcsolatainak vizsgálata is. A 17. század első feléből fennmaradt győri végrendeletekben összesen 126 ezzel kapcsolatos adatot számolhattam össze, melyek nem kevesebb, mint 67 település között oszlanak meg. A legtöbbször Pozsony, ill. Pápa neve fordul elő: egyaránt 8–8 győri testáló tesz említést egy-egy e településeken lakó rokonáról. Öt győri testáló együtt hat komáromi rokont, négy másik pedig együtt öt Nagyszombatban élő atyafit említ. A többi településen három, vagy ennél kevesebb rokonról történik említés. Győr megyén belül 19 településen élő 32 rokon kerül szóba: Börcs, Nyúl és Kajár 3–3, Szentmárton, Őrs, Gyirmót, Abda, Enese, Balony és Győr-Sziget 2–2, további kilenc település 1–1 rokoni kapcsolat színhelyeként bukkan fel. Érdemes figyelni arra, hogy a megyén kívüli települések között a városok nagyobb számban és arányban szerepelnek: 24 város-jellegű településről összesen 56 említést számoltam össze.³³ Figyelembe véve azt, hogy az esetek egy részében győri testálók vidéken élő gyermekeiről van szó, e jelenségben talán a városból való elházasodás nyomait is láthatjuk. E kérdés további alaposabb vizsgálatokat igényel; érdemes viszont talán utalnom arra, hogy Gecsényi Lajos az 1530-as évekből több példát is hoz győriek és pápaiak összeházasodására, kihangsúlyozva, hogy a házasodás és más rokoni kapcsolatok a győriek számára Pápa, vagy esetleg egy-egy Győrnél nagyobb város esetében játszottak szerepet.³⁴

Meg kell jegyezni azt is, hogy az átnézett forrásokban számos – pontosan 84 – esetben talákoztam olyan hagyományokkal, melyek vidéken élő, nem kihangsúlyozottan rokon személynek szólnak. Az esetek egy részében az volt a benyomásom, hogy a címzettek rokon személyek, csak ezt nem mondja ki a testáló. Ezen adatokat a fentebbi összegzésben nem vettem figyelembe.

A végrendelezők névanyagának vizsgálatát természetesen elvégeztem a 17. század második felére vonatkozóan is. Összességében azt számolhattam össze, hogy az ezen fél évszázad alatt Győrött végrendeletet tevő mintegy 420 személy közül 96 viselt településnévre utaló családnevet, míg az ilyen típusú előnevet viselők száma kb. 30 volt – vagyis a testálók mintegy 30 százalékának neve településre utal. Ez lényegesen magasabb arány a század első felére jellemzőnél; több adat is figyelmeztet viszont arra, hogy ebben az időszakban a családnevek elemzése során sokkal óvatosabban kell eljárunk. Időközben ugyanis megkezdődik a családnevek állandósulása, az öröklött családnevek kialakulásának rendszere: itt már esetenként lényegesen kevesebb annak valószínűsége, hogy a testáló valóban arról a településről származott Győrbe, melyre családneve utal. Emiatt inkább csak az előnevekről ejtenék néhány szót.

Feltűnő, hogy arányaiban lényegesen kevesebb a Győr környéki településre utaló előnév: a közvetlen városkörnyéket Niuli Barbely Márton (1665) szinte egyedül képviseli, de Moson és Sopron megyéből is csupán egy-két helynévvel találkozhatunk

³³ Horváth 1992: 293–294.

³⁴ Gecsényi 1976: 214.

(pl. Orosuari Horuat Miklos, Cheri Szabó Mihály). A Dunántúlról is sokkal kevesebb a nevekben említett településnév: s Sibrik család három tagjának köszönhetően háromszor is előforduló „Szarvaskendi” mellett a Feieruarj, a Miskey, a Monyorókerék, a Varasdi, a Lindvaj és a Muraközy előnevek sorolhatók ide. Megmarad a „felvidéki” helynevek jelenléte, de földrajzilag kissé keletebből kerülnek ki, amint azt pl. a Kassay, a Pataki, az Eperjesi vagy a Kapronczay előnév is mutatja; míg Kecskemethy Szűcs György (1661) és Kunszentmiklosi Tot István (1661) talán a hódoltsági területről került Győrbe.³⁵

A végrendelezők származásának vizsgálata kapcsán érdemes persze alaposabb vizsgálat alá venni a testamentumok szövegét is. Számos esetben találhatunk bennük olyan adatokat, melyek megerősítik, hogy készítőjük valóban kötődik a család-, ill. előnévvel jelzett településhez. Csupán néhány példát említve: Tolnay János deák 1634-ben Tolnán lévő kertjéről, valamint ide kötődő üzleti ügyeiről is említést tesz;³⁶ Dadi Nagy János özvegyének 1638-ban Dadon lakó Takach András házában van egy ládája, tele fehér ruhával és fonallal;³⁷ Monyorókerék Horuat György pedig 1655-ben utóörökösként nevezi meg Monyorókeréken élő bátyját és öccsét.³⁸ De segíthet a végrendelet tartalma esetenként a település pontosabb beazonosításában is: az 1633-ban testáló Rathothy Szabo András³⁹ pl. több Rátót nevű településről is származhatott volna; az a tény viszont, hogy húga Kádártán lakik, és hogy itt több kintlevősége is van, talán megengedi annak feltételezését, hogy a Kádártával szomszédos Rátótról származhatott.

A Győrött élő 17. századi magyar végrendelezők származásával kapcsolatos adatokat összefoglalva röviden a következőket állapíthatom meg:

- sokan kerültek be a városba Győr megyei településekről;
- a szomszédos megyék települései is gyakran szerepelnek;
- több adatom van a Dunántúl többi török hódoltság alá került megyéjéből, valamint a Dunától északra fekvő részéről is;
- míg a távolabbi részéről csak elszórtan vannak adatok.

A polgárfelvételi bejegyzések tanulságairól

A töröktől visszafoglalt Győr városában 1600 júniusában szerveződött újjá a helyi önkormányzat; ez időszaktól kezdődően jegyezték be a városi protocollumokba az újonnan felvett polgárokat.⁴⁰ A 17. századi győri polgárok származását vizsgálva

³⁵ Vö.: Horváth 1997.

³⁶ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 2., 113–116.; közli: Horváth 1996: 35–37.

³⁷ GYEL, GYKHL, Fasc. 296. No. 28836.; közli: Horváth 1996: 60–61.

³⁸ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 3., 117–119.; közli: Horváth 1997: 28–29.

³⁹ GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 2., 59–60.; közli: Horváth 1996: 22–23.

⁴⁰ Vö.: Morvai 2007: 6–10.

1699 végéig⁴¹ jegyzeteltem ki a témám szempontjából érdekesnek tartott bejegyzéseket: leginkább azokat, melyek „expressis verbis” szólnak a győri polgárok sorába felvett személy származásáról; de igyekeztem pontos statisztikát készíteni a településnévre utaló előnévvel bejegyzett személyekről is. Tanulmányom hátralévő részében e vizsgálódások fontosabb tanulságairól szeretnék röviden szólni.

Ötvenkét olyan bejegyzést számoltam össze, melyből konkrét adatokat nyerhetünk az említett személyek származási helyéről. Ezek ennél valamennyivel több személyt érintenek, mert néhány esetben a bejegyzés több felvett személy nevét is rögzíti. „Csutrul feieruar melekerul iettenek fel minden cheledestuol es marhastol Kotmar Peter, Mike Albert, Zabo Istvan és Ballabas Gergel, es löttenek Geöry polgarra, Uyvarosban” – olvashatjuk pl. az 1626. november 4-én kelt bejegyzésben.⁴² Deczi Pal és Poliani Georgy 1637-ben Racz Keuibül jöttek Győrbe, „az Poganj igajabul kj hozuan Felesegöket es giermeköket”,⁴³ de később is előfordul még néhány többes – főként kettős – bejegyzés.

Számunkra a leginkább lényeges kérdés: mely településekről jöttek Győrbe az új polgárok? Az 52 bejegyzés összesen 33 települést érint. A legjelentősebb csoportot a Győr közelében fekvő települések alkotják; de ezen belül is érdemes két „alcsoportot” elkülöníteni. Az egyikbe azon településeket célszerű sorolni, melyek a győri székeskáptalan földesúri fennhatósága alá tartoztak – ugyanúgy, miként maga Győr mezővárosa is.⁴⁴ Kónyból 4, Káptalan-Patonáról és Nyúlról 3–3, Koroncóról 2 személy érkezését hangsúlyozzák a bejegyzők; ezen esetekben a székeskáptalan földesúri fennhatósága alatt lévő jobbágyságok költöztek be az ugyancsak a káptalan fennhatósága alá tartozó városba. A másik csoportba a káptalantól, mint földesúrtól nem függő településeket sorolnám: közülük háromszor említetik a győri püspök fennhatósága alá tartozó Győr-Sziget, két alkalommal Szentmárton, Öttevény és Pinnyéd, egy-egy esetben Bácsa, Kis-Baráti, Révfalu, Újfalu és Zámoly. A környező megyékből származási helyként előfordul – többnyire egy-egy alkalommal – Óvár, Nagyhöflány, Komárom, Mocsá, Dömölk, Császár, Mór, Peremarton, Enying, Battian és Veszprém; míg a távolabbi helyneveket a már említett Csút és Kevi mellett Kecskemét, Bécs és Muraszombat képviseli – három, kettő, ill. egy bejegyzéssel. Külön említeném az „északi irányt”: a Dunától északra felvő települések közül Ekecsről, Gutáról és Kismácsédról bizonyosan gyarapodott – egy-egy fővel – a győri polgárok száma. Míg három újonnan felvett polgár mellett nincs konkrét helynév, csupán a „Somogyból jött fel” megjegyzés olvasható.

A településnévből képzett előnevek kigyűjtése során már nagyobb mennyiségekkel dolgozhattam. Kb. 110 település neve bukkant fel ilyen összefüggésben, mint-

⁴¹ E korszak bejegyzéseit közli: Morvai 2007: 25–118.

⁴² Morvai 2007: 47.

⁴³ Morvai 2007: 62.

⁴⁴ Vö.: Bedy 1938.

egy 160 alkalommal. A két adat összevetéséből látható, hogy a települések jelentős része csupán egy-egy alkalommal említették. A legtöbben a „Komáromi” előnevet viselik: hét esetben jegyezték ezt be – ehhez jön a fentebb már említett, két Komáromból beköltözöttnek mondott személy. Ezt a „Muraközi” előnév követi, öt említéssel. Három-három esetben fordul elő a Csáktornyai, a Szigeti, az Újvári, a Szováti, a Nagyszombati, a Somorjai, a Kőszegi, a Garai, valamint a Légrádi előnév. Két-két alkalommal említették a Szegedi, a Varasdi, a Zabragi, a Krapinai, a Csanaki, a Pápai, a Körmendi, a Beledi, a Banai, a Bányai, a Böszörményi és az Esztergomi előnév. Az egyszer említettek felsorolásától eltekintve csupán annyit jegyeznék meg, hogy döntő többségük dunántúli helynév, és jelentős csoportot alkotnak közöttük a Győr vonzáskörzetéhez tartozó kisebb települések. Ez utóbbiak sorában említették pl. Szemere, Gyömöre, Szerecseny, Mezőörs, Táp, Börcs, Lébény, Hédervár, Dunaszeg, Ság, Pataháza, Révfalu és Ötvenyisziget is.

Nem érdektelen talán megjegyezni, hogy származási helyre utaló bejegyzés néhány idegenből jött személy neve mellett is olvasható. Az 1625-ben a győri polgárok sorába felvett Hanz Jakob Trautt neve után pl. a notarius megjegyezte: „Hamburgból iött ide Geörre”.⁴⁵ Megjegyzése azért fontos számunkra, mert a nevezett személy végrendeletében egy szóval sem utal származási helyére.⁴⁶ Az érintett személyek mindegyike osztrák vagy német területről érkezett a városba: az 1602-ben bejegyzett Gregor Mittlitz pl. Steiermarktból, az 1628-ban győri polgárrá lett Vajr István képviselő pedig „Baystneck varabol Becsen feliül” jött Győrbe.⁴⁷

Figyelembe véve, hogy a győri polgárkönyv az általam vizsgált időszakból kétezernél valamivel több bejegyzést tartalmaz, azt mondhatjuk, hogy az ott szereplő nevek közül kb. minden 10. mellett van származási helyre utaló konkrét bejegyzés, ill. településnévre utaló előnév – néhány esetben a kettő együtt; vagyis az arány kb. hasonlóan mondható a végrendeletek vizsgálata során megállapítottához.

A győri protocollumok két értékes összeírást is megőriztek számunkra; érdemes ezekre is vetnünk egy-egy pillantást. A korábbi 1615-ben készült és összesen 310 győri polgár nevét tartalmazza – ezen belül külön csoportban sorolva fel az újjvárosiakat, 91 főt.⁴⁸ Ez utóbbiak között kb. 15 fő visel helynévből képzett család-, ill. előnevet; míg az első csoportban felsorolt 219 személy közül 38 főről mondható el ugyanez. A névanyag az eddig bemutatott forrásokhoz képest érthetően nem mond újat; fontos viszont megjegyezni azért, mert itt „különülnek el” először az újjvárosiak. Vagyis itt kapunk először képet annak a városrésznek a társadalmáról, melybe a máshonnan érkezettek többsége bekerült. Az ugyanis világosan kiténik a polgárkönyvi bejegyzésekből, hogy a győri polgárok sorába újonnan felvett személyek

⁴⁵ Morvai 2007: 44.

⁴⁶ Vö.: GYEL, GYKHL, Liber Test. Tom. 2., 106–107.; közli: Horváth 1996: 30–31.

⁴⁷ Morvai 2007: 27., ill. 48.

⁴⁸ Morvai 2007: 163–167.

döntő többsége Újvárosban élt: beköltözve itt bérelt szobát, majd itt vett házat, hogy hosszabb-rövidebb idő eltelte után a győri polgárok sorába emelkedhessen.

A győri polgárok másik – Morvai Gyula által nyomtatásban is közzétett – összeírása 1698-ból maradt fenn.⁴⁹ Ebben a város esküdt polgáraként 333 személy van megnevezve; emellett külön soroltatnak fel az „Uyuarosi Varosi rend” tagjai, 171 fő. Az előbbi névsorban 44 településnévre utaló előnevet, valamint 35 ilyen típusú családnevet számolhattam össze; emellett három személy neve mellett találtam származási helyre utaló szöveges megjegyzést: ez utóbbiak Komáromból, Szombathelyről, ill. Győr-Szigetből költöztek a városba. A szempontunkból érdekes családnevek döntő többségével találkozhattunk a fentebb már bemutatott forrásainkban is; az előnevek viszont a korábban tapasztaltnál valamivel nagyobb földrajzi szóródást mutatnak. A Győrhöz viszonylag közeli települések nagyobb aránya itt is jellemző; de több, eddig nem említett helynév fordul elő északi, ill. keleti, délkeleti irányokból is. Az Újvárosban összeírt 171 személy közül 27 viselt helynévre utaló családnevet; ilyen típusú előnevet viszont csak hat. A már „megszokottak” mellett felbukkanó néhány újabb településnév talán azt is bizonyítja, hogy a városba való beköltözés folyamata a török veszély elmúltával sem állt meg; valamint mutatja azt is, hogy mindig érkeztek újabb és újabb településekről is.

Tanulmányomban a 17. századi Győr lakosságának változásait, főként a migráció útján megvalósult gyarapodását igyekeztem megvizsgálni, különös tekintettel arra, hogy honnan, milyen irányokból, mely településekről gyarapodott leginkább a város lakossága. Tisztában vagyok azzal, hogy a kirajzolódó kép erősen töredékes; mindezekelőtt azért, mert leginkább csak a város magyar származású polgárait terjedt ki. A nem magyarországi származásúak eredeti lakóhelyéről csak néha bukkan fel egy-egy adat a polgárkönyvben, a testamentumok pedig többnyire hallgatnak erről. A 17. századi Győr lakosságának jelentős hányadát kitevő katonákról pedig csak a végrendeletek szolgálnak néha adattal; a városi polgárkönyvbe ők nem kerülhettek be, mivel ők nem a városi magisztrátus, hanem a főkapitány alá tartoztak. Aligha véletlen, hogy 1690 táján kezdenek megjelenni a városi polgárok sorába felvettek között az egykori katonák – e folyamat vizsgálata azonban már egy következő tanulmány tárgya lehetne.

⁴⁹ Morvai 2007: 168–175.

IRODALOM

- Bedy Vince 1938: *A győri székeskáptalan története*. Győr.
- Benda Kálmán 1970: A hajdúk eredetének meghatározása a családnevek alapján. In: Kázmér Miklós – Végh József (szerk.): *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia*. Budapest. 193–196.
- Csizmadia Andor 1940: Győr közigazgatása a szabad királyi városi rangra emelkedés előtt. In: *Győri Szemle*, (7.). 3. 165–170.; (7.) 4. 206–228.
- Dominkovits Péter 2001: *Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1600–1605*. Győr.
- Dominkovits Péter 2002: *Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1606–1611*. Győr.
- Dominkovits Péter 2003: *Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái III. 1612–1616*. Győr.
- Dominkovits Péter 2005: *Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái IV. 1617–1621*. Győr.
- Dominkovits Péter 2008: *Győr város tanácsülési és bírósági jegyzőkönyveinek regesztái V. 1622–1626*. Győr.
- Dominkovits Péter 2010: *Győr város tanácsülési és bírósági jegyzőkönyveinek regesztái VI. 1627–1630*. Győr.
- Gecsényi Lajos 1976: Győr városa 1526 után. In: *Arrabona 18*. Győr. 195–221.
- Gecsényi Lajos 1978: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján. In: *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Szerk.: Gecsényi Lajos. Győr. 5–21.
- Gecsényi Lajos 1979: Győri céhek a XVI. század második és a XVII. század első felében. In: *Arrabona 21*. Győr. 145–166.
- Gecsényi Lajos 1984: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI-XVII. században. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 4. 664–686.
- Gecsényi Lajos 1984a: Die Rolle der Stadt Győr (Raab) im Ost-West-Rinderhandel im 16–17. Jhdt. In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*. Eisenstadt. 84–93.
- Gecsényi Lajos 1986: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. In: *Arrabona 22–23*. Győr. 99–126.
- Gecsényi Lajos 1991: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése.) In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Szerk.: E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Budapest. 145–158.
- Gecsényi Lajos 1993: Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. In: *Győri Tanulmányok 13*. Győr. 103–118.
- Gecsényi Lajos 2008: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Szerk. Katona Csaba. Győr.
- Gulyás László Szabolcs 2008: Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. In: *Századok*, (142.) 2. 437–462.

- Horváth József 1992: A győri végrendelezők „vidéki” kapcsolatai a XVII. század első felében. (Adalékok a korabeli Győr vonzáskörzetének vizsgálatához.) In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete IX. Város – mezőváros – városiasodás*. Veszprém. 291–304.
- Horváth József 1995: *Győri végrendeletek a 17. századból. I. 1600–1630*. Győr.
- Horváth József 1996: *Győri végrendeletek a 17. századból. II. 1631–1654*. Győr.
- Horváth József 1997: *Győri végrendeletek a 17. századból. III. 1655–1699*. Győr.
- Horváth József 1998: A XVII. század első felében keletkezett győri iparosvégrendeletek kutatásának tapasztalataiból. In: *Arrabona* 36/1–2. Győr. 161–174.
- Horváth József 2002: Írásbeliség és végrendelezési gyakorlat Győrben a XVII. században. In: *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei*, 2. évf. 1–2. sz. 81–98.
- Horváth József 2003: Mindennapi élet a 17. századi Győrben – a végrendeletek tükrében. In: Fenyvesi Ottó – Sisakné Zentai Ilona (szerk.): *Tudományos előadások 2003*. Veszprém. 111–134.
- Jankó László 1934: *Győri ötvösök a 16–19. században*. Győr.
- Jenei Ferenc 1940: A régi Győr magyarsága. (Első közlemény.) In: *Győri Szemle*, (7.) 2. 108–109.
- Morvai Gyula 2007: *Győri Polgárkönyv. I. Mezővárosi időszak 1600–1743*. Győr.
- Pataky László 1985: *A győri református egyház története*. Budapest.
- Solymosi László 1976: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. In: *Történelmi Szemle* (29.) 123–155.
- Szávay Gyula 1896: *Győr. Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével*. Győr.
- Villányi Szaniszló 1882: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*. Győr.

Buda, a bevándorlók fővárosa

Városi társadalom a 18. század elején

A Rákóczi-szabadságharc idején szabad királyi városi rangra (1703) emelt Buda igazi multikulturális központtá fejlődött. A terjedelmi korlátok nem adnak lehetőséget minden felmerülő téma részletesebb ismertetésére, így elsősorban néhány, eddig kevésbé kutatott kulcskérdést fejtek ki. Ilyen témakör például a polgárjog elnyerésének, illetve megtartásának és elvesztésének kérdése. A korábbi szokásokkal ellentétben nem statisztikai adatokat fogok elemezni, inkább a különböző nyelvi, vallási csoportokhoz tartozó lakosok városi életben elfoglalt helyére keresem a választ.¹

A választott korszak Budára nézve több szempontból sorsfordítónak bizonyult. Nagy harcok árán, lassanként megszabadult a város a bécsi kormányzervek gyámsága alól, saját jelöltjét tehette meg polgármesternek (1705), kiépíthette belső igazgatási rendszerét, s ezzel párhuzamosan birtokába vehette a kiváltságlevéllel elnyert jogokat. A korszak végére a polgárság – a Külső Tanács tagjainak vezetésével – egyre erőteljesebben hallatta hangját, s a polgármester és a belső tanácsosok ellenőrzésére törekedett. Előfordult, hogy a polgármesternek szabályos kihallgatáson kellett nyilatkoznia a város nevében felvett hatalmas összegű kölcsönökről. A kézzel fogható eredményekre még bő egy évtizedet várhatott a polgárság, de legalább annyit sikerült elérniük, hogy a Belső Tanács a hét meghatározott napjain, az előírt időpontokban köteles volt ülésezni, és az ok nélkül távol maradó tanácsosok pénzbüntetést kaptak. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a városi hivatalnokok kiválasztásánál lassanként előtérbe került a szakmai hozzáértés és a tapasztalat kérdése. A század első évtizede nem csak igazgatástörténeti, hanem gazdasági szempontból is nagy változásokat hozott a városiak életében. A török kiverése után, főleg a 17. század utolsó évtizedében, a magyar főváros az új lehetőségek városa lett, ahová csapatosul érkeztek szerencsét próbálni. A rátermettek – a Sauttermeisterek, a Bösingerek, Johann Georg Unger, a Matthyk, a Cettók vagy Venerio Ceresola – rövid idő alatt nagy vagyonokra, sőt, akár nemesi rangra vagy birodalmi tanácsosi címre tehettek

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült. Kutatásaimhoz nyújtott segítségéért külön köszönet illeti Oross Andrást és Török Pétert.

szert. A háború, majd a pestisjárvány kitörése gyorsan véget vetett a gazdasági virágzásnak. A helyben maradt gazdag kereskedők, ha nem mentek tönkre, nemzetközi kapcsolataik többségét elveszítették, vagyonuk már csak helyi viszonylatban számított tekintélyesnek, ezért figyelmeük a városi közélet felé fordult.

A város új lakossága

A törökök legyőzése után (1686) a keresztény felszabadító seregek az életben maradt lakosságot nem látták szívesen a városban, török kémeknek tekintették őket, többségüket fogságba vetették és elhurcolták. Alig néhány személy esetében igazolható, hogy már a hódoltság idejében a városban lakott. Az uralkodónak és tanácsadónak lehetősége nyílt a rommá lőtt, gyakorlatilag teljesen elnéptelenedett, egykori magyar fővárost legjobb belátása szerint lakosokkal benépesíteni és újjászervezni. Kezdetben még az sem dőlt el, hogy Buda elsősorban erődváros legyen, vagy polgárvárost is létrehozzanak. Az első betelepülők a különböző állami hivatalok és a katonaság tisztségviselői közül kerültek ki. Őket követték a károk felmérésében, az újjáépítés és a beköltözők ellátásának megszervezésében döntő szerepet játszó élelmiszeriparral és az építőiparral kapcsolatos szakmák képviselői. Nem véletlen, hogy az első, kiváltságlevelet szerzett céhek éppen ebből a körből kerültek ki. Az építőipar és az élelmiszeripar képviselői sokáig megőrizték társadalmi befolyásukat, bár az állami hatóságoktól önállósult város nagyhatalmú Belső Tanácsában már a német kereskedők, a korabeli vállalkozó-értelmiséghez tartozó fürdősök és patikusok, s a kiépülő városi szakértelmiség játszotta a vezető szerepet. Az élelmiszeriparban és az építőiparban tevékenykedők a második vonalba, a Külső Tanácsba szorultak vissza.

A benépesítéskor az uralkodó kívánságára minden tekintetben a katolikus németeket részesítették előnyben, de a 17. század utolsó évtizedének elején nagy tömegben érkező ortodox rácokat is szívesen fogadták. A Tabán ortodox rác lakossága 1690 után növekedett meg ugrásszerűen, amikor is I. Lipót császár hívó szavára tömegesen érkeztek Csernovics Arzén ipeki patriarcha vezetésével az újra török kézre került Nándorfehérvárról és környékéről. Buda gazdasági életében kiemelkedő szerepet játszott az együttesen rácoknak nevezett, valójában vegyes, délszláv és más balkáni népekből (például albánokból, görögökből) álló lakosság, amely legnagyobb tömegben a róla Rácvárosnak nevezett Tabánban élt. A rácok többsége szőlőműveléssel – a határban található szőlők mintegy felét birtokolták –, állattenyésztéssel, fuvarozással foglalkozott, vagy ruházati cikkek készítésével kapcsolatos tevékenységet űzött. A tabáni és a környékbeli rácokat – központjuk Szentendre – a rokonság mellett élénk kulturális és kereskedelmi kapcsolat fűzte össze. A Tabánban megtelepedett gazdagabb rác, magyar és örmény kereskedők boszniai sót, ún. rác bakancsot, dohányt, kávé, fűszereket és a Török Birodalomból különböző luxuscikkeket (például török szablya, kávé findzsa, szőnyeg) hoztak a délvidékről a magyar fővárosba,

ahol portékáikat a helyi német vagy a környékbeli rác kereskedőknek adták tovább. A budai rácok legfontosabb kiviteli cikkének a bor és a pálinka, illetve a bőrárúk számítottak.² A németek által „Slavaken”-nek nevezett, katolikus szlávok az északi vármegyékből, elsősorban Nógrádból érkeztek spontán vándorlás útján, vagy valamelyik földbirtokhoz jutott császári tiszttel telepítési akciójának segítségével kerültek Pest-Pilis-Solt vármegye falvaiba. Közülük néhányan gazdasági cselédként munkát vállaltak Budán, de nagyobb számban nem költöztek be a városba.³ Az említett csoporthoz hasonlóan nyelvi-kulturális alapon nem szerveződött külön közösség a kis létszámú lengyel és a morva betelepülők közül sem. Az Udvari Kamara vagy a katonai hatóságok védelmét élvező zsidók ellen a város vezetése nem tudott hatékonyan fellépni, ezzel szemben senki sem akadályozta a protestánsok – döntő többségében magyarok – kitiltását Budáról.⁴ A korszakból maradt dokumentumok – köztük a tanácsülési jegyzőkönyvek – hűen tükrözik a város lakosságának sokszínűségét, egyedül a német nyelvet beszélők több, különböző nagyobb nyelvjárási területhez tartoztak.

Polgárjog megszerzése és elvesztése

A város joghatósága alá tartozó lakosság jogállása szempontjából három rétegre tagolódott. A legszelesebb körű jogokat a szabad királyi város „rendes” polgárai (*Burger*) élvezték, kevesebb kiváltságot biztosított a rácok védett polgári státusa (*Schutzburger*), a harmadik csoportot pedig az úgynevezett városlakók (*Inwohner*) alkották.

A polgárjog odaítéléséről a városi tanács döntött a benyújtott hiteles okmányok vizsgálata s az illetékes céh véleményének meghallgatása után. A jelentkezőnek be kellett mutatnia a törvényes származását igazoló anyakönyvét, mesterlevelét s az elbocsátólevelét földesurától vagy az előző lakóhelyétől.⁵ A város vezetői az 1692-ben kitört pestis idején fogadalmat tettek, hogy csak katolikus személyeket vesznek fel polgáraik sorába.⁶ Különleges kegyként ortodox rác is kapott polgárjogot, aki a többiekkel azonos összegű polgárdíj kifizetése után átvehette a polgárlevelet azzal a feltétellel, hogy fél éven belül áttér a katolikus hitre. Ha az áttérés a nevezett határidőn belül nem történt meg, a tanács visszavonta a feltételeselem adományozott polgárjogot és elrendelte az érintett lakóházának elárverezését.⁷ Megkívánták a jelölttől, hogy bizonyos határidőn belül szerezzen saját tulajdont és telepedjen meg a városban. A polgárjog kérelmezőjétől esetenként valamiféle indoklást kértek arról, miért költözött el korábbi lakhelyéről,

² A rácokról bővebben lásd Géra 2009: 30–31.

³ Dóka 2008: 272.

⁴ A zsidókról bővebben lásd Géra 2009: 36–38.

⁵ Géra 2009: 78. (208. számú regeszta)

⁶ Gárdonyi 1916: 604.

⁷ Géra 2009: 193. (1137. sz.)

és miért Budát választotta. A felvételi eljárás folyamán a jelentkező gyakran szemben találta magát a megélhetésüket féltő céhbeli mesterekkel, akik igyekeztek megakadályozni az új vetélytárs felvételét, és az alkudozás akár évekig eltarthatott. A városlakó a polgárrá fogadásáról kiadott tanácsi határozat napjától kezdve, de még a polgárdíj teljes összegének kifizetése előtt a rendes polgárokkal azonos jogokat élvezett, akár városi hivatalra is jelölhették. Így lett például polgárdíja kifizetése előtt újlaki bíró Michael Schwarzeisen.⁸ 1700-tól 20 forintban határozták meg a polgárdíj összegét, amely körülbelül két szép ökör árának felelt meg –, majd 1706–1707-ben az összeget a városi tanács önkényesen 25 forintra emelte.

A Rákóczi-szabadságharc éveiben jelentősen csökkent a polgárjogért folyamodók száma, s nehéz anyagi helyzetük orvoslására a tanács különböző, a városnak nyújtott szolgálatokért cserébe, fizetség helyett, polgárjoggal díjazta a polgárképes személyeket.⁹ Megtörtént az is, hogy a városháza szépítésén dolgozó festő a felajánlott polgárjogra nem tartott igényt, hanem a lehetőséget átadta a munkatársának.¹⁰ Hosszú éveken át teljesített hűséges szolgálatuk fejében városi alkalmazottat is jutalmaztak ingyenes polgárjoggal.¹¹

Az egyéni példák azt bizonyítják, hogy a polgárjogot nehezebb volt megszerezni, mint elveszíteni. Matthias Gläntzel harisnyakötő a Vízivárosban vásárolt magának egy kisebb házat. A polgárjog elnyerése érdekében tett első próbálkozása formai okok miatt eredménytelenül zárult, mivel a kérelmező nem mutatott fel hiteles dokumentumot arról, hogy korábbi lakhelye, egy ausztriai város tisztességgel elbocsátotta. Később gyanús és visszataszító életmódja miatt megrovásban részesült. A házaspár ugyanis nem titkolt viszonyt folytatott a cselédjével. A harisnyakötőt nem sokkal ezután orgazdasággal vádolta meg az egyik legvagyonosabb polgár, Gerardin tímár. A tanács szigorú ítéletet hozott: megtagadta a harisnyakötőtől a polgárjogot, elárvereztette a házat, és megparancsolta neki, hogy a kapott menlevéllel záros határidőn belül „hordja el magát” Budáról. A szegény harisnyakötő ügyében született döntés jól példázza, hogy a büntetés mértéke a korabeli szokásoknak megfelelően az elkövető vagyoni helyzetéhez, társadalmi megítéléséhez igazodott. Különösen szigorúnak tetszik a büntetés, ha tekintetbe vesszük a polgárok által elkövetett kihágásokat, melyek még halmozva sem voltak elegendőek a már megszerzett polgárjog elvesztéséhez.¹²

A polgároktól kiváltságos helyzetük elvesztésének terhe mellett – ez egyet jelentett volna a céhtagság és a háztulajdon elvesztésével is – elviekben elvárták a jogállásukhoz méltó, keresztény életvitelt. A források alapján azonban úgy tűnik, a céhtagságot és a polgárjogot elveszíteni a gyakorlatban legfeljebb a katolikus hitre térés

⁸ Géra 2009: 151. (760. sz.)

⁹ Balthasar Fellinger a Telekkönyvi Hivatal hivatali helyiségében felállított kályháért kapott polgárjogot. BFL IV.1009.i. 1707.

¹⁰ Géra 2009: 104. (363. sz.)

¹¹ Géra 2009: 103. (358. sz.)

¹² Géra 2009: 71. (145. sz.), 76. (193. sz.), 134. (584. sz.), 148. (734. sz.), 188. (1104. sz.), 214. (1311. sz.)

elmulasztásával vagy főben járó bűncselekmény elkövetésével lehetett. A kihágások megítélését nagyban befolyásolta az elkövető polgár vagyoni helyzete és az általa folytatott mesterséget övező társadalmi megbecsülés. Hivatalos személy vagy az egész magisztrátus rágalmazása, más polgárok rendszeres bántalmazása szóban vagy fizikailag sem vonta maga után automatikusan a polgárjog elközboszását. A viselkedési normákat megsértő polgárok legsúlyosabb büntetésének a városi hivatalviseléstől való ideiglenes eltiltás tekinthető. A tanácsot nyilvánosan szidalmazó Franz Kokall városi vámost 1708-ban egy időre felfüggesztették az állásából, a következő évben azonban már a Belső Tanács tagjai közt foglalhatott helyet. Egyszer felszólították ugyan Philipp Jacob Miesert, az 1705-ben botrányos körülmények között leváltott Franz Ignaz Bösinger polgármester pártján álló ügyvédet, hogy törölje beadványából a polgár szót, a későbbiekben mégis mindig polgárként szerepelt. Az eset nem vezetett az ügyvéd polgárjogának tényleges elvesztéséhez, habár azt nem tudni, hogy ennek oka a számos valótlanúságot tartalmazó beadvány eljuttatása volt a Magyar Kancelláriához, vagy az a tény, hogy Bécsben a budai lakosok hivatalos megbízottjának adta ki magát.

A másik kirívó eset Johann Rost bognármesteré, aki a 18. század elején méltán kiérdemelte volna a város fenegyereke címet. A tanácsulési jegyzőkönyvek az ő viselt dolgaitól hangosak. Hol a szolgálólányát ejtette teherbe, hol pedig lépten-nyomon szóváltásba, verekedésbe keveredett más budaiakkal, de gyanúsították ruhanemű eltulajdonításával is. Rosszul sikerült házasságának történetét az egész közösség ismerte. A pénzbírságok, a plébános és a tanácsosok békítő kísérletei mit sem értek, feleségét folyamatosan bántalmazta, egyetlen krajcár nélkül eltaszította. A tanács többszöri sikertelen kísérlet után belátta, hogy az asszony és a gyermekek testi épsége érdekében a különélés az egyetlen megoldás. A házastársi konfliktusnak ezzel sem szakadt vége, mert a férj nem akart gondoskodni az asszony eltartásának költségeiről. Megrázó olvasni a következő bejegyzést: Rost vegye magához az utcákon csatangoló fiacskáját és nevelje keresztény módon. A korabeli felfogás szerint a fékezhetetlen bognár elleni legsúlyosabb vádnak mégis az istenkáromlás tekinthető. Állítólag társaival italozva egy keresztet dobált a kezében, trágárságokat mondott rá, s kijelentette, hogy az a fadarab még soha nem segített neki. Az évekig húzódo perben Rost ittasságára hivatkozott, a megidézett tanúk pedig óvakodtak az erőszakosságáról ismert bognárra vallani. Rost azonban ezt az ügyet is viszonylag könnyen megúsza, a pénzbírságokon túl csupán megrovást, a súlyosabb esetekben pedig hosszabb-rövidebb időre áristomba záratást szabtak ki rá. Rost tehát hiába sértette meg számtalan ponton a polgárok íratlan viselkedési kódexét, polgárjogától még az istenkáromlás bizonyítása után sem fosztották meg.¹³ A bognár mesterséget

¹³ Bónis 1962: 145.; Géra 2009: 62. (61. sz.) Fogadás megverése és hajának kitépése, 90. (289. sz.), 92. (297. sz.), 104. (370. sz.), 143. (686. sz.), 165. (894. sz.), 181. (1032. sz.), 201. (1199. sz.), 207. (1242. sz.); BFL IV.1014.b. 1705.III.21., 1706.VII.23.

űző Rost fivérek a jómódú polgárok közé tartoztak. Felvetődik a kérdés, vajon miért nem utasították ki a városból az erőszakos Johann Rostot, talán szelídebb természetű testvére miatt nem esett bántódása? Kik állhattak Rosték mögött? Rost esete már csak azért is elgondolkodtató, mivel csaknem ugyanekkor tárgyalták a fentebb említett Gläntzel harisnyakötő ügyét.

A korábbi feltételezésekkel ellentétben a polgárjog elnyeréséhez megkívánt telek vagy háztulajdon elvesztése sem vonta maga után a kedvezőbb jogi státusz elvesztését. Sőt, a végrendeletek és a hagyatékok alaposabb vizsgálata alapján megállapítható, hogy a háborús körülmények következtében viszonylag magasra emelkedett az ingatlan nélküli, bérletben élő polgárcsaládok száma. Sok olyan polgár lakott Budán, aki a 17. század utolsó évtizedben jelképes összegért házhelyet kapott a Budai Kamarai Adminisztrációtól azzal a feltétellel, hogy ott meghatározott időn belül felépíti új otthonát, de ez nem sikerült. A tanács elvette ugyan a telket és kiutalta másnak, de a korábbi tulajdonos megtarthatta polgárjogát.¹⁴

Németek

Buda visszavívása után – mint korábban említettem – az uralkodó szándékának megfelelően elsősorban német telepeseket vártak Magyarországra. A Pestre és Budára érkező német anyanyelvű lakosok mintegy fele az osztrák örökös tartományokból érkezett. Pesthez hasonlóan a leggazdagabb budai kereskedők, iparosok (mészárosok, pékek, tímárok, kőművesek) jelentős része ugyancsak ausztriai településekről költözött át a frissen felszabadított területre.¹⁵ A városvezetésben ugyancsak az „osztrákok” játszottak vezető szerepet. Az örökös tartományok után a második legnagyobb kibocsátó területnek Bajorországot tekinthetjük. Az új földesurak, a magasabb rangú császári tisztek, hivatalnokok igyekeztek minél előbb, lehetőleg a korábbi birtokos visszatérése előtt betelepíteni az üresen maradt falvakat. Ők is a német ajkú és a katolikus telepeseket részesítették előnyben.¹⁶ A Buda körül létrehozott, főleg katolikus németekből álló faluöv,¹⁷ valamint a Duna bal partján néhány település¹⁸ egyfajta természetes ellensúlyként kioltotta a Pesthez túlságosan közel fekvő református magyar falvak, s az emezek központjaként számon tartott Nagykőrös, illetve Kecskemét mezővárosok hatását.

Az uralkodó és a hadsereg számára oly fontos Buda városában a politikai hatalmat egyértelműen a német anyanyelvű lakosság mondhatta magáénak, amit híven tükröz az utókorra maradt, közel háromnegyed részben német nyelvű városi anyag.

¹⁴ BFL IV.1002.z. A Nr. 1519.

¹⁵ Dümmerth 1968: 58.

¹⁶ Dóka 2008: 272.

¹⁷ Óbuda, Vác, Bia, Pilisvörösvár, Visegrád, Pilisborosjenő, Pesthidegkút, Nagykovácsi, Üröm, Solymár, Pilisszántó

¹⁸ Dunaharaszti, Áporka, Pereg, Isaszeg

A legtöbb polgár és céhes mester ugyancsak ebből a nyelvi csoportból került ki, így a politikai hatalom mellett meghatározó szerepet töltek be a város gazdasági életében. A németek céhe előkelőbbnek számított, ezen kívül jól megfigyelhető az is, hogy a német tanácsosok a kisebb-nagyobb vitákban igyekeztek társaiknak kedvezni.¹⁹ 1701-ben a tanács azzal a kéréssel fordult a Magyar Kancelláriához, hogy a rácokon kívül ne engedélyezze a magyaroknak és a horvátoknak (*croaticae artis magistri*) saját céh alapítását. A tanácsnokok indoklása szerint, ha minden náción külön céhet állítana, teljes lenne a zűrzavar, soha nem lenne vége a céhek viszálykodásának. Az érvelés kétségtelenül valós lehetőséget vetít előre, de a folytatás inkább nem leplezett germanizáló szándékot sejtet a háttérben.²⁰

Római katolikus délszlávok, örmény katolikusok

Az utókorra maradt iratokban időnként feltűnnek az úgynevezett katolikus rácok, mely feltételezhetően legalább két, jól körülhatárolható csoport összefoglaló neve lehetett.

A latinul *natio Dalmatica* néven említett közösség a horvátokkal azonosítható, róluk azonban viszonylag kevés adat maradt, mivel vallásuknak köszönhetően a környékbeli települések horvát lakosságához hasonlóan gyorsan beolvadtak a többséget képviselő német lakosságba. Népesebb közösségeik a Horvátvárosban és a Vízivárosban, illetve Újlakon éltek.²¹ A Horvátváros bírójá, a mindhárom nyelven beszélő Stoinics Lukács a városrészében élő összes nemzetiséget – németeket, magyarokat, horvátokat – egyaránt képviselte. Az újlaki bíróságon pedig rendszerint az egyik esküdt képviselte a horvátokat.²² Az uralkodó kiváltságlevelében a budai katolikus horvátok lelki gondozásával, a plébánosi jogok gyakorlásával a Vízivárosban élő bosnyák ferenceseket bízta meg. Az újlakon élő horvátokról tudjuk azonban, hogy a plébánosukként dolgozó ferenceseknek fizetett juttatáson kívül negyedévenként 7 krajcár (1707) harangdíjat kellett fizetniük az újlaki katolikusok vikáriusának.²³

Legújabb kutatási eredményeim alapján a városi tanács ebben az időszakban a rác katolikus megnevezést – a görög katolikusok helyett – elsősorban a Tabánban megtelepedett örményekre alkalmazta. A nevek és a kereskedelmi összeköttetésük alapján leginkább Szerbia területéről vándoroltak Magyarországra. Arról nincs információ, hogy pontosan melyik örmény katolikus irányzathoz (például gregorianus vagy esetleg a lemergi unió követetői) tartozhattak. A létszámára nézve kicsiny, de vagyonos, határokon átnyúló kapcsolatrendszerrel bíró közösség élén saját

¹⁹ MOL A 28. Buda a Magyar Kancelláriához. 1700.X.23., 1700.IX.4. fol. 7–10.

²⁰ MOL A 28. Buda a Magyar Kancelláriához. 1701.IV.9. f. 15–17.

²¹ Dóka 2008: 272.; Géra 2009: 204. (1222. sz.)

²² Géra 2009: 109. (399. sz.)

²³ Géra 2009: 204. (1222. sz.)

tisztviselő, a görög vagy katolikus rácbíró állt, akinek munkáját két vagy három esküdt segítette. Jogköre hasonló lehetett az ortodox rácbíróéhoz, így elsősorban a csoporthoz tartozók egymás közötti kisebb ügyeiben járt el, illetve közvetítő szerepet töltött be a németül nem megfelelően tudók és a tanács között. Az egyetlen ma ismert, igazoltan örmény származású lakos kezétől származó végrendelet eredetije örményül íródott, a tanács elé a közösséghez tartozó Manuk – a végrendelező komája, kiskorú gyermekeinek kijelölt gyámja – német fordításában került. Az elhunyt Marco (Marco Jacobovitsh vulgo Armenier vagy röviden Marco Armenier) örmény nyelvű üzleti könyveit a hagyatéki tárgyaláson két tolmács fordította le a tanács kirendelt bizottságának. A hagyatéki tárgyalást az örmény bíró – 1708-ban Dimo – és két esküdtje jelenlétében folytatták le.²⁴ 1707-ben egyszerre választották meg a Tabánban az ortodox rácbírót és a „görög” rácbírót, a szatócs és szőlőtulajdonos Johann Armeniert.²⁵ 1708 őszén Johann Armenier és három esküdtje kezességet vállalt három áristomba vetett katolikus rácért, akik a kurucok seregében szolgáltak, mielőtt elfogták őket. Az örmény katolikusok közössége fejenként 100 dukát óvadékot ajánlott fel az említett huszárok kiváltására.²⁶ A város külön adó fizetésére kötelezte az örményeket, de az összeg nagysága messze elmaradt az ortodoxokétól. Amikor az ortodox rácok nem tudtak fizetni a városnak, a velük üzleti kapcsolatban álló örményektől kértek kölcsön.²⁷ A világi vezetés mellett az örmény vikárius Nicola és egy másik öreg pap gondoskodott a hívők lelki gondozásáról.²⁸

Magyarok

A felszabadulás utáni Budán nem szívesen látták a magyar betelepülőket. Schmall Lajos az első években beköltözött családok nevét vizsgálva arra a téves következtetésre jutott, hogy a magyarságot a nemes von Salgari család képviselte. Peter von Salgari császári postamestert nevezték ki Buda második polgármesterének.²⁹ Az újabb bizonyítékok inkább a család itáliai eredetére utalnak, vagyis a magyarság a 17. században mégsem adott Budának polgármestert.

Buda város magyar lakossága a Horvátvárosban, a Tabánban és Újlakon élt nagyobb létszámban. Nehéz feladatra vállalkozik, aki a magyar lakosság számának pontosabb becslését tűzi ki céljául, mivel a német anyanyelvű tisztviselők gyakran nevezték a hangzásuk alapján magyarnak tekinthető személyeket is rácnak. Míg Pest még 1701-ben is a lakosság magyar többsége miatt panaszkodott a felettes ható-

²⁴ IV.1002.z. A Nr. 1.

²⁵ Géra 2009: 127. (526. sz.), 216. (1332. sz.)

²⁶ HL VII.202. 17/1708.

²⁷ Géra 2009: 127. (526. sz.), 131. (559. sz.)

²⁸ BFL IV.1002.z. A Nr. 1.; Dümmerth több örmény kereskedőt említ Pesten, egyikük a Belső Tanács tagja lett. Dümmerth 1968: 39., 243.

²⁹ Schmall 1899: 200.

ságoknak, addig Budán a magyarság minden társadalmi rétegben kisebbségi helyzetben élt. Pesten a Rákóczi-szabadságharcot megelőző években a magyarok voltak számszerű fölényben, bár legnagyobb részük a zsellérek köréből került ki, mégis nagy számban képviseltették magukat a vagyonos fuvarosok és kereskedők között.³⁰ Budán ellenben az 1704–1711 közötti időszakban alig néhány vélhetően magyar személy szerzett polgárjogot. 1705-ben, az első szabad polgármester-választás szavazóívein szereplő nevek alapján a magyar nyelvűnek vélt polgárok létszámát 3–5 százalékra tehetjük.³¹

A magyarok többsége tehát előjogok nélküli városlakó volt, elsősorban föld- és szőlőműveléssel, halászáttal, fuvarozással, kereskedelemmel foglalkoztak. Schmall az 1714-ben készített összeírásban felsorolt nevek alapján a magyarok számát 5 százalék körülire becsülte,³² feltételezhetően korábban többen lehettek (kb. 10%), a Rákóczi-szabadságharc éveiben sokan, üres házaikat hátrahagyva inkább átszöktek a kurucokhoz. Számukhoz képest a város közigazgatásában mind Budán, mind Pesten alig jutottak szerephez. Pesten egy magyar tanácsos került be a városi tanácsba, Budán a horvátvárosi bíró, egy újlaki esküdt és két fertálymester képviselte a magyarságot.³³ Érdekes közösséget alkottak a horvátvárosi magyarok, akik eredetileg Horvátország területéről érkezett reformátusok voltak. 1698-ban kötelezték őket a katolikus hit felvételére, az ellenszegülőket pedig elűzték.³⁴ Az ide érkező magyarok között valószínűleg már a kezdetektől voltak horvátok, s a vegyes házasságok sem kizártak. Sok esetben eldönthetetlen, hogy valaki horvátnak vagy magyarnak tekinthető-e, sok a kétnyelvű, akad horvát nevű (Jela), de csak magyarul beszélő személy is. A horvátvárosi (al)bíróság, mint önálló közigazgatási egység megszüntetése után sem maradtak nyelvüket beszélő képviselő nélkül a lassanként összeolvadó Horvátváros és Víziváros képviselői, mivel a korábbi bíró vízivárosi esküdtként tovább tevékenykedett.³⁵

Wellmann Imre feltételezte, hogy a magyarok ilyen mértékű kirekesztése a városvezetésből és a háború következtében feléjük irányuló bizalmatlanság között szoros összefüggés lehetett, s ez okozhatta a magyar lakosság tömeges átállását a kurucokhoz vagy elmenekülését.³⁶ A budaiak közül, a pestiekhez hasonlóan, elsősorban a magyarok szökdöstek el Rákóczihoz,³⁷ ezért a két város tanácsa gyanakvással tekintett rájuk. 1706 elején például kötelezték a Horvátváros magyar lakóit, hogy fogadjanak hűséget a városnak és vállaljanak jótállást egymásért, sőt, külön biztosítékot kértek egyik

³⁰ Dümmerth 1968: 72–75.

³¹ BFL IV.1002.ee. 1705.

³² Schmall 1899: 200.

³³ Géra 2009: 100. (342. sz.)

³⁴ Schmall 1899: 202.

³⁵ Géra 2009: 208. (1252. sz.)

³⁶ Wellmann 1954: 214–215.

³⁷ Géra 2009: 132. (570. sz.), 134. (588. sz.)

társukért, aki felesküdtött ugyan, de nem bíztak benne.³⁸ A városokból elmenekült magyarok létszámáról pontos információk nem állnak rendelkezésre. Egyetlen tanácsülési bejegyzés foglalkozik a szabadságharc oldalára állt magyarokkal, akiknek üres kunyhói ismeretlen okból kigyulladtak – akár szándékos gyújtogatást is feltételezhetünk. A tisztánlátás érdekében említést kell tenni azonban arról is, hogy a kurucok oldalára pártoló lakosok nem kizárólag a magyarok köréből kerültek ki. Bár az ortodox egyházi vezetők nyilatkozatukban egyértelműen a Habsburgok mellett foglaltak állást, a kurucok seregében rácok is szolgáltak, többen budai illetőségűek. 1705 márciusában, a magyarokhoz hasonlóan tizenhárom tabáni háztulajdonnal bíró polgár jóállása kellett ahhoz, hogy a kurucbarátsággal gyanúsított és fogságba vetett ortodox rácot a budai várparancsnok szabadon engedje. A gyanús személyt az egyik polgárhoz adták házi őrizetbe, s kötelezték a különböző hadimunkálatokban való részvételre. A polgárok vállalták, hogy megakadályozzák, hogy az illető a kurucokkal felvegye a kapcsolat vagy átszökjön a felkelők seregéhez. A rác házát, szőlőjét minden ingóságával együtt biztosítékul ideiglenesen zár alá helyezték.³⁹ 1708-ban a kurucoknál szolgált tizenegy rác huszár hűségéért kellett kezességet vállalnia a budai ortodox közösségnek.⁴⁰ 1709-ben, amikor a labancok kitörései Pestről és Budáról egyre bátrabbnak és sikerebbnek bizonyultak, Bessenyei Zsigmond ezereskapitány Károlyi Sándornak beszámolt két Pestről kiszökött ifjú németről, akik megutálták a nagy ínséget és a kurucok lovas regimentjébe kíváncsoztak.⁴¹ Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni a mindvégig a császár oldalán harcoló Török Jancsiról és könnyű lovas csapatáról. A pesti rácok kapitányának nevezett Török Jancsi, akit a budai lakosok a szüret és a határ fegyveres biztosítására fogadtak fel, rendszeresen ki-kicsapott Budáról és Pestről a kurucokra és a Rákócziak hűségét fogadott Pest környéki falvakba. „Némely helységekre tolvaj képpen kevesed magával kicsapkodván” nyugtalanította az ellenséget, alkalmanként foglyul ejtett néhány kuruc katonát és elhajtotta amazok lovait. 1709 áprilisában emberei csatlakoztak a budai és a szegedi labancokhoz és rácokhoz, majd éjszaka üldözőbe vették a kuruc Szatmári Miklós Pest és Isaszeg között rejtőzködő embereit.⁴² A magyarokkal mint potenciális kémekkel szembeni bizalmatlanság semmiképpen nem tekinthető alaptalannak. II. Rákóczi Ferenc levéltárában az utókorra maradt egy magyar nyelvű utasítás arról, miről kell a Pestre beszivárgó kémeknek pontos információkat gyűjtenie. A kurucokat a városfal gyengeségei – például rostéllyal elzárt víz- és sárelvezetők, régebben befalazott, nem őrzött kapuk – és elsősorban az őrzőjáratokkal és a kapuk védettségével kapcsolatos részletek érdekelték. A kémnek jelentenie kellett a Duna felőli támadás esélyeiről, így például a folyó partmenti vizeinek mélységé-

³⁸ Wellmann 1954: 215.; Géra 2009: 132. (570. sz.), 134. (588. sz.)

³⁹ HL VII.202. 1705/3.

⁴⁰ HL VII.202. 1708/19.

⁴¹ Bánkúti 1996: 643.

⁴² Török Jancsi 1709 májusában esett el Zsámbéknál. Bánkúti 1996: 505., 670–671.

ról. A felkelők talán fontolóra vették egy budai betörés esélyeit, de elképzelhető, hogy inkább a túloldalról várható ellencsapás gyorsaságát akarták felmérni, mindenesetre foglalkoztatta őket a két város közötti vízi összeköttetés kérdése.⁴³ Időnként elfogtak egy-két gyanúsán viselkedő személyt, de mindig akadt néhány helyi, akik informálták a kurucokat a császári csapatok mozgásáról, esetleges készülődéséről, a hadifoglyok átszállításáról.⁴⁴ Simaházi Nagy János 1708 májusában kelt levelében kihallgatást kért gróf Bercsényi Miklóstól, hogy személyesen adhassa elő Buda bevételével kapcsolatos tervét. „Melyen Nagyságoddal együtt Országunknak nagy örömő lehetne, mert mintegy keziben adnám az Ország Fő várát, Budát, oly szíp mógyát és alkalmatosságát találljuk megvítelinek kár nélkül.” A vállalkozó szellemű magyar valamiféle csellet tervezte bevenni Budát, melyben a helyi magyaroknak döntő szerepet szánt.⁴⁵

Itáliaiak

Nem annyira létszámuk, mint inkább a város gazdasági életében elfoglalt szerepük miatt külön figyelmet érdemel a Budán letelepedett vagy csak átmenetileg itt tartózkodó itáliai származású lakosok összetartó kis közössége. A Budára érkező itáliai származásúak többsége az ekkor Bécsben élő, népes észak-itáliai kolóniához tartozott, akik közül számos magasan képzett állami hivatalnok került ki. Az első betelepülők az uralkodó szolgálatában álló mérnökök, építőmesterek, kőfaragók voltak, akik a kezdeti időkben elsősorban a Vár erődítményrendszerének újjáépítésében vettek részt. A 18. század elején egyértelműen kimutatható az itáliaiak dominanciája az építőiparban és a kereskedelemben. 1688-ban az elsők között szerzett házat magának Santi és Bernardo Maderni, Bernardo Feretti, a három kőfaragó, illetve Venerio Ceresola építőmester. Az első háztulajdonos itáliai kereskedő pedig Marco Veronese volt.⁴⁶ Az első telepesek egyike lehetett Johann Christian Reinold (Renolde), a Máriaképhez címzett fogadó tulajdonosa.⁴⁷ A letelepedett családok közötti szálakat – a származáson, az azonos tevékenységi körön és a telekszomszédságon túl – szoros családi kötelékek erősítették. A jövevények többsége polgárjogot szerzett, nagy vagyont gyűjtött, de nem egy akadt, aki a budai ingatlanain kívül itáliai földek felett is rendelkezett. Úgy tűnik, a 17. század végén és a következő évszázad elején még nem szakadt meg a kapcsolat az Itáliában maradt közeli rokonokkal, időről-időre odalátogattak, leányaiknak ott kerestek férjet, felkeresték szülőföldjük kegyhelyeit. Több házat birtokoltak a Várban és a Vízivárosban, a két legelőkelőbb városrészben, valamint tekintélyes méretű, jó szőlők voltak.⁴⁸

⁴³ MOL G 16. I.2.d. 2. d. Nr. 261.

⁴⁴ HL VII.202. 1705/7.; Bánkúti 1996: 630–631., 670., 717.

⁴⁵ Bánkúti 1996: 476–477.

⁴⁶ Schmall 1899: 205–207.

⁴⁷ Bónis 1962: 143.

⁴⁸ BFL IV.1002.y. I. Nr. 261., Nr. 457., Nr. 2319., IV.1002.z. A Nr. 256., Nr. 275.

Az uralkodó ösztönzésére érkező, gyakran állami megrendelésekre dolgozó itáliaiak az állami hatóságok bizalmát élvezték. Ezzel magyarázható, hogy a németeket megelőzve, számarányukhoz képest közülük került ki a legtöbb polgár. A Budai Kamarai Adminisztráció igyekezett bevonni bizalmasait a formálódó városi önkormányzatba. Buda második polgármestere, a már említett Peter von Salgari (megh. 1692) császári postamester családja ugyancsak Itáliából származott. A Salgari név Olaszországban ma is igen elterjedt, itáliai eredetre engednek következtetni a családban használt nevek – például a postamester gyermekei: Octavius és Ludovica –, másrészt pedig feltűnően sok itáliai származásra utaló személlyel kerültek szoros kapcsolatba. A Salgari család több tagja – a később említendő Vanossi családhoz hasonlóan – szolgálta az Udvari Kamara szerveit vagy a császári katonaságot. Johann Jakob Carl von Salgari, Maylin budai szindikusz veje 1714–1715-ben Szolnokon teljesített katonai szolgálatot (*obrister und commendant zu Zolnok*), 1715-ben szolnoki provisor, majd 1725-ben szolnoki harmincadosként említik a források.⁴⁹

Az itáliai közösség talán legismertebb képviselőjének a gyorsan meggazdagodott Venerio Ceresola⁵⁰ császári építőmester tekinthető, akinek két leányát Rocco Spatz és Andrea Garavo Allio vette feleségül. Ceresolát a 17. század utolsó évtizedében nevezték ki a budai tanács tagjává, majd 1694-ben polgármesternek jelölték. 1705 áprilisában Andrea Brentano Cimarolla kereskedő kapott meghívást a Belső Tanácsba, de az üléseken tagsága ellenére egyetlen alkalommal sem jelent meg.⁵¹ Az itáliaiak, bár a magyarokkal ellentétben lehetőséget kaptak a tevékeny részvételre a város irányításában, a 18. század elején ezzel a lehetőséggel még nem éltek, inkább az üzleti életnek szentelték magukat. Az itáliai eredetű közösség tagjai és a német lakosság között nyelvi, kulturális ellentétek nyomai nem fedezhetők fel. A saját kezűleg írt dokumentumok magas szintű német nyelvtudásukról tanúskodnak. A szakirodalom itáliai eredetüként tartja számon a 18. század elejére teljesen asszimilálódott Vannosi (Vannosy, Vanossa) családot. A hivatalnokfamília előző nemzedékének képviselői a 17. század második felében tűntek fel Magyarországon.⁵² Vannosi Lőrinc, a család legismertebb tagja 1683-ban élelmezési tisztként működött Győrben. 1689-ben Székesfehérvárra neveztek ki harmincadosnak és tiszttartónak. Nem kisebb érdemek fűződnek a nevéhez, mint Székesfehérvár újjáépítése, lakosokkal betelepítése, valamint a városi élet újraindításának megszervezése.⁵³ Feltételezhetően közeli rokonságban állt a székesfehérvári nagyhatalmú tisztviselővel a budai Vanossi család (Vanossa, Varosa), melynek Franz Christoph névre keresztelt tag-

⁴⁹ Bónis 1962: 296., 309.; MOL A 14. 1701. Nr. 74., Fallenbüchl 2002: 273.; MOL E 210. 96. Szolnok Nr. 5.

⁵⁰ Ceresola életét részletesen ismerteti Schoen Arnold tanulmánya (Schoen 1959.).

⁵¹ Géra 2009: 93. (304. sz.)

⁵² Fallenbüchl 2002: 343.

⁵³ 1702-ben az uralkodó nemességet adományozott a családnak. Fallenbüchl 2002: 343., Fallenbüchl 1979: 29.

ját 1711-ben szindikusnak választották.⁵⁴ Ez utóbbi 1737-ig, polgárjogának elvesztéséig gyakorlatilag tetszése szerint alakította Buda közéletét, sikeresen dacolva az üzelmek megfékezésére kiküldött királyi biztosokkal.

A 17. század végén a város legtehetősebb kereskedőcsaládjai a Cetto, a Pistoli és a Brentano famíliák voltak. „Fűszeres boltnak” nevezett üzleteik kínálata a magas rangú katonatisztek, állami hivatalnokok, egyházi személyek, gazdag polgárok, vidéki magyar nemesek igényeinek kielégítésére szolgált. Drága kelmék, különféle rövid-árúk, keleti fűszerek, könyv készítéséhez szükséges festékek, papírok, bőrök és ún. nürnbergi (fém)árúk találtak vevőre az igényesen berendezett vízvárosi és várbéli boltjaikban. Stephano és Thadeus Pistoli, Jacobo Cetto, Fermo Franco és Bernardo Brentano Castello szoros kapcsolatban álltak, s változó formációban közös társaságba tömörültek a Nürnbergben élő Brentano Monticellivel és Brentano Cimarollával. A korszak végére azonban a háború által kiváltott gazdasági válság hatására a kereskedőcsaládok kivétel nélkül csődközeli állapotba kerültek. Brentano Castello özvegyének jogi képviselőjét a második férje, az akkor már városbíró Rüdiger Kaspar Keppeler látta el. Jacobo Cetto özvegye pedig a család legnagyobb hitelezőjéhez, a rác Johann Georg Metokovicshoz ment nőül. Az itáliai eredetű családok közül leginkább Cettóék őrizték meg korábbi befolyásukat. Az ifjabb Jacob, amint lehetett (1726) megszerezte a polgárjogot és apja örökébe lépett az üzletben.⁵⁵ Később hitvese, Franziska Keppeler nyitotta meg számára az utat a Belső Tanácsba, majd a városbírói (1741–1751) és a polgármesteri székbe (1751–1755). Benedikt Franz (1731–1799) névre keresztelt fiúk a városi közélet helyett egyházi pályára lépett. Piarista szerzetesnek állt, majd a tatai rendi iskola igazgatójának nevezték ki. Tudományos műveivel, hitvitáival nagy hírnévre tett szert az országban.

A forrásokban egyetlen itáliai származású egyházi személy tűnik fel, a vízvárosi vikárius, a többek között olaszul is beszélő, sokszor csak „don Thomaso” névvel illetett Thomaso Raspassani. Német nyelvtudása nem lehetett kifogástalan, mert az atyát sértegető egyik polgárasszony elsősorban nyelvi hiányosságait vetette a szemére.⁵⁶ A 18. század elején két magánszemély építtetett kápolnát a budai határban, mindketten az említett itáliaiak közösségbe tartoztak. Jacobo Cetto a Városmajor határában a Szentháromság tiszteletére emeltetett kápolnát. A Kéményseprő- vagy Vérehulló Szűz Mária-kápolnát, körülbelül a mai krisztinavárosi plébániatemplom helyén, Peter Paul Franzin kéményseprő polgár alapította.⁵⁷

A 17. század utolsó évtizedében aránylag sok neolatin eredetű családnévre bukkanhatunk, ezek nagyobb része vélhetően itáliai származásra utal, a második legnépesebb csoport a katalánoké, majd a „franciáké”. A pápa kereszties hadjáratra szólító

⁵⁴ Géra 2009: 78. (211. sz.),

⁵⁵ BFL IV.1002.u. 1. köt.

⁵⁶ Géra 2009: 169. (937. sz.)

⁵⁷ BFL IV.1002.a. VI. köt. 1707.06.16., 1707.11.10.

bullája élénk visszhangra talált a spanyol Habsburgok alattvalói körében, így Buda visszavívásakor a legtöbb külhoni önkéntes a katalánok közül került ki. A történeti hagyomány szerint az ostrom után katalán kézművesek egy csoportja telepedett le Újlakon.⁵⁸ A katalán telepesekekről azonban semmilyen írásos bizonyíték nem maradt, talán elvándoroltak vagy a pestis áldozatai lettek. A hivatalnokok (például Fonseca) és a katonák soraiban időnként elő-előfordultak ibériai jövevények. 1691-ben például a baszk Juan Areyzaga (Areyçaga) lett a budai vár helyettes parancsnoka.⁵⁹ „Spanyol” anyanyelvű lakosok nagyobb létszámban 1716 elején jelentek meg Budán a vár védelmére kirendelt Ahamuda-ezred soraiban. A katonákat a kaszárnyákon kívül, főként Újlakon szállásolták el, ahol többen német nőkkel kötöttek házasságot. Fallenbüchl Zoltán figyelt fel arra az összefüggésre, hogy a spanyol katonák esküvőjén a tanú neve gyakran itáliai származásra utal. Ebből arra következtet, hogy a latin-mediterrán kultúrkörből származó spanyolok a nyelvrokon olaszokban közvetítőkre, támaszra találtak.⁶⁰

Eltérő mentalitás, kényszerű együttélés

A Budára tévedő utazó számára hűen tükrözte a lakosság sokszínűségét a város képe, ahol minden negyednek megvolt a maga sajátossága. A Vár védelmi funkcióján túl egyben az egyházi és a világi reprezentáció helyszínéül szolgált, a település legfontosabb kereskedelmi központja a Vízivárosban épült ki. A Tabán gazdasági életben betöltött szerepe a repülő hídnak köszönhetően ugyancsak nagy jelentőséggel bírt. A rácok lakta külváros, a Duna menti néhány házsorát leszámítva, kis vályog kunyhóival, zezzugos, utcahálózatnak csak jóindulattal nevezhető település-szerkezetével egzotikus, idegen világnak tűnt. Az Országútnak nevezett külvárosban, a városfalakon kívül kaptak helyet az olyan tűzveszélyes létesítmények, mint az ácsterek és a tégláégetők. A falusias jellegű Újlakon elsősorban szegényebb iparosok, földművesek éltek.

A Rákóczi-korszakban a hatalmi pozícióban lévő katolikus németek és a más anyanyelvű, gyakran más vallású városlakók között nyelvi vagy felekezeti hovatartozás miatt kirobbant konfliktusok nehezen érhetők tetten. A zsidók elleni fellépést elsősorban a városvezetés szorgalmazta, s a háttérben inkább a város joghatóságának megtagadása és az állami hatóságok védelmét élvezők iránti ellenérzés sejthető, nem a vallási különbség. Egyedül a magyarok helyzete tekinthető kivételesnek, mivel bennük potenciális zendülőket láttak. Arról nem maradt fent semmiféle adat, hogy valakit egyik-másik lakos magyar anyanyelve miatt sértegetett vagy bántalmazott

⁵⁸ Fallenbüchl 1977: 1194.

⁵⁹ Fallenbüchl 1977: 1194–1196.

⁶⁰ Feltételezését tovább erősíti, hogy az 1726–1730 között Pesten házasságot kötött „spanyolok” és házassági tanúik nevének vizsgálata azonos eredményt hozott. Fallenbüchl 1977: 1197–1198., 1200.

volna. A nagyobb csoportokat érintő sokszor sértegetésbe, tettegességbe torkolló viták általában a különböző céhek tagjai között pattantak ki, akik üzletük rontásával vádolták a másik felet. Ezek az összetűzések azonban az azonos etnikumhoz tartozók vagy az egyes céhen belüli mesterek körében jóval gyakrabban fordultak elő.

A fentebbi példák alapján megállapíthatjuk, hogy a betelepülő lakosság sokszínűsége nagy kihívást jelenthetett a városvezetés számára. Egy olyan városban, ahol még a szüretet sem lehetett tolmácsok nélkül lebonyolítani, illetve ahol egyszerre érvényesült a magyarországi és az osztrák szokásjog, ahol a tabáni rácok a saját súly- és mértékrendszerüket használták, könnyen elképzelhetjük, milyen nehézségekbe ütközött a mindennapi élet megszervezése, az egyes rendeletek végrehajtása. A történészek a korai városigazgatás vitás kérdéseit szemlélve hajlamosak a korszakban létrejött, gyakran egymásnak ellentmondó adatokat tartalmazó, nehezen értelmezhető iratanyag keletkezése mögött a hivatalnokok hozzá nem értését, emberi gyarlóságát vagy egyenesen szándékosságot feltételezni. Ez a megoldás lehetőséget ad bizonyos témakörök gyors lezárására. A már a kortárs városi „belső ellenzék” által is megfogalmazott vádak részben jogosan hangoztak el, de nem szabad figyelmen kívül hagyni – a sok egyéb tényező mellett – a különböző kultúrkörökből véletlenszerűen összejött lakosság együttéléséből fakadó mindennapi konfliktusokat, félreértéseket sem.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- IV.1002.u. Buda Város Tanácsának iratai. Polgárkönyv.
- IV.1002.y. Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek.
- IV.1002.z. Buda Város Tanácsának iratai. Hagyatéki leltárak.
- IV.1002.ee. Buda Város Tanácsának iratai. Tisztújítási iratok.
- IV.1009.i. Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekhivatali számadások.
- IV.1014.b. Buda Város Törvényszékének iratai.

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

- VII.202. A Rákóczi-szabadságharc iratai 1703–1711.

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- A 14 Magyar Királyi Kancellária. *Insinuata Consilii Bellici*.
- A 28 Magyar Királyi Kancellária. *Litterae Civitatum. Budensis 1695–1714*.
- E 210 Magyar Kamara Archivuma. *Miscellanea*.
- G 16 I.2.d. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Munkácson maradt rész. Katonai iratok.

IRODALOM

- Bánkúti Imre 1996: *Pest–Pilis–Solt vármegye a Rákóczi-korban*. I. kötet. Budapest.
- Bónis György 1962: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686–1708*. Budapest.
- Dóka Klára 2008: Pest–Pilis–Solt megye népességi és nemzetiségi viszonyai (1701–1840) In: Soós István (szerk.): *Tanulmányok Pest megye monográfiájához II*. Budapest, 265–360.
- Dümmerth Dezső 1968: *Pest város társadalma 1686–1696*. Budapest.
- Fallenbüchl Zoltán 1977: Spanyolok Magyarországon a 18. században. *Századok* (71.) 6. 1192–1230.
- Fallenbüchl Zoltán 1979: Az újkori államigazgatás kezdetei Székesfehérvárott. *Székesfehérvár évszázadai* (4.) 1688–1848. Székesfehérvár, 27–42.
- Fallenbüchl Zoltán 2002: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Adattár. Budapest.
- Gárdonyi Albert 1916: Buda város közigazgatása s közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. *Századok* (50.) 477–502., 585–619.
- Géra Eleonóra Erzsébet 2009: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707*. Budapest.
- Schmall Lajos 1899: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. I–II. kötet Budapest.
- Schoen Arnold 1959: Il periodo Budense del capomaestro Ceresola. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* (6) 3–4. 375–382.
- Wellmann Imre 1954: A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó iratok a Budapesti 1. sz. Állami Levéltárban. *Levéltári Közlemények* (25.) 211–221.

Egy kutatás első tapasztalatai a magyarországi rendi polgárság társadalmi viszonyairól a 19. század első felében. Adatok a polgárok származáshelyéről*

A kutatásról

Ez az írás egy jelenleg is folyó kutatás első tapasztalatainak és részeredményeinek ismertetésére vállalkozik. A szóban forgó munka középpontjában álló kérdés az, hogy milyen változások tapinthatók ki a magyarországi rendi polgárság társadalmi összetételében a 19. század első felében. A vizsgálat általánosabban tehát a magyarországi rendi társadalom fokozatos felbomlásának, átalakulásának problémaköréhez kapcsolódik.

A magyar történetírásban az 1980-as évek végétől, 1990-es évek elejétől jelentek meg erőteljesebben azok a felvetések, amelyek a reformkori városi polgárság előző évtizedekben elhanyagolt kutatásának fontosságára hívták fel a figyelmet. Az is megfogalmazódott ugyanakkor, hogy felül kell vizsgálni a korszak rendi polgárságáról a szakirodalomban korábban kialakított, meglehetősen egyoldalú, döntően negatív képet, elmélyültebb elemzésekre van szükség.¹ E program megvalósítása érdekében az egyik lehetséges kutatási irányt az egyes városok polgári társadalmának részletesebb vizsgálata jelentheti. Korábban, Kassára irányuló kutatásaim során magam is az előbbire tettem kísérletet. Munkám során azonban mind jobban zavart, hogy elemzési eredményeimet nem tudom országos kontextusba helyezve értelmezni, mivel csupán néhány város társadalmáról készültek összehasonlításra alkalmas kutatások.² Ez a probléma vezetett arra az elhatározásra, hogy kísérletet tegyek a rendi polgárság társadalmi összetételében bekövetkezett változások országos léptékű, az adott forráslehetőségek mellett minél teljesebb körű, egységes szempontok szerinti vizsgálatára.

* A tanulmány az MTA TKI 01210. sz. kutatása mellett az OTKA K 83 731 sz. pályázata és az Európai Szociális Alap TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003 sz. program támogatásával készült.

¹ Benda Gyula 1989-ben például egyenesen a korabeli „városi polgárság rehabilitációját, történeti teljesítményének utólagos elismerését” sürgette. Benda 2006 [1991]: 345. Lásd még például Halmos 1991. Legutóbb Bácskai Vera tekintette át ezt a kérdéskört átfogó jelleggel, lásd Bácskai 2006.

² Lásd például Debrecenre Rácz 2000; Győrre Balázs 1980; Kőszegre Tilcsik 2000; Pest társadalmára Bácskai Vera tanulmányait (2007 [1972]; 2007 [1979]; 2007 [1988]), Pozsony vonatkozásában Tóth Árpád elemzéseit (Tóth 2000; 2005; 2009.); illetve Kassára Czoch 1997 és 2009.

A 19. század első felében azonban nem készültek sorozatban olyan helyi, vagy országos összeírások, amelyek a városi polgárjoggal rendelkező lakosságot következetesen, az egyes polgárok gazdasági, társadalmi viszonyaira, tehát például a rájuk kivetett adó mennyiségére, foglalkozásukra, birtokaikra, vallásukra, származáshelyükre, családi helyzetükre, háztartásuk összetételére vonatkozó adataival együtt számba vették volna.³ E tekintetben egyedül az 1828-as összeírás jelent kivételt, de ennek adatsorai „csupán” arra nyújtanak lehetőséget, hogy egyetlen időmetszetre vonatkozóan, pillanatfelvétel szerűen alkossunk képet a polgárok társadalmáról, elsősorban foglalkozási megoszlásuk és vagyoni viszonyaik alapján.⁴ Egy-egy városban ugyan néha előfordult, hogy átfogó jelleggel számba igyekeztek venni a polgárjoggal rendelkező lakosságot, de erre csak bizonyos alkalmanként és nem minden városban került sor, vagy legalábbis az ilyen összeírások nem egyformán maradtak fenn a levéltárakban. Ráadásul ezek a források nem tartalmazzak rendszeres társadalomtörténeti elemzéshez felhasználható adatokat, mivel a polgárjogúaknak többnyire csupán a nevét rögzítik. Mindezen tényezőket mérlegelve végül arra a döntésre jutottam, hogy a reformkori – pontosabban a 19. század első felében élt – polgárság társadalmi viszonyainak, a változások felvázolását is lehetővé tevő országos léptékű elemzésére a legalkalmasabb forráscsoportot azok a feljegyzések jelentik, amelyek az egyes városokban polgárságot elnyerő személyek polgárrá fogadása kapcsán keletkeztek. A magyar szakirodalomban mindeddig csak néhány kísérlet történt arra, hogy egy-egy város esetében az új polgárokról fennmaradt adatok alapján vizsgálják a korabeli rendi polgárságot.⁵ Ezen munkákon túl, több városra terjedően, az összehasonlítás igényével egyedül Bácskai Vera végzett hasonló elemzést: három szabad királyi és két mezővárosi jogállású dunántúli város, Kőszeg, Sopron, Székesfehérvár, illetve Nagykanizsa és Szombathely esetében vizsgálta az új polgárok származási és foglalkozási összetételét a 19. század első felében.⁶

A polgárrá válás korabeli közigazgatási szabályozása szerint a polgárságra pályázó személynek elsőként kérvényt kellett benyújtania a városi tanácshoz, amelyben indokolta kérését. Bizonyosságot kellett tennie továbbá törvényes származásáról, vallásáról, tisztaságáról, a polgári létet biztosító vagyoni helyzetéről, illetve

³ Lásd részletesebben Bácskai 1969.

⁴ Ezt az egyébként alapvetően hiánypótló elemzést Bácskai Vera végezte el: Bácskai 1988: 176–185.

⁵ Debrecen esetében Rácz István, Győrre Balázs Péter, Kőszegre Tilcsik György, Pozsonyra pedig Tóth Árpád végzett ilyen elemzést. Tilcsik Györgynek és Tóth Árpádnak ezúton is köszönöm, hogy adataikat önzetlenül rendelkezésemre bocsátották. Jómagam Kassa új polgárait vizsgáltam. Bár mindegyik munkát felhasználhattam, meg kell jegyezni, hogy a győri feldolgozás a többenél kevésbé részletes, a debreceni vizsgálatban pedig, amely visszanyúlik a 18. század évtizedeire is, az új polgárok társadalmi összetételében bekövetkezett változások bemutatására éppen az általunk középpontba állított időszakra vonatkozóan kisebb hangsúly esik. Lásd Balázs 1980; Rácz 2000; Tilcsik 2000; Tóth 2000 és 2005; Czoch 2003.

⁶ Bácskai 2003.

megélhetése forrásáról. Ha más településről érkezett, az ottani adminisztráció által kiállított „elbocsátó levelét” is be kellett mutatnia. A polgárság felvételére vonatkozó beadványt a városi tanács, a választott község képviselőivel együtt megvizsgálta, és a városi tanács üléseiről vezetett jegyzőkönyvek rögzítették a polgári kiváltság kérvényezésének tényét. A pályázó személyének, papírjainak, életkörülményeinek ellenőrzését követően aztán a város vezetése döntött a polgárjog odaítéléséről. Ezt a döntést a városi tanácsi ülések jegyzőkönyvei szintén rögzítették. Emellett azonban számos városban külön nyilvántartást is vezettek az új polgárokról, amelyet magyarul „Polgárkönyvnek” neveztek. Ezek az 1800-as évektől kezdődően már számos helyen rendszeresen táblázatos formában készültek. A polgárkönyvekben a polgár neve mellett feljegyzett adatok ugyanakkor városonként kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak. Mindenesetre itt, összefoglalóan a következő típusú adatok szerepelhettek: az új polgár foglalkozása, vallása, származáshelye, családi állapota, polgári származású-e vagy sem, életkora, a polgárjogért fizetett összeg, a felvétel napja sőt esetenként még a polgár apjának, illetve az új polgárért kezességet vállalóknak a neve is. Végül, a városi vezetésnek évente táblázatos kimutatást kellett készítenie a Helytartótanács számára a felvett új polgárokról és az általuk fizetett díjakról. Ezek a táblás jegyzékek a polgárkönyvhöz hasonló adatokat tartalmaztak, és hasonlóképpen, városonként szintén nem voltak teljesen egységesek. Az új polgárokról vonatkozó adataimat e három típusú forrásból gyűjtöttem össze. Az adatgyűjtést jelentősen megkönnyítette volna, ha a Helytartótanács városi osztályán a városok által felterjesztett kimutatások hiánytalanul rendelkezésre állnának. Ezek azonban sajnos csak elszórtan maradtak fenn az általam vizsgált időszakból. Egyrészt, amint arról a Helytartótanács ismételt felszólításai, sürgető levelei tanúskodnak, adatszolgáltatási kötelezettségének nem mindegyik városi adminisztráció tett rendszeresen eleget. A fő problémát azonban az jelenti, hogy az új polgárokról felterjesztett kimutatásokat a befizetett polgári taksák miatt a polgári ügyosztályról átküldték a számvevőségnek, ez utóbbi iratanyagát azonban a későbbiekben leselejtezték.⁷ Ennek következtében az adatok döntő részét közvetlenül az egykori szabad királyi városok levéltárai anyagából kellett összegyűjteni.⁸

Az adatgyűjtés körének egyértelmű meghatározása érdekében az elemzést a korszakban a rendek által is elismert magyarországi szabad királyi városok körére korlátoztam. Ehhez az 1843/44-es országgyűlés által a szabad királyi városok belső rendtartásának és országos politikai állásának megreformálására kidolgozott törvénytervezetet vettem alapul, ugyanis ennek a melléklete felsorolja a rendek szerint

⁷ A felterjesztett új polgárokról készült jegyzékek, illetve az ezzel kapcsolatos levelezés megtalálható: MOL C. 49. F. 4. A selejtezésről lásd Felhő–Vörös 1961: 40.

⁸ Sajnos, rögtön hozzá kell tenni, hogy az egyes városok eltérő írásos gyakorlata, illetve a levéltári anyag fennmaradásának különbségei miatt a helyi adatgyűjtés sem járhatott mindenütt kielégítő eredménnyel.

ekkor szabad királyi városnak minősülő településeket.⁹ A kutatás jelenlegi szakasza az itt feltüntetett hat horvátországi városra (Varasd, Pozsega, Kapronca, Kőrös, Károlyváros, Zengg) sem terjed ki egyelőre, vagyis az adatgyűjtésnél első körben mindösszesen 41, a rendek által szabad királyi városként elismert települést vettem alapul.

Annak érdekében, hogy az újonnan polgárrá váló személyek vizsgálatán keresztül a polgárság egészének társadalmi összetételére is jobban következtetni lehessen, továbbá, hogy a vizsgált időszak folyamán végbement változásokról képet alkothassak, az elemzéshez két ötéves mintavételi időszakot határoztam meg: az 1800 és 1804 közötti, illetve az 1843 és 1847 közötti periódusban polgárrá váló személyekre irányult az adatgyűjtésem. Amennyiben egyes évekből nem voltak adatok, úgy a hozzájuk legközelebb esőket vettem figyelembe. Az elemzéshez létrehoztam egy személyi szintű adatbázist, amelyben a polgár neve mellett a polgárrá válása kapcsán keletkezett és általam feltárt forrásban szereplő adatokat rögzítettem.¹⁰

Adatok a polgárok származásáról

Ennek az írásnak a keretében a továbbiakban az említett adatbázis alapján az új polgárok származási helyére vonatkozó adatok első, korántsem kimerítő elemzésére szorítkozom. A szabad királyi városokban polgárságra sikerrel pályázók származási helyét, amennyiben az új polgárok jegyzéke táblázatos formában készült, többnyire a „locus originis” vagy később magyarul a „származása helye” címet viselő rovatban tüntették fel. Nem táblázatos feljegyzések esetében legtöbbször az „oriundus” kifejezés szerepel. A származási helyet azonban nem lehet feltétlenül az illető szülőhelyével azonosítani. A születési helyre csak igen kevés esetben utalnak egyértelműen.¹¹ A helybelinek tekintett új polgárokat a latin nyelvű források leggyakrabban a „hujas”, a magyar nyelvűek pedig a „kebelbeli” kifejezéssel jelölték. Csakhogy nem zárhat-

⁹ *Törvény Czikkelly. A királyi Városokról.* Pozsony, 1843. A kimutatáson mindösszesen 48 magyarországi és horvátországi város neve olvasható, de a városi szavazatok meghatározásánál, amihez a kimutatás elsősorban készült, csak 47 várossal számoltak, mivel Bélabányát Selmezbányával együtt vették figyelembe, amelyek egyébként közös városi tanácsi igazgatás alatt is álltak. A vizsgált korszakban a szabad királyi városi státusz egyértelmű meghatározását az nehezíti, hogy az 1687. évi 17. törvénycikk értelmében az uralkodó által adományozott kiváltság csak a rendek jóváhagyását kifejező országgyűlési becikkelyezést követően emelkedhetett törvényerőre, a rendek ugyanakkor a korszakban akadályozni igyekeztek a szabad királyi városok számának szaporítását. Így fordulhatott elő, hogy például Pécsset, vagy később Aradot szabad királyi városként kezelte az uralkodó, illetve a központi kormányzások, miként az a Helytartótanács Városi ügyosztályának (Departamentum civitatense) korabeli anyagait vizsgálva is látszik, a rendek felfogása szerint azonban nem minősültek annak, így önálló országgyűlési képviseletük sem lehetett.

¹⁰ Az itt rendelkezésre álló korlátozott keretek miatt helytakarékosági okokból eltekintek az adatbázis összeállításához az egyes városi levéltárak anyagából felhasznált források pontos jelzeteinek tételes felsorolásától.

¹¹ Így például Szentgyörgy városában, vagy az 1840-es években Esztergomban.

juk ki, hogy adott esetben kebelbelinek vettek olyan új polgárt is, aki például a polgári jog megpályázását jóval megelőzően telepedett meg az adott városban, bár nem ott született. A származásra utaló adat tehát a születési hely mellett egyszerűen azt a települést is jelölhette, ahol a polgárrá váló személy a kiváltság elnyerése előtt megtelepedett lakosnak számított, illetve ahol a polgárjog igénylése előtt tartózkodott.

Voltak továbbá olyan városok is, ahol a származás helyett a nemzetiség („natio”) kategória szerepelt a feljegyzésekben. Ilyenkor a bejegyzések az új polgárt például „hungarus”, „germanus”, „slavus” vagy „bohemus”, stb. módon jelölték, csakhogy ez a vizsgált korszakban korántsem egyértelműen a nemzeti hovatartozásra, hanem pusztán a földrajzi származási helyre is utalhatott. Ezeket az adatokat a jelen elemzésénél nem vettem figyelembe.

1. 1. tábla: Az új polgárok származási helye a 19. század elején (1800–1804)*

	<i>Helybeli</i>	<i>Magyarország más vidékéről</i>	<i>A Habsburg birodalomból</i>	<i>Külföldről</i>	<i>Ismeretlen</i>	<i>össze- sen</i>
Szám	1542	817	283	193	403	3238
százalék	48	25	9	6	12	100

* A táblázat az első vizsgálati időmetszetre vonatkozó összes adatot tartalmazza, ezért egyes városok forrásadottságai miatt magában foglal 1799-ből, 1805-ből és 1806-ból származó adatokat is!

1. 2. tábla: Az új polgárok származási helye a 19. század közepén (1843–1847)*

	<i>Helybeli</i>	<i>Magyarország más vidékéről</i>	<i>A Habsburg birodalomból</i>	<i>Külföldről</i>	<i>Ismeretlen</i>	<i>össze- sen</i>
szám	2389	1116	365	175	566	4611
százalék	52	24	8	4	12	100

* A táblázat a második vizsgálati időmetszetre vonatkozó összes adatot tartalmazza, ezért egyes városok forrásadottságai miatt magában foglal 1841-ből és 1842-ből származó adatokat is!

A 19. század eleje és közepe között, országos viszonylatban vizsgálva, az újonnan felvett polgárok származási összetételében, a fenti felosztás (1.1. és 1.2. táblák) szerint nézve, nagyon jelentős átrendeződések nem következtek be.¹² A statisztikai elemzés csupán kisebb módosulásokra utal. Először is, valamelyest növekedett

¹² A „helybeli” rovat értelemszerűen a forrásokban helyinek jelzett új polgárokat foglalja magában. A „Magyarország más vidékéről” elnevezésű rovatba soroltam mindazokat, akik a magyar koronához tartozó területekről származtak. Vagyis ez esetben nem a korszakban érvényes közigazgatási határokat vettem figyelembe, tehát ide soroltam az Erdélyből származóakat is. Külföldinek itt azokat tekintetem, akik a Habsburg birodalom határain kívülről érkeztek.

azoknak az aránya, akik helybelinek minősítve pályáztak sikerrel a polgárjogra: ők a század közepén már valamivel több, mint a felét tették ki az új polgároknak (miközben arányuk a század elején is csak alig valamivel maradt el ettől). Velük szemben valamelyes csökkenést tapasztalhatunk mind a Magyarország más vidékeiről, mind a Habsburg birodalom tartományaiból, mind a birodalmi határokon túlról érkezők arányában.

Érdekes azonban az országos átlag mögé tekintve azt is szemügyre venni, hogy miként alakult a helyiek aránya az egyes városokban. Ezt az összehasonlítást csak azoknak a településeknek az esetében végeztem el, ahol az ismeretlen esetek aránya nem haladta meg az összes polgári felvétel 15%-át.¹³ Ezért az első időpontban csak mindösszesen 15, a másodikban pedig 19 település esetét vizsgálhattam részletesebben úgy, hogy a mintában szereplő városokat a helybeli származásúak arányának nagysága szerint növekvő sorrendbe rendeztem.

2. 1. táblázat: A helybeliek aránya, 1800–1804*

%	Város
17	Újvidék
26	Pest
37	Kassa
40	Győr
41	Eperjes
51	Buda
51	Kőszeg
52	Pozsony
55	Komárom
56	Esztergom
60	Kisszeben
62	Székesfehérvár
64	Modor
65	Sopron
84	Debrecen

2. 2. táblázat: A helybeliek aránya, 1843–1847*

%	Város
34	Pest
44	Győr
45	Kassa
45	Nagyszombat
48	Buda
52	Komárom
55	Pozsony
55	Sopron
56	Esztergom
58	Kőszeg
67	Késmárk
67	Székesfehérvár
70	Bazin
74	Zólyom
76	Modor
81	Debrecen
84	Szentgyörgy
93	Szabadka
95	Szeged

* A táblázatokban csak azon városok szerepelnek, melyekről egynél több évre vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok, és az ismeretlen esetek aránya nem haladja meg a 15%-ot.

¹³ Ezzel a megszorítással országos összesítésben az első időmetszetben szereplő új polgárok mintegy 86%-a, a másodikban pedig 80%-a vizsgálható.

A két időpontra összeállított listát összehasonlítva (2.1. és 2.2. táblák) elsőként arra érdemes felhívni a figyelmet, hogy az országos szinten kimutatott, enyhén növekvő tendenciával ellentétesen alakult a helyiek aránya négy város – Buda, Komárom, Sopron és Debrecen – esetében is. A legmarkánsabb eltérés e tekintetben Sopronnál mutatkozik, ahol éppen 10%-os csökkenést mutat a helyiek részesedésének aránya az új polgárok között. A másik három város esetében a csökkenés ennél jóval kisebb mértékű, egyaránt mintegy 3%-os csupán.

A 19. század elején a mintában szereplő városok közül Újvidéken voltak a legkisebb arányban a helybeli származású új polgárok. Ezt – részben legalábbis – talán a város fekvésével hozhatjuk összefüggésbe. De a második helyen álló Pest esetében is, az országos átlagnál jóval alacsonyabb mértékben, csupán az új polgárok 26%-a származott ekkor a helybelinek tekintett városi lakosságból. A korabeli országos átlagánál (48%) kisebb arányban voltak még az új polgárok között a „kebelbeliek” Kassa, Győr és Eperjes városában, míg az országos átlag körül, illetve azt csak némileg meghaladó mértékben alakult arányuk Buda, Kőszeg és Pozsony esetében. Az új polgárok között már markánsabb többséget alkottak a helybeliek ekkor, sorrendben említve, Komárom, Esztergom, Kiszzeben, Székesfehérvár, Modor és Sopron esetében. Ez utóbbi csoporttól is arányaiban jelentősen különbözve a sort Debrecen zárja, ahol csupán 15%-ot tettek ki a nem helybeli származású új polgárok az összes felfogadott között.

Az 1840-es években az országos átlagnak megfelelően, illetve az alatti mértékben alakult a helybeliek aránya hat város, növekvő sorrendben: Pest, Győr, Kassa, Nagyszombat, Buda és Komárom esetében. Pest, mint az ország tényleges fővárosává ekkor váló település e tekintetben is megmutatókozó nyitottsága érthető. A második helyen álló Győr esetében földrajzi fekvése mellett talán a város dinamikus gazdaságának, korabeli kitüntetett kereskedelmi szerepének hatását sorolhatjuk fel pozíciója magyarázatként.¹⁴ Tőle azonban alig marad el Kassa és Nagyszombat, és mindkettő valamivel megelőzi Budát. Továbbá, míg a helybeliek aránya az országos átlag körül, illetve azt csak némiképp meghaladó módon alakul Komárom, Pozsony, Sopron, Esztergom esetében, és talán ide sorolható még Kőszeg is, az itt számba vett városok közel fele, (tizenkilencből kilenc) erősen az országos átlag feletti mértékben (jóval 60% feletti arányban) fogadott polgárai közé helybelieket. E lista végén, az északnyugati határszélen, Pozsony vonzáskörzetében fekvő kicsiny Szentgyörgy városát leszámítva a három nagy népességű alföldi városunkat találjuk: Debrecent (81%), Szabadkát (93%) és Szegedet (95%), ahol szinte alig akadtak olyanok, akik e városokba máshonnan betelepülve folyamodtak volna sikerrel a helyi polgárjogért.

Kérdés azonban, hogy vajon a nagy alföldi városaink polgárságának ilyen mértékű belterjes jellegét mennyiben magyarázza a városi vezetés, illetve a kiváltságolt elit

¹⁴ Győr korabeli kitüntetett kereskedelmi szerepére és dinamikus gazdaságára nézve lásd például Bácskai 1986.

bezárkózó magatartása, és mennyiben járulnak ehhez hozzá más tényezők, úgysis, mint e városok fekvése, gazdasági jellege, illetve a lakosságuk nyelvi adottságai?

Mint arra már utaltunk, a Habsburg birodalom tartományaiból érkezők országos viszonylatban, a minta alapján, a század elején az új polgárok 9%-át (283 fő), a század közepén 8%-át (365 fő) jelentették. A külföldieknek soroltak pedig országos viszonylatban a század elején az új polgárok között 6%-ot (összesen 193 fő), a század közepén pedig 4%-ot (175 fő) tettek ki. E két csoport együttvéve az új polgárok 15%-át, illetve 12%-át alkotta. A vizsgálathoz ezt a két csoportot most összevonva veszem figyelembe, mint a „nem magyarországi” származású polgárok körét, és a továbbiakban őket fogom röviden külföldinek jelölni. A városokat az összehasonlítás érdekében a nem magyarországi származásúak arányát tekintve ismét növekvő sorrendbe állítottam és megint csak azokat a településeket vizsgáltam, ahol az ismeretlen esetek az összes 15%-át nem haladták meg (3.1. és 3.2. táblák).

3.1. táblázat: A nem magyarországiak aránya 1800–1804*

%	Város
1	Debrecen
3	Modor
4	Kisszeben
7	Székesfehérvár
11	Esztergom
11	Komárom
13	Eperjes
14	Kőszeg
14	Sopron
15	Kassa
19	Győr
21	Buda
30	Pozsony
32	Pest
34	Újvidék

3.2. táblázat: A nem magyarországiak aránya 1843–1847*

%	Város
0	Szabadka
0	Szeged
0	Zólyom
1	Debrecen
2	Késmárk
3	Bazin
5	Szentgyörgy
6	Székesfehérvár
7	Komárom
8	Kőszeg
9	Esztergom
10	Modor
11	Győr
11	Kassa
13	Buda
16	Nagyszombat
20	Sopron
24	Pozsony
29	Pest

* A táblázatokban csak azon városok szerepelnek, melyekről egynél több évre vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok, és az ismeretlen esetek aránya nem haladja meg a 15%-ot.

1800 és 1804 között az országos mutató körül alakult Eperjesen (13%), Kőszegen (14%), Sopronban (14%), és Kassán (15%) a nem magyarországi származásúak aránya. Az új polgároknak már közelítőleg egyötöde külföldi Győrött (19%) és Budán (21%), és az egyharmad körül alakul Pozsonyban (30%), illetve Pesten (32%), és végül Újvidéken, ahol az arányuk ekkor a legmagasabb a vizsgálatba vont városok közül. Újvidéken azért nem kell azt feltételeznünk, mintha a polgárok tömegeiben külföldiek lettek volna. A magas arányszám mindössze 12 főt takar az összesen 35 új polgár közül. Ezt a mutatót, részint legalább is, nyilván a város fekvésével magyarázhatjuk: a külföldiek majdnem fele, 5 fő a török birodalomból területéről származott, mellettük további öt azonban az osztrák területekről érkezett, a két fennmaradó pedig Csehországból vándorolt ide.

A legkevesebb nem magyarországi származású új polgár, mindössze négy, pontosabban a Habsburg tartományokból betelepült személy, Debrecenben volt, akik az összesen 332, a vizsgált időszakban polgárrá fogadott személy alig valamivel több, mint 1%-át alkották. Modoron három, Kiszébenben pedig két fő volt ekkor nem magyarországi származású, mindannyian szintén a birodalom határain belülről jöttek, de az országos mutatónál alacsonyabb arányban voltak külföldiek a székesfehérvári, esztergomi és komáromi új polgárok között is.

A század közepén már 19 várost vizsgálhatunk e szempontból (Újvidék viszont kiesik ebből a körből, mivel ott ekkor az új polgárok több mint felénél semmilyen formában nem utaltak a származásra). A legnagyobb arányban a külföldiek ekkor Pesten (29%, 235 fő), illetve nála valamivel kisebb mértékben (24%, 79 fő) Pozsonyban vannak. A harmadik helyre Sopron jött fel, ahol éppen az új polgárok egyötödét (40 fő) teszik ki a határon túlról származók. Sopron mellett jelentősebben emelkedett érdekes módon a Modorra betelepülő és ott polgárrá váló külföldiek aránya, ám ez természetesen csak relatív, a magas százalék mögött kis számok állnak: mindösszesen 7 főről van szó, akik mind Cseh-, illetve Morvaországból érkeztek. Érdekes azonban, hogy a polgárrá váló külföldiek Modoron nagyobb arányban és számban fordulnak elő, mint a mellette fekvő, vele nagyjából azonos méretű Bazinban (1 fő), illetve a csak valamivel kisebb Szentgyörgyön (4 fő). Jelentősebben visszaesik azonban Budán a külföldiek aránya, az 1840-es években már csak 13%-ot (33 fő) tesznek ki. Az adataink azt sugallják, hogy a külföldről érkezők már a század elején is inkább Pesten, mint Budán telepedtek meg, és ez a tendencia a század közepére még inkább felerősödött.

A már említett Bazin és Szentgyörgy mellett szintén jelentéktelen a külföldiek száma és aránya Késmárkon is (1 fő), de ez a helyzet Debrecenben is, ahol a század első éveikhez hasonlóan a század közepén szintén csupán négy nem magyarországi származásút azonosíthatunk az új polgárok között. Végül pedig, egyetlen külföldi sem akadt Zólyomban, Szabadkán és Szegeden (ez utóbbi városban azonban a származásra utaló adatok a forrásadottságok miatt a század közepén csak két évre vonatkozóan elemezhetők). Néhány kicsiny, és központi szerepkörük szerint jelentéktelen

városka mellett tehát a külföldiek arányát tekintve is a legalacsonyabb mutatókkal a nagy alföldi városaink esetében találkozunk.

Összegzésként a polgárok származáshelyére vonatkozó első elemzésünk tanulságait a következőképpen foglalhatjuk össze: Az országos mutatók szerint a polgárok között csak kis mértékben emelkedett a helybeliek aránya a 19. század első felében. Ez a néhány százalékpontos, bár világosan kimutatható növekedés azonban véleményem szerint mégsem jogosít fel arra, hogy a vizsgált időszakban a rendi polgárság markáns bezárkózási folyamatáról beszéljünk. Főképpen pedig, ezt a jelenséget nem lehet teljesen általánosítani. Az országos mutatók mögé pillantva az egyes városok között jelentős különbségek mutatkoznak a helybeliek arányszámának alakulását tekintve. Míg bizonyos városok esetében adataink mind nagyobb fokú társadalmi-politikai nyitottságra, mások esetében, ezzel éppen ellentétesen, egyre szigorúbb elzárkózásra utalnak. A korabeli polgárság társadalmi összetételében bekövetkezett változások helyes értelmezése érdekében tehát a helyi viszonyokat, sajátosságokat, területi különbségeket mindenképpen figyelembe kell venni.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL) Helytartótanács, Departamentum Civitatense (C. 49.)

Törvény Cikkely. A királyi Városokról. Pozsony, 1843

Štátny Archív v Bratislave, Pobočka Modra, Magistrat Mesta Jur, Administrative a Súdne písomnosti Ka 1. Protocollum.

IRODALOM

Balázs Péter 1980: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején.* Budapest.

Bácskai Vera (szerk.) 1969: *A területi levéltárakban őrzött feudáliskori összeírások jegyzéke.* I–III. Kézirat, Budapest.

Bácskai Vera 1986: Adalékok az 1840-es évek gabonakereskedelmének történetéhez. *Agrártörténeti Szemle*, 1–2. 262–272.

Bácskai Vera 1988: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest.

Bácskai Vera 2003: Befogadás és bevándorlás a dunántúli városokban a 19. század első felében. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 11–12. Május, 103–110.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, 15–37.

- Bácskai Vera 2007 [1972]: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban a választók és megválasztottak összetétele alapján. In: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon* I. Budapest, 221–267.
- Bácskai Vera 2007 [1979]: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1735–1830). In: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon* I. Budapest, 269–306.
- Bácskai Vera 2007 [1988]: Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években. In: Uő: *Városok és polgárok Magyarországon* I. Budapest, 313–344.
- Benda Gyula 2006 [1991]: A polgárság fogalmának történeti értelmezhetősége. In: Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 341–349. (eredetileg *Századvég*, 1991. 2–3. 169–176.)
- Czoch Gábor 1997: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. Budapest, Kandidátusi értekezés.
- Czoch Gábor 2003: A kassai polgárság származási és foglalkozási összetétele a Liber Neocivium alapján (1781–1848.). In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60. éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 2003. 145–156.
- Czoch Gábor 2009: „A városok szíverei.” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony.
- Felhő Ibolya – Vörös Antal 1961: *A helytartótanácsi levéltár* (MOL kiadványai 1. sorozat: Levéltári leltárak 3.)
- Halmos Károly 1991: Polgár–Polgárosodás–Civilizáció–Kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a 19–20. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, 2–3. 131–166.
- Rácz István 2000: A civis fogalma. In: Uő: *Parasztok, hajdúk, civisek. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Debrecen, 225–271.
- Tilcsik György 2000: Adatok Kőszeg polgárságának összetételéhez (1781–1848). In: Baricska István - Söptei Imre (szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 111–156.
- Tóth Árpád 2000: A megőrzött presztízs. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesteriség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 151–175.
- Tóth Árpád 2005: Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. *Urbs Várostörténeti Évkönyv*, 1. Budapest. 241–268.
- Tóth Árpád 2009: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1790 és 1848 között*. Pozsony.

Tér és társadalom – ahogyan a pozsonyiak láthatták

(*Városhálózat és társadalmi mobilitás alulnézetből*)

A hazai várostörténet-írásban jelentős hagyománya van annak a fajta kutatásnak, amely egy-egy nagyobb terület városaira, illetve azok összességére irányul. Az ide sorolható munkák vagy – semlegesén – városállományról írnak, vagy pedig – a települések közötti kapcsolat jellegére utalva – városhálózatnak, városhierarchiának vagy városrendszernek minősítik tárgyukat. A hazai kutatás különösen erős a városhálózat elemzésében, amely kutatási téma eredendően a társadalomtudományos szemléletű vizsgálatoknak kínált és kínál kiváló alkalmazási lehetőséget.¹ A társadalomtudományos megközelítés ebben az esetben többek közt azt jelenti, hogy az ilyen elemzések a kortársak lehetséges elfogultságait kizárandó valamilyen külső megfigyelési pontot választanak maguknak, ahonnan az eszménynek tekintett objektivitásra törekedve és minél több releváns szempontot mérlegelve hasonlítják össze a kérdéses települések fejlettségét, funkcióit, és ehhez gyakorta kvantitatív eljárásokat hívnak segítségül. Az is a társadalomtudományos szemléletet bizonyítja, hogy a tudománytörténetileg korábbi, reflektálatlan városfogalommal ellentétben az ilyen kutatásokban nagy szerepet játszik a földrajzi nézőpont és a tér fogalma.

Tanulmányomban egy ehhez a témakörhöz kapcsolódó, ám a várostörténet-írásban aránylag újkeletű megközelítés alkalmazásával kísérletezem.² A dolgozat részben azon a hosszabb ideje folytatott – a pozsonyi társadalom 1780 és 1848 közti elemzésére irányuló – kutatáson alapul, aminek egyes részeredményeiről az utóbbi évek Hajnal István körüli konferenciáin már beszámoltam.³ Ugyanakkor továbbgondolása is a korábbi kutatásnak; jelen esetben ugyanis a pozsonyi német polgárságnak a régió városaihoz való viszonya foglalkoztat. Mivel magyarázható az, hogy a pozsonyiak szemében elsősorban a német polgársággal bíró települések számítottak jelentős városnak? S miért tűnt ehhez képest kevésbé fontosnak e települések rendi állása, földrajzi közelsége, sőt, anyagi fejlettsége, kereskedelmi szerepe, illetve fejlődésének üteme? (A magyarországi városoknak ezeket a jellemzőit elsősorban a Bácskai Vera és Nagy Lajos nevéhez fűződő, a piacközponti

¹ Gyáni 1997.

² A magyarországi evangélikus polgárság (1750 és 1900 közötti) hálózatait vizsgáló kutatásomat az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával folytatom. Az előadás illeszkedik a magyarországi rendi polgárság viszonyainak feltárására irányuló OTKA kutatás programjához is (azonosító száma: K 83731).

³ Tóth 2008a, Tóth 2008b, 2009b.

szerepkörre alapozott vizsgálat rekonstruált, és amit elsősorban ennek nyomán tudunk megítélni.⁴) Hogyan értelmezhető az az ellentmondásnak tűnő jelenség, hogy rangos pozsonyi polgárfamíliák – amint az a helyi német evangélikus házassági anyakönyvek elemzéséből kitűnik – nemritkán gazdaságilag jelentéktelen, „hanyatló” kisvárosok polgári családjaiból választottak házassági partnert, sőt nemegyszer Pozsonyt elhagyva azokba települtek át? Vajon a rendi tradíció elsődlegessége vezette az ilyen házasságokba (azaz: családi szövetségekbe) az érintetteket? Vagy lehetséges, hogy Bazin, Modor vagy éppen Kőszeg mint központok gazdasági „lemaradása” nem is számított egyértelmű ténynek a kortársak szemében? Kimondható-e, hogy tévesen ítélték meg a lemaradó városok jövőbeli esélyeit, vagy inkább úgy kellene fogalmaznunk, hogy valami sajátos racionalitást követtek tehetséges családok fiai, amikor ezeket a városokat választották felnőtt életük színhelyéül? Lehetséges, hogy elsősorban társadalmi jellemzőik, nem pedig gazdasági szempontok alapján minősítették magukban e városokat? Mit tudhatott és mit gondolt tehát egy-egy kisvárosról a korabeli pozsonyi polgár?

A tanulmány még az esettanulmány besorolásra sem tarthat igényt maradéktalanul, hiszen a felvetendő kérdésre csupán részleges választ kínál. A következőkben előbb a magát a problémát bontom ki: lehet-e létjogosultsága annak, hogy a városhálózatról mint egy-egy közösség számára kulturálisan meghatározott konstrukcióról beszéljünk. Ezután három különböző forrás és módszer segítségével azt igyekszem bemutatni, hogy mit tudhatunk meg arról, hogy a reformkori pozsonyi polgárok fejében milyen kép élhetett az őket körülvevő világ városairól.

A urbanitás jelenségkörének vizsgálata kapcsán a *térbeliség* fogalmának alapvetően két szinten lehet létjogosultsága. Ezek: a városon belüli térszerkezet egyfelől, illetve a város mint a településhálózat sajátos szerepet betöltő eleme másfelől. Az előbbi kérdéskör vizsgálatának módszertani eszköztárát sokáig az ún. chicagói iskola határozta meg, melynek szociológus tagjai az 1910-es évektől a biológia (ökológia) fogalmait kölcsönvéve írták le a városi társadalom térbeli jelenségeit – a szegregációt, a szukcessziót, az inváziót, a filtrációt, stb. A ihlet forrásaként kiválasztott tudományág a szociológia felől nézve megfelelt a kor kívánalmainak, és alkalmasnak tűnhetett a kitzűzött feladat megoldására: segítségével objektív képet lehetett festeni a városi társadalmak rendszerszerű működéséről. A különböző megfigyelési egységekre vonatkozó sokféle jellemző („változó”) precíz, az utóbbi évtizedekben már a számítógépes szoftvereket is alkalmazó elemzése révén egzaktnak tűnő kutatási eredmények születtek, és ez a módszertan a – szükségképpen szegényesebb forrásbázisra épülő – történeti vizsgálatokat folytatókra is komoly vonzást gyakorolt.

A kvantitatív eljárások egzaktágába vetett hit megrendülése a társadalomtörténet-írás historiográfiájának jól ismert fejleménye. Számunkra most az az aspektus

⁴ Bácskai – Nagy 1984.

érdekes, melynek során a várostörténések felfedezték maguknak a *mentális térkép* fogalmát. A kifejezés Kevin Lynch nevéhez fűződik, aki egy 1960-ban megjelent könyvében dolgozta ki a „mentális térképezés” eljárását. E módszerrel az amerikai városok sajátos kulturális csoportjainak identitására utaló jegyeket ragadta meg az egyének szubjektív térképeinek elemzése nyomán. A magyar történetírásban elsősorban Gyáni Gábor és Horváth Sándor alkalmazza a kifejezést. Gyáni a dualizmuskori Budapest mint rohamos tempóban hatalmasra duzzadt nagyváros térhasználatának értelmezése során él a fogalommal. Számára a „bennszülöttek” mentális térképeinek sajátosságait „a roppant térbeli kiterjedés és a társadalmi sokrétűség” magyarázza, vagyis implicite az a jelenség, hogy a városi tér egészének ismerete nem volt egyenletes a városlakók körében, vagy csak nem volt egységesen releváns számukra. Így a városlakók „mentális térképei az egyéni és közösségi térhasználat szabályait követik, kifejezik, hogy az egyes városi szubkultúrák a városi tér mely pontjaihoz kötődnek közvetlenül vagy szorosabban, miről szereznek közeli empirikus tapasztalatokat”⁵

A következőkben a *mentális térkép* fogalmát az előbbiektől eltérően nem a város léptékén belülre, hanem a város feletti szintre, a településhálózatra kísérlem meg alkalmazni. Noha a szakirodalomban eddig nem talákoztam kifejezetten ilyen próbálkozással, előzményként említem Halmos Károly egy 1990-es tanulmányát; Halmos Közép-Európa értelmezése kapcsán vetette fel, hogy a földrajzi közelség és távolság objektív mivoltát gyengítheti az olyan tényező, mint a szállítási költségek figyelembe vétele. Ezzel összefüggésben utalt egy ókori görög földrajztudósra, Hekataioszra, aki körlapon ábrázolta a világot, a középpontjába Hellászt helyezve, amihez képest a szélekre rajzolt szárazföldek vonalai irreálisan megnyúltak. Halmos következtetése, hogy elvben mindenkinek lehet saját „hekataioszi” térképe, amit az egyéni „szociometriai viszonyok” magyarázhatnak.⁶

Kérdés, hogy mennyire lehet hasonlóknak tekinteni a mentális térkép fogalom alkalmazását a városi térre, illetve a városhálózatra. Az analógiát talán kissé erőltetettnek tekinthetjük, ha azt mérlegeljük, hogy a városon belüli objektumok, épületek és az utcahálózat nyilvánvalóbban vannak jelen a városlakó életében, mint a többi város. Kevésbé minősíthető tehát szükségszerűnek, hogy az egyének a városhálózatról személyes tudása, tapasztalata, illetve véleménye legyen. Másfelől viszont pozsonyi vizsgálataim alapján úgy látom, hogy a 19. század első felében élt polgárság jelentős része egy városok felett átívelő kapcsolathálóban élt, és ebben hozta meg stratégiai döntéseit; ez alapján pedig okkal gondolhatjuk, hogy a korabeli polgároknak volt önálló képük a városhálózatról.⁷

⁵ Gyáni 1998. 55.; Lásd még: Horváth 2004. 34–35.

⁶ Halmos 1990. 93.

⁷ Tóth 2009a.

1.

Elsőként egy 1848-ban megjelent kalendárium adatsorát értelmezem ebből a szempontból.⁸ A *Pressburger Taschen-Kalender* ebben az évben látott először napvilágot és az egyik nagy múltú, a helyi újságkiadásban is érdekelt cég, a Belnay örökösök nyomdájából került ki. Ismeretes, hogy a kalendáriumok a korabeli műveltség terjesztésében milyen kiemelkedő szerepet játszottak, és hogy példányszámaik esetenként a tízezret is meghaladták, jelentősen felülmúlva a hírlapi példányszámokat.⁹ Tartalmukat tekintve a kalendáriumokat az erkölcsnemesítő történetek mellett elsősorban praktikus információk töltötték meg, amelyek egy része (például az éves vásárok felsorolása helyszínnel és időponttal) a műfaj állandó kellékének számított; a kalendáriumok más részei ugyanakkor egyszerűek vagy legalábbis esetlegesek, és a kiadók sajátos döntéseit tükrözik. Ez utóbbi csoportba sorolható az említett 1848-as pozsonyi kalendáriumban az a két oldalas lista, ami a „jelesebb városok” felsorolását tartalmazza. A névsort 117 település alkotja; ezeket betűrendbe szedve és Pozsonytól mért távolságukat (magyar mérföldben) megadva közli a kalendárium.

Mielőtt a lista bemutatásába és elemzésébe fognék, szükséges megvizsgálni, hogy vajon mennyire tekinthető evidensnek, hogy a kiadvány célközönsége a pozsonyi polgárság, illetve hogy az (ismeretlen) összeállító pozsonyi kötődésű. Emellett szólhat az az érv, hogy a jelesebb városok listája két olyan fejezet után következik a kalendáriumban, amelyeknél a helyi vonatkozások teljesen egyértelműek. E fejezetek egyike a pozsonyi postajáratok menetrendjét közli, a másik pedig a mintegy három tucat „világvároshoz” képest a pozsonyi idő eltolódását adja meg perc pontossággal. De a kalendárium egy korábbi szakasza is a pozsonyi polgári identitáshoz kapcsolódik: a „világtörténelem” legfontosabb 15 dátumát feltüntető táblázat tartalmazza többek között a világ teremtését (három különféle számítással), Róma és Bécs alapítását, a Pozsonyt szabad királyi várossá tevő kiváltságlevél keltét, a borászkodás európai megjelenésének évét, a papír feltalálását, a nyomdászat megszületését („a német Guttenberg által”), Amerika felfedezését, valamint a reformációt. Ez a műveltségi képlet összességében az iskolázott, a király (császár) iránt lojális pozsonyi német polgár világképét látszik tükrözni a korabeli viszonyok között. A forrásérték megítélésével kapcsolatban megjegyzendő még, hogy az egykorú kalendáriumokban gyakoriak a pontatlanságok, és esetünkben is úgy tűnik, hogy a közölt földrajzi távolságok egy-két esetben irreálisak. Ennek azonban az elemzés szempontjából nincs nagy jelentősége.

Elsőként arra voltam kíváncsi, hogy ha Pozsonyt „hekataioszi módon” a térkép közepére helyezzük, a felsorolt „legjelesebb városok” (*vorzüglichste Städte*) térbeli

⁸ Pressburger Taschen-Kalender 1848

⁹ Kovács 1989.

megoszlása mutat-e valamilyen sajátos elrendeződést, vagyis az egyenletes eloszláshoz képest valamilyen aránytalanságot, torzulást. Az eredményt három módon vizsgáltam: egyrészt vaktérképre helyezve a felsorolt városok pontjait, másrészt az égtájak és felezőik által alkotott nyolc irányt alkotva, illetve a Pozsonyhoz mért távolság alapján négy osztályt képezve, táblázatba szedve az eloszlást, harmadsorban pedig ezt az adatsort irányrózsán ábrázolva. (Lásd a melléklet 1., 2. és 3. ábráját.)

A három reprezentáció alapján egyértelműen a nyugati, északnyugati, valamint – némiképp kisebb súllyal, inkább a távoli területekre érvényesen – a dél-nyugati irány látszik a meghatározónak, amiből azt olvashatjuk ki, hogy Pozsonyból nézve a fontosnak tekintett városok leginkább ezekbe az irányokba esnek. Ha pedig a számok és irányok helyett a korabeli közigazgatási viszonyokat feltüntető térképet vesszük szemügyre, egyértelműnek látszik a kép: a Habsburg Birodalom örökös tartományai, illetve a széttagolt Német Birodalom államai, vagyis a német kultúrkörhöz tartozó városok alkotják elsődlegesen azt a kört, ami a pozsonyi kalendárium olvasói számára a „legjelesebb városok” csoportját képezi (a Pozsonytól 25–100 mérföld, durván 100–350 km távolságban húzódó övben 41, ill. 32%, az azutáni gyűrűben 7, ill. 32%)

Mindez akár triviálisnak is tűnhet, ha felidézzük Fényes Elek az 1840-es évek elején többször megfogalmazott megfigyelését, miszerint Pozsony utcáin elsősorban németül beszélnek az emberek. Azt is figyelembe vehetjük, hogy 1849 elején Pozsonyba bevonulnak a császári csapatok, és attól kezdve a város a szabadságharc leveréséig egyszer sem kerül a magyar kormány fennhatósága alá – így hiába nem tudjuk pontosan, hogy 1849 mely időszakában mikor jelent meg a kalendárium, vélhető, hogy a pozsonyi polgárság meghatározó részének identitásában a magyar elem vonzereje nem győzte le az eredeti németet. Ám még ekkor is feltűnő, hogy mennyire hevenyészett, esetleges a magyarországi városok jelenléte a listán: hiányzik többek közt a közelből Sopron és Győr, távolabbról pedig Debrecen és Szeged. Ezzel szemben, ha azt próbáljuk meg értelmezni, hogy miért éppen ezek a birodalmi német városok kerültek be a névsorba, akkor a fővárosi szerepkört betöltő települések hiánytalan sorozata tűnik föl, ugyanakkor nagy népességű városok mellett kevésbé magától értetődőket is találunk. Figyelemre méltó, hogy egyetemi központ (Göttingen), elsősorban történelmi múltjáról híres város (Worms) és fürdőváros (a csehországi) Karlsbad is akad a listán, ami arra enged következtetni, hogy a névsort nem valami német statisztikai kiadvány egyik táblázatának egyszerű kivonatolásával állította össze a kalendárium kiadója. Miközben a lista nem mutat egységes rendezési elvet, úgy tűnik, hogy a szerkesztőnek differenciált képe volt Németországról, és az olvasónak – ha megértette az összeállítás „kódját” – a „jeles városok” sokszínű állományát ajánlotta figyelmébe a kalendárium oldalain.

2.

A kalendáriumi adatsor után forduljunk a korabeli statisztikai kiadványok felé. Közismert tény, mégis érdemes röviden utalni rá, hogy a Bél Mátyás által meghonosított honismereti statisztika éppen Pozsonyhoz, azon belül is a városban működő evangélikus iskola (gimnázium, majd líceum) köréhez kötődik; ottani tanárok adták tovább diákjaiknak ezt az érdeklődést és szemléletet.¹⁰ Még a képzésüket főként Pozsonyon kívül szerzett evangélikus felekezetű későbbi statisztikusok (Martin Schwartner, Magda Pál) is ehhez a hagyományhoz kötődtek. Ennél fogva korántsem meglepő, hogy a 18. század második felében több olyan munka is született Pozsonyban, ami Magyarország bemutatására vállalkozott a statisztika korabeli eszköztárának segítségével. Ezek közül Karl Gottlieb Windisch (1725–1793) iskolásoknak szánt és 1780-ban megjelent könyvét választottam ki, melynek címe: *Geographie und Geschichte des Königreichs Ungarn, für Kinder*.¹¹

A munka műfaját tekintve mintegy száz oldalas tankönyv, ami vélhetően az evangélikus iskola (vagy általában a magyarországi lutheránus iskolák) diákjait célozta meg. Megjegyzendő, hogy szerzője, a cipszer eredetű kereskedő családban született Windisch felnőtt korának kezdetén maga is kereskedőként működött, ám később városi tisztviselő lett (tanácsnoknak is megválasztották), emellett pedig szepíróként, tudományos dolgozatok szerzőjeként és újságszerkesztőként is tevékenykedett. A könyv sorsa szempontjából nem közömbös, hogy az 1780-as évek végén ő töltötte be a városi gyülekezet felügyelőjének tisztségét, és mint ilyennek az iskola működése felett is befolyása lehetett – ami pozitívan érinthette munkájának tankönyvként való használatát.

A kötet szerkezetét tekintve megfelel a szokásos országleírásoknak: sorra veszi a vármegyéket, és azok rövid bemutatása után a területükön fekvő fontosnak tekintett településeket ismerteti. Éppen ezért lehet érdekes számunkra: a terjedelmi arányok, a település kiválasztása és azok jellemzésének szempontjai révén informálhat minket Windisch sajátos szempontjairól. Mivel gyermekeknek szánt, kis terjedelmű műről van szó, feltételezhetjük, hogy kevesebb település került benne bemutatásra annál, mint ami az ilyen terjedelmi korlát nélkül keletkezett könyvnél megszokott volt.

Ami a terjedelmi megoszlást illeti, az egyes megyékről írt részek hossza jelentősen különbözik egymástól. Pozsony vármegyén kívül az ország egyik legkisebb vármegyéjének számító Moson, továbbá Győr és Szepes vármegye kap kiemelkedő terjedelmet – másfél-két és fél oldalt, ami a fél oldalt alig elérő megyékhez képest számottevő különbség. A műfaj hagyományaihoz tartozik, hogy a szabad királyi városokról „kötelező” említést tenni, ez azonban csak csekély mértékben határozza meg a terjedelmi arányokat (pl. a bányavárosokat magukba foglaló megyék tárgyalása nem nő meg jelentősen, viszont népességszámahoz mérten feltűnően kis terjedelmet szentel

¹⁰ Török 2003., lásd még: Horváth 2002.

¹¹ Windisch 1780

a szöveg Debrecennek vagy Pestnek). Ahol a terjedelem kibővül, ott ez részben történelmi információk ismertetésének köszönhető, részben viszont annak, hogy e helyeken nagyobb számú települést említ meg a szerző. Ez utóbbi magyarázza például Moson megye esetét, ahol Windischnek csak mezővárosokat van módja bemutatni, ám közülük nyolcat is megemlít, Magyaróvárt pedig részletesebben ismerteti, mint számos szabad királyi várost.

Megfigyelhető, hogy a megyék és városok bemutatásánál igen egyszerű, egységes szempontrendszerrel használ a szerző. Leggyakrabban 4–5 sorban, néhány jellemzőt megemlítve ismerteti tárgyát. Ezért is érdemes figyelmet, hogy mely városoknál használ két ismétlődő klisé: a polgárok etnikai hovatartozását, és azt, hogy kereskedelemből, kézművességből és borászokból (vagy ezek variációiból) élnek. Úgy tűnik, hogy az etnicitás kérdése Windisch néhány kivételtől eltekintve csak a német polgárságú városokban foglalkoztatta (Pozsony, Lőcse, Késmárk, Sopron), és ugyanezeknél jegyzi meg a – polgári megélhetésnek tekinthető – foglalkozások jellemző meglétét is. Ha ezekben az utalásokban a polgári foglalkozású (igaz, nemesített) családban született Windisch társadalmi kötődését érhetjük tetten, akkor értelmiségi mivoltára vallhat az a tény, hogy sűrűn tesz említést a városokban működő gimnáziumokról; igaz, hogy egy város egyedül emiatt csak elvétve érdemesül nála arra, hogy nevesítve bekerüljön a könyvbe. Feltűnő viszont, hogy az evangélikus felsőbb iskolák mindegyikét megemlíti, miközben a katolikusok gimnáziumai között válogat.

Windisch tankönyvében tehát azonosíthatóak szerzője társadalmi kötődései. Összehasonlításképp: a vele közel egy idős (először 1771-ben megjelent) *Hármas kistükör* című református kötődésű tankönyvben nem sikerült ilyen egyértelmű kapcsolódásokat felfedeznem.¹² Windisch könyvének jelentősége azonban ennél nagyobb: a (véltetően elsősorban evangélikus) iskolák diáksága számára súlypontokat jelölt ki, így a tankönyvet használó tanulók egy „semleges” leíráshoz képest a mi-csoport szempontjából fontosabb városok kerültek előtérbe, ami elősegítette a városhálózatra vonatkozó szelektív térkép fennmaradását és terjedését.

3.

A bemutatott kalendárium és a honismereti statisztikai kötet a városhálózat sajátos olvasatának pusztán lehetőségét sugallja. Ebben az értelemben a két forrás egyoldalú képet mutat, mivel nem tudjuk ellenőrizni, hogy az olvasók mit értettek meg a bennük foglalt üzenetből. Létezik azonban olyan módszer is, amelyik révén a többi városhoz fűződő viszony megvalósulásáról és természetéről tudunk képet alkotni. Az elvándorlás jelenségét, csakúgy, mint a (földrajzi értelemben) exogám házaság révén szerzett rokoni kapcsolatok kérdéskörét bőséges szakirodalom tárgyalja. Kisebb figyelem esik azonban a kérdés azon vonatkozására, hogy a házasodásban

¹² Losontzi 1848.

és vándorlásban megnyilvánuló társadalmi stratégia fényt vet a települések közti hierarchiára is. Ez a kutatási irány jóval több lehetőséggel kecsegtet, mint a hagyományos származáshely-vizsgálat, hiszen a hosszú távú (több nemzedéken keresztül követett) földrajzi elmozdulás a migráció olyan sajátos változataira vehet fényt, mint a lánc-migráció (*chain migration*), amikor egy-egy család különböző ágai egymást követő generációkban teszik meg ugyanazt az utat.

Az alábbiakban mintegy 5000, a pozsonyi német evangélikus egyházban regisztrált, 1780 és 1850 között kötött házasság feldolgozása alapján mutatok ki településtípusokat, amelyek tagjaihoz a pozsonyi gyülekezetet jellegzetes kapcsolat fűzte. Szükséges azonban hozzátenni, hogy az ilyen kapcsolatok kutatása csak abban az esetben törekedhet a teljességre, ha a viszonyt a maga kölcsönösségében vizsgáljuk, vagyis például Pozsony és Győr hierarchikus viszonyának megállapításához mindkét város anyakönyveit és más, a bevándorlásra utaló forrásait figyelembe vesszük. Ebben az értelemben az itt megfogalmazott megállapítások egyoldalúak lehetnek, és a továbbiakban kiegészítésre szorulnak.

Úgy tűnik, hogy Pozsonnyal közel azonos rangúnak számíthatott ebben az értelemben Sopron. Ezt támasztja alá, hogy nem csak rendszeresen feltűnnek onnan származó vőlegények a pozsonyi eklézsiában, de házassági tanúi minőségben is gyakran szerepelnek soproniak. Másrészt a Házi Jenő monumentális adatgyűjtését tartalmazó *Soproni polgárcsaládok* köteteiben is rendre feltűnnek pozsonyi eredetű személyek (bevándorlók).¹³ A Pozsonyból Sopronba település legkiemelkedőbb példája a Kochmeisterké, ennek a legalább a 17. század végéig visszavezethető pozsonyi nemesített patikus, egyben városvezető famíliáé. A Kochmeisterek a reformkorra Pozsonyban már csak egy Jakob Paul nevű városi tanácsnok révén voltak jelen, aki után nem maradt fiú utód, míg lányát az irodalomtörténetből is ismert Schedius Lajos pesti professzor azonos nevű fia, helytartótanácsi titkár vette feleségül. Az ő Pozsonyt elhagyó unokatestvére viszont Sopronban birtokolt gyógyszerésztárat. Az ő nagyobbik fia vitte tovább a családi üzemet, míg a kisebbik, Frigyes nagykereskedőként, majd a pesti tőzsde megszervezőjeként és alapító elnökeként vált országosan híressé. Ennél azonban gyakoribb, hogy ugyanazon család ágai párhuzamosan egymással párhuzamosan élnek a két városban. A kovácmesterséget űző Schönhofferekről tudjuk, hogy több egymást követő nemzedékben vándoroltak Sopronból Pozsonyba a nem elsőszülött fiúk az 1720-as és 1780-as években, és új lakóhelyükön a választott polgárságba is bekerültek. De rajtuk kívül is több más família is – például a Braunmüllerek, a Fechnerek, a Halbwachok, a Kastenholzok, a Khernek, a Rojkók, a Schillerek, a Schnellerek, a Thomok, a Tschurlok – mindkét városban egyszerre rendelkezett tekintélyes polgári vagy honorációr státussal. – Győr esetében jelenleg csak vélelmezni tudom a Pozsonnyal fenntartott, Sopronhoz hasonló jellegű viszonyt, mivel a forrásadottságok kedvezőtlenek (az evangélikus eklézsiának

¹³ Házi 1982.

nem maradtak fenn folyamatosan az anyakönyvei). Külön a eset a Zechmeistereké: a Zechmeister Károly (1852–1910) személyében Győr legnagyobb formátumú polgármesterét adó bábsütő familia ugyanarra a hegyeshalmi mészáros családra vezethető vissza, amelyből Pozsonyba is több hullámban települtek tőzsérek és vaskezeskedők a 18. század közepén, és a győri ágban még száz évvel később is találunk példát pozsonyi családi kapcsolat építésére.¹⁴ A pozsonyi anyakönyvi bejegyzések alapján mindenesetre úgy tűnik, hogy e két város között is intenzív és kölcsönös viszonyról beszélhetünk.

Ettől jelentősen eltért Pozsony és Selmecebánya kapcsolata. A 18. század közepén még virágkorát élő bányaváros matrikuláinak vizsgálata azt mutatja, hogy miközben számottevő volumenű volt a Pozsonyba vándorlás, ez a mozgás nem volt kölcsönös (Selmecebányán egyetlen Pozsonyból érkezett vőlegényt sem találtam). Másfelől viszont a Pozsonyba vándorló selmeciek a jelek szerint új lakóhelyükön is összetartottak, amit a selmeci leszármazottak pozsonyi házasságai mutatnak. Amikor a selmeci születésű Samuel Szuloviny polgári sebész- és szülészmester 1803-ban megházasodott Pozsonyban, Christina Thekusch személyében olyan lányt vett feleségül, aki ugyan Pozsonyban született, de apja még Selmecebányáról vándorolt be. Ráadásul Szuloviny anyja, Susanna Ossmitz valószínűsíthetően rokona annak az 1771-ben nősült Johann Gottfried Ossmitz pozsonyi kereskedőnek, akinek apja még Selmeceben volt bányapolgár. A kapcsolathálót még szorosabbra szövi, hogy Ossmitz egyik házassági tanúja, Johann Jakob Probst polgári pék, a pozsonyi gyülekezet gondnoka (*Kirchenvater*) alighanem rokona (talán fia) a Selmecebányán vele azonos mesterséget űző század közepén élt Jakob Probstnak. Hasonló jelenséget példáz a selmeci bányapolgári családban született Gottlieb Zandy pozsonyi kereskedő 1797-ben kötött házassága, akinek apósa, Mathias Samuel Royko pozsonyi választott polgár és posztós kereskedő a bányavárosok térségében többszörösen is rokonsággal bírt. – Gyengébb, de hasonló egyirányú kapcsolatot feltételezhetünk Eperjessel, amelynek anyakönyveiben nem találtam pozsonyi származású vőlegényt, miközben Johann Schwarz patikus (pozsonyi házasságának éve: 1726), az orvos, illetve mérnök Krieger fivérek (mindkettő 1776), Korabinszky Mátyás (1775), Elias Kriebel kereskedő (1795) és Johann Rochlitz (1839) személyében több példát is tudunk ottani rangos családból érkező pozsonyi polgárookra.

A Pozsonyhoz közeli kis szabad királyi városokra (Bazinra, Modorra, Szentgyörgyre), továbbá a mezővárosi jogállású csallóközi Somorjára alapvetően ez utóbbi, egyirányú vándorlás a jellemző: szinte folyamatos a polgári foglalkozású családban születettek Pozsonyba települése. Találhatunk ellenpéldát is, ha elszórtan is. Több pozsonyi születésű honorácior foglalkozású személy költözött (talált megélhetést) Bazinba, akik közül Pozsonyban nősült Johann Gottlieb Windisch orvos (1715) és Samuel Hueber ügyvéd, városi jegyző (1732) a korszakunk elején, vagy Johann Gottfried Slaby patikus

¹⁴ Pergler 2010.

(1825) és Stephan Tamasko tanár (1831) az 1848-at megelőző időszakban. Arra is akad példa azonban, hogy polgári megélhetésű család fia települ Bazinba. A térség befolyásos családjai közül a nemes Szeletzkyek vagy az eredetileg tőzsér Hagenek körében is találunk e kisvárosok valamelyikébe költözött leszármazottat.

A három forrástípus és megközelítés más és más módon, de a kortárs megítélés szerinti presztízs-hierarchiaként értelmezhető. Ha ennél közvetlenebb eszközzel nem is, de ezek alapján van okunk feltételezni, hogy a pozsonyi német evangélikus polgárok tudatában élt egy szelektív térkép, amelyen az őket körülvevő települések (elsősorban városok) sajátos, egyedi funkcióval bírtak. Az itt felsorolt viszony-típusok azonban nyilvánvalóan csak kezdeti lépésnek tekinthetők e kutatási irány vizsgálatában, hiszen számos kérdés nyitva marad – például az, hogy e tudás terjedésében milyen szerepet játszanak a különféle szocializációs intézmények, mennyire tekinthető egyöntetű kollektív ismeretnek a más városokról alkotott kép, és hogyan alakulhatnak ki idővel elmozdulások az így értelmezett mentális térképeken. E kérdések megválaszolásához újabb forrásokat szükséges bevonni, a fentiekhez hasonló elemzést pedig nyilvánvalóan más városokkal és etno-kulturális csoportokkal kapcsolatban is el kell végezni.

MELLÉKLETEK

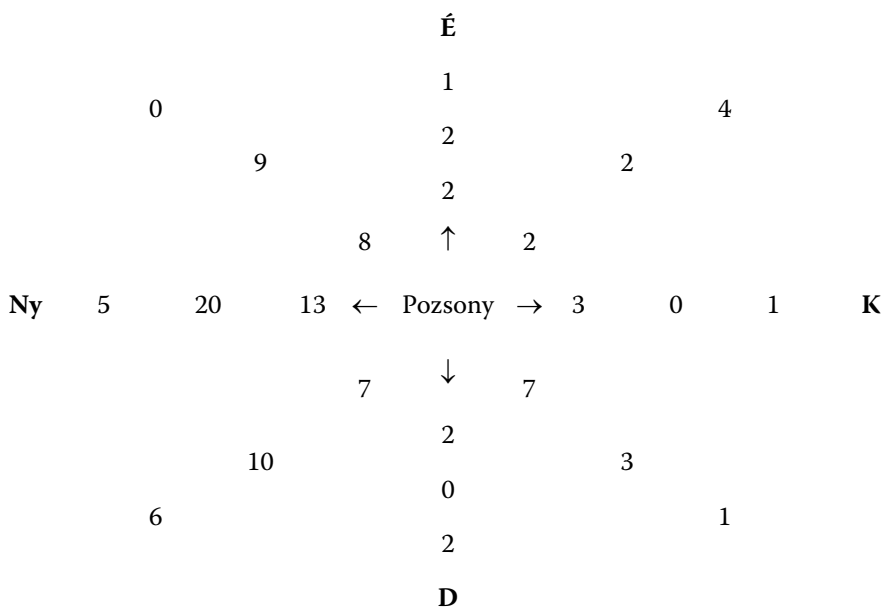

1. ábra. Az 1848. évi Pressburger Taschen-Kalenderben a „legjelentősebb városok” listájában felsorolt helységek földrajzi megoszlása (a távolabbi, például ibériai, brit vagy újvilági városok nélkül). A nagyobb méretű pont Pozsonyt ábrázolja.

2. ábra. A felsorolt városok távolsága Pozsonytól légvonalban.

<i>irány</i>	<i>25 mf. alatt</i>	<i>25–100 mf.</i>	<i>100–200 mf.</i>	<i>200 mf. fölött</i>
	7	44	46	20
É	1	2	2	1
ÉNy	1	8	9	
Ny	2	13	20	5
DNy		7	10	6
D	1	2		2
DK	2	7	3	1
K		3		1
ÉK		2	2	4
összesen: É+ÉNy+Ny		23	31	
		52%	67%	
Cislajtánia	0	18	3	0
		41%	7%	
Német Birodalom	0	14	14	0
		32%	32%	

3. ábra. A felsorolt városok megoszlása a szélrózsa irányai szerint ábrázolva.

FORRÁSOK

- Losontzi István 1848: *Hármas kis-tükör*. Pest (reprint: Miskolc 1992)
Pressburger Taschen-Kalender auf das Gemein-Jahr 1849 für Katholiken, Protestan-
ten und Griechen.
Windisch, Karl Gottlieb 1780: *Geographie und Geschichte des Königreichs Ungarn,
für Kinder*. Pressburg

IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyar-
országban 1828-ban*. Budapest
Gyáni Gábor 1997: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. *Század-
vég*, 4. 55–67.
Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–
1940*. Budapest.
Halmos Károly 1990: Keretszélien körös-körül: Közép-Európa. *Tér és Társadalom*,
4. 2. 86–97.
Házi Jenő 1982: *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*. Budapest.
Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2002: *'Honisme' és 'statistica' (1819–1848)*. Buda-
pest.
Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest.
Kovács István Gábor 1989: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar
kalendáriumok történeti és művelődés-szociológiai vizsgálata*. Budapest.
Perger Gyula 2010: Pozsonytól Pasadenáig. Györi Tanulmányok 30. 9–20.
Tóth Árpád 2008a: Evangélikus polgárcsaládok társadalmi stratégiájának változásai
Pozsonyban, 1750–1850 között. In: Gyáni Gábor és Lácza Magdolna (szerk.):
*Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesü-
let 2007. évi konferenciájának kötete*. Nyíregyháza, 2008. 349–359.
Tóth Árpád 2008b: A városvezetés mint képviselet. Tisztségviselés és rendiség
Pozsonyban, 1750–1850. Előadás a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti
Egyesület 2008. évi, tőrkevei, *A politika társadalomtörténete* című konferenciá-
ján. (megjelenés alatt a konferenciakötetben)
Tóth Árpád 2009a: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszo-
nyok Pozsonyban 1780 és 1848 között*. Pozsony.
Tóth Árpád 2009b: A kosztosdiákoktól a biliárdasztalig. A piacodás korai nyomai
a 19. század első felének sajtóhirdetési tükrében. Előadás a Hajnal István Kör
– Társadalomtörténeti Egyesület 2009. évi, miskolci, *A kommunikáció története*
című konferenciáján. (megjelenés alatt a konferenciakötetben)
Török Zsolt 2003: *Bél Mátyás, Mikoviny Sámuel és a honismereti iskola*. Budapest.

Regionális városhierarchia a Bach-korszakban a soproni közigazgatási kerületben

(Első kísérlet a meghatározására)

Jelen cikk első – még nem befejezett – kísérlet egy regionális városhierarchia megrajzolására. A városhierarchiát illetően számos kiváló munkát ismerünk, melyek gazdasági (döntően a piacközponti) szerepét¹, később pedig mindenekelőtt a 20. század elejének statisztikáit véve alapul², a történelmi Magyarország egészének városhálózatáról igyekezett egy teljes képet adni, vagy ezer év településfejlődésének, jellegzetességeinek változásait vizsgálta monografikusan. Az utóbbiakban a Bach-korszak – ettől kezdve használjuk a neoabszolutizmus kifejezést – sajátosságai mindenhol megjelennek mélyebb értékelés és az esetleges változások bemutatása nélkül. A neoabszolutizmus kora pedig két szempontból is érdekes lehet. Egyrészt azért, mert a közigazgatás-történet számos kísérletről tud, amikor hazánkban is meg akarták honosítani a regionalizációt, ennek folyamatosan bővülő irodalma általában ugyanazokat a kérdésköröket járja körül, ugyanazon következtetésre jut, de a regionális igazgatás felépítésével, belső szervezetével, hatékonyságával, esetlegesen éppen hatékonytalanságával valójában érdemben nem, vagy csak kevés munka foglalkozik. Ezen kevesek közé tartozott Szita János pécsi jogtörténész, aki a Bach-korszakban kialakított pénzügyigazgatás vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy mindenképpen szükség volt e modern pénzügyigazgatási struktúra bevezetésére, és nem csak az összbirodalmi elvek megvalósítása, hanem mindenekelőtt a modernizáció szempontjából. Megállapította továbbá, hogy az ekkor kialakított szervezet lényegében – természetesen modernizálva – fennmaradt 1945-ig. Többször idéztük már, de itt is helytállónak érezzük Szita korszakról alkotott véleményét: „Hajlamosak vagyunk a Bach-rendszert általánosan és teljes egészében elmarasztalni. Hajlamosak vagyunk arra, hogy mindenben az osztrák összbirodalmi érdekek megnyilvánulását lássuk, és elítéljük, ugyanakkor minden ezzel szembenálló törekvést – elfogultan – a valóságosnál kedvezőbben értékeljük.”³

Másrészt itt kell(ene) megválaszolni azt a kérdést, hogy ezek az új hivatalok mennyiben járultak hozzá a városok fejlődéséhez, mennyiben volt városképző

¹ Bácskai – Nagy 1984. és Bácskai 1988.

² Beluszky 2003.

³ Szita 1981: 383.

funkciójuk. Ma már elfogadott tény, hogy a vállalkozó polgárság (*Besitzbürgertum*) mellett a képzettségét – modern kifejezéssel – a munkaerőpiacra vivő *Bildunsbürgertum* volt a polgárosodás másik motorja. Markáns megjelenése általában a köz- és szakigazgatás, valamint a jogszolgáltatás hálózatának kialakulásával vált teljessé, s ez utóbbinak tömeges megjelenését 1850-től, a pénzügyigazgatás megszervezésétől kell számítanunk. A klasszikus, modern értelemben vett értelmiségi foglalkozások azonban csak a polgári társadalom kiteljesedésével váltak dominánssá. Míg a kiegyezést követő törvények, ezeken belül is a gazdasági élet valamennyi területét érintő törvények hatályba lépése után gyorsul fel a *Besitzbürgertum* megerősödése, addig a hivatalszervezet létrehozása és szakemberekkel való feltöltése már a neoabszolutizmus korában megkezdődött. Természetesen ennek kevés város lesz – s az is eltérő mértékben – a kedvezményezettje. A kerületi székhelyek – esetünkben Sopron - hihetetlen mértékben részesülnek ennek áldásaiból, a második csoportban – jól körülhatárolhatóan – a megyeszékhelyek tartoznak, míg a kedvezményezettnek harmadik csoportjába a járási székhelyek kerültek. A regionális székhely kérdése egy pillanatig sem volt vitatott, ugyanis a polgári kerületek (régiónok) központjainak meg kellett egyeznie az öt katonai kerület központjaival, ahol a magasabb parancsnokságok diszlokáltak. Később a térparancsnokságok (Sopron, Pécs, Győr) és az ezredparancsnokságok (Győr, Pécs, Nagykanizsa) jelentették a katonai igazgatási központokat, de a hadsereg teljes diszlokációját eddig nem sikerült felderíteni⁴. Miután a katonai szervezetek természetesen nem tartoztak a polgári igazgatás alá, a szervezeti egységeknél szerepelnek ugyan, de a sorrendnél nem vettük számításba.

Ebben a periódusban történt az első komoly kísérlet a régiók – a korabeli terminológia szerint a közigazgatási kerületek – kialakítására⁵, jöllehet nem minden történelmi előzmény nélkül. Ehhez számíthatjuk II. József közigazgatási reformjait⁶, illetve a jogszolgáltatásban a kerületi táblák létrehozását. Talán több, mint hipotézis, hogy a kiegyezés után az államigazgatás (közigazgatás, szakigazgatás) és a jogszolgáltatás, azért válhatott olyan gyorsan és sikeresen hatékonyá, mert ezeknek az 1850-es évek megfelelő alapokat teremtettek. A másik – jelen cikkben nem vizsgálendő – tényező, hogy a magyar gazdaság 1868 utáni térbeli szerkezete éppen ezektől az ekkor megteremtett alapoktól (is) függött. A gazdaság kapitalista kor előtti fejlődése 1860-as évekre elérte teljesítőképességének maximumát, amit csak a gazdaságot érintő új törvényekkel lehetett új, tőkés útra terelni. Ehhez azonban kellett az 1850 után bevezetendő adórendszer, az egyenes adók és közvetett adók rendszere. Az 1850 után bevezetett adóigazgatási struktúra, melynek meghatározó elemei – az alapstruktúrát nem érintő változtatásoktól – a második világháború végéig, tulajdonképpen a tulajdonviszonyokat érintő átalakításokig gyakorlatilag fennálltak. A hivatalok döntő több-

⁴ HSHB IV. 1858. és 1859.

⁵ Sashegyi 1965, Sashegyi 1981, és Csizmadia 1976.

⁶ Hajdú 1982.

ségének létrejötte ezt szolgálta, ugyanez mondható el a szakigazgatás egyéb, ekkor létrehozott, vagy átalakított szervezeteiről, továbbá a közigazgatás jogszolgáltatástól való elválasztása önmagában előrelépés a szakszerűsödés útján.

Az államigazgatási modernizáció során a korábbi három helyett a négy szint kialakítása a legfontosabb tényező, így ennek súlyát itt is érzékelhetjük. Jelen cikk e korszak kormányzattörténeti szempontból „véglegesnek” nevezett, 1854-ben kezdődött definitív korszakában, 1858–59-ből⁷ szeretne egy metszetet adni arról, hogy a létrejött hivatalok, szervezetek mennyire járultak hozzá a városhierarchiához. Nem érintjük a gazdasági tényezőket, hiszen az 1828-as összeírás alapján készített megállapítások, az ott közölt sorrendek a tőkés fejlődés okozta átalakulásig nem változtak, tehát korszakunkban állandónak tekinthetjük. Torzó az összeállítás abból a szempontból is, hogy egyelőre csak a szervezetek összevont számbavétele történt meg, ezeknek a következőkben egy súlyozott átlagot kell kapniuk, s az adja majd meg az egyes városok végleges értékét, melyhez még hozzá kell rendelni a megadott települések gazdasági súlyát is, s ez az összesítés fogja megadni a végleges eredményt, ám mindez nem lehet jelen tanulmány feladata. Jelen (első) kísérlet a soproni közigazgatási kerület 13 meghatározó települését vizsgálja.

A négy szintű közigazgatási struktúra – a koronaországát nem tekintve – három alsó szintjének (kerületi, megyei, járási) igazgatását tekintjük át. A 13 település kiválasztása a korábban megállapított gazdasági súly alapján, valamint státusza (szabad királyi város, megyeszékhely, püspöki székhely) vagy vitatott helyzete (Zalaegerszeg – Nagykanizsa egymáshoz viszonyított pozíciója) alapján került kiválasztásra, a teljesség igénye nélkül. Például a szabad királyi városi státuszú Ruszt elemzésétől ekkor már csekély térszerkezeti súlya miatt ezúttal eltekintünk. Az 1850-es évektől, az új közigazgatási törvények bevezetésétől csak a szabad királyi városi rang már pusztán cím volt csupán; Ruszt magisztrátusát egyébként városi tanácsnak minősítették, ezt a státuszt érte el a korábbi mezőváros, Szombathely is 1856-ban.

Vannak olyan ismérvek, melyek külön nem járulnak hozzá a hierarchia felállításához, mert minden város esetében adottak. Ilyen, hogy minden várost érinti az országos A vagy B minősítésű útvonal, és hogy minden településen van alsófokú oktatás (népiskola), bár az összeírásból egyértelműen nem derült ki, hogy az három- vagy négyosztályos. Van olyan település (például Sopron, Győr vagy Pécs), ahol több iskola van, sőt olyan is, ahol több felekezetnek van iskolája (például Nagykanizsa, Sopron, Pécs). Miután pontosan nem lehetett ezeket elhatárolni, az előzetes értékelésnél nem vehettük számításba. Vannak egymáshoz kapcsolódó intézmények, ilyenek például a római katolikus püspökségi székhelyen lévő papnöveldek, illetve hogy ezek a városok egyben esperesi kerületi központok is, vagy a pénzügyigazgatóság különböző hivatalai. Az infrastruktúra lényeges eleme ekkor a távíróhivatalok megléte, de az egyetlen, Bécs-Buda vonal mindössze három települést (Sopron,

⁷ HSHB IV. 1858 és 1859.

Magyaróvár, Győr) érintett a kerületben. Súlya a számításnál akkora lehet, mint évtizedekkel később a vasúthálózaté. További finomítást igényelnek a középiskolákkal kapcsolatos adatok, ugyanis az *Organisations Entwurf*-nak megfelelő gimnáziumok nyolcosztályos (teljes) gimnáziumokká váltak, míg az ugyancsak nyilvánossági jogot kapott al gimnáziumok a négy engedélyezett osztályukkal nem nyújtottak teljes képzést. E tekintetben még ennél is súlytalanabb Pápa, miután itt – még mindig – szervezés alatt állt a református gimnázium, illetve nem kapta még meg a nyilvánosság jogát. Nem került megbontásra a postahivatalok jellege sem.⁸

A következőkben további finomítást igényelnek még az „egyesületek, intézetek” megnevezés alatt álló, – itt azonos csoportba sorolt – szervezetek, ugyanis egyben adták meg ezek számát, tehát a kórház, a szegényház, az alapítványok és a takarékpénztár egy sorban szerepel, ugyanakkor Szombathely példáján láttuk, hogy működik olyan egyesület, mely nem szerepelt a közölt szervezetek között. Ugyancsak egy tényezőnek (szervezetnek) vettük a jogszolgáltatásnál felsorolt ügyvédek számát is. Mindkét számadat egyben orientáló is lehet.

Látszik a közigazgatásban és jogszolgáltatásban Sopron túlsúlya, melyet Győr, Pécs, Veszprém és Szombathely követ. Ugyanez a sorrend mutatható ki az oktatásügyben is, ahol a tanítóképzés, a papi képzés, és a teljes – nyolcosztályos – gimnázium a meghatározó. Ennek megfelelően Sopron, Győr és Pécs állhat a dobogós helyen, melyet Szombathely követ a papnöveldével és a nyolcosztályos gimnáziummal.

A másik, ami egyértelműen kirajzolódik, hogy a kormányzat milyen hivatalokat kívánt a megyeszékhelyeken létrehozni, ugyanis ennek majdnem valamennyi megyeszékhelyen azonos a szervezete. A közigazgatás és jogszolgáltatás részleges szétválasztásánál az egyes járások megszervezése és az ebből következő elnevezése jelenthet sorrendet. Ez lehet a legmagasabb járási szint *Landbezirk*, (jelölése a táblázatban: L). Lehet csak politikai járás (jelölése a táblázatban: P), ez azt jelentette, hogy a járások székhelyén kizárólag közigazgatási feladatokat intéztek. Ezeknek a járásoknak általában a megyeszékhelyeken volt a központjuk, így ezekben a járásokban, a megyei törvényszékek végezték az alsó szintű – első folyamodású – jogszolgáltatási ügyeket, tehát másodfokon is ugyanitt ítéleztek. Egy településen tehát nem hoztak létre párhuzamosan két jogszolgáltató szervezetet. A járások harmadik csoportja a vegyes szolgabírói járásoké (jelölése a táblázatban: G) volt, ahol kényszerűségből ismét egyesítették az alsó fokú jogszolgáltatást az általános közigazgatási feladatokat ellátó szervezettel. Ez utóbbiból volt a legtöbb a Magyar Koronaország területén.

⁸ A kerületi igazgatásról: Halász 2010, a megyeiről: Halász 2000.

<i>Hivatal, szervezet, intézmény megnevezése</i>	S	KI.	G	M	V	PA	SZO	KŐ	Z	N	KA	SZE	PÉ
Összes számba vett szervezet száma	41	7	27	13	17	9	16	10	14	14	15	13	22
KERÜLETI SZINT													
Helytartósági Osztály	+												
Földtehermentesítési Alap Igazgatósága	+												
Úrbéri törvényszék	+		+	+	+				+		+	+	+
I. folyamodású igazgatósága													
Kerületi főtörvényszék	+												
Kerületi főállamügyészség	+												
Telekkönyvi igazgatóság	+												
Országos Pénzügyigazgatóság Osztálya (Kerületi pénzügyi igazgatóság)	+												
Pénzügyi ügyészség. (két, ill. három megyére)													
Sopron, Vas megyékre	+												
Somogy, Zala megyékre										+			
Baranya, Tolna megyékre													+
Győr, Moson, Veszprém megyékre													+
Bányaigazgatóság (kapitányság)													+
Kerületi (megyei) pénzügy-igazgatóság két megyére kiterjedő hatáskörrel	+									+			+
Földtehermentesítési Alap Igazgatósága	+												
Úrbéri főtörvényszék	+												
Kerületi pénztár és gyűjtőpénztár	+												

<i>Hivatal, szervezet, intézmény megnevezése</i>	<i>S</i>	<i>KI.</i>	<i>G</i>	<i>M</i>	<i>V</i>	<i>PÁ</i>	<i>SZO</i>	<i>KŐ</i>	<i>Z</i>	<i>N</i>	<i>KA</i>	<i>SZE</i>	<i>PÉ</i>
Postaigazgatóság	+												
Kereskedelmi és Iparkamara	+												
MEGYEI, JÁRÁSI ÉS HELYI SZINT													
Megyefőnöki hivatal	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Járási szolgabírói hivatal	L	L	L	G	P	G	L	L	P	G	P	P	L
Megyei törvényszék	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Megyei ügyészség	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Járásbíróóság						+							
I. folyamodású Úrbéri törvényszék	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Megyei építészeti hivatal	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Vámhivatal	+	+	+										
Pénzügyőrség	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Adóhivatal (egyenes adók beszedésére)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Az ideiglenes földadó bevezetésének szervezetei. Államfelszólalási Bizottmány	+												
Ideiglenes földadó bevezetésének Felszólalást vizsgáló felügyelőiségei	+						+						+
Magisztrátus	+	+	+				+	+					+
Posta (hivatal/állomás)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Távíróhivatal	+		+	+									
Ügyvédek száma	22	3	21	5	18	14	19	4	11	8	13	13	35
Gimnázium (r.kat.)	F	F	F	A	A	A	F	A	F	A	A	A	F

<i>Hivatal, szervezet, intézmény megnevezése</i>	S	KI	G	M	V	PÁ	SZO	KŐ	Z	N	KA	SZE	PÉ
Gimnázium (ev.)	F					O							
Alreáliskola (r.kat.)	+				+								
Alreáliskola (ev.)	+												
Preparandia (tanítóképző)	+				+								+
Egyesületek, intézetek száma	15	1	4	1	5	4	6	10	2	4	4	4	10
FEGYVERES SZERVEZETEK													
Katonai ténparancsnokság	+				+								+
Katonai ezredparancsnokság					+								+
Csendőrezred-parancsnokság	+												
Csendőrségi egység	+				+				+				+
Rendőrgazgatóság	+												
Rendőrfelügyelőség													+
EGYHÁZI SZERVEZETEK													
Püspöki székhely (r.kat.)					+								+
Esperesi kerület (r.kat.)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Papi szeminarium (r.kat.)					+								+
Ev. teológiai akadémia	+												

Jelmagyarítás: + = van a településen; L = Landbezirk; G = Gemischter Stuhlbezirk; P = Politischer Stuhlbezirk

F = főgimnázium (8 osztályos); A = algimnázium (4 osztályos); O = gimnázium szervezés alatt

ev = nem tesz különbséget az összeírás az ág. ev. és ref. között.

A táblázatban rövidítéssel szereplő városnevek: S = Sopron, KI = Kismarton, G = Győr, M = Mosonmagyaróvár, V = Veszprém,

PÁ = Pápa, SZO = Szombathely, KŐ = Kőszeg, Z = Zalaegerszeg, N = Nagykanizsa, KA = Kaposvár, SZE = Szekszárd, PÉ = Pécs.

Külön szinteket kell elkülöníteni a pénzügyigazgatásnál is. A kerületi szint mellett az adóigazgatóságok – megint mai terminológiával élve – „kisrégióként” működtek azzal, hogy három esetben két-két, egy esetben pedig három megyére terjedt ki e – mondjuk úgy – (kis)regionális szintű hivatal hatásköre. Ezek a pénzügyi szervezetek általában a már kialakult piackörzet központjában szerveződtek egymásra (is) épülve, hiszen a vámügyet, adóügyet intézhette külön hivatal, de ezeket mindig ugyanazon a településen helyezték el, általában a pénzügyőrség szervezetével együtt. Ez egy esetben volt érdekes, éspedig Nagykanizsa esetében, ahol a két megyére illetékes pénzügyigazgatóság létrehozásánál nem az érintett két megye székhelye, hanem letelepítésénél a dél-zalai város gazdasági súlya volt a meghatározó. Ezért próbálkozott 1853-ban Nagykanizsa azzal, hogy a definitív rendszer 1854. évi bevezetése előtt megpróbálja (sikertelenül) elhódítani Zalaegerszegtől a megyeszékhely jogállását⁹.

Sajátos a fegyveres erők szervezése, de ugyanilyen sajátos az egyházigazgatás kérdése is, hiszen az egyházigazgatási határok sohasem estek egybe a közigazgatási határokkal, továbbá az evangélikusok és zsidó felekezet sajátos szervezetei kizárólag a hívők népességéhez igazodtak.

A közigazgatás új szervezeteinek létrejötte lényeges eleme a városképző funkcióknak, hozzájárulva ezzel a városhierarchia további szegmentálódásához, hiszen az érkező hivatalnoki apparátus, a képzettségét felhasználó polgárság nemcsak munkavállaló, hanem egyben munkaadó is, életvitelének volt demonstrációs hatása, s egyben vásárlóerőként is megjelent a városokban. Ennek a folyamatnak a kezdetét tapasztalhatjuk az 1850 utáni évtizedben.

⁹ Halász 2000 és Halász 2001.

IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Beluszky Pál 2003: *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Budapest–Pécs.
- Csizmadia Andor 1976: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest.
- Hajdú Lajos 1982: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest.
- Halász Imre 2000: Zala megye közigazgatása. In.: Molnár András (szerk.): *Zala megye archontológiája. 1138–2000*. Zalaegerszeg, 81–110; 301–312.
- Halász Imre 2001: A közigazgatás átszervezése és a négycentrumú megye kialakítása. In: Vándor László (főszerk.): *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg: 161–166.
- Halász Imre 2010: A regionális szint – a Bach-korszakban. In: Fischer Ferenc – Hegedüs Katalin – Rab Virág (szerk.): *A történelem szálai*. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Pécs, 213–228.
- HSHK 1858: *Hof- und Staatshandbuch des Kaiserthumes Österreich für das Jahr 1858. Vierter Theil. Oedenburger Verwaltungsgebiet*. Wien.
- HSHK 1859: *Hof- und Staatshandbuch des Kaiserthumes Österreich für das Jahr 1859. Vierter Theil. Oedenburger Verwaltungsgebiet*. Wien.
- Sashegyi Oszkár 1965: *Az abszolútizmuskori levéltár*. Budapest.
- Sashegyi Oszkár 1981: A neoabszolútizmus rendszere 1849–1867. In: Pölöskei Ferenc – Ránki György (szerk.): *A magyarországi polgári államrendszerek*. Budapest: 81–139.
- Szita János 1981: Baranya megye közigazgatása a neoabszolútizmus idején. In: Szita László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1980*. Pécs. 383–422.

Lázongó migránsok, avagy kóbor rebellisek (1883)

A Hajnal István Kör 2010. évi kőszegi konferenciáján elhangzott előadásomban az alábbi feltevésekből indultam ki: az 1882–83-as antiszemita zavargásokkor a helyi társadalom és a hatalom is előszeretettel hangoztatta, hogy abban a *nem-helybeliek, az idegenek* meghatározó szerepet játszottak. Vagy a szervező, vagy a „csócselék” máshonnan jött. A korabeli rendőrségi források, sőt a sajtótudósítások is ezt a képet erősítették meg, s a történetírás is gyakran átveszi ezt a vélekedést.¹

A kollektív erőszakkal foglalkozó nemzetközi irodalom viszont általában a vizsgált mozgalmat működtető meglévő helyi hálózatok, kapcsolatrendszerek jelentőségét hangsúlyozza.²

A vidéki antiszemita mozgalmak már korábban elkészített alapos feldolgozásaiból kiindulva (Bószé Sándor, Foki Ibolya, Nemes Róbert)³ arra teszek kísérletet, hogy interlokális eseteken keresztül megpróbáljam a kérdést a mozgalom és migráció összefüggései szempontjából újratematizálni. A vizsgálat levéltári forrásain túl a perekre vonatkozó sajtótudósításokat is felhasználtam.

Esettanulmány

A kőszegi előadás során több ún. interlokális esetet is bemutattam; mindjárt indításként például az 1882-es pozsonyi megmozdulások kitoloncoltjainak számát idéztem.⁴ Tárgyaltam továbbá az 1883-as budapesti, selmecbányai és gyékényesi zavargásokat. A források adta lehetőségekkel élve igyekeztem minden alkalommal „szétválogatni” a helyi hatalom, a megtámadottak és a járási-megyei vizsgálat irányítóinak nézőpontjából elbeszélte eseményeket. Ezek a részelemzések azonban olyan szorosan kötődtek az eszlári kontextushoz, hogy beépültek az azóta e tárgyban meg-

¹ Budapestről legújabban Sándor Tamás türkevi előadásában hallhattuk. (Megjelent: Sándor 2009: 66–83.)

² Tarrow 1998: 124.

³ Bószé 1991: 73–95; Foki 1986: 217–241; Nemes 2007: 20–45.

⁴ Jekelfalussy Lajos Pozsonyba kiküldött kormánybiztos összefoglaló jelentését az általa idézett adatok látványosan alátámasztották. MOL K 149 BM Eln. res. 6. d. 6. t. 1362/ 1882. (Bp. 1882. okt. 7.)

<i>Dátum</i>	<i>Elfogottak</i>	<i>Eltoloncoltak</i>
1882. 09. 30	34	22
1882. 10. 02	10	8
1882. 10. 03	2	2

jelent könyvembe.⁵ Az alább részletesen dokumentált zalai, zalalövői példát azonban a konferencia-kötetbe való tekintettel „megőriztem” a Hajnal István Kör kiadványait olvasók számára. Az eset a legekleatásabb módon példázza ugyanis az interlokálisnak mindazokat a vonatkozásait, amelyekről ez a szöveg szólni kíván.

Már a kezdeti reakciók is sokat elárulnak: a zalai statárium bevezetéséhez ugyanis egyik indokul az szolgált, hogy a somogyi statárium elől állítólag jó néhányan Zalába húzódtak át. Valójában azonban a belügyi dokumentumokból az is kiderül, hogy a zalai zavargások augusztus 23-án, csütörtökön két helyszínen, Egerszegen és Keszthelyen párhuzamosan kezdődtek, megbontva ezzel a korábbi vasárnap-hoz kötődő ritmust, bár a zalai megyeszékhelyen naponta ismétlődő rendbontások kitarítottak a hétvégéig. Az eseménysor a már szokványos forгатókönyv szerint kezdődött, de aztán új irányba terelődött. Az alispán kereste a történetekhez illő megnevezést. Az első napot még „rendzavarásként” aposztrofálta, de a másodikról már úgy beszélt, hogy az „zendüléssé fajult”.⁶ Az alispáni látószög így összegezte a megyeszékhelyen történeteket: „Augusztus hó 23-án esti 9–10 óra közt Zala Egerszeg város úgynevezett Fehérképi és Kaszaházi – 2 ellen irányú utcái széléről az ottan előzetes zaj nélkül s’ nagyobb részt iparos segédek és tanoncokból rögtön összecsoportosult 30–40 főnyi 2 tömeg ugyan egy időben mindkét oldalról, a fő és mellékutcákban lévő zsidólakások ablakait botokkal és kőhajigálásokkal beverve, a templom előtti főtérre vonult, és onnét nagy csődület és éktelen lárma közt a város végéig terjedő olai fő utcán keresztül folytatta a zsidólakások megtámadását, illetőleg az ablakok beverését, a zsaluk leszakgatását [sic!] és összetörését, mely alkalommal 5–6 lövés is történt, és mindezt oly gyorsasággal, hogy a rögtön kivonult csekély számú – 10 főnyi helybeli fogláróság által a garázdálkodó tömeg csak is a rendkívül hosszú olai utca közepén éretvén el, miután akkorra magam is a helyszínen megjelentem, és a fogláróság a helybeli királyi ügyész által kirendelt 10 fegyveres börtönőrrel megszorított, és az elért első garázdálkodó elfogatott, a tömeg futásnak eredve a város végén lévő kukoricákon keresztül elmenekült.”

Az összesen 15 fő letartóztatása mellett az alispán gondot fordított az indítékok kinyomozására is. Ebből az derült ki, hogy „augusztus 22-én Szabó Sándor helybeli keresztény iparos fia Freistadl nevű ugyan helybeli izraelita szabó által megveretvén, midőn atyja e miatt Freistadl szabót egy boltban megtámadta, nevezett és a boltban volt 4 más izraelita által megveretett s Freistadl által késsel meg is szúratott, és habár ezen eset iránt a törvényszabta eljárás azonnal foganatba vétetett, az iparos segédek ezen esetet a fentebb leírt és tegnap este véghez vitt rendzavarással, illetőleg

⁵ Kövér 2011.

⁶ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3302. Svastits Benő alispán, Zalaegerszeg, 1883. aug. 24. – BM. A fokozott fenyegetettséget az alispáni jelentés részben a Somogy megyei statárium elől beszökö „gonosztevők”, részben Tapolca és Sümeg környékén „a hirhedt Savanyú József és társai fegyveres csavargók” ténykedésével támasztotta alá. Uo. A cselekményekkel kapcsolatban a gyanú betyárookra terelése nem bizonyosodott be, inkább hatalmi reflexnek tekinthető.

a zsidók ablakainak beverésével bosszulták meg...”⁷ A tárgyaláson elhangzottakból így rekonstruálható a konfliktust kirobbantó eset: Freistadt Bernát 42 éves izraelita szabó 9 éves fiát megdobta a hátán egy másik fiú, s amikor ő az utóbbi inasgyereket kérdőre vonta, az illető „iparos egyszerűséggel” azt válaszolta neki: „büdös zsidó”. Erre a szabó a fiút pofonvágtá. A megpofozott fiú apja, történetesen Szabó Gáspár (!) 39 éves r. kat. lakatos déltájban értesült gyermeke megveretéséről (egy szomszédos kalapos lármázta fel), s azonnal védelmére sietett. A dulakodást a két résztvevő (megfigyelő) másképp adta elő: Freistadt szerint – ekkor már így írták, ő nyilván tudta, hogy hívják – Szabó egy harapófogóval támadt rá, s ő bemenekült előbb Geireinger kereskedésébe, majd a szomszéd bádogoshoz. Szabó viszont azt emelte ki, hogy Freistadt őt „dulakodás közben megkarcolta”⁸

Hozzá tartozik a fejleményekhez, hogy a zavargás idején lövések is eldördültek, s az alispán, mivel tudomása szerint a foglárók nem használták fegyvereiket, hajlott arra, hogy a revolverlövés „egy izraelita által tétettek”⁹ A tárgyaláson kiderült, hogy Gráner Géza, miután hallotta, hogy köztisztjeletben álló orvos apja házat fenyegetik, segítségére igyekezett sietni, s ezért két figyelmeztető lövést adott le a levegőbe. Ez azonban csak felbőszítette a randalírozókat, a fiút kővel megdobták, aki a városból egy kocsin vidékre tudott csak menekülni.¹⁰ Akárhogy is történt, mindenképpen új mozzanat az 1883-as zavargásokban, hogy nem csak a pogromoktól megfélemlített, bujkáló, menekülő, hanem a családját, vagyonát akár fegyverrel is védő zsidó alakja is felbukkan a történetek szereplői között.

A másnapi fejleményekhez az alispán már ezt is hozzáfűzte: „Helyzet válságos és veszélyes, várható, hogy vidékre is ki fog terjedni.” Ezért Sopronból 2 lovas, Kanizsáról pedig 2 gyalog századot kért. 24-én valóban új fordulatot vettek az események, ugyanis „a vidékről is folyton érkező zavargókkal szaporított tömeg” a városháza előtt „ezernél sokkal nagyobb számra” szaporodott. A tömeg erőszakos fellépésének nyomása alatt a lefogottak egyike „a kitörést sikeresen megkísérelve menekült”, s végül az első napi letartóztatottak mindegyikét kénytelen volt az alispán szabadon bocsátani.¹¹ S a gyalogkatonaság jelenléte ellenére a randalírozás éjjel 1 óráig tartott

⁷ Uo. Valójában már az 1883. augusztus 15–16-i nagykapornaki vásáron is történt incidens, amennyiben egy izraelita kereskedő és egy mérnök összeszólalkozásából verekedés támadt. Foki 1986: 226. Kubinszky Judit az augusztus 22-i Szabó-Freistadt verekedést „kifelejtí” a zalaegerszegi előzmények közül. Kubinszky 1976: 112–116. Az alispáni beszámolóban tanulságos, hogy a zsidó iparosnak nincs „keresztneve”, családneve viszont – mint majd a tárgyaláson kiderül – hibás, a keresztény iparosnak van, de mint látni fogjuk, téves.

⁸ Törvényszék, *Függetlenség*, 1884. júl. 17; Törvényszék. A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások ügye. *Függetlenség*, 1884. júl. 20.

⁹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3302. Svastits, Zalaegerszeg, 1883. aug. 24.

¹⁰ Törvényszék. A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások ügye. *Függetlenség*, 1884. júl. 19. Rosenthal Gyula tanúvallomása; uo. *Függetlenség*, 1884. júl. 22. Miklós Ferenc rendőr tanúvallomása.

¹¹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3391. Alispán – BM távirat (1883. aug. 25.) A tárgyaláson kiderült, hogy eredetileg az iparos mesterek követelték a szolgabírótól, majd az alispántól legényeik

(ablakbeverés, boltfeltörés, kifosztás stb.). S harmadnap, ha lehet, még súlyosabb következményekkel folytatódtak a rendbontások. 25-én szombaton „vidékről több irányban bejött tömeg, leginkább földműves cseléd és napszámos népség a külvárosi izraelita boltok betörése és fosztogatásával garázdálkodásait megkezdte, mely csakis éjjel egy óraker volt fegyveres erővel teljesen megszüntethető. A katonaság lövése [által] egy halál 2 súlyos és több könnyű sebesülést okoztatott.”¹² (sic!)

A vidéki vádlottak hangoztatták, hogy egerszegi mesterlegények hívták be őket a „neszre” (ez volt a zsidók elleni zavargás eufemisztikus neve), de a verbuválókat sehogy sem akarták megismerni. Bakos János államügyész vádbeszédében, miközben hitet tett a jogász hivatás mellett, felvázolta a mesterség nehézségeit is. „Nem azért állok én itt tekintetes törvényszék, hogy üldözzem az egyes vádlottakat, hanem hogy igazságot szolgáltatassak. A védelem nagyon csalatkozott, midőn a zavargásokat is csekélymértvű civakodásokra vezeti vissza. Gyakran odajut az ember, hogy egyes dolgoknak okait teljesen kinyomozni nem lehet, bár ezen esetben az indító okot teljesen kinyomozni és arra ráutalni nem lehet, de annyit bizonyossággal állíthatunk, hogy nem lehet ezt egyes egyén működésére visszavezetni. Mint a kolera, a levegőből felvett egyes anyagokkal táplálkozva és megnevezhetlen tényezők által elősegítve beláthatlan arányokban tova terjed és iszonyú pusztításokat követ el; úgy történik az sokszor az emberi társadalomban is. Történt az Európa más államaiban is, és pedig ezt jóval megelőzőleg. Az eszmék, melyek bizonyos korszakokban uralják a világot, némelykor üdvösek, mások romboló hatásúak és károsak. Azt gondolják, valami jobbat fognak teremteni és ezzel a társadalmi rendet megzavarják, vagy feldűlják. Ilyen szüleménynek tekintjük az »antiszemitizmust«. A nép között terjesztenek bizonyos izgatató könyveket és röpiratokat, melyeket a nép, bár olvasni tud, teljesen felfogni nem képes. Ebben látom én tekintetes törvényszék a bajt és nem keresem indító okát a verekedésben.”¹³

Ezzel az érveléssel szemben dr. Czinder István védőügyvéd sajnálatosnak tartja ugyan az előző évi eseményeket, de azt állítja, igenis fellelhető a valódi ok, s az „beteges társadalmi viszonyainkban és intézményeinkben” található, továbbá „a mózes-vallásúak vallásos szokásaiban, amelyek őket – tisztelet a kivételnek – a többi hitfelekezettől, mint az olajat a víztől elkülönítik és ez az u. n. antiszemitizmust idézte elő. Ezekhez, mint általános okokhoz járult nálunk – bármennyire csekélységnek tekintse is ezt a kir. ügyész úr – a Freistadt Bernát és Szabó Gáspár között történt

szabadon bocsátását. Törvényszék, *Függetlenség*, 1884. júl. 17. Tamasits Sándor segédszolgabíró kihallgatása.

¹² MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3419. Alispán – BM távirat (1883. aug. 26.)

¹³ Törvényszék. A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások ügye. *Függetlenség*, 1884. júl. 25. Ezután áttér az egyes vádlottakra, s a 4 fővádlottat a BTK 153. és 155.§-ai alapján lázadásra való felbujtás és abban való részvétel miatt kéri elítélni. Összesen 118 egyént helyeztek vád alá, s ezek közül az ügyész 81-et kívánt büntetni, a többit felmenteni javasolta. A tárgyalás 19 napig tartott. Törvényszéki csarnok. *Nemzet*, 1884. júl. 28.

verekedés, minek folytán a vidéken az a hír terjedt el, hogy egy izraelita egy keresztényt meggyilkolt, továbbá Gráner Gézának meggondolatlan eljárása..., és végre Noszlopi Pálnak s többeknek kihívó magaviselete.”¹⁴ Lengyel Károly védő más gondolatmenet mentén érvelt: szerinte az antiszemitizmus a fővárosból terjedt szét különböző csatornákon vidékre. „A tűzvérű fiatal embereket felbujtogatták és buzdították és ezek hallgattak ezen felhívásra, hogy most itt az ideje a zsidókat elhajtani... Istóczy röpirata és antisemita naptára eszeveszettekké, butákká, elvadultakká és zavarodottakká tette a tömeget, úgy hogy ezek eszöket veszve lóttak futottak és nem tudták mit cselekednek...»Aki oka az oknak, oka az okozatnak is.« Így hát ezek az emberek csak eszközök voltak, kik nem tudták mit cselekszenek.” Majd így folytatta: „Mint a kisebb bogarak a pók hálójában fogva maradnak, és a nagyobbak pedig azt keresztül törrik; úgy itt is a nagyobb bűnösök a velocipéden járó lázítók, és röpirat terjesztők elmenekültek, és kikerülték a törvény szigorát, a szegény eszét vesztett nép pedig a börtönben szenved.”¹⁵ Az államügyész replikájában a védők ellentétes állításaiból azt a következtetést vonta le, hogy ez csak alátámasztja véleményét, miszerint „nemcsak zsidókérdésről van szó, hanem a csizmadiák és többi iparosok kebelében felmerült azon országot boldogító eszmékről is, a melyek által a szocializmust megteremtették.”¹⁶

Zalalövő sajátos helyzete s hosszabb távú, mélyebb érintettsége miatt külön is megérdemli a figyelmünket. A főispán, aki csak 26-án tért vissza a megyeszékhelyre, kormánybiztosi kinevezése után nem sokkal így foglalta össze az eszkaláció eseményeit: „A zalaegerszegi szerencsétlen zavargások kormánybiztosi kinevezésem előtt történvén, azóta Zalalövön és Söjtörön történtek rablások, és Sárhidán egy öreg metsző /:Schachter:/ öletett meg a parasztok által. Zalalövőre katonaság küldetvén, ott egy kanász egy kapitányt késsel megszúrván, a kapitányt pedig kezén bottal ütven meg kardal [sic!] megvágatott és meghalt. A rablók közül 7 elfogatott...”

¹⁴ Törvényszék. A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások ügye. *Függetlenség*, 1884. júl. 27. Ruzsits védőügyvéd is kétségbe vonta, hogy sikerült bebizonyítani, „hogy itt tervszerűen előre megállapított lázadással volna dolgunk”. Uo. Noszlopi Pál zsidó boltos volt, aki nem ijedt meg a zavargóktól, sőt egyik vezetőjüket meg is fenyegette. *Nemzet*, 1884. júl. 18. E. 3.

¹⁵ Törvényszéki csarnok. *Nemzet*, 1884. júl. 24. E. 3. Lengyel állítása ellen mind Istóczy Győző, mind a „velocipédés urak” nyilatkozatban tiltakoztak. A védő ugyanis részben Istóczy 12 röpiratát, részben „velocipédés lázítókat” gyanított a háttérben. Istóczy ezzel szemben azt állította, hogy az utóbbi időben Zalaegerszeg tájékára egyetlen példányban sem jár a „röpirat”, s azelőtt is „2–3 ügyvéd s más intelligens ember járatta egy darabig”, akik miatt tavaly bizonyára „nem raboltak ki zsidóboltokat”. Törvényszék. A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások ügye. *Függetlenség*, 1884. júl. 25. A becsületükben megtámadott szombathelyi velocipédészek közül egyedül egy bizonyos Korchmáros Jenő járt a jelzett időben kerékpáron Zala megye Bagod községében, de nem izgatás céljából, hanem birtokos barátait meglátogatni. (Szombathely, 1884. júl. 31.) A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások utójátéka. *Függetlenség*, 1884. aug. 3.

¹⁶ Törvényszék. A zalaegerszegi zsidóellenes zavargások ügye. *Függetlenség*, 1884. júl. 27.

A főispán, összhangban a megye választott tisztségviselőivel, hajlott arra, hogy hitelt adjon a híreszteléseknek, bár még semmi sem bizonyult be: „azon hírnek, hogy idegen kontatók lázítják a népet sőt pénzt is osztogatnának, majdnem hitelt kellene adni, de a vizsgálatból, mely folyik, még semmi sem derült ki, és a halálra sértettek halálos ágyukban sem vallottak semmit a kontatókról. Maga a megye alispánja is azon nézetben van, hogy itt távolabbi befolyások dolgoznak, mert a mesterlegények magokat nihilistáknak vallják.”¹⁷ Mintha a fő- és alispán nem egyszerűen az antiszemitizmus irányában kereste volna a legfőbb mozgatókat.

Távolról sem voltak elégedettek az alispán működésével a zalalövői zsidók. Zalalövön három hullámban rémlett fel a pogrom veszélye, s ebből kettő be is következett. Ráadásul itt a hitközség vezető férfiúi tollából saját összefoglalását is ismerjük az eseményeknek. Háromszor fordultak a belügyminisztériumhoz, s a harmadik alkalommal visszatekintettek kálváriájukra: „mert a megyei hatóságnál, midőn ez iránti kérelmünket hallatjuk, elutasítatunk. Így történt ez f. évi auguszt. hó 26-án is. Hallottuk és tudtuk, hogy az z. egerszegi zavargások nálunk folytattatnak. Kértük az Alispán urat nyújtson segílyt, de ő elutasított, mondván: »Nem történt még semmi, segílyt nem adhat.« 26.ról 27.re való éjjel betörték ablakainkat. 27.én ismét megjelentünk az Alispán Úrnál, kijelentvén neki, hogy most már életünk s vagyonunk veszélyeztetve van. De ekkor ismét elutasított azzal, hogy néhány ablak betörésért a rendőrséget nem szaporíthatja, katonaságot nem adhat. S csakugyan 27.én bekövetkezett a nagy csapás. 11 üzletet kiraboltak. Mikor a baj már meg volt, mikor már kiraboltattunk, akkor kaptunk katonaságot, mely hat hétig itt is vala.” S bár folya-modtak azért, hogy ne vonják el a katonaságot Lövőről, másfél hónap múltán elvittek őket. A statárium szeptember 28-án telt le. „Mint egy hétig csendes volt minden. Okt. 13-án éjjel gyülekeztek, hogy betörjenek, de a szomszédos Z[ala]patakiak által szétűzettek. Megindítatott a vizsgálat a Szolgabíró úr azt konstataálta, hogy az illetők szüretelők, s nem betörők voltak. Mindamellett az Alispán úrhoz fordultunk segílyért, ugyanekkor Nagyméltóságodhoz is menesztettünk egy kérvényt táviratilag; miután rákövetkező nap templomszentelés vala nálunk. Kaptunk is katonaságot egy éjszakára.” Ez idő után már megnyugodni látszottak a kedélyek, s bár a félelem nem szűnt meg, saját őrséget állítottak fel. De amikor november 7-én „egyszerre csak az a hír terjedt el, hogy az éjjel ismét betörnek”, nem tulajdonítottak neki különösebb jelentőséget. Csak a helyi előljárásnak szóltak, amely „az éjjeli őrséget megerősíté”, s együtt örködtek. S aztán „éjji [sic!] 12 óra tájban, mindegy 30 egyén fejszékkel, lőfegyverekkel ellátva betört városunkba, egy nagyobb rész azonban künmaradt [sic!] várva a következményeket.”¹⁸

¹⁷ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3592. Glavina Lajos főispán, kormánybiztos – BM (1883. aug. 31.)

¹⁸ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 4743. Zalalövő izr. hitközség, 1883. nov. 8. – BM. Zalapataka kelet felől szomszédos, volt kuriális nemesi település. Lásd Foki 1998: 345.

De kik is ezek a két megye határán fekvő mezőváros zsidó lakosságát rettegésben tartó, meg nem nevezett, a vész hírekben csak nem helybeliként, „kívülről betörőként” leírt ismeretlenek? Szerencsére a közigazgatás főszerelőinek esemény-elbeszéléseiben pontosabb képet kapunk róluk. Még augusztus végén az alispán az alábbi távirattal tájékoztatta a belügyminisztériumot: „Zalalövön múlt éjjel botokkal puskával és revolverrel fegyverkezett részben körüllevő falvakból összesereglett 40–50 főnyi tömeg zsidók lakásait megtámadva ablakokat beverve 13 boltot feltört bolti tárgyakat és pénzt rabolt egy kazalt felgyújtott is s a holnapi vásárra még nagyobb pusztításokkal [sic!] fenyegetve távozott. Fenyegető veszély miatt Zalalövön holnapra eső vásárt betiltottam...”¹⁹ Mint láttuk, ekkor elkésett a segítség.

Aztán október közepén, a már ismert körülmények között Bruckner és Friedrich zalalövői lakosok a hitközség nevében a katonaság helyben hagyását kérelmezték. Kérvényüket a főispán a leghatározottabban visszautasította, információikat légből kapottaknak nyilvánította. Miután sikerült a statáriumot visszavonadni, nyilván minden, a helyzet bizonytalanságára utaló hír a megye első emberének szavahihetőségét ásta alá.²⁰ Gyökeresen eltér a kétféle elbeszélés abban, hogy volt-e valóban visszavert

¹⁹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 3464. Alispán – BM távirat 1883. aug. 28. Ebben nyomtatékosan kéri a statárium elrendelését. Ugyanaz nap egy másik távirat is érkezett Körmenről feladva (s ráírva, hogy a zivatar miatt késett) a Zalalövőről elmenekült zsidóktól: „Koldusok, kik tegnap még vagyonos polgárok voltak esedeznek életükért. Múlt éjjel mindenünk elraboltattott és most csak saját és miénk életéért rettegünk...” Hercz Kohn Kaufmann Schwarcz Strausz kifosztott zalalövői lakosok. Uo. 3474. Körmen, 1883. aug. 28.

²⁰ „...augusztus 28-ától fogva egész mai napig sem Zala Lövön sem vidékén – sőt folyó évi September 14-ike óta a megye egész területén újabb rendzavarási tény egyáltalán nem fordult elő, de ennek dacára a nevezett 2 folyamodó – kiknek tüzetes kívánsága az, hogy Zalalövön állandóan katonaság szállásoltassék be, ami lehetetlen – e célra irányult folytonos kérelmeikkel sürgették a katonaságnak Zala Lövőre állandó elhelyezését, anélkül, hogy azt bármi való tényadattal indokolhatták volna, sőt a már ismételt alkalommal teljesített vizsgálat által az általok felhozott aggályossági okok nemcsak alaptalanoknak hanem nagy részben koholt ürügynek bizonyultak be; - így legutóbb is a megye alispánjánál tett és távirati kérvényükben felemlített azon panaszkodás, hogy folyó október 13-án éjjel nagyobb fenyegető csoportok Zalalövőre betörni készültek volna, teljesen valótlannak tűnt ki, mindazonáltal még is a megye alispánja azon okból, mert október 14-én Zalalövön templomszentelési ünnep volt, melyre nagyszámú vidéki népség összejövele volt várható, és ez a katonaság eltávozta óta első alkalommal szolgálhatott volna rendzavarásra, habár annak egyéb jelensége vagy adata a fent nevezett 2 folyamodó aggályosságán kívül nem forgott fenn, mégis biztonság végett october hó 14-én félszázad katonaságot Zalalövőre kiküldött, mely katonaság oda esti ½ 7 óraker megérkezvén, nemcsak hogy közbelépésére szükség nem volt, de oda érkezte előtt is egész napon s a templomszentelési ünnepen át – habár nagyszámú vidéki népség vett abban részt – sem azelőtt és utáni időben képest fentnevezett folyamodóknak távirati kérvényében felemlített zavargás sem történt meg, és e részbeni előadásuk valótlan oltalomért esdő kérelmük pedig teljesen indokolatlan, azért mert az egyáltalán nem veszélyezett rend fenntartása iránt, minden szükséges intézkedés megtétezt, nevezetesen, kellő számú foglarság úgy Zalalövön, valamint a szomszédos községekben folyton a legszigorúbb őrzáratozást teljesíti...” MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 4444. Glavina Lajos főispán, kormánybiztos – BM (Zalaegerszeg, 1883. okt. 18.)

1. térkép. Zalalövő és környéke.

Forrás: <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/2003/palyazat>. A III. katonai felmérés 1:200000 méretarányú térképe alapján újrarajzolta az ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszéke.

betörési kísérlet október 13-án (szombaton), vagy képzelgés az egész. A szolgabírói vizsgálat szerint csak szüretelők gyülekeztek. S arra sincs magyarázat, hogy ezúttal miért avatkoztak be védőként épp a szomszédos zalapatakiak.²¹ De ahogy a helyzet paradoxona pontosan az, hogy a múltból nem lehet a jövőre következtetni, úgy az is kétségtelen, hogy ez fordítva is igaz, tehát a jövő sem igazolja visszamenőleg a múlt intézkedéseit (vagy azok hiányát).

Mindenesetre igen kórosan érinthette a megye vezetését a november hetedikén történt, tényleg megvalósult betörés. Valószínűleg az indoklás kényszere az oka, hogy ezúttal végre lokalizálható, sőt személyre szóló leírást kapunk a támadókról. A részletes vizsgálat kiderítette, hogy „a rendzavarók November 7-én esti 7 órakor indultak Keményfa kis községből heten, földműves suhancok és cselédek, azon állítólagos és eddig ki nem nyomozható helyről vett hír folytán – hogy a zsidókat most hajtani rabolni és ölni kell – útközben Keresztúr pusztán – hol magukat bekormozták – továbbá Budafán és Zalapatakán többekkel egyesülve, innét özvegy Botka Imréné földbirtokosnőnek revolverrel felfegyverzett csikóssa vezetése alatt

²¹ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 4394. Az 1883. október 14-én délután 3 órakor Zalaegerszegen feladott, Bruckner és Friedrich által aláírt távirat szerint „a városbeliek” üzték el előző éjjel a fenyegető csoportokat. Friedrich Antal bőr- és divatáruval kereskedett. Foki 1998: 367.

a zala-lövői zsidótemetőhöz mentek, hol több vasmegyei Kis-Rákos illetőleg Iklód és Jakabfa községbeliek hozzájuk csatlakozva éjjeli 11 órakor mintegy negyvenen Zala-Lövő községbe betörték, és miután az ott őrségen állott megyei foglárók és községi öröknek szétosztatásrai felhívására lövöldözéssel feleltek, az erre reájok tett lövések által közülök kettő agyonlövetvén, a többi szétfutott, és rögtöni üldözés folytán négy tettes elfogatván a többi elmenekült. A letartóztatott négy egyén: Kis Pál budafai – Barabás Vince keményfai földműves atyjoknál lévő suhancok, Németh József zala-lövői községi kanász bojtár és Horváth János vasmegyei kis-rákosi földműves, kik is a közigazgatási előnyomozás és vizsgáló bíró előtt tett egyező vallomásaikkal eddig névszerint 21 tettes társaikat vallották be, kik mindannyian Keményfa – Keresztúr pusztá – Budafa – Zalapataka – Háshágy és vasmegyei Kis-Rákos községbeli földműves pásztor és cseléd egyének; a két agyonlövött tettes – Szőke Péter keményfai juhászbojtár, és Szabó János budafai földműves kocsisza [sic!].²²

Mire a tárgyalásra sor került, újabb vádlottak is kézre kerültek. Ekkorra az is kiderült, hogy a támadás megghiúsításában döntő szerepet játszott az, hogy amikor a „botokkal, fejszékkel és puskával” [!] felszerelt támadók Deutsch József házára rontottak, az lövéssel fogadta őket, s ez riasztotta aztán az őrséget és indította el a kölcsönös lövöldözést. Hozzátartozik a történethez, hogy nemcsak az első főkülsős bíróság, hanem az ítélőtábla is helyben hagyta lázadás kísérletének tényállását, igaz, valamelest mérsékelte a főbűnösökre kirótt többéves fegyházbüntetést.²³

Ha valaki a térképre pillant, nem csak az tűnik rögtön szembe, hogy a támadók nem egy megye lakosai, hanem még inkább az, hogy nem egy irányból érkeztek. A lineáris elbeszélés alapján valamifajta egyenes vonalú mozgást feltételeznénk, ám ez beláthatóan lehetetlen. Sőt az sem kétséges, hogy a két fő irányból (keletről, illetve nyugatról) történt gyülekezés nem lehet spontán akció, hanem csakis meglehetősen komoly szervezés eredménye. Arra azonban, hogy kik a szervezők – beleértve az úrnője által félmjelzett, de név szerint nem ismert és láthatóan el sem fogott vezért, a „revolverrel felfegyverzett csikóst” –, nem derül fény. Az is figyelemreméltó, hogy ezúttal zalapatakaiak is részt vettek a felvonulásban.

Jellemző a főispán utólagos kommentárja a megtörtént eseményekhez: „Különb, hogy a zavargás esetei leginkább Zala Lövőn ismételtetnek, oka a körül levő nép míveletlensége és szegénysége, de részben egy-két lövői izraelitának a multbani magatartása is.”²⁴ Méltán hiányolhatjuk, hogy eddig ez a mozzanat egyetlen jelentésben sem került elő, s ilyen általános megfogalmazásban itt sem más, mint megkésett magyarázkodás és felelősségáthárítás.

²² MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 4709. Alispán – BM (Zalaegerszeg, 1883. nov. 9.)

²³ Törvényszék. A zala-lövői zsidóellenes zavargások ügye. *Függetlenség*, 1884. júl. 30.

²⁴ MOL K 148 BM Eln. 1883 – XIV. D. – 87. cs. 4877. Főispán – BM (Zala Egerszeg, 1883. nov. 23.)

Következtetések

Az áttekintett interlokális esetek alapján a migráció valóban fontos szerepet játszott, de nem abban a formában, hogy a nem helybeliek, az idegenek hajlamosak a rendbontásra, bár a társadalom peremén elhelyezkedők valóban könnyebben mobilizálhatók. Sokkal inkább úgy, hogy valamilyen alkalmi együttműködés jön létre helyiek és jövevények, törzsökösök és beágyazatlanok között. Több irányból érkező, kulturálisan különböző csoportok összefogott megmozdulása elképzelhetetlen valamiféle szervezés nélkül. Ebből azonban még nem kell az összeesküvés-elméletek alapjára helyezkednünk.

A legfőbb „heccmesterek” vagy láthatatlanok maradtak, de az is előfordulhatott, hogy nem is léteztek. Csak mentegették magukat az elfogottak a rájuk hivatkozással. A szervezők közül azok kerültek a bíróság kezébe, akiktől a lokális közösség valamilyen okból elfordult, vagy csak eszközként felhasznált.

Nem kellett tényleges invázió, elég volt az idegenekkel való riogatás is, hogy mozgásba hozza a helyi erőket.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)
K 148 BM Elnöki iratok
K 149 BM Elnöki rezervált iratok

Függetlenség, 1884.

Nemzet, 1884.

IRODALOM

Bősze Sándor 1991: Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. *Somogy megye múltjából*. Levéltári Évkönyv 22. Kaposvár, 73–95.

Foki Ibolya 1986: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. In: Halász Imre (szerk.) *Zalai gyűjtemény 25*. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalaegerszeg, 217–241.

Foki Ibolya 1998: Zalalövő története 1850–1914. In: Molnár András (szerk.) *Zalalövő története az ókortól napjainkig*. Zalalövő.

Kövér György 2011: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest.

Kubinszky Judit 1976: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*. H. n. [Budapest]

- Nemes, Robert 2007: Hungary's Anti-Semitic Provinces: Violence and Ritual Murder in the 1880s. *Slavic Review*, 66. évf. 1. Spring. 20–45.
- Sándor Tamás 2009: „Zsidókravall” Budapestén – az 1883-as antiszemita jellegű zavargássorozat a korabeli sajtó tükrében. *Magyar Könyvszemle*, 125. évf. 1. 66–83.
- Tarrow, Sidney 1998: *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge.

Nagyvárad a városhierarchiában a középkortól napjainkig

A városok rangjának, súlyának és szerepének körvonalazására már régóta folytak kísérletek, azonban ezek létjogosultsága az interdiszciplinaritás korában vált nyilvánvalóvá.

A hierarchia vizsgálatokra számos módszert dolgoztak ki, többségük az utóbbi időben a leltározó eljárást használja, és meghatározott küszöbértékek alapján hierarchia szinteket és funkciócsoportokat alakít ki. Hasonló elemzéseknek akkor van igazán gyakorlati hasznuk, ha azt egy város egész történelmi fejlődésére kivetítjük, és annak legfontosabb momentumaiban ismertetjük a kialakult helyzetet.

Nagyvárad számára különösen fontos a hierarchiában való elhelyezés, hiszen csak így érthető meg az idők során végbement sok változás és átalakulás, és ez a város mai versenyképességének is fontos elméleti, szellemi-lelki alapja lehet.

Nagyvárad kezdeti fejlődése három fontos pilléren nyugszik; ezek: a vár, a püspökség és a település. A 11. század végén először csak egy preurbánus mag jött létre, de ez a 12. század elejétől már protovárosnak tekinthető.

A 12. század második felétől kezdve Várad már minden olyan kritériumnak megfelelt, amelyet történészeink a korabeli városokkal szemben támasztanak. Fejlődése kiemelkedő volt, ami elsősorban Szent László királyhoz kötődik, mivel sírja körül zarándokhely és hiteles hely alakult ki.

A régi, túlhaladott jogi szemlélet szerint Nagyvárad hosszú ideig nem tekinthető városnak, azonban a korszerű, a funkciókon alapuló megközelítés kimutatja a város valódi súlyát a városhálózat keretében.

1. Nagyvárad a középkori városhierarchiában

A középkori városok rangsorával többen foglalkoztak, közülük a legátfogóbb elemzést Kubinyi András végezte el az Alföldön és az Alföld szélén elhelyezkedő városokra.

Kubinyi a 15. századi centrális helyeket vizsgálva kísérletet tett annak feltárására, hogy funkcióik alapján mely települések tartoznak a városok közé. Arra a megállapításra jutott, hogy kevés eltérés mutatkozik a városok hierarchiájában a jogi helyzet és a központi hely szempontjai alapján. A civitasok a középkor végén valóban város szerepet tölthettek be, emiatt a városok közé kell őket sorolni.

A magyarországi városi jellegű települések rangsorolásában Kubinyi tíz centralizációs ismérvvvel számolt, 1–6 pont közötti fokozatokkal.¹

Ezek alapján pontszám szerint a központi helyeket négy fő kategóriába osztotta:

1. Buda 55 centrális pont (a maximális 60-ból), 2. Pozsony 49, 3. Kolozsvár 45, 4. Kassa, 5. Székesfehérvár 43, 6. Szeged 42, 7. Pest 41, 8. Sopron 41, 9. Várad 41 ponttal.²

A másodrendű városok között Pécs 39, Győr 33, Temesvár 32 centrális ponttal, a harmadrangúak között Debrecen 28, Szombathely 27, Miskolc 22 stb. foglaltak helyet. A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok csoportjába tartozott Arad 20, Gyulafehérvár 19, Kecskemét 16 ponttal stb.³

Nagyvárad helyzetét elemezve funkcióinak sokrétűsége nyilvánvaló: püspöki és káptalani székhely, két hiteleshely, püspökség, egy székes- és három társaskáptalan, sókamara, számos más egyházi intézmény, köztük 9 plébánia, 17 templom működött itt.

A késő középkorban a főváros mellett hat regionális központ állapítható meg: Pozsony, a bányavárosok Körmöcbánya központtal, Kassa, Nagyvárad, Szeged és Pécs. Ezek közül Nagyvárad és Pécs püspöki városok voltak, lakói tehát jobbágyoknak számítottak.⁴

Amíg a várostörténészek egy részének véleménye szerint a magyarországi városfejlődés a 15. században elakadt, addig Nagyvárad lényeges előrelépést mutat. A mohácsi vész után romlott a helyzet, de egy ideig Várad megtartotta politikai, egyházi és katonai jelentőségét.

2. Nagyvárad a kora újkori és újkori rangsorokban

A török utáni pusztulást a rangsorban elfoglalt helyek is tükrözik. Gyimesi Sándor a magyarországi városokat a városi szerepkör volumene alapján kiszámított városiasági érték szerint rangsorolta. Táblázatában Nagyvárad 1715-ben a városiasági érték szerint a 22–24. helyen állt, Selmecebánya és Nagyszombat társaságában. Az összesített rangsorban viszont a mintegy 99 városi szerepkört betöltő település között csak a 65. helyet foglalta el, amivel a harmadik legalacsonyabb hierarchia szintbe került.⁵

A 19. század első felében Várad figyelemre méltó előrelépést mutat. Ezt a lakosságszám növekedése is alátámasztja (a város különálló részeit egybevéve): 1786-ban 8.378, 1825-ben 16.115, 1847-ben pedig már 19.368.

¹ Kubinyi 2005: 19–23.

² Kubinyi 2005: 19–23.

³ Kubinyi 2005: 19–23.

⁴ Magyarország 1998: 281.

⁵ Beluszky 2001: 183.

A népességnövekedést nemcsak az abszolút számok, hanem az országos sorrendben való előrelépés is mutatja. Így a lakosság száma alapján az 1720-beli országos 52. helyről, 1786-ban már 29., 1825-ben 20., majd 1846-ban pedig már a 12. helyre kapaszkodik fel.⁶

Egy évszázad alatt látványosan előretört a városok funkció szerinti rangsorában is. Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatásai alapján 1828-ban a 138 elemzett piacközpont közül 57 volt tekinthető városnak, illetve városi szerepkört betöltő településnek. E városok két szintet alkottak, az elsőbe azok a települések tartoztak, amelyek egész vonzásterületük népessége meghaladta a százezer főt, tiszta körzetükben pedig legalább 35.000 lakos élt és széleskörű igazgatási funkciót is betöltöttek. Várad az első csoportba került Pest-Buda, Pécs, Miskolc, Kassa után, és többek között Temesvár, Sopron, Debrecen, Arad, Szatmárnémeti, Pozsony és Szeged előtt. Ezek mindegyike regionális és régió keresztül nyúló szerepkört töltött be.⁷

Ugyancsak Bácskai Vera és Nagy Lajos végezte el a 19. század eleji városok típusainak a meghatározását a cluster analízis alkalmazásával. Az első csoportba egyedül Pest-Buda került. A másodikba 11 nagyon fejlett központ, köztük Baja, Kassa, Nagykiszta, Pécs Pozsony, stb. Várad a harmadik csoportba, a fejlett és nagyon fejlett központok között foglalt helyett, közepesen fejlett kézművesiparral és kereskedelemmel, Arad, Debrecen, Eger, Gyöngyös, Gyula, Kecskemét, Komárom, Miskolc, Nyíregyháza, Szatmárnémeti és Versec társaságában.⁸

A városiasság érték szerinti hierarchiában, az 1715-ben elért 41. helyről 1828-ra már feljött a 19 helyre.⁹ A regionális központok sorrendjében pedig a 13. helyig jutott.¹⁰

Gyimesi Sándor is készített 1828-ra rangsorokat, ebben Nagyváradot kissé hátrébb, a 22. helyre teszi.¹¹

3. Nagyvárad a városhierarchiában, a polgári korszakban 1849–1945

a) Nagyvárad előretörése a városok rangsorában 1849–1918

A 19. század közepére Kókai Sándor az alföldi városok hierarchiáját állította össze, a legtöbb fontosabb szempontot figyelembe véve. Ezekben a hierarchiákban Nagyvárad általában az élmezőnyben foglal helyet.

A lakosságszám szerinti négy csoportból Nagyvárad a másodrendű központok közé került, vagyis középvárosnak számított Temesvárral, Araddal, Újvidékkel és

⁶ Bácskai – Nagy 1984: 259.

⁷ Bácskai 2007: 19–20.

⁸ Bácskai 2007: 29–31.

⁹ Bácskai – Nagy 1984: 264.

¹⁰ Bácskai – Nagy 1984: 264.

¹¹ Gyimesi 1975:

Szatmárnémetivel együtt, lemaradva viszont a népesebb Debrecentől, Szegedtől vagy Szabadkától.¹²

Ugyancsak Kókai 19 tényezőt alapul vevő elemzése szerint a településhierarchia szempontjából felállított sorrendben Pest-Buda után első helyre Temesvárt teszi, megjegyezve, hogy más elemzésekben hátrébb kerül.¹³

A város közigazgatási súlyát mutatja, hogy a nagyvárad helytartósági kerület központjaként 7 megye, több mint 1,3 millió lakójára terjesztette ki befolyását 1850–67 között.

Kókai körvonalazta az Alföld regionális központjainak településhierarchiáját, végigvezetve 1828-tól 1900-ig a rangsorban elfoglalt helyezéseket.

Objektívebb rangsorolásra először az 1870. évi népszámlálás adatai alapján nyílt lehetőség. Ekkor Nagyvárad megkapja a legmagasabb közigazgatási rangot, törvényhatósági jogú város lesz, és ezzel megszabadul az addigi hátrányos jogi helyzetől.

A népességszám szerinti rangsor alapján Nagyvárad 1870-ben is a középvárosok csoportjába tartozott Temesvárral, Araddal, Versecével együtt.¹⁴

1871-re két sorrendet is ismerünk. Egyiket Kókai az Alföld térségére, a másikat országos jelleggel Keleti Károly állította össze. Utóbbiban Nagyvárad a harmadik helyre került Pest-Buda és Kassa mögött, előbbiben csak a hetedik Pest-Buda, Debrecen, Temesvár, Kassa, Arad és Szeged mögött.¹⁵

Keleti Károly az általa 1870-re összeállított városfejlettségi országos rangsorban Nagyváradot a 9. helyre teszi.¹⁶

1900-ban Nagyvárad a lakosság száma (47.018) szempontjából – Budapestet is számítva – a 11. helyet foglalta el, így a nagyvárosok közé számították.

A városi alapfunkciók mennyisége és sokfélesége, a funkciókat ellátó intézmények fokozata szerint Beluszky Pál a városnak minősített 244 települést 5 hierarchikus szintbe sorolta. A főváros Budapesten kívül az ország összesen 10 regionális központja két értékcsoportha került vizsgálatában. A teljes értékű regionális centrumok Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged és Kassa, míg a részleges regionális központok Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad voltak.¹⁷ A városi szerepkörök súlyának mennyiségi értékei alapján is ugyanaz a 10 település állt az élen, de a közöttük kialakult rangsorban Nagyvárad jóval előkelőbb helyezést kapott: 1. Pozsony, 2. Zágráb, 3. Nagyvárad, 4. Temesvár, 5. Kolozsvár, 6. Debrecen, 7. Arad, 8. Szeged, 9. Kassa, 10. Pécs.¹⁸

¹² Kókai 1999: 33–34.

¹³ Kókai 1999: 71–72: Keleti Károly és Bácskai Vera rangsoraira utal.

¹⁴ Kókai 1999: 110.

¹⁵ Kókai 1999: 139.

¹⁶ Beluszky 2001.

¹⁷ Beluszky 1990: 21–22

¹⁸ Beluszky 1990: 21.

Nagyvárad számára utóbbi a legkedvezőbb, hiszen Budapesten kívül csak másik két mai főváros – Pozsony és Zágráb – előzte meg!

A városok 1900-beli komplex típusait elemezve Beluszky a hierarchikus funkciók szerkezete és a társadalom jellegzetességei alapján összesen 10 féle típust állapít meg: Nagyvárad a főváros után a II. csoportba a városi társadalmú, jelentős városi tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagy- és középvárosok közé került Zágráb, Temesvár, Pozsony, Kolozsvár és Arad társaságában.¹⁹

A 20. század első évtizede Nagyvárad városfejlődésének legsikeresebb, eredményekben leggazdagabb szakasza. Ekkor Nagyvárad, az országban végbemenő folyamatokat tevékenyen formáló városok közé tartozott.

Az 1908-as adatok egyértelműen kimutatják Nagyvárad előrelépését. A kis- és közepes ipar dominanciája szolid városi identitást kölcsönzött a Sebes-Körös parti városnak. Az urbanizáció egyik meghatározó tényezője a kereskedelem volt, de a bankélet, a közlekedés is gyorsan fejlődött.

Thirring Gusztáv az egész 1869–1910-es időszakra vonatkozóan a városokat növekedésük típusa szerint osztályozta. Nagyvárad a legmagasabb hierarchikus szintbe, a dinamikus csoportba lett beosztva Budapest mellett másik hét nagyváros társaságában; ezek: Kassa, Temesvár, Pécs, Győr, Kolozsvár, Miskolc, Fiume.²⁰

A múlt századelő a város történetének egyik legsikeresebb szakasza, amelyet máig sem sikerült igazán meghaladni. Jelentőségét a korabeliek egyenesen Szent László korához hasonlították.

Az 1910-es rangsorok adatai különösen fontosak Nagyvárad szempontjából, hiszen egy hosszú felzárkózási és fellendülési szakasz vége felé készültek. A lakosságszám szerinti rangsorban ekkor Nagyvárad (64.169 fős népességével) már feljött országosan a 9. helyre, de a város tényleges fejlettségi szintje magasabb, városi szerepköre sokrétűbb volt annál, mint amire pusztán lakóinak számából ezt következtetni lehetne. Ezt támasztják alá a korabeli városhálózat részletes vizsgálatai is.

A magyar városhálózat elemzésénél Beluszky Pál és Győri Róbert a rangsornál 88 városi intézmény meglétét vették figyelembe és 425 települést vizsgáltak meg. Az eredmények alapján hat hierarchia szintet állapítottak meg.²¹

A magyar városok hierarchikus ragsorában Nagyvárad 1910-ben is a főváros utáni legmagasabb kategóriában a 10 regionális központ között kapott helyet. A regionális központok között két csoport különült el, hat volt teljes körű funkciójú, ezek sorrendje: Zágráb, Pozsony, Kolozsvár, Kassa, Debrecen, Temesvár. A hiányos funkciójú négy regionális központ sorrendje pedig 7. Szeged, 8. Nagyvárad, 9. Pécs, 10. Győr. A két részleges funkciójú regionális központ: 11. Arad, 12. Brassó.²²

¹⁹ Beluszky 1999:179.

²⁰ Thirring 1912.

²¹ Beluszky – Győri 2005: 102.

²² Beluszky – Győri 2005: 214.

Mint látható, Nagyvárad egy helyet javítva a nyolcadik helyre jött fel.

A regionális funkciók (intézmények) jelenléte mellett figyelembe vesszük a városi funkciók mennyiségét is. A regionális központok rangsorában a következő differenciálódás történik. Kimagaslik Zágráb, utána 5 nagyon jelentős regionális központ következik hasonló értékekkel: Pozsony, Temesvár, Kolozsvár, Nagyvárad, Debrecen. Ezeket Szeged és Kassa követi, majd Pécs, Győr, Arad és legalul az itt is átmeneti jelleget képviselő Brassó. Ebből a sorrendből is kiderül, hogy az összetett mutatók esetén a különbségek kicsik, de a differenciálódás megnövekszik.²³

A városi szerepkörök mennyiségi értékei alapján összeállított hierarchiában ugyanazok a települések állnak az élen, de a köztük lévő rangsor megváltozik:

1. Zágráb, 2. Pozsony, 3. Nagyvárad, 4. Temesvár, 5. Debrecen, 6. Szeged, 7. Kolozsvár, 8. Arad, 9. Kassa, 10. Pécs.²⁴

1910-ben tehát Nagyváradot a városi szerepkörök mennyisége szerint Budapesten kívül mindössze két másik mai főváros Zágráb és Pozsony előzte meg. Nagyvárad a hiányos szerepkörű regionális központok közé intézményeinek szűkebb választéka alapján került, ugyanis Debrecen, Arad és (főleg) Kolozsvár közelsége miatt az államigazgatási intézmények közül keveset telepítettek a városba.

Nagyvárad mint a fentiekből kiderült, 1828 után helyenként „amerikai ütemű” fejlődést mutatva kapaszkodott fel a hierarchiákban. A 20. század elejére az ország egyik legnagyobb volumenű városi intézményhálózatával rendelkezett, többek között itt dolgozott a legtöbb ügyvéd, Zágráb és Fiume után itt használták a legtöbb telefonkészüléket, előfordult, hogy 11 napilap jelent meg egyidőben, 62 egyesület és 72 oktatási intézmény működött, és fejlett volt az irodalmi- és sajtóélet. A gazdasági tevékenység adatai alapján is az országos rangsorok 3–6. helyét foglalta el, például a kereskedelemből élők száma alapján 3. (Zágráb és Pozsony után), de a bankbetétek alapján is az 5. az országban stb.²⁵

Nagyvárad tehát 1910-ben európai mércével középváros, a Kárpát-medencében viszont a nagy- és legfejlettebb városok közé tartozott. Néhány évig a fejlődés még folytatódott, azonban 1913 után leállt, majd a világháború miatt, 1916-tól visszaesés volt tapasztalható. Összességében a dualizmus kora Nagyvárad városfejlődésének sikeres felzárkózó szakaszát jelentette.

A világháborút szerencsésen túlélő város a forradalmak kora után 1919-ben Nagy-Románia keretébe került, és ez történetében egy teljesen új szakaszt kezdetét jelentette.

²³ Beluszky – Győri 2005: 215.

²⁴ Beluszky – Győri 2005: 177–189.

²⁵ Beluszky – Győri 2005: 189–190.

b) A város helyzetének alakulása 1919–1945

Az első világháborút követő nagyhatalmi döntések nyomán kialakult helyzetben Erdély, Partium és a Bánság városainak fejlődési lehetőségei lényegesen megváltoztak.

A szóban forgó, mintegy 103.000 km² nagyságú területen fekvő városok fejlődési lehetőségei eltértek, aminek történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi okai voltak, de ezek mellett megjelentek a demográfiai, település-földrajzi és helyi okok is. E városok jelentős hagyományokkal és bonyolult fejlődési utat maguk mögött hagyva érkeztek el a 20. század elejéig. Az impériumváltozás után a számos korlátozás fékezte e városok haladását, és leállította hosszú időre a felzárkózási folyamatot.

Az új helyzetben Nagyvárad fejlődését elsősorban a hasonló sorsban osztozó erdélyi városokéhoz érdemes hasonlítani, persze Nagy-Románia városhálózatának részeként a többi várossal is egybe kell vetni. Mélyreható városhierarchia elemzés a korszakról máig nem készült, inkább a hiányos statisztikákból, illetve néhány más jellegű, főleg földrajzi írásból kapunk némi támpontot.

A legegyszerűbb hierarchia a népességszámon alapul. Az 1930-as román népszámlálás adatai szerint az egyetlen változás Kolozsvár negyedik helyről első helyre való előrelépése jelenti. Íme az 1930-as népességszám szerinti erdélyi rangsor: 1. Kolozsvár, 2. Temesvár, 3. Nagyvárad, 4. Arad, 5. Brassó, 6. Szatmárnémeti, 7. Nagyszeben, 8. Marosvásárhely, 9. Máramarossziget, 10. Lugos.²⁶

1930-ban teljes értékű regionális központnak már csak Kolozsvár tekinthető, míg részleges regionális központ Temesvár és Brassó volt. A fejlett megyeszékhelyek közé esett vissza Nagyvárad és Arad, ebben a csoportban maradt Nagyszeben és Marosvásárhely, a részleges szerepkörűek között pedig Szatmárnémeti.²⁷

Nagyvárad (82.687) lakosságának növekedése 1930-ig országos viszonylatban is jelentős volt, ebből a szempontból Nagy-Románia 8. legnagyobb városa volt, a fővároson kívül csak a nagyregió-központok előzték meg, így végig a nagyvárosok közé tartozott.²⁸

Nagy-Románia 172 városát közigazgatásilag három kategóriába osztották. Az elsőbe a megyeközpont municípiumok, a másodikba az egyszerű megyeszékhely városok kerültek, a harmadikba pedig a többi város. Ebből a szempontból is Nagyvárad a legfelsőbb kategóriába tartozott másik 19 municípium társaságában, amelyből 8 volt a szélesebb értelemben vett Erdélyben.²⁹

1940. szeptember 6.-tól Nagyvárad négy évre visszatért Magyarország határai közé, azonban a helyzet különbözött a húsz évvel azelőttihez képest.

²⁶ Recensământ 1930.

²⁷ Saját kutatások alapján összeállított hierarchia.

²⁸ Buletinul 1932: 18.

²⁹ Enciclopedia: 13–20.

A lakosság szám szerinti hierarchiája az 1941-es népszámlálás alapján Nagyvárad (92.942) ismét elfoglalta helyét Magyarország nagyvárosai között, hiszen a 21 törvényhatósági jogú város között az előkelő 6. helyet foglalta el. Az 1910-ben mögötte álló városokkal szemben megtartotta, sőt esetenként fokozta az előnyét, Kecskemétet pedig megelőzte.³⁰ Hasonló pozíciót mondhat magáénak az ismét regionális központ szerepre törő város más területeken is.

Az előzőleg összetartozó városok bő két évtizedes széttartó fejlődése hatására Nagyvárad csak nehezen tudott ismét felzárkózni, a hátránya jelentős volt az időközben teljes értékű regionális központokká vált városokhoz képest.

A korabeli Nagyvárad helyzete átmenetinek tekinthető a hiányos regionális központ és a fejlett megyeszékhely státusa között.

4. Nagyvárad helye a városhierarchiában 1945–2010

a) A szocialista korszak 1945–1989

Az 1947. februári párizsi békeszerződés értelmében visszaállították a régi határokat, így Nagyvárad ismét Románia részévé vált.

A rövid átmeneti szakasz után 1948-ban berendezkedett az új hatalom, emiatt az 1948–1989 közötti bő négy évtized a szocialista város időszakát jelentette Nagyvárad esetében is. A településfejlesztés ideologikus célokat is követett, az emberi erőforrások felélése pedig különböző formákban történt.

Nagyvárad a második világháborúból jelentős veszteségekkel került ki, de a közvetlen utána jövő évek sem kedveztek számára, hiszen ismét a határszélre került, vonzáskörzete megcsonkult, ráadásul a lezárt határ egy ideig minden kapcsolattól megfosztotta.

1948-ban a háború, a deportálások és menekülések miatt nagyobb demográfiai veszteséget szenvedő Nagyvárad (– 82.282 fős népessége kisebb, mint 1930-ban – a városok lakosság szám szerinti rangsorában is visszaesett a 10. helyre, pedig több nagyváros is elkerült az országból.³¹

Ebben az időszakban a városhálózat lényegesen módosul, miután 1956-ban Romániában 183 települést városias típusú településekké nyilvánítottak.³²

Ekkor 98.950 fős lakosságával Nagyvárad megközelíti a 100 ezres határt és a népességi rangsorban megtartja a 10. helyét.

1965-ben az új alkotmány a szocializmus győzelmét hirdette meg, ezután új szakasz következett a várospolitikában is

³⁰ MSTÉvk 1942.

³¹ Recensámint 1948.

³² Vofkori 1996.

A Ceausescu-korszaknak nevezett 1966–1989 közötti szakasz elején már jelentős átalakulásokat tapasztalunk, amit a városok 1966-os lakosság szerinti sorrendje is tükröz. Nagyvárad (122.534), túllépi ugyan a százezres küszöböt, mégis a többi város felfokozott növekedése miatt a 12. helyre esik vissza.³³

A funkcionális sorrend sok szempontból követi a népességszám szerintit, hiszen a változások a durva beavatkozás következtében indulnak meg. Ennek a politikának Nagyvárad is kárvallottja volt.

Ebben az időszakban sikerült a városokat egyensúlyukból kiborítani, etnikai, társadalmi-gazdasági struktúrájuk teljes megbontásával.

1968-ban bevezetik a megyerendszert, aminek következtében Nagyvárad a korábbi tartománynál jóval kisebb Bihar megyének lett a központja, és ez vonzókörzetének további csökkenéséhez vezetett. A város számára a hivatalos „fejlesztési” politika másodrangú szerepet szánt.

Az egész időszak alatt egyetlen népszámlálás volt 1977-ben, amikor Nagyvárad 170.531 lakossal továbbra is a 12. az országos listán.³⁴ Némi mennyiségi fejlődést felmutat, de a többi városhoz képest ez nem elég a lemaradás megakadályozásához sem. Fejlett megyeközpont szinten azért megmaradt, a gondot inkább a minőségi tényezők okozták, hiszen a város lemaradása mind országos, mind nemzetközi szinten evidens volt.

A folyamatok iránya 1989 végéig már nem változott, de a válság hatására lassult az ütem és a városok helyzete is mind nehezebbé vált.

b) A posztoszocialista szakasz 1990–2010

Ceausescu diktatúrájának összeomlása után a városok számára is új fejezet kezdődött, amely nem volt mentes az ellentmondásoktól. A modernizációnak kis esélyei voltak, de a meglévő alapok egy részét felszabadítva előrelépéseket is lehetett elérni.

A népesség szerinti 1992-es hierarchiában Nagyvárad a 222.741 fős népességszámával a 11. helyre kerülve megelőzte Aradot, annak ellenére, hogy 1990-től a lakosság száma érezhetően csökkenni kezdett.³⁵

A szocialista időszak alatt Románia városai is differenciálódtak. Így a kimagasló Bukaresten, tehát a fővároson kívül megjelent a 300.000-nél több lakossal rendelkező nagyrégió központ kategória, amelybe 7 város is tartozott. Négyen voltak az átmeneti kategóriát alkotó, 200.000 fölötti lakossal rendelkező városok. Ezek között volt Nagyvárad, amely a Partium fővárosaként a 150 km-re lévő Kolozsvárnak volt alárendelve mind intézményi, mind pedig oktatási, egészségügyi stb. vonalon.

³³ Recensámint 1966.

³⁴ Recensámint 1977.

³⁵ Recensámint 1992.

Ez a 11 romániai város számított európai mércével is középvárosnak, még ha fejlettségi mutatóik ezt legtöbbször nem támasztják alá.

Összesen 9 komplex várostípussal találkozhatunk, amelyek közül az első, a városi társadalmú, jelentős városi tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagy és középvárosoké. Ezek közé tartozott Nagyvárad is, akárcsak Kolozsvár, Temesvár, Brassó, Arad, Nagyszeben, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Nagybánya.³⁶

Teljes értékű regionális központ lett Kolozsvár, míg részleges értékű regionális központ Temesvár maradt és Brassó zárkózott fel ide, míg Arad és Nagyvárad visszaminősült a teljes értékű megyeszékhelyek közé, Nagyszeben vagy Marosvásárhely társaságába.

A városok időszaki helyváltoztatása ellenére a településhierarchia az utóbbi évtizedekben szilárdnak bizonyult, mind strukturális, mind pedig pozicionális szempontból.

2002-re a pozíciók kisebb változása és a lakosság többé-kevésbé lassú, állandó csökkenése mellett a városok központi szerepköre keveset változott. A 206.527 fős Nagyvárad (melynek népessége szinte azonos a magyarországi akkori második Debrecen 206.564 fős lakosságával) a népességszám szerint maradt a 11. helyen, de a város sokat változott, igaz ellentmondásosan.³⁷

Az utóbbi évek fejleményei befolyásolják Nagyvárad helyzetét és a hierarchiában elfoglalt mai és jövőbeli helyzetét.

Az első, hogy a 2007-ben az Európai Unióhoz csatlakozott Romániában is kialakítottak összesen 8 fejlesztési régiót, amelyek közül a 6-os számú, Északnyugati régiónak nevezettbe került Bihar megye és így Nagyvárad is. A hat megyét magába foglaló régió gyengesége, hogy nem csak komplementáris, összetartozó térségeket tömörít, hanem eltérő jellegűeket is.³⁸ A másik hátrányos tényező, hogy a régióközpont Kolozsvár, amelynek fejlettsége indokolja ezt, azonban vonzáskörzete kevésbé irányul a Partium felé, viszont Nagyvárad vonzáskörzete csak ezt érinti. A politikai döntés által kialakított régió területének megváltoztatása felvetődött, de a térség etnikai-nemzeti viszonyai miatt ez nehezen lesz keresztülvihető.³⁹

Természetesen a jelenleg inkább program- és pályázati régióként működő területen is összeállíthatjuk a 41 város hierarchiáját. A népességszám szerinti lista élén a régió egyetlen, 300 ezer főt meghaladó népességű nagyvárosa Kolozsvár, áll. Nagyvárad a második szintbe tartozik Nagybánya és Szatmárnémeti társaságában, ha 100.000 és 300.000 közötti szegmentumot vesszük küszöbértékek.⁴⁰

³⁶ Vofkori 1996.

³⁷ Recensámánt 2002.

³⁸ Például Beszerce-Naszód megye, amely nagy távolságra fekszik Bihartól és a kapcsolatok is elhanyagolhatóak.

³⁹ Egy partiumi régió kialakítása által, amelynek székhelye Nagyvárad lenne.

⁴⁰ Horváth Gyula 2006: 172–173

A második szempont Románia 2001-ben elfogadott Országos Településfejlesztési Tervével kapcsolatos, amely megfogalmazta Románia településhálózat-fejlesztési stratégiáját. A településeket a törvény hat kategóriába sorolta öt kritérium alapján: a 0. szintű Bukarest után az első csoportba 11 országos és európai jelentőségű muni-cípium tartozik, ebből Észak-Nyugat Erdélyből Nagyvárad és Kolozsvár.

Nagyvárad tehát az első csoportba került, ami biztosít némi fejlődési lehetőséget, de a maga szintjén belül hátrányban van néhány nagyobb központtal szemben.

2005-ben megalakult a 26/2000. kormányhatározat alapján a Nagyvárad metropolisz (agglomerációs) övezet, a város és 8 környező közigazgatási-területi egységből jogi személyiséget kapva. Később még négy község belépett, ilyen formán jelenleg a Nagyvárad Metropolisz Övezetet összesen 12 közigazgatási egység alkotja. Az összes lakossága 250.589, a területe pedig 724,5 km².⁴¹ A társulás fő célja a hosszú távú területfejlesztés, hogy a jövőben egy közös városi térséget alkotva megerősítsék a komplementaritást és létrehozzanak egy határokon átnyúló vonzáskörzetű fejlett növekedési pólust. Fontos lépés volt ez, hiszen a város környékének lemaradása fékezheti a felzárkózást.

c) Nagyvárad napjainkban, a közeljövő perspektívái

2010-ben Romániában 320 municípium és város van. Nagyvárad a maga 204.880 fős népességével továbbra is a 11.⁴² Ha a városfejlődés dinamikáját vesszük figyelembe, az ötfokozatú skálán Nagyvárad a másodikba, a mérsékelt dinamikájú városok közé tartozik.⁴³

Elemzésünk nem lehet teljes a város lehetséges jövőbeli sorsának rövid felvázolása nélkül.

Nagyvárad számára egyik fő kitörési pont a határmentiségből adódik. Az új helyzetben a határokon átnyúló kapcsolatok újfajta tartalmat kaphatnak, a régi gazdasági-társadalmi egység helyreállításával Nagyvárad visszaveheti egykori központi szerepét. Nagyvárad haladása tehát csak az intézményesített interregionális kapcsolatokra épülve biztosítható.

Szükséges megismerni azonban a román 2025-ig szóló nemzeti területfejlesztési koncepciót is, amelyet a kormányzervek felkérésére a Bukaresti Ion Mincu Építészeti és Urbanisztikai Egyetem szakemberei állítottak össze 2006-ban.

A tanulmány Nagyváradnak csak harmadrangú szerepet szán. E szerint a főváros, Bukaresten kívül Temesvár, majd kiegészítőleg Constanța fog az európai metropolisz funkciót betöltő városok hálózatába tartozni.

⁴¹ Atlasul 2007.

⁴² 2010. január 1-i statisztikai adatok.

⁴³ Beluszky 1999: 350.

A második csoportba a regionális agglomerációs hálózat keretében Kolozsvár, Jászvásár (Iași), Brassó és Craiova mellett a Galați-Brăila konurbáció kerül. Ezek alkotják majd a transznacionális, illetve országos jelentőségű városok kategóriáját.

A harmadik kategóriát a regionális, illetve helyi jelentőségű növekedési pólusok képezik összesen 54-en, ezek közé sorolják be Nagyváradot, Araddal, Szatmárnémetivel, Marosvásárhellyel együtt, de például, ide tartozik a középvárosok többsége is, mint például Zilah, Beszterce, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy stb.⁴⁴

Az erdélyi, partiumi és bánági városok a közép-európai fejlődés útját járva, sajátos ciklusokon keresztül jutottak el a 3. évezred elejére az átmeneti formákhoz. Mindez sajátos arculatot és szellemiséget és lelkületet kölcsönöz nekik.

Nagyvárad sorsa hűen tükrözi mindazokat a gyökeres változásokat, amelyek a területen az utóbbi száz évben végbementek.

IRODALOM

- Atlasul 2007: *Atlasul Zonei Metropolitane Oradea*. [Nagyvárad agglomerációs körzete] Oradea-Nagyvárad.
- Bácskai Vera 2007: *Városok és polgárok Magyarországon*. I. kötet, Budapest.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon*. Budapest.
- Beluszky Pál 1990: A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón I.: *Tér és Társadalom*. 3–4. 13–56.
- Beluszky Pál 2001: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest – Pécs.
- Beluszky Pál – Győri Róbert: 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest – Pécs.
- Buletinul 1932: *Buletinul Statistic al Romîniei nr. 1. ianuarie–martie 1932*. [Románia Statisztikai Közlönye] București.
- Enciclopedia: *Enciclopedia Romîniei*. [Románia Enciklopédiája] Volumul II. București, 1938.
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest.
- Horváth Gyula (szerk.) 2006: *Északnyugat Erdély*. Pécs – Budapest.
- Kókai Sándor 1999: Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. század közepén. In: Simon István – Boros László (szerk.): *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajz Évkönyv* 7. Nyíregyháza.
- Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged.

⁴⁴ Romania 2025.

- Kubinyi András 2005: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Budapest.
- Magyarország 1998: *Magyarország története 1301–1526*. Budapest.
- MSTÉvk 1942: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam. L. 1942. Budapest, 1944.
- Populatia 1948: *Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948*. [A Román Népköztársaság Né pessége 1948. január 25.] Rezultatele provizorii ale recensământului. Extras din Probleme Economice Nr. 2. martie 1948.
- Recensământ 1992: *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992*. [Az 1992 január 7-i népszámlálás és lakásösszeírás] Volumul I. București, 1994.
- Recensământ 2002: *Recensământul populației și al locuințelor 18–27 martie 2002*. [A 2002. március 18–27-i népszámlálás és lakásösszeírás] Volumul I. București, 2003.
- Recensământ 1930: *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. [Románia lakosságának 1930. december 29-i általános népszámlálása] Volumul I. București, 1938.
- Recensământ 1956: *Recensământul populației din 21 Februarie 1956*. București, 1960. [A lakosság 1956. február 21-i népszámlálása]
- Recensământ 1966: *Recensământul populației și al locuințelor din 15 martie 1966*. [A lakosság 1966. március 15-i népszámlálása] Volumul 1. Populația. Regiunea Crișana, Regiunea Maramureș. București, 1968.
- Recensământ 1977: *Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977*. [A 1977. január 5-i népszámlálás és lakásösszeírás] Volumul I. București, 1980.
- Romania 2025: *România 2025. Conceptul Național de dezvoltare spațială*. [Románia 2025. Nemzeti Tervefejlesztési Koncepció] București, 2006.
- Thirring Gusztáv (szerk.) 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve*. Első rész. Budapest.
- Vofkori László 1996: *Erdély közigazgatási és etnikai földrajza*. Vörösberény.

Egy „csinált város”: Zalaegerszeg társadalmi fejlődése a 2. világháború után

Zala megye a 16. században még nem rendelkezett állandó megyeszékhellyel, a megyegyűléseket különböző településeken, esetleg az alispán vagy a főispán birtokközpontján tartották. Zalaegerszeg jelentősége a 17. század elején, Kanizsa török kézre kerülése után nőtt meg. A település északabbra feküdt a török által ellenőrzött területektől, és az addigi jelentéktelen mezővárost erődítménnyel is megerősítették. A török kiűzése után az 1700-as években a szokás hagyománnyá vált, a megyegyűléseket továbbra is Egerszegen tartották, így lett ez a település a megyeszékhely. A kérdést végül a vármegyeház 1732-es felépítése zárta le.¹

Az így kialakult helyzetet a másik zalai város, Nagykanizsa kérdőjelezte meg, amikor a 19. században jóval dinamikusabb gazdasági fejlődése eredményeként, többször tett kísérletet a megyeszékhely funkció megszerzésére. A két város közötti különbség jól tükröződött a népességszám alakulásában is, hiszen a század végére Kanizsa lélekszáma a zalaegerszegi duplájára nőtt.

Zalaegerszeg a korabeli városok hierarchiájában Beluszki Pál besorolása szerint a hiányos funkciójú megyeközpontok kategóriájába tartozott.² Az ebbe a csoportba tartozók nem rendelkeztek a városi szerepkörök mindegyikével, jelentőségüket azonban megemelte e szerepkörök valamelyikének hangsúlyos mivolta. Zalaegerszeg esetében ez a megyeszékhely igazgatási funkciója volt; a település igazi tisztviselővárosnak számított. Foglalkozási megoszlásában kiemelkedő arányt képviseltek a tisztviselők, sőt csoportjuk egyben meghatározta a város társadalmának többi részét is, hiszen az átlagosnál jobban kereső köztisztviselők komoly fogyasztói piacot jelentettek. Ebből következően a város másik legszélesebb rétegét a kisiparosok alkották, míg a mezőgazdaságból élők elhanyagolt arányt képviseltek.

A város népességszámát tekintve a két világháború között stagnálás következett be. Zalaegerszeg új funkciót nem tudott felvállalni, sem politikai, sem gazdasági vonatkozásban, hagyományos társadalmi megoszlása tehát változatlan maradt. Ez megmutatkozott a város népességének alakulásában, amely 1920 és 1930 között még csökkent is.

* A cím utalás Szirmai Viktória „Csinált” városok című könyvére.

¹ Kapiller 2009: 22–24.

² Beluszky – Győri 2005: 198–200.

1. táblázat: Zalaegerszeg népessége 1920 és 1980 között

	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
Zalaegerszeg	13 239	13 072	13 967	15 159	23 757	39 671	55 348
Növekedés (előző évtized 100%)	122,1	98,7	103,4	108,5	147,8	135,6	139,5

Zalaegerszeg a 2. világháború után a hasonló népességszámú Szekszárddal együtt az ország legkisebb megyeszékhelye. A város életében a változást az 1950-es évektől a szocialista iparfejlesztési politika hozta meg. Ekkor olyan dinamikus fejlődés következett be, melynek eredményeként Zalaegerszeg egyike lett azoknak a városoknak, amelyek a legjelentősebb demográfiai változáson és ipari fejlődésen mentek keresztül. Népességszámának növekedésében a megyeszékhelyek közül arányát tekintve csak Veszprém tudta megelőzni. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom Zalaegerszegt nem említi olyan városként, amelyet a szocialista városok sorába lehetne illeszteni. Ez természetes, hiszen demográfiai és ipari fejlődésének több olyan aspektusa volt, amely nem felelt meg a szocialista városok kritériumának; erre még a későbbiekben részletesen kitérünk.

2. táblázat: A 3 éves terv jelentősebb üzemalapításai Zalaegerszegen

Üzem	Alapítás	Megjegyzés
Zalaegerszegi Magasépítő Vállalat	1949	Építőipari kisvállalkozók által alapított szövetkezetből jött létre. Munkáslétszáma az alapításkor 200–300 fő, 1951-ben 400–500 fő.
Mezőgazdasági Gépjavító Vállalat	1949	Egy gépjavító kis magáncégből jött létre.
Zalaegerszegi Vágó és Húsipari Vállalat	1950	Farkas Imre hentes „önként felajánlotta” népgazdasági hasznosításra kisüzemét, ezt összevonták a városi közvágóhíddal.
Zala Megyei Téglagyári Nemzeti Vállalat	1950	A 3 működő téglagyár összevonásából jött létre.
Zalaegerszegi Sütő és Tésztaipari Vállalat	1950	Az államosított városi pékségek összevonásából jött létre.
Szikvíz és Jéggyártó Vállalat	1950	Egy korábbi szikvízüzem államosításából jött létre.

A szocialista iparfejlesztés a világháború után 1947 és 1949 között a 3 éves terv, 1950 és 1954 között pedig az első 5 éves terv keretei között indult meg. A 3 éves terv idején Zalaegerszegen gazdasági beruházás még nem történt, akkor zajlott le

azonban a magánszektor felszámolása, amely során létrehozták a korábbi kisipari műhelyek és vállalkozások államosításával azokat a kisvállalatokat, amelyek alapjául szolgáltak a későbbi fejlesztéseknek.

A létrehozott kis állami vállalatok munkáslétszáma a Magasépítő Vállalat kivételével nem haladta meg a 100 főt.

A komolyabb állami fejlesztések az 5 éves terv keretei között indultak meg. A terv készítőinek Zalaegerszeg esetében olyan beruházásokban kellett gondolkodni, amelyek igényelték a nagy tömegű, nem kvalifikált munkaerőt, hiszen ez rendelkezésre állt, részben a városban, de főként a környékbeli falvakban. Ugyanakkor nem kellett hozzá nagy volumenű szállítási kapacitás, hiszen sem jó vasúti infrastruktúra, sem a vízi szállítás lehetősége nem volt adott. Ugyancsak figyelembe kellett venni a helyben lévő nyersanyag és energia hiányát. Ezeknek az ipartelepítő tényezőknek leginkább a könnyű és élelmiszeripari beruházások feleltek meg.

Mindezek következtében a város első komoly tőkebefektetést igénylő állami beruházása egy textilüzem alapítása lett. A zalaegerszegi ruhagyár ünnepélyes alapkövetételére 1950. szeptember 28-án került sor, míg a beruházás befejezése és az üzem átadása 1951. szeptember 1-jére lett kitűzve. A kivitelezést a helyi Magasépítő Vállalat 500 munkása végezte, ám a beruházási tervet nem sikerült tartani. Állami beruhásként az építkezés minden támogatást megkapott, ám több körülmény is nehezítette a munkát. Az egyik a munkaerőhiány volt, annak is egy speciális formája, az időszakos munkaerőhiány. A munkálatokban ugyanis főként a környező falvakból érkezett dolgozók vettek részt, akik korábbi életmódjukat csak részben adták fel, s a kétlakiságból fakadóan a tavaszi és nyári időszakban kiléptek a munkából és hazamentek falujukba a mezőgazdasági munkákat elvégezni.³ Mindezek miatt a gyár átadása késett, s az üzem termelésbe állítása több szakaszban történt. Az ünnepélyes átadás a könnyűipari miniszter jelenlétében 1951. december 18-án történt meg, de a munkálatok véglegesen csak 1952 tavaszán fejeződtek be. Az első időszakban a ruhagyárban 1800 fő kapott alkalmazást, de ez a létszám folyamatosan emelkedett és 1969-ben már 3244 fő dolgozott az üzemben.⁴ A gyár ezen kívül több telephelyet is üzemeltetett, így pl. Sümegen és Lentiben. Piacát illetően a legfontosabb partnere az 1970-es években a Centrum Áruház lánc volt, emellett külföldre, szocialista exportra is termelt.

A ruhagyár felépítése egy új városrész születését is jelentette, hiszen a gyár mellé néhány éven belül – a foglalkoztatott munkások életviteléhez szorosan kötődő intézményként – egy bölcsőde és egy munkásszálló épült, valamint megkezdődött a szomszédos lakótelep építése is. A Ruhagyár mellett létrejött egy kisebb ruházati cég is, a Color Ruházati Vállalat, amelyet a megyei tanács alapított 1954-ben, s ahol az 1970-es években 250 főt foglalkoztattak.

³ Káli 2005: 114.

⁴ Bánfai 1977: old. sz. n.

A könnyűipari fejlesztés mellett egy véletlen esemény lehetőséget teremtett arra, hogy a szocialista gazdaságpolitika prioritását élvező nehézipart is létre lehessen hozni a városban. Zala megyében már az 1930-as években is folyt a kőolajbányászat, amelynek a világháború kitörése újabb lendületet adott. A Magyar-Amerikai Olajipari RT zalai telephelyein az alkalmazottak létszáma 1946 végén 3750 fő volt,⁵ igaz, ezek túlnyomó többsége nem Zalaegerszegen, hanem a feltárás régiójában, Lovászi és Bázakerettye községekben, valamint kisebb részben Nagykanizsán tömörült.

Az olajipar Zalaegerszegre helyeződését két tényező segítette. Egyfelől az a politikai szembenállás, amely az ország déli határainál, Jugoszlávia és a többi szocialista ország között alakult ki, s a déli szomszéd ellenséges országgá minősülését eredményezte. Ennek következtében az olajipari hagyományokkal rendelkező, de határszéli Nagykanizsa nem kerülhetett a nehézipari fejlesztés középpontjába. Másrészt a Zalaegerszeg közelében található Nagylengyel határában történt olajfeltárásnak is köszönhető volt, hogy a megyeszékhely még hangsúlyosabb szerephez jutott. Itt 1951 márciusában találtak olajat, amelyet ráadásul nagy viszkozussága és bitumentartalma miatt a korabeli technikával nehezen lehetett gazdaságosan szállítani, ezért a feldolgozását helyben kellett megoldani. Ennek eredményeként jött létre 1952-ben a Zalai Aszfaltgyár, s épült meg az év végére az első csővezeték a nagylengyeli mező és a zalaegerszegi üzemegység között. A termelés komoly volumenben azonban csak a folyamatosan zajló építkezés és fejlesztés eredményeként, 1954-ben indulhatott meg.⁶ Közben a vállalat többször is nevet változtatott, 1953–1954-ben a Magyar-Szovjet Olajipari Rt. Zalai Ásványolajipari Vállalat nevet viselte, 1955-től viszont már a tartósnak bizonyuló Zalai Kőolajipari Vállalat elnevezést. A vállalat zalaegerszegi egységében 1957-ben 600 fő dolgozott. Közben az 1960-as és 1970-es években a folyamatos fejlesztések révén a cég profilja bővült, és a gyár az aszfalt és bitumengyártás mellett más vegyipari termékek előállítására is képessé vált. Az 1950-es években ígéretesnek látszó nagylengyeli kőolajmezők azonban két évtized múltán kezdtek kimerülni, ezért a vegyipari üzemekben a továbbiakban jelentős fejlesztés nem történt.

Ugyanebben az időszakban jelentős beruházások történtek az élelmiszeripar területén is. A Zalaegerszegi Húsipari Vállalatot 1950-ben hozták létre úgy, hogy államosították a város egyik jómódú hentes és mészárosmesterének, Farkas Imrének a műhelyét, majd azt összevonták a városi közvágóhíddal. A két objektum azonban a város két különböző végén helyezkedett el, ezért a fejlesztéseket kezdtek a közvágóhíd helyén, ahol üzemcsarnok és hűtőépület épült az 1950-es években. Ezt az 1960-as évek elején újabb beruházás követte, majd 1963-ban összevonták a Nagykanizsai Húsipari Vállalattal, zalaegerszegi székhellyel. Az újabb fejlesztések révén az

⁵ Srágli 2008: 112.

⁶ Káli 2005: 119–120.

1970-es évek elejére a húsipari vállalat szárazszalámból már heti 30–35 tonnát, hústöltelékekből pedig napi 20 tonnát tudott gyártani, utóbbit olasz és francia exportra is.⁷ A húsipari vállalatból 1971-ben vált ki és kezdett önálló termelésbe a Baromfifeldolgozó, amely 300–400 főt foglalkoztatott.

1953-ban kezdett termelni a Zalaegerszegi Sajt és Vajgyár, amely átadásakor az ország legkorszerűbb üzeme volt.⁸ A gyárban mintegy félezer dolgozó kapott munkát, s a kezdeti időben naponta 17 ezer liter tejet, majd az 1960-as években ennek dupláját dolgozták fel. A zalaegerszegi üzem adta a magyar ementáli sajt gyártásának és exportjának is jelentős részét.⁹

Az élelmiszeripar területén természetesen további vállalatok is működtek, így az 1962-ben alapított Zala Megyei Sütő- és Édesipari Vállalat és a kenyérgyár.

A Zalaegerszegi Asztalosipari Vállalat – későbbi nevén Zala Bútorgyár – 1951-ben kezdett el termelni, az üzemet a város kis magánműhelyeinek államosításával és összevonásával hozták létre. A gyárban 1975-ben 1607 fő dolgozott.

A város gépiparának legjelentősebb cége az 1964-ben a Ganz-Mávag által felvásárolt és fejlesztett Gépipari Vállalat volt, melynek dolgozói gépkatrészeket és acél-szerkezeteket gyártottak.

Végezetül említsük meg az építőipar „mamutvállalatát”, az 1949-ben alapított Zala Megyei Építőipari Vállalatot, amely mellett több kisebb építőipari cég is működött.

Az ipari fejlesztések eredményeként az 1970-es évekre azonban Zalaegerszegen nem jött létre nagy összefüggő ipari telep, hanem a különböző termelő egységek mozaikszerűen helyezkedtek el a város területének különböző pontjain. Telepítő tényezőül a megfelelő szabad területi kapacitás (többnyire a korabeli város szélén), a vasútvonal elhelyezkedése, valamint a vízszükséglet kielégítésére a városon átfolyó Zala folyó és Válicka patak szolgált. Így jelentős üzemegységek működtek a városból kivezető főutak mentén, a Balaton felé vezető út mellett a húsipari vállalatok, a lakóövezetek által később teljesen körbezárt, s ezáltal mára a város belső részévé vált belső zóna ruhagyára, sajt és tejüzeme, a Páterdomb nevű városrész gépipari üzemei. Két ipari övezet húzódott déli irányban, a Nagykanizsára menő út mentén lévő (olajipar), valamint az evvel párhuzamos, de attól a csatlakozott Zalabesenyő község által és szőlőhegyekkel elválasztott Zrínyi úti (malomipar, asztalos és bútorüzem), mely megjelölések a belvároshoz viszonyított elhelyezkedésüket mutatja.

⁷ *Húsipar*, 1972/4. sz. 178–181.

⁸ *Népszava*, 1953. október 18.

⁹ Bánfai 1977.

3. táblázat: Zalaegerszeg nagyobb vállalatainak alkalmazotti létszáma és árbevétele 1975-ben¹⁰

<i>Név</i>	<i>Létszám</i>	<i>Árbevétel (ezer ft)</i>
Alumíniumipari Gépgyár	758	165 384
Baromfifeldolgozó Vállalat (1976)	239	258 427
Color Ruházati Vállalat	580	71 569
Gabonaforgalmi és Malomipari Vállalat	657	743 236
Ganz Mávag Zalaegerszegi Gyáregysége	739	105 667
Kerámia és Cserépkályhagyártó Vállalat	1389	278 080
Zala Bútorgyár	1607	527 270
Zala Megyei Nyomda Vállalat	275	65 305
Zala Megyei Sütő és Édesipari Vállalat	755	228 441
Zala Megyei Tejipari Vállalat	602	687 405
Zalaegerszegi Ruhagyár	3110	631 472
Zalai Állami Építőipari Vállalat	n.a. [kb. 2000]	n.a.
Zalai Húsipari Vállalat	1511	1 669 476
Zalai Kőolajipari Vállalat	699	1 132 414

Ezeknek a gazdasági fejlesztéseknek az eredményeként átalakult a város foglalkozási struktúrája, melynek 1980-as szerkezetét mutatja be a következő táblázat:

4. táblázat: Az aktív keresők megoszlása Zalaegerszegen népgazdasági áganként (%)

	<i>1949</i>	<i>1960</i>	<i>1970</i>	<i>1980</i>
Ipar	13,9	24,9	36,7	40,5
Építőipar	2,5	7,8	11,3	10
Mezőgazdaság	40,7	19,3	9	4,4
Szállítás és hírközlés	6,2	7,3	7,5	7,4
Kereskedelem	7	8,5	9,2	10,6
Vízgazdálkodás	0	0,1	0,8	1
Nem anyagi ágak együtt	29,7	32,1	25,5	26,1

Amint a táblázatból látható, a régi mezővárosi foglalkozási szerkezethez képest átrendeződés következett be, azonban a gazdasági ágak között korábban

¹⁰ KSH 1977.

megfigyelhető arányok részben hasonlóak maradtak. A szocialista Zalaegerszeg foglalkozási struktúrájában a mezőgazdaság továbbra is elhanyagolható szerepet játszott (a keresők 4,4%-a). Kontinuitást mutat a megyeszékhely funkcióhoz köthető szolgáltató szektor foglalkozásainak széles köre is, az ott dolgozók magas arányával (a keresők 45%-a), s hasonló a helyzet az iparban foglalkoztatottak esetében is, akik továbbra is a kereső lakosság legnagyobb hányadát tették ki. A szocialista korszak döntő változása az utóbbiak esetében figyelhető meg: a korábbi magánkisipari, és kisipari-munkás munkakörben foglalkoztatottak rétegét felváltotta a gyáriparban dolgozók széles rétege. Ráadásul ezek többsége a szocialista városokhoz hasonlóan, bár azoknál kisebb arányban a nehéziparban (28,8%) talált alkalmazást, amely mellett magas maradt a könnyű- (12,7%) és élelmiszeriparban (8%) foglalkoztatottak aránya is.

Az ipari beruházások eredményeként a városba nagy számban érkeztek a munkavállalók, akik főként a környező aprófalvas régióból települtek be, illetve ingáztak, hiszen a város a jelentősen megnövekedett munkaerő-szükségletet csak külső forrásból tudta fedezni. Erre a célra a legalkalmasabbnak a környező kis falvak adódtak. Az 1980. évi népszámlálás szerint Zalaegerszeg munkaerő vonzáskörzetét 85 falu alkotta, elsősorban azok, amelyek a közel estek hozzá és a főbb közlekedési útvonalak mentén helyezkedtek el.¹¹ Nyilvánvaló, hogy azon munkavállalók többsége, akik ingázni kezdtek, előbb-utóbb – ahogy erre a lakásviszonyok alkalmat adtak – be is települtek a városba.

5. táblázat: A munkaerő-vándorlás folyamata Zala megyében¹² (%)

	<i>Tényleges szaporodás vagy fogyás</i>		<i>Természetes szaporodás vagy fogyás</i>		<i>Vándorlási különbség</i>
	<i>1960–1969</i>	<i>1970–1979</i>	<i>1970–1979</i>	<i>1970–1979</i>	
Zalaegerszeg	36,4	39,5	12,4		27,1
Zala megye falvai	-13,6	-8,3	-0,2		-8,1

Az 1960-as évektől megindult tehát a zalai aprófalvakból a munkaképes korosztály városba áramlása, és ezzel megkezdődött a települések népességének elöregedése, majd csökkenése, az 1990-es évek végére pedig a – főként a városoktól távolabb eső – falvak elnéptelenedése.

A folyamat következtében fellépő katasztrofális városi lakáshelyzet kényszerítette ki, hogy a hatalom – állami nagyberuházás híján – engedélyt adott magánéros családi házak építésére az 1950-es és 60-as években. Ekkor épültek fel az akkori városzélien a ma is látható, egyhangú, sátoztetős családi házas utcák. A lakásszükséglet biztosítása érdekében 1969-ben elkészült a város nagyszabású rendezési terve,

¹¹ 1980. évi népszámlálás: 6.

¹² 1980. évi népszámlálás: 17.

amelynek a keretében megkezdődött a koncentrált lakásépítkezés, azaz elkezdtek épülni a nagy lakótelepek. 1980-ra a város lakásállományának 72%-a az utóbbi két évtizedben épült, ebben a tekintetben az országban csak Százhalombatta, Tiszaújváros és Fehérgyarmat előzte meg.¹³

Zala megye társadalom- és településszerkezetéből adódóan a szocialista gazdaságpolitika kizárólag a két városra, Nagykanizsára és főként a megyeszékhelyre, Zalaegerszegre koncentrált. Az aprófalvas zalai régió nem tartozott a fejlesztendő területek közé. Ennek meg is lett az eredménye: az 1980-as évek végére a két város lakossága, de különösen Zalaegerszeg népessége jelentős mértékben megnövekedett, míg a másik oldalon falvak sora kezdett elnéptelenedni, vagy csökkent jelentősen a népességük. Utóbbi folyamat azután öngerjesztővé és vált, a kis lélekszámú falvakban munkahelyek híján felgyorsult a népesség elvándorlása, s ez maga után vonta a boltok, iskolák bezárását.

6. táblázat: Zalaegerszeg városrészeinek lakónépessége 1980-ban

	<i>Fő</i>	<i>%</i>
Régi városközpont	9555	17,3
Belső lakóterület	10835	19,6
Lakótelepek	25594	46,2
Egyéb belterület	7930	14,3
Iparterület	199	0,4
Külterületek	1235	2,2
Összesen	55348	100,0

A város szerkezeti struktúráját a csatlakozott falvak okozta nagy területnövekedés miatt a terjengősség és a széttöredezettség jellemzi. Ezekből az egyes városrészekből álló szerkezeti elemekből, mint egymástól jól elkülönülő nagy mozaikdarabokból, könnyen összeállítható a város településstruktúrája. Ezek a városszerkezeti részek a következők: a történelmi város területe, azaz a jelenlegi belváros, amelyhez még a világháború előtt kapcsolódott két kisebb családi házas övezet; a szocialista lakótelepek; az ipartelepek; valamint az egyes városrészek között és a település szegélyén húzódó szőlődombok vonulata, amelyek az egyes szerkezeti elemek közötti elválasztó funkciót töltik be.

A *belváros* a történelmi mezőváros területe, központi fekvésű, de sajátos szerkezetű városrész. Nincs hagyományos értelemben vett nagy, központi főter, a központot a két, települést átszelő főút találkozási pontja alkotja. A jelenlegi funkcionális városközpont nem azonos a régi város nagytemploma előtti, a két főutca kereszteződési

¹³ Zalaegerszeg 2001: 39.

pontjánál lévő városközponttal, attól délebbre tolódott el, ahol a városháza és más szakigazgatási szervek irodaházai találhatóak.

A főutcából nyíló kisebb utcák hálózata rajzolja meg a történelmi városrészt. Házai nem magasak, hiányoznak a hagyományos értelemben vett, 19. század végén, 20. század elején épült többszintes polgárházak („földszintes megyeszékhely”). Ezekből csupán néhány található, de ezek is legfeljebb kétszintesek. Ugyancsak kétszintesek a különböző intézmények épületei, bankok, posta, iskolák, egyházi intézmények stb. épületei. A két főutca alkotta központtól távolodva már csak kizárólag egyszintes, egymáshoz épült sorházas vagy családi házas, kispolgári beépítéssel találkozunk. A 2. világháború után, a szocialista várospolitikai eredményeként ez a történelmi jelleg megbomlott és a korszak stílusának megfelelő épületek emelkedtek a városrész területén belül szórta (pl. az ún. Csipkeházak). Ezek többnyire többemeletes épületek, amelyek lakó- vagy irodaház funkcióval bírnak; utóbbiak közé tartozik az az épület is, ahol jelenleg a polgármesteri hivatal működik.

A két világháború között épült *családi házas lakóövezet* két telepet jelent. Ezek két jól körülhatárolható társadalmi réteg számára épültek, az 1920-as években épült városrész kifejezetten tisztviselők és más alkalmazottak, tehát a középosztály számára. A másik páterdombi részén ellenben az 1940-es években, a legnagyobb korabeli szociális beruházás, az Országos Nép és Családvédelmi Alap keretei között kifejezetten a sokgyermekes, szegény családok számára épültek lakások. Mindkettő területét szabályos, rácsos utcaszerkezet, valamint egyszintes, kertes sorházas, illetve kertes családi házas beépítés jellemzi.

Két nagyobb *szocialista lakótelep* épült a városban, a Kertváros és a Landorhegy elnevezésű városrészekben, mindkettő a korabeli város határain kívül, akkor még beépítetlen, főként mezőgazdasági művelés alatt álló földeken. A ruhagyár közvetlen környezetében elterülő Landorhegy építése az 1960-as években kezdődött meg és az 1980-as évekig tartott, lakónépessége 1980-ban 12561 fő, a Kertvárosé pedig 10254 fő volt.¹⁴ E lakótelepek közös jellemzője, hogy házaik a szocialista tömeglakásépítés stílusának megfelelően négy vagy tízemeletes, előregyártott elemekből, de nem a szovjet technológiájú házigyári panelekből készült, hanem részben téglából, részben alagútszalus technológiával készített elemekből állnak.¹⁵ E lakótelepeken a lakófunkció mellett megjelentek a különböző szolgáltató intézmények is, iskolák, óvodák, boltok, orvosi rendelők stb. A két nagyobb lakótelep mellett, a nagyobb városrészek közötti átmeneti területeken is emelkedtek a szocialista időszakban épületek, ezek azonban csak egy-egy utcát vagy néhány házat jelentenek. Mindkét lakótelepen a városban munkát vállaló dolgozók kaptak elsősorban lakást, a Landorhegyen főként a ruhagyárban foglalkoztatottak, az 1970-es években épült Kertvárosban pedig egyeseken a különböző ágakban foglalkoztatottak.

¹⁴ Simonffy 1985: 44.

¹⁵ Zalaegerszeg 2001: 37.

A városban több egymással nem érintkező *ipari övezet* alakult ki, részben a kivezető főutak mentén, részben a belterületen. Utóbbiak építésük idején még a település szélén helyezkedtek el, később azonban a lakóövezetek körülölelték azokat.

Ahogy láttuk a város mai közigazgatási területén belül 17 korábban önálló életet élő *egykori falu* található. Ezek egy része a mai napig nem vált a város szerves részévé, csupán az úthálózat és a szolgáltatások kötik össze őket. E települések népessége már a csatlakozás előtt különbözött a városoktól távolabb elhelyezkedő, s a hagyományos népi életmódhoz közelebb álló, s ezzel együtt elmaradottabb falvak lakóitól. Lakosaik kapcsolatban álltak a várossal, a piacozás vagy munkavállalás által. A városba költözés folyamata azonban a 2. világháború előtt egyáltalán nem volt jellemző, hiszen láttuk, hogy a város népessége ebben az időszakban nem növekedett. A szocialista iparosítás eredményeként változott meg az életforma, először ún. kétlakivá, azaz a városban munkát vállaló emberek ingáztak, ugyanakkor falusi otthonukban még a mezőgazdasággal is foglalkoztak. Az 1960-as években azonban, párhuzamosan az ipari fejlesztést követő munkerőigénnyel és a lakásépítkezések megindulásával, kezdődött meg a városba áramlás és a foglalkozási átrétegződés. A városhoz közeli falvak lakói ebben a folyamatban az elsők között voltak, így a polgárosodás folyamata ezeken a településeken figyelhető meg a legjobban. Ettől függetlenül azonban a város területén lévő falvak – különösen a város külső területén elhelyezkedők – lakosainak egy része a mai napig őrzi hagyományos életformájának néhány jellemzőjét (kertgazdálkodás, állattartás stb.) Ezeknek a falvaknak a területét mára némileg átalakította a rendszerváltás utáni magánéros építkezési hullám, sok helyen jöttek létre új építésű családi házas utcák vagy lakóparkok, köztük néhány kifejezetten jómódú, hivalkodó lakóházzal.

A hagyományos életforma egyes elemeinek továbbélése a város lakosságának nagy részében megfigyelhető, erre talán a legjobb példa a szőlőművelés és a bortermelés, amely a zalaegerszegi lakosok között a mai napig jellemző. A város természetföldrajzi adottságaiból adódik, hogy a lakott területek főként a dombvonulatok völgyeiben helyezkednek el, tulajdonképpen ezek a kiemelkedések tagolják részekre a város területét. Ezek a dombok szőlőművelésre igen alkalmasak, itt húzódnak a *szőlőhegyek*, ahol a lakosok már évszázadok óta foglalkoznak ezzel a mesterséggel. Ez a hagyomány a mai napig fennmaradt, s a város területén belüli, illetve az azt övező dombok is tele vannak ilyen kiskertekkel és a hozzá kapcsoló épületekkel. Ezek egy része már lakott, főként a szegényebb rétegek vagy idősebbek költöztek ide.

Összességében elmondható, hogy Zalaegerszeg azok közé a magyar városok közé tartozik, amelyek a 2. világháború után a szocialista gazdaságpolitika eredményeként a legnagyobb változáson mentek keresztül. Szerkezete és lakásállománya a népességnövekedéssel összefüggően változott. A csatlakozott falvak természetesen falusias település-környezettel gazdagították a várost, az ipari fejlődés indukálta munkaerő-beáramlás ellenben a szocialista kor jellegzetes tömbház lakónegyedek eredményezte. A betelepült jelentős számú népesség a megye aprófalvaiból érkezett, számukra komoly életforma-változást hozott a lakó- és munkahelyváltás.

Ez életszínvonal-emelkedéssel járt együtt, hiszen a zalai aprófalvak vályogházaiból a komfortos tömbházakba költözés sokkal kényelmesebb életkörülményeket jelentett. A betelepültek esetében azonban a magukkal hozott életforma és mentalitás továbbélését láthatjuk, amelyek a mai napig meghatározzák a város arculatát.

7. táblázat: A Zalaegerszeghez csatlakozott falvak

<i>Település</i>	<i>Falvak fúziója</i>	<i>Csatlakozás Zalaegerszeghez</i>
Ola		1887
Gébárt (Kaszaházához)		
Neszele (Kaszaházához)	1899	1933
Kaszaháza		
Zalabesenyő		1958
Csács		
Bozsok	1888	
Csácsbozsok		
Pózva		1963
Apátfa (Andráshidához)	1940	
Vorhota (Andráshidához)	1950	
Andráshida		1969
Bazita		
Ebergény		
Bekeháza (Ságodhoz)	1890	
Ságod		
Szenterzsébethegy		1969
Botfa		1982

A legfeltűnőbb a nyüzsgő belváros hiánya. Nincs történelmi belváros, ezt csupán néhány emeletes épület jelzi (egykori vármegye és városháza, zsinagóga, régi banképületek), teljesen hiányoznak a dualista monarchia virágkorában emelt jellegzetes, emeletes polgárházak utcák. Van azonban városközpontja, amely két tér (Dísz és Kazinczy tér) és az őket összekötő főutca (Kossuth) által határolható be. Itt rögtön feltűnik a mai modern városközpontokban oly gyakori szórakozóhelyek hiánya. Éttermeket, sörözőket, kávézókat, cukrászdát csak elvétve találni, a teret irodaépületek, főként bankok, valamint önkormányzati – közigazgatási hivatalok uralják. Emellett megtalálható egy sor üzlet (főként cipő és divatárú) is. S bár kevés a vendéglátóhely és étterem, azokban, különösen hétköznap, szinte kizárólag csak férfiakból álló asztaltársaságokat lehet találni.

A másik jellemző vonása a belváros életének a szabadidős napszakok csendessége. Esténként, illetve hétvégén már délutántól gyakorlatilag kihalt a belváros, hiányoznak a sétáló (korzózó, beszélgető, kirakat-nézegető stb.), idejüket itt eltöltő párok, csoportok. Megfigyelhető, hogy a városlakók mozgása, tevékenysége funkcionális, vagyis mindig egy feladat elvégzésére irányul: munkába menet, vásárlás, ügyek elintézése stb. és hiányzik a hagyományos városi-polgári lét kötetlen mozgalmassága, a belvároshoz kötődő szabadidős cselekvés. A város lakóinak hagyományos kikapcsolódási-szabadidős tevékenysége a hétfégi telken (ahogy itt nevezik, a „hegyen”) történő időtöltés, ahol a legtöbben még ma is szőlőműveléssel foglalkoznak. Ez nemcsak a faluról magukkal hozott attitűd továbbéléséről árulkodik, hanem az egykori kisvárosi életformáról is, hiszen a háború előtti Zalaegerszeg lakóinak is ez volt az egyik legjellemzőbb szabadidős tevékenysége.

Ugyancsak megfigyelhető olyan modern nagyvárosi épületek kihasználatlansága, mint a beltéri parkolók és a belvárosi plázák. A főutcától alig 50 m-re található Göcsej Pláza üzlethelyiségeinek a fele évekkel az átadás után, a mai napig sincs kiadva, s az egész épület kong az ürességtől. A legfeltűnőbb városi látványosság azonban a város központjában, 2006. december 18-án átadott Csipke Parkolóház. A háromszintes (alagsor, földszint, emelet) parkolóházat mintegy 200 gépjármű részére tervezték, s a város egyik ismert vállalkozója építtette. Az igen impozánsra sikerült épületben egy panzió és egy elegáns étterem is helyet kapott. A parkolóház helyén addig egy igen zsúfolt felszíni parkolóterület feküdt, amely arra utalt, hogy szükség van a szolgáltatás jelentős bővítésére. Az átadása után történtek azonban meglepő változást hoztak: a parkolóház kihasználtsága ugyanis a mai napig a nullához közelít. A hatalmas épületben talán még egyszer sem parkolt 20–30 autónál több, még úgy sem, hogy az első hónapokban a parkolási díj itt olcsóbb volt, mint a környező utcákban. Sokan sokféleképpen próbálják a mai napig magyarázni a városban az impozáns beruházás (és az ismert vállalkozó) bukását, annak lehetséges történet-szociológiai okaira azonban kevesen gondolnak. Hasonló helyzet alakult ki egyébként az említett Göcsej Pláza alagsori mélygarázsában is.¹⁶

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a régi paraszti életformára jellemző közösségi cselekvést Zalaegerszeg esetében két tényező is erősítette: egyfelől a szocialista iparosítás eredményezte foglalkozási átrétegződés, amely során paraszti aprófalvas népesség települt be városi tömbházak lakónegyedekbe és helyezkedett el valamelyik ipari üzemben, valamint a történelmi Zalaegerszeg közelében lévő falvak csatlakozása, amelyek legtöbbje az 1960-as években került a város közigazgatási területéhez. Ezt a folyamatot erősítette, hogy a háború előtti megyeszékhely polgárságának gerincét éppen az a két társadalmi réteg alkotta, amely részben a háború alatt, részben utána elpusztult vagy szétszóródott. A háború előtti történelmi belváros

¹⁶ E sorok írója is itt bérel garázst, de az 50 férőhelyes mélygarázsban 5 autónál többet egyszerre még nem látott.

lakóházainak tulajdonosai – és ezzel a polgári életforma hordozói – között ugyanis a legnagyobb arányt a kereskedő és értelmiségi foglalkozásokat űző zsidóság és az állami, vármegyei hivatalok tisztviselői állásait betöltő, nemesi vagy polgári származású rétegek alkották.¹⁷ Mivel a település népességének túlnyomó többségét a szocialista korszakban beáramló lakosság alkotja, hiányzik a többgenerációs városiak rétege. A modern város számukra a beköltözéskor idegen közeg volt, s a lakóhelyváltás nem jelentette a faluról hozott szokások és beidegződéseik gyökeres átalakulását, és a hagyományos értelemben vett polgári élet- és viselkedésmódozások megjelenését. Valószínűleg több generációnak kell itt leélnie az életét, hogy a városi életmódra tipikusan jellemző vonások rögzüljenek.

FORRÁSOK

1980. évi népszámlálás. 20. b. Zalaegerszeg népessége és társadalma. Bp. 1982.
KSH 1977 = *A módosított közgazdasági szabályozók funkcionálásának hatása a megyei székhelyű iparban*. KSH Zala Megyei Igazgatósága. Belső használatú kiadvány, 50/1977. Zalaegerszeg.

IRODALOM

Bánfai Lajos 1977: *Zalaegerszeg fejlődéstörténetének áttekintése 1975-ig*. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
Káli Csaba 2005: *Zalaegerszeg az „ötvenes években”*. Zalaegerszeg. (Zalaegerszegi füzetek 5.)
Kapiller Imre 2009: *Hogyan lett Zalaegerszeg megyeszékhely?* In: Molnár András és Virrasztó Zsolt (szerk.): *Ezer év Zala megye története*. Pannon Lapok Társasága, Zalaegerszeg, 22–24.
Paksy Zoltán 2006: *Kisvárosi elit. Zalaegerszeg város virilisei 1873–1939*. In: Molnár András (szerk.): *Végvárból megyeszékhely*. (Zalai Gyűjtemény 61.) Zalaegerszeg.
Simonffy Emil 1985: *Bevezetés*. In: Gyimesi Endre (szerk.): *Dokumentumok Zalaegerszeg történetéből*. Zalaegerszeg.
Srágli Lajos 2008: *A politika csapdái át. A MAORT története 1938–1949*. Zalaegerszeg.
Szirmai Viktória 1988: *„Csinált” városok*. Magvető Kiadó, Budapest.
Zalaegerszeg a XXI. század közepén: 2001. CEBA Kiadó, Budapest.

¹⁷ Paksy 2006. 185–191.

**A VÁROSI TÉR HASZNÁLATA,
KAPCSOLATOK A VÁROSI TÉRBEN**

Egy firenzei szomszédság a Zsigmond kori Magyar Királyságban

Leon Battista Alberti, a 15. század híres építésze és teoretikusa, a Családról írott művében így emlékezett meg a szomszédság társadalmi szerepéről a korabeli Firenzében: „Szeretném, ha a házam jó szomszédságban lenne, híres utcában, ahol megbízható polgárok laknak, akikkel rokonságot és barátságot egyaránt ápolhatok.”¹ A lakóhely szerepe a középkori városi társadalmakban – így a korabeli társadalmi-gazdasági innovációk bölcsőjének számító Firenzében – önmagán túl is hordozott jelentést. Már a 12. századtól kezdve megfigyelhető Firenze városában, hogy a jelentősebb családok igyekeztek egymás közelében lakni, néha egész utcákat benépesítve. Ez a jelenség még a 15. században is nagyon gyakran nyomkövethető, annak ellenére, hogy az utcák összetétele már társadalmi szempontból sokkal heterogénebb képet mutatott.² A lakóhely kiválasztásában nemcsak a férfiági rokonságnak jutott meghatározó szerep, hanem az egyes firenzei családok társadalmi helyzetének, nőági rokonságának, valamint politikai orientációjának és gazdasági érdekeinek.³

A lakóhely mikrotársadalomformáló szerepét a Firenze városából a Magyar Királyságba induló népességmozgás és a kereskedelmi kapcsolatok szempontjából is érdemes vizsgálni. Ezeknek a kapcsolatoknak a motorja az 1403/4 és 1426 közötti időszakban minden kétséget kizáróan a Scolari család és ezen belül is Ozorai Pipó, azaz Filippo di Stefano Scolari (1368/69–1426) és fivére, Matteo di Stefano (1370–1371) volt. Ebben az időszakban a Magyar Királyságban megtelepedő firenzeiek mindegyike – akik ismertek a kutatás számára – együttműködött gazdasági téren a Scolari családdal. Ennél természetesen jóval többen voltak azok a firenzei polgárok, akik ugyan gazdasági szálakon kapcsolódtak a Magyar Királysághoz, de állandó lakóhelyüket továbbra is Firenze városában tartották. Közülük néhány kereskedőcsalád nemcsak a Scolarik üzletfele, hanem nőági rokona, mitöbb szomszédja is volt. Ennek eredményeként

¹ “Eleggere’mi casa posta in buona vicinanza e in via famosa ove abitassono onestissimi cittadini, co’ quali io potessi senza mio danno farmegli amici, e così la donna mia dalle donne loro avesse onesta compagnia senza alcuno sospetto.” Ruggiero – Tenenti 1994: 202. A jelen tanulmány rövidített magyar nyelvű változata a doktori dolgozatom V.4. alfejezetének. Prajda 2011.

² Francis William Kent a 15. században a Capponi családdal kapcsolatban mutatta ki ezt a jelenséget. Kent 1977: 227–292.

³ “Each of these hierarchies or clienteles tended to recruit its members primarily within a restricted geographic area in the city, most often within the gonfalon in which resided its most powerful members.” Molho 2006: 58.

– ahogyan azt már egy korábbi munkámban említettem – a Scolari családot körülvevő szomszédságnak fontos szerepe lehetett a Firenzei Köztársaság és a Magyar Királyság között kiépített kereskedelmi kapcsolatok alakulásában is.⁴

A jelen tanulmányban egyrészt vizsgálni szeretném a Scolari család által lakott utcák elhelyezkedését Firenze városában, az ő példájukon keresztül bizonyítani a rokoni, valamint a gazdasági és politikai kapcsolatok szerepét a lakóhelyválasztás kérdésében, s rámutatnék a lakóhely, mint mikroközösség szerepére egy, a Magyar Királyságba irányuló migrációs csoport formálódásában. Az elemzés dokumentációs bázisát főként a 14. és 15. században Firenze városára és vidékére (contado) vonatkozó adóösszeírások, az úgynevezett, Estimo, Prestanze, Catasto adják, amelyekből nyomon követhető mind a Scolariak mind pedig rokonaik és szomszédaik városon kívüli és belüli migrációja.

A szomszédság fogalma és jelensége népszerű téma a Firenzével foglalkozó kutatók körében köszönhetően annak, hogy számos társadalmi jelenségnek a szomszédságra visszavezethető gyökerei vagy kihatásai voltak még a 15. század folyamán is.⁵ Ezeket a szomszédságokat a korabeli Firenzében leginkább az egyes parókiák, egyházkerületek határozták meg. Az egyházkerületben lakó tehetősebb családok patronálták a helyi templomot: kápolnát, oltárt alapítottak, végrendeletükben ingó- és ingatlanvagyonot hagyományoztak és nagyon gyakran oda is temetkeztek. A szomszédságok formálásában egyrészt az utcáknak és tereknek jutott szerep, másrészt ugyanilyen meghatározóak voltak a szomszédságban található egyházi ingatlanok: a templomok és konventek is.⁶ Így a korabeli iratokban az egyes firenzei polgárok lakóhelyének említésénél minden esetben szerepelt az illetékes egyházkerület neve is, legyen az Firenze város falain belül vagy a firenzei vidéken.

A 1368/69-ben, amikor a források tanúsága szerint Ozorai Pipó született, szűkebb családjával –beleértve szüleit és testvéreit – a firenzei vidéken, egy Tizzano nevű településen éltek, amely Firenze Santa Croce városnegyedéhez tartozott, ezen belül is az antellai esperesség Santo Stefano titulusú parókiájához. Az 1371-es összeírást követően a családfő, Stefano di Francesco neve már nem szerepel a Tizzanót érintő adóösszeírásokban, minden bizonnyal azért, mert a család már ekkor elköltözött. Több mint húsz évvel később, 1393-ban Pipó apját, Stefano di Francescót – aki időközben már elhalálozott – szintén az említett településen írták össze, amíg fiai ekkor a Magyar Királyságban tartózkodtak.⁷ Pár évvel később, 1400-ban a két fivért, Pipót és Matteót már városi lakosként említik. Három évvel később pedig már bizonyosan a San Giovanni negyed, Drago gonfalonéjának egyik utcájában, a Via

⁴ Prajda 2010: 523–524.

⁵ Kent–Kent 1982., Eckstein 1995.

⁶ Burke 2006: 694.

⁷ A Scolariak lakóhelyére vonatkozóan a firenzei vidéken lásd: Prajda 2011.

Panzanón birtokoltak házat.⁸ A Via Panzano⁹ két templom, a Santa Maria Novella és a Santa Maria Maggiore között helyezkedett el és a Via de' Cerretanin keresztül, körülbelül kétszáz méter után csatlakozott be a Piazza di San Giovannira, azaz a mai dómterre.¹⁰ Az utca egésze a Via de' Cerretanin található Santa Maria Maggiore templomhoz tartozott.

A 15. század elején a Via Panzano kevésbé frekventált hely lehetett. Pipó és Matteo szomszédsága elsősorban kézművesekből, azok özvegyeiből állt és csak néhány olyan családot találunk közöttük, akik a kereskedői elithez tartoztak. Az öt itt lakó kereskedőcsaládból kettő, akik a Scolari fivérek közvetlen szomszédai voltak, a Carnesecchi és a Tosinghi család már Ozorai Pipó karrierjének felívelése, tehát 1403/4 előtt kereskedőként a Magyar Királyságban tevékenykedtek. A Carnesecchi család már évtizedek óta ebben az utcában lakott 1400-at megelőzően is. A család akkori feje, Pagolo di Berto, testvére Cristofano két egymáshoz épített házban éltek az utcában. Szomszédságukban találjuk még rokonaikat Matteo és Giovanni di Niccolòt és Luca di Luca Carnesecchi családját is.¹¹ Pagolo azok kevés firenzei között találjuk, akik a Zsigmond kor folyamán önálló kereskedőtársaságot alapítottak Budán. Üzlettársa, Antonio di Piero di Fronte részesedett Matteo Scolari budai kereskedelmi tevékenységéből is, így nagyon valószínű, hogy a Pagolo Carnesecchi és Matteo Scolari között is szoros üzleti viszony állt fenn.¹² Pagolo tevékenységét 1427-ben bekövetkezett halálát követően fiai, Antonio, Giovanni és Simone folytatták a Magyar Királyságban.¹³ Mint az egyházkerület egyik előkelő családja, a Carnesecchik kápolnát is emeltettek Szent Katalin tiszteletére, amelyet az 1420-as évek közepén Masolino da Panicale oltárképével díszítettek.¹⁴

A Scolariakkal szomszédos másik kereskedő testvérpár, Giovanni és Rinieri di Niccolò Tosinghi közül Giovanni már szintén régóta kereskedett a Magyar Királyságban.¹⁵ Tevékenységéről a legkorábbi adat 1388-ból van, amelyet egészen 1405 körül bekövetkezett haláláig folytatott.¹⁶ Az 1400-as évek elején Giovanni Matteo Scolarival közös üzleti érdekeltségeket is szerzett a Magyar Királyságban.¹⁷

Az utcát és általában a Santa Maria Maggiore parókiához tartozó területet az adóösszeírások tanúsága szerint sohasem lakta sem a Scolari család, sem pedig ősi

⁸ ASF Monte II. 1804. 111v. (1400-ban), ASF Prestanze 1989. 111v. (1403-ban).

⁹ Ma Via Panzani.

¹⁰ Fiorelli – Venturi 2004: 57.

¹¹ ASF Monte II. 1805. 38r–v.

¹² Prajda 2011: 94–96.

¹³ Prajda 2011: 96.

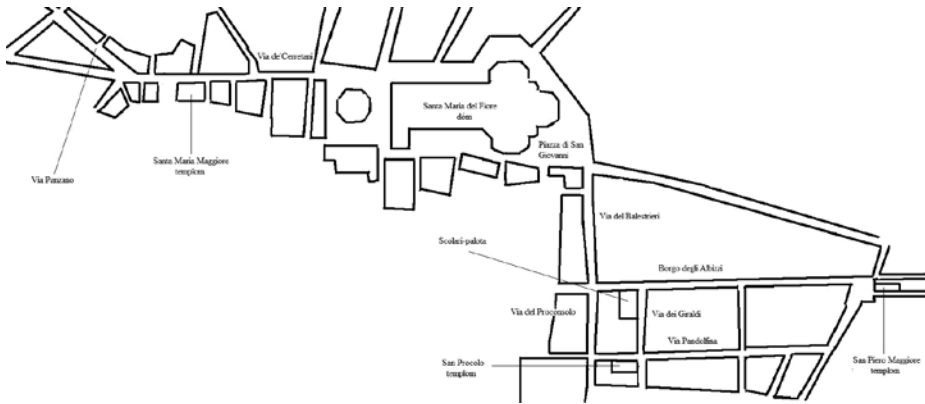
¹⁴ ASF Catasto 380.47r.

¹⁵ ASF Monte II. 1805. 39r.

¹⁶ Prajda 2011: 92–93.

¹⁷ 1411-ben Matteo Scolari feljelentést tett Giovanni Tosinghi örököse ellen a pénzváltó cég konzuljainál. ASF Cambio 65. 9r.

nemzetségük a Buondelmonti, így ez a szempont a két fivér lakóhelyválasztásában valószínűleg nem játszott szerepet.¹⁸ Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a Firenzébe való „visszatelepülését” követően az éppen a körmöci aranybányák élére kinevezett testvérpár itt talált anyagi lehetőségeiknek megfelelő ingatlant. Az 1390-es évek legvége és az 1400-as évek első évtizede között eltelt időszakban azonban újabb jelentős változás állt be anyagi helyzetükben, hiszen az 1401/4-es évet követően Pipó Zsigmond király bárójaként tagja lett a szűk elitnek a királyi udvarban, és feladatai közé már többek között a sókamarak felügyeletét és a Temes-vidék irányítását is megkapta. Minden bizonnyal ennek a gazdasági változásnak köszönhetően nem telepedett meg tartósan a két fivér a Via Panzanón, annak ellenére, hogy két jelentős szomszédos kereskedőcsaláddal, a Carnesecchi valamint a Tosinghi családokkal is üzleti kapcsolatokat ápoltak a Magyar Királyságban.

1. kép. Firenze belvárosa a Scolari család által lakott utcákkal.

1410-es firenzei követségéről szólva már arról számol be Jacopo di Poggio Bracciolini, Pipó biográfusa, hogy a báró a Borgo degli Albizziin lévő házában szállt meg.¹⁹ Az épület valószínűleg azonosítható a Borgo degli Albizzi és a Via dei Giraldi utcák kereszteződésében található épülettel. Az utca Via dei Proconsolo felőli része a Via dei Giraldin található San Procolo parókiához tartozott, míg az utca folytatása, amely a Piazza di Piero Maggioréhoz esett közelebb, a San Piero Maggiore templom egyházkerületét képezte. Az új családi rezidencia, s így a benne lakó Scolari család is a San Procolo parókiához tartozott. A palotát egy firenzei krónikás feljegyzése sze-

¹⁸ Prajda 2011: 112.

¹⁹ Vadas 1987: 21.

rint a egy másik firenzei polgár építtette.²⁰ Valószínűleg tőle vásárolta az ingatlant a két fivér, Pipó és Matteo, amelyet a fiatalabb fivér, és családja lakott. A *palagio* mellett – ahogy az épületet a korabeli iratokban nevezték – a Scolari család firenzei ága az említett utcában több más ingatlant is birtokolt.²¹ 1426-ot megelőzően – amikor a két fivér, Pipó és Matteo, valamint unokatestvérük Andrea di Filippo Scolari váradi püspök elhalálozott – a palota mellett helyezkedett el Andrea Scolari háza, amelyet a püspök távollétében nővére, Costanza di Filippo Scolari lakott.²² Ez méretében és fényűzésében szerényebb lehetett a Scolari-palotánál – értékét 1500 firenzei aranyforintra becsülték, amíg a palota és a hozzá tartozó három kisebb ház értéke 4500 firenzei aranyforint volt – ennek ellenére kivitelezésében valószínűleg nem maradt alul a legtöbb a Borgo degli Albizzin található lakóházzal szemben.²³ A Scolari-palota szomszédságában, szintén a család tulajdonában volt még egy műhely és két ház. Ezek közül az elsőt egy kovács, amíg a másodikat egy fogadós bérelte. Ugyanebben az épülettömbben – valószínűleg a Via dei Proconsolo, Borgo degli Albizzi, Via dei Girdali és Via Pandolfina által határolt területen – a Scolari-palota mögött helyezkedett el a korábban már említett Matteo Scolari tulajdonában lévő három kisebb ház.²⁴ Mivel a palota egy utcáson található, ezért azok az épületek, amelyek a palota mellett helyezkedtek el minden bizonnyal a 15. század közepén épült Pazzi-palota helyén álltak. A Borgo degli Albizzi jelenlegi utcaképe – amely számos a 15. század előtt épült keskeny toronyházból és a 15. század után épült palotából áll – azt sugallja, hogy a Scolari-palota az egyik, ha nem a legértékesebb épület lehetett az utcában az Albizzi, Guadagni és Tanagli család lakóházai mellett. Ez pedig egyértelműen arra enged következtetni, hogy az új családi rezidencia nagyon fontos reprezentációs szerepet kapott.

Miért költözhetett éppen ebbe az utcába a Scolari család, amikor nemsokkal korábban tették át székhelyüket a firenzei vidékről a Via Panzanóra, amely nem esett távol a központtól, s amelyet ráadásul két üzlettársuk is lakott? Erre a kérdésre valószínűleg választ adhat a Borgo degli Albizzi földrajzi és virtuális helyzete Firenze városán belül. A *borgo*, *burgus* szó arra utal, hogy ez a terület a 12. század utolsó negyedében – amikor elkezdték a második városfal építését – még közvetlenül a városkapun kívül helyezkedett el. Korábbi neve az utca végén, a téren elhelyezkedő San Piero Maggiore templomról, Borgo di San Piero Maggiore lett. A 14. századtól kezdve az utca egy kiterjedt család, az Albizzik állandó lakhelyévé vált, s így a század végétől kezdve már gyakran Borgo degli Albizziként említik a források. A Borgo

²⁰ “Fugli fatto l'aparecchio per Comune nella chasa che fé murare Gherardozzo Bartoli et chiamasi quella di misser Matteo Scholari, ché llui vi lasciò dentro la moglie e lle fanciulle femine; grande et bello honire ricevette.” Gutwirth 2001: 209.

²¹ ASF Catasto 80. 599r. (campione) Catasto 59. 870r–875v. (portata)

²² ASF Catasto 80. 599r. (campione)

²³ ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 256r.

²⁴ ASF Catasto 59. 871r; ASF Corp. Rel. Sopp. 78. 326. 259v.

geostratégiai szempontból kiváló helyen helyezkedik el, félúton a vallási központnak számító dóm és a városi igazságszolgáltatás központja, a Bargello között, és újabb százötven méterre a városi tanács palotájától, a Palazzo Vecchiotól. Az utca és a belőle nyíló mellékutcák az Albizzi családon túl számos más a kereskedelemben hírnevet és vagyont szerzett firenzei előkelő családok lakhelye volt. Közülük érdemes megemlíteni a Corbizzi, Da Filicaia, Della Rena, Guadagni, Infangati, Pazzi, Tanagli és Villani családokat. Közülük a Scolari már két családdal létesítettek házassági köteléket, valószínűleg átköltözésük időpontja körül. Matteo Scolari egy Infangati lányt vette feleségül, valamikor az 1407-et megelőző években. Feleségének, Piera di Catellino Infangatinak egyik nővére pedig a szintén ebben az utcában lakó Piero di Bernardo della Rena felesége lett. A három család: a Della Rena, Infangati és Scolari között nagyon szoros családi, szomszédsági és gazdasági kapcsolatok épültek ki.

Piera nővére házasságkötését követő pár éven belül elhalálozott, hátrahagyva két fiút és egy lányt. Egyikük, Sandra di Piero della Rena a források tanúsága szerint már kisgyermekkorától együtt nevelkedett unokatestvéreivel a Scolari-palotában, nagynénje felügyelete alatt.²⁵ Közben apja, Piero számos esetben járt el Matteo ügyében Firenzében, annak távollétében mint prokurátora és részesedést kapott abból a társaságból is, amelyet Matteo más firenzei kereskedőkkel Budán alapított.²⁶ Matteo Scolari feleségének nővérén túl két fivére is volt, akik a Scolari-palota szomszédságában laktak. Antonio és Baldinaccio di Catellino Infangati a Scolarihoz hasonlóan ghibellin múltú, a korábbi feudális nemességhez tartozó család tagjai voltak, akik elsősorban helyi pénzváltással foglalkoztak. Közülük Baldinaccio az 1420–30-as években rendszeresen a Magyar Királyságban tartózkodott, s Matteo Scolarival a távolsági kereskedelemben vett részt.

Valamivel több mint 10 év telhetett el a Borgo degli Albizzire való költözésük után, amikor a Scolari testvérek újabb családi köteléket létesítettek egyik szomszédjukkal és üzletfelükkal. 1419-ben Matteo feleségül adta legidősebb leányát, Caterinát a firenzei távolsági kereskedelem egy meghatározó alakjának, Vieri di Vieri Guadagninak egyik fiához, Francescohoz. A két Guadagni testvér, Bernardo és Vieri több épületet is birtokolt az utcában. Vagyonukat a század első éveitől működő posztóra szakosodott társaságuknak köszönhették. A család által birtokolt társaság számos alkalommal szerepel a Scolariakkal kapcsolatos pénzügyekben.

Mindezek az adatok a Della Rena, Guadagni, Infangati és Scolari családok között meglévő házassági és gazdasági kötelékekre vonatkozóan arra utalnak, hogy a szomszédsággal a Scolari ezeket a szövetségeket kívánták megerősíteni. Ugyanakkor az Albizzi családdal való kapcsolatukból valószínűsíthető, hogy egy negyedik szintéren, a politikai életben is szövetségest kerestek szomszédjaikban.

²⁵ Prajda 2010: 524–525.

²⁶ Az Albizzi, Della Rena, Infangati, Guadagni és Scolari családok házassági kötelékeire vonatkozóan lásd: Prajda 2012: „Nőági rokonság” című fejezet.

Hét évvel Caterina Scolari és Francesco Guadagni házasságkötését követően, valószínűleg 1425 végén, vagy már Matteo Scolari 1426 januári halála után, Matteo középső lányát, az akkor körülbelül két éves Francescát eljegyezték a család-fők – Pipó és/vagy Matteo – a kiterjedt Albizzi család legbefolyásosabb tagjának, Rinaldo di Maso degli Albizzinek legidősebb fiával, Giovannival. Az apa, Rinaldo degli Albizzi neve nem ismeretlen a magyar kutatás számára, hiszen ő volt az a firenzei követ, aki 1426-ban – a jegyesség megkötése után – Pipó ozorai rezidenciáján is látogatást tett.²⁷ A házassági szerződés a két család között nem csupán a szomszédsági kapcsolatokat kívánta megerősíteni, hanem valószínűleg egy fontos, a Firenzei Köztársaságot érintő belpolitikai kérdésre is visszavezethető volt. Rinaldo degli Albizzi, apja halálát követően Niccolò da Uzzanóval közösen irányította a firenzei politikai életet 1382-től egészen 1434-ig meghatározó pártot, az oligarchákat. Az oligarcha párt a feudális gyökerekkel rendelkező és a távolsági kereskedelemben érdekelt családokat tömörítette, amelyhez valószínűleg a Scolarik is csatlakoztak. A Borgót és közvetlen környezetét éppen ezért elsősorban a kiterjedt Albizzi-rokonság, valamint politikai szövetségeseik, köztük a Guadagni család is lakta.²⁸ Éppen ezért feltételezhető, hogy a Scolarik lakóhelyválasztásának fontos politikai üzenete is volt. Így a család a Borgo degli Albizzin nemcsak egy jó szomszédsággal voltak körülvéve, hanem rokonokkal, üzlettársakkal és politikai szövetségeseikkel is.

Véleményem szerint a Scolari család földrajzi mobilitásának kulcsa – előbb Firenze vidéke és városa, majd pedig a Via Panzano és a Borgo degli Albizzi között – egyértelműen Ozorai Pipó és testvéreinek, Matteónak a Magyar Királyságban betöltött szerepével és megszerzett tisztségeivel hozható összefüggésbe. Azzal a gazdasági változással, amelyet az 1390-es évek végétől a királyi adminisztrációban betöltött szerepük, Pipó Ozorai Borbálával kötött házassága, s különösen 1403/4-t követő években következett be. Valószínűleg a család gazdasági megerősödésével hozható összefüggésbe az is, hogy a kevésbé frekvenciált helyen fekvő Via Panzanoról a család a Borgo degli Albizzire költözött, más, a korabeli firenzei politikai és kereskedelmi életben meghatározó szerepet játszó családok szomszédságába. Az új szomszédság révén Pipó, Matteo és Andrea Scolari lehetőséget kapott arra, hogy rokonaival és politikai, valamint gazdasági szövetségeseivel még szorosabb kötelekeket ápoljon, s nem utolsó sorban tagjai legyenek a korabeli politikai élet legfontosabb *lieu de pouvoir*-jának is. Mindezek a szempontok pedig egyértelműen megerősítik a tanulmány elején Albertitől idézett gondolatot, amely szerint a Scolarik azért választották a Borgo degli Albizzit lakhelyül, hogy egy híres utcában lakjanak, jó szomszédságban, akikkel rokonságot és barátságot egyaránt ápolhattak.

²⁷ E. Kovács 2010.

²⁸ Prajda 2011: 133.

A jó szomszédságnak csak az 1426-ban bekövetkező sorozatos halálesetek vetettek véget, amelyek oly pontosan követték egymást, hogy akár az ellenpárt szervezkedését is elképzelhetőnek tarthatnánk. 1426 januárjában Váradon elhalálozott Andrea Scolari, pár nap elteltével követte őt unokatestvére, Matteo is. Még ugyanazon év augusztusában eltemették Vieri di Vieri Guadagnit is, Matteo lányának apósát és decemberben Ozorai Pipót is. Pár hónap elteltével követte őket szomszédjuk és üzletfelük, Pagolo di Berto Carnesecchi. A szomszédok közül Baldinaccio Infangati még legalább 1433-ig a Magyar Királyságban maradt, de Pipó támogatása nélkül csak veszteségek érhatték az üzleti életben. 1434-ben pedig Rinaldo di Maso degli Albizzi is költözni kényszerült, akit a hatalomra jutó Cosimo de' Medici mint politikai ellenfelét száműzött a városból. A Scolari-palotát még Matteo halála után pár évig özvegye használta, utána az örökösök – Filippo di Rinieri Scolari és fivérei – továbbadtak az épületen.

Érdekes módon adományok vagy alapítások nem maradtak hátra a Scolari család után a San Piero Maggiore vagy a San Procolo parókialis templom javára, s temetkezőhelyül sem választották egyik templomot sem. A családra a Borgo degli Albizzin egyedül a kora újkorban jelentősen átépített palotájuk emlékeztet.

FORRÁSOK

Archivio di Stato di Firenze (ASF)
Arte del Cambio (Cambio)
Corporazioni Religiose Soppresse dal Governo Francese (Corp.Rel.Sopp.)
Monte Comune o delle Graticole (Monte)

IRODALOM

- Burke, Jill 2006: Visualizing Neighborhood in Renaissance Florence – Santo Spirito and Santa Maria del Carmine. *Journal of Urban History*. 32. 5. 693–710.
- Eckstein, Nicholas J. 1995: *The District of the Green Dragon – Neighborhood Life and Social Change in Renaissance Florence*. Florence.
- E. Kovács 2010: Egy firenzei követjárás Magyarországon. *Századok*. (144.) 6. 1455–1536.
- Fiorelli, Piero – Venturi, Maria (a cura di) 2004: *Stradario storico e amministrativo del Comune di Firenze*. I. kötet. Firenze.
- Gutwirth, Jacqueline A. (ed.) 2001: *Priorista di Pagolo di Matteo Petriboni and Matteo di Borgorinaldi (1407–1459)*. Roma.
- Kent, Dale V. – Kent, Francis William 1982: *Neighbours and Neighbourhood in renaissance Florence – The District of the Red Lion in the Fifteenth Century*. New York.

- Kent, Francis William 1977: *Household and Lineage in Renaissance Florence – The Family Life of the Capponi, Ginori and Rucellai*. Princeton – New Jersey.
- Molho, Anthony 2006: *Firenze nel Quattrocento*. I. kötet. Roma.
- Prajda Katalin 2010: The Florentine Scolari Family at the Court of Sigismund of Luxemburg in Buda. *Journal of Early Modern History*. (14.) 6. 513–533.
- Prajda Katalin 2011: *Rapporti tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d’Ungheria a livello di diplomazia, migrazione umana, reti mercantili e mediazione culturale nell’età del regime oligarchico (1382–1434), che corrisponde al regno di Sigismondo di Lussemburgo (1387–1437)*. (Ph.D. disszertáció) European University Institute, Firenze.
- Prajda Katalin 2012: *Ozorai Pipó a firenzei polgár*. Históriaantik Könyvesház. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)
- Romano, Ruggiero – Tenenti, Alberto (a cura di) 1994: *Leon Battista Alberti: I libri della famiglia*. Torino.
- Vadas Ferenc (szerk.) 1987: *Filippo Scolari, ragadványnevén Spano úrnak, firenzei polgárnak az élete*. Írta és összeszerkesztette Jacopo, Poggio úr fia, latinról firenzeire fordította Bastiano Fortini. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szekszárd.

Sorba rendezett terek – utcalisták és térképzetek 14–17. századi városleírásokban*

A városi utcák néhány évtizede rendkívül izgalmas vadászterületeivé váltak a történeti kutatásoknak. A történészek érdeklődéssel fordulnak az utcákon zajló ünnepek és ceremóniák rendje, a lázadások, erőszakos megmozdulások különleges időszakai, a városi teret nyüzsgéssel betöltő fogyasztás és termelés mindennapjai felé, vizsgálatuk tárgya az utcákat használó, elbitorló és megszentelő társadalom, valamint az ezzel kapcsolatban álló társadalmi tér. Az utóbbira koncentrálnak a kutatások egy sokszintű, sokarcú teret rajzolnak meg, ahol helyet kaphatnak egyrészt a tér fizikai vonatkozásai, a telekrendszertől az utcák elhelyezkedéséig, az épületektől a város határaiig, másrészt a tér reprezentációi és felhasználásai, az elképzelt, megtapasztalt, elbeszél, ellenőrzött, előállított és kisajátított terek.¹

A tér kora középkori megélése történészi vélekedések szerint nagyban különbözött a maitól, majd ez a „feudális tér”, ahogy Alain Guerreau nevezi, a középkor és a kora újkor századaiban lassú átalakuláson ment keresztül, amelyet szokás például a területiesedés, territorializáció, a homogenizálódás vagy éppen az egyre elvontabbá, absztraktabbá válás fogalmaival is leírni.² Nem könnyű a forrásokban megragadni ennek az évszázados folyamatnak a határjeleit, hiszen sokrétű, a hosszú időtartamban zajló jelenségről van szó, ahol az egyes elemek elkülönítése nagymértékben a történészi konstrukció eredménye. Ennek megfelelően rendkívül szerteágazó a problémát érintő vizsgálatok forrásbázisa és módszertana is – a tér grafikai ábrázolása mellett szokás rítusleírásokat, hétköznapi cselekedetokról szóló beszámolókat, tulajdoni iratokat, a települések kiépülésére vonatkozó gazdasági és adminisztratív iratokat, irodalmi szövegeket, krónikákat és peranyagokat is használni. Minden forrástípus, minden egyes vizsgálati módszer egy lehetséges dimenzióját tárja fel a térnek, ami azzal is jár, hogy a született végkövetkeztetések nem feltétlenül állnak össze egyetlen letisztult, éles képpé, hanem egy összetett tárgy sokféle vetületét teszik ki.

Éppen egy a középkori Párizst bemutató szövegsorozat kapcsán szeretném megvizsgálni, hogy vajon egy speciális leíró forma, a párizsi utcák listája (*Les rues de Paris*) milyen módon tud rávilágítani a városi tér középkori és kora újkori ábrázolá-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Ennek középkorra és kora újkorra vonatkozó részletes bibliográfiáját lásd: Novák 2009.

² Guerreau 1996.; Nordman 1999.; Lefebvre 1974.; Smail 2000.

sára és megtapasztalására. Kezelhetnénk furcsa kuriózumként a műfajt, hiszen más városok esetében nem nagyon találkozunk vele, de kontextusukba helyezve, tartalmukat elemezve a párizsi utcalisták, éppen specifikus formájuk miatt, többféle asszociációs lehetőséget is rejtenek, és másfajta lehetőségeit mutatják a városi tér megtapasztalásának, mint a már jól ismert és használt korabeli városleírások és útikönyvek általában.

A műfaj

A 13. századtól kezdődően ismerünk olyan szórakoztató vagy tájékoztató jellegű szövegeket, amelyekben egymás után felsorolták a párizsi utcákat. A felsorolás állhatott önmagában is, de általában inkább részét képezte egy összetett városleírásnak (*descriptio civitatis, laus civitatis*), amely ebben az időszakban már egy kikristályosodott műfajt alkotott.³ A kora középkori leírások bemutatták a város helyszínét és eredetét, az ott található egyházi épületek és kincsek nagyszerűségét, valamint a lakosok jellemző tulajdonságait. A műfaj továbbfejlődése során az olvasó egyre többet tudhatott meg a város antik gyökereiről, másfelől viszont egyre elevenebb képet kapott a mindennapi élet lefolyásának helyi jellegzetességeiről is: milyen versikével reklámozzák portékáikat az itt hemzsegő utcai árusok, mennyi gabona, hány hordó bor fogy el a városban egy-egy átlagos napon. A kezdeti idealizáló városdicsőítés egyre pontosabbá, részletezőbbé, és ezzel együtt specifikusabbá vált.

A művelt közönségnek vagy éppen a népi olvasóknak szánt városleírásokat és útikönyveket már vizsgálja egy ideje a történelmi kutatás. A korai antikvárius jellegű érdeklődés után mostanában arról faggatják a forrásokat, vajon milyen átalakuló toposzok és ideálok mentén látták és láttatták a várost a különböző korszakokban – ilyen elemzések készültek a középkor és a kora újkor kapcsán is, a kutatások jelentős hányada azonban a 18–19. századi változásokat, a modern város születését próbálja megragadni.⁴

A várossal kapcsolatos költői listákkal Párizsban először a 13. században találkozhatunk, amikor a lázadó, bohém versfaragó Rutebeuf és ismeretlen társai gunyoros megjegyzésekkel fűszerezve felsorolják az összes párizsi szerzetesrendet és templomot.⁵

1300 körülre datálható az első ismert utcalista, a „párizsi Guillot” műve, aki verses formában (több száz sorban) elbeszéli sétáját a városban, szinte minden sorban más-más utcát említve. „A Hárfa utcával szemközt/ Szent Szeverin utcába értem/ Itt a kereszteződésig mentem/ A Nagy Utcat leltem ottan/ Majd onnan elkanyarodtam/

³ Hyde 1993.

⁴ Az irodalomlista már Párizs kapcsán is széles: Marmursztejn 2000.; Bove 2004.; Milliot 1996.; Chabaud et al. 2000.; Backouche 2000/a.; Milliot 2000.; Thompson 2003.

⁵ Ezeket összegyűjtve kiadta: Franklin 1984.

Épp a Másolók utcájába.”⁶ Látható, hogy a költemény kihangsúlyozza a körséta valódiságát, sok a mozgásra vonatkozó kifejezés, a narrátor előrehalad, kaptatókat mászik meg, bekanyarodik a sarkon, átkel a hídon. A hozzáfűzéseket néha csak a rímkényszer motiválja, sok hozzátoldás vonatkozik azonban az egyes utcák karakterére, lakóira, árucikkeire, az egyik helyen mosónők laknak, máshol sok a diák, a leggyakrabban visszatérő elem, szintén hasznos információ, a prostituáltak említése.

Ezt az utcalistát illeszti bele az 1400-as évek elején keletkezett Párizs-dicsőítésébe Guillebert de Metz, aki több változtatást is eszközöl az eredeti anyagon: egyrészt a verses formát mellőzve pusztán felsorolja az utcaneveket, másrészt több elemre bontja az eredeti listát, oly módon, hogy megőrzi az utcák sorrendjét, ám az egyes részeket alcímekkel ellátva, külön-külön illeszti bele a városleírás megfelelő helyére. A fent idézett versrészlet ebben a formában jelenik meg: „Hárfa utca, nagy Szent Szeverin utca, Szent Jakab útkereszteződés, Jegyzők és Másolók utcája”⁷ Az utcalista formai egyszerűsödése együtt jár azzal, hogy egy komplex leírás részévé válik, amelyben a leíró és történeti részek mellett más listák is helyet kapnak, templomok, paloták és egyetemi kollégiumok felsorolásával, de feltűnnek híres párizsi prédikátorok, illetve a mézárszékeken leölt napi állatmennyiség is.

A 15. század végén, már nyomtatott formában, egy újfajta lista jelenik meg, *Párizs utcái és templomai, a napi kiadások számba vételével* címen, amely az előző szövegektől eltérő sorrendben mutatja be a város utcáit. Különböző újrányomásai a 16. század elején az utcák és a templomok felsorolása mellett ismét az olvasó elé tárják a város élelmiszerfogyasztásának hatalmas számait, emellett verses formában megadják a város kerületének hosszát, illetve közölnek még tréfás fejtörőket és egyéb szórakoztató apróságokat is. Új elem az egy napra szükséges kiadások megjelenítése, ez a városba látogató idegenek praktikus tájékoztatására is szolgálhatott.⁸

Ezek a széles körű fogyasztásra szánt, népszerű kiadványok hatottak az első nyomtatott Párizs útikönyv, Gilles Corrozet szerzőjére, aki egészen más ambícióval írt, humanista ihletésű munkáját 1532-ben adja ki: ebben ugyanis a város őstörténetének leírása mellé az előbbi kiadványokból veszi át a listákat.⁹ A sikeres könyvkiadóvá érő szerző azonban folyamatosan javíthatja és bővíti munkáját: az antik és kortárs történelmi elemek állandó hozzátoldása mellett az 1543-as kiadásban előrukkol egy új, tökéletesített utcalistával, ahol az egyes utcák neve mellett megadja a velük határos utcák neveit is. „Sacalie utca – egyik végén a Szent Szeverin utcáig,

⁶ Contreval rue de la Harpe/ Ving en la rue Saint-Sevrin,/ Et tant fis cau carrefour ving;/ La Grant-Rue trouvai briément ; / De là entrai premièrement/ Trouvai la rue as Escrivains. » Pontos kiadása : Guillot 1875: 9–10.

⁷ Guillebert de Metz 1867: 176.

⁸ *Les rues et églises de Paris avec la despece qui se fait par chascun jour*. Több datálatlan kiadása található a Bibliothèque Nationale-ban. 1493-as és 1510-es kiadásairól lásd: Milliot 2000. Modern kiadása: Des rues et églises s. d.

⁹ Corrozet 1532.

másik végén a Huchette utcáig. Huchette utca – egyik végén a Kis Hídig, másik végén a szent Mihály hídig.¹⁰ Ez a formula azonban némiképp átalakul egy-két évtized múlva: egy későbbi kiadásban az utcák az 1543-ban kialakított újfajta sorrend szerint, ám a határosok említése nélkül jelennek meg. Ez az egyszerűsített lista uralja majd a 16–18. századi ponyvairodalom *Párizs utcái és kikiáltásai* címen megjelenő kiadványait, miközben, tegyük hozzá, maga a város kicsúszik a lista alól, hatalmas átalakuláson megy keresztül és óriásira növekszik.¹¹

A műveltebb közönségnek szánt antikvárius városleírásokban a 17. század folyamán újfajta, az eddigi szövegektől idegen rendező elv jelenik meg, az ABC-sorrend, nem csak az utcák, hanem a felsorolt kapuk, kutak, paloták, külvárosok, kollégiumok esetében is.¹² A műfaj fejlődésében megfigyelhető végső állomás valószínűleg a sétákra épülő útikönyv, amelyben a látványosságok részletes bemutatása az olvasónak ajánlott útvonal sorrendjében követik egymást: itt az utcalista nem függeléként jelenik meg, hanem mindegy szervesen beépül a szövegbe a divatosra váló városi séta gyakorlatát megjelenítve.¹³

Összesítve megállapíthatjuk, hogy a számos szövegben összesen háromféle utcalista jelenik meg az ABC-sorrend előtt, mindig új és új körítéssel: az egyik 1300-ban tűnik fel, a másik 200 évvel később, a 15. század végén nyomtatott formában terjed el, míg a harmadik konkrét szerzőhöz köthető, ez Corrozet 1543-as listája. Jelenlétük viszont folyamatos, a 13–17. századig az utcalista valójában uralja a városról szóló diskurzust.

A formába öntött műfaj

Enumeráció

Az utcalisták alapvető formai jegye maga a lista, az enumeráció,¹⁴ amely szövegalakzatot a középkor is kedvelte. Ebben a korszakban a felsorolás műfaját szokás kötni a teremtett világot elemeiben megragadó enciklopedikus gondolkodáshoz, vagy a tárgyi világot, technikai tudást előtérbe helyező városi kultúrához. A 13. században jelenik meg egyébként magában a városleírás, városdicsőítés műfajában egyfajta statisztikai érdeklődés: épületek, ereklyék felsorolása, illetve a lakosságra, a fogyasztásra vonatkozó számok formájában.¹⁵ A felsorolás nevezhető egyfajta gondolkodási technikának is, amely a részek mániákus halmozása révén próbálja meg megragadni

¹⁰ Corrozet 1543: fol. XLI recto. A lista reprodukciója megtalálható: Dérens 1986: 79–88.

¹¹ *Les rues et les cris de Paris* és ennek különféle kiadásai. Ezekről lásd: Milliot 1996. 59–70.

¹² Például ilyen: Dechuyes 1647.; Colletet 1677.

¹³ Brice 1684. A városi séta és az útikönyvek összekapcsolódására lásd: Turcot 2007: 275–284.

¹⁴ Erről lásd Eco 2009.

¹⁵ Hyde 1993.; Boucheron 1998: 72–81.

az egészszet, mérsékelt sikerrel.¹⁶ Szerzőink is gyakran hangsúlyozzák, hogy az összes párizsi utcát számba veszik (ez általában nem igaz), a lista végén pedig összesített eredményt adnak, néha a városrészek utcáinak összeadásával.¹⁷ Az utcalista így az egyre növekvő, lenyűgöző város megragadásának kísérlete, és nagyban a középkori városi kultúra terméke.

Itinerárium

Guillot versben bemutatott sétája alapján felmerül, hogy vajon a másik két utcalista-típus is hasonló logika szerint, útvonalként épül-e fel. Ezért a nevek felsorolásából megpróbáltam feltételezett útvonalakat rekonstruálni. Első lépésként a neveket részletes régészeti térképek¹⁸ alapján azonosítottam, majd az így kapott pontokat folyamatos vonallá kötöttem össze: ez a gyöngyfűzés-szerű feladat a legtöbb esetben igen egyszerű volt, mivel az egyes elemek általában egymás mellett helyezkedtek el és adott irányba tartva követték egymást, ahol ez nem így volt, azt külön jelöltem. Az így felépített útvonalban egyes utcákon végighalad a kirajzolódó itinerárium, másokat azonban csak érint, amikor elhalad mellettük – ezek elkülönítése bizonyos esetekben egyértelműnek tűnt, máskor azonban több lehetséges változat lehetett volna. Az eredményként kapott, térképre vitt névsor alapján kiderült, hogy bár Guillot költeményét kivéve egyik szöveg sem jelöli a felsorolt elemek összekötését, bejárását, az elemek egymásmellettsége, a világosan kirajzolódó topográfiai rend mégis arra utal, hogy az utcalisták virtuális vagy valóságos sétákat jelenítenek meg, nem csupán a Guillot-féle listát szinte egy az egyben átvevő Guillebert de Metz, hanem az ismeretlen, 1500 körül élt szerző és Gilles Corrozet esetében is. Ennek több, egymást nem kizáró oka is lehet: egyrészt a szerzők munkájuk előkészítő szakaszában valóban bejárhatták a terepet, és így gyűjthették össze a listába illesztett utcák neveit, másrészt a listát olyan formába öntötték, amely szándékosan egy többé-kevésbé folyamatos térbeli előrehaladást sugall, legalábbis a Párizsban járatos olvasók számára.

Ez azt jelenti, hogy a 13–17. századi párizsi utcalisták következő formai jegye maga az itinerárium, útvonal. Az itinerárium, mint a tér leképezésének egyik speciális módja nagy szerepet tölt be a középkorban, afféle verbális térkép, amely helyek topográfiailag rendezett felsorolásával próbálja megragadni a háromdimenziós teret. Ez a fajta cselekvésen alapuló, a bejárás tapasztalatát is megjelenítő bemutatása a térnek valójában egészen a 17. századig tovább él a földrajz tudományos gyakorlatában (pl. térképeken az utazók vagy az etapok megjelenítése), sőt, a hétköznapi

¹⁶ Jeay 2006.

¹⁷ Guillebert de Metz 1867: 220. (413 utca); Guillot 1875: 85. (194+36+80=310 utca)

¹⁸ Plan archéologique de Paris du XIIIe au XVIIIe siècles par Albert Lenoir et Adolphe Berty (1850–1867); Plan restitué de Paris en 1380, par Jacqueline Leuridan et Jacques – Albert Mallet (CNRS, 1991).

térrepresentációkban azóta is fontos szerepet tölt be.¹⁹ Ha gyermekkori olvasmány-élményre nyúlunk vissza, a kis Bornemissza Gergely ilyen itineráriummal találkozik egy rab bilincsebe karcolva, a zarándokok ilyen módon tudták meg, hogy lehet eljutni a Szentföldre vagy Compostellába, a 16. század közepén pedig Charles Estienne Franciaország összes útját végigmeséli városról városra lépegetve *Le guide des chemins de France* című munkájában (1552). Az egymást követő állomások nem csak verbális formában jelenhetnek meg, hiszen az itinerárium-térkép egy dimenzióban, egy vonalra fűzve, grafikai alakban is megjelenítheti azokat.²⁰ A kataszter-szerű birtokösszeírások is gyakran öltik megrajzolható útvonalak képét, ahogyan a határjárások is, csak az egyik a felületet, a másik pedig a kerületet igyekszik útvonal formájában bemutatni.²¹ Ugyanígy épülhetnek a város szabályos bejárására a középkori és kora újkori adójegyzékek, amelyekben konkrét fizikai helyhez, házhoz-utcához köthető személynevek követik egymást topográfiai logika mentén.²² Párizsban ezek az adójegyzékek a 13. században jelennek meg.²³ Végül ugyancsak itineráriumot jelentenek a körmenetek, királyi bevonulások, itt azonban nem az egész város bejárása a cél: vagy egy hagyományos királyi útvonal, vagy egy megszentelt út emelkedik ki a többi közül.²⁴ A párizsi utcalisták tehát adminisztratív, liturgikus vagy tájékoztató szövegek és hétköznapi gyakorlatok kontextusába illeszkednek bele, és valójában szokványos képviselői a tér középkori reprezentációjának és ellenőrzésének.

Terepbejárás – a megtapasztalt város

Az itinerárium problémájának továbbgondolása elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy vajon az itt vizsgált utcalisták útvonalai milyen módon, milyen térbeli logika szerint épülnek fel, illetve hogy ez a térbeli logika utal-e esetleg, és ha igen, milyen módon, a városi tér korabeli megtapasztalására, a megélt térre.

A három különböző virtuális séta közben a szerző, és vele az olvasók három teljesen különböző útvonalat követnek, miközben ugyanazt a nehéz feladatot igyekeznek megoldani: nem egyszerűen el kell jutni A-ból B-be, hanem közben érinteni kell egy adott terület valamennyi utcáját. Ennek véghezvitele egy 50–100 ezer lakosú, kb. 3 kilométeres átmérőjű körbe rajzolható település esetében, ráadásul, a legtöbb esetben, térkép használata nélkül, nem egyszerű feladat.

Az útvonal felépítésében játszhat szerepet valamilyen ideológia kifejezésének szándéka, lehet olyan szimbolikus üzenete, amely független a város topográfiai adottságaitól; ám nyilvánvalóan befolyásolhatják földrajzi és társadalmi jelenségek

¹⁹ Certeau 1990: 177–178.

²⁰ Például Matthew Paris *Chronica maiora*-jában, lásd: Vaughan 1958.

²¹ Abbé 2007.; Takács 1987.

²² Az adólisták térbeli elemzésére lásd: Granasztói 2004.

²³ A jelentősebb 13–15. századi jegyzékeket Jean Favier és Karl Michaelsson adták ki.

²⁴ Ashley – Hüskén 2001; Guénée – Lehoux 1968.

is, mint például már létező térbeli egységek, hivatalos vagy informális határok, bevett útvonalak, amelyek révén a listában megjelenő itinerárium a városi társadalom bizonyos jellegzetességeit jelenítheti meg. John Stow 1600 körül kiadott London-leírásának elemzője szerint a város bemutatása (amely egyébként utcaneveket is tartalmaz) szorosán követi a hagyományos területi egységek, a 26 *ward* szerkezetét; a város egészét tekintve keletről nyugat felé halad, a nap járását követve, tehát egyfajta kozmikus logikát tesz magáévá, az egyes területi egységeken belül pedig kívülről halad befelé.²⁵ Még ha nem is feltétlenül fogadjuk el a szerző valamennyi értelmezési kísérletét, jól látható az egymásra épülő lehetséges kulturális és társadalmi keretek jelenléte.

Nyilvánvalóan érdekes megvizsgálni, vajon a tanulmányozott párizsi utcalisták is lehetővé tesznek-e hasonló értelmezéseket. Még ha kozmikus logikát nem is keresünk szövegeinkben, az mindenképpen feltételezhető, hogy a szerző és elképzelt olvasóközönsége számára elfogadható, jellemző, esetleg hasznosítható útvonalakat jelenítenek meg, és így bizonyos módon utalnak a tér korabeli gyakorlataira és reprezentációira.

Felosztások

A többé-kevésbé régóta megmerevedett térbeli egységek például befolyással bírhattak az elképzelt séták kialakítására. Párizsban jól ismert a különféle térfelosztások története. A 11–12. századi leírásokban jelenik meg a Szajna szerepét megragadó hármas felosztás, amely Párizst a jobb parti Városra, a Cité szigetére, és a bal parti Egyetemre tagolja. A városi intézmények létrejöttét megelőzően kialakult különböző magánföldesúri birtokok a város testébe ékelődve zárványokként maradnak fent, önálló joghatósággal. A 13. századra alakul ki a plébániahálózat 34 kisebb-nagyobb plébániával. Majd a 14. század során születik meg a városi milícia és a köztisztaság szervezését elősegítő városnegyedek rendszere, ezekből 16 lesz. Utóbbi két rendszernek területi alegységei is voltak. Mindezek mellett pedig a különféle forrásokban találkozhatunk olyan nem hivatalos egységekkel, amelyek egy-egy fontosabb utca, tér köré rendeződő informális szomszédságot alkotnak. A középkor végén ezek az egységek egymást átfedve együtt léteznek.²⁶

Természetesen naivitás lenne azt feltételezni, hogy ezek az egymásra épülő struktúrák valamiféle mozdulatlan, kizárólagos keretét képezték volna a mindennapoknak. A város megélt terének vizsgálata éppen azt kutatja, hogy vajon ezek közül az egységek közül melyik jelentett valódi életkereteket a hétköznapokban is. A városnegyed-szomszédság problematikája körül izgalmas kutatások születtek, amelyek éppen a megélt tér, a működő közösség és a már létező térbeli (és társadalmi) kere-

²⁵ Berlin 2000.

²⁶ Marmursztejn 2000.; Bove 2004.; Descimon – Nagle 1979.; Lorentz – Sandron 2006.

tek kapcsolatait vizsgálják meg.²⁷ A középkori városok kapcsán született tanulmányok finom különbségtételeket alkalmaznak: a velenceiek ismerik ugyan a város hivatalos felosztásait, ám hétköznapi tevékenységeik leírásánál saját kategóriáikat alkalmazzák; a marseille-i nyelvhasználatban az utcanevek helyett háztömbök és szomszédságok alapján határozzák meg az egyének és a háztulajdonok hovatartozását; a középkori Párizs kapcsán pedig arra a megállapításra jutottak, hogy a megélt tapasztalatok szintjén a magánföldesúri birtokhoz tartozás jóval erősebb nyomokat hagyott, emlékekben, tanúvallomásokban, utcai határjelekben, mint a városi adminisztráció hivatalos egységei.²⁸

Bizonyos források mégis arról tanúskodnak, hogy a hivatalos területi egységek meghatározhatják egy terepbejárás útvonalát: igaz ez az adóösszeírásokra, amelyekből kiderül, hogy az összeírók többé-kevésbé egybefüggő útvonalszakaszok mentén járták be a város összes utcáját és közben szigorúan ügyeltek a területi egységek (plébániák vagy városnegyedek) és alegységek határaitra – tehát megvalósítható volt ez a koncepció is.

A kirajzolódó útvonalakból kiderül, hogy az általunk vizsgált utcalisták egészen eltérő elv szerint épülnek fel: bár az alcímekben feltűnik néhány városnegyed-név, magában a listában nem ragadhatók meg, határait sokszor metszi a virtuális séta, gyakran tagolódnak kettő vagy több részre, majd a kanyargó útvonal logikája szerint ezek a részek a lista egészen eltérő helyein jelennek meg.

Ehelyett csupán a 11–12. századi, legelnagyoltabb hármas felosztás hatása ragadható meg, ez ugyanis mindhárom utcalista-típusban megjelenik, és szigorúan elkülönülő részekre tagolja a sétákat. Ez a jelenség akár magától értetődőnek is tűnhet, hiszen a Szajnáat tarthatjuk valamiféle eleve adott, természetes határnak is, a folyó szerepe azonban nem ennyire egysíkú. Bizonyos városi funkciók szempontjából valóban akadályt jelent (városi közlekedés nehézségei), ám a város életének többi területén ez egyáltalán nem megragadható. A párizsiak mindennap használják a folyót, vizet hordanak innen, itatóhelyek, mosásra használt területek, kikötők, piacok foglalják el a Szajna rakpartjait, malmok épülnek a víz közepére, a hidak pedig forgalmas találkozóhelyek, üzletekkel, állandó nyüzsgéssel.²⁹ Azok a vizsgálatok, amelyek esettanulmányok keretében az egyének, családok által használt, áttekintett területeket rekonstruálják, rámutattak, hogy ezek nem veszik figyelembe a folyó által képezett határt.³⁰ Emellett léteznek olyan kötött, hivatalos, liturgikus útvonalak, amelyek szintén metszik a folyót, mint a nagy városi körmeneteké vagy éppen a királyi

²⁷ Cabantous 1994.; Cahiers du Centre de Recherches et d'Études sur Paris et Ile-de-France 1992.; Garrioch 1986.; Le Maresquier-Kesteloort 1998.; Topalov 2002.

²⁸ Roux 1995.; Crouzet-Pavan 1997: 145–159.; Smail 2000.

²⁹ Backouche 2000/b.

³⁰ Bove et al. 2007–2008.

kikiáltóé, aki egy-egy megbízatása során többször is átkelt a hidakon a középkor végi források szerint.³¹

A Szajna mellett más, kevésbé látványos térelemek is határként működnek: ilyen például az 1200 körül keletkezett belső városfal, amelyet Guillot utcalistája nem is lép át, hiszen ez jelentette az akkori város hivatalos határát. Az azonban már különösebb, hogy Guillebert de Metz 15. század elején keletkezett szövege szinte változtatás nélkül közli a listát: az eltelt időben ugyanis jócskán kibővült a város, és új városfal-rendszer is épült az újonnan beépített területek köré a 14. század vége felé. Vajon konzervatívizmusról lehet szó, vagy egyfajta ragaszkodásról a város régi hagyományaihoz és egy archaikus városképhez? Talán inkább egyszerű irodalmi átvételre gyanakodhatunk, melynek során a szerző figyelmen kívül hagyta az időközben lezajlott változásokat. Az 1200-as fal hatása azonban, ha nem is ilyen erősen, de megfigyelhető a 16. századi utcalistákban is: például több ponton kerülőt iktatnak az útvonalba, hogy olyan helyen lépjék át a régi fal hült helyét, ahol annak idején is volt jelentős kapu, mintha a bejárható utak gyakorlata több száz évig fennmaradt volna az épített környezet változása ellenére.

A széles utcák rendkívül ritkán, néhány esetben játszanak csak határszerepet: a leírt útvonalak a nagy utcákat jobb és bal oldali mellékutcaikkal együtt keresztül-kasul átjárják, keresztezik. Ez a jelenség kapcsolatba hozható a területi egységek határaival: a városnegyedek esetében ezek a háztömbök belsejében húzódnak, az utcákat, a szemben lévő házsorokat pedig egységként kezelik, összhangban magukkal a hétköznapi gyakorlatokkal – a megélt tér így az utcában összpontosul.³²

Körséták

Mindhárom útvonal a Város – Cité sziget – Egyetem felosztást követi, azonban mindegyik szöveg eltérő kezdőpontot választ magának, Guillot utcalistája az egyetemről indul, az 1500 körüli a jobb parti, kereskedők által lakott városból, végül Corrozet-é a központi hatalmi szerveknek otthont adó szigetről. Ezek a kezdőpontok akár szimbolikusak is lehetnek, hiszen a kezdeti időkben a városról szóló szövegek alapvetően az egyetem környezetében születtek, és csak később jelentek meg a polgárok szempontjait is tükröző írások.³³ Végül a szigeti indítás az ekkoriban diadalmaskodó központosítást jelképezhetné.

Talán biztosabb talajon járunk, ha az elemzést a városi tér reprezentációjára korlátozzuk. Ha a három útvonal vonalvezetését vizsgáljuk meg, azt állapíthatjuk meg, hogy az 1300 körül keletkezett verses utcalista a legbiztosabb, viszonylag szabályosan ingázik a központ és a falak között, az egyes városrészek bejárása a központból indul és oda

³¹ Chiffolleau 1990.; Novák 2001.

³² Descimon – Nagle 1979: 970–973.; Le Maresquier – Kesteloot 1998: 68.

³³ Marmursztejn 2000.; Bove 2004.

is tér vissza, sőt, úgy építi fel az utcalistából kibontakozó útvonalat, hogy törés nélkül végigjárható, még az egyes részek kezdő, illetve végpontjai is csatlakoznak egymáshoz. A városi tér megérthető, átlátható, ellenőrizhető egységként jelenik meg.

Az 1500 körüli útvonal jóval töredezettebb, ebben figyelhető meg a legtöbb „ugrás”, amikor az útvonal megtörik és a lista egy távolabbi utcánál folytatódik. Talán a területi növekedés következménye ez, a város áttekintése, közben tartása egyre nehezebb feladattá válik. Erre a felismerésre utal az is, hogy a város legnépesebb harmada, a kereskedők által lakott jobb part két részre bontva jelenik meg ezután – a hármás felosztás így átcsúszik négybe.

Corrozet 1543-as listája azzal tűnik ki, hogy első ízben veszi figyelembe a városfalon kívül egyre jelentősebbé váló külvárosok létét, hiszen bekapcsolja őket az útvonalba és felsorolja az ott található utcákat is. A szerző láthatóan törekszik a folyamatos, törés nélküli vonalvezetésre, amihez a pontosság és részletesség igénye is társul az egyes utcák gondos meghatározásában. A szerző igyekezete valószínűleg beleilleszkedik egy több szintéren is megragadható topográfiai érdeklődésbe, amelynek ösztönzésére a 16. század eleje felé felméri a város terét, és ennek alapján több városi térkép születik a század közepén: ezek az első, a várost madártávlatban láttató képek, amelyek kombinálják az utcahálózat pontos, alaprajzszerű megjelenítését a perspektivikus, „életszerű” (*au vif*), templomokat, palotákat, magánházakat, természeti elemeket tartalmazó ábrázolással.³⁴ Ezek a várostérképek egy nagy nemzetközi kozmográfiai vonulathoz is kapcsolódnak, amelynek ismertebb termékei Sebastian Münster *Kozmográfia* vagy Braun és Hogenberg *Civitates Orbis Terrarum* című munkái.³⁵ Ide szokás még kapcsolni a világ és az egyes térelemek vizuális reprezentációjának általános átalakulását is.³⁶ Az egyik Párizs térképet szokás párhuzamba hozni Corrozet 1550-ben ismét kiadott útikönyvével, azt feltételezik, hogy ennek mellékleteként jelenhetett meg. Ez a kombináció egybeesik az utcalista egyszerűsítésével, a határos utcák megemlítésének elhagyásával is: a grafikus forma tehát kezdi csökkenteni a verbális térkép, a városbejárás tapasztalatának szerepét.³⁷

Ha megvizsgáljuk a vizsgált művekben az utcák mellett megjelenő egyéb térelemek felsorolásait, kiderül, hogy a legkorábbi, templomokat soroló 13. századi költemények is topográfiai rendben haladnak, mégpedig körben az óramutató járásának irányában. A 15–16. századi kutakat, palotákat, kollégiumokat már nem ilyen szabályos alakzatokban rögzítették, mintha nem, vagy csak nagyon gyengén, hullámokban érvényesülne a topográfiai szempont. A 17. századra pedig teljesen megváltozik a koncepció: amint már említettük, az ABC-sorrend irányítja az utcák mellett az

³⁴ Boutier 2002: 12–13.; Babelon 1986: 37–42.; Nuti 1994.

³⁵ Sebastian Münster: *Cosmographia*, Basel, Petri, 1544.; Georg Braun – Franz Hogenberg: *Civitates Orbis Terrarum*, Köln, 1578–1618.

³⁶ L’Oeil du cartographe 1995.; Broc 1986.; Lestringant 1991.

³⁷ Dérens 1986.

egyéb elemek felsorolását is – még a városkapukét is, amelyek pedig tisztán megragadható sorrendben követik egymást a városfal ívén.

Lezárás

A vizsgált utcalisták kacskaringói és útkadályai néhány általánosabb megállapítást is lehetővé tesznek.

Első hatásuk talán a rácsodálkozás, az elidegenítés: a mai szemmel sem kifejezetten szórakoztatónak, sem túlságosan felhasználóbarátnak nem tartható utcalista (hiszen elég nehéz egy számunkra fontos helyet vagy saját bejárando utunkat kikeresni az előre gyártott útvonalból) ebben a korszakban egyrészt számos hasonló tér-reprezentációs formával rokonságot mutat, másrészt pedig népszerű, eladható és hosszú életű módja a városi tér leképezésének.

A második elem talán a mítoszteremtés lehet: a középkor óta Párizs annyira izgalmas hely, hogy a szokványos látványosságok mellett maguk a puszta utcanevek is érdekesekek – talán itt kezdődik a Szent Mihály útján nesztelenül suhanó ősz varázsa is. A térelemek felsorolása, a hatalmas számokkal való dobálózás (4000 kocsmá 1400-ban, ezernyi ökör, 6000 szép lány) emellett a felmérhetetlen metropolisz mítoszát is megalapozza, amely szintén elég sokáig él majd, elég Victor Hugóra és a csatornarendszerre, vagy éppen Walter Benjaminra és a passzázsokra gondolni.³⁸

Azután rácsodálkozhatunk a hagyomány erejére – lehet ez az irodalmi hagyomány, amely a megváltozott fizikai tér ellenére változatlanul közli az átvett útvonalat; vagy a térszerkezetek nehézkedési ereje, amely a telekrendszerbe, az épített környezetbe vagy éppen a gyaloglás mindennapi gyakorlatába vésődve hosszan őrzi egy-egy akadály, útvonal vagy éppen térfelosztás emlékét.

Emellett ismét fény derül a hivatalos területi egységek csekély szerepére a tér-reprezentációjában: a párizsi városnegyedek és plébániák ugyanúgy hiányoznak az utcalisták útvonalaiból, mint a helyi események (forrásokban rögzített) elbeszéléseiből vagy a középkori lakcím megadás gyakorlatából is.

Ha pedig egy időbeli változást próbálunk megragadni: nincs egyenes vonalú fejlődési ív egy korai kezdetleges próbálkozástól a kidolgozott, fejlett későbbi változatig. Az első ismert utcalista átgondolt és tisztán látó, egy működő, áttekinthető város képét sugározza. A későbbi listák töredezettenebbek, mintha nem tudnának megbirkózni a megnövekedett terület nagyságával. Corrozet tökéletesített változata megpróbálkozik azzal, hogy a műfaj hagyományos keretein belül maradván adjon pontosabb képet a határos utcák felsorolásával. Ez a törekvés akkor hanyatlík le, amikor megjelenik és tért hódít a várost egészen más rendszer szerint ábrázoló várostérkép. Itt tulajdonképpen a középkorra jellemző verbális, enumerációkon alapuló térkép lassú hanyatlását láthatjuk, illetve az átállást a kora újkorai vizuális súlypontú téráb-

³⁸ Benjamin 1989.; Stierle 2001.; Guichardet 1986.

rázolásra, ami egész vizsgált korszakunkon átívelő folyamat. Mind az ABC-sorrend, mind a mértanilag egyre pontosabbá és sematikusabbá váló térképek valójában a tér felmérésének folyamatát zárják ki a tér reprezentációjából: a térkép már a végső eredmények összefoglalása, anélkül, hogy utalna a terepbejárásra, a felmérő fizikai mozgására. Ezzel együtt a felhasználónak adott lehetőség is jelentősen megváltozik, a saját térbeli logikájukat követő, zárt utcalistákat felváltja a 17–18. századi utilitárius szemlélet az ABC sorrendű, olvasó felé nyitott, könnyebben használható utcalistákkal.

Az utcalisták sikere és átalakulása tehát speciális nyelven, de kézzel fogható, plasztikus formában mutat rá tér felfogásának és ábrázolásának hosszú időtartamban zajló formálódására középkor és kora újkor határán.

FORRÁSOK

Brice, Germain 1684: *Description nouvelle de ce qu'il y a de plus remarquable dans la ville de Paris*. Paris.

Colletet, François 1677: *La ville de Paris contenant le nom de ses rues...* Paris.

Corrozet, Gilles 1532, 1543: *La fleur des antiquitez, singularitez et excellences de la plus noble et triomphante cité de Paris*. Paris.

Dechuyes, Georges 1647: *Le guide de Paris contenant le nom et l'adresse de toutes les rues...* Paris.

Des rues et églises 1848: Des rues et églises de Paris avec la despençe qui si fait chacun jour. In: Bonnardot, Alfred (szerk.): *Études sur Gilles Corrozet et sur deux anciens ouvrages relatifs à l'histoire de la ville de Paris*. Paris, 37–56.

Franklin, Alfred 1984: *Les rues et les cris de Paris au XIIIe siècle*. Paris, 1874. (Reprint Les Éditions de Paris.)

Guillebert de Metz 1867: La description de la ville de Paris. In: Le Roux de Lincy – Tisserand, L.M. (szerk.): *Paris et ses historiens aux XIVe et XVe siècles, documents et écrits originaux*. Paris, 131–236.

Guillot (de Paris) 1875: *Le Dit des rues de Paris (1300)*. Kiadta: Mareuse, Edgar. Paris.

IRODALOM

Abbé, Jean-Loup 2007: Logique spatiale et finage d'après les sources fiscales méridionales (XIVe–XVe siècle) In: *Construction de l'espace au Moyen Âge*. Paris. 75–85.

Ashley, Kathleen – Hüskens, Wim 2001: *Moving subjects. Processional performance in the Middle Ages and the Renaissance*. Amsterdam – Atlant.

Babelon, Jean-Pierre 1986: *Paris au XVIe siècle*. Paris.

Backouche, Isabelle 2000/a: Construction d'un genre littéraire, construction d'un espace: les guides parisiens et la Seine (XVIIIe-XIXe siècles). In: Chabaud, Gilles

- et al. (szerk.) 2000: Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, pays, voyages. Paris. 403–418.
- Backouche, Isabelle 2000/b: *La trace du fleuve: La Seine et Paris (1750–1850)*. Paris, Benjamin, Walter 1989: *Paris, capitale du XIXe siècle: le livre des passages*. Paris.
- Berlin, Michael 2000: The delineation of a city: John Stow and the Survey of London. In: Chabaud, Gilles et al. (szerk.) 2000: Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, pays, voyages. Paris. 307–315.
- Boucheron, Patrick 1998: *Le pouvoir de bâtir. Urbanisme et pouvoir édilitaire à Milan (XIVe–XVe siècles)*. Roma.
- Boutier, Jean 2002: *Les plans de Paris des origines (1493) à la fin du XVIIIe siècle*. Paris.
- Bove, Boris 2004: Aux origines du complexe de supériorité des Parisiens. *Paris et Ile-de-France. Mémoires*. 55. *Etre Parisien*. 423–443.
- Bove, Boris et al. 2007–2008: Du proche au lointain: essais de restitution de l'espace vécu à la fin du Moyen Age. *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France* 134–135. 7–46.
- Broc, Numa 1986: *La Géographie de la Renaissance 1420–1620*. Paris.
- Cabantous, Alain 1994: Le quartier, espace vécu à l'époque moderne: ambiguïté et perspectives d'une histoire. *Histoire, économie et société* (1994/3.) 427–439.
- Cahiers du CREPIF 1992: *Cahiers du Centre de Recherches et d'études sur Paris et Ile-de-France*. 38. (1992 mars) *Les quartiers de Paris du Moyen Age au début du 20e siècle (recherches nouvelles)*.
- Certeau, Michel de 1990: *L'invention du quotidien. I. Arts de faire*. Paris.
- Chabaud, Gilles et al. (szerk.) 2000: *Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, pays, voyages*. Paris.
- Chiffolleau, Jacques 1990: Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant. *Revue Historique* 284. 37–76.
- Crouzet-Pavan, Elizabeth 1997: *Venise: une invention de la ville XIIIe–XVe siècle*. Champ Vallon.
- Dérens, Jean 1986: Le plan de Paris par Truschet et Hoyau (1550) dit Plan de Bâle. *Les Cahiers de la Rotonde* 9. 7–88.
- Descimon, Robert – Nagle, Jean 1979: Les quartiers de Paris du Moyen Age au XVIIIe siècle. Évolution d'un espace plurifonctionnel. *Annales ESC* 5. 956–983.
- Eco, Umberto 2009: *A lista māmora*. Európa.
- Garrioch, David 1986: *Neighbourhood and community in Paris 1740–1790*. Cambridge.
- Granasztói György 2004: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest.
- Guenée, Bernard – Lehoux, Françoise 1968: *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*. Paris.

- Guerreau, Alain 1996: Quelques caractères spécifiques de l'espace féodal européen. In: Bulst, Neithard et al. (szerk.): *L'État ou le roi. Les fondations de la modernité monarchique en France (XIVe–XVIIe siècles)*. Paris. 85–101.
- Guichardet, Jeannine (szerk.) 1986: *Errances et parcours parisiens de Rutebeuf à Crevel*. Paris.
- Hyde, J. K. 1993: Medieval descriptions of cities. In: Idem: *Literacy and its uses. Studies on late medieval Italy*. Manchester – New York. 1–32.
- Jeay, Madeleine 2006: *Le commerce des mots. L'usage des listes dans la littérature médiévale (XIIe–XVe siècle)*. Genève.
- Lefebvre, Henri 1976: *La production de l'espace*. Paris.
- Le Maresquier-Kesteloot, Yvonne-Hélène 1998: Le voisinage dans l'espace parisien: bilan d'un enquête. *Revue Historique* (1998/1.) 122. 1. 47–70.
- Lestringant, Frank 1991: *L'atelier du cosmographe: ou l'image du monde à la Renaissance*. Paris.
- Lorentz, Philippe – Sandron, Dany 2006: *Atlas de Paris au Moyen Age*. Paris.
- Marmursztejn, Elsa 2000: Fonction urbaine et imaginaire urbain: le Studium dans les représentations urbaines au Moyen Age central. In: Boucheron, Patrick – Chiffolleau, Jacques (szerk.): *Religion et société urbaine au Moyen Age*. Paris. 435–444.
- Milliot, Vincent 1996: *Paris en bleu. Images de la ville dans la littérature de colportage (XVIe–XVIIIe siècles)*. Paris.
- Milliot, Vincent 2000: L'espace parisien dans les imprimés de large circulation (XVIe–XVIIIe siècles): une archéologie de la lecture des guides urbains? In: Chaubaud, Gilles et al. (szerk.) 2000: *Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, pays, voyages*. Paris. 59–70.
- Nordman, Daniel 1999: *Frontières de France. De l'espace au territoire XVI–XIXe siècle*. Paris.
- Novák Veronika 2001: Hatalom a kereszteződéseken: a kikiáltás a középkor végi Párizsban. *Történelmi Szemle* 43. 3–4. 237–255.
- Novák Veronika 2009: A térhasználat kutatása – módszerek és lehetőségek. A társadalmi tér vizsgálata a középkori és a kora újkori városok történetében. *Urbs* 4. 11–33.
- Nuti, Lucia 1994: The perspective plan in the sixteenth century: the invention of a representational language. *The Art Bulletin* 76. 105–128.
- L'Oeil du cartographe 1995: *L'Oeil du cartographe et la représentation géographique du Moyen Age à nos jours*. Paris.
- Roux, Simone 1995: Bornes et limites dans Paris à la fin du Moyen Age. *Médiévales* 28. 1. 129–137.
- Smail, Daniel Lord 2000: *Imaginary cartographies: possession and identity in late medieval Marseille*. Ithaca.
- Stierle, Karlheinz 2001: *La capitale des signes. Paris et son discours*. Paris.

- Takács Lajos 1987: *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest.
- Thompson, Victoria E. 2003: Telling „spatial stories”: urban space and bourgeois identity in early nineteenth-century Paris. *Journal of Modern History* 75. Sept. 523–556.
- Topalov, Christian (szerk.) 2002: *Les divisions de la ville*. Paris.
- Turcot, Laurent 2007: *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle*. Paris.
- Vaughan, Richard 1958: *Matthew Paris*. Cambridge.

Város a városban. Főhercegi ingatlanok Magyaróváron az 1869. évi népszámlálás tükrében*

Mosoni kutatásaim során tűnt fel, hogy a fondjegyzék távolságtartó felsorolása a valóságban minő kincseket takar. A mosonmagyaróvári levéltár a megyei anyag rendkívüli értékei mellett kivételesen gazdag az egykori megyeszékhelyre, Magyaróvár mezővárosra vonatkozó társadalomtörténeti forrásokban. A levéltári anyagok gazdagsága a megye és a város 20. századi történetére vezethető vissza. Az egykori Moson vármegyét a trianoni békekötést követően hamarosan megszüntették, a megye és város levéltára így gyakorlatilag funkció nélkül maradt, aminek köszönhetően – kiterjedt írásbeliséget tükröző – feudális és polgári kori anyaga csaknem sértetlenül, selejtezések nélkül vészelt át a 20. századot.

Magyaróvár mezőváros anyaga különösen értékes. A 16. század végétől egészen 1945-ig nemcsak a város közgyűlési könyvei alkotnak teljes sorozatot, de 1772-től 1848-ig fennmaradtak a dikális adóösszeírások felvételi ívei, a hagyatéki, árvaszéki iratok, majd az *első polgári népszámlálások* (1850–51; 1857, 1869) felvételi ívei is! Utóbbi forráscsoport országosan egyedülálló, ismereteim szerint a mai országterületről e három népszámlálás felvételi ívei így együtt sehol sem lelhetők fel.

A mikrotörténetnek, de a történeti demográfiának is egyik alapvető megfontolása, hogy a makroszinten lezajló változások hiteles ábrázolása csak akkor lehetséges, ha érdeklődésünk kiterjed a mikroszinten végbement változások nyomon követésére is. A társadalomfejlődés lényeges kérdései ugyanis makroszinten nem ragadhatók meg. A társadalom a mindennapok valóságában egyének, családok, közösségek (települések, felekezetek, etnikumok, civil szerveződések stb.) mentén szerveződik. Ahhoz tehát, hogy a társadalomról behatóbb ismeretet szerezhessünk, utóbbiak szerveződését, működését, életét, mindennapjait kell megvizsgálnunk. A már ismert folyamatok (például jobbjágyfelszabadítás, iparosodás, demográfiai átmenet stb.) *tényleges* lefolyását, tartalmát lehet így megragadnunk. A kívánatos cél tehát egy olyan közösségrekonstrukció, ahol a források egymásra vetítésével az azokból kinyert adatokat egyénekhez és családokhoz rendeljük, így a vizsgált közösség története, amelynek keretétől ugyanakkor egy település története szolgál, nem egy, a távoli múltba süllyedt világ története, hanem átalakul egy lüktető, élettel teli közösség történetévé.¹

* Jelen tanulmány a *Magyaróvár társadalma a 19. században az első polgári népszámlálások tükrében* című BO/00540/08 ügyszám alatt futó Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A forráspusztulás miatt igen esetleges, hogy – ahol fenn is maradtak valamelyik első polgári népszámlálás felvételi ívei – mikor és ki figyelt fel az ebben rejlő lehetőségekre. Néhány lokális elemzést leszámítva² újabban Pozsgai Péter ismerte fel és aknáztta ki egyedülálló mélységben a népszámlálási felvételi ívek nyújtotta lehetőségeket. A kassai levéltárban őrzött népszámlálási anyagok alapján Pozsgai a történeti Torna vármegye 38 településére kiterjedő, nominális alapú vizsgálatban rekonstruálta a megye társadalmát a 19. század közepén.³ A tornai kutatás a szűken vett társadalomtörténeti hozadékon túl azért is jelentős impulzus a hazai kutatások számára, mert Heilig Balázs és Pozsgai Péter egy olyan, minden nominális alapról dolgozó kutatás számára adaptálható módszertani háttérrel dolgozott ki, amelynek révén folyamatos, meg nem szakadó kapcsolat teremthető a forrás és a makroadatokkal dolgozó adatbázis között. Lényege, hogy az adatbázis felépítése során az első körben egy, az eredeti forrást minden tekintetben visszaadó adatbázist készítünk (célszerű Microsoft Excel táblázatban), ahol minden egyes rekord *névvel* és nem csupán sorszámokkal szerepel. Azaz az adatbázis-építés során mindvégig biztosítjuk az átjárást a nominális szintű, a mikrotörténeti elemzést lehetővé tevő adatok és az ezekből előállított, egy-egy településre vagy akár az egész megyére vonatkozó aggregált adatok között. A későbbiekben, a statisztikai szempontú részvizsgálatok során már lehetséges az adatok anonim csoportosítása és összevonása, ugyanakkor minden esetben lehetőség nyílik az eredeti forrásbázishoz történő visszatéréshez. Mindez azt is lehetővé teszi, hogy az esettanulmányok számára kiválogatott történetek nem a reprezentativitás illúziójával felruházott példák, hanem valóban reprezentatív helyzeteket megjelenítő esetek lesznek. Ennek jelentősége nem túlbecsülhető.

Jelen vizsgálatban a nominális szintről induló, személykövető vizsgálat lehetővé teszi, hogy

- összevessük az 1850–51-es, az 1857 és az 1869-es népszámlálás anyagait;
- megvizsgáljuk a helyi társadalmon belüli – a térbeliségre és a társadalmi státusra vonatkoztatott – mozgást és stabilitást, valamint
- nyomon kövessük a háztartások szerkezetváltozását.
- Az erőteljes demográfiai orientációnak köszönhetően a vizsgált személyek mindig mint egy háztartás, ill. egy nagyobb közösség tagjai kerülnek értelmezésre. A hivatást, státust, vagyont stb. a kutató így sohasem önmagukban szemléli, hanem mint egy élő közösséghez kapcsolódó strukturális vázra tekint.
- A három népszámlálás együttes vizsgálata egyszerre teszi lehetővé statikus metszetek elkészítését és a változások nyomon követését. A kutatás a később-

¹ Márkus István pusztán józan belátás alapján ugyanerre a felismerésre jut: „A falu (vagy mezőváros) története – mármint gazdaság és társadalomtörténete meg »kultúrtörténete« – jórészt családtörténetekből tevődik össze, s valóban családtörténeti módszerrel is kutatható legjobban”. (Márkus 1996: 89.)

² Tóth 1996 és 2000; Heilig 2000 és 2003; Czoch 2009 [2008].

³ Pozsgai 2000, 2000–2001, 2001, 2003, 2006, 2007, 2008.

biekben időben mindkét irányba kiterjeszhető. A város feudális kori anyagában a 18. század közepétől rendszeresek a nominális szintű jegyzékek.

A kivételes forrásadottságokon túl más szempontok is felhozhatók, amelyek miatt a kutatás gyümölcsözőnek ígérkezik. Magyaróvár mind fekvését, mind társadalmát tekintve kutatásra inspiráló jellegzetességekkel bírt. Amellett, hogy egykoron megyeszékhely volt, nem hagyható figyelmen kívül, hogy egyben határváros is a Bécs–Pozsony–Győr háromszögben, néprajzi tájak találkozásánál (Szigetköz, Mosoni síkság; tágabban: Felvidék, Bécsei-medence, Dunántúl). A társadalmi-gazdasági sajátosságok legalább ennyire izgalmasak. Magyaróvár németek és magyarok lakta, korábban privilegizált mezőváros, egyúttal a Magyaróvári Főhercegi Uradalom központja. E duális szerkezet sok feszültség forrása volt egykoron: a polgárság és az uradalom egyaránt a város feletti kizárólagos ellenőrzést tartotta volna kívánatosnak.⁴ Emellett a piarista gimnáziumnak és a felsőbb gazdasági tanintézetnek köszönhetően iskolaváros is volt, sok albérlő diákkal. A népesség többségében római katolikus volt, de találunk néhány evangélikust és egy-egy zsidót is. Az agrár-, az ipari, a kereskedelmi és közigazgatási funkciók hozzávetőleg egyforma súllyal voltak jelen a város életében, nem beszélhetünk egyik vagy másik dominanciájáról. E sajátosságnak elvben a hivatásszerkezetben is tükröződnie kell. S lenne még egy, a kutatást nagyban segítő jellemző: Magyaróvár relatíve kisméretű település, 2500–3000 fő körül mozgó népessége lehetőséget nyújt az egész település közösségrekonstrukciójára.

Kérdéseim jórészt levezethetők az előbbi adottságokból és sajátosságokból:

- Miként rétegződött egy német többségű nyugat-magyarországi határváros társadalma?
- Miként működtek, keletkeztek a háztartások, milyen volt az egykoron itt élt emberek demográfiai viselkedése?
- Milyen mobilitási lehetőségek léteztek a polgári átalakulás időszakában?
- Milyen súlyuk volt a migráns elemeknek a város életében, kimutathatók-e migrációs hullámok?
- Volt-e térbeli elkülönülés a magyar és a német lakosok között, vagy a nemzeti-ségi hovatartozásnak nem volt jelentősége a város térszerkezetében?
- Milyen háztartás- és családszerkezet jellemzi az egyes társadalmi csoportokat? Ezen belül különösen fontosnak tűnik 1) a megyei, ill. 2) uradalmi elit, továbbá 1848 előtti, de az azt követő pár évtizedben is továbbélő kategóriaként 3) az ún. „nagyházas” és az ún. „kisházas” polgárság vizsgálata. Emellett nem feledkezhettünk meg 4) a paraszti, 5) a szolgálgaegyzisztenciák és 6) a bizonytalan keresetűek vizsgálatáról sem.
- Milyen örökösödési, vagyónátadási szokások jellemezték e város társadalmát?

⁴ A kegyúri jog körüli konfliktusokra lásd Mihály F. 2004: 12–16, 55–113. és Tobler 2003: 369.

A munka első fázisában Excelben rögzítettem az 1850-es, az 1857-es és az 1869-es népszámlálások Magyaróvár mezővárosról fennmaradt felvételi íveit.⁵ 1850-re 178 házban 2009 rekord (személy), 1857-re 243 házban 3055 rekord, míg az 1869-es népszámlálással 144 házban 2432 rekord került feldolgozásra. Az 1857-es népszámlálás anyaga azért eredményezett a magasabb értéket, mert annak anyagában a magyaróvári uradalmi major lakásai, ill. cselédjei is fellelhetők voltak. E kiterjedt adatbázisból jelen írásban csak az 1869-es népszámlálás adataira, s ezen belül is csak a főhercegi uradalom városban található ingatlanaira fókuszálok vázlatosan és leíró jelleggel.

A város és az uradalom közötti konfliktusok értelmezése szempontjából nem mellékes, hogy a hétköznapokban miként is élt egymás mellett a két közösség. Már az adatrögzítés közben feltűnt, hogy az uradalomé voltak a legnagyobb, s legtöbb lakóval bíró épületek. Figyelmet érdemel az is, hogy egyetlen uradalmi épület sem található a szorosan vett városban, valamennyi a várkastély szomszédságában, a város északi szélén fekszik.

Az első két táblázatból az uradalom erőteljes jelenléte a városi társadalomban egyértelműen igazolást nyer. Míg a 8 darab uradalmi épület a város összes épületének csupán 5,6%-át jelentette, addig a lakosság 13%-a lakott ezen ingatlanokban.

1. táblázat: Az épületállomány megoszlása Magyaróváron tulajdonosok szerint (1869)

<i>Tulajdonos</i>	<i>Esetszám</i>	<i>Százalékos arány</i>
Város	6	4,2
Megye	2	1,4
Egyház	2	1,4
Főherceg	8	5,6
Magántulajdon	126	87,5
Összesen	144	100,0

2. táblázat: A népesség megoszlása Magyaróváron az épületek tulajdonosai szerint (1869)

<i>Tulajdonos</i>	<i>Esetszám</i>	<i>Százalékos arány</i>
Város	93	3,8
Megye	89	3,7
Egyház	30	1,2
Főherceg	315	13,0
Magántulajdon	1905	78,3
Összesen	2432	100,0

⁵ MmL V. B. 1601e

Érdekes szemügyre vennünk közelebbről is e nyolc ingatlant. Pusztán lakás céljára emelt épület egy sincs közöttük, valamennyi esetben egy-egy markáns funkció is társul az épület profiljához (3. táblázat). A sóház és a vámház eredeti szerepköre éppen ebben az időszakban „polgárosult”, de a többi ingatlan neve fedí a funkciót. A kastély megnevezés a várost kevésbé ismerőknek talán félrevezető lehet: itt működött/működik a gazdasági akadémia. A lakást a népszámlálás szerinti értelemben kell venni: nem önálló lakásokról van itt feltétlen szó, hanem lakófelekről; az összeírók minden külön kenyéren élő személyt önálló háztartásként vettek számba, még ha az szigorúan véve egy fedél alatt is élt másokkal, csak külön lakrészben (szélsőséges esetben: szobában). Az összeírás logikáját jól tükrözi a két szélső eset: míg a 32 személyt számláló fogadóban a teljes személyzetet és a jobbára mesterlegényekből és napszamosokból álló vendégeket is a fogadós háznépeként írták össze, addig a sóházban 4,5 fő volt az átlagos háztartásnagyság, közte számtalan 2–3 fős háztartással.

3. táblázat: Főhercegi épületek, lakások és lakók

<i>Épület (házszám)</i>	<i>Lakások száma az épületben</i>	<i>Lakók száma</i>
Uradalmi jószágigazgatóság (3)	5	20
Fogadó (10)	1	32
Sörfőzde (137)	9	52
Malom (138)	9	35
Kávéház (139)	1	11
Kastély (140)	13	34
Sóhivatal (141)	25	114
Vámház (142)	3	17

A forrás kínálta, makroelemzésre alkalmas adatok egyike a születési hely. Honnan érkeztek a városba az uradalmi épületekben lakók? (4. táblázat)

Az ismert 257 személynél a megyebeliek majd' kétharmados aránya egyértelmű fölényt jelez, ugyanakkor a megyével közvetlenül határos területekről – így Alsó-Ausztriából is – érkezettek 17%-kal voltak jelen az uradalmi épületekben, míg az egyéb örökös tartományokból származott a beazonosítható lakóhelyűek további 12,5%-a. Ezzel szemben a Dunántúl más megyéiből a lakók mindössze 3%-a, a Felvidékről 0,8%-a, az ország Dunától keletre fekvő területeiről pedig csak 1,6%-a érkezett. Ez a megoszlás megerősíteni látszik azt a korabeli forrásokból, útleírásokból előtűnő, de az újabb kutatásokkal is igazolt képet, miszerint Moson megye Bécs vonzáskörzetéhez tartozott, gazdasági kapcsolatai elsősorban Alsó-Ausztriához kapcsolódtak.⁶

⁶ Horváth 2003; Györi 2005.

4. táblázat: A lakók születési helye

	<i>Esetszám</i>	<i>Százalék</i>	<i>Kumulált gyakoriság</i>
Moson	155	60,3	60,3
Szomszédos megyék és Alsó-Ausztria	44	17,1	77,4
Egyéb Dunántúl	8	3,1	80,5
Örökös tartományok	32	12,5	93,0
Kelet-Magyarország	4	1,6	94,6
Felvidék	2	,8	95,3
Birodalmon kívül	12	4,7	100,0
<i>Összesen</i>	<i>257</i>	<i>100,0</i>	
Hiányzó adat	58		
Elemszám	315		

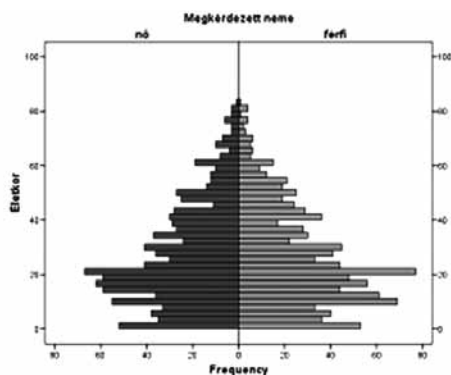
5. táblázat: Hivatás, foglalkozás, státus

	<i>Esetszám</i>	<i>Százalék</i>	<i>Kumulált gyakoriság</i>
Urادalmi hivatalnok	19	8,0	8,0
Akadémiai oktató	12	5,1	13,1
Urادalmi iparos	49	20,7	33,8
Urادalmi mezőgazdasági alkalmazott	9	3,8	37,6
Háztartási segédszemélyzet	26	11,0	48,5
Urادalmi bérlő, vendéglátásban	5	2,1	50,6
Urادalmi bérlő alkalmazottja	18	7,6	58,2
Egyéb, nem urادalmi foglalkoztatásban levő	10	4,2	62,4
Családtag	75	31,6	94,1
Gimnáziumi tanuló, akadémiai hallgató	7	3,0	97,0
Magánzó, nyugdíjas	7	3,0	100,0
<i>Összesen</i>	<i>237</i>	<i>100,0</i>	
Hiányzó adat	78		
Elemszám	315		

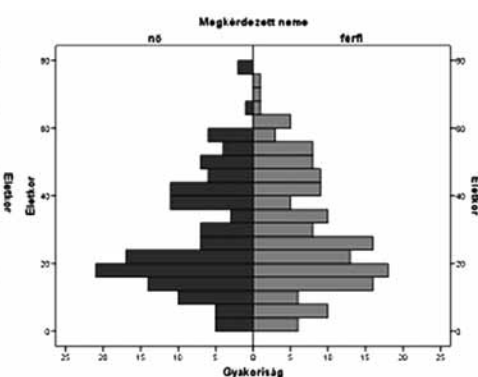
A hivatásra és foglalkozásra vonatkozó rubrikák sokat elárulnak a szociális viszonyokról. A két fogalom értelmezése, a közöttük lévő különbség megragadása az összeírók számára is nehézséget okozott. Jómagam egy összevont, *Hivatás, foglalkozás, státus* nevű kategóriába gyűjtöttem össze minden ide vonatkozó ismeretet, megnevezést (5. táblázat). Az itt létrehozott kategóriák elvben valamennyi lakó besorolását lehetővé teszik. Itt összesen 237 személy adatai voltak felderíthetőek.

Az egyes épületekben – összefüggésben az adott épület profiljával – bizonyos csoportok jól kivehetően felülreprezentáltak. Így a jószágkormányzóság lakóinak 50%-a hivatalnok, a vámháznak pedig 29%-a, míg a kastély lakóinak 73%-a akadémiai oktató. Valamennyi nem uradalmi foglalkoztatásban álló személy a fogadóban lakott, a kávéházban lakók 75%-a pedig a bérlő alkalmazottja volt. Az uradalmi iparosok aránya a malomban 61%, a sörfőzdében 66%, azaz e két gyárjellegű épület a termelés mellett a legények, mesterek és kisszámú családtagjaik otthonául is szolgált. Vegyes kép tárul elénk a funkcióját veszített vámházban és sóhivatalban: ezekben mind a hivatalnok, mind az iparos, mezőgazdasági alkalmazott és nyugdíjas-magánzó csoportok meglehetősen – 10–30% közötti – jelenléttel bírtak.

Néhány alapvető demográfiai jellegzetességet is megvizsgáltam az adatbázis kínálta kereteken belül. Főleg arra voltam kíváncsi, vajon az uradalmi épületek lakóinak korszerkezete mennyiben tér el a város társadalmának korszerkezetétől. A két csoport között igazából nem mutatkozik eltérés: a fiatakorúak kisebb számát az uradalmi épületekben ellensúlyozza a 20-as éveikben járó fiatal felnőttek erőteljesebb jelenléte. Mindkét csoportban közel 50 százalékot tettek ki a 22 év alattiak. Mindezt a két csoport korfája is megerősíti. Az uradalmi épületek munkás-termelő jellege a családi állapotban is visszaköszön: a 18 év feletti csoportban meghatározó, majd' 50% volt az egyedülálló aránya, míg a házások csak 43%-kal képviseltették magukat (7% özvegy mellett).

1. ábra. Magyaróvár korfája, az uradalmi épületek lakosai nélkül (1869).

2. ábra. Az uradalmi épületek korfája (1869).

E vázlatos áttekintés is jelzi: éppen csak karcolva az adatbázis kínálta lehetőségeket is rengeteg fontos, jelenlegi tudásunkat árnyaló részletet ismerhetünk meg az első polgári népszámlálások felvételi ívei segítségével. A 19. századi polgári átalakulásnak a migrációban, a demográfiai változásokban, a társadalmi mobilitásban és összességében a társadalomszerkezet átalakulásában tetten érhető folyamata intenzíven vizsgálható ezen a forrásbázison. Az első lépcsőfokoknál tartó, s hosszúnak ígérkező kutatás azt a reményt nyújtja, hogy végighaladva a bevezetőben megjelölt problémákon, végeredményként egy, Magyaróvár szűken vett sajátosságain túlmutató szintézissel gazdagodhatunk, ahol a strukturalista magyarázatalkotás integrálja a mikroszintű megközelítést, sőt alapként tekint rá.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Győr-Moson Sopron Megyei Levéltár Győri Levéltárának Mosonmagyaróvári Részlege (MmL)
V. B. 1601e = Magyaróvár város tanácsának iratai, népszámlálási iratok, 1850–1869.

IRODALOM

- Czoch Gábor 2009 [2008]: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In: Uő: „A városok szíverei” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról*. Pozsony, 149–164.
- Győri Róbert 2005: *A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig)* (doktori disszertáció, ELTE TTK)
- Heilig Balázs 2000: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*. Budapest, 225–265.
- Heilig Balázs 2003: Háztartások és gazdaságok Szőlőszárdon (1830–1870). In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 211–223.
- Horváth Gergely Krisztián 2003: „Béts tárháza”. Moson vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén. *Korall* 14. 29–54.
- Márkus István 1996: A mai falukutatás kérdései és módszerei. In: Uő: *Polgárosodó parasztság*. Budapest, 89–95.
- Mihály Ferenc 2004: *Érdekessegek a 650 éves Magyaróvár történetéből*. Mosonmagyaróvár.
- Pozsgai Péter 2000: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*. Budapest, 166–224.
- Pozsgai Péter 2000–2001: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I–II. *Korall* (1) 2. 23–42. és (2) 3–4. 266–296.

- Pozsgai Péter 2001: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*. Budapest, 265–281.
- Pozsgai Péter 2003: Família – lakófél – háztartás. In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 61–81.
- Pozsgai Péter 2006: *Családok és háztartások. Torna megye társadalma a 19. század közepén*. (Doktori disszertáció) ELTE BTK, 364 oldal
- Pozsgai Péter 2007: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* (8) 27. 45–93.
- Pozsgai Péter 2008: „Helybeliek” és „idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján. *Korall* (9) 34. 68–101
- Tobler, Felix 2003: Ein Bericht über den Stand der Herrschaft Ungarisch Altenburg aus dem Jahre 1746. In: Tobler, Felix (szerk.): *Bibliothekar und Forscher. Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Norbert Frank zum 60. Geburtstag*. (Burgenländische Forschungen Sonderband XXV) Eisenstadt, 2003, 359–375.
- Tóth Zoltán 1996: Rendek, osztályok, rétegek Lukán a jobbágyfelszabadítás után. In: Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozások Csongrádon I. 1993. július 3–4. Csongrád, 9–22.*
- Tóth Zoltán 2000: Luka: a paraszti társadalom folytonossága a jobbágyfelszabadítás után. In: Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz. VIII. Társadalom*. Budapest, 945–954.

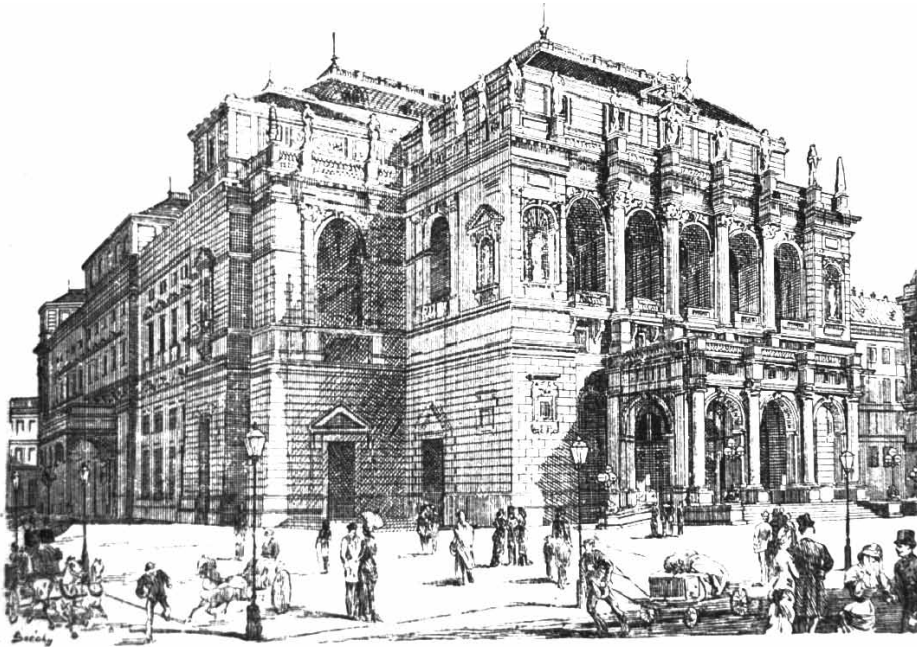
Az Opera, a tömeg és a sajtó

Botrány a megnyitón: Budapest, 1884

A mikor a Magyar Királyi Operaház 1884. szeptember 27-én megnyitotta kapuit Budapest legelőkelőbb sugárútján (ugyanazon a napon, amelyen a magyar parlament éves nyitó ülését tartotta), a sajtó hatalmas nemzeti fegyvertényként emlegette az eseményt. A pompás nézőtérén összegyűlt közönséget, a társadalom krémjét a zene iránti rajongáson túl Ferenc József császár és számos más előkelő vendég jelenléte is vonzotta. A megnyitó napja mégis egy másik incidens miatt vált emlékezetessé. A felbőszült pesti tömeg összecsapott a rendőrséggel, hogy bejussanak a nézőtérre, majd miután ez nem sikerült nekik, „Éljen” kiáltásokkal zavarták meg az előadást az Operaház előtt, állítólag az osztrák császár és egyben magyar király tiszteletére – bár ezt nehéz lenne biztosan megállapítani. Beletelt némi időbe, mire a rendőrség helyreállította a rendet. Az előadott művek, Erkel Ferenc *Bánk Bánja* és *Hunyadi Lászlója*, valamint Richard Wagner *Lohengrinje*, bár a tömeg dühe mellett másodlagosak maradtak, mégis fontosak voltak, hiszen tükrözték az új opera vezetésének törekvéseit: az új intézmény feleljen meg a helyi igényeknek, ugyanakkor nemzetközileg elismert, változatos repertoárjával legyen képes felvenni a versenyt a korabeli európai színházakkal. A megnyitó körüli botrányt megelőző és követő sajtóvita, mely jelen tanulmány témája, olyan kérdéseket érintett, mint közkultúra és viselkedés, urbánus identitás, városszépítés, az elit törekvése arra, hogy Budapest fő kulturális intézményét egy bizonyos fajta reprezentáció és közönség számára sajátítsa ki, valamint a sajtó hozzáállása és szerepe a közvélemény formálásában.

A 19. század második felére és különösen az 1867-et követő korszakra rendszert úgy tekintenek Magyarországon, mint a kivételes fejlődés időszakára.¹ Budapest városiasodása valóban nem alakulhatott volna úgy, ahogy, és Budapest aligha válhatott volna a leggyorsabban fejlődő európai városok egyikévé, ha nem lettek volna az 1867-es események. Az ekkor beinduló urbanizáció változtatta Budapestet valódi nagyvárossá: ez hozta meg az építőipar konjunktúráját, tette egyre zsúfoltabbá a belvárost, teremtette meg a kávéházi életet, a valódi nyilvánosságot, és a kritikus városi sajtót. A főváros befolyásos irányítói, továbbá számos nemzeti és birodalmi szinten fontos személyiség próbálta ezt a fejlődést saját érdekéért feltüntetni, és learatni érte a babérokat. Akárcsak valamivel később a Parlament Duna-parti épülete és az újjáépített Várpalota, az Operaház is Budapest új fővárosi funkcióit jelképezte.

¹ Hanák 1998: 12–14.

A „Magyar Salon” eredeti rajza.

AZ ÚJ OPERAHÁZ.

Rajzolta: Szőcsy Gyula.

1. ábra. Horváth Károly. Az új operaház. In: Fekete József és Hevesi József (szerk.) *Magyar Salon*, 1884–1885.

Reprezentatív szerepe akkor vált teljessé, amikor Budapest 1892-ben megkapta a második főváros státuszát, és egyben uralkodói székhely is lett.

Az önálló operaházra való igény szoros összefüggésbe hozható azzal, hogy a város népessége soha nem látott ütemben nőtt.² Ugyanakkor gyakran elfelejtjük, hogy az új, önálló operaház létrehozása nem a városiasodás közvetlen következménye volt, hanem inkább szimbolikus jelentőséggel bírt, és olyan kérdésekkel függött össze, mint a presztízs, a nacionalizmus és a helyi politika, valamint az állandó viták a színház, az opera és az operett jövőjéről. A színházlátogató közönség köre sem az 1867-es kiegyezés következtében, sem az urbanizáció miatt nem bővült jelentősen; még az 1880-as években is egy viszonylag szűk és rendkívül heterogén csoportot alkotott, mely magába foglalta az arisztokráciát, a nagy- és középpolgárságot, a kultúra kiemelkedő alakjait (akik gyakran az iménti társadalmi csoportokból kerültek ki), valamint számos alacsonyabb társadalmi rangú újságíró, publicistát és más

² Wellmann 2001.

2. ábra. Publikum fogdosás. Borsszem Jankó, 1884. november 8.

közéleti szereplőt. Ez a réteg, mely szabadidejét zenével kívánta eltölteni, számos állandó színház – a Nemzeti Színház, a Pesti Német Színház, a Várszínház és a Népszínház – kínálata közül választhatott ekkoriban, nem is beszélve a többi kisebb színházról, amelyek egy része az új Operaház környékén működött. (2. ábra) A zenés színházak kínálata és változatossága valójában jócskán meghaladhatta az említett közönség befogadóképességét. Épp ez lehetett az oka annak, hogy Pest és Buda számos színháza különböző okokból és eltérő mértékben ugyan, de válságba került, amint az önálló operaház gondolata megfogalmazódott és teret hódított.

Ebben a helyzetben az új Operaház megépítése, a helyszín és a repertoár kiválasztása sokkal inkább eszköz volt a kezdeményezők számára önlegitimációs céljaik eléréséhez, mintsem kísérlet arra, hogy eleget tegyenek egy bizonyos közönségigénynek. A költségvetésnek megvoltak a korlátai, és az Operaház pompája csak jelentős kompromisszumoknak köszönhetően valósulhatott meg; az építészeti előírások, Bécs megszorításai és az ingatlanpiac feltételei közepette ez a projekt különleges elbánásban részesült. A bécsi testvérénél jelentősen kisebb, pazar épület, mely egyszerre volt historizáló és műszakilag modern, a zenei hagyományokhoz való ragaszkodást testesítette meg, ugyanakkor erősen szegregálta a közönséget jövedelmük és társadalmi státuszuk alapján – elvileg a nagyobb biztonság érdekében. Több korábbi évtized telt tervezgetéssel és tárgyalásokkal a megépítendő új Operaház külsejét és a városban elfoglalt pontos helyét illetően. A modern magyar főváros létrejöttének

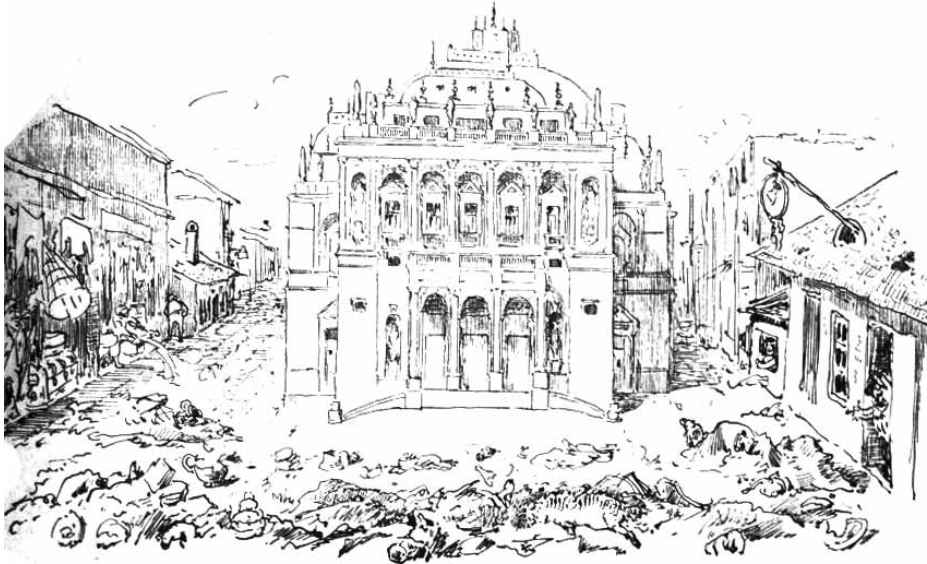
3. ábra. Vasárnapi Újság, 1894. október 7.

szerves részeként ez a folyamat számos fontos szereplő, úgymint Andrássy Gyula, Tisza Kálmán és Podmaniczky Frigyes bevonásával zajlott. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa a város valamennyi építési tevékenységét felügyelte és központi szerepe volt a modern Budapest létrejöttében. E hatóság elnöke, Podmaniczky Frigyes akkoriban a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa is volt egyben. Az, hogy az új Operaház hogyan nézett ki, milyen mintákat követtek a tervek elkészítése során, ki tervezte és hol épült meg, illetve az, hogy egyáltalán megépült, sok szempontból ezen politikusok közreműködésének volt köszönhető. Bár Ybl Miklós meghatározó szerepet játszott az új épület építészeti terveinek elkészítésében, Erkel Ferenc és fia, Sándor pedig a zenei repertoár összeállítására gyakorolt nagy hatást, a hatalmon levő politikusok erőteljes részvétele az elkövetkező évtizedekben is tovább jellemezte az Opera ügyeit. Természetesen mások, akik kimaradtak ebből a folyamatból vagy marginalizálódtak, különösen a kritikus városi sajtó, egészen más fényben látták ezt a kérdést.

1884-ben az Operaház megnyitó díszelőadása kapcsán számos kormányközeli napilap közölt ünneplő cikket az opera vezetéséről és dolgozóiról készült pazar fotókkal, valamint a homlokzatról és az elképzelt közönségről készült metszetekkel illusztrálva – ez utóbbi többeknek ismerős lehet. (3. ábra)

A sajtó azonban nem mulasztotta el a legkülönfélébb módokon kiemelni a projekt hátulütőit. Tulajdonképpen az Opera megépítésének nyilvánvaló szimbolikus jelentősége a város fő sugárútján szöges ellentétben állt a környező területekkel, amit a városvezetés figyelmen kívül hagyott, támadási felületet adva ezzel a sajtó

Gyöngy a szeméten!

**Állj meg, földi, ide vigyázz,
Im itt az új operaház,
Azért dicszlik tán oly nagyon,
Mert trágyázva bőven vagyon:**

4. ábra. Gyöngy a szeméten! *Borsszem Jankó*, 1884. augusztus 21.

gúnyolódásának. Az épület dizájnya, építészeti elrendezése, olyan tágabb kérdésekkel való kapcsolata, mint amilyen az utcatakarítás és az építésügyi szabályozás, továbbá az Opera bejárata előtt zajló különböző, nem feltétlenül odaillő utcai tevékenységek szintén kritika tárgyává váltak. Maga az a tény, hogy egy héttel a megnyitó ünnepség előtt a város nem volt képes eldönteni, mihez kezdjen a művészetek eme pompás temploma mellett burjánzó prostitúcióval, sem vált Podmaniczkyt és társai dicsőségére.³ Talán a legtalálóbb szatirikus gúnyrajz a *Borsszem Jankó* c. élcslap augusztus 24.-i, a megnyitó ünnepség előtt egy hónappal megjelent számából származik. A „Gyöngy a szeméten!” című karikatúra az új épületet utcai mocsokkal körülvéve mutatta be, ezzel is utalva a Hermina téri piac eredeti funkciójára, a városnak az Operaház-projekthez való hozzáállására, valamint egy sor, az épület pazar homlokzata mögött zajló belső vitára. (4. ábra)

³ 1884: A prostitúció a sugáruton. *Függetlenség*, 1884. szeptember 20.

5. ábra. Hej Rákóczi, Bercsényi. *Borsszem Jankó*, 1884. október 5.

Az egyik ilyen belső vita, mely végül nyilvánosságra is került, akörül forgott, hogy a díszelőadáson mely darabokat mutassanak be, és melyeket mellőzzenek. Podmaniczky tiltakozott azellen, hogy a régi magyar forradalmi dal, a „Hej, Rákóczi, Bercsényi” Liszt Ferenc által írt adaptációját játsszák, mint királyi himnuszt, arra hivatkozva, hogy ez sértené az uralkodói érzékenységet; ez a tény heves sajtóvitát váltott ki. A *Függetlenség* és más ellenzéki lapok kijelentették, hogy az Opera vezetősége lojálisabb akart lenni a király iránt, „mint a milyen ő a Magyar nemzettel szemben ... Egy lelkes ifjuság impozáns tüntetése lesz ez, hazafias tiltakozás a nagy zeneköltő himnuszának mellőztetése miatt.” Mások is bekapcsolódtak a vitába, és igyekeztek lebeszélni a szervezőket erről a demonstrációról. Erre az egyetemi ifjuság azt válaszolta, ellenzőiknek nincs okuk aggodalomra, hiszen „ünnepélyes, komoly ovációkkal köszöntenek a császárt”.⁴ Podmaniczky hivatalos levelet intézett Liszthez, melyben kifejtette ellenérveit a dal a műsorba való felvételéről; a zeneszerző erre válaszában az állította, hogy az eredeti szöveg alaposan át lett írva és így már nem sértheti a császári érzékenységet.

⁴ 1884: Az egyetemi ifjuság és Liszt királyhymnusza. *Függetlenség* 1884. szeptember 22.

Ezt a levélváltást utólag publikálta a városi sajtó, ami további vitákhoz vezetett. Számos szójáték és gúnyrajz célpontja lett az Operaházba való bejutással hiába próbálkozó, megmagyarosodott Liszt, aki híres volt kozmopolita életmódjáról, soha nem tanult meg magyarul és csak ritkán jött Magyarországra. (5. ábra)

Egy operaház megnyitója semmilyen városban nem maradt volna észrevétlen a 19. század végén, így várható volt, hogy a magyar fővárosban is szimbolikus jelentőséggel bíró, jelentős esemény lesz. Budapesten a magyar viszonyok furcsaságai miatt azonban a megnyitó napján benne volt a baj levegőben. „Az ének és tánc muzsáinak nagy és új csarnoka tegnap este kívül belől ragyogott. Természetesen, belől sokkal jobban, mint kívül,” tudósította a *Fővárosi Lapok* némi iróniával fűszerezve szeptember 28-án. A fővárosi lakosság oly élénk érdeklődést tanúsított e megnyitási ünnep iránt, hogy a rendőrség már négy óra után zárfalat állított fel; különben a kocsiknak is, de még inkább a gyalog menőknek, bajos lett volna az operaházhoz jutniok. Hét óra felé már nagy tömegek lepték el a sugár-ut torkolatát, sőt a közeli szomszéd utcákat is. A váci körút felől érkező kocsiknak hosszú sorban kellett vesztegelniök, míg tovább hatolhattak a cél felé.”⁵

A király üdvözlésének ceremóniája és az, ahogyan a közönség a premier alatt elhelyezkedett a nézőtéren, tökéletesen tükrözte a korabeli társadalmat. Tisza díszmagyarban, Podmaniczky honvédőrnagyi egyenruhában, és Ybl, valamint az egész építészeti tanács az elegánsan kivilágított előcsarnokban várták a császárt és az őt kísérő alattvalókat. A társadalom krémje elfoglalta helyét a páholyokban: jobb oldalt az első emeleten Tisza, Kálnoky Gusztáv külügyminiszter, a kormány képviselői és neves arisztokraták, baloldalon a páholyokban többek között Andrássy Gyula és Munkácsy Mihály, a földszinti hátsó páholyokban pedig arisztokrata politikusok: Szapáry Géza és Zichy Ferenc foglaltak helyet a horvát ügyekkel foglalkozó kollégáik társaságában. Csak a második emeleti páholyokban lehetett felfedezni a kor befolyásos hölgyalakjait, valamint a Nemzeti Színház vezetőségét. A város képviselői és a rendőrség vezetője pedig a proscénium-páholyban ültek. Végül néhány zászlós úr, díszes hölgy, az írók és a sajtó a földszinten gyűltek össze. (6. ábra)

A hivatalos megnyitó ünnepséget ugyan látszólag nem zavarta az ijesztő tömeg az utcán, az emberek mégsem akartak feloszlani. Épp ellenkezőleg, amikor néhányan kimentek a teraszra az előadás szünetében, az exkluzív közönség szemtanúja lehetett a tömeg zúgolódásának az utcán.

„A *Bánk bán* első felvonása után sokan mentek ki a ragyogó lépcsőre, az oszlopok közé, a foyerbe s a külső terrászra. Az utcán roppant tömeg állt, melylyel meggyült a rendőrség baja. Előadás alatt ugyanis a tömeg egy része betódult a külső csarnokba, lépcsőkre, folyosókba s nem könnyű dolog volt a berontást kiszorítani. E miatt aztán zúgolódás támadt az utcán. Gunyos éljeneket s hahotákat kaptak lovas rendőrök, kik

⁵ 1884: Az operaház megnyitása (Szeptember 27-dikén). *Fővárosi Lapok*, 1884. szeptember 28.

Október 5. 1884.

BORSSZEM JANKÓ.

MEGNYITÁS.

Az opera előtt.

Mihászna András. „Röndnek muszaj lönnyi!”

A páholyban.

Thajsz Elek. „Röndjelnek muszaj lönnyi!”

6. ábra. Megnyitás. Az opera előtt – A páholyban. *Borsszem Jankó*, 1884. október 5.

a kocsitruól visszanyomták a tömeget, itt-ott kardlapot is osztogatva. Hogy volt-e rá elég ok: azt a terrászról bajos lett volna megállapítani”⁶

Minden bizonnyal a tömeghez tartozott az egyetemi ifjúság is, akik egy héttel korábban még nyilvános tüntetéssel fenyegetőztek, de okunk van feltételezni, hogy sokan mások is hasonlóan sérelmezték – ha más okokból kifolyólag is –, azt, ahogy a város és az ország befolyásosai kisajátították maguknak a felavatási ceremóniát. Nem csoda tehát, hogy amikor a császár és az őfelségét kísérő Albrecht főherceg elhagyták az Operaházat, miután a *Hunyadi László* első akkordjai felcsendültek a zenekari árokból, a tömeg folytatta az éljenzést és csak jó pár órával később csillapodott a hangulat. Azt nem tudhatjuk, ennek az éljenzésnek mekkora részét szánták ironikusnak, akár az egyetemi ifjúság részéről, akár korábban a tömeget oszlató rendőrségnek címezve.

Az 1884-es megnyitó ünnepség körüli összecsapáshoz egy évtized eseményei vezettek, a botrány pedig nagyban meghatározta azt, hogy milyen ellentmondásos módon

⁶ 1884: Az operaház megnyitása (Szeptember 27-dikén). *Fővárosi Lapok* 1884. szeptember 28.

viszonyult a közvélemény az Operaházhoz az elkövetkező évtizedekben. Ez az esemény nemcsak hogy egy sor politikus és jelentős nemzeti, illetve helyi aktivista élénk részvételével zajlott, akik mind legitimálni igyekeztek tetteiket a megnyitó ünnepség előtt, alatt és után, de a „tisztelt nagyközönség” is képviseltette magát az új épületben; a lakosságnak azok a szélesebb rétegei fejezték ki ezáltal jogos igényeiket, akik nem léphettek be az új intézménybe. Az incidenst a sajtó is kritikusan kommentálta. Röviden, ez az esemény ráirányította a reflektorfényt egy sor szereplőre, akik mindannyian részt vettek az új színház létrehozásában – ami maga egy nagyobb „városszépítészeti” projekt része volt –, továbbá a különféle próbálkozásokra, melyekkel ezek a közszereplők bizonyos tetteiket másképp igyekeztek reprezentálni a nyilvánosság előtt. A közönség pontos összetétele és térbeli elhelyezkedése a társadalom jól látható hierarchiáját tükrözte, míg a megnyitóról kizárt tömeg viselkedése, melyet a rendőrség képtelen volt kontrollálni, pontosan ennek a rendszernek a mesterkélttségét hangsúlyozta. Mindezeneken felül a Sugárúton 1884. szeptember 27-én összegyűlt városi tömeg az elfogadható viselkedés korlátaira és e korlátok áthághatóságára hívta fel a figyelmet. Végül az, hogy milyen sokoldalúan mutatta be az eseményt a napi sajtó, egy új nyilvánosság megszületését jelzi a magyar fővárosban.

FORRÁSOK

- A király és az opera közönsége. *Függetlenség*, 1884. szeptember 29.
A királyi operaház. *Fővárosi Lapok*, 1884. szeptember 22.
A királyi operaházban. *Fővárosi Lapok*, 1884. szeptember 24.
A magyar dalszínház megnyitására. *Pesti Napló*, 1884. szeptember 27.
A prostitúció a sugárúton. *Függetlenség*, 1884. szeptember 20.
Az egyetemi ifjuság és Liszt királyhymnusza. *Függetlenség*, 1884. szeptember 22.
Az opera főpróbája. *Pesti Napló*, 1884. szeptember 26.
Az operaszínház. *Vasárnapi Ujság*, 1884. szeptember 28.
Az operaház megnyitása. *Budapesti Hírlap*, 1884. szeptember 28.
Az operaház megnyitása. *Pesti Napló*, 1884. szeptember 28.
Az operaszínház. *Vasárnapi Ujság*, 1884. szeptember 28.
Az operaház tervei. *Vasárnapi Ujság*, 1884. július 27.
Die Erweihung der königliches Opernhaus. *Pester Lloyd*, 1884. szeptember 28.
Eröffnung der kön. ung. Oper (Original-Bericht). *Neues Politisches Volksblatt*, 1884. szeptember 28.
Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok*, 1884. szeptember 28.
Im königlichen Opernhause. *Pester Lloyd*, 1884. szeptember 21.
Liszt királydala és a zsidók. *Függetlenség*, 1884. szeptember 26.
Magyar király opera. *Vasárnapi Ujság*, 1884. szeptember 28.
Színházak. *Fővárosi Lapok*, 1884. október 3.

Az operaház megnyitása (Szeptember 27-dikén). *Fővárosi Lapok*, 1884. szeptember 28.
Az operaház ég! *Függetlenség*, 1884. október 1.
Az operaház főpróbája. *Pesti Napló*, 1884. szeptember 26.
Az operaházban. *Fővárosi Lapok*, 1884. október 8.
Die Einweihung der königlichen Opernhouses. *Pester Lloyd*, 1884. szeptember 28.
A Hajós utcai tűz. *Fővárosi Lapok*, 1884. október 8.
Az operaház megnyitása (Szeptember 27-dikén). *Fővárosi Lapok*, 1884. szeptember 28.
Borsszem Jankó, 1872. augusztus 4, 1885. szeptember 20; 1884. október 5.
Budapesti Hírlap, 1884. szeptember 21., 23. és 25.
Dr. Barth Karádi. Unsere Oper. *Budapester Journal*, 1887. január 14.
Egyetértés, 1884. szeptember 23. és 25.
Függetlenség, 1884. szeptember 22.
Neues Politisches Volksblatt, 1884. szeptember 12., 20., 27., 28. és 30.
Pester Lloyd, 1884. szeptember 23–29.
Pesti Napló, 1884. szeptember 24. és 29.
Sipulusz: Hova lett Lohengrin mellvértje? *Budapesti Hírlap*, 1884. szeptember 27.

IRODALOM

- Binal, Wolfgang 1972: *Deutschsprachiges Theater in Budapest. Von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in der Wollgasse (1889)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Bd.X/1). Bécs.
- Bóna László (szerk.) 1987: *Entwurf zu einen [!] ungarischen Nationaltheater – Egy Magyar Nemzeti Játék Szín tervezete – Projet pour un Théâtre National Hongrois*. Budapest.
- Czétényi Piroska 1987: *Az operaház*. Budapest.
- Freifeld, Alice 2000: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Baltimore and Washington.
- Hanák, Péter 1998: *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton.
- Schorke, Carl E. 1981: *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. New York.
- Siklóssy László 1931: *Hogyan épült Budapest? A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története*. Budapest.
- Staud Géza (szerk.) 1984: *A Budapesti Operaház 100 éve*. Budapest.
- Staud Géza 1976: Das Burgtheater und Ungarn. In *Maske und Kothurn: Internationale Beiträge zur Theaterwissenschaft*, 22. Jahrgang, Vol. 1–2.
- Staud Géza 1977: *Adelstheater in Ungarn: 18. und 19. Jahrhundert*. Bécs.
- Thirring, Gusztáv (szerk.) 1894–1946: *Budapest székes főváros statisztikai évkönyve*. Budapest.
- Wellmann Nóra 2001: *Budapest, the Opera*. Budapest.

Közterületi csattanók

Villamosbalesetek Budapesten az 1910-es években

A 19. század végének és a 20. század első évtizedeinek nagyvárosi közlekedése rendkívül izgalmas terep a várostörténet és a társadalomtörténet művelői számára. A korabeli források, vélemények tanulmányozása mellett az e témakörben megjelent tanulmányok¹ adtak ösztönzést arra, hogy közelebbről megvizsgáljuk a nagyvárosi közlekedés kezdeteit, hatásait, a modernizáció eszközeinek, szimbólumainak tekintett eszközök és a városlakók legközvetlenebb találkozásait: a baleseteket, és feltegyünk ezekkel kapcsolatban néhány kérdést. Mindenekelőtt milyennek látták és hogyan kezelték a korabeli városlakók a tömegközlekedést, az első géperejű járműként az utcákon megjelenő villamosokat? Természetes és gyors folyamat volt-e a modernitás (közlekedési) vívmányainak befogadása? Milyen összefüggés állt fenn a géperejű járművek, a tömegközlekedés és a közlekedési szabályok alakulása között? Mennyiben hatott a szabályozásra a nyilvánosság, a közvélemény? Valóban az automobil alakította-e ki a korszak városlakóinak fejében a nagyvárosi közlekedésről alkotott képet? Milyen volt a 19–20. század fordulóját követően Budapesten a forgalom, a nagyvárosi utcakép? Hogyan működött a nagyvárosi közlekedés törékeny és veszélyes rendszere?

A közlekedés legfontosabb színhelyeit, a települések közterületeit eredendően olyan különleges térnek is tekinthetjük, amelyeket – szemben más terekkel, pl. magánlakás, hivatalok, gyártelepek, katonai gyakorlóterek, földbirtokok, stb. – a település minden lakosa különösebb korlátozás nélkül, szabadon használhatott pihenésre, szórakozásra, vagy akár közlekedésre. A közterületről nehéz eldönteni, hogy az foucault-i értelemben vett utópia-e, vagy pedig heterotópia.² Ebből a nyilvános térből, a közterületből, a *public space*-ből vált ki fokozatosan a közlekedés tere, ahol a járművek egyre több előnyt élveztek a gyalogosokkal szemben, lassanként kiszorítva őket erről a területről. A közlekedés, az áru- és az utasszállítás jelentőségének növekedésével a különböző közlekedési eszközök a 19. század utolsó negyedétől kezdve fokozatosan kisajátították a közterület jelentős részét, konkrétan az úttestet a gyalogosan közlekedő emberek rovására, akik ezután elsősorban a házak, épületek melletti keskenyebb sávban, a járdán közlekedhettek biztonságosan. Az úttestre lépve azonban még hosszú időn keresztül úgy látszott, hogy a kötet-

¹ Gyáni 2007; Kalocsai 2011; Majtényi 2006; Szemző 2005.

² Foucault 2000.

len pályán haladó járművekkel egyenrangú partnerként közlekedhetnek az emberek, sőt így kezelték a járókelőket a szabályozások is. A közlekedés gyakorlásának módját Magyarországon – első ízben az egész országra kiterjedően – az 1890. évi, „A közutakról és vámokról” szóló I. törvénycikkben határozta meg jogszabály, amely ugyan nem definiálta a közút fogalmát, de osztályozta típusait és meghatározta a forgalom biztonsága érdekében betartandó szabályokat.

„Minden járműnek balra kell hajtani, szembejövő járműnek balra kell kitérni, az előtte haladónak pedig jobbról kell eléje kerülni.” mondta ki a törvény 107. § a) bekezdése.³ Előnyt élveztek a c) bekezdés szerint az udvari, postai, tűzoltó, mentő járművek, amelyek elől minden más, akár szembejövő, akár azokkal egy irányba haladó jármű feltétlenül kitérni tartozott. Az üres, vagy személyszállító jármű kitérni tartozott a keskeny, vagy egysávú úton a terhet szállítóval szemben. A 111. § pedig kimondta: „A járművet vezető kocsisnak a hajtás alatt aludni, a járművet vezetés nélkül hagyni, vagy egyszerre több járművet vezetni tilos. Hogy mennyiben lehet ez utóbbi határozat alól kivételnek helye, a hatóság állapítja meg”, határozta meg a szigorú verdikt.⁴

A 124. §, amely a városokban történő közlekedésre (is) vonatkozott, „a hajtásra, kocsizásra vonatkozó, a szabad közlekedés akadályozása, vagy nehezítése” miatti szabályozás és büntetés lehetőségét (kihágásnak minősítve) az érintett önkormányzatok kezébe adta.⁵ A szabályozás nem említett semmilyen géperejű járművet, nem szólt a járművek sebességéről sem, mert azt a közutakon ekkor még csak állati erővel tartották lehetségesnek, ezért azt is tekintették mérvadónak.

Más gyorsan növekvő nagyvárosokhoz hasonlóan a lovak vontatta omnibusz, a lóvasút révén Budapesten már a villamosok megjelenését megelőzően létrejött az ún. kötöttpályás, megállókhöz és menetrendhez igazodó tömegközlekedés, amelynek működését a főváros – nem először – 1891-ben szabályozta.⁶ Néhány évvel a villamosok megjelenését követően, a kísérletezés évei után ennek a szabályozásnak az elemeit vette át és alkalmazta a főváros 1893-ban a Budapest területén már meglévő, vagy ezt követően építeni tervezett géperejű közúti vaspályákra.⁷ A lóvasúthoz hasonlóan a kötöttpályás villamos is előnyt élvezett minden más járművel és a gyalogosokkal szemben a saját nyomvonalán, a keresztezésekben, a mellékutcából kihajtó járművekkel szemben, kivéve az országos jogszabályban meghatározott eseteket. A villamosok maximális sebességét a közlekedés ügyeiért is felelős kereskedelemügyi minisztérium illetékesei határozták meg és az ún. pályabejárások során, szakaszról szakaszra döntötték el. Az engedélyezett sebesség a 6 km/órától, egy gyalogos

³ MT 1897: 1890. évi I. t.c.

⁴ MT 1897: 1890. évi I. t.c.

⁵ MT 1897: 1890. évi I. t.c.

⁶ Szabályrendelet 1892: 1–15.

⁷ Szabályrendelet 1893 1–17.

sebességétől a külvárosok biztonságos szakaszain használható 25 km/óraig, az ügető ló sebességéig terjedhetett. Azokon a helyeken, többnyire a belvárosban, ahol a legtöbb baleset történt, az átlagsebesség többnyire nem haladta meg a 9–11 km/órát.

Talán 1895-ben, más vélemények szerint 1896-ban, érkezett meg Magyarországra és Budapestre az első automobil. Kis számuk ellenére az automobilmek nagy feltűnést keltettek, de olyan kevés üzemelt belőlük – mivel fenntartásuk nagyon bonyolult volt – hogy ekkor még nem játszottak fontos szerepet a városi közlekedésben. Ezért nem az autó volt az első szabadpályán mozgó, nem állati erővel hajtott jármű, amely a kezdeti szenzáción túl is gondot okozott a hatóságoknak, hanem a tömegesen megjelenő kerékpár, amelynek közlekedését már 1897-ben szabályozni kellett. A kerékpárokat, mint járműveket csak a kocsúton engedték közlekedni, rossz út esetén kivételesen járdán is haladhattak, „de csak a lépésben menő ember haladását felül nem múló sebességgel.”⁸ A rendelet 11. § pedig arra utasította a kerékpárosokat, hogy „közutakon a mutatványok sorába tartozó, nem rendes kerékpározás tilos.”⁹

Az autók közlekedését csak 1900-ban szabályozta Budapesten egy főkapitányi rendelet, amit 1910-ben követett a géperejű járművek forgalmát országosan rendező belügyminiszteri utasítás. A belügyminiszter már az első paragrafusban világossá tette: „E rendelet hatálya alá a közutakon sínpálya nélkül közlekedő gépjárművek tartoznak.”¹⁰ Mindez azért fontos, mert jól mutatja azt a fokozatosságot, ahogyan a közlekedés szabályozása változott, rendkívül konzervatív, hagyománytisztelő módon és lassan követve a változásokat. Minden jármű sebességét az emberek és a lovak képességeihez mérték, amihez a közvélemény is ragaszkodott. A kötőtpályás járművek – különösen a vasút, a maga védett, zártrendszerű pályáin, de a villamos és korábban az omnibusz is – előnyt élveztek a városi közlekedésben. Azokat a járműveket (és természetesen az embereket), amelyek az adott lehetőségek szerint, de mégis szabadon választhatták meg közlekedési útvonalait, nem kötötte menetrend, gyakorlatilag ott közlekedtek és álltak meg, ahol akartak, és nem vonatkozott rájuk sebességkorlátozás; nekik azonban elvileg alkalmazkodniuk kellett, legalábbis kellett volna a kötőtpályás villamosokhoz. A villamosközlekedés jelentette ugyanis a gyakorlatban – a többi jármű olykor kaotikus mozgásával, közlekedésével szemben – a kiszámítható és biztonságos közlekedést. A géperejű közlekedés első évtizedeiben tehát nem a gépjárművek erejéhez, lehetőségeihez igazították a szabályokat, hanem éppen ellenkezőleg, a gépi erőnek kellett alkalmazkodnia a már bevált gyakorlathoz, a régi szokásokhoz.

⁸ RT 1897 42159. B.M. sz. 2.§

⁹ RT 1897 42159. B.M. sz. 11.§

¹⁰ RT. 1910 57.000 B.M. sz. 1 §

1910 körül a nyilvánosság, a sajtó azonban már nem méltányolta a szabályok finomságait. A lapok a villamosok által okozott véres balesetek híreivel voltak tele. Az egyik baleset után, amely a Nyugatinál történt, a közönség csaknem meglincselte a kocsivezetőt, mert őt okolta a balesetért; csak a rendőrség bevetése akadályozta meg a cselekmény elkövetését. Ezért 1912. május 13-án a főváros Bárczy István polgármester elnökletével vitát rendezett, amely utólag kissé hosszú elnevezést kapott: „A budapesti közúti villamos vasutak által okozott balesetek ügyében tartott értekezlet.” Boda Dezső rendőrfőkapitány tárta a hallgatóság elé a tragikus tényeket, melyek szerint 1909-ben 295 balesetet okoztak a villamosok és ezek közül 43 bizonyult halálosnak, 151 súlyosnak; 1910-ben 266 balesetből 41 volt halálos és 153 súlyos, 1911-ben 372 balesetből pedig már 48 halálos és 193 súlyos.¹² Hiába történt ebben a korszakban Budapesten 12–14 ezer baleset évente, a halálos balesetek jelentős részét a villamosok okozták, ráadásul olyan színhelyeken, a köztereken, ahol azt a legtöbb járókelő láthatta, az utca nyilvánossága előtt. Ezek a mai szemmel nézve is döbbenetes adatok azt mutatták, hogy valami nincs rendben a villamosközlekedéssel.

Az említett értekezleten a közlekedési ügyosztály előterjesztése szerint öt tényező játszott szerepet a balesetek többségének előidőzésében. Ezek közül három a megelőzés céljait szolgáló technikai jellegű tényező volt, míg a maradék kettő az emberek hozzáállásából fakadt: eszerint a balesetek elsődleges okai egyrészt a forgalmi személyzet viselkedésében, másrészt az utasok és az utca emberének a magatartásában gyökereztek.¹³ A továbbiakban ez utóbbi tényezőkkel kívánunk bővebben foglalkozni.

1. kép. Felszállás a villamosra a Deák téren 1900 körül – Klósz György fotója, részlet.¹¹

¹¹ BFL XI.916 8. kötet 78. oldal 1076. Az eredeti fotók megtekinthetők: <http://klosz.bparchiv.hu/klosz/app/index.fm>

¹² BFL XI.1511.f Értekezlet 1912. 4.

¹³ BFL XI.1511.f Értekezlet 1912. 2.

2. kép. Gyalogosok és villamosok a Deák téren 1900 körül – Klósz György fotója, részlet.¹⁴

A közlekedési ügyszótálynak a vitában résztvevő képviselői elismerték, hogy a kocsivezetők közül sokan nem rendelkeznek kellő tapasztalatokkal, de azzal védekeztek, hogy az elmúlt tíz évben háromszorosára nőtt a forgalom és bár megfelelő a kiképzés, a szükséges tapasztalatok megszerzéséhez idő kell. Amit nem ismertek fel a hatóságok, az a gépi meghajtású járművek hatása volt az azokat működtető személyzetre. Villamost vezetni komoly presztízst jelentett a korban, ezért ennek az állásnak a betöltéséért mindent elkövettek az érdekeltek. Z. Horváth János, 31 éves Zala megyei, nagykapornaki születésű villamosvezető, miután átmenetileg – egészségügyi problémák miatt – áthelyezték kalauznak, mindent elkövetett, hogy helyére visszakerüljön. 1913 márciusában azt írta felettesének: „méltóztatna engem kalauzi szolgálatom alól felmenteni és kocsivezetői szolgálatra

beosztani, mivel a kalauzi szolgálatban az utasokkal való érintkezés annyira felizgat, hogy egészségemre ártalmas”, sőt megígérte: „a kocsivezetői szolgálatból kifolyólag, ha bárminemű baj származnék, úgy előre is kijelentem, hogy ez irányban mindenemű felelősséget magamra vállalok.”¹⁵

Egy másik vezető „mutatványai” jól példázzák, melyek voltak azok az esetek, amelyekért időnként magukra kellett vállalni a felelősséget. Holovits István ugyancsak 31 éves budapesti születésű villamosvezetőről azt jelentette az ellenőr 1907 decemberében, hogy kocsijával a Templom utcától a Zichy utcáig a körívekben (kanyarokban) teljes árammal ment, noha ott csak 6 km/óra sebesség volt megengedve. Holovits elismerte, hogy „kissé sebesen ment, mert pár perccel el volt késve, de” – írta – ez „többé nem fog előfordulni.”¹⁶ Az ártatlan történet a kocsivezetők egyik kedvenc szórakozásáról számolt be. Nem az egyenes szakaszokban gyorsítottak, hanem kifejezetten a kanyarokban, ami egyszerre volt látványos és jól hallható, mert hangosan csikorogtak a kerekek, miközben a jármű ide-oda ingott. Ugyanez

¹⁴ BFL XI.916 8. kötet 78. oldal 1076 felvétel

¹⁵ BFL XI.1511.k 6.d. Z. Horváth János dossziéja.

¹⁶ BFL XI.1511.k 6.d. Holovits István dossziéja.

a vezető 1909 novemberében elájult egy hasonló szituációban a kocsiján és kórházba kellett szállítani. Beszámolója szerint „A Váci körúton egy körforgalmú kocsinál egy gyerek az ajtóból kiesett és a fejét úgy beverte, hogy csak úgy patakzott a vér, én ezt láttam – írta jelentésében – és rögtön oly rosszul lettem, hogy a kocsin összeestem (...) és a mentők elvittek.”¹⁷

Pedig Holovits kocsivezető a tapasztaltabbak közé tartozott. 1904-ben azt írta róla egy ellenőr, hogy „oly rendetlenül indult, hogy alighogy a kocsi megmozdult, már a legnagyobb sebességgel haladt és indulás után menetközben a bekapcsolót (indítókart) elvesztette és a védajtón (védláncon) kihajolva valamit az úton nézegetett.” Ezt az ellenőr az úttest másik oldaláról nézte. Amikor szóvá tette Holovits vezetési stílusát, összevesztek; a villamos vezetője durván ráripakodott, hazugnak nevezve az ellenőrt. Holovits szerint másként történt az eset. „A 687. számú rendőr, aki a kocsimon volt, az is látta, mikor kifelé jöttem, az ellenőr úr a kocsim lépcsőjéről felkiált: hallja maga előre van, én feleltem, hogy nem vagyok előre, mert az előttem való 15 perc késéssel ment el a Ludovikától. Különben – reprodukálta a párbeszédet az éles eszű vezető – ne tessék hozzám szólni, hanem feljelenteni és nem buzerálni itt menet közben, mikor a kocsit vezetem. Ő erre mindig nem hagyott békét, úgy hogy az ember azt sem tudja, hogy a kocsin mit csinál, velem nagyon goromba volt és minden kocsivezetőtől hallottam, hogy mind szekírozza, a jelentése teljesen alaptalan.”¹⁹ A kocsivezetők beszámolóí, ügyei a szakma hőskorát, a villamosvezetői presztízs varázsát mutatták be. Ebben a korszakban még nem közönségtől elzárt fülkékben ültek a kocsivezetők, hanem utasokkal körülvéve vezették járműveiket, és gyakran kerültek konfliktusba az emberekkel. Vezetői stílusukat, egymás közötti viszonyukat, a nagyközönség előtti viselkedésüket sajátos öntudat, versenyszellem, kíváncsiság és sok-sok, kisebb-nagyobb ütközés jellemezte.

3. kép. Villamos és lovaskocsi találkozása a Népszínház utcában 1900 körül – Klösz György fotója, részlet.¹⁸

¹⁷ BFL XI.1511.k 6.d. Holovits István dossziéja.

¹⁸ BFL XI.916 7. kötet 46. oldal 819. felvétel

¹⁹ BFL XI.1511.k 6.d. Holovits István dossziéja.

4. kép. Egy csendes szakasz a Nyugati pályaudvarnál 1900 körül – Klösz György fotója: részlet²¹

kipróbálni, megismerni a járművek lehetőségeit, teherbírását és sebességét. A legfontosabb és ugyanakkor a legizgalmasabb tényező a sebességgel történő játék lehetett. Az átlagsebesség mögött viszonylag szélsőséges értékek húzódhattak meg, a másik kocsi utolérése – amely sok koccanáshoz vezetett – egyes esetekben valóságos diadal lehetett, az izgalmasabb, kanyargós szakaszokon pedig az utasokat és az utcákon haladókat lehetett szórakoztatni. A forgalmi személyzet egy részét az utazóközönsséggel való kapcsolat terén sem a biztonságra törekvés jellemezte. Úgy viselkedtek, mintha saját járműveiket vezetnék, kezelnék; a menetrend betartása vagy a kocsi zsúfoltságának megakadályozása érdekében kihasználták azokat az eszközöket – sokszor személyes okokból is – amelyekkel egyértelművé tehették, ki birtokolja a villamos felett a hatalmat.²²

A főváros közlekedési ügyosztályának már említett előterjesztése szerint az utasok, az utca népe és a közúton előforduló többi jármű még a személyzetnél is felelőtlenebbül viselkedett. „Sem az utcai járművek, sem a gyalogos közönség közle-

A megállóknál viszont a kalauzok játszották a főszerepet. A kalauzok jelzésére, az ún. „lecsengetésre” lassított, állt meg, illetve indult el a villamos; ugyanakkor ők is felelősek voltak a menetrend betartásáért, a túlszűfoaltságért és a kocsik belső rendjéért. A közönség időnként lassan és körülmenyesen szállt le, vagy túl sokan akartak felszállni. A gyors és hirtelen megállás, a rövid ideig tartó várakozás, majd a hirtelen indulás voltak azok az eszközök, amelyekkel a vezetők és a kalauzok igyekeztek befolyásolni az utasok magatartását.²⁰

Mindezek alapján jogosnak tűnik az a megállapítás, hogy a balesetekért a forgalmi személyzet is felelős volt. A kocsivezetők és a kalauzok, bár többnyire tisztában voltak a szabályokkal, mégis sok esetben a saját akaratuk, elképzeléseik és vágyaik szerint irányították a villamosokat. Igyekeztek

²⁰ Szécsényi 2009: 149–180.

²¹ BFL XI.916 7. kötet 69. oldal 866. felvétel

²² Szécsényi 2009: 149–180.

kedésében nem fejlődött még ki a fegyelmezettségek és a rendtartásnak az a foka, mely egy világvárosi forgalom lebonyolításának már csak a fizikai lehetősége végett elkerülhetetlenül szükséges. A járóművekkel a hajtási szabályokat nem tartják be, de még határozott útirányt sem vesznek. A gyalogjáró közönség figyelmetlen, sokszor játszik a veszedelemmel. A villamos kocsik utasai menetközben fel- és leugrálhatnak, stb.”²³ A rendőrségnél lecsapódó ügyekből összeállított statisztika szerint a baleseteknek kb. 50–55%-át okozták a kocsikról le és felugráló utasok, kb. 35–38%-nak a járókelő közönség figyelmetlensége volt az oka, és csak 10–15% volt műszaki hiba vagy a személyzet felelőtlenségének a következménye.

A villamosokról történő le- és felugrálást a város társadalmának valóban minden rendű és rangú tagja gyakorolta. 1913 október 18-án a Váci körúton, az Auer-féle részvénytársaság székháza előtt egy százados menet közben leugrott, a kardjában megbottlott és elesett. Az úgyről írt jelentés szerint „a százados nevét nem tudjuk, mivel a fején megsérült bement a Deák gyógyszerháza bekötnetni magát, de mire a rendőr odaért, elment.”²⁴ A közönség „figyelmetlensége” még ennél is különösebb esetekben mutatkozott meg. Dr. Laufer Lajos, a Közúti Villamos Vasút titkára személyes élményét mesélte el: Óbudán a Lajos utca 112-es számú házból kiszaladt egy kislány, és egyenesen nekiment az éppen ott haladó villamosnak. A villamos olykor szinte vonzotta a járókelőket. Az 1913. október 12-én történt balesetről a vizsgáló bizottság a következőket rögzítette. „A Hernád utca torkolatának irányában a kocsivezető észrevette, hogy a kocsiúton egy férfi jön át és közeledik a vágány felé. A kocsivezető erős csengetésére az említett férfi még a kocsiúton, a vágánytól kb. 2 méternyire megállott és a villamos felé tekintve megvárni látszott a villamos vonat elhaladását. Mikor a vonat eleje az illetővel egy irányba ért, az a vágány felé dült és nekiesett a motorkocsi jobb oldali peronsarkának.”²⁵ A férfi csak könnyű sérülést szenvedett.

Azt hihetnénk, hogy csak szaladgáló gyerekekkel, esetleg sétáló felnőttekkel fordultak elő ilyen balesetek. Szijjártó Márton 32 éves, a Tolna megyei Döbröközön született kocsivezető azonban mást tapasztalt. „A Lipót körúton, a Vígyszínházzal szemben levő áramváltási helyhez közeledve vonatomat egész lassú menetben vezettem és többször csengettem. Ezen megállóhely előtt kb. 6 méter távolságban egy jegeskocsi állott a vágány jobb oldala mellett a kocsiúton, a vágánytól kellő távolságban. Ez a kocsi vonatom menetirányával szemben állott. Én vonatomat egész lassú menetben, emberi lépésnek megfelelő sebességgel vezettem ezen jegeskocsi mellett. Mikor vonatom eleje már elhagyta ezen jegeskocsit, arra lettem figyelmes, hogy a motorkocsi jobb oldali peronsarkához verődött valami. Rögtön megállítottam vonatomat.

²³ BFL XI.1511.f Értekezlet jegyzőkönyve 1912. 2.

²⁴ BFL XI.1511.f 510/1913.

²⁵ BFL XI.1511.f 1924/1913.

Ezután láttam, hogy egy férfi esett el a vonatom jobb oldala mellett. Az illető jeget vitt a vállán a jégszállító kocsiról és kocsim jobb peronsarkának nekiment.”²⁶

Hasonló esetek sokaságát lehetne felsorolni, amelyek halálos balesethez is vezethettek, amikor az útesten áthaladó emberek megálltak a közeledő villamos miatt a sínek mellett, ránéztek a lassító járműre, majd miután úgy gondolták, hogy a vezető észrevette őket, elfordították a fejüket és nyugodtan a villamos elé léptek. A villamosvezető viszont gyorsított, mert úgy látta, hogy a gyalogos észrevette a közeledő járművet. Az ilyen szituációkból eredő, halálos végű balesetek ismertetésétől szándékosan eltekinttünk, mert a számunkra lényeges mozzanatok az előbbi ügyek segítségével már bemutatuk. Mindebből arra következtetünk, hogy az adott térben mindkét fél azonos értékű és azonos jogokkal rendelkező szereplőnek tekintette önmagát.

Ezek az esetek azt mutatják, hogy az emberek vagy nem figyeltek fel ezekre a járművekre, vagy úgy reagáltak a villamosra, mintha állati erővel vontatott eszköz lenne, amelytől nincs semmi félnivalójuk. A lóval vontatott és lassan haladó jármű például nem ment keresztül egy álló emberen, mert a kocsis és a ló egyaránt reagálhatott az előtte áthaladó járókelőre. A villamosvezetőkkel azonban más volt a helyzet, mert a gyalogosok elvárásaival szemben vagy nem alakult ki az ún. szemkontaktus, vagy tragikus következményekkel járó módon félreérthető volt, mert a sínen mozgó jármű és vezetője még vészhelyzetben sem tudott kitérni. Ezekre az esetekre reagálva, a helyzetet már a „köz” érdekei, azaz a hatalom szemszögéből vizsgálva állapította meg dr. Laufer Lajos: „ha majd a járókelő közönség nem megy keresztül-kasul az utcákon és a kocsiutat nem tekinti gyalog közlekedők részére fenntartott útnak, meg vagyok győződve arról, hogy minden különös intézkedés nélkül a baleseteknek a 75–80%-a megszűnik.”²⁷

A járókelők azonban nemcsak azért voltak „figyelmetlenek”, mert magukéknak érezték az utca egész területét, hanem olykor szándékosan is szórakoztak az akkor még közvetlenül a járdák mellett haladó villamosokkal. Reiter István kocsivezető 1913. október 13-án délután 5 óra 25 perckor észrevette, hogy a Rákóczi úton „a Nemzeti Színháztól kezdve egy inasfiú szalad vonatommal versenyt a járdán, a vágánytól mindig kellő távolságban. A fiú állandóan látta a vonatomat és engem állandóan ijesztgetett azzal, hogy a járda széléhez lépett, mintha a vágányra akarna lépni, majd innen ismét visszalépett a járda közepe felé. (...) Mikor a Rókus kórház közepe tájára ért vonatom, ekkor a fiú a vonatom előtt kb. másfél lépésnyire lehetett. A fiú itt rám tekintett és hirtelen vonatom előtt a vágányba szaladt. A fiú a vágányba lépve ott elesett, még mielőtt őt vonatom érintette volna. Én rögtön megállítottam vonatomat villany- és légfékkal, mihelyt észrevettem, hogy a fiú a járdáról lelépett.”²⁸ A „pajkos vigyázatlanság”, ahogy az egyik szemtanú megfogalmazta, balesethez

²⁶ BFL XI.1511.f 542/1913.

²⁷ BFL XI.1511.f Értekezlet jegyzőkönyve 1912 11.

²⁸ BFL XI.1511.f 2089/1913.

vezetett. Szerencsére a fiúra felfigyelő kocsivezető még időben fékezett. Az eset érdekessége mégis abban rejlik, hogy itt létrejött a szemkontaktus, sőt a „játék” része lett abban a versenyben, amit a fiú a járművel, pontosabban az azt megszemélyesítő kocsivezetővel folytatott. A játék lényege ebben az esetben is a kapcsolatteremtés, a másik fél szándékainak, képességeinek és lehetőségeinek megismerése, kiismerése és a tér közös használatának, a kölcsönösségnek az elérése volt. Természetesen a gyerekek játékát, hasonlóan számos kocsivezető és a felnőtt viselkedéséhez, egy új jármű, egy technikai újdonság megismerésének az igénye is motiválta.

A gyalogosok mellett a már létező vagy éppen elterjedőfélben lévő, komolyabb közlekedési eszközökkel szemben is versenyhelyzetbe kerültek a villamosok. Leggyakrabban a lovaskocsik ütköztek össze a szerelvényekkel. Weisz Miksa cipész-mester, szemtanú így látta a Soroksári úton, a Koppány utcai megállóhoz közel, 1913 októberében történt egyik karambolt: „A kocsi belsejében, a kocsivezető felé eső első padon ült. Az oldal ablakon át látta, amint a kocsi, amellyel a vonat összeütközött, az egyik ház kapuján, minden előzetes jel nélkül kihajtott. A villamos vonat a kapuhoz akkor már oly közel volt, hogy a kocsivezető az összeütközést elhárítani nem bírta, pedig az erős fékezést a kocsi belsejében érezni lehetett. Az összeütközés folytán a fuvaros kocsi rúdja eltörött. A kocsi felborult, s a kocsis pedig leesett.”²⁹ Az értekezleten elhangzott adatok szerint 1910-ben 749 hasonló összeütközés történt Budapesten villamos és ló vontatta teherkocsi között; további 105 esetben a villamos személyszállító kocsikkal, 35 esetben pedig automobillal ütközött.

Az ilyen típusú baleseteknek különös jellemzője volt az értekezlet egyik hozzászólója szerint, hogy „nem olyan helyeken történt az összeütközés, ahol a legnagyobb forgalom van, hanem ott, ahol jóformán nincs is forgalom, sőt a legtöbb összeütközés a külterleken van, ahol nincs rendőri ellenőrzés, a fuvaros kocsisok egy része alszik, vagy ittas, akiknek sokszor örömük telik abban, hogy téglás kocsijukat neki üthetik a villamos kocsinak, de nem számítanak arra, hogy az összeütközés után lerepülhetnek a kocsijukról és esetleg holtan maradnak ott.”³⁰ A leírások többnyire csak az emberek sérüléseit emelik ki, ám olykor megdöbbentő módon részletezik villamos által elütött lovak szenvedéseit – különösen ha gazdáik kártérítést követeltek lovaik pusztulása miatt.

A jövő közlekedési eszköze, az autó lehetett volna a másik géperejű főszereplője a baleseteknek, ha több közlekedett volna ekkor Budapest utcáin. A kevés együttes baleset közül azt, amelyet példaként megemlítünk, és amelyet összevetünk a többi esettel, a kevés hivatásos autóvezető egyike követte el: egy taxisofőr. Az esetet Kocsis Barabás Zala megyei, Csörnyeföld faluban született, 28 éves villamosvezető vallomása segítségével mutatjuk be, akinek előadását valamennyi tanú igazolta. A villamos a Keleti pályaudvar indulási oldalánál vette fel utasait és Újpest felé tartott.

²⁹ BFL XI.1511.f 511/1913.

³⁰ BFL XI.1511.f Értekezlet jegyzőkönyve 1912 9.

„Elindulás után mindjárt észrevettem, hogy velem szemben, vonatom előtt kb. 10 méternyire egy automobil gyors menetben közeledik vonatom felé, vonatom irányában. Többször csengettem és hirtelen megállítottam vonatomat. (...) Az automobil eleje a motorkocsi elejével érintkezett oly módon, hogy az automobil a motorkocsi peronhomlokfalának jobb oldalához ütdődött. Az automobil hátsó része az összeütközéskor felemelkedett, ekkor az automobil teteje kocsim peronján az ablakokat beütötte. Az automobilban egy utas ült, ez az automobilnak felemelkedésekor előre bukott és beleesett az automobil üvegtáblájába. (...) A sérültet a mentők elszállították. A sofőr az összeütközés megtörténte előtt az automobilból kiugrott, neki nem történt sérülése.”³¹ A hivatalos vizsgálat szerint az autó vezetője túl gyorsan hajtott, és ahelyett, hogy kikerülni igyekezett volna a villamost, fékezett; a jármű ekkor megcsúszott, és mivel a két első kerekén lévő gumiburkolaton a szegek már egyébként is el voltak kopva, teljes erővel nekiszaladt a villamosnak. A leírások alapján a korabeli automobiloknak még a nagyobb teherszállító lovaskocsiknál is kevesebb esélyük volt a villamosokkal szemben a baleseteknél.

A budapesti villamos vasutak által okozott balesetek ügyében tartott értekezlet résztvevői természetesen nem ismerték az előbbieken bemutatott eseteket. A jelenlévők egy része, köztük Vázsonyi Vilmos, véleményünk szerint mégis ráéreztek a probléma okaira. Vázsonyi magyarázata szerint elsősorban a budapesti utazóközönség jelenti a legnagyobb gondot. Azzal érvelt, hogy külföldön már másképpen viselkednek az emberek a nagyvárosi tömegközlekedésben, mint Budapesten. Saját tapasztalatait hozta fel példának. „Aki már járt Berlinben az Untergrund és a Hochbahnon, látta, hogy ott a közönségre nem vigyáz senki, a kalauz sem vigyáz, a közönségnek megvan a csodálatos önkormányzata, amellyel vigyáz önmagára a fel és leszálláskor.” Beszédének végén az utasokat hasonlította össze. „A mi közönségünk nem német vagy porosz közönség, hanem egy alakuló, fejlődő városnak a közönsége, amely még itt össze nem szokott, mert Budapest lakossága még azt a stabilitást is nélkülözi, amely mellett a rend és a szokások kifejlődnek. Ilyen lakosság mellett, amely teljesen összefügg a főváros fejlődésével, intézkedésekkel kell nevelni, amíg a maga önkormányzatánál fogva nem fog magára vigyázni.”³²

Vázsonyi Vilmosnak mégis csak részben adhatunk igazat. Igaz, a magyar főváros lakossága gyorsan növekedett és meglehetősen heterogén összetételű volt, ezért úgy tűnhetett, hogy az élet sok területén hiányzik a közönség „csodálatos önkormányzata.” A villamoson alapuló budapesti tömegközlekedés azonban olyan gyorsasággal növekedett és annyira új tapasztalatokat jelentett a benne résztvevőknek, hogy azt mindenkinek menet közben, pontosabban közlekedés közben kellett megtanulni. Tanultak a hatóságok, mert új kihívást jelentett egy olyan többszereplős, folyamatosan új szituációkat létrehozó tömegközlekedés szabályozása, amelynek forgalma

³¹ BFL XI.1511.f.523/1913.

³² BFL XI.1511.f.Értekezlet jegyzőkönyve 1912 13.

rövid idő alatt nagyságrendekkel növekedett meg, és amelynek főszereplője egy géprejű jármű, a villamos volt; ez az összjáték egészen más volt, mint a lóvontatáson alapuló városi és az országsterite működő, kiszámítható és többnyire egyszereplős vasúti közlekedés. Tanultak a közlekedési vállalatok és tanultak alkalmazottaik is; ők zömmel vidéki származású fiatal emberek voltak, akik számára a nagyvárosi közeg sok meglepetést tartogathatott. A közlekedési vállalatok hatalmi hierarchiájának alján elhelyezkedő kocsivezetőknek és kalauzoknak meg kellett tanulniuk, hogyan bánjanak az utasok sokaságával, sokszor arctalan tömegével. Az egy-egy utassal vagy utasok kisebb csoportjaival megvívott csatáik ennek a tanulási folyamatnak képezték a részét, ugyanúgy, ahogyan a kocsivezetők is tanultak, amikor a villamosok lehetőségeit, erejét próbálgatták. Tanult a közlekedés többi szereplője is. Fokozatosan igazodtak a sínek világa által meghatározott közlekedéshez az utasok, akik egyre kevesebbet ugráltak, a járókelők, akik körülnéztek, nem jön-e a villamos (vagy valamilyen más jármű), a lovaskocsik és az autók, amelyek nem hajtottak rá a sínekre, hanem azokkal párhuzamosan haladva maguk is mintegy képzeletbeli síneken folytatták útjukat. Ez a tanulási folyamat, amelynek példáink egy-egy epizódját mutatták be, azonban azzal is együtt járt, hogy az új eszközök az emberekből – legyenek azok gyerekek vagy felnőttek – egyaránt kihozták a játékosságot és a felelőtlenséget. Az autósok, a kocsisok ugyanolyan felelőtlenül és figyelmetlenül száguldottak ki az úttestre, vagy mentek szembe a forgalommal, mint az az óbudai kislány, aki kiszaladt az utcára, egyenesen a villamosnak.

A tanulásnak nagy ára volt. Az új típusú nagyvárosi tömegközlekedés budapesti résztvevői és irányítói ugyanis nehezen ismerték fel, hogy a villamoson alapuló tömegközlekedés nem egyszerűen a lóvasút lecserélését jelentette egy gazdaságosabb járműre. A villamostól azt várták, hogy alkalmazkodjon az állati vagy élőerőhöz igazodó szabályozásokhoz, illetve a közlekedésről alkotott korábbi elképzelésekhez és azok alapján működjön. Nem ismerték fel, hogy a villamos megjelenésével a gépi erővel működő, a kötött pálya által mozgásában meghatározott közlekedési eszköz új hierarchiát és új szabályokat teremt majd az utakon, az erőszaknak és a fizikai veszélynek új kockázatait hozva magával. A leggyengébbek és legvédtelenebbek, az utasok és a járókelők közül került ki a legtöbb áldozat. Azonban az állati erővel vontatott járművek, még a téglával megrakott lovaskocsik sem voltak egyenrangú partnerei a villamosnak. Az autóvezetők számára is hamar kiderült, hogy érdemes elkerülniük a szerelvényeket. Hosszú időbe telt, mire a villamosokat a legkülönbözőbb eszközökkel és szabályozásokkal sikerült biztonságossá tenni és elkülöníteni a városi közlekedés többi résztvevőjétől.

Amint azt az 1910 körül dokumentált, tömegesen előforduló villamosbalesetek mutatják, Budapest ekkorra olyan nagyvárossá fejlődött, amelynek egyes részei zsúfolásig teltek járművekkel. A már többször említett 1912-es értekezleten hangzott el az a megállapítás, hogy a városnak ezek a forgalmas részei a legveszélyesebbek. Boda Dezső rendőrfőkapitány megállapítása szerint: „teljesen téves

5. kép. Nagyvárosi utcakép Budapesten – autók nélkül – a Rákóczi út és a Körút kereszteződésénél, a mai Blaha Lujza térnél 1900 körül – Klósz György fotója, részlet.³⁵

a közönségnek, különösen a sajtónak az az állítása, hogy az elgázolásokat a száguldó villamosok okozzák. Sajnos nem a száguldó villamosok okozzák, mert a villamos által okozott balesetek legnagyobb része éppen a Rákóczi úton, a Thököly úton, tehát azokon a részeken történnek, ahol a villamosok nem száguldanak, hanem másznak.”³³ A budapesti rendőrfőkapitány véleményét alátámasztották az egyik szakértő adatai is: ”a villamos közlekedés kevés számú útvonalon összpontosul, amelyek egyéb közlekedéssel úgysis meg vannak terhelve. Így a körút és a Rákóczi út keresztezésénél (a Blaha Lujza térnél) óránként 170–180 vonat megy át.”³⁴ Ezt az állapotot mutatja be Klósz György egyik legismertebb fotója, amely a századfordulón ennek a csomópontnak a forgalmáról készült. Erről a képről csak egyetlen, napjainkban is ismert fontos jármű hiányzik: az autó.

A budapesti állapotokhoz hasonló képet mutat az a San Franciscóban 1906. április 14-én – a nagy földrengés előtt négy nappal – készült film, amelyet egy villamos elején álló kamerával vettek fel, bemutatva, hogyan közlekedtek az emberek és a járművek a város főútján, a Market Streeten.³⁶ Az úttest zsúfoltsága hasonló a budapestihez, ám lényeges különbség, hogy az amerikai nagyvárosokban ekkor már a villamosok és a lovaskocsik mellett tömegesen megjelentek a forgalomban az autók is. Az emberek ugyanúgy, ahogyan Budapesten a Rákóczi út és az Erzsébet körút kereszteződésében készült Klósz György-féle képen látható, a San Franciscóban készült filmen is ott keltek át az úttesten, ahol épp kedvük tartotta. A gyerekek (és a felnőttek) játékaik, incselkedései a villamossal – a természetes kíváncsiságon túl – egyfajta partneri kapcsolatra, a tér közös használatára vezethetőek vissza.

³³ BFL XI.1511.f Értekezlet jegyzőkönyve 1912. 6.

³⁴ BFL XI.1511.f Értekezlet jegyzőkönyve 1912. 9–10.

³⁵ BFL XI.916 8. kötet 77. oldal 1075. felvétel

³⁶ Miles Brothers 1906. Megtekinthető: <http://www.youtube.com/watch?v=dGloeX1SpAU>. Köszönöm Somorjai Szabolcsnak, hogy felhívta figyelmemet a filmre.

A játék a kötött pályán haladó jármű sínek által meghatározott korlátaira, kötöttségeire utalt; kiszolgáltatottnak tűnő helyzete alkalmat adott a közlekedés többi szereplőjének, hogy képességeinek bemutatásával megmutassa együttműködési készségét, akár úgy, hogy leugrik a villamosról, akár úgy, hogy felkapaszkodik a hátuljára („tujázik”), esetleg versenyt fut a járművel, vagy átszalad előtte. A korabeli emberek nyugodt, magabiztos viselkedése, magatartása az, ami megerősíti eddigi értelmezésünket. A Klösz-képeken és a filmen egyaránt úgy tűnik, a közlekedés minden szereplője – a járókelők, a villamosok, a lovaskocsik, az autók vezetői – úgy vélték, szabadon és azonos módon használhatják az úttestet, mint közterületet. Bár már léteztek az emberek és a járművek közötti határokat kijelölő vonalak: a járdák és a villamos megállóknál kialakított járdaszíjak szegélyei, ezek a korabeli emberek számára még nem jelentettek éles és életveszélyes határokat.

Klösz György képei azt bizonyítják, hogy a 19–20. század fordulójára Budapesten is létrejött az a nagyvárosi utcakép, amely emberekkel teli, zsúfolt tér; amelyben csak a nagyvárosra jellemző a közlekedés résztvevőinek összetétele, a járművek jellege és főként maga a céltalannak tűnő, kaotikus forgalom. A modernitás jelképét, a modern tömegközlekedés eszközét, a villamost ennek ellenére az 1910-es évekig mintha nem építette volna be mentálisan a veszélyforrások közé a városlakók többsége. A nagyvárosi emberek ekkor még nem tekintették a járműveket, így a gépjárműveket sem: a térben, pontosabban a közlekedés terében, az úttesten olyan szereplőknek, amelyeknek alá kellene rendelniük magukat. Ráadásul Budapest belső negyedeiben és a külvárosaiban egyaránt sokan a szórakozás eszközének is tekintették a villamosokat. A budapestiek jelentős részének a tudatában a villamosok még nem váltak a mindennapi élet olyan részévé, amelyre automatikusan oda kell figyelni, mert alkalmazkodás nélkül, a közterület, jelen esetben az úttest használatának feladása nélkül, folyamatosan veszélyt jelentenek számukra. A budapesti közönségnek – amit az általunk most nem elemzett sajtó is alátámaszt – ezért okozott sokkal nagyobb sokkot a villamos, mint az autó, mert először ez a jármű fosztotta meg a városi tér egy részének, az úttestnek a szabad, nyugodt és biztonságos használatától a gyalogosokat. Az autó már a villamos uralta tömegközlekedés által kialakított, mintegy „domesztikált” nagyvárosi közlekedési „kultúrába”, egy különleges, elsősorban a járművek közlekedésére szolgáló városi térbe érkezett meg és vált fokozatosan annak főszereplőjévé, szimbólumává.

Az 1910 körüli években érte el a balesetek mennyisége, másképpen fogalmazva az erőszak mennyisége azt a szintet, amely a közvélemény számára is látványosan jelezte, hogy a közterület jelentős részén új hatalmi viszonyok alakultak ki. Ezért nemcsak a gépesített közlekedés, az utak zsúfoltsága, az emberekkel teli járda és a kereszteződéseknel átkelő emberek sokasága miatt illik az 1910 körüli budapesti állapotokra is Norbert Elias leírása arról, hogy a korszak – vagy akár korunk – civilizált társadalmában az emberi psziché milyen megterhelését jelentette és jelenti a modern nagyvárosi közlekedés, mennyire sebezhetővé vált a lassan és nehezen

alkalmazkodó ember. Megállapításai arról is szólnak, hogy a közterület, a városi tér egyes részei felett a városlakók elvesztették természetesnek tartott, örökölt jogait, azokat csak korlátozottan és veszélyek közepette használhatták és használhatják.

„Autók járnak sietősen ide-oda, gyalogosok és kerékpárosok próbálnak átfurakodni a kocsik nyüzsgésén, a nagy útkereszteződéseken rendőrök állnak, hogy több-kevesebb szerencsével szabályozzák a forgalmat. De ez a külső szabályozás alapjában véve ahhoz igazodik, hogy saját viselkedését mindenki a legpontosabban maga szabályozza az összeszövődés szükségleteinek megfelelően. A fő veszély, amelyet itt az ember az ember számára jelent, abból keletkezik, hogy e nyüzsgés közepette valaki elveszíti az önkontrollját. Önmagunk feletti állandó felügyeletre, a viselkedés rendkívül differenciált önszabályozására van szükség ahhoz, hogy az egyén átkormányozhassa magát ezen a nyüzsgésen. Elegendő csak annyi, hogy az állandó önszabályozás megkövetelte erőfeszítés egyvalaki számára túl nagy legyen, s az illető máris halálos veszélybe sodorta önmagát és másokat.”³⁷

FORRÁSOK

- BFL XI.916 Budapest Főváros Levéltára, Klösz György és Fia Cég iratai. Az eredeti fotók megtekinthetők: <http://klosz.bparchiv.hu/klosz/app/index.fm>
- BFL XI.1511.f Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Közúti Vaspálya Társaság iratai, baleseti iratok
- BFL XI.1511.f Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Közúti Vaspálya Társaság iratai, egyes iratok

IRODALOM

- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata*. Budapest.
- Foucault, Michael 2000: *Eltérő terek*. In: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen. 147–155.
- Gyáni Gábor 2007: *Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban*. In: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Budapest. 51–85.
- Kalocsai Péter 2011: *Városi tömegközlekedés a Nyugat-Dunántúlon 1867–1914*. Szombathely.
- MT 1897: *Magyar Törvénytár 1000–1895*. 1889–1891. évi törvénycikkek.
- Majtényi Gyögy 2006: *Az autózás története (1920–1960)*. *Korall* (7.) 1. 101–118.

³⁷ Elias 1987: 682–683.

- Miles Brothers 1906: *A trip down Market Street 1906 San Francisco*. Filmed by the Miles Brothers, 14 April, 1906. Lásd: <http://www.youtube.com/watch?v=-dGloeX1SpAU>
- RT 1897: *Magyarországi Rendeletek Tára* II. kötet. A m. kir. Belügyminiszter 1897. évi 42.159. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, a kerékpárokkal való közlekedés szabályozása tárgyában. Budapest.
- RT 1910: *Magyarországi Rendeletek Tára*. A m. kir. Belügyminiszter 1910. évi 57.000. számú rendeletével kiadott szabályzat a gépjárművek közúti forgalmáról. Budapest.
- Szabályrendelet 1892: *Szabályrendelet a közúti vaspályák közlekedésére Budapesten*. Budapest.
- Szabályrendelet 1893: *Szabályrendelet a Budapest területén lévő, vagy ezután létesítendő géperejű közúti vaspályák közlekedése tárgyában*. Budapest.
- Szécsényi Mihály 2009: Kalauznők konfliktusai a villamoson. Társadalmi nem és térhasználat Budapesten 1915–1920. In: *Sic Itur ad Astra* (23.) 60. 149–180.
- Szemző Hanna 2004–2005: Balesetek és társadalmi szabályozás Budapesten a XIX–XX. század fordulóján. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXXII. Budapest. 215–234.

Villatelep a Svábhegyen, 1911–1945*

A városeyesítés és az első világháború közötti időszakban a kapitalizálódás és az urbanizálódás következtében Budapest igazi nagyvárossá, az ország szellemi és gazdasági életének irányítójává vált. Világváros volt kialakulóban, ennek minden előnyével és hátrányával. Az egyesítés évétől kezdve az igazi nagyvárossá válás topográfiai keretei a tervszerű városszerkezet kialakításában és a nagyarányú középítkezésben is kifejeződtek. Kiépült a Nagykörút mindegyik szakasza, az Andrásy út, s méltó lezárásaként a Hősök tere a Múcsarnokkal és a Szépművészeti Múzeummal (1906), megépült az Erzsébet híd (1903), a Kúria (1890) és az Országház (1904). Budán befejeződött a királyi palota átépítése (1905), a Pénzügyminisztérium (1906) és az Országos Levéltár (1913–1920) megépítése, hogy csak néhány példát említsünk. Ezek a középületek még a historizmus és az eklektika jegyében épültek, de már a századfordulón megjelentek szecessziós stílusban emelt középületek, mint például az Iparművészeti Múzeum (1896), a Földtani Intézet (1899), a Postatakarékpéztár (1901) és a Zeneakadémia (1907).¹

A nagyvárossá fejlődés, a nagyméretű építőipari fellendülés teremtette munkaalakalmak óriási embertömeget vonzottak a fővárosba. Ezekben az évtizedekben a főváros népességnövekedése 600.000-re tehető, ám ennek a népességnek a főváros nem tudott megfelelő számú és minőségű lakást biztosítani.²

A munkásréteg lakásigényei mellett a tisztviselők, a kispolgárok és a kisebb javadalmazású állami alkalmazottak lakáskérdése volt a leginkább megoldásra váró probléma.³

A tervszerű és határozott várospolitika Bárczy István polgármester nevéhez fűződött, aki európai szintű, modern gondolkodású városvezető volt. 1906-ban, 17 évi fővárosi szolgálat után fiatalon, 40 évesen került a polgármesteri székbe. Tevékenysége során foglalkozott pénzügyi, városrendezési, szociálpolitikai kérdésekkel, tanulmányutakat tett Európa fővárosaiba a városigazgatás mechanizmusainak tanulmányozása céljából, és tapasztalatai alapján reformterveket dolgozott ki

* A 2001-ben tartott V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadás bővített változata.

¹ Bácskai – Gyáni – Kubinyi 2000: 185–186.

² Ferenczi 1906; Thirring 1907; Bárczy 1909.

³ Ferenczi 1906:13.

a főváros közigazgatási átalakítására.⁴ A társadalmi és politikai demokratizálódással összefüggő városigazgatásban a legfontosabb megoldásra váró feladatok közé sorolta a fővárosi lakáshelyzet, az iskolaügy, a munkanélküliség és a szociális ellátások megoldását. Modern szemléletű, szociális szempontú, radikális közigazgatási és urbanisztikai reformokat vezetett be. 1918-ig polgármestere, még egy évig pedig főpolgármestere volt a fővárosnak.

Hivatalba lépésétől (1906) fogva egyik legfontosabb feladatának tekintette a főváros lakáshelyzetének javítását. Városépítési terveinek megvalósításában két munkatársa, Kabdebó Gyula és Wildner Ödön vettek részt a legaktívabban. Bárczy elnökletével bizottságot hoztak létre, s összeállították a tervező építészek névsorát. Árkay Aladár (1868–1932), a jelen tanulmány által bemutatott villatelep építésze szerepelt ugyan a tervezői névsorban, de nem kapott megbízást.⁵

A századelőn Budapest módosabb polgárai, biztos állású tisztviselői túlnyomórészt bérelt lakásokban éltek, elsősorban Pest elegánsabb részein. A nagypolgárság és az arisztokrácia tagjai viszont saját tulajdonú lakásokban laktak. A vizsgált időszakban kedvelt városrész volt Pesten az ún. Palotanegyed, ahol neves arisztokrata családok építettek az 1800-as évek második felétől nagyszabású palotákat, pl. a Wenckheim, az Eszterházy, Károlyi, Festetics és Zichy családok.

Az 1870-es évektől kezdett kiépülni a Sugár úti, majd Andrássy úti villanegyed – ebben a városrészben neoreneszánsz vagy eklektikus stílusú nagypolgári villák épültek –, vagy a századfordulón a Városligeti fasor villái. Budán a Rózsadombon,⁶ illetve a Gellérthegy déli lejtőjén épültek historizáló stílusú polgári villák.

Buda beépítetlen részein, pl. a Svábhegyen vagy a Zugligetben a 19. században elsősorban klasszicista stílusú, inkább a vidéki nemesi kúriákra emlékeztető nyaralók, vagy ún. svájci stílusú villák épültek, amelyek jellegzetes eleme a középrész elé fából épített, szellős, fa részein lombfűrészszel díszesen és gondosan megmunkált veranda volt. Ezeket az épületeket azonban ekkor kizárólag szezonális jelleggel, nyaralóként használták; a korszak több ismert és híres személyiségének volt villája a Svábhegyen, így pl. Jókai Mórnak, Eötvös Józsefnek, vagy a Városmajor utcában Barabás Miklósnak⁷.

A századforduló évtizedeiben a főváros és elsősorban Buda építészetében új minőséget, új szint jelentettek az állandó lakásul szolgáló villák, családi házak, és a villákból álló városrészek, villanegyedek. Maguk a tervező építészek is foglalkoztak elméleti írásaikban az új típusú, korszerű, modern villák, családi házak, telepszerű építkezések, családház-telepek, kertvárosok megvalósulásának szükségességével.⁸

⁴ Erdei 1991: 8.

⁵ Erdei 1991: 52–53.

⁶ Gál 2009.

⁷ Gál 1971: 3–4.

⁸ Málnai 1909: 88–92.

A 20. század elejére megváltoztak a középosztály, a jobb módú polgárság igényei, s átalakult a polgárság ízlése is. A villaépítésben teret hódított az egyszerűbb, korszerűbb, az angol villa típusához közelálló, kertes lakóház vagy emeletes családi ház, amely elsősorban a benne lakók egyéni igényei, életstílusa, életmódja szerint épült meg. A közlekedés korszerűsödése, mint például a Fogaskerekű megindulása (1873) és a megépülő Duna-hidak Buda újabb kertes vagy erdős részét tették vonzóvá az építkezni óhajtók számára. Az 1866-ban megépült Budai Gázgyár a Budán építkezők számára lehetővé tette a korszerű közművesítést. Az 1893-as építésügyi szabályrendelet pedig a telekminimumok (600 négyszögöl) leszállításával és a 300 négyszögöles teleknagyság engedélyezésével járult hozzá Buda benépesüléséhez.⁹ Mindezek elősegítették, hogy az új felfogású telepszerű villaépítészet megvalósulhasson az 1910-es években Budán, a Svábhegyen.

A Bírák és Ügyészek Telepe

Az új század első évtizedében az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület annak a társadalmi rétegnek a lakáshelyzetét igyekezett megoldani, amelyből saját tisztviselői is kikerültek. Szaklapjukban felhívást tettek közzé a tervezett lakásépítésről, amelyre jelentkezni lehetett. Az egyesület – Grecsák Károly elnök, Márkus Dezső főtitkár és Ráth-Végh István titkár, mindhárman kúriai bírák – vezetésével és aktív közreműködésével nagyszabású vállalkozásba kezdett. Első lépésként megszerezte a Kis-Svábhegy délkeleti lejtőjén az ún. Strausz-féle hatalmas, 10.000 négyszögölnyi telket, amely akkor még részben erdős-bozótos terület, részben kukoricaföld volt. Az egykor virágzó budai szőlőket az 1890-es évektől a filoxéra teljesen kipusztította. Az 1893-as építési szabályzat módosítása, amely nyaralóövezetből lakóterületté minősítette át ezt a területet, tette lehetővé, hogy Budának ezen a részén állandó lakásul szolgáló házak épüljenek. A Pesti Hazai Takarékpénztár és a Magyar Jelzáloghitelbank támogatta az egyesület elképzeléseit és vállalta a tervezett villatelep építésének pénzügyi fedezetét. Az építtetni szándékozókkal személyre szólóan, a lehető legkedvezőbb feltételek mellett kötöttek hosszú lejáratú kölcsönszerződést. A főváros polgármestere, Bárczy István és műszaki osztálya is támogatta az építkezést: a Birsalma utcában – 1912-től Ráth György utca – a székesfőváros költségén csatornát építettek.¹⁰ Továbbá 1909-ben megszavazott a főváros közgyűlése a villateleppel együtt tervezett internátus építéséhez 30.000 korona segélyt.¹¹ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa is támogatta az ötletet: a parcellázás, a telekosztás megkönnyítésével segített. A 10.000 négyszögölnyi területet két részre osztották: alsó és felső telepre. Az alsó telep a Kékgyöly utcánál kezdődött, és 15, egyenként 300 négyszögöles telekből állt,

⁹ Siklóssy 1931:8; 407; 455–456.

¹⁰ Budapest Székesfőváros Közgyűlési Jegyzőkönyve 1910. 1661–1662 sz. határozat.

¹¹ Budapest Székesfőváros Közgyűlési Jegyzőkönyve 1910. 1151 sz. határozat.

a felső telep a Csemegi utcánál kezdődött és a Csaba utcáig tartott, s 31, átlag 151 négyzetméteres telekből állt.¹²

Az egyesület a villatelep egészének megtervezésével Árkay Aladár építész bízta meg. A kivitelezést a Kemény és Tisza cég végezte. A közel 40, zömmel egyemeletes villa mellett egy egyesületi bérházat és egy internátust is építettek. A bérház 15 lakását bírák és ügyészek vehették bérbe, az átlagosnál 30 százalékkal olcsóbb bérért. A lakások általában 4 szoba-hall-cselédszobások voltak. A bérház földszintjén a háztartáshoz szükséges alapélelmiszerek árusítására 2 bolt működött: egy tejcsarnok és egy hentesüzlet, ezeken kívül pedig volt még egy borbélyüzlet is.

Az internátus, a „Grecksák Kollégium” vidéki bírák és ügyészek fővárosban tanulói számára épült. A budapesti joghallgatók száma 1920 és 1940 között majdnem megkétszereződött, ami a jogi diploma egyértelmű felértékelődését mutatja, s a foglalkozás családon belüli öröklődését jelenti.¹³ A 80 fős internátus korszerűen és mintaszerűen volt felszerelve, társalgó, étkező, könyvtár, játszó-, zene-, és tornaterem, a parkban sporttelep, teniszpályák és kerti játszótér tartoztak az épülethez.¹⁴

A tervek 1911-re készültek el; az építkezés 1911. augusztusában kezdődött és az első beköltözések már 1912. májusában megtörténtek. Az internátus és a bérház 1912 tavaszától novemberéig épült meg! A teljes beruházás összege 2 millió korona volt.¹⁵

A villatelepnek nagy előnye volt, hogy közel feküdt a főváros központi részéhez, de mégis igazi zöldövezetben épült. A korábbi kis-svábhegyi dűlőutak és szőlőskertek helyén makadámköves utakat, csatornahálózatot, vízvezetékrendszert, gáz- és villanyvilágítást építettek ki. A villatelep az 1902-ben megnyitott Hieronymi Károly (ma Határőr) utca, a Birsalma (1912-től Ráth György) utca – és a Daruváry utca által határolt területen épült meg. Ráth György jogász, műgyűjtő a főrendiház örökös tagja és a Királyi Ítéltábla tanácselnöke volt; a Daruváry utca nevét a Kúria másodelnökéről, Daruváry Alajos jogászról kapta 1912-ben. Az utóbbi utcát 1951-ben Goldmark Károlyra keresztelték. A közbülső utcákat a bírói kar közismert és kiemelkedő tagjairól nevezték el: a telepet alkotó, illetve határoló utcák Székács Ferenc, Csemegi Károly, Karap Ferenc, Ráth György és Tóth Lőrinc nevét viselték.

1. kép. Géczy Imre bíró villája.
(Ráth György u. 28.)

¹² Dr.Márkus 1913: 11.

¹³ Gyáni – Kövér 2006: 262–266.

¹⁴ Major 1978: 7; 11–12; 33–36.

¹⁵ Dr. Márkus 1913: 31.

Az építkezés igazodott a meglévő utcahálózathoz, de néhány összekötő utcát is megnyitottak, így pl. a Karap utcát és a Csemegei utcát. Az utcák és az épületek között nagy volt a terepszintkülönbség, hiszen Árkay Aladár a Kis-Svábhegy déli lejtőjére tervezte a villatelepet.

A telkek nagysága – 300, illetve 150 négyszögöl – következtében viszont az épületek inkább vertikálisan tagozódtak, s miután az épületek a telkek alapterületének igen jelentős hányadát foglalták el, ez meglehetősen sűrű beépítettséget eredményezett. A villatelepelepedés arculata nem mutatott szellős összképet, egy kicsit inkább zsúfolt benyomást keltett.

Az 1911–1913 között megépült villák Budapest első szervezeten épült villatelepepet alkották. Az Árkay Aladár tervezte és kivitelezte, részben az angol családi ház mintáját követő villák a szecesszió, az erdélyi népi építészet és a finn építészet stílusjegyeit viselték magukon. A telep összes villáját tervező Árkay Aladár az európai szintű villaépítés sokféle (külső) egyedi megoldása mellett általánosan egyemeletes, jól funkcionáló belső téralakítású, angol rendszerű házmodellt valósított meg.¹⁶ A villák alaprajzainál 2–3 típust variált a tervező, a megrendelő igényét minden esetben figyelembe véve; egyszerű, tiszta tagolású, tágas, jól megvilágított, szerkezetileg és funkció szerint is jól elkülönülő szobákat és tereket hozott létre. Az alagsorba cselédszobát, kamrát, mosókonyhát, szenespincét, a földszintre általában 3 szobát: ebédlőt, nappalit, hallt, zárt vagy nyitott verandát, télikertet, konyhát, WC-t, az emeletre pedig hálószobákat és fürdőszobát tervezett. A néhány egyszintes háznál a hálószoba és a fürdőszoba is a földszintre került, s a cselédszoba a konyhából nyílt. A szobák nagysága általában 30 négyzetméter, a kisebbek 16–20 négyzetmétereseek voltak. A kéteemeletes, nagyobb alapterületű házaknál egymás fölött két teljesen azonos beosztású négy vagy ötszobás lakás épült. Gyakori volt a padlástér beépítése egy vagy két lakószobával és tisztálkodási helyiséggel (WC) a vendégek részére vagy azoknál a családoknál, ahol idősebb gyerek volt a családban, illetve ahol egy-egy rokon is lakott a családdal együtt. A legtöbb lakásban azonban még mindig nem találunk külön gyerekszobát. A gyerekek elhelyezésére a család nagyságától és a gyermekek életkorától függően különféle egyedi megoldásokat alkalmaztak, pl. gyakori volt a veranda átalakítása lakószobává a nagyobb gyerekek számára.

A jómódú polgári felső középosztály ízlésének és igényeinek feleltek meg ezek a villák, tükrözve a polgárság századforduló körüli évtizedekben végbement mentalitásbeli változását, amely a lakáskultúrán keresztül e réteg egész életmódjára, értékrendjére következtetni engedett.¹⁷ A modern polgári életvitel új lakástervezési szempontokat eredményezett: ilyen a higiéniai szempont előtérbe kerülése, az egészséges lakás, a természettel való kapcsolat hangsúlyozása, a napfény, a jó levegő, a kényelem fontossága, a mindennapi tárgyi környezet racionális megszervezése. A családi élet,

¹⁶ Sármany-Parsons 1992: 213–216.

¹⁷ Gyáni 1999: 147–152.

2. kép. Makay Dezső bíró villája.
(Ráth György u. 40.)

3. kép. Villa.
(Tóth Lőrinc u. 3.)

s ezen belül az egyén, az individuum helyzete felértékelődött, a lakás egyes helyiségeinek funkciója egyre inkább a család tagjainak igényei szerint alakult. Mindez kifejezte a privát szféra fontosságát a nyilvánossággal szemben.¹⁸ Ezeket a szemléletbeli változásokat tükrözték Árkay Aladár villái és családi házai, amelyek a korszak polgári otthonideáljának megvalósulásai voltak, s egyben a polgári lét új minőségének feltételeit és kereteit adták.

A villatelep építészeti arculatát a tervező Árkay Aladár alakította ki (1868–1932). Az építészet mellett képzőművészetet is tanuló Árkay itthon, majd Bécsben tanult, és több külföldi tanulmányút után Bécsben szerezte első gyakorlati tapasztalatait egy építésziroda munkatársaként. 1890-es évektől már itthon dolgozott, gyakran családi vállalkozásban apósával, Kallina Mór (1848–1913) tervezővel és építési vállalkozóval. Bécs és a korabeli bécsi építészet mindig fontos igazodási pontot jelentett a fiatal Árkay számára, aki a gyakorlat mellett elméleti szinten is foglalkozott az új építészeti formanyelv jellegzetességeivel, Bécszet tartva a modern városépítés legnevesebb kísérleti helyének.¹⁹

1905 utáni munkáin azonban már kimutatható Lechner Ödön és az új építészet hatása, és Árkay kapcsolódása a fiatal építésznemzedéknek a nemzeti építészet megteremtésére irányuló törekvéseihez.

A századforduló magyar építészetének meghatározó személyisége volt Lechner Ödön, aki a historizáló, eklektikus építészet ellen harcolva megteremtette a magyar művészet, építészet és díszítőművészet formáin alapuló nemzeti építészetet, a szecesszió építészetének jellegzetes magyar változatát.²⁰ A századforduló építésznemzedékére hatással volt a lechneri szecesszió, s bizonyos mértékig mindenki követte őt.

¹⁸ Sármány-Parsons 1992: 202–203; 217.

¹⁹ Dercsényi 1967; Gerle – Kovács – Makovecz 1990: 20–22; Csáki 2003: 27.

²⁰ Kathy 1980: 127–134.

A fiatal építészek egy része személyes kapcsolatba került a népi építészettel (pl. Györgyi Dénes, Jánszky Béla, Kós Károly, Kozma Lajos, Zrumeczky Dezső) rendszeres gyűjtőutakat szerveztek Erdélybe, elsősorban Kalotaszegre.²¹ A népi építészet mint a művészet és az építészet anyanyelve kutatásában Finnország nyújtott példát Magyarországnak. A finn művészet a századfordulón nemzeti romantika néven lett közismert. E stílusnak több neves képviselője járt Magyarországon is, és mind egyéniségük, mind a nemzeti stílusról vallott felfogásuk nagy hatással volt a korszak fiatal művészeire.²²

Árkay Aladár egyik korábban épült villája (Babochay-villa, 1905) még teljesen a lechneri hatást tükrözi, de az általunk tárgyalt villatelep házai már a fiatal építészek eszmekörével rokonítják Árkay felfogását, és mutatják az építésznek a népi hagyományok, valamint a finn építészet felé fordulását. A finn építészet 1908-as bemutatkozása hazánkban²³ nagy hatással volt Árkayra, a villatelep házainak külső megjelenítésénél alkalmazott rusztikus lábazat és terméskő borítás is erre utalnak.

Ugyanakkor a telep villái a korszak egyetemes (német, osztrák, de inkább angol) építészeti ízléséhez igazodnak elsősorban a jól funkcionáló belső tereosztással, amely az épületek külső tagolásában is megmutatkozik. A természet, a kert fontossága, a ház és a lakás kapcsolata a kerttel pedig minden épületnél hangsúlyozottan érvényesül: zárt és nyitott verandák, télikertek, amelyek általában az ebédlőhöz kapcsolódtak, nyitott és zárt tornácok, teraszok, mellvédek szolgáltak a természettel való minél közelebbi és meghittebb kapcsolatra. Az igényes és egyedi módon megépült villák mellett a villatelep egészének sajátos atmoszférája más külső jegyekben is megnyilvánult. A villák szerkezeti elemeit népművészetből vett díszítőelemek, motívumok, ornamentika díszítették: majolika és deszkaborítás, vakolatdíszek, sgraffitók, festett motívumok váltakoztak az épületeken. Az utcai támfalak és a villák durván faragott terméskővel burkolt lábazatai a korabeli finn építészet hatását mutatják, éppúgy, mint a gyakran alkalmazott fa építőanyag (bejáratok, tornácok, erkélyek, stb.). A háromszögű oromzatba foglalt, félköríves, gazdag díszítésű kapuzatok szintén a finn építészettel mutatnak rokonságot.²⁴

Ugyanakkor a sarokkiképzések, erkélyek, tornácok alkalmazása és elhelyezése részben középkori hagyományokra, részben a magyar népi építészet hatására utalnak.

Az egyes villákat, családi házakat alacsony léckerítés választotta el egymástól, tehát a villatelep nem volt átjárható. Az utcai kerítés kváderkő alapra rakott léckerítés volt, ötletes elrendezéssel, változatos, az erdélyi népi építészet és fafaragás mintakincséből átvett motívumokkal. A bejárati ajtók, a tornácszerű kapuzatok díszítése is az erdélyi népi díszítőművészet hatását tükrözte.

²¹ Keserü 1983: 243–247.

²² Keserü 1992: 297–299.

²³ Keserü 1992: 299.

²⁴ Keserü 1992: 301.

A mai Ráth György utca – 1912-ban még Birsalma utcának nevezték – már megépülésekor is a villatelep főutcája volt: a 18-as szám alatt állt a Bírói Egyesület Bérháza, mellette az Internátus a maga impozáns szépségében; utána következtek a páros oldalon a telep legszebb és legnagyobb villái. A villatelep megépülésekor a páratlan oldal még beépítetlen volt, az utca elején az 1852-ben alapított Schwartzer Ferenc-féle szanatórium (1921-től a református egyház kezelésében Siesta Szanatórium) pavilonjai és parkja terültek el. Az 56-os szám alatti villa zárterkély-díszítése a villatelep szimbólumaként hatott: a három alakos sgraffitto közepén a bíró mint az igazságszolgáltatás megtestesítője volt látható, jobb oldalán a gyilkos, balján a tolvaj állt, utalva a telep lakóinak, a bírának és az ügyészeknek a foglalkozására.²⁵

A villákhoz kisméretű kertek, a bérházhoz és az internátushoz pedig nagy park tartozott, tenispályával, kuglipályával, gyermekjátszóterrel; ezen kívül a villatelepnek közös parkja nem volt. A villatelep értékét növelte, hogy nyugodt, csendes, zöldterületi fekvése mellett mindenhez közel volt: vasúti és közlekedési útvonalakhoz, pl. a Déli pályaudvarhoz és a Széll Kálmán térhez (1929–1951, 1951–2011: Moszkva tér, ma újból eredeti nevén) éppúgy, mint üzletekhez, piachoz, egészségügyi, oktatási és egyházi intézményekhez. A telep közelében épült meg a Városmajor utcai elemi népiskola (tervezői Kós Károly és Györgyi Dénes, 1913), vagy a szintén Árkay által saját egyházközsége számára tervezett Városmajori plébániatemplom (1922 Kistemplom, 1932 Nagytemplom), az Új Szent János kórház (1898), és elérhető közelségben volt a Széna téri piac is.

A kedvező fekvés mellett az egységes stílusú, de egyedi tervezésű építészeti karakter, az utcaserkezet, a telekosztás és beépítési mód hordozták a villatelep igazi értékét.

A villatelepet építtető polgárok

A villák építtetőinek és első tulajdonosainak többsége családjakkal együtt a második világháborúig lakott a villatelepen. Életmódjukról, életstílusukról, családi és társadalmi kapcsolatrendszerükről a rendelkezésünkre álló forrásokon kívül elsősorban a leszármazottakkal történt interjúk alapján alkothatunk képet.

Az Árkay Aladár tervezte villatelep az akkori mértékek szerint lakótelepnek épült, jómódú, azonos foglalkozású és társadalmi státusú családok részére. Az építtetők foglalkozásukat tekintve a korszak neves bírái és ügyészei voltak, többen kúriai bírók. Három építtető a királyi ítélőtábla tagja, majd elnöke volt; e helyre csak kivételes szaktudású bírák kerülhettek. Az egyik építtető királyi ügyész volt. A telepen lakó bírák és ügyészek foglalkozásukat hivatásszerűen végezték, hivatali munkájuk mellett tudományos munkát is folytattak, rendszeresen publikáltak. Ismert jogtudósok voltak, néhányan közülük egyetemen is oktattak. Többük aktívan politizált, és országgyűlési képviselőseget is vállalt. Közismert és társadalmilag megbecsült

²⁵ Ház és telekjegyzék 1913-ból.

személyiségek voltak. Foglalkozásuknak megfelelő jövedelemmel rendelkeztek, a felső középosztályba tartoztak. Vallásukat gyakorló hívő keresztények voltak, akik között zsidó származású nem volt. Műveltségük, értékrendjük, életstílusuk, családi és közösségi kapcsolatrendszerük és foglalkozásuk folytán viszonylag zárt társadalmi csoportot alkottak. A keresztény-nemzeti értékek elfogadása és képviselése jellemezte mentalitásukat és magatartásukat. Példás és bensőséges családi életet éltek; általános volt a 3–4 gyermek vállalása. Az egyes háztartásokat nagy létszámú családok alkották. A magáramaradt és idősebb családtagokat segítették, házukba fogadták és szükség esetén el is tartották. A házastársak egy része dolgozott a házasságkötés előtt, utána viszont már nem. Rangtartó úriemberek voltak, akik életmódjukat és viselkedésüket ehhez az eszményhez igazították; aktív tagjai különféle szakmai, tudományos és társadalmi egyesületeknek, tisztségviselői egyházuknak.²⁶

A telepen megépült háromemeletes egyesületi bérházban a kevésbé tehető bírói alkalmazottak béreltek lakást. A telep villáiba felső középosztálybeli tisztviselők, módos polgárok és családjaik költöztek. A villatelep lakóinál azonban nem találtunk olyan típusú önmeghatározást vagy bármilyen utalást, amelynek alapján nyomon követhető lehetne a lakóhelyhez való tartozás elsődlegessége, az azonos lakóhely adta összetartozás tudata. A polgári lét nagymértékben individuális, s ezt tükrözte a villatelepen élők mentalitása és életformája is. Az emberek tisztelettel és távolságot tartva érintkeztek egymással, holott többeket foglalkozási, munkahelyi és társadalmi kapcsolatok is összetartottak. A társasági életet, az összejöveteleket, szórakozási és sportolási alkalmakat nem a lakóhely kohéziója teremtette meg. Ez alól némiképp kivételt jelentett a Bírói Egyesület Bérháza, ahol kevésbé tehető középosztálybeliek béreltek lakásokat, s a viszonylagos összefaragság az egymással való társadalmi érintkezés gyakoribb és változatosabb formáit eredményezte. Ugyanígy nyitottabb közösségi élet valósult meg a villatelep társadalmán belül a fiú internátusban is, részben lakóinak életkora, életvitele következtében; pl. gyakran rendeztek bálakat, táncmulatságokat, ahová a villatelepen lakó leányokat is elvitték a szüleik.

A lakás önmagában elsőrendű szükséglet mindenki számára, de egyben fizikai kerete is különféle élettevékenységeknek, biológiaiaknak, társadalmiaknak, szimbolikusaknak egyaránt. A modern életszemlélet, a korszerűen felszerelt és berendezett lakás iránti igény, a kényelem, a tisztaság, a higiénia fontosságának előtérbe kerülése, az otthonon belüli individuális elkülönülés igénye, a gyerekszoba lassú térhódítása mind a lakással kapcsolatos, jellegzetesen a századforduló első évtizedeiben a polgárság által megfogalmazott új elvárásokat testesíti meg. A lakáskultúra minőségi változását az urbanizáció különféle vívmányai, a csatornázás, a folyóvíz bevezetése, a vízöblítéses WC, a korszerű fürdőszoba, az elektromos világítás, a fűtőberendezések modernizálása, a háztartás gépesítése stb. idézték elő.²⁷

²⁶ Gyáni-Kövér 2006: 258–260, 285

²⁷ Hanák 1992: 9–10.

Lakásleltár

Egyetlen részletes lakásleltár került birtokomba, amely forrásul szolgálhat a villatelep otthonainak kutatásához,²⁸ a forrás minden hiányossága ellenére is. A bérház második emeletén bérelt 4 szoba-hallos, cselédszobás lakást dr. Ladoméry Szmertnik István (1902–1952) mérnöki és jogi végzettségű szabadalmi bíró, feleségével és három gyermekével együtt. A nagyapa, Ladoméry Szmertnik István törvényszéki táblabíró volt.

A bérház más családjához hasonlóan ők is egy állandó alkalmazottat tartottak.

Közel 20 évig éltek a lakásban, és csak kényszerűségből hagyták el azt. Amikor a család 1944-ben vidékre menekült a háború elől, a családfő leltárt készített a lakásban maradt értékesebb ingóságokról. A bérház teljesen elpusztult a háborúban, így a leltárban szereplő összes ingóság is megsemmisült.

Ennek a leltárnak főbb tételei egy átlagon felüli, választékos ízlésű és igényű polgári család lakáskultúráját tükrözik, ahol a bútorokat, könyveket, használati és dísz tárgyakat nem a műgyűjtés, hanem az otthon, a mindennapi lét fizikai keretének szebbé tétele céljából szerezték be. Ez a historizáló otthonkultúra a modern polgári középosztály egyik legfontosabb jellemzője, identitásának kifejezője.²⁹ A bútorokat nem örökölték, hanem tudatosan, nagy hozzáértéssel vásárolták, fontosnak tartva a bútor eredetiségét. Nem egy, a korszakban átlagos vagy modern stílusú polgári otthon és enteriőr képe rajzolódik ki a leltár alapján, hanem egy olyan a lakás tárgyi világa, amelyben a hagyományokhoz ragaszkodó, tudós és művelt, a zenét, az irodalmat, általában a művészetet szerető és művelő polgárcsalád él.³⁰ A szobák berendezésének többsége stílbútor: empire vagy biedermeier stílusú. Empire stílusú szalognarnitúrával rendezték be a nappalit vagy szalont, a falon aranykeretes nagy- tükörrel és értékes családi festményekkel, négykarú aranyozott fa gyertyacsillárral. Szőnyegek, fali inga- és állóóra, csillárok, metszetek tették hangulatosabbá a szobákat. Volt külön úri vagy férfiszoba, ahol a családfő otthon dolgozhatott; ez a szoba az empire íróasztallal, írógépasztallal, könyvszekrényre átalakított biedermeier tálalóval és biedermeier könyvespolccal berendezve a hatalmas szakkönyvtár és a bőrkötéses családi levéltár elhelyezésére szolgált. A falakat képek és metszetek díszítették, a tölgyfa kártyaasztal pedig valószínűleg szintén a férfiszoba tartozéka volt. A lakásban volt női szoba is, biedermeier bútorzattal, amelyet egy értékes XVI. Lajos korabeli női íróasztal egészített ki. A pianó és a biedermeier varróasztal is ezt a szobát ékesítette. Az ebédlő neobarokk stílusú bútorokkal volt hagyományos módon berendezve.³¹ Külön gyermekszoba nem volt, berendezését a leltár nem tüntette fel, csak fehér polcokat a játékok számára. A korban szokásos fehér konyha-

²⁸ Gyáni 1992: 29–33; 1999: 127–131; 148–151.

²⁹ Gyáni 1999: 151–152.

³⁰ Hanák 1998: 86–110.

³¹ Gyáni-Kövéér 2006: 357–359.

bútor mellett feltüntették a cselédágyat, ami a cselédszoba tartozéka volt. Leltárba vették a telefont is, amelynek megléte a korban nagy értéket jelenthetett.

A 19. század első három évtizedében az empire stílust felváltó biedermeier nem pusztán új stílust jelentett, hanem egyben az osztrák, magyar és cseh bútorművesség európai rangra emelkedését is. A biedermeier bútorművészet egy gyorsan gyarapodó réteg mindennapi kultúrájába integrálódott.³² A lakáskultúra átalakulásához és a bútorművesség látványos kifejlődéséhez művelt közösségre és képzett iparoságra is szükség volt. Tulajdonképpen az életforma alakult át; hangsúlyosabb lett a családi élet, ugyanakkor a polgári életvitel más tekintetben is megváltozott. A lakás társas összejövetelek, vendégek fogadásának színhelye lett, s egy erre a célra alkalmas szobával, a szalonnal bővült. Ennek a 19. századbeli lakáskultúrának a tudatos megvalósítására és megőrzésére példa 20. század elején a Lodoméry család otthona és annak berendezése, az Árkay Aladár tervezte Bírói Egyesület Bérházában, a Ráth György utca 18-ban.

A polgári középosztály lakáskultúrájának és életvitelének egy jól megragadható mintáját nyújtja az 1911 és 1913 között épült Bírák és Ügyészek Telepe a Kis-Svábhelyen, amely eredeti formájában a második világháborúig állt fenn.

Napjainkra a villatelep mint lakó- és építészeti egység megszűnt. Az eltelt közel 100 év alatt a lakosság teljesen kicserélődött; két-három lakásban laknak csak az eredeti tulajdonosok leszármazottai. A második világháború pusztításai, az ötvenes évek politikája, a kitelepítések, a lakások államosítása nagyarányú lakosságcserét eredményezett. Az eredetileg egy-egy családnak tervezett villákat államosították és nagyságuktól függően 3–5 lakásra osztották fel – ma is több család otthonául szolgálnak. A villatelep építészeti megjelenése és struktúrája a háború következtében teljesen megváltozott: lebombázták az egyesület bérházát és az internátust, több villa pedig súlyos sérüléseket szenvedett a harcok során. A külső átalakítások, hozzáépítések, toldalékok következtében az egykori villákat ma alig lehet beazonosítani. A legtöbb villa minden külső díszét elvesztette, belső átalakításukat pedig a napjainkig fennmaradt szükségmegoldások különféle változatai jellemzik. A villák belső átalakítását a házak külseje is tükrözi. A díszes kerítések, kapuk mára teljesen eltűntek; modern garázsok állnak az egykor ápolt kertekben. Csak remélni lehet egy-egy jó példa kapcsán, hogy a házak új lakói és az illetékes hatóságok megpróbálják megmenteni ezt a páratlan épületegyüttest, s eredeti állapotában helyreállítani nemzeti építészetünk e felbecsülhetetlen értékét.

³² Vadas 2004: 81.

IRODALOM

- Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András 2000: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest.
- Bárczy István 1909: Előterjesztés a Tanácshoz a fővárosi lakásviszonyok javítása tárgyában. *Fővárosi Közlemények*, 1909. márc. 26. Melléklet.
- Csáki Tamás 2003: Árkay Bertalan és Peter Behrens bécsi mesteriskolája In: *Művészettörténeti Értesítő* (52.) 1–2. 27–63.
- Dercsényi Balázs 1967: *Árkay Aladár*. Budapest.
- Erdei Gyöngyi 1991: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből*. Budapest.
- Ferenczi Imre 1906: *A munkáslakás-kérdés különös tekintettel Budapestre*. Budapest.
- Gál Éva 1971: A hegyvidéki villanegyed kialakulása a XVIII–XIX. században. *Történelmi Szemle* (14.) 3–4. 515–538.
- Gál Éva 2009: Lakás vagy nyaraló? *Budapesti Negyed* (17.) 63. 35–64.
- Gergely Katalin 1999: Lakóhely és életminőség a századfordulón. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXVIII. 295–303.
- Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre 1990: *A századforduló magyar építésze*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1992: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest. 27–59.
- Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Hanák Péter 1988: *A Kert és a Műhely*. Budapest.
- Hanák Péter 1992: Bevezetés. In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest. 5–12.
- Hanák Péter 1998: *Hanák Péter – a Város polgára*. Emlékkötet. Budapesti Negyed (6.) 4. Budapest.
- Kathy Imre 1980: A korszerű nemzeti építészet útján (A magyar szecessziós építészet népi-nemzeti iránya) *Ars Hungarica* (7.) 1. 127–134.
- Keserü Katalin 1983: A szimbolizmus nyomai a 20. század eleji magyar építészetben. In: *Művészettörténeti Értesítő* (32.) 4. Budapest, 243–247.
- Keserü Katalin 1992: Etnográfia és művészet: finnek és magyarok. In: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen. 297–304.
- Major Máté 1978: *Férfikor Budapesten*. Budapest.
- Márkus Dezső dr. 1913: Bírak és Ügyészek Telepe. In: *Magyar Építőművészet* (7.) 3. 11–31.
- Málnai Béla 1909: Családház-telepek. In: *A Ház*. (2.) 88–92.

Sármány-Parsons Ilona 1992: Villa és családi ház. In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest. 179–223.

Siklóssy László 1931: Hogyan épült Budapest? (1830–1930). *A Fővárosi Közmunkák Tanácsának története*. Budapest.

Thirring Gusztáv 1907: Budapest lakásviszonyai új világításban, az 1906. évi népszámlálás eredményei alapján. In: *Fővárosi Közlemények a statisztika köréből*. Budapest.

Vadas József 2001: *Biedermeier*. Budapest.

A város mint a lázadás helye: aktivizmus és térhasználat a késő szocialista Budapesten

Ezkerkilencszázhatvanötben az ELTE bölcsészkar és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem néhány hallgatója az egyetemek KISZ bizottságainak keretein belül létrehozta a Vietnami Szolidaritási Bizottságot. Az akkortájt éppen radikális baloldali fiatalok úgy gondolták, a szocialista országok kormányai nem támogatják eléggé a vietnami nép szabadságharcát, és elhanyagolják internacionalista kötelezettségeiket. Ráadásul úgy vélték, nem fektetnek elég hangsúlyt a fiatalok forradalmi öntudatának fejlesztésére. Az egyetemisták szemében Vietnam ügye alkalmat adott a politikai aktivitás erősítésére. E cél elérése érdekében a szolidaritási bizottságok igyekeztek kihasználni a városi térben rejlő lehetőségeket. Az 1966-os Budapesti Nemzetközi Vásár ideje alatt tüntetést szerveztek az amerikai pavilon elé. Az akció alatt röpcédulákon és falragaszokon hirdették jelszavaikat: „El a kezekkel Vietnamtól! Takarodjatok haza Vietnamból! Vietnam győzni fog!”¹ Május elsején nagyobb szabású akciót szerveztek. Az amerikai követség előtt tartott demonstráción mintegy 200–300 fiatal vehetett részt. A szolidaritási bizottság aktivistái jelképes látványossággal készültek: elégették az ezredik Vietnamban lelőtt amerikai repülőgépet szimbolizáló, papírból készült makettet. Ezután a csoport egyik hangadója pár perces beszédben ostromozta az imperialisták agresszióját, majd a helyszínre érkező rendőrök felszólítására a gyűlés feloszlott.²

A Vietnami Szolidaritási Bizottság aktivistái igyekeztek saját céljaikra felhasználni a más szervezetek, jelesül a központi KISZ vezetés által szervezett akciókat is. 1966 nyarán a KISZ tüntetést szervezett az amerikai követség elé, tiltakozásul a vietnami beavatkozás és az USA háborús politikája ellen. A szolidaritási bizottság tevékeny és találékony tagjai azonban a demonstrációt megelőző éjjel két csoportra oszolva szétszéledtek a városban, és jelszavakat festettek a Szabadság teret övező házak, valamint a Vár néhány épületének falára: „Tüntessetek Vietnámért! Johnson hóhér! Vietnam a mi ügyünk!” A város központi terei nem voltak veszélytelenek éjszakai akciók végrehajtása szempontjából. A szolidaritási bizottság lelkes tagjait hamarosan előállította egy rendőrrjárőr, és az V. kerületi kapitányságra szállították őket, ám rövid kihallgatás után mindenkit hazaengedtek.³

¹ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/2: 48–49.

² ÁBTL 3.1.3. V-154.419/2: 49.

³ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/2: 49–50.

A nyílt városi tér, az utca alkalmas volt arra is, hogy előkészítse az akciókat, eszmei szempontból is megvitatta az aktivisták által követendő alapelveket. A Vietnami Szolidaritási Bizottságot alapító fiatalok egyik fő hangadója 1966 nyarán ismerte meg azt a görög kommunista emigránst, akinek a későbbiekben nagy szerepe volt abban, hogy a radikális baloldali csoport sajátos forradalmi mozgalom szervezésébe kezdjen. Az ekkor kibontakozó szovjet-kínai vitában az ortodox álláspontot védő maoisták irányába sodródó magyar aktivista a budapesti Kínai Követség fogadásán találkozott vélt görög eszmetársával. A nézetbeli azonosság felismerését hosszú, tisztázó eszmei jellegű beszélgetés követte: „A Nagykövetségről együtt távoztunk, majd a Népköztársaság útján és a Körúton sétálva kb. 2 órán át beszélgettünk.”⁴

A város nem csupán nyílt, utcai tereit kínálta a mozgalmi tevékenység számára. Az 1960-as és 1970-es évek fordulójának Budapestjén számos közösségi, belső tér jelentett kiváló lehetőséget a politikai-kulturális aktivizmus különböző formái számára. Az egyetemi klubok, különösen a főként bölcsészkar hallgatók által működtetett Egyetemi Színpad a fiatalok közösségi életének központi terei voltak. A Vietnami Szolidaritási Bizottságban tömörülő radikális baloldali mozgalmárok több ízben szerveztek politikai vitákat Vietnammról, meghívott előadók részvételével az ELTE és a Közgazdasági Egyetem KISZ klubjában. Az Egyetemi Színpad nagyobb szabású kultúrműsorok megrendezését is lehetővé tette. 1966 végén itt tartották a szolidaritási bizottság által, a Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítási Front támogatására szervezett internacionalista kultúrműsort, többek között a csoporthoz közel álló magyar pol-beat zenekar, a Gerilla együttes közreműködésével.⁵

A politizáló, radikális nézetekhez közelítő ifjú művészek központi találkozóhelye a Fiala Művészek Klubja volt. A radikális baloldali egyetemistákhoz csatlakozó, szervezkedésükben is jelentős szerepet játszó, elkötelezett ifjú képzőművésszel is itt ismerkedtek meg a bölcsészkar mozgalmárok. 1966. április 4-én a csoport több tagja is érdeklődve kereste fel a klubot, ahol Nagy Richárd a művészet pártosságáról tartott előadást. A kölcsönös szimpátia az előadást követő, főként az akkortájt újra divatosá váló Lukácsról és a fiatal Marxról folyó vita során alakult ki. A beszélgetés megalapozta a radikális bölcsészhallgatók és több fiatal képzőművész barátságát és későbbi közös mozgalmi tevékenységét.⁶

E képzőművész társaság hangadó személyisége a radikális baloldali csoport politikai jellegű tevékenységének 1968-at követő beszüntetése után Orfeo néven báb- és színiegyüttes szervezésébe kezdett. Az előadó-együttes, melynek eszmeiségét a baloldali radikalizmus és a forradalmi szolidaritás határozta meg, az 1970-es évek elejétől fogva különböző, a KISZ és Hazafias Népfront által fenntartott ifjúsági klubokban tartotta műsorait és próbáit. 1971-ben többször szerepeltek a IX. kerületi

⁴ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/1: 81.

⁵ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/2: 49.

⁶ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/2: 51.

Kinizsi utcában a HNF Béke Klubjában, mely a stúdió működésének adott egy ideig otthont. A tagok a klub politikai tárgyú előadásait is látogatták. Az együttes tevékenységét rigorózusan dokumentáló „Kárpáti Emese” fedőnevű ügynök szerint például ez év október 12-én a bábcsoport 70%-a részt vett a klubban Karczag Gábor „Guevara és a guevarizmus” című előadásán.⁷

A báb- és zenei együttesek tevékenységének fő tere a KISZ által fenntartott Kőbányai Ifjúsági Klub volt.⁸ Ez a klub adott otthont az együttes Dózsa-emlékestjének, mely „1514” címmel egy Ránki György zenéjére összeállított bábjáték volt, valamint Petőfi-emlékünnepejének is. A klub nem csupán politikai töltetű darabok előadásának helyszíne volt. Az Orfeo előadásai alkalmanként a budapesti művészvilág és értelmiség találkozási pontjai lettek; az 1972. június elején bemutatott „Gyerekkjátékok” és „Étoile” című darabok közönségében helyet foglalt Jancsó Miklós, Vitányi Iván vagy Balázsovits Lajos is. Az Orfeo aktivistái számára azonban ezek a klubok többet jelentettek a kísérleti színjátszás és az arról folytatott művészi és értelmiségi eszmecserék helyszíneinél. A csoport tagjai előadásaik után rendszeresen vitákat rendeztek, melyekbe igyekeztek bevonni a közönséget is. E beszélgetések célja az együttes vezetőinek szándéka szerint a darabok témájának, valamint a felvetett társadalmi problémáknak a megtárgyalása volt oly módon, hogy az a szélesebb közönség számára is érthető legyen. A politikus színházi előadásoknak helyet adó klub az együttes számára a politikai és társadalmi aktivizmus tere volt.⁹

A klubok terei az Orfeo szemében sajátos társadalmi tartalommal töltődtek meg. Az Orfeo ebben az időszakában a művészeti tevékenységet, összhangban a baloldali forradalomelmélet klasszikusaival, a forradalmi tudat kimunkálásához vezető leghatékonyabb útnak tartotta. E forradalmi romantika lényeges eleme volt a „munkásosztály” képzete, melyre hitük szerint a forradalom társadalmi vezetése várt, ám úgy vélték, ennek tudata még nem érett eléggé a vezető szerep betöltéséhez. Saját tevékenységüket éppen mint ennek az elképzelt forradalmi munkáskultúrájának a létrehozásához vezető utat képzelték el. A klub-kultúra, különösen a kőbányai, a csoport tagjainak reményei szerint régóta vágyott kaput nyithatott e munkásosztály terei felé.¹⁰ A csoport tagjai határozott erőfeszítéseket tettek az elképzelt „munkásosztály” megtalálására és olyan terek felfedezésére, melyeket kifejezetten e társadalmi csoporttal azonosítottak, ezért több ízben szerveztek műsorokat budapesti munkásszállásokon. „Kárpáti Emese” 1973. november 12-én pedig a Duna Cipőgyár Kultúrházában tartott Orfeo előadásokról számolt be.¹¹

⁷ ÁBTL 3.1.2. M-38310. „Kárpáti Emese”: 28.

⁸ Ring 2008: 244.

⁹ ÁBTL 3.1.2. M-38310. „Kárpáti Emese”: 47–48, 70–71.

¹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-38310. „Kárpáti Emese”: 67–68.

¹¹ ÁBTL 3.1.2. M-38310. „Kárpáti Emese”: 93.

E törekvésükkel nem álltak egyedül a korban. A Kari Híradó, mely a reformszellemű, non-konformista ELTE Bölcsészkar KISZ Bizottság lapja volt az 1960-as és 1970-es évek fordulóján, az 1969/70 tanévi 7. számában adott hírt a bölcsészek között indult munkásszállás-kutató kezdeményezésről. A fiatalok a parasztságból éppen kiemelkedő, városi munkássá váló réteg kulturális szintjének emelését tűzték ki célul maguk elé. Tevékenységük terepének a budapesti munkásszállásokat választották, ahol álláspontjuk szerint alig voltak meg a művelődés feltételei. Ebből a megfontolásból kiindulva, egyszerre kísérelték meg az itt élő emberek szociológiai kutatását, illetve kulturális programokkal való ellátását.¹²

A munkásszállások vagy a kollégiumok, melyek fiatalok csoportjait hosszabb időn át rendszeresen összetartó és egybekapcsoló terek voltak, ideális helyszínt biztosítottak a különböző mozgalmi jellegű tevékenységeknek. Az Eötvös Kollégium aligha véletlenül vált az ELTE Bölcsészkarán 1969-ben kibontakozó oktatási és közéleti reform-mozgalom egyik legfontosabb előkészítőjévé. A kollégiumban az 1960-as évek második felétől fokozatosan bővülő programok, viták, tanulókörök és versenyek nem egyszerűen a közösségi szellem erősödéséhez járultak hozzá. E tevékenységeknek nagy szerepük volt az önkormányzatiság, öntevékenység és önszerveződés mibenlétének tisztázásában és bevett gyakorlattá válásában a hallgatók körében. Aligha véletlen, hogy a Bölcsészkaron szabadon választott kari KISZ Bizottság titkára és több tagja is a kollégiumhoz tartozott, vagy, mint programjainak rendszeres résztvevője, szorosan kötődött ahhoz.¹³

Maga az egyetem épülete sem csupán a tanulás színtere volt. Az egyetemi folyosók és tantermek a mozgalmi tevékenység szervezésének és kialakításának, az egymás közti kommunikációnak és szervezkedésnek is teret nyújtottak. A Bölcsészkar 1969-es Kari Gyűlésének egykori küldötte érzékletesen ábrázolja e jelenséget: „Hatalmas, 1956 óta bizonyosan nem tapasztalt spontán energiák szabadultak fel és kavarták fel az unalmas, tekintélyelvű, konzervatív pártállami intézmény egyhangú és szervilis diákéletét: tacepaók, stencilezett *Kari Híradó* (kiemelés az eredetiben), pezsgő viták, konstruktív javaslatok, pozitív kezdeményezések.”¹⁴

A demonstrációk és tiltakozó nagygyűlések szervezése a város nyílt terein nem csupán az öntevékeny aktivisták terepe volt. Valójában a radikális mozgalmárok a korabeli tömegpolitika egyik elterjedt kedvelt eszközhöz nyúltak; a KISZ és az MSZMP is előszeretettel gyűjtötték össze tagságukat és a lakosságot, hogy tömeggyűléseken tegyenek hitet a hivatalos politikai célok mellett. Az 1960-as évek második felétől a vietnami háború népszerű témája volt e szervezett demonstrációknak. A KISZ hivatalos mozgalmi lapja, az *Ifjúkommunista* 1966. novemberi számában például képes riportban számolt be az ősszel a Hősök terén rendezett Vietnami

¹² Egyetemisták a munkásszálláson: 7–8.

¹³ Bakos 1994.

¹⁴ Dénes 2008: 20.

őrségről, ahol „diákok, ifjúmunkások a hazánkban tanuló vietnami fiatalokkal együtt tiltakoztak az imperializmus barbársága ellen.” Ugyanitt adtak hírt a Dunakeszi Járműjavítóban tartott nagygyűlésről, ahol a résztvevők a vietnami nép amerikai elnyomása ellen tiltakoztak.¹⁵

A különböző klubhelyiségek mozgalmi célokra való felhasználása többnyire szintén a hatóságok jóváhagyását élvezte. Az Ifjúkommunista 1968. áprilisi száma példaértékű eseményként mutatta be a Hazafias Népfront I. kerületi klubjában rendezett „Merre van Vietnam?” című estet. A klub fiatal színjátszói politikai színházat teremtettek: a „miniszoknyás, farmer nadrágos, rongyos zakójú fiúk, lányok” bemutatójukat a vietnami háború ellen tiltakozó amerikai beat-költők verseiből állították össze, és zenés betétek felhasználásával mozgósító előadássá alakították át. A klubszínpad tere a politikai aktivizmus terepévé változott: „A kitűnően megszerkesztett összeállítás töretlen vonalban vezetett el oda, hogy a színpadon lévők röplapokat szórtak a nézők közé.”¹⁶

Ami azt illeti, a KISZ vezetőség éppen e klubokban látta agitációs és propagandamunkájának alapvető tereit. Ahogyan az 1969. január 15-én az Intéző Bizottság elé terjesztett, az ifjúsági klubmozgalom helyzetét taglaló jelentés fogalmazott, a klub „a KISZ kulturális nevelő munkájának megvalósításában az egyik legtömegesebb, legszakszerűbb és a fiatalok által igen kedvelt tevékenységi forma, a népművelés egyik legkorszerűbb formája.” A klubhelyiségeket valójában a KISZ vezetés sem látta másnak, mint a „demokratizálódás, közéletiség gyakorlására” alkalmas tereknek.¹⁷

A klubok zárt, közösséget mozgósítani képes tereihez hasonlóan látta a KISZ vezetése a kollégiumokban rejlő lehetőségeket. Ennek érdekében a KISZ vezetés bátorította a felsőoktatási kollégiumokat, hogy „igyekezzenek a hallgatók felelősségérzetét, öntevékenységét, önkormányzó-képességét, társadalmi, közéleti, politikai aktivitását erősíteni; egyszóval a kommunista embertípus jellemvonásait kialakítani.” E cél érdekében igyekeztek előmozdítani a diákokotthonok alvásra és tanulásra használt épületeiben a tudatos politikai-mozgalmi térhasználatot. „Szocialista kollégiumnak tekintjük azokat a bentlakásos intézményeket, ahol az ifjúság öntevékenységének kibontakozása igen széles körű, ahol a nevelés megtervezésében és megvalósításában, a kollégium egész életének irányításában döntően a KISZ és választott önkormányzati szerveinknek szerepe tükröződik; ahol a kollégiumi közösség a követelményeknek tartósan és magas színvonalon megfelel, a hallgatók többségének öntudata, politikai aktivitása, felkészültsége magas fokú.”¹⁸

Tágabb értelemben véve hasonlóképpen látták az egyetemi tér felhasználásának lehetőségét a párt- és KISZ-vezetők. Az 1960-as és 1970-es évek fordulóján jelentős

¹⁵ Események képekben.: 1.

¹⁶ Vincze 1968.

¹⁷ PIL 289/3/252: 16–22.

¹⁸ PIL 289/3/200: 47–48.

vita bontakozott ki az egyetemek átalakításáról, melynek egyik alapkérdése az egyetemisták közéleti aktivitásának fejlesztése és megfelelő mederbe terelése volt. A felsőoktatástól nem csupán azt várták, hogy magas színvonalú szakmai képzést nyújtson, hanem azt is, hogy készítse föl a hallgatókat jövőbeni társadalmi tevékenységeikre. Mi több, a közéleti aktivistást már hallgató korukban elvárták a fiataloktól. Az egyetemnek, elsősorban KISZ szervezeteken keresztül, képesnek kellett volna lenni arra, hogy mozgósítsa hallgatóit társadalmi-közéleti szerepvállalásra, hogy teret adjon a mozgalmi élet kérdéseinek megvitatására, illetve, hogy a fiatalokat, mint tudatos szakembereket a szocialista eszmék és magatartásformák elterjesztése érdekében hadba vesse a társadalom különböző területein.¹⁹

Láthatólag nem volt jelentős eltérés abban, ahogyan a non-konformista és a hivatalos aktivizmus meghatározta a városi tér egyes formáinak és használatuk módjainak célját. Mind a kétféle nézet a közösségi élet, a közéleti felelősségvállalás és a politikai tevékenység fejlesztésére és kifejezésére alkalmas térként kezelte a különböző urbánus helyszíneket. Valójában, a különféle aktivista csoportok az általuk használt térformákat, mint a hivatalos ideálok által társadalmi cselekvésre megteremtett és erre a célra fölkínált helyszíneket sajátították el és vették használatba. A hatóságok mégis számos esetben érezték az általuk helyénvalónak tartottól eltérőnek az öntevékeny aktivisták cselekedeteit. A különféle mozgalmár csoportok térhasználati szokásai nem ritkán összeütközésbe kerültek a hatóságok álláspontjával.

A hatóságok szándéka az volt, hogy a különböző tevékenységi formákat az ezeknek megfelelő terekhez rendeljék hozzá, illetve az így kialakított tereket világosan és egyértelműen elhatárolják egymástól. Az 1960-as és 1970-es évek fordulóján kibontakozó vita, illetve sajtókampány a fiatalok mozgalmi és szórakozási formáiról világosan jelezte a hatóságoknak a társadalmi térhasználati szokásokkal kapcsolatos aggodalmait. A vita elsődleges célja az volt, hogy kijelölje a fiatalok mozgalmi és szórakozási tevékenységéhez illő városi tereket.

Nézetük szerint e cselekvési forma megfelelő helyszínei a klubok, kultúrházak vagy művelődési otthonok voltak. Ugyanakkor e tereknek világosan elkülöníthető, egyértelmű funkciót kellett betölteniük. Az egyes tevékenységi formák keveredése általában ijedelmet szült. A cikkek jellemzően elítélték a kocsmákat, a könnyű, felelőtlen szórakozás és a művelődési ház, a nevelő hatású, kulturált tevékenységi formák terének összeolvadását. „A környék művelődési háza is inkább kocsmá volt, mintsem a kultúra otthona.”²⁰ „Még nagyobb a látogató meglepetése, amikor a valóban szép kultúrépületbe lépve az első terem: egy sokasztalos teres vendéglő.”²¹ Ezzel szemben többnyire elismeréssel adóztak a térhasználati funkciók határozott elkülönítésének: „A klubszobákba pedig italt bevinni szigorúan tilos.”

¹⁹ Pl. Komornik 1968.

²⁰ Kolos 1969.

²¹ Holka – I. Tóth 1972: 54.

Az ifjúságpolitikával foglalkozó szerzők számára tágabb, koncepcionális értelemben is aggodalmat keltő jelenség volt, ha az egyes térhasználati funkciók elkülönítése nehézségekbe ütközött. „A művelődési otthonok régi, gyakran bénító gondja: profiljuk, *alapvető funkciójuk tisztázatlansága* (kiemelés az eredetiben).”²² E tisztázatlanság, vélték az ifjúságpolitikusok, ahhoz vezetett, hogy a művelődési otthonok képtelenek voltak megfelelni az irántuk támasztott elvárásoknak, képtelenek voltak a közművelődéssel kapcsolatos minden tevékenységi formát befogadni. Ezért a hatóságok a funkciók világos elválasztását tűzték ki célul. A művelődési otthonokat a közösségépítés, a közös tevékenységek, a politikai-közéleti nevelés, tanfolyamok, előadások és kiállítások, illetve döntően ifjúsági tevékenységek tereként igyekeztek meghatározni.

A hivatalos nézeteknek megfelelően elképzelt ideális mozgalmi térhasználat szerint a városi nyílt tér az állami és társadalmi szervezetek által rendezett tömegakcióké, a klubok és művelődési házak a közösségépítés terei, a kollégiumok és felsőoktatási intézmények pedig az aktivistaképzés vonatkozó formáinak adnak helyet. E térhasználattal kapcsolatos politika tétje egyfajta sajátos nyilvános tér megteremtése volt, mely világosan és egyértelműen elválasztható egyéb, magán természetűnek minősített terektől. Ebben a felfogásban a társadalom tagjai mozgalmi, politikai, közéleti nyilvános tevékenységet bizonyos, nyilvánosként meghatározott tereken folytattak volna, a magántér pedig a nyilvánosnak nem minősülő magánélet, azaz a családi együttlét, a pihenés és a rekreáció színtere kellett volna, hogy legyen. A politikai-hatalmi felosztás célja az volt, hogy a közéleti-politikai tevékenység a hatalom szeme előtt, jól megfigyelhetően, következőképpen könnyen ellenőrizhetően folyjék.

A hatóságokkal szembeütköző aktivisták éppen a térhasználatra vonatkozó világos és egyértelmű kategóriarendszer kialakítását akadályozták. Sajátos mozgalmi tevékenységük nem csupán az egyes térformák közti határvonalakat bizonytalanította el, de képlékennyé tette a magánjellegű és közéleti tér közti elválasztást is, akadályozva ezzel az ellenőrzés céljára kitalált nyilvános tér létrehozását is. Lényegében ezzel érvelt az a rendőrtiszt is, aki javasolta az 1968 elején letartóztatott budapesti radikális baloldali fiatalok - többen az egykori Vietnami Szolidaritási Bizottság volt tagjai - elleni nyomozás meghosszabbítását. Álláspontja szerint a radikálisok elleni rendőri vizsgálat egyik nyomós oka az volt, hogy mozgalmi tevékenységüket, azaz programjuk megvitatását és az ebből adódó feladatok összehangolását nem átalolták „magánlakásokon, műtermekben, nyilvános szórakozó helyeken” lebonyolítani.²³

A radikális aktivista csoport tevékenységének helyszínei gyakran voltak különféle budapesti kocsmák és kisvendéglők. „Saját kezdeményezésemre és elhatározásom alapján, 1967. szeptemberében illegális találkozót hívtam össze az újpesti Kis-kakukk Étterembe egy hétköznapi este megbeszélni a programtervezetet.”²⁴ A radikális

²² Takács 1972: 48.

²³ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/1: 26.

²⁴ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/1: 92.

aktivisták erős vonzalmat tápláltak e terek iránt, hiszen hagyományosan körbelengte őket a mozgalmi romantika, az illegális forradalmi konspirációk szelleme. „S. és közvetlen kapcsolata G. utasításomra 1967. decemberében megvizsgálták a XIV. kerület összes II. és III. osztályú vendéglátó helyét, abból a szempontból, hogy melyik alkalmas illegális összejövetelek megtartására. Ennek alapján 4–5 ilyen helyet találtak és javasoltak nekem.”²⁵

A választás, hogy mozgalmi tevékenység céljaira nyilvános szórakozóhelyeket használjanak, azonban nem csupán a forradalmi romantika iránti elkötelezettségből adódott. A radikális aktivisták döntését nagymértékben befolyásolta az elérhető találkozóhelyek igen korlátozott mivolta. Az 1960-as és 1970-es évek fordulóján a fiatalok, különösen az egyetemisták alig-alig rendelkeztek megfelelő méretű saját vagy bérelt lakással a városban. A néhány, csoportos találkozásra alkalmas helyet különösen nagy becsben tartották. „Közben problémát jelentett számunkra az illegális összejövetelek megtartásának helye. Minden taggal megbeszélve, igyekeztünk olyan lakást felkutatni és találni, amelynek tulajdonosával szemben eddig politikai szempontból semmiféle kifogás sem merült fel az illetékes hatóságok részéről, másrészt az illegális összejövetelünket senki nem zavarja. Ezekre figyelemmel B., 1966 végén M. ajánlotta fel P., Budapest, Bogdánfy u. 4/b. 10. emeletén lévő műtermét... Az ajánlott helyiséget jónak találtam és mindenféle ellenőrzés nélkül elfogadtam.”²⁶ A csoport tagjai közül csupán egy házaspár rendelkezett már ekkor saját, viszonylag elfogadható méretű lakással, ahol rendszeres összejöveteleket lehetett tartani. Ez a lakás kétheti rendszerességgel adott helyet önképző szemináriumoknak.

Bár a rendőrség és a gyanúba került aktivisták egyformán igyekeztek baráti társaságuk történetét ideológiai tudatosságú, politikai jelentőséggel bíró szervezkedésnek leírni, a szervezett mozgalmi tevékenység és a szokványos társasági élet terei az ő esetükben is nehezen elválaszthatók egymástól. „1967 karácsonyán zuglói lakásomban fenyőfa ünnepélyt rendeztünk.” Forradalmi konspiráció vagy barátokkal közösen ünnepelt karácsonyeste volt-e 1967 végén a saját készítésű díszekkel gazdagított budapesti lakásban, melynek közepén ötágú vörös csillagokkal, ágain Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Mao-Ce Tung arcképeivel ékített fenyőfa állott?

A radikális vagy non-konformista aktivisták és a hatóságok összeütközése mögött azonban elsősorban nem a tér ellenőrzésének aláásására vagy a hatalmi rend felforgatására irányuló tudatos szándék húzódott meg. A budapesti fiatalok csupán arra használták a város tereit, amire az való: személyes habitusuknak megfelelően éltek benne a köz- vagy magánélet egymásba folyó, elválaszthatatlan eseményeit. A nagyváros a társas- és magánélet összefüggő, szorosan összetartozó tereit hozta létre: a magánlakások társasági szalonjai, kávéházak, kocsmák, terek, sétányok és utcák hálózatában a nyilvános és magánszféra nem elválasztható, folytonos egészet alko-

²⁵ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/1: 153.

²⁶ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/1: 116.

tott. A nagyvárosi tér sokszínű, funkcióját folytonosan változtató, egymást gyakran átfedő, heterogén helyszínek szövetéből állt össze, mely utópikus vágyálommá változtatta a rendszeresen felélénkülő kísérleteket, hogy ezekből a hatalom tekintete által átlátható nyilvános teret teremtsenek.

Első pillantásra úgy tűnik, a radikális és non-konformista csoportok a városi tér elhagyásával igyekeztek kikerülni e terek ellenőrzésére és felügyeletére kidolgozott rendelkezéseket. A városból való kilépésre háromféle jellegzetes lehetőség kínálkozott. A különféle mozgalmi kirándulások a városi tér alkalmi elhagyását jelentették, a kertvárosi külterületeken vagy éppen az agglomerációs övezetben létrehozott kommunák és egyéb közösségi életforma-kísérletek a városból való hosszú kilépés, míg a faluba költözés a tevékenység alternatív tereinek megvalósítására adtak lehetőséget.

A mozgalmi kirándulások baloldali hagyományából merítettek a radikális baloldali csoportok és a KISZ-en belüli non-konformista aktivisták is. Az ultra-baloldali mozgalmárok első csoportos találkozásukat az illegális forradalmi romantika nyelvén írták le későbbi kihallgatóik előtt. „Négyen voltunk tehát és az erdő egy pontján ültünk le.” – számoltak be 1966. szeptemberben, egy vasárnap délután a Hűvösvölgyben tett kirándulásukról, melyet, mint az első illegális összejövetelt jelöltek meg.²⁷ Az ELTE bölcsészkar KISZ szervezet aktivistáit téli kirándulásra hívta a Pilisbe 1969 őszén. A szervezők szerint „a füstös város falain kívül” rendezett téli KISZ-tábor értelme a közösség összeforrottságának erősítésén túl „alapvetően politikai feladat: a választások széleskörű demokratizmusának biztosításával és a csúcsvezetőségek megteremtésével reméljük elérni, hogy erősödik szervezetünk ifjúkommunista arcúata, közösségi életünk még színesebbé és eredményesebbé válik.”²⁸

A városból való kivonulásra látszólag jó alkalmat kínált a különböző közösségi életforma-kísérletek keretein belül épült kommuna típusú házak létrehozása. Az Orfeo együttes több tagja már Szentendrén is lakott együtt egy közösen felújított házban. Az 1970-es évek elején pedig nekifogtak pilisborosjenői kommuna-házuk felépítésének. A közösségi házat a csoport egyik vezetője kommunaként határozta meg, melynek célja, hogy olyan együttélési formát kínáljon a fiatalok számára, ahol kiszabadulhatnak a tekintélyelvű szülői ellenőrzés alól. Véleménye szerint kommunájuk az önállóság és személyes szabadság tere volt, ahol a külön szobák személyes tere és a közösen működtetett öfenntartás az egyén és közösség ideális egyensúlyához vezethetett el.²⁹

A közösségépítésre, társadalmi szolidaritás megvalósítására, az oktatás korszerűsítésére és különböző egyéb társadalomjobbító elképzelések gyakorlatba ültetése a falu mintha nagyobb szabadságot kínált volna a városi térnél. Az ELTE BTK KISZ szervezetének keretein belül működő tanya- és falukutató csoportot 1969-ben

²⁷ ÁBTL 3.1.3. V-154.419/1: 115.

²⁸ KISZ-tábor a Pilisben!: 8.

²⁹ ÁBTL 3.1.2. M-38310. „Kárpáti Emese”: 61.

alakították meg városi értelmiségi és falusi környezetből jött, de városi értelmiséggé váló aktivisták. A csoport tevékenysége azután élénkült föl, hogy az októberben megtartott Kari Gyűlést a hivatalos KISZ és pártvezetés részéről súlyosan elmarasztalták, világossá téve így a politikai jellegű aktivizmus korlátait. A mozgalmi elkötelezettségű fiatalok figyelme így a szociális kérdések, művészeti öntevékenység és tudományos önképzés felé fordult. A falu viszonyainak feltárása és a vidék-fejlesztő elképzelések kidolgozása egyike volt e lehetőségeknek.³⁰

A városi tér határain túlra helyezett mozgalmi tevékenység azonban szorosan kötődött az urbánus kultúrában gyökerező társas cselekvésformákhoz. A városon túli területeket bekebelező aktivisták tevékenységét szociális reformer, társadalomjobbító, forradalmár programok, a városi értelmiség által kezdeményezett politikai mozgalmak és tudományos vállalkozások, valamint művészetbe ágyazódott kulturális-civilizatorikus hevület jellemezték. A városi térhez szorosan kötődő mozgalmi tevékenységek áthelyezése új helyszínekre újratemtette az urbánus aktivizmus elhagyott térformáit. A természetbe való visszahúzódás során az aktivisták a városi tér határait is kiterjesztették, a természet fölfedezésére induló mozgalmárok a várost is magukkal hozták.

FORRÁSOK

- ÁBTL 3.1.3. V-154.419= Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. *Pór György és társai*. Vizsgálati dosszié.
- ÁBTL 3.1.2. M-38310. „*Kárpáti Emese*” = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Munkadosszié.
- PIL 289/3/200 = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. Kommunista Ifjúsági Szövetség. Intéző Bizottság. *Az Intéző Bizottság határozata a felsőoktatási intézmények kollégiumi nevelőmunkájának továbbfejlesztéséről*. 1966. szeptember 5.
- PIL 289/3/252 = Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. Kommunista Ifjúsági Szövetség. Intéző Bizottság. *Jelentés az ifjúsági klubmozgalom helyzetéről*. 1969. január 15.
- Egyetemisták a munkásszálláson. Kari Híradó. *A Bölcsészettudományi Kar KISZ Bizottságának Közéleti Fóruma* 1969/70 tanév 7. szám. 7–8.
- KISZ-tábor a Pilisben! Kari Híradó. *A Bölcsészettudományi Kar KISZ Bizottságának Közéleti Fóruma* 1969/70 tanév 5. szám. 8.
- Események képekben. *Ifjúkommunista* 1966. november.
- Bakos István 1994: Titkári beszámoló az Eötvös József Kollégium Diákbizottságának az 1967 évben végzett munkájáról. In: *Uő.: Közszolgálatban... (avagy egy „túlélő” köztisztviselő válogatott feljegyzései, írásai)*. Budapest, 57–65.

³⁰ Bakos 2008.

IRODALOM

- Bakos István 2008: Eötvös kollégisták voltak... Falukutatók. *Szín – közösségi művelődés* (13). június, 99–123.
- Dénes Iván Zoltán 2008: Diákmozgalom Budapesten 1969-ben. *2000* (20). Július-augusztus. 19–35.
- Dr. Holka Vilmos – I. Tóth Béla 1972: Kultúrházak, klubok, kocsmák. *Ifjúkommunista* (6). Június, 52–55.
- Kolos Péter 1969: Térről a klubba. *Ifjúkommunista* (1). Január, 62.
- Komornik Ferenc 1968: Egyetemisták és a közélet. *Ifjúkommunista* (11). November, 18–19.
- Ring Orsolya 2008: A színjátszás harmadik útja és a hatalom. Az alternatív Orfeo Együttes kálváriája az 1970-es években. *Múltunk* (53). 3, 233–257.
- Takács Kálmán 1972: A művelődési otthonok és az ifjúság. *Ifjúkommunista* (7). Július, 48–51.
- Vincze Judit 1968: „Merre van Vietnam?”. *Ifjúkommunista* (4). Április.

POLGÁRI KARRIER – POLGÁRI LÉT

A hatalom dinamikája. A kassai városvezető elit általános jellemzői (16–17. század)*

Granasztói György Kassa kapcsán „A vezetés szociológiája” címmel jelentette meg kandidátusi disszertációjának egy fejezet részét, ahol a 15. század utolsó másfél évtizede, valamint az 1550 és 1562 közötti időszak vezetőinek, bírák és belső tanácsosok, társadalomtörténeti elemzését nyújtotta a rendelkezésre álló összeírások és a város vezetőit felsoroló listák alapján.¹ Tanulmányunkban az általa felvázolt képet igyekszünk kitágítani, főként az időhatárok tekintetében. Az időközben megjelentetett kassai archontológia² időhatárait (1500–1700) használva lehetőség nyílik arra, hogy egy hosszabb időszakot vizsgálva mutassunk be esetleges jellegzetességeket, a városi hatalom működését, a hatalomátadás és -fenntartás módszereit.

A város hatalmi viszonyainak megértéséhez szükséges egy rövid igazgatástörténeti bevezető. A középkori–kora újkori szabad királyi városok választási gyakorlata városonként eltérő volt.³ Kassa esetében egy elektori rendszer valósult meg már a 15. század végétől, amely során egy viszonylag tág, mintegy 50–60 fős választott község (másként: külső tanács) szavazata alapján történt a főtisztviselők (bíró, belső tanács tagjai, szószóló) választása. A külső tanács tagjait (ellentétben a Granasztói által feltételezett módszerrel⁴) nem a belső tanács választotta ki, hanem a szavazati joggal rendelkező polgárok – vagyis azok, akik polgárjoggal rendelkeztek – választották meg. Jóllehet pontos szabályzat nem maradt fenn, de a 17. század elejétől vezetett választási jegyzékekben a negyedenként összeírt rendi polgárság listája elegendő bizonyíték arra, hogy ezt a rendszert tételezzük fel.⁵ A külső tanács tagjainak száma a rendelkezésre álló listák alapján nem volt kötött, tehát nem beszélhetünk meghatározott létszámú – 60 vagy 100 – grémiumról. A választott község élén a szószóló vagy főmender állt, aki egyben a város felső vezetésének is tagja volt, mivel állandó résztvevője a tanács üléseinek; jelentős politikai szerepe volt tehát. A város élén a bíró, vagy főbíró állt, aki az igazgatási és törvénykezési hatalmat is birtokolta.

* A dolgozat tárgyát képező kutatásokat az OTKA K68914 számú pályázatában támogatta.

¹ Granasztói 1975.; Granasztói 1993.

² H. Németh 2006. Dolgozatunk elemzései e kötet adatai alapján történtek. Miután összegző, sematikus és nagy időtávlatokat tükröző megállapításokat teszünk, ezért ennél pontosabb adatokra csak akkor hivatkozunk, ha arra valóban szükség van.

³ H. Németh 2007/b.

⁴ Granasztói 1993: 126.

⁵ AMK H III/2. re.; H. Németh 2004/a.

A belső tanács 12 főből állt, amely tanácskozási és szavazati joggal rendelkező tagjai lényegében meghatározták a város életét és törvénykezését. A tanácskozás napjait és annak tematikáját a 15. században már szabályozták, attól a későbbiekben sem tértek el. A választásra minden évben Vízkereszt napján került sor, a több éven át vagy életfogytig tartó megbízásokra ekkor még nincs példa.⁶ Ezt a módszert csupán a 18. század elején vezették be Kassán a kamara utasításai alapján.

A választásokról a 15. század második felétől kezdve viszonylag biztos forrás, a restaurációs könyvek állnak rendelkezésre, amelyeket eleinte a városi könyvben vezettek, majd a városi könyvek specializálódását követően a 17. század elejétől külön kötetekben. A forrás típusa az elemzés szempontjából igen fontos, mivel egyedül ilyen esetben lehet a rangsort is felhasználni, minden egyéb esetben ugyanis az eseti adatokból nyert listák erre alkalmatlanok. A felfektetett listák ugyanis szoros rangsort is tükröznek, nem csupán a választott község esetében, ahol a hat asztal köré ültetett tagok ülésrendje ad biztos rangsort, hanem a tanácsosok, szenátorok esetében is erről beszélhetünk. A rangsor miatt hagytuk ki azokat az éveket, amelyekből csupán szórt adattal rendelkezünk a városi tisztviselőkről. Szerencsére mindössze két ilyen korszak esik erre az időszakra. Az első 1536-ban történt, amikor Szapolyai János kapitánya, Czeczey Lénárd elfoglalta a várost, a német polgárságot részben elűzte, részben pedig saját fennhatósága alatt álló mezővárosokba deportáltatta.⁷ 1552-ben sikerült I. Ferdinándnak visszaszereznie a várost, ahol részben visszaállt a régi rend. A másik időszak az 1671 és 1682 közötti időszak, amikor a kamarai biztosok saját jelöltjeikkel igyekeztek a város evangélikus többségű városvezetését római katolikussá változtatni. Feltehetően a Thököly-felkelés, a város elfoglalása, valamint az evangélikus városvezetők által kétségbevitelt legitimitás miatt nem vezették a restaurációs jegyzőkönyveket.⁸

A fennmaradt korszakok vizsgálatának első lépcsőjét a városvezetők egymástól elválasztható generációinak meghatározása jelentette. A hatalom megszerzésének és megtartásának módszereit az egyes generációk ismeretében lehet ugyanis pontosabban meghatározni, esetleges jellegzetességeket, tendenciákat megállapítani. Az egyes generációk elválasztását természetesen nem éles határvonalak között kell elképzelni, hiszen a tanácsosok többsége jellemzően nem egyszerre halt meg vagy vált meg a hivatalától, hanem fokozatos váltásokról beszélhetünk. Ennek ellenére az egy időszakban a tanácsban ülők között megállapíthatunk bizonyos korszakokat, amelyeket önkényesen generációknak neveztünk el. Az 1500 és 1700 közötti időszakban összesen nyolc, egymástól elég jól elválasztható korszak különböztethető meg. E korszakok az 1500/1510 és 1536, majd 1550-et követően és 1571-ig, az 1594-ig, az

⁶ Osváth 1918.

⁷ Tutkó 1861: 96.; Wick 1941: 57–58.; Takáts 1922: 11–42., 19–20.; Hain 1910–1913: 75.; ŠtA Prešov, pob. Prešov, MMSab., Kissagebeni Krónika fol. 17.

⁸ H. Németh 2004/a: 200.

1616-ig, az 1637-ig, az 1657-ig, majd az 1670-ig terjedő időszakok voltak. 1680 és 1700 között már nem volt generációváltás, csupán a század utolsó éveiben jelennek meg azok a városvezetők, akik a 18. század elején játszanak majd fontosabb szerepet a város életében. (Gyors áttekintésünket követően egyébként úgy látjuk, hogy ez a generáció is az 1723. év környékéig futotta be pályafutását.) A generációk általános jellemzői tehát, hogy azok általában 20–25 éves intervallumokat jelentenek, és eléggé nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy (hacsak nem történt valami külső beavatkozás) a városvezető elitek kifizési ideje nagyjából ennyi volt. Ezt persze döntően a demográfiai adottságok határozták meg, vagyis miután egy tekintélyes városi polgár élete végéig általában a közélet centrumában maradt, átlagosan 20–25 évet töltött el a város szolgálatában, ami azt jelentette, hogy e polgárok nagy többsége 30–35 évesen juthatott először a külső tanácsba, majd rövid idő elteltével a szenátori székbe. Ennek ellenére többen rekordidőt töltöttek a város vezetésében. Michael Kukulbrecht⁹ és Lorenz Goldschmidt közel négy évtizeden át a város legfontosabb tisztviselői voltak, de nem volt ritka a két vagy annál több évtizedig tartó tanácstagság sem. Johann Lang, Melchior Reiner¹⁰ a 16–17. század fordulóján, Szentkirályi Sebestyén, Almási István¹¹ a 17. század derekán mintegy harminc éven át vett részt a tanácsban.

A két évtizednyi generációk mindegyike érvényesül tehát a kassai archontológiai sor adataiban, nem számítva az általunk önkényesen és mesterségesen választott időhatárok okozta „vágásokat”. Az 1500-at követő években ugyanis már megfigyelhetünk egy váltást, amelynek előzményeit nem ismerjük, feltehetően a Granasztói által is elemzett 15. század végén hatalmat birtokló elit utolsó éveiről van szó. A váltásra 1506 és 1511 között került sor, amikor az a vezetői réteg került hatalomra, amelyik lényegében egészen a város elfoglalásáig hatalmon maradt.¹² Az erőszakos váltás, vagyis a város elfoglalása persze okozott olyan problémákat, amelyeket nem kerülhetünk meg. A természetes úton történő hatalom átadás ugyanis ebben az időszakban elmaradt. A 16. század elején hatalomra került generációból ugyanis mindössze hárman tudták megtartani korábbi pozícióikat, és közülük is csupán Lorenz Goldschmidt volt az, aki immáron a következő generációt uraló városvezetőként többször megválasztott bíróként, illetve a belső tanács legelőkelőbb helyét elfoglaló szenátorként biztosan át tudta menteni korábbi pozícióit. Mellette Andreas Melcer még, aki az 1536 előtt tanácsosnak megválasztottak közül szerepel ebben az időszakban egészen 1560-ig, de ő még később érkezett a tanácsba, mint Goldschmidt. Utóbbi szerepe mindenesetre elvitathatatlan: rövid külső tanácsosságot követően 1522-ben lett a belső tanács tagja, majd 1552 után több mint tíz alkalommal

⁹ Granasztói 1993: 141.

¹⁰ Reiner svájci származású, Sankt Gallenben született kassai református polgár, aki a Bocskai felkelés idején tárgyalt a város alá érkezett hajdúkkal, majd a Bocskai fennhatósága alatt álló város igen befolyásos bírja volt. Kerekes 1943: 134–135.; J. Újváry 2006.

¹¹ Kerekes 1902.

¹² Granasztói 1993.

választották meg a város legfőbb vezetőjévé. A már korábban jelzett másik periódus, ahol ilyen jelenségre figyelhetnénk fel, az 1670 és 1680 közötti időszak, amikor azonban ilyen jellegű átmenetre már nem került sor. Az új városvezetésnek az 1670-et megelőző éve hatalmi elitjéhez nem volt köze, olyan meghatározó személyiség, mint Lorenz Goldschmidt mintegy másfél évszázaddal korábban, nem volt. Ennek főként demográfiai okai lehetnek: miután nem volt olyan személy, aki olyan hosszú életet ért volna meg, mint Goldschmidt, és városvezetői karrierje első évtizedét 1670-ig le is töltötte, egyetlen korábbi tanácsos karrierje sem csúszott át a század utolsó két évtizedére. Másrészt az állami beavatkozás meglehetősen leszűkítette a szóba jöhető régi, evangélikus tanácsurak személyét, mivel a tanács fele új emberekből és római katolikus vallásúakból állt.¹³ A városvezető elit kontinuitását mindemellett erősen befolyásolta az is, hogy a városvezető elit erősen kompromittálódott a Wesselényi-összeesküvés, valamint a hegyaljai felkelés kapcsán, illetve az is, hogy Kassa városát hol I. Lipót, hol pedig Thököly Imre fennhatósága alatt találjuk. A gyakori pártváltogatás mindenestre a másik oldal embereinek kiesését is jelentette a politikai (és néha a tényleges) életből.

A város hatalmi viszonyainak jellemző adata, hogy adott generáción belül hány polgár vesz részt a város felső vezetésében. A 16–17. századra általánosan elmondható, hogy a városvezetők létszáma általában nem haladta meg nagyon lényegesen azt az értéket, amelyet Granasztói György a 15. század végét vizsgálva stabil városi elitnek tekintett. Igaz ez arra az időszakra is, amelyre vizsgálatunk kezdeti időszaka esik. Ha leszámítjuk ugyanis azokat, akik az előző generációból utolsó éveiket töltötték hivatalukban ekkor, illetve azokat, akiknek a pályája ígéretesen, mintegy a korábbi éveket követően az elvárt íven mozgott, de a város elfoglalása miatt nem tudták karrierjüket igazából megkezdeni sem, mintegy 40 fővel számolhatunk, akik e generáció a város vezetésében felső szinten részt vettek. Ez a szám igen közel áll ahhoz az értékhez, amit Granasztói a 15. század utolsó közel másfél évtizedére jelzett, és amit a későbbi korszakhoz viszonyítva stabil városvezetésnek, stabil városi elitnek minősített.¹⁴ A következő időszak, azaz a város visszaadásának korszaka e tekintetben más jellegzetességeket mutat. Nem is csodálkozhatunk ezen, hiszen e korszakban zajlott le a hagyományos német és az újonnan a hódolt területekről beköltözött, döntően magyar polgárság közötti hatalmi harc, ami végül egy uralkodói parancslellettel jutott nyugvópontra. I. Ferdinánd a két nemzetiség közötti ellentét miatt bevezette azt a rendszert, ami Budán és Kolozsvárott ekkor már régi gyakorlatként volt használatban, vagyis az egyes nemzetiségek paritásos alapon delegálták embereiket a tanácsba, illetve a bíró személyét váltogatták. Alapvetően ez a rendszer okozta azt a helyzetet, hogy jóval több ember jutott olyan pozícióba, hogy tanácsossá, illetve

¹³ H. Németh 2003.; H. Németh 2005.; H. Németh 2007/a.; H. Németh 2008.; H. Németh 2009/a.; H. Németh 2009/b.

¹⁴ Granasztói 1993.

bíróvá választhatták. Kassa esetében ez csak a kezdeti években, azaz éppen az 1550 és 1571 közé eső generáció esetében érvényesült.¹⁵ Nem véletlen, hogy e két évtizedben összesen 75 fő jutott be a tanácsba! Soha a város 16–17. századi története során nem került be ennyi ember a tanácsba! A következő generációk során ugyanis közel azonos idő alatt 50–57 fő került be a tanácsba. Mivel nem tapasztaltunk jelentős belső politikai mozgásokat, 1670-ig nem rázta meg a városvezető elit életét jelentős esemény, ezért ezt az értékhatárt jellemzőnek vélhetjük a magyarországi, nagyjából hasonló nagyságú és jelentőségű szabad királyi városok esetében is. A két utolsó korszakot nem tekinthetjük jellemzőnek, mivel az 1658 és 1670 közötti időszak mindössze alig több mint egy évtizedet foglal magában, míg az 1680 és 1700 közötti, valójában tényleg egy várospolitikai változás következményeként létrejött hatalmi rendszert jelez. Az akatolikus és katolikus tanácsstagok közötti, paritás elvén működő választások kissé hasonló helyzetet hoztak létre, mint amit a 16. század közepének generációjánál tapasztaltunk: a tanácsba kerültek száma a korábbi 50–55 helyett 62-re emelkedett. Ez a szám jelzi a változást ahhoz képest, hiszen a jellemzőbb értéknek tekinthető ötvenes létszámot jóval meghaladta. A 16. század közepén tapasztalt számhoz képest azonban így is jelentősen elmaradt. Ezt részben az okozta, hogy adott felekezeten (vagyis az evangélikusokon és a római katolikuson belül) meglehetősen stabilnak tekinthetjük a megválasztott személyeket, helyüket a tanácsban! Másrészt alapvetően a központi kormányzatnak sem volt érdeke, hogy állandóan váltogassa a tanácsba jutottakat! Hiszen éppen ebben az időszakban általános jelenségnek tartathatjuk, hogy nagyon nehezen találtak megfelelően képzett, társadalmilag elfogadott személyt a katolikusok között. Mindemellett a kirendelt kamarai biztosok igyekeztek az evangélikusok közül is a számukra, vagyis az állam számára megbízhatókat kiválasztani, és nem akadályozták az ő megválasztásukat.¹⁶ E kettős érdek okozta azt, hogy a 17. században nyugodtnak tekinthető évek kiugró számát, az 57-et alig haladta meg a 17. század utolsó évtizedében megválasztottak száma.

A tanács belső stabilitását, a hatalom kisajátításának mértékét mutatja, hogy adott városvezető generáción belül hányan tartották biztos kézzel maguknál a hatalmat, és kik azok, akik csak egy-egy alkalommal, mintegy a pillanatnyi belpolitikai viszonyokat kihasználva kerültek be a tanácsba a választott község tagjai közül, majd onnan rövid időn belül távoztak is. Megtartottuk a Granasztói György által megszabott határpontot, így nézzük meg, kik azok, akik háromnál több alkalommal foglalhattak helyet a tanácsban. Az előzőekhez hasonlóan most is generációnként mutatjuk be ezeket az értékeket. A mellékletben közölt diagram adatai jól mutatják

¹⁵ Szűcs 1955: 322–333.; Jakab 1870–1888: I. 192–193; II. 82–83.; Zimmermann – Werner – Müller – Gündisch 1892–1991: VI. 2–3.; Makkai 1943. Újabb: Kiss 1997; Jeney-Tóth 2001; Granasztói 1993. Vö.: H. Németh 2006. A paritás bizonyos jeleire lásd: CJM II/2. 148–149., 162., 166., 220., ill. CJH 1619:44. tc. Vö. Nagyszombat: Granasztói 2004: 21.; ŠtA, Bratislava, pob. Trnava, MMTr., Magisztrátne protokoly II/8. fol. 509–510. 1688. április 13., Besztercebánya: CJM IV/2. 356–359.

¹⁶ H. Németh 2007/a.

azokat a változásokat, amelyeket már a tanácsstagok létszáma is sejtetett. A 15. század konszolidált évtizedeit követően az 1536. évi hatalomátvétel, majd az azt követő visszatérés, a magyar és német elit közötti harc jól látszódik a biztos tagok arányának különbségein: a 15. századból hagyományozódott oligarchikus jellegű kormányzását a 16. század közepén egy erősen instabil belpolitikai élet váltotta fel, hogy az a következő másfél évszázadra se stabilizálódjon oly annyira, mint az a korábbiakban jellemző volt. Jól láthattuk, hogy az egy generáción belül megválasztott tanácsstagok száma szinte rögzülni látszik az 55 fős érték körül, ellenben a stabil tagok aránya a 16. századi mintegy 70%-ról 60%-ra csökkent. A vizsgált két évszázad utolsó negyedére ez az arány még kisebb, 31% lett! Az utolsó évtized jelenségei egyértelműen az állami beavatkozásnak tudhatók be. A kamara kirendelt biztosja igyekezett a Thököly-felkelésben érintetteket eltávolítani a hatalomból, éppen úgy, mint ahogy a Thököly uralma idején hatalomra kerültek tették a kamarai biztosok által korábban a tanácsba juttatott katolikus polgárokkal. Az időszak az útkeresés és a pillanatnyi megoldások időszaka volt a várospolitikai tekintetében, hiszen az új, szakszerű igazgatási és közgazdasági ismeretekkel, esetleg egyetemi végzettséggel rendelkező katolikus polgárság csupán a következő század első negyedében tudta átvenni a helyet azoktól, akiket a kirendelt biztosok csupán az evangélikusok helyett, de nem szaképzetségük alapján juttattak tanácsosi tiszthez.

Ennél sokkal érdekesebbnek, titokzatosabbnak tűnik az a jelenség, amivel Kassa esetében egy évszázadon keresztül szembesülünk. Az adatok ugyanis azt mutatják, mintha egyértelműen instabillá vált volna a városi elit, mintha nem tudta volna kiheverni az 1536. évi események következményeit. A város belpolitikai élete más források alapján ennek ellenére sokkal stabilabbnak tűnik. A város vezetése egységesen állt ki mind a reformáció kérdéseiben, mind pedig a városi élet megváltozott külső hatásaival, a katonaság és nemesség beköltözésével, az adózással, a gazdasági problémákkal kapcsolatban vagy az állam beavatkozási kísérleteivel szemben. A korszakban egyedül a Keviczky János nevével fémjelezhető időszak, a 17. század középső harmada-közepe volt belső harcokkal terhelt, de a választott községből érkező kritikákat a várost uraló elit hamar megoldotta. A város vezetése ellen panasziratot benyújtó, akkor a városi tanácsban szereplő, de egyértelműen a külső tanácsból jött, és társadalmilag oda is tartozó Andreas Sterbitzet a tanács elítélte és vasra verve börtönbe záratta. Felesége, Barbara Sterbitzin azonnal Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitányhoz fordult segítségért, és csak így szabadult ki, de örök száműzetéssel távozott a városból.¹⁷ A 17. század változásai, a biztos tanácsstagok arányának csökkenése mindenesetre azoknak a jelenségeknek a számlájára is írható, amelyek ezeket a belső ellentéteket kirobbantották: az erdélyi fejedelmek támadásai, a város többszöri elfoglalása, de legfőképpen a sokasodó pénzügyi problémák és

¹⁷ CJH 1647:18., 26–27., 78–82., 93., AMK H III/2. mac. 63. fol. 29–30. 1649. július 21.; H. Németh 2004/b. II. köt. 206–209.

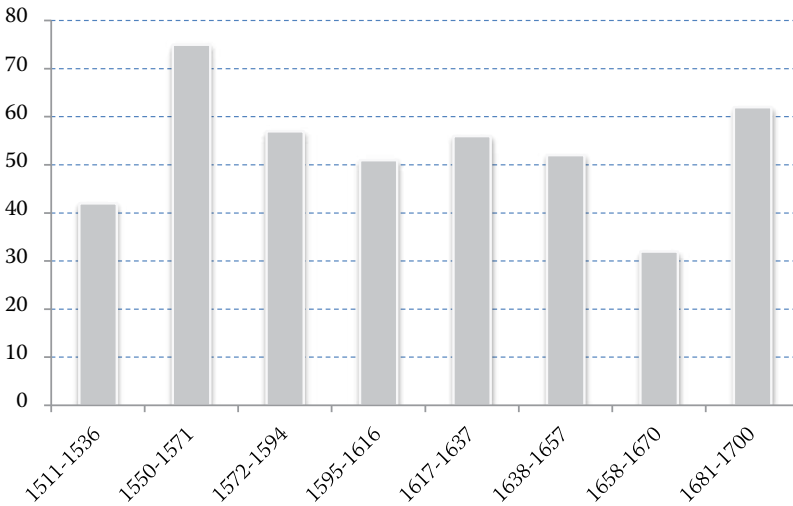
nehézségek. A növekedő állami adó- és katonai terhek értelemszerűen az adófizetőkön csapódtak le, a nehéz intézkedéseket pedig az ekkor hatalmon lévő elitnek kellett meghoznia.¹⁸ Véleményünk szerint a kívülről érkező problémák belső politikai megoldását sugallják a fenti számok és arányok! A belső feszültségek lecsillapításának egyik eszköze lehetett ugyanis az, hogy a külső tanácsból időről-időre beemeltek egy-egy új embert, hogy azután egy-két év tanácsosság után másokkal váltsák fel őket. A módszer ugyan rejtett magában veszélyeket, hiszen így akár hatalomváltás is bekövetkezhetett volna, de a városvezető elit magja az egész korszakban nagyon stabilnak tűnik. A város vezetőjének személye ugyanis szinte megkérdőjelezhetetlen volt minden egyes generációban! A városbírák ugyanis nem egy-két, hanem több éven át töltötték be posztjukat. Hogy sikerült mindezt végigvinni? Milyen módszerekkel tartották meg a város vezetői ilyen viszonyok között a stabilitást?

A megoldást az a rendszer nyújtja, amelyik a 16. század közepétől alakult ki. A rendszer alapját egyrészt az nyújtotta, hogy a külső tanácsból egy-két évre bevettek egyes embereket, hogy csökkentsék a feszültségeket. A stabilitást, az elit hatalmának megtartását az a csererendszer nyújtotta, amely során a városvezető elit legbefolyásosabb tagjai a fontos posztokat egymás között cserélgette. Az általunk vizsgált korszak első generációjánál ilyen rendszer nem látszik. A csererendszer kulcspozícióját értelemszerűen a szószóló és az őt követő egy-két külső tanácsosi hely adta. 1500 és 1536 között a szószóló személye eléggé állandó, és az egyes személyek pályafutásánál szinte sosem keveredett a tanácsosi poszttal. A szószóló általában több éven keresztül folyamatosan ellátta e tisztét, vagy a pályafutás vége felé nyerte el ezt a posztot. Miután a tanács tagjai stabilan, biztos kézzel tartották kezükben a hatalmat, a külső tanácsban felgyülemlett feszültségek levezetésére csak csekély mértékben volt szükség. Ezzel szemben a 16. század közepétől egy különleges rendszer alakult ki Kassán.¹⁹ A már említett csererendszer lépett életbe, amikor a tanács legbefolyásosabb emberei a bíró, az első szenátori helyek egyike, a szószóló és a külső tanács első asztalának egy-egy posztja valamelyikét „osztották” el egymás között, mindig valaki más töltötte be ezeket a posztokat. Megegett így az is – amire korábban sosem volt példa –, hogy míg az egyik évben valaki a bíró tisztét látta el, addig a következő évek valamelyikében tanácsos, szószóló, sőt a választott község tagja volt, majd ismételen felkerült a tanácsba, és még bírónak is megválasztották! A véletlen vagy az a lehetőség, hogy ez nem más, mint annak jele, hogy a város belpolitikai élete teljesen instabil volt, nem játszik szerepet, mivel túlságosan egyértelműen, és igen sűrűn nagy ugrásokkal váltakozik egy-egy kiemelkedő személy tiszte – szószólóból akár az első két tanácsosi hely birtokosa, sőt bíró is lehetett valaki. Egy olyan példával szeretnénk bemutatni a rendszert, amely a város politikai életének egyik igen nehéz időszakára esik.

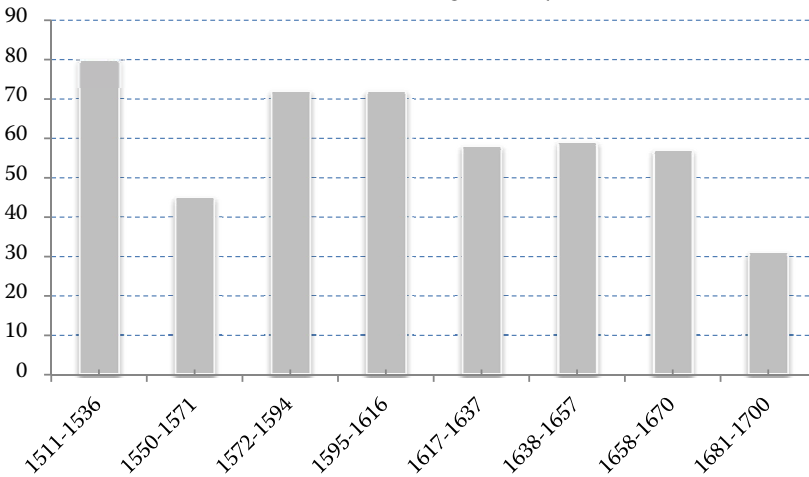
¹⁸ Lásd erre összefoglalóan: H. Németh 2004/b.

¹⁹ A kialakulásra lásd Granasztói 1993: 132–134.

1. ábra. Tanácstagok száma generációnként.

2. ábra. Stabil tanácstagok aránya (%).

Választásunk a 17. század, de akár a kora újkor várospolitikailag legaktívabb évtizedeire esett. Az 1647. évi országgyűlésen három kassait, nevezetesen Keviczky Jánost, Miskolczy Gergelyt és Varjasi-Nyeregyártó Andrást kívántak perbe vonni mint olyanokat, akik a leginkább a városban lakó nemesek ellen törekednek. Nézzük sorra,

hogy mikor jelentek meg ezek a várospolitikában prominenssé váló személyek a város igazgatásában. Miskolcgy Gergely 1622-től 1624-ig a választott község, 1632 és 1639 között egy–egy évet leszámítva a belső tanács tagja. 1640-től 1649-ig, tehát közel egy évtizedig látszólag háttérbe szorult, mivel ismételten a „fekete község” tagjai között találjuk, de ez a visszacsúszás igen csalóka: ebben az időszakban a választott község vezetőjének, a fürmendernek posztját töltötte be. Ebben az esetben Miskolcgy volta-képpen uralva a választott községet, egyben közvetített a tanács felé. Fürmenderként mind a választott községben, mind a belső tanács ülésein saját, valamint annak a szűk elitnek az érdekeit képviselte, akikhez ő maga is hozzátartozott.

Varjasi-Nyeregyártó András 1638-tól szerepel a választott község tagjai között, 1640 és 1652 között a szenátus állandó tagja, 1646–47-ben bíró, majd 1655-ig lényegében váltja Miskolcgyt a szószóló tisztségben. 1656 és 1658 között immáron az új bíró, Szentkirályi Sebestyén mellett a szenátus első helyén ült haláláig. Keviczky János Turóc megyei nemesi családból származott, majd Johann Lang családjába házasodva „örökölte” apósa igen erős pozícióit a városban. (Apósa a század első éveitől kezdve aljegyző, 1609-től jegyző, 1610 és 1617 között e minőségében egyben a szenátus tagja is, majd 1620-ig, illetve 1624 és 1627 között bíró, 1623-ig, valamint 1628 és 1630 között ismételten jegyző, a szenátus első tagja.) Kassán 1636-ban nyert polgárjogot, a következő évben már a választott község tagja. 1638-tól szenátor egészen 1641-ig, majd a következő évtől 1645-ig, illetve 1649 és 1652 között bíró, később, 1654-ben bekövetkezett haláláig pedig újra első szenátorként szerepelt Szentkirályi Sebestyén bíró mellett, aki 1658-ig töltötte be a város vezető tisztségét. A törvénytörvényekben említett „triumvirátus” összekapcsolódása az 1652. évi tisztséglistából derül ki egyértelműen: bíró Keviczky János, első szenátor Miskolcgy Gergely, második szenátor Nyeregyártó András, és harmadik szenátorként Szentkirályi Sebestyén neve szerepelt, ami korábbi gyanúkat erősíti meg, hogy voltaképpen nem három, hanem több személy politikai kapcsolódásait kell figyelembe venni. 1653-ban már nem szerepelt Miskolcgy Gergely, feltehetően az előző évben elhunyt. Emiatt a sorrend egy kicsit felcserélődött: Keviczky helyett Szentkirályi a bíró, Keviczky az első szenátor, Varjasi-Nyeregyártó a második szenátor, de ez a kialakult politikai viszonyokon ez nem változtatott.²⁰

A legszembetűnőbb, hogy ezen a kialakult módszeren még a kamarai biztos megjelenése sem változtatott (lehet, hogy nem is volt ilyen szándéka), mivel a rendszer vizsgált korszakunk végéig megmaradt és működött. Ez a tény is arra mutat, hogy a város vezetése jól alkalmazkodott az új kihívásokhoz: úgy őrizte meg hatalmát, hogy közben az eleinte a várost megosztó nemzetiségi és ezzel összefüggő gazdasági problémák miatti belső hatalmi harcokat nyugvópontra helyezte, majd az egyre nagyobb adóterhek miatt elégedetlen külső tanácsot semlegesítette.

²⁰ H. Németh 2004/b: II. köt. 206–209.

Tanulmányunkban a hatalmi struktúra külső jegyeit, megfigyelhető jellegzeteségeit igyekeztünk feltárni és bemutatni. Az egyes pályarajzok így azonban egymást követő kódok, számok csupán, a mögötte lévő gazdasági és társadalmi háttér nem látszik. Az egyes generációk legfontosabb szereplőinek mélyfúrászerű társadalomtörténeti elemzése így még várat magára.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- AMK H III/2. mac. = Archív Mesta Košic, Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor)
- AMK H III/2. re. = Archív Mesta Košic, Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Kniha volieb (Liber restaurationum)
- ŠtA Bratislava, pob. Trnava, MMTr. = Štátny Archív v Bratislave, pobočka Trnava, Magistrat Mesta Trnava
- ŠtA Prešov, pob. Prešov, MMSab. = Štátny Archív v Prešove, pobočka Prešov, Magistrat Mesta Sabinov

IRODALOM

- CJH: *Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici*. Szerk.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen Budapest, 1899.
- CJM: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Corpus statutorum Hungariae municipalium*. Szerk.: Kolosváry Sándor – Óvári Lipót Budapest, 1890–1904.
- Granasztói György 1975: *A városi fejlődés keretei a feudáliskori Magyarországon*. (Kassa társadalma a XVI. század derekán). Kézirat OSzKK Diss. 92.
- Granasztói György 1993: *A vezetés szociológiája a középkorvégi Kassán*. In: Horn Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, 124–146.
- Granasztói György 2004: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest.
- H. Németh István 2003: *A szabad királyi városok igazgatásának abszolutista vonásaihoz. A felső-magyarországi városok 1681. évi tisztújításai*. Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely, 229–254.
- H. Németh István 2004/a: *Az archontológia és a várostörténet. Karrierök és hatalmi csoportok a kora újkori városokban (XVI–XVII. század)*. *Fons* 11. 197–218.

- H. Németh István 2004/b: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség*. Budapest.
- H. Németh István 2005: Városigazgatás fordulóponton. A 17. század utolsó harmadának abszolutista vonásai a városokban. Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 210–229.
- H. Németh István 2006: *Kassa szabad királyi város archontológiája. Bírák, külső és belső tanács (1500–1700)*. Budapest.
- H. Németh István 2007/a: Az állam szolgálói vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésében. *Soproni Szemle* 61. 125–141.
- H. Németh István 2007/b: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században. *Arrabona* 45. 2. 57–96.
- H. Németh István 2008: A bécsi udvar várospolitikájának főbb jellemzői az osztrák tartományokban. In: Krász Lilla–Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 79–92.
- H. Németh István 2009/a: Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary: The Elections to the Town Council. In: Schlögl, Rudolf (Ed.): *Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Cambridge, 276–299.
- H. Németh István 2009/b: Európska doktrína alebo uhorská špecialita? Zásahy štátu a rekatolizácia miest v Uhorsku v priebehu 17. storočia. *Historický časopis* 57. 641–658.
- Hain Gáspár 1910–1913: *Szepességi vagy lócsei krónika (Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung)*. Kiadta: Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Lőcse.
- J. Újváry Zsuzsanna 2006: Kassa és a Bocskai-szabadságharc kezdete. *Confessio* 30. 38–50.
- Jakab Elek 1870–1888: *Oklevéltár Kolozsvár története első/második és harmadik kötetéhez*. I–II. Buda-Budapest.
- Jeney-Tóth Annamária 2001: Adalékok a céhek és iparosok szerepéhez a XVII. századi Kolozsváron. In: Dáné Tibor Kálmán – Egyed Ákos – Sipos Gábor – Wolf Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár, 79–89.
- Kerekes György 1902: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró, 1573–1635. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 9. 145–247., 300–368.
- Kerekes György 1943: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán (1619–1629)*. Kassa.
- Kiss András 1997: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. *Erdélyi Múzeum* 59. 289–297.
- Makkai László 1943: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. *Kolozsvári Szemle* 2. 87–111, 190–215.

- Osváth Gyula 1918: *Adalékok Kassa város közjogi helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig*. Kassa.
- Szücs Jenő 1955: *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Budapest.
- Takáts Sándor 1922: Czecey Lénárd kapitány. In: Takáts Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. Budapest, 11–42.
- Tutkó József 1861: *Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve*. Kassa.
- Wick Béla 1941: *Kassa története és műemlékei*. Kassa.
- Zimmermann, Franz – Werner, Carl – Müller, Georg – Gündisch, Gustav 1892–1991: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hermannstadt–Bukarest.

Polgárkarrier a 16. századi Besztercebányán

Tanulmányunk azt igyekszik vizsgálni, milyen ranglétrát járhatott be egy besztercebányai polgár, ha városának irányításában részt kívánt venni. Mi az a valós földrajzi tér, amit bejárt és milyen állomásai lehettek karrierjének fiatal tanácsúr korától a bírói szélig. Nem vizsgáljuk a városi fizetett alkalmazottakat (orvos, jegyző stb.). Kevés szó esik majd a gazdasági értelemben vett sikerpályákról, vagyis olyan polgárokról, akik ugyan huzamosabb ideig komoly anyagi erővel rendelkeztek, nagy volumenű kereskedelmi ügyleteket bonyolítottak, házzal bírtak a Ringen, mégsem jutottak be a várost irányító szűk elitbe. E csoport tipikus alakja például Ulrich Donnerstag, aki az 1540-es években valószínűleg a külső tanács tagja, jelentős ingó vagyonnal és a Ringen házzal rendelkező kereskedő volt, több tanácsúr rokona és szomszédja, mégsem jutott be soha a belső tanácsba. Talán az ambíciója hiányzott, vagy túlságosan lekötötte az üzlet? A forrásokból ezekre a kérdésekre eddig nem lehetett választ kapni.¹ Mindezeket előrevetítve először általánosságban teszünk kísérletet arra, hogy összegyűjtsem, milyen tényezők segítik azt a folyamatot, ahogy egy 16. századi besztercebányai polgár bekerül a városvezető elitbe. Ez számára az egyik befutható, valóban mérhető karrier. Azokat a tényezőket vesszük tehát számba, amik útján egy személy bejut a várost reprezentáló és irányító maroknyi csoportba, majd éri el esetleg ennek csúcsát, a városbírói posztot.

A korszakban ilyen karriert csak férfiak tölthettek be, Besztercebányán még elengedhetetlen alapfeltétel a német származás. A jó anyagi körülmények szintén alapvető tényezőnek tekinthetjük. Itt azonban nem egy állandó stabil ingatlan illetve ingó vagyonra vagy rendszeres bevételre kell gondolnunk. A vizsgált személyek hitel- és kölcsönügyleteit áttekintve arra a megállapításra juthattunk, hogy a vagyoni helyzetük akár napról napra változhatott, sőt időlegesen akár csődhatárra is kerülhettek. Nem voltak ritkák a tiltások, zálogügyletek rokonok vagy barátok közt sem. Ettől függetlenül, ha hosszabb távon tekintjük, a tanácsurak mégis jó anyagi körülmények közt éltek, legtöbbjük hitele és megbecsülése is töretlen volt.² Sokuk rendelkezett majorsággal a város közelében, a testamentumokban és adásvételi szerződésekben szántókról, mezőkről, rétekről, házokról és rézről is szó esik. Emellett szólnunk kell a Ringen, a város főterén lévő házaikról is. 33–35 telek található itt, tehát egy valóban

¹ Kuzma 2008: 92.

² Kuzma 2008: 51–52.

szűk elit lakóhelye, és a legtöbb lakója valóban szenátor. Az itteni épületek ára a legmagasabb a városban (akár 900 arany), míg a városból kifelé haladva az árak egyre csökkennek.³ Az itt lakóknak van ugyan bányáérdekltsége, a réz felbukkan fizetőeszközként vagy végrendeletekben, de emellett főként kereskedelmi tevékenységből fakad bevételük. Nem lényegtelenek az ezen az úton létrejött kapcsolatok sem, amelyek elvezetnek Kassára, Krakkóba, Selmechányára, Boroszlóba is.⁴

Kialakulnak az üzlet mellett pénzügyi, baráti és rokoni viszonyok is. Ez szintén adhat az anyagi javak mellett tekintélyt is. Ennek jó példája a később részletesen ismertetendő Wolfgang Glocknitzer élete, akit egy darabig üzleti, rokoni szálak, majd komoly ambíciók kötötték Krakkóhoz.⁵ Az esküdtpolgárok családjait házassági, rokoni kötelékek is fűzték egymáshoz, ami segíthette előbbre jutásukat a ranglétrán, de Besztercebányán ebben a korszakban szenátordinasztiák kialakulásáról még nem beszélhetünk. Itt csak néhány példával illusztrálnám a rokoni kapcsolatok sokszínűségét. Wolfgang Glocknitzer testvére is esküdt volt, sógora pedig a néhai Petermann bíró.⁶ Merthe Schaffer 1521–1540 között a belső tanács tagja volt, fia Christoff 1543–1546-ig tanácsúr, de folytatása a család városvezető elitben történő tevékenységének már nem volt.⁷ Nicel Fleischer, aki 1526–1542 között volt tanács-tag, úgy nyilatkozott, hogy Endres Kreusel az ő vér szerinti fia, akinek sógora az 1555–1568 között tanácsúri posztot betöltő Endres Ploschko.⁸

Hogy valaki felérjen az áhított tanácsúri posztra és ott meg is maradjon, szükség volt arra is, hogy betegség vagy halál el ne szólítsa. Igaz, a betegség, ha elmebeli állapotát nem érintette, egy bíró esetében nem jelentett lemondási okot.⁹ Ugyanúgy a hajlott kor sem, hisz Wolfgang Glocknitzer is feltételezhetően elmúlt már 80 esztendő, amikor még mindig tanácsúri tisztet viselve 1568-ban meghalt.¹⁰ Andreas Suesmundt 55 éves tanácsúri szolgálat után 82 esztendősen hunyt el.¹¹ Természetesen szükséges volt a feddhetetlenség anyagi, erkölcsi is jogi értelemben is, bár a kisebb kihágásokért legtöbbször csak pénzbírságot kellett fizetniük, igaz magasabbat, mint az átlagpolgárnak.¹² Ha általános állomásokat akarnánk meghatározni egy ilyen típusú karrier kapcsán, akkor azt mondhatjuk, hogy a nagyapa vagy apa beköltözését követően a polgárjog felvétele után vagyont gyűjtött, kapcsolatokat épített üzletfeleivel, belvárosi ingatlant vásárolt, végül esetleg Ringházat. Valószínű-

³ Kuzma 2009/1: 169–184.

⁴ Kuzma 2009/2.

⁵ Kuzma 2009/2.

⁶ Kuzma 2008: 94.

⁷ SBB, MMBB, PP 3. (1542–1550) 1544. szeptember 26. (MOL C 74/470–475.)

⁸ SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1546. augusztus 26. (MOL C 74/659.)

⁹ SBB, MMBB, P 1. (1507–1542) 1538. február 10. (MOL C 74/336.)

¹⁰ Kuzma 2008: 102.

¹¹ SBB, MMBB, PP 21. (1582–1583) 1582. október 24-én 82 évesen elhunyt Andreas Suesmundt

¹² Kuzma 2008: 60–61.

síthető, hogy igyekezett bekerülni a külső (24 fős) tanácsba. Sajnos, erről a testületről elég keveset tudunk, névlistáik is meglehetősen hiányosak. A 12 fős belső tanács, évről évre a bíróválasztás után megújította mandátumát és elfogadták az időközben elhunytak helyeinek betöltését. Az időközi bíróhalálozás nem járt ismételt tisztújítással, csak bírót választanak újra maguk közül. Innentől kezükbe került a város irányítása és képviselete elég változatos feladatkörrel, de felelősséggel, tekintéllyel is. Követként eljuthattak a bányavárosok gyűlésére, környező megyékbe, várakba, de akár az uralkodóhoz is.

Tanulmányunk második része mindezt egy konkrét példával kívánja illusztrálni a 116 eddig általunk megismert személyből, akik 1503 és 1605 között a várost irányító belső tanács tagjai voltak.¹³

Wolfgang Glocknitzer

Wolfgang Glocknitzer (1490-es évek–1568. december 27.)¹⁴, édesapja Benedict Glocknitzer. Születési dátumát nem ismerjük pontosan, de mivel 1513-ban egy hagyatéki megegyezés kapcsán teljes jogúként (de legalább törvényes jogúként) tett vagyoni rendelkezést leánytestvérével és sógorával kapcsolatban és ismerte el azok jogait, így legalább 14, de inkább 20 esztendősen lehetett. Sem gyám, sem gondnok, sem szülő nem volt jelen ugyanis az esetnél, jognyilatkozata mégis érvényes volt. Bátyja Niclas Glocknitzer is a belső tanács tagja volt, igaz, ez csak az 1518-as esztendőben bizonyítható.¹⁵ A hagyatéki ügyből képet kapunk egyrészt a család rokoni, másrészt pillanatnyi vagyoni helyzetéről. Niclas arról nyilatkozott, hogy leánytestvérének és férjének, az apai és anyai ágról származó örökölt ingóságokat, illetve ugyanúgy a néhai férj, Petermann hagyatékát is (néhai bíró és tanácsúr, 1503–1507) átadta. A megegyezés tárgyát képező ingóság arany, ezüst, pénz, ezüstnemű és házi ingóságok. A vagyon összegét sajnos nem adta meg. Az ingatlanok (házak, szántók, mezők, kertek, tavak, réz, kohók és bányák) esetében az örökséget a három testvér (Niclas, Barbara és Wolfgang) közt osztották fel egyenlő arányban. A ház, amelyben Barbara akkor lakott, az övé maradt.¹⁶

Úgy tűnik, hogy Niclas Glocknitzer komoly készpénzzel is bírt, mivel 1512-ben elismert és kifizetett 800 forint adósságot.¹⁷ A felsorolt ingatlanokat sajnos, ebben az időben még nem tudjuk pontosan meghatározni, de az 1540-es évektől már itt is több információ áll rendelkezésünkre. Csak annyit tudunk, hogy Wolfgang a fiatalabb fiú, 1520-ban már tagja a belső tanácsnak, majd 1525-ig folyamatosan.¹⁸

¹³ Kuzma 2008: CD melléklet

¹⁴ SBB MMBB, Varia 31. Kirchenhistorien 200.

¹⁵ Kuzma 2008: CD melléklet

¹⁶ SBB, MMBB, PP 1. (1507–1542) 1513. január (MOL C 74/249–250.)

¹⁷ SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1513. január (MOL C 74/248.)

¹⁸ Kuzma 2008: CD melléklet

Hogy volt-e a külső tanácsban szerepe és milyen, mivel ebből az időből nincs adatunk erről a testületről, nem tudjuk. A következő 15 évben a városi közéletből szó szerint eltűnik. Jurkovich Emil szerint ez a jelenség a bányavárosokban gyakori, és éppen a bányaművelés jellegéből fakad. Amíg egy tárna jól jövedelmezett, feltárója egy helyen maradt, házat vett, majd ha a tárna kimerült, az üzlet rosszul ment, akkor egyszerűen odébbállt.¹⁹ Ez könnyen előfordulhat, de én pont a visszatérés miatt más gazdasági indokkal, éppen az üzlet szerteágazó mivoltával magyaráznom a máshol lakás tényét. Máshova szólította a besztercebányai üzlet érdeke, talán valami fióküzlet vagy kereskedelmi lerakat, esetleg adósság, sőt a családi érdekelttség, – például házasság – sem zárható ki, esetleg a kettő összefonódása sem. Egy biztos, Krakkóban élt ekkor. Ott 1534 és 1536 között a Schöffe (esküdt) tisztségig jutott, de tovább nem.

Főhősünk elköltözéséről csak szórványos adatok maradtak ránk. 1528-ban Heinrich Kindlinger besztercebányai bíró előtt jelent meg Franz Rott krakkói polgár Wolfgang Glocknitzer javainak ügyében. Ekkor három peres fél jelent meg, a már említett Rotte, Barbara nevében és követelte a már említett szülői és Petermann örökség egy harmadának átadását. Annától, Fridrich Schilling nejétől ugyanígy a neki járó harmad kézhez adását követelte. Az osztozkodás sikerrel járt, amit bejegyeztek a városi könyvbe és pecséttel erősítették meg. Ezek után Glocknitzer arról külön iratban nyilatkozott, hogy Anna Fridrich Schillingnek és örököseinek az őt megillető ingatlanokat (házat, udvart, szántókat, mezőket, majorságot és rezet) a teljes neki járó örökség felét átadta és a feleknek minden kedvezményt megadott.²⁰

Franc Rott valószínűleg Glocknitzer Barbara misealapítványa ügyében került kapcsolatba Besztercebányával. Barbara 1530-ban tett a kápolna javára adományt azzal, hogy itt szeretne sírhelyet. Franz Rott és a végrendeleti végrehajtók Krakkóból megjelentek a tanács előtt és 1000 guldent követeltek, amit Barbara Petermann annak idején Besztercebányán temetőkápolnájára és egy krakkói templomra hagyott, lelkészek és káplánok javadalmazására. Az éves kamatokat voltak kötelesek átadni, 100 arany után 5%-ot. Ezt kellett mind Glocknitzernek, mind Schillingnek 25–25 arany formájában kifizetni, amit a lelkészek és tanulók fizetésére fordítottak. Az összeg kifizetését, mivel azt teljes egészében a Magyar Királyságban tartották, ingatlanjaikat ajánlották biztosítékként, minden utódaikra és örökösükre nézve is kötelezőnek ismerték el, emellett bejegyeztették a városi könyvbe és két ugyanúgy hangzó másolatot is csináltattak belőle. 1544-ben Glocknitzer és Stenczel Wasserbrot az összeget visszaszerezték és 5%-os kamattal saját jószágaikra írták, de a kamatot nem fizették. Állítólag egy tanuló iskoláztatására fordították. A pénzügyek rendezése miatt az alapítványt már tanács is át akarta venni, hogy az alapító akaratát biztosítsa. A tőkét végül 1568-ig Wolfgang Glocknitzer bírta, aki kötelezte örökösait heti 1 forint kifizetésére a Barbara-kápolna

¹⁹ Jurkovich 1922: 247–248.

²⁰ SBB, MMBB, PP 1. (1507–1542) 1528. Mária mennybemenetele utáni kedd (MOL C 74/282–283.)

káplánjainak és erre ingatlanjövödelmeket utalt ki számukra, ezzel azonban a kifizetések roppant körülményessé váltak.²¹

Egy bizonyos, 1541-ig a városi könyvekben nincs nyoma annak, hogy Glocknitzer Besztercebányán tevékenykedett volna. 1540-ben azonban már haza kellett térnie, sőt elvben a belső tanács tagjának kellett lennie, hisz különben nem emelkedhetett volna 1541-ben bírói posztra. Vagyis ebből az is következik, hogy bizonyos előírásoknak továbbra is megfelelt, vagyis háztulajdona volt a Ringen és ehhez tartozó gyűrűstéri polgárjoggal is rendelkezett. Arról, hogy a Ringen házat vett vagy örökölt volna a Lengyelországban töltött idő alatt, nincs információnk. Ezért valószínű, hogy már meglévő házat tartotta fenn ez időszak alatt is. Az 1542-es hatvanadadó összeírásában ingó vagyonát 923 forint 50 dénár összegben vallotta be. Ebből 15 forint 30 dénár adót fizetett, hozzátartozói után 4 forintot, és dolgozói után 4 forint 50 dénárt. Az általa befizetett 23 forint 80 dénár a teljes befolyt 993 forint 64 dénár összegnek 2,39%-át adta, ez meglehetősen magas. Volt egy csaposa, két szolgálója és három szolgálóleánya, ők összesen 2 forint 60 dénárral járultak a közterhekhez. Vendégei 65 dénárt adtak. Ezen kívül laktak nála lakók, akik a Fugger-ház munkásaiként (összesen 13 fő) nem fizettek. Rajtuk kívül pincemesterének özvegye és két fia fizetett 50 dénárt és egy újabb özvegy 25 dénárt. Sem az ingóvagyon, sem a kifizetett adója nem a legnagyobb a Ringen, illetve a tanácsurak között. A bíró 1801 forint 9 dénár után 30 forint 3 dénárt, Georg Caspar pedig 1500 forint után 30 forintot adózott. Sebastian Prybitzer 1106 forint után 20 forintot, Friedrich Schilling pedig 33 forint 50 dénárt. Mindez azt mutatja, hogy az ingóvagyon alapján a legtehetősebbek közé tartozott, házában bérlők is laktak, akik között ott találjuk alkalmazottainak özvegyét is. Hogy kik a hozzátartozók, sajnos nem jegyzik fel, számukra se nagyon lehet kikövetkeztetni. Igaz, a Ringen máshol nem is írtak össze hozzátartozót, egy özvegy esetében szóltak a vőlegényről.²²

Szomszédai a bíró, Leonhard Drachsler és Georg Schaffer. 1541-től 1568-ig végig a belső tanács tagja, 1541-ben és 1543-ban bírói tisztet is ellátott. (1551, 1553 és 1554-es esztendőben tanácstagságát csak feltételezem).²³ Tehát e furcsa váltás ellenére is élvezte a polgárok bizalmát és meg tudta őrizni viszonylag stabil anyagi helyzetét. Mindemellett egészségét is, hisz ha elfogadjuk az 1490 körüli születési időpontot, akkor 80 éves kora körül érte a halál.

Tekintsük először végig politikai karrierjének állomásait. A tanácsban a munkáját bizonyára jól végezte, hisz ha hibázott volna, esetleg bűncselekményt követett volna el, el kellett volna hagynia a testületet. Visszatérte után (1541) szinte azonnal bírónak választották, bár sem ez az esztendő, sem a következő hivatali éve (1543) nem

²¹ Jurkovich 1922: 112–113; SBB, MMBB, PP 1. (1507–1542) 1542. június 6. és 12.

²² SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1547. Glocknitzer ház a Ringen volt vele szemben volt a Badergasse sarkán a Pammhackl ház (MOL C 74/677); Relkovič 1932–35: 114–119.

²³ Kuzma 2008: CD-melléklet

hozott sok jót a város szempontjából. 1541 az ismert országos események végett, 1543 pedig a második beszercebányai országgyűlés miatt, amely a városra nézve nem járt kedvező következményekkel. 1542-ben nem csak a hatvanad adó összeírása és fizetése keserítette meg az életét, hanem egy már ismertetett komoly pénzügyi vita Friedrich Schilling krakkói polgárral, aki magát Glocknitzer sógorának nevezte, és rajta 1000 aranyat követelt.²⁴ Hivatali elfoglaltságai egyre sokasodtak, melyek között éppen úgy volt adásvételi szerződés, mint az 1543-ban tartott hivatalos bányabejárás is, amikor épületről-épületre, tárnáról-tárnára leltározták fel az itt található ingó és ingatlan dolgokat, amelyen neki is részt kellett vennie és az elkészült iratot hitelesítenie.²⁵ Emellett az év folyamán fokozódó aggodalommal jegyeztette be a városi könyvbe először azt, hogy augusztus 9-én az ősellenség (az oszmánok) milyen körülmények között foglalták el Esztergomot, majd szeptember 4-én a magyar királyok ősi nyughelyét Székesfehérvárt is, amelynek ostrománál a híres Varkoch György, nemes katonái és rengeteg keresztény is életét vesztette. Az Úr irgalmát kérte és valós félelemmel tekintett a jövőbe. Innentől egyre komolyabban foglalkozott a tanácsal együtt a védelem kérdésével.²⁶ Ezt fokozta még, hogy a Fuggerek ebben az évben döntöttek – talán a hadi események hatására – beszercebányai érdekeltségeik végleges feladásáról. Ebben a helyzetben merült fel újra, egy itt tartandó diéta lehetősége, ami a város számára először biztonságérzetet és érdekeik érvényesítését jelentette. November 23-án elkezdődött az országgyűlés, amelynek ideje alatt főként a bírónak kellett biztosítania a város rendjét, az országgyűlésre érkezettek elszállásolását és étkezését, továbbá természetesen képviselnie a város érdekeit. Ez bizonyára nem ment zökkenőmentesen, ezért írta a jegyző, hogy a várost az országgyűlés ideje alatt sok megaláztatás érte.²⁷ Lehet, hogy ez az oka, amiért Wolfgang Glocknitzer többé nem pályázta a bírói tisztséget, vagy talán a közösség ítélte ebben a helyzetben sikertelennek helytállását, és egyszerűen nem választották meg újra.

Feladatai a szokásos tanácsüléseken túl azonban nem szakadtak meg, hiszen – úgy tűnik – őt tekintették az egyik legtekintélyesebb tanácsosnak, mert a korszakban a jelesebb esküvőkre rendre ő látogatott el a város nevében. 1546. május 9-én Wolfgang Guglinger körmöci városbíró esküvőjére utazik Hanns Ruebbel és a jegyzővel. Az ajándék aranyozott és ezüstberakásos ládika (szekrényke?).²⁸ Május 23-án újra ugyanez a társaság volt úton a Révay uramnál Szklabonyán.²⁹ 1547. június 19-én megtisztelő és az utazás fáradalmaitól eltekintve – ami 4 forint költséggel járt a város számára – kellemes feladatot hajtott végre. Németlipcsére utazott Pekry Lajos esküvőjére a bányavárosok követeként, Sebastian Prybitzer másik esküdt társaságában.

²⁴ SBB, MMBB, PP 1. (1507–1542) 1542. június 6. és 12. (MOL C 74/388–391.)

²⁵ SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1543. január 16. (MOL C 74/395.)

²⁶ SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1543. augusztus 9. Esztergom, 1543. szeptember 4. Székesfehérvár

²⁷ SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1543. január

²⁸ SaBB MMBB, MÜK 1546. május 9. (MOL C 81/28. cím/114.)

²⁹ SaBB MMBB, MÜK 1456. május 23. (MOL C 81/28. cím/116.)

Olyan esetben járt el, ahol komoly reprezentációs célról volt szó.³⁰ A kellemesebb és minden bizonnyal nagy körültekintést igénylő utazásokon túl Besztercebánya érdekeit is gyakorta képviselte az alsó-magyarországi bányavárosok gyűlésein. 1546. július 16-án Wolfgang Glocknitzer Anton Schneiderrel Körmöcbányán volt a városok gyűlésén, amiért a tanács 3 forint 24 dénárt fizetett.³¹ Ugyancsak ő ment Hans Rueb városkapitány társaságában 1547. november 15-én Körmöcbányára a bányavárosok gyűlésére, majd onnan, immár a városok küldöttjeként Zólyomba, Vígásra, majd vissza Zólyomba. Hogy mi volt a kimerítő utazás célja, pontosan nem lehetett tudni, de Vígás említése és a városkapitány hadi célokat, illetve ezzel kapcsolatos kiadásokat sejtet.³² 1549. június 16-án kelt útra legközelebb a városi jegyzővel és Wolfgang Dratzieherrel Selmecebányára Aczelsperg gróf kifejezett kérésére, az ügyről itt sem kapunk felvilágosítást.³³ 1549. július 2-án fizetett ki a bíró Quirinus Schlafernek 5 forintot, amit a küldött urak, Wolfgang Glocknitzer, Lorencz Tischler és a városi jegyző, a városok nevében ellátásukra kértek kölcsön tőle, amikor 1545-ben Bécsben jártak az uralkodónál a rézkereskedelem ügyében. Tehát az uralkodó előtt is ő vitte a város ügyét, valószínűsíthetően a Fuggerek előre látható távozására való tekintettel próbálták a bányák ügyét a városnak megfelelő mederbe terelni, ami részben sikerrel járt.³⁴

A város belső ügyeiben is gyakorta el kellett járnia. 1547. április 29-én találkozunk vele tanúként, Blasi és Clement Rawas közti kerteladási ügyben.³⁵ Ugyanekkor egy elégg bonyolult, a tanácsot is megosztó ügyben volt tanú, Katharina Per oldalán, ahol az ellenérdekű fél Hans Preus, aki szintén tanácsúr volt.³⁶ 1547. decemberében újra felmerült a tanács előtt a Schilling-féle hagyatéki ügy, immár csak 50 forintot érintve, amit Soffia Niclas követelt sikerrel Franz Rott hagyatékából, az ott testamentárius úrként eljáró Wolfgang Glocknitzertől is.³⁷ Legközelebb 1551-ben a kettős „bíróválasztás” évében, április 17-én találkozunk vele, amikor is a városi könyv bejegyzése szerint március 8-án Wolff Dratzieher mégis bíró lett, mellé négy tanácsost választottak korábbi belső tanácsosból, mégpedig többek közt, Wolfgang Glocknitzer, Christoph Schwab urakat is. Két személyt a bányászok közül, illetve a külső tanácsból Balthasar Syxtyt és Hans Freunndtot, hogy segítsék őt. Mindez megint azt mutatja, hogy tekintélye töretlen maradt, élvezte a többiek bizalmát, hisz egy meglehetősen nehéz helyzetben is őt választották be a város vezetésébe. Mindemellett érdekes, hogy az 1560-as évek elejéig a többi tanácsúrhoz képest kevés alkalommal

³⁰ SaBB MMBB, MÚK 1547. június 19. (MOL C 81/32. cím/117.)

³¹ SaBB MMBB, MÚK 1546. július 16. (MOL C 81/28. cím/131.)

³² SaBB MMBB, MÚK 1547. november 13. (MOL C 81/32. cím/129.)

³³ SaBB MMBB, MÚK 1549. június 16. (MOL C 81/84. cím/116.)

³⁴ SaBB MMBB, MÚK 1549. június 2. (MOL C 81/84. cím/116.)

³⁵ SBB, MMBB, PP 3. (1542–1550) 1547. április 29. (MOL C 74/672.)

³⁶ SBB, MMBB, PP 3. (1542–1550) 1547. Mária mennybemenetele utáni kedd (MOL C 74/679–689.)

³⁷ SBB, MMBB, PP 3. (1542–1550) 1547. december 18. (MOL C 74/688–689.)

hívták tanúnak vagy testamentáriusnak.³⁸ Innentől fogva megritkulnak az információk várospolitikai tevékenységéről, pedig például 1562-ben a 34 ülésről mindössze három alkalommal hiányzott nyár közepén (07.10; 08.14.; 08.21.), annak ellenére (vagy tán éppen azért), hogy ekkor már idős volt. 1564-ben is részt vett január 29-e kivételével minden ülésen, bár a városi könyv tanúság szerint szeptembertől már nem tudott rendszeresen a helyén ülni, talán betegsége vagy hajlott kora miatt.³⁹

1568. augusztus 25-én még a tanács elé járult, hogy se neki, se az örökösének a Karlowánál fekvő szántó miatt ne kelljen adóznia, hisz ő ezt őseitől örökölte, Friedrich Schillingtől drága pénzen megváltotta. Ő sosem volt adósa földbérrel a városnak és elődei sem. Felvetette azt is, hogy a régebbi tanács már elengedte neki a termelt réz után beszolgáltatott részt is és ezt a királyi donáció is megerősítette. A város a korábban kifizetett 427 forint összeget levonta az adóból, de azt ő is beláthatta, hogy ilyen „sötét és nehéz időkben, ahol a város nagy és elviselhetetlen kiadásokkal szembesül nap mint nap” erről a bevételről nem mondhatott le. Neki és utódainak tehát továbbra is le kellett adniuk a rezet, ha ezüstöt, akkor készpénz ellenében. Igaz, a tanács megjegyezte, tudják, hogy a tanácsúr mindig híven teljesítette kötelezettségeit.⁴⁰ Valóban hosszú hivatali ideje alatt egyszer sem fizetett büntetéspénzt, semmiféle kihágást nem tapasztaltak részéről, néha adósságok miatt elmarasztalta a város, de hamar törlesztett. Adóhátraléka sem volt soha. Tényleg szinte feddhetetlen, mintapolgárnak bizonyult, talán ez is adta vagyonán kívül nem mindennapi tekintélyét.

Valójában miből is állt, illetve miből lett a Glocknitzer-vagyon, a későbbi hagyatéka? 1513-ból emlegettünk már házakat, szántókat, kerteket, réteket, bányákat, kohókat, rezet és ingó vagyont. 1542-ből tudunk 923 forint 50 dénár ingó vagyonról és egy házról a Ringen, bérlőkkel. Szántóik vannak a Sanct Antonnál, emellett Karlowánál mezők. Rézről is történik említés.⁴¹ Az 1544-es esztendő sem maradt jogvita nélkül az életében, igaz ekkor végre nyugvópontra jut az évek óta húzódó Friedrich Schilling-féle hagyatéki vita, amiben a tanácsurak mellett Hans Dernschwamm és Hans Frack Fugger-faktorok is tanúk voltak. Schilling követelt tőle 400 forintot a felesége, Anna (aki Wolfgang Glocknitzer unokahúga volt) után, 100 forintot most, a maradékot 2 éven belül, azaz 1546-ig kétszer 150 forint formájában, amire fedezete az összes magyarországi ingatlanja volt. Emellett aranyban 500 forintot adtak a külvárosi Szent Barbara templomnak. Mindezt az íráson kívül esküvel is megerősítették, sőt a város pecsétje mellett Schilling sajátjával is. Ez ugyan kicsinyesnek tűnik, de évekig húzódó peres eljárásnak, zaklatásnak lett

³⁸ SBB, MMBB, PP 4. fol. 12. (1551) 1551. április 17. (MOL C 74/775.)

³⁹ SaBB MMBB, MÚK 1562: 3–67.; SaBB MMBB, MÚK 1564: 7–57.; SaBB MMBB, MÚK 1564. fol. 3.

⁴⁰ SBB, MMBB, PP 11. (1568–1569) 1568. augusztus 25.

⁴¹ SaBB MMBB, MÚK 1545. február 15-től (MOL C 81/26 cím:3–14.); MMBB, MÚK 1547. február 20-tól (MOL C 81/32. 205–218.)

itt vége Wolfgang úr számára, habár az ellenérdekű fél azt nyilatkozta, hogy régóta rokonok, jóindulattal és tisztességgel vannak egymás iránt, szinte (!) barátok. Itt egyeznek ki a hagyatékban érdekelt Stenczel Wassebrottal és a lengyelországi érintettekkel is.⁴² 1545-ből értesülünk arról, hogy hol volt az egyik szántóföldje, amiről eddig csak annyit tudtunk, hogy a Sanct Anton városrészben. Január 20-án az is kiderül, hogy Benno Proschowsky földje és a város saját kezelésű szántója között feküdt, ekkortól az új szomszéd Ulrich Donnerstag.⁴³ Időközben lejárt a fizetési moratórium Fridrich Schilling felé, de mivel az nem élt újabb keresettel, így valószínűsíthető, hogy Wolfgang Glocknitzer fizetett.

Ingatlan vagyont tekintve a város tekintélyes, tehető polgárai közé tartozott. Ingatlan mellett feltehetően a bányaműveléssel sem hagyott fel. Pontos adóösszeírásokkal sajnos nem rendelkezünk, de 1545-ben tételesen írták össze az adózókat. Míg a polgárok 150 forint 91 dénárt fizettek be, addig Wolfgang Glocknitzer külön 10 forint 86 dénárt, tehát arányaiban sokat.⁴⁴ Ha végigtekintjük a város hetente számolt, a borkereskedelemről származó bevételeit, akkor is gyakorta találkozunk az adózók közt az általa kisebb-nagyobb hordók után fizetett összegekkel. A városban a borra négy eltérő mértéket használtak dreilinget, ami 5,8–23,9 hl űrtartalmú hordót jelölt, ezután 2 forintot kellett fizetni. A kuffe ismeretlen méretű nagyobb hordó, 1 forint 50 dénáros díjjal és a legel ami szintén tisztázatlan méretű dongás faedény volt, 75 dénár fizetendő összeggel. A fuedert, ami 16,2–20,8 hl méretű, inkább a század második felétől használták 3 forint díjjal.⁴⁵ Az 1546-os számadáskönyvben talált adatok szerint január 17 és december 5 között – összesen 12 alkalommal – Glocknitzer úr összesen 27 kuffe, 12 dreiling, 18 legel és 1 fueder bor után fizetett 81 forintot, a teljes városi 1068 forint 75 dénár. Ez a teljes forgalom 7,57%-a. 1548. december 30-tól 1550. december 7-ig 14 alkalommal fizetett kereskedelme után. 27 kuffe, 1 dreiling és 42 legel volt a mennyiség és 73 forint a kifizetett összeg, a teljes befolyt városi bevétel 1574 forint. Ez mindössze a kétéves bevétel 4,6%-a, de ha az egy főre jutó részt tekintjük, illetve Glocknitzer befolyó jövedelmét a borból, akkor ez igen komoly összeg. 1563–1564-ben azonban már összesen csak 1 kuffe és 12 legel forgalmat találunk 10 forint 50 dénár befizetett összeggel. Ez az összbefizetéseknek (262 forint 64 dénár) már mindössze csak a 0,04%-a.⁴⁶ Talán elfáradt, megöregedett vagy csak megváltoztak életviszonyai, nem tudjuk.

⁴² SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1544. Jézus Mennybemenetele utáni pénteken (MOL C 74/470–472.)

⁴³ SBB, MMBB, PP 3. (1543–1550) 1545. január 20. (MOL C 74/481–482.)

⁴⁴ SBB MMBB, MŰK 1545 dátum nélkül (MOL C 81/32. 45.)

⁴⁵ SBB MMBB MŰK 1548. februártól

⁴⁶ SBB MMBB MŰK 1546. január 17–december 5 (MOL C 81/32 cím, C 81/cím 13–31.); 1548. december 30–1550. december 18-ig (MOL C 81/34 cím 9–23.); 1563. január 9–december 24.; 1564. január 1–december 29.

Feleségeiről illetve gyermekeiről nincsenek adatok, neve nem maradt fenn tovább, az örökösököt név szerint nem mindet ismerjük, de a városban a szokás, hogy ha gyermek vagy testvér az örökségben részesülő azt jelezték. Valószínűleg tehát nem ez volt a helyzet. Haláláról az egyháztörténet című iratcsomó, tiszteletreméltó, neves elhunyt polgárok rovatában értesülünk, miszerint 1568. december 27-én a tiszteletreméltó, neves és leghosszabb ideig tanácsbeli esküdt úr, Wolfgang Glocknitzer elhunyt. Hagyatékáról viszont még életében megkezdődött a vita és egyezkedés, amely 1571-ben tért nyugvópontra.⁴⁷ 1569. július 31-én már a hagyatéki vita miatt ült össze a tanács, Kheßler tanácsúr kivételével. Az összes örökös és saját maga nevében jelent meg Stenczel Wasserbrot. Arról nyilatkoztak, hogy az Alsó-Ausztriai Kamara tőlük 600 forintot követel, amit Glocknitzer a Wasserbrot hagyaték után nem fizetett ki és most ez adósságként jelentkezett. Az örökösök ezt az összeget kifizetni készpénzben nem tudták, ezért a városban lévő ingatlanokat kellett átadniuk, így a sandbergi rézbányát is, ami többet ér, mint 600 forint. De volt Glocknitzernek 1000 forintja egyházi letétben, ha ezt a város kiadta volna, cserébe megkapná a sandbergi bánya hasznait, amiből a káplánt és személyzetet ugyanígy le lehetne tartani, mint az 1000 forintból, hisz hasznot hajt. Ők pedig az 1000 forintból kifizetnék Körmöcbányán a kamarát.⁴⁸ Március elején újra megjelentek az örökösök, a ház öröklése végett, meg akarták ismerni a végrendeletet, de a tanács a kijelölt napig türelemre intette őket.⁴⁹ 1570. november 3-án a Glocknitzer-örökösök még 14 nap haladékot kaptak a tanácstól, hogy a kézműveseket (?) kifizessék. 1570. november 22-én újra a tanács elé járultak, még pedig az 1000 forint kifizetése és a biztosítékok visszaszerzése végett. A kézműveseknek felajánlották egy bánya jövedelmét, hogy használják, amíg ki nem egyenlítik adósságukat. Rendelkeztek a Glocknitzer házról is.⁵⁰ November 24-én már arról nyilatkoztak, hogy a munkások a bányarészt elfogadták, és művelték bevétel fejében. Majd december 8-án elhatározták, hogy alkalmas napon visszajönnek, hogy miután az uralkodóval mindent elrendeztek, a várossal is megegyezzenek.⁵¹ 1571. január 13-án végre – úgy tűnik – megegyezett a város és az örökösök. Tétélesen felsorolták az összegeket, amik a vita tárgyát képezték, és amelyekből mi is képet kaphatunk a néhai Glocknitzer hagyatéki viszonyairól. Megérkeztek a dolgozói, gazdaságának és házának alkalmazottai, kézművesei, de jelen volt a tanács, a rokonok és örökösök is, hogy néhai Wolfgang örökségéről számot adjanak.

A lelkészekről, sírásókról és a temetésen dolgozókról is gondoskodtak, volt, aki ruhát kapott. A készpénz mennyiségét nem tudták pontosan megállapítani, mert az

⁴⁷ SBB MMBB Varia 31. Kirchenhistorien: 200.

⁴⁸ SBB, MMBB, PP 11. (1568–1569) 1569. július 31.

⁴⁹ SBB, MMBB, PP 11. (1568–1569) 1569. március 1.

⁵⁰ SBB, MMBB, PP 12. (1570–1571) 1570. november 3.

⁵¹ SBB, MMBB, PP 12. (1570–1571) 1570. november 24.; 1570. december 8.

utolsó időben nem fogadott már senkit, aki azért kezeskedhetett volna, de a fiatalabb Stenczel Wassebrotnak ígért még 10 forintot, amit az át is vett. Ezennel a Glocknitzer-féle adósságokat a város előtt kiegyenlítették. Mindez összesen 2525 forint, ha nem számoljuk a meghagyásokat és a ruhákat. Sajnos, a hozzá tartozó aktívumot a hagyatéki összegből sem ingó sem ingatlan oldalról nem ismerjük. Mindemellett szokásos adósságügyleteken kívül nem találtunk adatot általa elkövetett szabálysze-
gésre, hacsak nem húga misealapítványi ügyét. A német mellett valószínűleg más nyelvet is beszélt, talán latint és magyart is, bár iskoláiról eddig nem került elő információ, de az előkelő követjárásokon való részvétel egyik feltétele ez volt. Vallását tekintve felnőttként bizonyára evangélikus lett, amint az az 1540-es évek elejétől már szinte elvárás volt a városban. A Ringen lakott, családja azonban – ismereteink szerint – nem volt.⁵² Ezt az is alátámasztja, hogy már 1542. július 25-én úgy nyilatkozott, hogy minden előzőleg zálogolt ingatlanát, ami drága bátyja és a Mülsteinek után a városban reá maradt, önként és jókedvvel a városnak adja és ajándékozza. Így legyen az a Besztercebányán található ingóvagyonával is.⁵³

A bemutatott karrier ugyan csak egy a 116-ból, de mégis lehetőséget nyújt arra, hogy betekintsünk egy város mikrotörténelmébe. Megmutatja mi és mennyiben befolyásolja egy polgár sikeres életútját, karrierjét, esetleg mi akaszthatja meg.

FORRÁSOK

MOL = Magyar Országos Levéltár

SBB, MMBB = Státny archiv Banský Bystrici, pobočka Banská Bystrica, Magistrat Mesta Banská Bystrica

PP = administrativo-súdny protokolly

MŰK = Metska účtovná kniha

IRODALOM

Jurkovich Emil 1922: *Besztercebánya szabad királyi város monográfiája* (kézirat). OSZK Kézirattár, Budapest.

Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen 1897/IV: *Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*, Budapest.

Kuzma Dóra 2009: *Besztercebánya szabad királyi város politikai elitjének összetétele és városirányító tevékenysége (1500–1605)* PhD disszertáció PTE–BTK, Pécs.

⁵² Jurkovich 1922: 112–113. 1588 után a Glocknitzer család más tagjai réges-rég kiköltöztek Krakkóba, de sem azt nem mondja, meg hogy ki ezek, sem forráshelyet nem közöl.

⁵³ SBB, MMBB, PP 1. (1507–1542) 1542. július 25. (MOL C 74/390/2.)

Kuzma Dóra 2009/1: Térhasználat a 16. századi Besztercebányán In: *Urbs Magyar Várostörténeti évkönyv IV.* Budapest. 169–184.

Kuzma Dóra 2009/2: *Familiäre und wirtschaftliche Bindungen zwischen den städtischen Eliten von Banská Bystrica (Neusohl) und Krakau im 16. Jahrhundert* Elhangzott: 2009.10.01. Krakó – Internationali Tagung Die politische Elite Krakaus und ihre Beziehungen zu anderen europäischen Städten im Mittelalter und in der Neuzeit (megjelenés előtt).

Relkovič Neda 1932–1935: *Namenverzeichnis und Zins der Bürger in den sieben Bergstädten des Berglandes im Jahre 1542.* Karpatenland V–VIII. Reichenberg.

Nem fizető adósok és csaló hitelezők

Csalási módszerek az 1840-es évekből

„És illy nyilvános rablók még feltett sisakkal fellépni s a törvény és bíró előtt elorzott prédájukat követelni merik? O tempora o mores.”¹ Az idézet, bár tartalmát tekintve voltaképpen bármikor íródhatott volna, 1845-ből származik, amikor egy szóbeli per tanúja így fakadt ki a megdöbbentően magabiztos váltóhamisítók ellen. Nem mintha épp akkoriban több „nyilvános rabló” lett volna, de az biztos, hogy az 1836-os szóbeli perekről szóló törvénycikk², valamint annak 1840-es módosításának³ hatására a hitelekkel és adósságokkal való visszaélések kivizsgálása nagyobb lendületet kapott, hiszen immár, ha az adós elfogadta a szóbeli bíróság joghatóságát, akkor azok korlátlan összeg erejéig is illetékessé válhattak. Ugyanakkor, ahogy a hitelek egyre nagyobb részét kezdték adminisztrálni és a váltótörvénnyel pontosan szabályozták a váltóhasználatot is (továbbá létrehozták a váltótörvényszéket)⁴, a csalásokkal és visszaélésekkel kapcsolatos anyagok is megszorodtak, hiszen a törvényi szabályozásnak és az adminisztráció fokozódásának egyik oka épp a csalások kiszűrése volt. A csalások mennyiségéről pontos, vagy akárcsak közelítő értéket sem lehet mondani, éppen azért, mert a bírósági szakaszba eljutott visszaélések nyilvánvalóan csak egy részét jelentik az összes megtörtént csalásnak; ezek csak azok, amik napvilágra kerültek. Ezért a statisztikai megközelítés helyett inkább más úton próbálom megközelíteni a kérdést, jelen esetben a csalási módszereken keresztül. Vagy mondhatom úgy is, hogy a mikrotörténelemben használt kivételes-normális fogalom (egyik) értelmezésének megfelelően a különleges alapján próbálok következtetéseket levonni a hitelezéssel kapcsolatban, arra számítván, hogy az egyedi ügyek is képesek a struktúrákból valamit feltárni.⁵ Azaz esetünkben hogyan próbáltak meg (vissza)élni a törvény adta lehetőségekkel, és a rendi hitelezés keretei között hogyan törekedtek az életüket szigorúan vagy kevésbé szigorúan meghatározó szabályok kijátszására az intézményi kölcsönzés megjelenése előtt, vagyis hogyan próbáltak meg beilleszkedni a struktúrába.

¹ PML IV.88. 2577.

² 1836: XX. tc.

³ 1840: XI. tc.

⁴ 1840: XV. tc.

⁵ Lásd pl. Grendi 1977; Revel 2001.; Szijártó 2003.

Mielőtt mindezekbe belemennék, érdemes röviden áttekinteni a korabeli hitelezés azon aspektusait, amelyek a későbbiek folyamán felbukkannak a perekben. A hitelezés egyik alapvető problémája az volt a 19. század első felének Magyarországon, hogy a leendő *debitor* megtalálja azt a hitelezőt, akitől pénzhez juthat. Ha nem volt kihez fordulnia, először találnia kellett egy közvetítőt, aki felhajtotta számára a szükséges summát, és a maga közvetítői díját levonva megszerezte a pénzt a megrendelőnek. Pesten ebben az időben már elég sok alkusz kínálta szolgáltatásait, egészen pontosan a kapcsolati hálóját, így a városban és környékén viszonylag könnyen lehetett közvetítőt találni. Tehát sok esetben ezeknek a hitelügyeknek nem két, hanem három szereplője is volt: *debitor*, *creditor* és alkusz. Ha a hitelező biztosra akart menni a kölcsönzött pénzt illetően, a vármegyénél vagy a városházánál betábláztatta az adósságot, ezzel elsőséget nyert egy esetleges árverezés alkalmával. Ezek után az adós a megállapodás szerint fizette a kamatokat, idővel törlesztett, majd ha sikerült mindent visszafizetnie kamatostul, akkor a legvégén kitáblázták az adósságot. A kitáblázással lezárult egy-egy adósság története, a papírok bekerültek a vármegyei levéltárba. Nagyjából így zajlott tehát egy zökkenők nélküli eset, de nem meglepő módon szép számmal akadtak olyan ügyek is, amikor az adós nem tudott, vagy esetleg nem akart fizetni, és ilyenkor az ideális megoldáshoz képest más módon zárultak le a tranzakciók. Perre mentek a felek, és az előzetes megállapodásnak megfelelően, vagy ha az adós is beleegyezett, nem a váltóbíróság, hanem a szóbeli, úgynevezett sommás bíróság vált illetékkéssé, mely a szolgabíró vezetésével ülésezett. A per folyamán kihallgatták a szóba jöhető tanúkat, majd vagy tovább küldték az ügyet (például a váltóbíróságra), vagy ítéletet hoztak, bírói indoklással és a kiszabott anyagi díjakkal. Ez utóbbiak között első volt természetesen a tőkepénz és a kamatok kifizetése, de súlyos összegekbe került a vesztesnek az ellenérdekelt ügyvédjének honorárium és a perköltség is. Az alábbiakban a Pest megyei betáblázási jegyzőkönyvek, kötelezők és váltók, illetve leginkább a szóbeli bírósági peranyagok alapján igyekszem felvázolni, milyen fajta módszerekkel próbálkoztak a kortársak kibújni a fizetés alól, vagy éppen több pénzt szerezni másnak a rovására.

Először következzenek az adósok metódusai.

A feledékeny

Dévány János 1847-ben írt egy kérvényt a váltótörvényszéknek, mert Szabó Péter nem volt hajlandó fizetni, „hiába olvasta fel neki többször is a lejárt váltóját (vagyis mutatta be neki), ezért pert indított ellene.⁶ A feljelentés még az adós tartózkodási helyét is megadta (Pest, Bástya utca 349.), és ezen a szálon el is indult a hatóság; folyó év június hetedikére beidézték Szabót. Szabó azonban „elfelejtett” megjelenni az idézésen, így távollétében, június 10-ei dátummal hozott ítéletet a törvényszék,

⁶ PML IV. 3. i 1. doboz

ami alapján 24 órát kapott, hogy a 400 pengő forintot, ennek vonatkozó kamatait és még hozzá a felperes ügyvédi költségeit (15 pengő forint) is törlessze.

Egy fennmaradt kötelezvény szerint 1847. július 2-án Szabó Hajos Károlytól vett fel 2110 pengő forintot – talán épp azért is, hogy kifizethesse a bírósági ítélet alapján rárótt büntetést.⁷ A kötelezvényt augusztusban betáblázták, kitáblázásra azonban nem került sor. A jegyzőkönyvek átnézésekor szintén felbukkant egy Szabó Péter, akinek a betáblázásait a családjával együtt kezelték: az adósságok halmozását még édesapja, Szabó József kezdte meg, az első bejegyzés szerint 1817-ben keletkezett az első betáblázás ellene, egy 1815-ös tartozás kapcsán. Az idők során aztán felesége, Péter édesanyja is felvállalt különböző összegeket, majd a '40-es években már a gyerekek, György, Pál és a már megismert Péter nevére írták a betáblázásokat. A teljes család 1815 és 1852 között 40 alkalommal összesen 33 346 pengő forintot⁸ vett fel különböző forrásokból (egészen pontosan ennyi került betáblázásra), és ebből az összegből mindössze 5570 pengő forintot fizetett vissza, összesen négy adósságot egyenlítve ki, egy továbbit pedig részben.⁹

Vajon ha ennyire rossz volt a család minden (vagy majdnem minden) tagjának a bonitása, akkor hogyan tudtak újabb és újabb hiteleket kapni? Erre a választ minden bizonnyal a hitelezők sokfélesége adja meg: a 40 tételnyi hitel 24 különböző személytől és intézménytől származott. A banki hitelek megjelenése előtt nyilván problémát jelentett a leendő adósoknak egy-egy nagyobb összeg felhajtása, hamarabb célt érthettek, ha sok hitelezőtől próbáltak kölcsönhöz jutni. De épp a sok hitelező miatt a debitor megbízhatatlansága is sokáig rejtve maradhatott, illetve ha nem fizetett valamelyik hitelezőjének, legfeljebb választott egy másikat, amennyiben persze talált újat.

A beteg

Csajághy Dénes pesti lakos és neje, Mihalovszky Katalin közösen tartoztak 800 váltó forinttal Markus István kecskeméti kereskedőnek.¹⁰ Nem pénzkölcsönről volt szó: Markus az 1846-os tavaszi pesti vásárra 46 mázsa és 50 font szalonnát, illetve hájat vitt, azonban eladni nem tudta, így régi kapcsolatához, Csajághyhoz vitette az árut, ideiglenes megőrzésre. A fenti mennyiségből azonban nemsokára már elég sok hiányzott, Markus véleménye szerint 800 váltó forintnyi, ezt akarta behajtani az alperesen. Sikerült is megállapodnia vele, de az 1846. augusztus 8-i határidőt nem tartották be, annak ellenére, hogy Markus valamit már sejthetett, mert előre

⁷ PML IV. 3. i. 90.

⁸ Egyes tételek váltó, mások – az előbbi értékének két és félszeresét érő – pengő forintban szerepelnek, és van egy-kettő, ahol nincs megadva értékmérő. Utóbbiakat pengő forintnak számoltam, így a fenti érték 150–200 pengő forinttal kevesebb is lehet.

⁹ PML IV. 3. i.

¹⁰ PML IV.88. 7. doboz, 1966.

feljelentette őket a szolgabírónál, és néhány nappal a fenti időpont előtt írásban intették Csajághyékát az adósság kiegyenlítésére. Miután nem fizettek, még aznap Fórián Antal Pest vármegyei esküdt személyesen látogatta meg őket és kézbesítette az idézést az augusztus 21-i szóbeli perre. Az alperesek azonban nem mentek el oda sem (először Csajághy is a „feledékenységet” választotta, akárcsak Szabó Péter az előző példában), így Pajor Titusz szolgabíró természetesen ellenük ítélt. A 800 váltóforintra rátették még a 48 pengő forintos kamatot, a 4 pengő forintos idézési díjat és Markus ügyvédjének tiszteletdíját, 15 pengő forintot. Nem lehet tudni pontosan miért, de 1849. január 15-re is kitéztek egy újabb tárgyalást.¹¹ Ekkorra már Csajághy is észbekapott, és január 5-én tanúvallomást tett az ügyben. Arra hivatkozott, hogy a kötelező levelet, amelyben felajánlotta Markusnak homolytáji tanyáját és átadta annak szerződését is az eltűnt szalonnáért zálogul, valójában a kecskeméti kereskedő akkor csikarta ki tőle, amikor éppen lázasan feküdt otthon, még 1848. júniusában, és ezért bármit megtett volna, csak már békén hagyják. Továbbá számos tanút is felsorakoztatott (sokat nem kutatott utánuk: mindegyik az ő szolgálatában állt), akik egyrészt tanúsították, hogy a szalonnát már akkor is dézsmálták Markus kocsisai, mikor azt Csajághyhoz elszállították, másrészt, hogy a szalonna megromlott, mert nem voltak megfelelőek a körülmények, de csak néhány darabról volt szó, és különben is, nem készítettek pontos számítást a mennyiségről, amikor lepakolták őket az alperes udvarán.

Pajor szolgabíró végül újra csak Markus javára ítélt, nem találván meggyőzőnek sem a lázas állapotra való hivatkozást, sem a tanúk vallomásait. A tőkepenzen és a kamatokon túl még 77 pengő forintos perköltséget is az elmarasztalt vállaira rakott.

A hálátlan

A jegyzőkönyvekből is kiderül, hogy esetenként életjáradékot is betábláztattak, és az mint egyfajta adósság működött, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy nem kellett a pénzt visszafizetni, már csak azért sem, mert sok esetben valamiért fizettek az életjáradékkal. Idősebb Aichmayer József pesti polgár azért fordult a bírósághoz 1845. januárjában, mert fia, az ifjabb Aichmayer és neje egy idő óta már nem fizették a számára évente járó 600 pengő forintot.¹² Az esküdt meg is látogatta a hálátlan fiatalokat, akiket végül sikerült meggyőzni, hogy ha nem is 600-t, de legalább 320 pengő forintot (negyedévenként 80-t) fizessenek az idősebb Aichmayernek, de azért hozzátették, hogy egyrészt eddig is csupán jószívűségből adták az apanázst, másrészt kifejezték afeletti fájdalmukat, hogy, amint az eljáró esküdt írta, „folyamodó id. Aichmayer mellőzve a szülők s gyermekek között fen állani kellő gyengédséget, és szeretetet, kérésével nem hozzájok [a fiatalokhoz – S.Sz.], hanem

¹¹ Sajnos ezen ügy anyaga elázott, így a papírokon nem minden olvasható, bizonyos részek hiányoznak.

¹² PML IV. 88. 7. doboz, 2568.

hozzánk járult”. Nyilván nem tudták, hogy idősebb Aichmayer már a beadványában megírta, számos levelet küldött a fiataloknak, akik ezt a „kellő gyengédséget, és szeretet” akkor még – vagyis a bíróság beavatkozása előtt – nem tudták értékelni.

A „hitelbukott”

Csáky Zsigmond gróf vagyoni helyzete és vele a hitelezőinek bizalma az 1830-as évek végére jelentősen megromlott. A feleségére, Vay Euláliára átruházott birtok ugyan még mindig jól jövedelmezett, de a házas felek közti rossz viszony miatt az adósságok egyre csak növekedtek. A magánéleti és pénzügyi problémák végképp válságosra fordultak az asszony szeretője, Pallavicini Roger gróf színrelépésekor (a házaspár végül el is vált és Vay Eulália hozzámment Pallavicinihez). Az egyre nyomasztóbb pénzsűkéből a gróf 1845-ben egy sajátos megoldással próbálkozott meg kitörni: Weinberger Jakab pesti alkusz javaslatára megegyezett gróf Hertelendy Ignáczal, Torontál volt főispánjával, hogy egymás nevére fognak váltókat kibocsátani, és azokat mindkettő a saját szűkebb pátriájában, azaz Torontálban Hertelendy, Pest vármegyében pedig Csáky árulja majd. Ezáltal megkerülhetik a bonitásukat érintő bizalmatlanságot, remélve, hogy a másik rossz híre nem jutott még messzire.¹³ A váltóviszonyba került felek ráadásul vállalták, hogy ha valamelyikük nagyon rosszul járna a másik váltóival (magyarán nem sikerülne eladnia azokat), akkor kárpótolják egymást. A már említett alkuszt, Weinberger Jakabot bízták meg a váltók eladásával, és pár napig jól is ment minden – egészen addig, míg a két váltóviszonyos úgy nem döntött, hogy kihagyják a további üzletekből a közben terhessé váló Weinbergert, aki valószínűleg túl nagy haszonkulccsal dolgozott. Ezért megpróbálták saját úton-módon is eladni néhány váltót, bárhol, ahol lehetőség nyílt rá: Csáky például a saját szállásán, vendéglőben és fürdőben egyaránt. Weinberger persze ezek után mindkét félre megneheztelt, ami nem csoda, lévén minden váltóból, ami az ő kezén ment át, jelentős hasznot tudott lecsípni; áron alul vette át, és magasabb áron adta tovább – ez a közvetítói díj volt az alkuszok elsődleges bevétele. Terjesztetni kezdte, hogy milyen kis csalárdság zajlik a két gróf között. A két érintett közül Hertelendy kapcsolt először: Miske György, Hertelendy ügyvédje pénzt kínált Weinbergernek, 4–600 forintot, ha (nyilvánvalóan hamis) tanúkat szerez Csáky ellen, feltehetően azzal a céllal, hogy egyedül ő, azaz Csáky járjon rosszul. Csákyt végül letartóztatták, de az ügy pontos végét nem ismerem.

A fenti esetekben az adósok igyekeztek ilyen-olyan módon pénzhez jutni, illetve kibújni a fizetés alól. De természetesen számos alkalommal a másik oldal játszott cinkelt kártyákkal, esetünkben például hamis váltókkal, és így próbált pénzt kicsalni olyan emberektől, akik a váltóüzletben nem voltak túlzottan járatosak vagy egyéb okok miatt lehetett őket kihasználni. Milyen lehetőségei lehettek egy creditornak, ha

¹³ PML IV. 88. 7. doboz, 2591.

több pénzt akart kicsikarni a baleknak nézett adóstól? Nézzük meg a másik oldalt, a család hitelezőket.

Az uzsorás

Általában az uzsora meglétét nehéz megfogni, hiszen a szerződésben vigyáztak rá, hogy mindig a törvényes kamatokat tüntessék fel. A bírósági esetekből azért kiderül, hogy akad példa az uzsorára is. Hutiray Sándor 500 pengő forinttal tartozott egy bizonyos Nizsalovszky nevű illetőnek, a tartozás egy havi kamatja 80 forint volt. Panaszkodott is – innen tudunk róla – egy ismerős gyapjúkereskedőnek, Zobel Salamonnak, sőt meg is kérte, hogy kísérje el az aktuális kifizetési találkozóra, ahol a gyapjúkereskedő saját szemével és fülével győződött meg az állítás igazáról, azaz a törvénytelen kamatról.¹⁴ Némi kétséget ébreszt az ügy kapcsán Zobel utolsó hozzászólása, hogy nem tudja pontosan, mennyi is volt a tőkepénz, ami után a kamatokat fizette Hutiray (azaz nem volt biztos benne, hogy tényleg 500 forint, ahogy azt a sértett állította).

Ennél talán egyértelműbb történet Kuhner Illésé. Amikor a Bethlen Krisztina grófnénak 1846-ban adott 1350 forintjának a váltója lejárt, a grófné kijelentette, hogy 950 pengőnél többet nem fizet vissza.¹⁵ Kuhner nem hagyta annyiban a dolgot, követelte a pénzt, mire a grófnő feljelentette és szóbeli per indult a creditor ellen. A nyomozás során kiderült, hogy Kuhner már eleve csak 950 forintos kölcsönt adott a grófnénak, annak ellenére, hogy a váltón 1350 forint szerepelt. Amikor a váltó lejárt, utóbbi összeget akarta megkapni, mivel a „grófné nem veszi figyelembe azon költségeket, melyeket ő sensálokra [alkuszok – S.Sz.] költött, így a csak 950 neki kárt okoz, meg akar fosztani azon csekély nyereségtől, mely a sensálok fizetésein túl részére esnek”. Azaz az alkuszok díját nem csak a váltó megírása után fizette volna ki a debitor, hanem még a hitelezőre eső alkuszi ún. „hajhászi díjat” is neki kellett volna állnia. Sőt hozzáteszi, hogy amikor ilyen nehéz idők járnak és a hitelezők ennyire nehezen jutnak hozzá a pénzükhöz, senki nem várhatja el, hogy csak a törvényes 6%-os kamatot kérjék el. Kuhner egyébként valószínűleg már az elején is számított rá, hogy eljárása ellenállásba fog ütközni, mert a szerződésnél gondot fordított arra, ne legyen senki jelen a váltó aláírásánál, csak a grófné közvetlen rokonai – akik mind pénzzel tartoztak Kuhnernek, így lekötelezettjei voltak, tehát számíthatott rá, hogy nem fognak ellene vallani. Számítása csak részben jött be, mert végül ha a rokonok nem is, de egy ügyvéd és egy jegyző tett Kuhnerre terhelő vallomást. Az ügyből elég egyértelműen kiviláglik, hogy hiába találunk meg egy váltót vagy kötelezőt, egyáltalán nem biztos, hogy az arra ráírt összegek cseréltek gazdát, csak feltételezhetjük, hogy igen – aztán a bírósági periratok kételyt ébresztenek bennünk .

¹⁴ PML IV. 88. 7. doboz, 2640.

¹⁵ PML IV. 88. 7. doboz, 2579.

A zsaroló

Krém János hites ügyvéd úgy próbálta rendszeresen felszórfolni Schulz József rézművesnek nyújtott kölcsönét, hogy a lejáratkor felmondta azt, majd tudván, hogy a rézművesnek újabb hitelre van szüksége a kiegyenlítéshez, adott is neki, de rosszabb feltételekkel.¹⁶ Ennél több sajnós nem derült ki, bár arról beszámolt a tanú, hogy Schulz, aki szállásadója is volt az ügyvédnek, épp azért nem merte felmondani Krém bérletét, mert félt, hogy az majd az adósságon keresztül áll bosszút. A hitelező esetenként tehát az anyagiakon túl más módon is hatást tudott gyakorolni a másik félre, ez pedig a zsarolás. Kézenfekvőnek tűnhet, hogy Schultz keresetelt volna egy másik hitelezőt, mégsem tette. Valószínűleg nem volt sem lehetősége, sem kapcsolata, hogy máshonnan szerezzen hitelt, így nem maradt más hátra, mint továbbra is Krémmel boldogulni, úgy ahogy tud.

A hamisító

Mit lehet kezdeni egy váltóval, ha csalni akarunk vele?¹⁷ Schossberger Zsigmond kereskedőnek 1844-ben volt egy meg nem nevezett közös ügye Khón Márk alkuszszal, és az elszámoláskor derült csak ki, hogy tartozik még 100 pengő forinttal az üzérnek.¹⁸ Farsangkor elfogadott egy üres váltót (vagyis amin szerepelt Schossberger mint elfogadó, de kibocsátót ekkor még nem írtak rá), majd miután még együtt dolgoztak és a pénz ellenértékét leszolgáltatta a kereskedő, cserébe elvárta, hogy visszakapja a váltót – Khón azonban nem adta vissza. Sőt ügyvédet küldött, Stockinger Mártont, hogy a váltót ki kell fizetni, lobogtatta is azt, amin csak az elfogadó (azaz Schossberger) szerepelt, éppen úgy, mint amikor kiállították. A kereskedő nem fizetett, mire az ügyvéd feljelentette a váltótörvényszéknél, de végül az ügyvédet marasztalták el, Schossberger pedig visszakapta a váltót, de: ekkor már szerepelt rajta a kibocsátó Khón Márk neve is. Khón azonban akkoriban már négy hete Badenban tartózkodott, tehát egyértelmű volt a bíróság számára, hogy nem ő írta alá a papírt. A csalás gyanúja miatt beindult a nyomozás, és kiderült, hogy valójában az ügyvéd, Stockinger írta alá, de Khón megbízásából, mivel az a pénz ügyis őt, mármint az ügyvédet illette. A tanúk közül Fürsth Albert, egy éve Pesten lakó üzér még ezt annyival egészítette ki, hogy Stockinger ügyvéd ígért neki 3–400 pengő forintot, ha aláír egy 1600 pengő forintos váltót utólag, mint tanú. Ő persze ezt tisztességes emberként visszautasította, hiszen nem is volt ott a váltó megkötésekor. Schossberger Zsigmond ügyvédje, Miske György az egész ügyről a következőt nyilatkozta: „... átláttam, hogy Kohn Márk kétszer akar aratni ott, hol alig vetett egyszer is, és mivel

¹⁶ PML IV. 88. 7. doboz, 2564.

¹⁷ A váltóhasználat tisztességes módjáról jó összefoglalót ad Kolossváry 1987.

¹⁸ PML IV.88. 7. doboz, 2609.

jól tudom, mikép Pesten emberpióczák is léteznek azon különbséggel, hogy ezek nem vért, hanem per fas et nefas embertelenül és irgalmatlanul pénzt és csak pénzt szopnak. Oly meggyőződéssel és a humanitás iránti szent kötelesség forró érzetétől vezéreltetve léptem fel Schossberger Zsigmondot védelmezendő.”

Stockinger végül megúszta a hamisítást: Schossberger vak bátyjánál elérte, hogy az győzze meg öccsét, egyezzenek meg barátságosan (mármint Stockinger és Schossberger). Így is történt, a váltóról a hamis kibocsátó nevét kivágták és Schossberger visszakapta a papírt.

Legvégül következzen az a próbálkozás, ami az előző módszerek számos elemét tartalmazza, és nyugodtan állítható, hogy ez a legkiforrottabb és legalaposabb mind-egyik közül.

A profi

Aggteleki Bujanovics Sándor¹⁹ egészen szép kilátások elé nézett, amikor édesapja 1835-ben elhalálozott. 300 000 váltó forintos birtokot örökölt, amihez még több kisebb birtok, illetve egy pesti ház is tartozott.²⁰ A problémák a '30-as években kezdődtek, amikor Aradról Pestre költözött és a jegyzőséget odahagyva passzióinak élt: egy új nyelv létrehozásán fáradozott, beletemetkezett az asztronómiába, és ráadásként még az „állatok temperamentumának genealogica deductiójával” való foglalkozásra is jutott ideje, akármit is értett ezen a ténykedésen. 1838-ra Bujanovics János szerint, aki Sándor rokona volt,²¹ teljesen elhatalmasodott rajta az elmebaj, alkalmanként nekitámadt a házmesternőnek és saját szolgálóinak is. Ezért aztán még ebben az évben kezdeményezték a gondnokság alá helyezését, amit 1841-re sikerült is elérni, Bujanovics Vince felügyelete alatt. Ekkorra már nem sok minden maradt meg az örökségből: a vagyon mindössze két aradi szőlőbirtokra meg a pesti házra olvadt. Úgy tűnik, még ez a jelentősen megcsappant vagyon is sokak számára vonzó lehetett, mert 1843-ban megjelent a színen Hainesz Artúr, Baranya vármegye aljegyzője, és Sándor egyik “lucidum intervallumában” (vagyis világos pillanatában) sikerült is aláíratnia vele egy váltót. Majd pár nap múlva egy másikat, aztán újabbat. Hainesz nem csinált mást, mint a Bujanovics Sándor által “acceptált” váltókat valamivel olcsóbban eladta, pontosan úgy, ahogyan az pár évvel később a bankok gyakorlatában lesz általános; leszámította, tehát a váltót lejáratá előtt értékesítette olcsóbban, majd a következő, valamivel nagyobb összegről szólót megint eladta, és ebből a pénzből kiegyenlítette a korábbi váltóra szóló tartozását. Módszere tehát

¹⁹ Aki nem azonos az egy generációval később élt Bujanovics Sándor ellenzéki képviselővel.

²⁰ PML IV.88. 7. doboz, 2577.

²¹ A különböző rokonsági fokok nem derültek ki, bár több Bujanovics is felbukkan a történetben. Sándornak Nagy Iván szerint egy testvére volt, Pál, aki azonban nem kerül elő egy tanúvallomásban sem. Helyette szerepel János, Vince és Eduárd.

a leszámítolás és a piramisjáték egyvelegét jelentette. Néhány kör után elérte, hogy néminemű bizalom alakult ki iránta, illetve Bujanovics váltói iránt a vásárlók között, hiszen mindig kifizette a tartozását. A módszer valóban működött: legelőször 100 pengő forintos váltót adott el 90-ért, majd 200 forintosot, hogy végül 2000 forintos váltóval üzleteljen, amit 1200-ért „számított le” Marczel Istvánnak. Látszólag nagyon sokat engedett a váltó árából, de ne felejtjük el: a papíroknak semmilyen fedezete vagy értéke nem volt. Így minden forint, amit kapott, a saját zsebébe vándorolt, hiszen azokért a váltókért ő egy forintot nem fizetett ki. A váltók ráadásul nem voltak szabályosak, hiszen Bujanovics ekkor már gondnokság alatt állt, és így nem minősült váltóképesnek.²² Hainesz még kicsiben játszott, de hamarosan, épp amikor ki akart volna szállni, és hazautazva újra folytatni aljegyzői karrierjét, megjelentek a profik is a színen. Weinberger Jakab, régi ismerősünk a Csáky-féle ügyből, előbb Hainesz barátságát nyerte el, lebeszélve a kis stílű csalót a hazatérésről, illetve rábeszélve arra, hogy mutassa be őt Bujanovicsnak. Ez meg is történt, és Weinberger Hainesz segítségével annyira belopta magát az “ész és vagyonbukott” bizalmába, hogy az több váltót is aláírt neki, összesen 32 000 pengő forint értékben. A váltókat aztán ugyanúgy értékesítették, tehát jóval áron alul, ahogyan azt Hainesz is tette. A módszere tehát Weinbergernek sem volt más, csak épp jóval nagyobb tételekben játszott, illetve ő a hatásosabb meggyőzés végett be is tábláztatta a váltókat. Vélhetően nem azért, hogy a pénzt egyszer kifizesse Bujanovics, hiszen ha valaki, akkor Weinberger is tisztában volt vele, hogy mit jelent a zárgondnokság. Sokkal inkább a leendő vevők megnyugtatása végett csinálhatta, akik a betáblázás biztosította jogi előny miatt könnyebben köthettek üzletet. Nem is maradtak a váltók sokáig a Weinberger-Hainesz párosnál, legalább 14 000 forintot kaptak érte egy Herczl nevű illetőtől. Hainesz egyébiránt megjárta a társulást, mert Weinberger őt is becsapta, a könnyen szerzett összegnek csak egy kis részét fizette ki neki, ráadásul aláíratott vele egy nyugtát, hogy az egészet ő, mármint Hainesz kapta meg.

A könnyű préda újabb ragadozókat vonzott, és 1844-ben Reichenberger Salamon alkusz is beszállt a zsákmányszerzésbe. Ekkor már minden részletre odafigyeltek: újabb három váltót írtattak alá a teljesen gyanútlan Bujanoviccsal, de azokat visszadátumozták, 1840-re. Vagyis arra az időpontra, amikor Bujanovics Sándor vagyona még nem volt zárgondnokság alatt, továbbá még nem született elmebetegségéről hivatalos orvosi szakvélemény. Arra is ügyeltek, hogy a váltókon gondosan feltüntessék a kamatfizetések pontos dátumait, mintha az eltelt években ténylegesen fizették volna azokat, majd ezeket a papírokat is betábláztatták; vagyis az egész ügyletet igyekeztek a lehető legteltesebb mértékben legálisnak feltüntetni. Cserébe adtak Bujanovicsnak „két pakli cigarót”, a váltókat pedig azon melegében tovább is adták Herzog Moses Löblnek.

²² Ezt egyébként már az 1792: XVII. tc. is szabályozta.

Bujanovics ezek után becsődölt, és a csódtömegből követelést tudott felmutatni Herzberg Karolina és Herczog Moses Löbl is. Weinberger most is színre lépett: üzent Herczognak, hogy ha látni akar valamit a követeléséből, akkor fizesse ki neki 400 pengő forintos tartozását. Ha fizet, megkapja a csódból, ami neki jár, ha nem, akkor kismemizi, mert „hatalmamban áll Herczog M.L. követelését tanúkkal bizonyítani vagy megsemmisíteni” (vagyis akár hamis tanúkat is képes felsorakoztatni; magyarul megzsarolta Herczogot). Herczog visszautasította, mire Weinberger közölte vele, hogy akkor elveszíti követelését. Egy tanúvallomásból az is kiderül, hogy valójában nem csak Herczogot, hanem Herzberget is hasonlóképpen megzsarolta, de hasonló lett az eredmény is: Herzberg sem engedett. Gyanúba keveredett a csőd perügyelője, a már a Schossberger-ügy kapcsán megismert, akkor a becsület lovagjaként és emberbarátként feltűnt Miske György is; a vallomások szerint Weinberger őt használta kapcsolattartónak a két megzsarolt fél felé, illetve úgy tűnt, hogy ő is tudott az egész csalásról. Az ügyvéd természetesen mindent tagadott.

Nehéz konklúziót levonni, talán csak azt, hogy a csalás nem függ a társadalmi csoporttól, osztálytól vagy rétegtől, sem az etnikai vagy vallási hovatartozástól. De persze a céloom nem az volt, hogy valamiféle ehhez hasonló, kissé banális törvényszerűséget állapítsak meg, sokkal inkább a korabeli, hitellel kapcsolatos lehetőségek egy sajátos oldalát akartam bemutatni. A csalás is egy választási lehetőség; ha úgy vélik, az egyenes úton kívül van másik, ami jóval gyorsabb vagy eredményesebb, akkor azon próbálkoznak. Az intézményi és szabályozási keretek lehetőséget adtak arra, hogy kiskapukat keressenek, és biztos, hogy sokan meg is találták azokat. Ebben a tanulmányban nyilván azokról volt szó, akiknek ez nem sikerült; hiszen ők váltak láthatóvá.

A mikrotörténelemben hangsúlyos a racionális cselekvésre való törekvés.²³ Ez a törekvés a fenti esetekben felülírta az erkölcsi normákat. De a kezdetben racionálisnak tetsző tisztességtelen megoldások végül nem hozták meg a várt eredményt – a bírósági eljárást és elítélést, illetve büntetést nehéz lenne értelmes célnak tekinteni, vagyis a racionális végül irracionálissá vált.

²³ Lásd például Levi 2001. 39–40.

FORRÁSOK

Pest Megyei Levéltár (PML)

IV. 3. i. Megyei Törvényhatóságok. Pest-Pilis-Solt Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Be- és kitáblázási iratok.

IV.88 Megyei Törvényhatóságok. Szóbeli perek levéltári gyűjteménye. A Pest megyei főszolgabíró Pajor Titusz perei. 1843–1848.

IRODALOM

Grendi, Edoardo 1977: Micro-analisi e storia sociale. *Quaderni Storici* (12.) 506–520.

Kolossváry Ádám 1987: *Hogyan váltózzunk?* A Magyar Kereskedelmi Kamara és az Országos Kereskedelmi és Hitelbank Rt. által szervezett „A váltó reneszánsza” című tanfolyam alkalmából készül tanulmány. Budapest.

Levi, Giovanni 2001: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest.

Revel, Jacques 2001: Történelem földközélebről. In: Giovanni Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, 5–35.

Szijártó István 2003: A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 494–513.

Polgárok vagy politikusok?*

Az erdélyi városok országgyűlési képvisellete a kiegyezés után

A kiegyezés után a magyar választási törvényt nem terjesztették ki Erdélyre, itt – elsősorban a nemzetiségi viszonyokra való tekintettel – meghagyták az 1848-es erdélyi törvényt (1848:II. tc.), amely magasabb cenzust írt elő. Ezzel együtt megmaradt a választókerületek óriási aránytalansága, többek között az erdélyi „rotten borough”-kal, az egykori taxás helyekkel,¹ amelyek még a fejedelemség korából diétai képvisellettal rendelkeztek. Itt is érvényesítették ugyanis az elvet, akárcsak a „régijogon” választók esetében, hogy az egyszer megszerzett jogot nem veszíthetik el. Erdély 75 képviselői helyéből tehát 23-at a városok adtak,² és mivel ezek voltak a legkönnyebben megszerezhető mandátumok egész Magyarországon, kezdetektől fogva megindult értük a versengés. Ezek között voltak olyan teljesen eljelentéktelenedett és csekély népességű helységek, mint Illyefalva alig több mint ezer lakossal (de Csíkszereda lakossága sem érte el ekkor még a másfél ezer főt), amelyet később a kormánypárt „jutalomként” osztogatott. Hogy csak egy példával érzékeltessem a különbségeket: amíg 1869-ben Csíkszékben a két kerületben 6 ezer, illetve 7 ezer választó volt, addig Csíkszeredán 223, a két képviselőt választó Erzsébetvároson 231, az egykori kiváltságait továbbörökítő Illyefalván pedig 247.³ A városi kerületekben átlag 651 szavazó volt (Kolozsvár és Marosvásárhely nélkül 516), de a városiak

* „This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0040”

¹ Erdélyben a fejedelemség korában alakult ki ez a sajátos kategória, a taxás helyek többsége azonban megrekedt a fejlődésben, népességük csekély, gazdaságuk fejletlen volt. Sok vita zajlott státuszukról, de a kiegyezés után önálló választókerületek maradtak. Pál 2003: 16.

² 1848-ban a magyar országgyűlés kezdetben 69 helyet tartott fenn Erdély számára, mert a képviselők a két örmény városról, Szamosújvárról és Erzsébetvárosról megfeledeztek. A tévedést a törvény vitája során korrigálták, így az 1848:VII. tc. alapján – a Királyföld kivételével – a szabad királyi városok (Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Szamosújvár és Erzsébetváros) 2–2, a többi (13) kiváltságos hely pedig 1–1 képviselőt küldhetett a magyar országgyűlésre. Az egykori taxás helyek a következők voltak: Abrudbánya, Hátszeg, Kolozs, Szék, Vajdahunyad, Vizakna, a Székelyföldön pedig: Bereck, Csíkszereda, Illyefalva, Kézdivásárhely, Oláhfalva, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely.

³ A városi kerületek választóinak száma 1869-ben a következőképp alakult: Kolozsvár 2214, Marosvásárhely 1256, Gyulafehérvár 719, Szamosújvár 516, Erzsébetváros 231; Abrudbánya 783, Bereck 480, Csíkszereda 223, Hátszeg 298, Illyefalva 247, Kézdivásárhely 650, Kolozs 612, Oláhfalva 626, Sepsiszentgyörgy 544, Szék 725, Székelyudvarhely 723, Vajdahunyad 276, Vizakna 603.

1869-ben az átlagnál magasabb arányban vettek részt a választáson: az erdélyi átlag 53,6%, míg a városi szavazókerületekben 62%-os volt a részvétel.⁴

Írásomban azt vizsgálom, hogy mennyiben alakult át az erdélyi városok képviselete a kiegyezés nyomán a dualizmus korának első két parlamenti választása (1869 és 1872) során. Kik voltak a városi képviselők és hogy kerültek az illető választókerületekbe? A másik kérdéskör, amelyre választ kerestem: milyen kérdések merültek fel a kiegyezés körül az erdélyi városok képviselete kapcsán; mennyiben képviselték ezek a képviselők ténylegesen az adott város társadalmát; illetve hogyan látták a kortársak a változást, a „polgári elem” háttérbe szorulását.

Amikor városi választókerületekről beszélünk, akkor tulajdonképpen csak a vármegyék területén fekvő és a székelyföldi városokat értjük rajta, mert a Királyföldön ekkor még érvényben volt a szász autonómia. Itt a székek és vidékek, illetve a városok szervesen összekapcsolódtak úgy közigazgatási és bíraskodási szempontból, mint a választások tekintetében, azaz egy választókerületet alkottak még akkor is, ha több képviselőt küldtek az országgyűlésre. A továbbiakban tehát csak az ún. „magyar” és „székely” városokról lesz szó.⁵

Ami a „magyar” városokat illeti, Kolozsvár és Marosvásárhely külön kategóriát képezett, nem csak egykori szabad királyi városi rangjuk folytán, hanem mert Nagyszében és Brassó mellett Erdély legjelentősebb városai voltak.⁶ Kolozsvár a kiegyezéssel, illetve az unióval veszítette el fővárosi rangját, de továbbra is Erdély – legalábbis Erdély középső és északi részének – természetes központja és az erdélyi magyarok kulturális központja maradt; Marosvásárhely pedig a 19. századra felzárkózott a legfontosabb erdélyi városok szűk csoportjához és minden szempontból ígéretesen fejlődött a dualizmus idején. Mindkét városban jelentős számú értelmiségi élt, és a hagyományos polgárság mellett – ha kis számban is – fokozatosan megjelent az új típusú vállalkozói réteg is.⁷ Erdély fejedelemségkori fővárosa, Gyulafehérvár, bár lakosságszáma alapján még mindig a jelentékenyebb városok közé tartozott és egykori szabad királyi városi rangja miatt két képviselőt küldhetett az országgyűlésre, már rég hanyatlásnak indult. Külön színfoltot képezett a két örmények által alapított szabad királyi város, Szamosújvár és Erzsébetváros, amelyek ekkor még szintén két-két képviselőt küldtek a parlamentbe;⁸ itt még ha „idegeneket” is választottak

⁴ Bojthor 1869.

⁵ Bár 1848-ban eltörölték a három politikai nemzet rendszerét, az 1876. évi közigazgatási reformig ennek bizonyos maradványai továbbéltek. „Székely” városon tehát a Székelyföldön, „magyar” városon pedig az erdélyi vármegyék területén fekvő várost értek, függetlenül a lakosság etnikai összetételétől, bár az erdélyi városok nagy részének lakossága ekkor túlnyomórészt magyar volt.

⁶ Lásd Sonkoly 2001. 138–139. Sonkoly ide sorolja még Besztercét is.

⁷ A virilisek között később – főleg Kolozsváron – kiemelkedően magas az értelmiség aránya, de Marosvásárhelyen jelentős számban voltak köztük iparosok, vállalkozók és kereskedők is. László 2010. 30–41.

⁸ Mindkettő már rég túl volt virágkorán, különösen Erzsébetváros, amely a 19. század eleje óta folyamatosan hanyatlott.

meg, de ezek szintén örmény származásúak voltak. Az egykori taxás helyek többsége pusztán csak az egykori kiváltság alapján képezett önálló választókerületet – Oláh-falu még város sem volt, de kiváltságos településként a taxás helyek között szerepelt – míg például a sokkal jelentékenyebb város, Torda vagy Szászrégen nem rendelkezett képviseleti joggal.⁹

A városok képviseletének kérdése

Az 1848:II. törvénycikk alapján az 1848–49-es szabadságharc leverését követően először 1865–66-ban tartottak ismét választásokat. Ekkor a városokat érintően is felszínre került a törvény több gyenge pontja, illetve egyes paragrafusokat illetően értelmezési viták alakultak ki. A városok képviselők kapcsán több probléma is felmerült, például hogy ki is minősül választónak. Abrudbányán az képezte vita tárgyát, hogy a bányamunkások „conventionatus cselédnek” tekinthetők-e vagy sem. A bizottság végül úgy döntött, hogy nem, tehát ha megfelelő minősítéssel rendelkeznek, akkor szavazati joggal bírhatnak. Vizaknán szintén arról folyt a vita, hogy kiket lehet városi polgároknak tekinteni: „csak az 1848 előtt élt polgárokat, vagy azoknak maradékait is”. A központi választmány elnöke kifejtette: a polgárok gyermekei „atyjok jogaiba születvén”, nem zárhatják ki őket a választásokból. Érvelését azonban csak csekély többséggel (11:9 aránnyal) fogadta el a választási bizottság. A kérdésnek ráadásul nemzetiségi éle is volt, magyarok és románok között már korábban is voltak konfliktusok. Nem csoda, hogy végül is nem sikerült meghatározni, 1848 előtt kik is bírtak polgári jogokkal. A katonákat azonban mindenképpen kizárták a választásokból.¹⁰ Széken a városi jegyző személye kapcsán bontakozott ki vita, akit mint „szülői hatalom alatt levőt” kihagytak az összeírásból, mivel a központi választmány szerint sem önálló gazdaságot, sem üzletet nem folytat és nem fizet adót. „A székely nemesi

⁹ Az 1848–1876 közti időszakban a közigazgatási átszervezések nyomán a városok jogállása többször változott. A kiegyezés után még a régi állapotok maradtak érvényben, az 1870:XLII. tc. (88. §-a) is az erdélyi taxás helyeket, valamint Szászrégent és Fogarast a szabad királyi városokkal együtt önálló törvényhatóságként ismerte el. A helyzetet gyökeresen majd csak az 1876:XX. tc. rendezte át, amelynek nyomán Erdélyben csak Kolozsvár és Marosvásárhely nyertek törvényhatósági jogú városi rangot, a volt taxás helyek egy része rendezett tanácsú várossá alakult, más része (például Illyefalva, Oláhfalú) községgé minősült vissza. Végül az 1877:X. tc. nyomán az egykori taxás helyek egy részének megszűnt önálló választókerületi státusza: Csíkszereda Csík megyével egyesült, Vajdahunyad és Hátszeg Hunyad megyével, Illyefalva Háromszék megyével, Kolozs pedig Kolozs megyével; igaz a fent említett helységek választókerületi székhelyek maradtak. Erdélyben az újrászabályozás nyomán Kolozsvár és Marosvásárhely mellett Nagyszében és Brassó szintén 2–2 képviselőt küldhetett a parlamentbe, míg Gyulafehérvár Szamosújvár, Erzsébetváros, valamint Abrudbánya (Verespatakkal), Bereck, Kézdivásárhely, Oláhfalú, Sepsiszentgyörgy, Szék, Székelyudvarhely, Vizakna 1–1 képviselőt. *Magyar törvénytár*. <http://www.1000ev.hu>

¹⁰ Ruszoly 1999: 425.

jog pedig magán polgári jogot senkinek nem adhat” – szögezték le.¹¹ Végül azonban a jegyző fellebbezésére mégis választónak nyilvánították.

Az átmeneti állapotokat jól jelzi az illyefalvi eset is. Illyefalván ugyanis – akárcsak például Sepsiszentgyörgyön – 1848 előtt egyazon helység keretében külön „várost” és külön „falut” találunk. Ez az érdekes jelenség a városlakó nemesek jelenlétéhez köthető, a nemesek itt ugyanis nem csak a városi törvényhatóság alól vonták ki magukat, hanem külön „faluba” szerveződtek. Ez térben nem különült el a várostól, pusztán a lakosok jogállása határozta meg, hogy ki a „városi” és ki a „falusi”. Az összeírásokban külön jelent meg a két közösség: az előbbi jelentette a városi törvényhatóság alatt álló lakosságot, míg az utóbbi a szék joghatósága alatt álló nemeseket és jobbágyaikat. A házak vegyesen álltak, besorolásukat a tulajdonos státusa határozta meg, tehát a „város” és „falu” pusztán jogi fikció volt. Nem tudjuk pontosan, mikor jött létre ez a szétválás, de a 17. század óta a forrásokban már így szerepelt, és nyilvánvaló, hogy gyökerét a város–nemes ellentétben kereshetjük.¹² Ilyen előzmények után nem csoda tehát, ha a „falu–város” ellentét az 1866. évi választás kapcsán is felmerült. Többen panaszt tettek ugyanis Székely Gergely sepsiszéki királybíró ellen, aki Illyefalván szavazott és jelöltként is fellépett. A panaszosok szerint addig a városon csak a „polgári osztály” vett részt a követválasztáson, a többi lakos Háromszék törvényhatósága alá tartozott. A választmány azonban a törvényre hivatkozva a nemeseket sem törölte a városi listáról.¹³

A törvény által előírt 300 forint értékű ház- és földbirtokot több helyen nehezen megbecsülhetőnek tartották, ezért különböző más megoldásokhoz folyamodtak. Abrudbányán például a 75 ezüstkrajcár adóval megrótt ingatlanokat tekintették megfelelő minősítésnek.¹⁴ Gyulafehérváron már az 50 ezüstkrajcár adót is elfogadták, illetve a földbirtok utáni 150 forint tiszta jövedelmet.¹⁵ Kolozsváron az a kérdés merült fel, hogy a városon kell-e bírni 300 forint értékű házzal, illetve a 100 forint biztos jövedelem alapját képező földbirtokkal vagy tőkével, de végül úgy döntöttek, hogy figyelembe vesznek minden birtokot, illetve jövedelmet.¹⁶ Székelyudvarhelyen éppen ellenkezőleg: úgy értelmezték a törvényt, hogy a városon lakó széki hivatalnokok ne kerüljenek bele a választói jegyzékbe.¹⁷ Erzsébetvároson szintén azért utasítottak el egy helybeli „polgárfit”, mert a városban nem fizetett adót.¹⁸

Az izraeliták szavazati joga több városban szintén problémát okozott. Kolozsváron nem zárták ki őket a választásból az 1848:II. törvénycikk szellemére, illetve az

¹¹ Ruszoly 1999: 431.

¹² Pál 2003: 97–98.

¹³ Ruszoly 1999: 452.

¹⁴ Ruszoly 1999: 423.

¹⁵ Ruszoly 1999: 424.

¹⁶ Ruszoly 1999: 442.

¹⁷ Ruszoly 1999: 460.

¹⁸ Ruszoly 1999: 443.

azóta eltelt időben alkalmazott gyakorlatra hivatkozva.¹⁹ Brassóban ugyancsak úgy vélték, hogy a „korszellem” és a nemzetiségi egyenjogúság elve alapján is szavazati jog járna nekik, de attól tartva, nehogy emiatt érvénytelenítsék a választást, a Főkormányzékától kértek erre nézve külön utasítást.²⁰

A kiegyezés nyomán újra napirendre került Erdélyben is a polgárság országgyűlési képviseletének kérdése. A neves publicista, Kőváry László vetette fel, hogy a városokban az arisztokrácia kiszorítja a polgári elemet, amelyik így a törvényhozás fórumán nem lesz kellőképpen képviselve. A vita kiindulópontját az képezte, hogy Kolozsváron 1867 májusában gr. Esterházy Kálmán Kolozs megyei főispánt – aki 1865-ben Fogaras város képviselője volt az utolsó erdélyi országgyűlésen – választották meg Hajós János főkormányzékai titkárral szemben, aki a polgárság nevében lépett fel. A *Korunk* című lap a következőképpen vázolta a pártviszonyokat: „Egyik párt, mely minden eddig szokásos pórától menten a városi polgárság kebeléből akart egy kellő értelmi képességgel és készütséggel bíró, feddhetetlen jellemű, a városok, s jelesen városunk viszonyaival és a közigazgatással gyakorlatilag ismeretes követet választani [...] polgárpártnak nevezte el magát.”²¹ Az ellentábor, az „aristocratico-democratico” párt – legalábbis a retorika szintjén – független követet iparkodott választani, mivel szerintük a közhivatal összeférhetetlen a képviselettel. Az érvelés szépséghibája az volt, hogy tulajdonképpen egyik jelölt sem volt független: az egyik a vármegye főispánjaként, a másik a Főkormányzék hivatalnokaként függött a kormánytól. Mindkét jelölt a Deák-párt színeiben indult, tehát ahogy a szerkesztő kommentálta: nem politikai pártok küzdöttek egymással, „innen merült fel azon sajnos jelenség, hogy a részvételre kaszt-izgatásokat s vallásos érdekeket kellett elővenni”. Nézete szerint: „Egy hivatalnok követté választása annyi, mint az országgyűlésen egy szavazat teljes megsemmisítése”, azaz egy független polgár helyére „szavazógépet” ültetnek be. Ráadásul „szegénységi bizonyítványt” állítanak ki magukról, hogy az erdélyi magyarságnak nincsenek „független, képes emberei”.²² Lehet „népszerűtlen és vállalat szívesen foglalkozó” gróf is képviselő, de nem helyes, ha a városok képviseletét magukhoz ragadják, „s a polgár elemet, s úgy az ipart és kereskedelmet a képviseletből” kirekesztik. Rossz precedens, hogy Kolozsvár mindkét képviselője gróf (a másik gr. Mikó Imre közlekedésügyi miniszter volt), mert ha a példát a többi városok is követik, „a képviselőház egyik alkotó részétől megfosztatik”.²³

Kőváry szerint Magyarország hátramaradásának egyik oka éppen abban rejlik, hogy a „városi elem” részt vett ugyan az országgyűlésen, de nem szavazhatott, ezzel szemben Erdélyben a városok kedvezőbb helyzetben voltak. Az unió nyomán el kell

¹⁹ Ruszoly 1999: 442.

²⁰ Ruszoly 1999: 463.

²¹ A kolozsvári követválasztás. *Korunk* 1867. máj. 22. (60. sz.)

²² A szerkesztő (Kőváry László) a fenti cikkhez fűzött kommentárja. *Korunk* 1867. máj. 22.

²³ *Korunk* 1867. máj. 22.

tehát küldeniük képviselőiket Pestre is, ahol a rengeteg teendő vár rájuk; „hogyan képzelheti azt a polgári elem, [...] hogy más százával jól lakik” – tette fel Kőváry a szónoki kérdést. „De csupa erdélyi szempontból véve fel az ügyet, most midőn az unió még keresztülvive nincs, amidőn félni lehet, hogy az erdélyi városok a megyéknek feláldoztatnak, amidőn a polgári elemű szász és román nemzet a nem ignorálható differenciák kiegyenlítésére csak úgy láthat garantiát, ha a képviselőházban mást is lát, mint régi kiváltságost – szabadjon kérdenünk, vajon azáltal, hogy azon láncszemet, mely a szászt és románt a földbirtokossággal összeköti, magunk megsemmisítjük: vajon nem nehezítjük-e a kiegyenlítést, nem dolgozunk-e az unió ellen.”²⁴ Kőváry a városi autonómia kapcsán is visszatért a problémára: „miután az erdélyi városok saját képviseltetésüket nolens volens átadták olyaknak, kik a városi elemhez magokat nem számítják, vajon képviselve vagyunk-e mi a képviselőházban”, és ha igen – tette fel a kérdést: el tudják-e érni a többség ellenében a városi autonómia fenntartását?²⁵ A városi képviselőlet gyengülését illető aggályait beigazolni látszottak az elkövetkező választások.

Városi képviselők az 1869. és 1872. évi választásokon

A kiegyezés utáni első választásnak nagy tétje volt mind a kormánypárt, mind az ellenzék számára. Amíg azonban 1869-ben a szűken vett Magyarországon a választás az ellenzék előretörését hozta, addig Erdélyben másképp alakult a helyzet: a Deák-párt teljes sikert aratott. Az okok között megemlíthetjük a románok passzivitásba vonulását az unió következtében, illetve az erdélyi magyarok – részben a kormánypárt iránti hálóján, részben a nemzetiségektől való félelmén alapuló – politikai irányultságát, de az eredmény alakulását befolyásolta a választások „kézi vezérlése” is Péchy Manó, az 1867 tavaszán kinevezett királyi biztos részéről. A Deák-párt sikeres szereplése egyúttal a választások idejére felértékelte Erdélyt a kormány szemében, főleg ami a máshol kiesett kormánypárti jelöltek mandátumhoz juttatását illette.²⁶

Míg a korábbi időszakban a városok általában saját polgáraik sorából választották képviselőiket – bár a környékbeli arisztokraták fellépése már a reformkorban megkezdődött –, addig a kiegyezés után nagyon hamar többségében olyanokat választottak meg, akiknek semmilyen lokális kötődésük nem volt (köztük nagy számban magyarországiakat). Így lett képviselő Illyefalván a későbbiekben Jókai vagy Mikszáth. Egyelőre azonban ez a folyamat még a kezdeteknél tartott.

1848–49-ben a kolozsvári, majd a pesti országgyűlésen még majdnem kivétel nélkül helyi emberek képviselték a városokat. Mindössze két idegen bontotta meg a sort: br. Kemény Dénes belügyminisztériumi államtitkár, az erdélyi reformkori

²⁴ *Korunk* 1867. máj. 22.

²⁵ K. L. (Kőváry László): A városok rendezése. IV. *Korunk* 1867. júl. 14. (83. sz.)

²⁶ A jelenségről bővebben Pál 2010b.

liberális ellenzék vezéralakja, aki a pesti országgyűlésen Gyulafehérvárt képviselte, Petrichevich-Horváth Dániel pedig Csíkszeredát. Utóbbit annak ellenére igazolta a képviselőház, hogy megválasztása ellen a városi tanács petícióban tiltakozott. A tanács új választást rendelt el, amelyből Eröss Elek városi főjegyző került ki győztesen, így Debrecenben már ő képviselte a várost.²⁷

Az 1865. évi utolsó kolozsvári és az 1866-os pesti országgyűlésre kiírt választások is még a régi mederben zajlottak, túlnyomórészt helyi jelöltek álltak egymással szembe. Némelykor a jelöltek felekezete, máskor társadalmi állása játszott szerepet a választásnál, de általában a helyi elit köréből kerültek ki a jelöltek, illetve néhány helyen, főleg a kisebb városokban környékbeli arisztokraták is felléptek. Így a kolozsvári országgyűlésen a városi képviselők között 6 arisztokratát találunk: Kolozsvár, Gyulafehérvár, Sepsiszentgyörgy és Szék egyik képviselője, illetve Fogaras mindkét követe főnemes volt. Tulajdonképpen ők készítették elő a terepet az idegenek későbbi nagyrányú beáramlásának.

Az 1869. évi választásokon több, a kormány által „kiközvetített” jelölt jelent meg Erdélyben. A kormány számára fontos emberek, illetve a magyarországi és erdélyi szerencselovagok számára az igazi paradicsomot a már említett „rotten borough”-k jelentették. Ezek közül a legtekintélyesebb az egykori fejedelmi székhely Gyulafehérvár volt, amely egykori szabad királyi városi rangja miatt két képviselőt küldhetett a parlamentbe. 1869-ben még két erdélyi, br. Kemény Gábor és Török Dániel polgármester képviselte a várost. Utóbbit azonban kinevezték városi főispánnak, a megüresedett mandátumot pedig 1871-ben időközi választáson Szilágyi Dezső későbbi igazságügyminiszter (akkor még elnöki titkár) szerezte meg. Szilágyi ezt aztán mint „régí kerületét” 1872-ben is megtartotta. Az 1869–1872-es parlamenti ciklusban még négy másik erdélyi kisvárosnak lett magyarországi képviselője: Abrudbányán Bittó István, a későbbi igazságügyminiszter, illetve miniszterelnök, Kolozson Kerkapoly Károly honvédelmi államtitkár, később pénzügyminiszter, Széken Éber Nándor,²⁸ Vizaknán pedig Korizmics László, az OMGE alelnöke. Bittót és Kerkapolyt egyhangúlag választották meg, Éber Nándornak volt ugyan ellenjelöltje, de nagy fölényrel győzött. Érdekében a helyi Deák-párt minden követ megmozgatott. Jól jelzi a kombinációkat egy magánlevél, amelyben Torma Károly Belső-Szolnok megyei főispánt tudósították a kilátásokról: „Sikerült oda hatnom (amennyire számítani lehet), hogy Eber [sic] Nándort Szék városiak képviselőnek megválasszák, nem tudom, ösmered-e? igen derék, ügyes ember, a napokba jön be, én is ki fogok véle menni Szamosújvárra és onnan Székre; egyfelől mint Andrásí [sic] igen bizodalmas embere a belhelyzetről is, mint a *Times* correspondense a külviszonyokról is mindig jól van informálva. Szamosújvárra érkezésünket meg fogom neked telegrafirozni;

²⁷ Pálmány 2002: 239–240.

²⁸ A kalandos sorsú Éber, a *Times* tudósítója Andrásy Gyula bizalmas emberei közé tartozott. Többek között az Angol-Magyar Bank egyik alapítója volt.

igen örülnék, ha Salival átrándulhatnátok akkorra. Salinak mondd, hogy ez bizonyosan befolyásos képviselő lesz, és egy mostani tanálkozás az elnökségre szavazat.”²⁹ „Sali”, akit a levél emleget Gajzágó Salamon, Torma Károly főispán egyik legközelebbi barátja, ekkor Szamosújvár képviselőjeként a képviselőház alelnöke volt, 1869-ben a katolikus kongresszus világi elnöke lett, következő évben pedig az újonnan felállított Állami Számvevőszék elnökévé nevezték ki.

Kerkapoly érdekében a helyi jelöltet visszalépésre bírták. Az illetőnek, aki korábban a város képviselője volt, a visszalépésért cserében Kerkapoly megígérte, hogy átengedi képviselői tiszteletdíját. A már pénzügyminiszter Kerkapolynak később kellemetlensége támadt az ügyből, mivel az illető, aki állítólag az összeg egy részét nem kapta meg, a királyi biztost bombázta panaszaiával.³⁰ Korizmics a képviselőségeről lemondott vizaknai királybíró, Szócs Sándor helyett jelöltette magát és jutott be időközi választáson. Érdékében a belügyminiszter írt Péchy Manó erdélyi királyi biztosnak anyagi támogatást is ígérve.³¹ Az 1869–72 közti ciklusban az erdélyi választókerületekben kilenc nem erdélyi képviselőt választottak meg, és ebből öten a „rotten borough”-kat képviselték.

De az erdélyiek közül sem mind a városi polgárok sorából kerültek ki. Bereckben gr. Kálnoky Pál számított a Deák-párt „hivatalos” jelöltjének, vele szemben azonban fellépett a helybeli Fejér Károly egyesbíró. A polgár, aki Fejért javasolta, figyelmeztette a választó közönséget, „hogy az atyáinkról lemaradt és idáig épségben megtartott követküldési jogát ne alkalmazza idegen követ megválasztásra, hanem csakis bennszülőltre.”³² Ennek ellenére Kálnoky fölényesen nyerte a választást.

Sajátos csoportot képeznek az örmény származású képviselők. Erzsébetváros egyik képviselője 1869-ben Patrubány Gergely orvos, egyetemi magántanár lett, az országos oltóintézet igazgatója. Patrubány Erzsébetvároson született nemességet kapott örmény családban, de miután 1856-ban a pesti egyetemen orvosdoktori diplomát szerzett, többé nem tért vissza szülővárosába, hanem Pesten tevékenykedett.³³ A már említett Gajzágó Salamon szintén csak részben kötődött Szamosújvárhoz.³⁴ Gajzágó már Magyarországon született, apja szintén szamosújvári örmény nemesi családból származott. Az ifjú Gajzágó Pozsonyban végzett jogot, majd részt

²⁹ Br. Huszár Károly Torma Károlyhoz, 1869. márc. 2. OSZK Levelestár.

³⁰ MOL F 271, 1869/68. A belügyminiszter 1869 decemberében tudósította a királyi biztost, hogy Kerkapoly már küldött Pethének 500 forintot, így tehát összesen már 950 forintot kapott. Pethe viszont 1300 forintot követelt, miután „nagylelkűen” eltekintett a lakbértámogatástól. MOL F 271, 1870/1.

³¹ A belügyminiszter bizalmas levele Péchy Manó királyi biztosnak, 1869. dec. 14. MOL F 271, 1869/70.

³² MOL K 2 Képviselőház, Választási jegyzőkönyvek II. 34. Bereck, 1869. márc. 30.

³³ Az életrajzokra lásd Szinyei 1891–1914. <http://mek.niif.hu/03600/03630/index.phtml>; Nagy 1857–1865. I–XIII; Kempelen 1911–1931. I–X; Gudenus 1990–1999. I–V; *Magyar nemzetiségi zsebkönyv* 1888. I–II; Sturm 1887–1892. Lásd még: Toth 1973.

³⁴ A szamosújvári 1869. évi választásra lásd ifj. Bertényi 2007. A kiegyezés után itt a városi elit egy befolyásos csoportjának, az ún. „patika-pártnak” évtizedekig sikerült a saját jelöltjeit juttatnia a parlamentbe.

vett a szabadságharcban. Csak miután 1853-ban feleségül vette br. Thoroczky János özvegyét, a szintén tekintélyes erdélyi nemesi birtokos családból származó Macskássy Katalint, és telepedett meg felesége birtokán, Szamosújvár mellett. Belső-Szolnok megye 1861-ben főjegyzőnek választotta meg, a kiegyezés után a vármegye főbírája³⁵ lett. Az 1865. évi kolozsvári és 1866-tól a pesti országgyűlésen is Szamosújvárt képviselte. Dósa Elek, a képviselőház erdélyi alelnökének halála után ő töltötte be ezt a funkciót. 1868-ban a zárszámadási bizottság elnökének választották a parlamentben, ennek nyomán 1870-ben az újonnan felállított állami számvevőszék elnökévé nevezték ki. Szamosújvárhoz tehát meglehetősen lazán kötődött, így főképp örmény származása „kvalifikálta” a képviselőségre. A másik két örmény képviselő némileg szorosabb viszonyban állt az illető településekkel: Dániel Márton Erzsébetvároson született, Bécsben a műegyetemen tanult, hazatérve a csíkszéki Baláni Szénbánya Társaság igazgatói tisztét töltötte be. 1869-ben szülővárosa képviselőnek választotta meg, és az 1892–96-os ciklus kivételével egészen 1901-ig ült a parlamentben.³⁶

Simay Gergely esetében már egyértelmű a kötődés, ő a régi típusú városi képviselő prototípusának is tekinthető. A Simayak gazdag kereskedőkként még a 18. század közepén szereztek nemességet. Simay Gergely Szamosújváron született, a jogvégzett ifjú 1847-ben a város aljegyző lett. Apja az esküdt közönség, azaz a külső tanács élén állt mint főszónok, tehát a polgárság hangadójának számított. Apósa Novák Márton főbíró volt, így nem csoda, hogy 1848-ban őt választották a város egyik képviselőjévé a pesti országgyűlésre.³⁷ A választás botrányos körülmények között zajlott, de a nyilvánvaló visszaélések és csalások ellenére igazolták mandátumát.³⁸ Az országgyűlést Debrecenbe és Szegedre is követte, ezért a szabadságharc leverése után Kolozsváron haditörvényszék elé állították. 1861–62 között Szamosújvár polgármestere volt, 1863-ban képviselőnek választották a szebeni tartománygyűlésre; később a kolozsvári 1865. évi országgyűlésen, illetve 1866–1871 között és az 1875–78 parlamenti ciklus alatt is képviselte a várost. A kiegyezés után 1867-től ismét polgármester lett, 1871-től pedig az újonnan felállított szamosújvári törvényszék elnökévé nevezték ki. Simay az örmény katolikus egyházmegye főgondnoka és az *Arménia* című folyóirat munkatársa is volt.³⁹ Miután Simay törvényszéki elnök lett, az összeférhetlenség miatt le kellett mondania mandátumáról. A helyette megválasztott szamosújvári születésű Molnár Antal városi levéltáros és hírlapíró úgyszintén szorosan kötődött a városhoz.

A többi „tősgyökeres” erdélyi közül sem mind képviselték a városi társadalmat. Ha végigtekintünk a városi képviselők listáján, akkor a 23 képviselő közül az emlí-

³⁵ Az erdélyi vármegyékben a főispán után a legjelentősebb funkció volt.

³⁶ Közben Kis- és Nagy-Küküllő vármegyék tanfelügyelőjévé is kinevezték.

³⁷ Pálmány 2002: 768–769.

³⁸ Lásd erről bővebben: Pál 2010b: 237–247.

³⁹ Szongott 1901. III: 142–143.

tett öt magyarországi mellett 1869-ben még öt másik „idegent” találunk; Bereckben, Hátszegen és Vajdahunyadon, illetve Kolozsváron és Gyulafehérváron az egyik mandátumot ugyanis arisztokrata vagy környékbeli dzsentri nyerte el.⁴⁰ Legtöbbnek nem sok köze volt az illető városhoz, de találunk köztük olyanokat is, mint Mikó Imre, aki szorosan kötődött Kolozsvárhoz, ahol lakott, és amelynek fejlesztéséért – főképp a korábbi időszakban – sokat tett. Kolozsvár másik képviselője dr. Szabó József orvos, a helybeli Orvos-sebészeti Tanintézet professzora volt.⁴¹

A városi képviselőknek tehát kevesebb mint fele (11) került ki hagyományos módon a városi elit tagjaiból. Ilyenek voltak Török Dániel gyulafehérvári és Császár Bálint sepsiszentgyörgyi képviselők, mindkettő városi tanácsos, majd főbíró, illetve polgármester. Császár 44 évig állt városa élén, alakját Mikszáth Kálmán is megörökítette.⁴² Szócs Sándor ugyancsak szorosan kötődött városához, Vizakna királybírája (polgármestere) volt, de a belső villongások miatt lemondott mandátumáról. Lemondása kisebbfajta vihart kavart a kormánypárt köreiben. A belügyminiszter azonnal értesítette Péchy Manó királyi biztost a lemondási szándékról: „A lemondást illetőleg mindenek előtt az jó kérdés alá, vajon az új választás alkalmával képes lesz-e a Deákpárt Vizaknán biztos kilátással többséget alkotni, vagy nem félhető-e, hogy az állomás új választás esetére a románok győzelmének esnék áldozatul.”⁴³ Ekkor került szóba Korizmics neve mint lehetséges utód. Szócsöt polgármesterként később is a város élén találjuk.

Benkő József Illyefalva főjegyzője, majd főbírája volt, képviselőként szintén nem töltötte ki a mandátumát, mert bíróvá nevezték ki. Lemondása nyomán az 1872 februárjában tartott pótválasztáson az utána következő polgármestert, Gál Istvánt választották meg. Igaz, előtte Lázár Miklós városi főispán, amikor felterjesztette a jelölt személyét Péchy Manó királyi biztosnak, nem mulasztott el érdeklődni, hogy Péchynek, illetve Lónyay miniszterelnöknek „magasabb politikai szempontból” nem lesz-e észrevétele ellene.⁴⁴

A kézdívásárhelyi születésű Pap Lajos életútja kezdetben más irányt vett. Apja cs. kir. őrnagy volt, fia követte őt a katonai pályán: a második székely határőrezrednél volt kadét, majd az első román határőrezrednél hadnagy. A szabadságharcban őrnagyi rangban szolgált, 1849 nyarán Bem tábornok vezérkari főnökeként részt vett többek között a segesvári csatában és ezredessé nevezték ki. A szabadságharc

⁴⁰ Az említett képviselők: Bereckben gr. Kálnoky Pál, Hátszegen Barcsay Kálmán, Vajdahunyadon Benedikty Albert, Kolozsváron gr. Mikó Imre, Gyulafehérváron br. Kemény Gábor.

⁴¹ Szabó már 1848-ban cikket írt az *Erdélyi Híradó*ban, amelyben síkra szállt a kolozsvári egyetemért, és még megérhette, hogy az 1872-ben megalapított egyetemen tanítható.

⁴² Mikszáth a „Nagyságos Katángy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete...” című írásában róla mintázta Király Jánosnak, a képzeletbeli Szentandrás nevű székely kisváros mindenható polgármesterének alakját.

⁴³ MOL F 270, 1869/70.

⁴⁴ MOL F 270, 1871/2012.

leverése után halálra ítélték, majd az ítéletet 14 évi várfogságra változtatták. Szabadulása után 1857-től szülővárosában élt. Egy ideig a későbbi Kolozs, majd Küküllő vármegyei főispán, gr. Béldi Ferenc fiai mellett nevelősködött. Távollétében választották meg az utolsó kolozsvári országgyűlésre, majd 1866-tól 1878-ig Kézdivásárhelyt képviselte a pesti parlamentben.⁴⁵

A képviselőség egyeseknek ugródeszkat jelentett, mint ahogy azt néhány példán láthattuk. Különösen az első időszakban, a kiegyezés nyomán nyílt lehetőség szép karrier befutására, amikor az újonnan szervezett minisztériumokba és hivatalokba erdélyieket is ki kellett nevezni. Így lett Gecző János csíkszeredai képviselőből osztálytitkár az igazságügy-minisztériumban, Török Dániel gyulafehérvári polgármestertől és képviselőből városi főispán. Patrubány Gergely erzsébetvárosi képviselő 1870-ben az országos közegészségügyi tanács tagja lett, 1873-ban pedig Budapest tiszti főorvosa. A már említett Gajzágó pedig az Állami Számvevőszék elnöke.

Hogy mennyiben és milyen hatékonyan képviselték a városi képviselők ténylegesen a városokat és a polgárságot? Erre nem könnyű választ adni, ráadásul igen nagy különbségek vannak az egyes képviselők között, annyi azonban alaposabb vizsgálat nélkül is látszik, hogy hatékony érdekképviseletről – ha egyáltalán volt erre igény – nem beszélhetünk. Ezt az az elvi változás is nehezítette, hogy a rendi országgyűléssel szemben, ahol a követek az illető várost vagy vármegyét képviselték, utasítást kaptak és vissza is hívhatták őket, 1848 után elvileg a nemzet egészét képviselték.⁴⁶ A különbségeket néhány példa is jól mutatja: Gecző János csíkszeredai képviselő alig szerepelt az 1869–72-es ciklus során, és amikor igen, akkor sem városi ügyekben szólalt fel, hanem az erdélyi arányosítási és tagosítási ügyek kapcsán. A városában kiskirályként viselkedő Császár Bálint szintén alig nyitotta ki száját a parlamentben, ha nem számítjuk, hogy 1869 májusában a Fogaras vidéki választási botrány kapcsán interpellálta a belügyminisztert. Patrubány Gergely erzsébetvárosi képviselő ezzel szemben igen aktív volt, igaz, általában közoktatási, közegészségügyi kérdésekhez szólt hozzá, de városa érdekében interpellációt is intézett a kormány tagjaihoz, illetve több kérvényt nyújtott be az Erzsébetvárost érintő vasút és bíróság tárgyában. Pap Lajos kézdivásárhelyi képviselő szintén rendszeresen résztvett az üléseken és a bizottsági munkálatokban, többször felszólalt és interpellált, igaz, legtöbbször az egész Erdélyt vagy a Székelyföldet illető kérdésekben. Kimondottan Kézdivásárhely érdekében ugyancsak a vasút, a törvényszék és a volt székely határőrség épületei kapcsán szólalt fel.

Az 1872. évi választások hasonlóképpen zajlottak, mint 1869-ben, de talán most még nagyobb mértékben mozgósították a helyi közigazgatást a kormány által támogatott jelöltek érdekében, mint korábban. A választási korrupció elharapózását

⁴⁵ Van, akiről egyelőre nem sikerült adatot találni, ilyen Henter Géza oláhfalvi képviselő. Boér János udvarhelyi rendőrfőnök volt, de róla is kevés az adatunk.

⁴⁶ Boros–Szabó 1999: 87–88.

a kortársak – és részben a történetírás is – Lónyay Menyhért miniszterelnökségéhez kötötték, bár – mint láttuk – ez már az 1869. évi választáson megnyilvánult, ha kisebb mértékben is, mint később. A városi választókerületek most is kiemelt szerepet kaptak a kormány „kombinációiban”.⁴⁷

A kormány által „kiközvetített” jelöltek ismét több helyen győztek; így Gyulafehérváron Szilágy Dezső – br. Kemény Gábor, Lónyay fő erdélyi bizalmasa mellett – román nemzetiségi jelöltet győzött le. Széket 1872-ben is megtartotta Éber Nándor, akit most már egyhangúlag választottak meg. Vizaknán viszont Korizmicznak meg kellett küzdenie a balközép színeiben induló gr. Nemes Jánossal, akit viszonylag szoros küzdelemben győzött le.⁴⁸ Különleges eset a Kolozsváron megválasztott Péchy Manó erdélyi királyi biztosé. Ő ugyan Abaúj megyéből került Erdélybe, de öt évi hivataloskodása mégis kötötte valamennyire a városhoz. Úgyszintén sajátos a Szamosújvár egyik mandátumát megszerző Lukács Béláé⁴⁹, a későbbi kereskedelmi miniszteré. A Zalatnán született Lukácsot elsősorban örmény származása képésítette arra, hogy az „örmény metropolisz” képviselője legyen. A miniszterelnök fiát, Lónyay Bélát a többségében románok által lakott kisvárosban Hátszegen sikerült időközi választáson 1873-ban bejuttatni a parlamentbe.

A régiak közül megtartotta még a mandátumát Benedikty Albert Vajdahunyadon, Császár Bálint Sepsiszentgyörgyön, gr. Kálnoky Pál Bereckben, br. Kemény Gábor Gyulafehérváron, Molnár Antal Szamosújváron, Pap Lajos Kézdivásárhelyen és Patrubány Gergely Erzsébetvároson. Tulajdonképpen a két baloldali marosvásárhelyi képviselő, Lázár Ádám és br. Orbán Balázs is már korábban győzött időszaki választáson, most tehát „ismételtek”, bebiztosítva helyüket a parlamentben. Ha a *Székelyföld leírása* nyomán híressé vált Orbán Balázs nem, Lázár Ádám viszont szorosan kötődött a városhoz: apja gimnáziumi tanár, majd a város főbírája volt, ő pedig ügyvédként tevékenyen részt vett szülővárosa közügyeiben. Szembetűnő különben – a kormánypárt által befektett energia és pénz ellenére –, hogy az erdélyi városokban ezúttal megerősödött az ellenzék, öt mandátumot sikerült szerezniük.

Az új képviselők közül Zeyk Károly sem volt igazán új, csak korábban nem Kolozsról került a parlamentbe. A belügyminisztériumi államtitkár az erdélyi magyar politikai elit egyik legbefolyásosabb tagja volt, ráadásul a birtokos nemességnek abból a szűk csoportjából származott, amely Erdélyben szoros összeköttetésben állt az arisztokráciával.

⁴⁷ Lásd Pál 2010b.

⁴⁸ Korizmic később is megtartotta kerületét, és 1886-ig maradt a város képviselője.

⁴⁹ Lukács Béla apja, Simon erzsébetvárosi származású gazdag bányatulajdonos volt Zalatnán, de a családot 1848. október 23-án a román felkelők lemészárolták. Lukács az iskoláit Gyulafehérváron végezte, utána Pestre került. Munkatársa volt a Hazánk, majd a Hon című lapoknak. Dolgozott az állami számvevőszéknél, majd a pénzügyminisztériumban Kerkapoly Károly mellett. A számvevőszék elnökének, a szintén örmény származású Gajzágó Salomonnak lányát vette feleségül.

Helyi kötődésű új képviselők mindössze öten voltak: Keresztes István Csík-szeredán, Csiky István Erzsébetvároson, Gidófalvi Albert Illyefalván, Hajós János Kolozsváron és Kassay Ignác Székelyudvarhelyen. Róluk keveset tudunk; Kassay és Keresztes a balközép pártot képviselte, Kassay később Székelyudvarhely polgármestere lett. Hajós János Kolozsvárt született és a helybeli Unitárius Kollégiumban tanult. 1848-ban ügyvédként beválasztották a kolozsvári képviselőtestületbe és tagja volt a nemzetőrségnek is. 1861-ben főkormányiszéki titkár lett, földtehermentesítési ügyekkel foglalkozott, a Főkormányiszék feloszlása után is osztálytanácsosként a földtehermentesítési alapigazgatóság élén maradt, majd a királyi biztosi hivatal megszűnése után miniszteri tanácsosként Pestre került. Nyugdíjazása után azonban visszaköltözött szülővárosába. 1872-ben némi jóindulattal lehetett rá mint „kolozsvári polgárra” tekinteni, még ha jelölésében kormányhivatala játszotta is a döntő szerepet.

Ha összehasonlítjuk Erdélyben az 1869–72. és az 1872–1875. évi országgyűlés városi mandátumait, akkor azt látjuk, hogy a városokat egyre nagyobb arányban nem helybeli emberek képviselték, hiszen a magyarországiak mellett az erdélyiek nagy részének sem volt kötődése sem az illető városhoz, sem általában a polgársághoz. Ha 1869-ben még enyhe többséget képeztek a helyi kötődéssel rendelkező képviselők, addig 1872-ben már a 23 városi mandátumból 9-et magyarországiak, 5-öt az erdélyi főnemesség és dzsentri tagjai szereztek meg és csak a maradék 9-et töltötték be többé-kevésbé a városhoz kötődő személyek.

A magyarországi jelöltek már 1869–72-es ciklus alatt megjelentek: a 75 erdélyi kerületből kezdetben 3-ban, majd végül – az időközi választásokkal együtt – 9-ben választottak nem erdélyi képviselőt. Az 1872-es választások alkalmával ez a szám 13-ra emelkedett, tehát a kerületek 17,3%-ban nem erdélyi volt a képviselő. A folyamat beindulása nem köthető ugyan Lónyay miniszterelnökségéhez, bár kétségkívül a kormánybefolyásolás mértéke erősödött. Lónyay a választásokat saját politikai klientúrájának építésére használta fel, nem kevés pénzt áldozva erre. Ez a folyamat – mint láthattuk – Erdélyben is jól nyomon követhető. A „gyenge pontok” már 1869-ban körvonalazódtak. A két román vidék – Fogaras és Naszód – mellett a kormányjelöltek és a szerencselovagok kedvelt választókerületeivé nagyon hamar az erdélyi választójoggal rendelkező kisvárosok váltak. A közigazgatási reform és a választójog 1874. évi újabb szabályozása tulajdonképpen érintetlenül hagyta a rendszert.⁵⁰ A választási korrupció egyre nagyobb méretet öltött a dualizmus idején, és ezzel együtt – ha nem is egyenesen arányosan – jelentősen nőtt a magyarországi képviselők száma is. Arányuk különösen a városi választókerületekben volt magas, 20,7% – ezen belül a székelyföldi városokban 22,2%, a „magyar” városokban pedig 25,6%.⁵¹ Ugyanakkor már a kiegyezés után megfigyelhető a városi képviselet teljes

⁵⁰ Lásd Pap 2010.

⁵¹ Ifj. Bertényi 2008. 202–213.

átalakulása: a helyi elit tagjait jórészt kiszorították a „hivatásos politikusok”. A teljes folyamat, illetve a városi érdekképviseletre és érdekérvényesítésre való kihatásainak feltérképezése azonban még további kutatást igényel.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

F 270 Erdélyi Királyi Biztosság. Elnöki iratok

F 271 Erdélyi Királyi Biztosság. Titkos elnöki iratok

K 148 Belügyminisztérium. Elnöki iratok

Magyar Törvénytár. <http://www.1000ev.hu>

Országos Széchényi Könyvtár

Leveléstár. Torma Károly levelezése

Korunk, VII. évf. 1867.

IRODALOM

ifj. Bertényi Iván 2007: Szamosújvári országgyűlési képviselő-választások a dualista korszak elején. In: Óze Sándor – Kovács Bálint (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Piliscsaba, 95–126.

ifj. Bertényi Iván 2008: „Képviselői import” Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója? In: Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XIX. században*. Budapest, 202–213.

Bojthor Endre 1869: *Az 1869. évi április 20-ára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke törvényhatóságok és párt szerint is rendezve*. Pest.

Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel 1999: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest.

Cieger András 1999: A politika forgószínpadán: Lónyay Menyhért útja a politikában (1873–1875). *Századok*, (133.) 3. 463–496.

Cieger András 2008: *Lónyay Menyhért 1822–1884*. Budapest.

Gudenus János József (összeállította): *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–V. Budapest. 1990–1999.

Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I–X. Budapest. 1911–1931.

László Lóránt 2010: Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között. *Erdélyi Múzeum*, (LXXII.) 1–2. 30–41.

Magyar nemzetiségi zsebkönyv. I–II. Budapest, 1888.

Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. Budapest. 1857–1865.

- Pál Judit 2003: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Csíkszereda.
- Pál Judit 2010a: Az identitás változásai: az 1848-as forradalom és a szamosújvári örmények. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 237–247.
- Pál Judit 2010b: „...mind jobban kezd divatba hozatni Erdélybe a királyhágóntúli képviselő jelölti bécsempészés”. Magyarországi képviselők Erdélyben a kiegyezés után. *Történelmi Szemle*, (53.) 4. 571–584.
- Pálmány Béla (szerk.) 2002: *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*. Budapest.
- Pap József 2010: A választójog és a választókerületi beosztás problematikája Erdélyben (1848–1877). *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis*. Nova Series. Tom XXXVII. Sectio Historiae. Eger. Megjelenés alatt.
- Ruszoly József 1999: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868. Budapest. (Jogtörténeti Tár, 2/2.)
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest. <http://mek.niif.hu/03600/03630/index.phtml>
- Sonkoly Gábor 2001: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest.
- Sturm Albert (szerk.): *Új országgyűlési almanach 1887–1892*.
- Szongott Kristóf 1901: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*. III. *A magyar-örmény metropolisz*. Szamosújvárt.
- Toth Adalbert 1973: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München. (Südosteuropäische Arbeiten, 70.).

Geiger Gyula szekszárdi virilista tündöklése és bukása *

Egy Tolnától Budapestig futó életpálya szekszárdi szakaszáról

Geiger Gyula az 1880–1890-es években volt a tolnai megyeszékhely, Szekszárd társadalmi elitjének tagja, virilista, azaz fizetett magas adója alapján gyakorlatilag automatikusan, de legalábbis választás nélkül tagja a megyei közgyűlésnek, illetve a nagyközség képviselőtestületének.¹ Ügyvéd, lapszerkesztő és laptulajdonos. Az 1880 végén indult – sorrendben második – helyi lap, a *Szekszárd Vidéke*, melynek szerkesztőjévé őt választotta a lapindítást elhatározó kör, tovább növelte helyi eliten belüli státuszát, befolyását. A függetlenségi irányultságú *Tolnamegyei Közlöny* szemben az 1880-as években a *haladók táborának*² lapjául szolgáló orgánumban élén álló Geiger pozíciója stabilnak, mi több biztatónak tűnt. Mind társadalmi állása, mind fentebb említett foglalkozásai számottevő szereplővé tették a tolnai megyeszékhely mindennapi életében, sőt még arra is lehetőséget biztosítottak, hogy vezető tényezővé válhasson a város társadalmi életében. Az utóbbira azonban nem került sor.

Az 1852. június 30-án a Szekszárdhoz közel fekvő Tolnán született Geiger 1870-es évektől felfelé ívelő pályája 40 éves kora körül megtorpanni látszott: a közélet szintjén ennek egyértelmű megnyilvánulásának tekinthető elbukása az 1892. évi országgyűlési választáson, amikor a szekszárdi választókerület hivatalban lévő képviselőjével, Boda Vilmossal szemben maradt alul (1426–714 arányban). Geiger Gyula megbilient anyagi helyzetét – amely, bár egyes kortársak a sikertelen választás kortesköltéségeivel magyarázták³, több tényező eredménye volt –, illetve megingott társadalmi

* Tanulmányommal nem csupán Bácskai Vera előtt kívánok tisztelni, hanem Glósz József társadalom- és gazdaságtörténész előtt is, aki a Bácskai Professor Asszony előtt tisztelgő 2010. augusztusi közzei konferenciával szinte egy időben töltötte be hatvanadik életévét.

¹ Egyébként Szekszárd rendezett tanácsú várossá történő nyilvánításáig, 1905-ig az az érdekes helyzet alakult ki a két testület vonatkozásában, hogy a nagyközség képviselőtestületébe nehezebb volt virilisként bekerülni, mint a nagyobb presztízsű megyebizottságba. A szekszárdi virilistákra vonatkozóan részletesebben lásd Csekő 2002., Csekő 2003., Csekő 2005a.

² Halálakor, 1918 szeptemberében a Tolnavármegye és a Közérdek a következőképp fogalmazott: „Fényes eszű, kiváló tollú ember volt, aki egy időben nagy szerepet játszott Szekszárd társadalmi életében is. Fiatalabb éveiben vezére volt az itteni »haladók« táborának s élénken szerkesztett lapja, a »Szekszárd Vidéke« sok ideig kedves olvasmánya volt a vármegye közönségének.” *Tolnavármegye és a Közérdek* 1918. szeptember 5. 3. Itt jegyzem meg, hogy a korabeli levéltári, illetve hírlapi forrásokból vett idézeteket a mai helyesírás szabályai szerint, míg a könyvekből, szakmunkákból vett idézeteket betűhíven adom közre.

³ Lásd a Tolnavármegye és a Közérdek előző lánbjegyzetben már hivatkozott nekrológját.

pozícióját az 1890-es évek folyamán már sohasem tudta visszaszerezni, stabilizálni. Társaságbeli presztízse, elismertsége pedig már meg se közelítette az 1880-as évekbeli szintet. Ügyvédként praktizál, komoly ügyeket visz, illetve továbbra is aktív tagja a törvényhatósági bizottságnak, valamint a szekszárdi képviselőtestületnek, mégis egyre gyakrabban küzd pénzügyi problémákkal. Anyagi gondjai az évtized második felére elmélyültek, amit súlyosbított, hogy régi riválisával, Boda Vilmosmal és körével kiéleződő ellentétei 1897-re végletes összetűzésekbe torkollottak, melynek eredményeként Geiger nem csak a kaszinóból szorult ki, de kizárták a polgári olvasókörből, valamint a tisztviselői körből is.

A helyi társasági élet bevett köreiből száműzött Geiger Gyula még további évekig folytatatta erőfeszítéseit a talpon maradásáért, küzdelmeit valós és vélt ellenfeleivel szemben, melynek során lapja, a *Szekszárd Vidéke* nemcsak az egyre gyakoribbá váló személyeskedő támadásoknak, hanem a valós társadalmi ellentmondások, visszásságok feltárásának, bemutatásának is teret adott. Vélhetően ez, illetve az az erőit meghaladó ragaszkodás, amellyel lapját az utolsó utáni pillanatig is megjelentette, szintén hozzájárulhatott Geiger Gyula teljes bukásához, anyagi összeomlásához, mely 1901 derekán következett be. Csődeljárás, sikkasztás vádjával büntetőügy, fegyelmi eljárás a kamaránál, csúfos bukás az októberi képviselőválasztáson – sorolhatjuk a kínos ügyek sorát. Az év végén Geiger eltávozott Szekszárról, bukása színhelyéről Budapestre menekült.

Mint látható, Geiger Gyula Szekszárd korabeli életének egyik fontos és érdekes alakja volt, akinek kalandosra, egyúttal viszontagságosra vál(t)ó sors jutott osztályrészül. A lokalitás szempontjain túl Geiger Gyula személye és életútja azonban figyelemre számíthat a társadalomtörténeti érdeklődés felől is, hiszen családi, egzisztenciális és szakmai összeomlásának, valamint az ahhoz vezető útnak a feltárásával egyfajta hiányt is pótolhatunk, a társadalmi súlyvesztés és elszegényedés folyamatára koncentrálna, szemben az általában a felemelkedés történetét taglaló, a sikerekről tudósító családtörténeti, életrajzi tárgyú művekkel. Vagy másképp: „A kutatók többnyire a kiemelkedően sikeres családok életútját követték nyomon, elsősorban a sikerre és nem a kudarcokra összpontosították figyelmüket. A tárgyalás középpontjába a sikeresen szocializált, a polgári életformába beilleszkedő, a társadalmi emelkedésben továbblépő, sikeres utódok kerültek.” – írta Bácskai Vera egy Pestre felköltözött nógrádi iparoscsalád beilleszkedésének nehézségeiről szóló tanulmányának bevezetőjében.⁴ De míg Bácskai 19. század eleji példájában a polgári mentalitás elsajátítása, a korabeli pesti polgári közeghez, annak normáihoz, elvárásaihoz való igazodás okozott problémát a kismemesi (háttérű) család tagjainak, addig az általunk tárgyalt esetben – ha lehetünk ennyire leegyszerűsítők – az előbbi fordítottjáról van szó. Egy mezővárosi iparos család sarjának a megyeszékhely értelmiségi elitjébe, jogász társadalmába történő beilleszkedéséről, annak nehézségeiről, felemásságáról.

⁴ Bácskai 2007a: 597.

Az egymástól jó tíz kilométerre eső két nagyobb népességű mezőváros, Tolna és Szekszárd rivalizálását, meg-megújuló ellentétét vélhetően Geiger számára könyvebb volt meghaladni, mint érdemi társadalmi választóvonalakat átlépni. Geiger Gyula részéről – akinek édesapja, Geiger Flórián építőmester, a mezőváros egyik vagyonos polgára, édesanyja Lang Rozália volt⁵ – jogi pályára lépni, s ifjan beköltözni a vármegye adminisztrációs központjába, két értelemben is közegevártásnak tekinthető. Egyrészt iparos családból lépett az intelligenciába, másrészt a német családi háttérrel és környezetet hátra hagyva került egy alapvetően nemesi-honorációról meghatározottságú közegbe. Feleséget is innét választott magának: Benczelits Ignác törvényszéki bírósági Erzsébet (szül.: Bonyhád, 1859. október 23.) nevű leányát 1878. szeptember 23-án vezette oltár elé.⁶ Házasságkötése, hasonló módon a Bácskai Vera esettanulmányában⁷ szereplő Strázsa fivérek párválasztásaihoz, gyors és sikeres integrálódásáról tanúskodik. Geiger esetében ezt a szakmai előmenetel, illetve a betöltött egyéb társadalmi megbízatások is alátámasztani látszanak. Igaz, a Strázsa fivérek esetében az első látásra sikeres integrálódást további vizsgálatok árnyalják, megkérdőjelezve ezen beilleszkedés mélyebb dimenziókban történő érvényesülését (polgári életmód, mentalitás, morál térnyerése). Geiger Gyula tekintetében ez ugyan más jellegű közegben történt, de hasonlóan gyors integrálódásának korlátai, illetve megbicsaklása szintúgy konstatálható az életrajz részletesebb vizsgálata által. S tegyük hozzá: annál jóval korábbra datálhatóan, mint ami közéleti tevékenysége ismeretében tudható volt.

A Strázsa családtól elütő különbségként azonban Geiger Gyula tekintetében nem egyértelmű a kudarc. Ha a következő nemzedékeket is vizsgálatunk hatókörébe vonjunk, az ő esetében végeredményben sikeres társadalmi mobilitásról beszélhetünk (*lásd. 1. táblázat*).

Sikeres annyiban, hogy az iparos családi háttérrel értelmiségi pályára lépő Geiger Gyula gyermekei szintén értelmiségi foglalkozást, szellemi pályát választottak. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel két leánygyermekről van szó: Valéria és Edit. Edit tanítónőnek tanult, Valéria pedig a legelső női egyetemi hallgatók közé tartozott Magyarországon (egyetemi évei: 1901–1905), majd 1908-tól a Sorbonne kurzusait is hallgatta. Mint Pesten, itt is elsősorban matematikai illetve filozófiai előadásokat látogatott. Ezzel egy időben filozófiai és pszichológiai tárgyú írásai jelentek meg a *Huszedik Század* és a *Nyugat* című folyóiratokban. Egyetemi szerelméhez, Dienes Pál matematikushoz 1905-ben ment férjhez.

⁵ TMÖL, Felekezeti anyakönyv. i., Tolna, római katolikus egyház születési anyakönyve

⁶ Benczelits Erzsébet születésére, valamint Geiger Gyulával történt házasságkötésére vonatkozó adataink forrása. EUL, Főpapi Törvényszék ülésgjegyzőkönyvei 67/1889., illetve Töttös 2003: 7.

⁷ Bácskai 2007a.

1. táblázat: Intergenerációs mobilitás a Geiger család négy nemzedékében
(Geiger Gyula egyenes ági felmenői és leszármazottai körében)

Nemzedé- kek	I.	II.	III.	IV.	
	Geiger Flórián	Geiger Gyula (1852–1918)	Geiger (Dienes) Valéria (1879–1978)	1., Dienes Gedeon (1914–2005)	2., Dienes Zoltán (1916-)
Lakó- és működési hely	Tolna	Szekszárd, Budapest	Budapest, Párizs	Budapest,	Nagy- Britannia, Kanada
Foglalko- zás	építőmester	ügyvéd, lapszerkesztő, laptulajdonos	matematikus, filozófus, mozdulatmű- vész	mozdulat- művész, for- dító, lektor- szerkesztő, művelődés- kutató	matemati- kus

Sokoldalú érdeklődésének köszönhetően Dienes Valéria a hosszú, tartalmas élete során (1879–1978) számos tudományágban és művészeti területen fejtett ki fontos tevékenységet. A szellemi, alkotó életpálya, valamint a sokoldalú, illetve befogadásra nyitott intellektuális lét Dienes Valéria fiaira, Gedeonra és Zoltánra is érvényes, amely nem csak a mobilitási pályán jelentett emelkedést – legalábbis a kvalifikáció, műveltség terén feltétlenül – az apa, nagypapa Geiger Gyulához képest, de földrajzilag is nagymértékben tágította ki a család tagjainak a működési terét. Az élete utolsó másfél évtizedét a fővárosban leélő Geiger Gyulához viszonyítva leányának Budapest már nemcsak egyetemi tanulmányainak színhelye, de húszon-harminc évesen már éveket él Párizsban, a korabeli Európa kulturális-művészeti központjában, számtalan szellemi-tudományos impresszióval gazdagodva (például Bergson, Duncan-házaspár). Dienes Zoltán valódi világpolgárként élte le életét, amelyet például hosszabb olaszországi, illetve ausztráliai tudományos működés is színesített, amint erről memoárjából is meggyőződhetünk.⁸ Dienes Gedeon pedig még a Kádár-korszak évtizedeiben is kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezett, s elismerésre méltó beágyazottsággal a táncművészet nemzetközi szervezeteiben. Az előbbieken röviden felvázoltak ismeretében tűnhet úgy, hogy a Geiger család négy nemzedékére eső töretlen mobilitásában Geiger Gyula szekszárdi életrésze egyfajta kisiklást, mondjuk úgy, „migrációs zsákutcát” képez. Azaz, itteni kudarcában, bukásában a szekszárdi társadalom is – illetve az az elit társadalmi közeg, amely itt őt körülvette – kitüntetett szerepet játszhatott. Végeredményben hasonlóképpen

⁸ Dienes 2001.

értelmezte édesapja „katasztrófa”-ját Dienes Valéria több évtized távlatából visszaemlékezve: „Én nem azért választottam a nyilvánosság előtt inkább a házassági nevet, mert restelltem az apámat, hanem mert jobban szerettem magyar szövegeim fölé magyar névvel írni. (...) Sohasem szégyeltem az apámat, mindig úgy tekintetem, mint érzelmeink és ellenségeink áldozatát, akik Családjáig, Károly nevű testvéréig az ő tönkretételén dolgoztak. Ellenségeket könnyű volt szerezni, mert híres volt a megyében tehetségéről, ügyvédi beszédeiről, helyi lapjáról, a Tolna megyei Közlöny állandó vetélytársáról, és meg vagyok győződve, hogy közügyekben a legnagyobb jóhiszeműséggel cselekedett.”⁹

Mindezek fényében megkockáztatható, hogy adott társadalmi háttérével Geiger Gyula számára Szekszárd helyett szerencsésebb lett volna egy nagyobb lélekszámú ipari-kereskedelmi központba, például az ebben az időben német jellegét még erőteljesen őrző Pest-Budára költöznie, az 1870-es évek elején jogi, ügyvédi pályafutását ott megkezdenie. Már csak azért is, mert az ipari-kereskedelmi profillal, s ennek megfelelő, illetve ehhez közelítő foglalkozási-társadalmi rétegzettséggel Tolna és Szekszárd közül az előbbi rendelkezett. A két város közti ezen különbség a dualizmus második felében is fennállt, de még erőteljesebben érvényesült a 19. század első felében.

Mint Bácskai Vera korabeli városhálózatot vizsgáló kutatásaiból is tudható, Tolna megye a Dunántúlon egyedülálló mezővárosi fejlettséggel, sűrű mezővárosi hálózattal rendelkezett.¹⁰ Tolna valójában nem mint piacközpont volt jelentős, hiszen a sűrű Tolna megyei mezővárosi hálózat e szerepkör elérésének amúgy is erőteljes korlátokat szabott. Helyette a kedvező közlekedés-földrajzi helyzete volt az, amely a települést jelentős forgalmi központtá¹¹ emelte: kikötője bonyolította Dél-Tolna és Észak-Baranya forgalmát. E földrajzi helyzetből következő felhajtóerő a 19. század első felében érvényesült leginkább. Mindezt kitűnően összefoglalja Glósz József tanulmánya, melyben Tolna kapcsán egy, a 19. század első felében intenzíven fejlődő, neki-lendülő mezőgazdasági árutermelés, terménykereskedelem, illetve országos szinten integrálódó piac folyamataiba sikeresen bekapcsolódó mezőváros polgárosodásának lehetőségeit boncolgatja.¹² A termelés-felvásárlás-szállítás-értékesítés folyamatából az ekkortájt 5000 fő körüli lélekszámú Tolna kapcsán Glósz mindenekelőtt a szállítást emeli ki, de arról sem feledkezhetünk el, hogy a föld szűkössége miatt az intenzívebb gazdálkodás felé fordulva, például a század közepén 410 Tolna mezővárosi család

⁹ Szabó 2001: 64–65.

¹⁰ Lásd erre vonatkozóan Bácskai egyik, a Dél-Dunántúl városhálózatát vizsgáló tanulmányát. Bácskai 2007a, különösen 198.

¹¹ Bácskai piacközpontokat, piackörzeteket feldolgozó országos monográfiájában Tolnáról, mint országos, illetve táji kereskedelmet bonyolító forgalmi központról ír. Bácskai 1984: 143.

¹² Glósz 1995.; Glósz Józsefnek a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére összeállított *Vera (nem csak a Városban)* című kötetben megjelent, egyébként Bácskai Professor Asszony által kitűnőnek tartott tanulmánya erőteljesen támaszkodik a *Tolna mezőváros monográfiájában*, 1992-ben megjelent részletesebben adatolt tanulmányára. Glósz 1992.

folytatott dohánytermelést.¹³ A település életében fontos szerepet játszó halászat a 19. század elejéig a vagyonosodásra, családok felemelkedésére is lehetőséget biztosított, ez azonban az 1860-as évekig a Dunán gyorsan szaporodó hajómalmok üzemeltetéséről még inkább elmondható volt (1869-ben harminc volt belőlük). A közlekedés ágaira áttérve: Tolnán a 19. század közepén a hajóslegények, napszámosok száma 500 főre, a hajóvontató munkások száma pedig 200–300 főre tehető, s ehhez jött még a fuvarosok népes serege. A fuvarosok által bonyolított szárazföldi forgalom mértékét jellemző adat, hogy egyedül a tizenegykét kilométerre fekvő Szekszárdnak a Bácskába irányuló, a tolnai kikötőn keresztül realizálódó éves forgalma a század közepén 150 ezer mázsza árut, illetve 80 ezer akó bort tett ki.¹⁴

A hajómalom-tulajdonosok, a Pakshoz vagy Dunaföldvárhoz képest jóval népe-sebb és kiterjedtebb flottával rendelkező tolnai hajótulajdonosok, valamint fuvarosok mellett az ipar, azon belül is a céhes kereteket szétfeszítő, a vállalkozás útjára lépő mesterek¹⁵ – mindenekelőtt az építőipar területéről a kőművesek, ácsok, építőmesterek – voltak azok, akik közül toborozódott az a vállalkozó réteg, amely, amint Glósz fogalmaz: „(...) igazi tőkésnek ugyan nem tekinthető, de mozgékony, sokirányú kereskedelmi, hajózási, bérlői tevékenység jellemezte, amelyet már nem az örökölt mesterség, hanem a várható haszon határozott meg. Jövedelmük jórészt már felmentette őket a fizikai munkavégzés alól, életviszonyaik a szerény jómódban élő nemesség felé közelítették, s értelmiségi pályára lépve, megtették az első lépéseket az úri társadalomba való fokozatos beolvadás felé.”¹⁶

Tehetős tolnai építőmester sarjaként Geiger Gyula is erre az útra lépett, de ügyvédként nem egy kereskedelmi központba, hanem a jelentőségét inkább az adminisztratív, közigazgatási funkcióinak betudó Szekszárdra költözött.¹⁷ Szekszárdon való megtelepülését persze elősegíthette, hogy nővére – Dicenty Gyula kereskedővel 1861-ben kötött házassága jóvoltából –, addigra már integrálódott a megyeszékhely társadalmába, így Geiger Paulina a kiterjedt Dicenty család mellett a tehetsős Traiber és Albanich családokkal, vagy épp a jó nevű kereskedő Ferdinánd családdal került rokonságba.¹⁸ Ennek figyelembevétele mellett is Geiger gyors betagozódásáról kell beszélnünk, sőt azt is nyugodtan kijelenthetjük, hogy egyenesen berobbant

¹³ Glósz 1995: 109.

¹⁴ Glósz 1995: 111–112.

¹⁵ A terménykereskedelemre is inkább ők vállalkoztak. Glósz 1995: 113. A településen a 19. század derekán ekkor több mint 500 iparost tartottak számon, ami a lakosság számarányához képest kétszer akkora értéket jelent, mint például Szekszárd. Glósz 1995: 109.

¹⁶ Glósz 1995: 115.

¹⁷ A vármegye székhelyeként bírt funkciók mellett az 1850-es évektől egyre inkább a polgári állam köz- és szakigazgatási rendszerének, hivatalszervezetének kiépülése vált az elsőszámú városfejlesztő erővé. Lásd Csekő 2005: 106–110.

¹⁸ Az itt említett családok rokoni kapcsolatrendszerére lásd Ruzsa 2005: 274–282.; De a Ruzsa Éva tanulmányában említett rokon családok hölgytagjai több is tárgyalásra kerül a szekszárdi virilista nőkről írt tanulmányomban. vö. Csekő 2003.

a város elitjébe. Még nem volt 30 éves, amikor az 1880-as évek elejére már megalapozott egzisztenciával rendelkezett, családot alapított, és a Benczelits Erzsébettel kötött házasságával nem csak a megyeszékhely jogász társadalmával mélyítette el a kapcsolatát, hanem rokonságba, közeli viszonyba került a Szekszárd korabeli közéletére komoly befolyással rendelkező személyi körrel, Ujfalussy Imrével és társaival. Mindezt mi sem szemlélteti jobban, hogy a helyi „haladók” köre által 1880 végén elindított lap, a Szekszárd Vidéke felelős szerkesztőjévé is őt választották.

Mint látható, Geiger Gyula, Paulina nővéréhez képest, ha vagyoni tekintetben nem is feltétlenül, de rang és presztízs szempontjából minden tekintetben magasabban respektált közegbe került. Hiszen, míg Paulina hasonló társadalmi réteghelyzetű – alapvetően szintén iparos-kereskedő családokról lévén szó – famíliákkal került rokonságba¹⁹, addig Szekszárd Geiger Gyulát befogadó jogász társadalma az 1870-es, 1880-as években még erőteljesen a rendi tradícióknak megfelelően szerveződött: a bírói kar és az ügyvédek döntő többsége nemesek és honorációrok közül került ki. Többben személyükben is közvetlen kapcsolatot képeztek a '48–49 előtti időkkal, így nem csodálkozhatunk azon, ha körükben – amint azt Geiger egy-egy tárcájában is megörökíti – a táblabírák világa is meg-megelevenedett. Elmondhatjuk, hogy a rendi időknek megfelelően, sokuk vármegyei tisztségviselői múlttal, politikai szerepvállalást – többségében liberális oldalon –, és szabadságharcban való részvételt követően léptek csak a jogi pályára, azt is jellemzően az alkotmányos időszak bekövetkeztét követően.²⁰ Geiger Gyula apósa, Benczelits Ignác, és a neje nagybátyja, Ujfalussy Imre életútja is alapvetően ezt a pályát követte.²¹ Házassága révén rokonságba került még Schőner Imre ügyvéddel²² is, aki Ujfalussy Imrével együtt volt vezére az 1870-es években még a képviselőválasztások kimenetelére is döntő befolyással bíró csoportnak.

Láttuk, hogy Geiger Gyula törekvéseit, miszerint egy német mezővárosi iparos-polgár környezetből kiválva, a megyeszékhely alapvetően nemesi-honoráriumi meghatározottságú elitjébe, jogász társadalmába szándékozott bekerülni, betagozódni, siker koronázta. Mi több, ez – házasságának köszönhetően is – igen gyorsan történt, és mint láttuk, a rokoni kapcsolatainak is hála, a befolyásos Ujfalussy-körnek

¹⁹ Geiger Flórián tolnai építőmester leányának házasságát vélhetően a szakmai kapcsolatok is elősegítették, amiképp a kialakuló családi kötelékek a szakmai együttműködés elmélyülésére is hatással lehettek. Lásd Ruzsa 2005: 283–285.

²⁰ E rétegről, hivatalviselésükről: Gaál: 2007.

²¹ A szabadságharc során mindketten az osztrákok őrizetébe kerülnek, a szabadulást követően Ujfalussy Imre ügyvédként praktizál, míg Benczelits 1857-től Bonyhád jegyzője, 1861-ben tamási járási számvevő, amelyről a provizórium kezdetével lemond; újabb alkotmányos időszaktól, 1865-től esküdt, majd szolgabíró, 1872-től törvényszéki bíró. Benczelits életére ld. *Szekszárd Vidéke* 1882. június 29. 2.

²² Schőner Imre, Geiger Gyula felesége, Benczelits Erzsébet nagynénjének, Ujfalussy Juliannának volt a férje. Benczelits Erzsébet és a költő-író Babits Mihálynak az édesanyja, Kelemen Auróra közt a rokonsági fok pedig a következő volt: Benczelits Erzsébet nagybátyjának, Ujfalussy Imrének a neje, Raácz Anna testvére volt Raácz Inocenciának, Kelemen Auróra édesanyjának. Lásd Buda 1996: 24–25., illetve a könyvhöz mellékelt genealógiai táblát.

2. táblázat: Geiger Gyula szekszárdi életrajzának főbb eseményei, csomópontjai és periódusai

1852. jún. 30. -	1870–1880-as évek	1890-es évek	1901
Emelkedés		Kudarok	Bukás
KIVÁLÁS	BELLESZKEDÉS	MARGINALIZÁLÓDÁS	ELLEHETETLENÜLÉS
– sváb iparos család háttér (egy alapvetően német nyelvű közösség: Tolna)	– megyeszékhely jogász társadalmába (élő 48–49-es generációk) – házassága révén is: (Benczelits Erzsébettel, 1878. szept. 23-án, apja Benczelits Ignác törvényszéki bírónak) – a rokonsági kapcsolatok (Ujfalu) által is:	– 1892. január: sikertelen képviselőjelöltség, szabadelvű párti jelöltként Boda Vilmos független-ségi párti jelölttel szemben (1426–714 a szavazatok megoszlása) – 1896-os választások: független-ségi programmal indul a „Sarköz jelöltjeként”, de végül visszalép	– különböző eljárások ellene: 1. büntetőperes eljárás („sikkasztással vádolt ügyvéd”) 2. fegyelmi eljárás az ügyvédi kamaránál 3. csődeljárás – júliusban a Szekszárd Vidéke is megszűnik – okt. 2.: csupán 8 szavazattal harmadik a szekszárdi kerület képviselőválasztásán Évvége: elmenekül Szekszárdról – a fővárosba, Budapestre
De: Gyula testvérei, házasságtörésük révén már Szekszárd felé (sógorai: Dicity József, Dosch Ede)	1. helyi politikai életbe 2. helyi társasági körökbe (pl. kaszinó) 3. Szekszárd Vidéke c. lap szerkesztője, 1880 decemberétől 4. virilista (megye, Szekszárd nagyközség)	– 1897. június: árvereznek nála – 1897 ősze: Boda Vilmos-sal és társai-val szembeni konfliktus elmérgesedik: kiszorítják, kizárják: 1. kaszinóból 2. polgári olvasókörből 3. tiszttviselői körből	
– jogi tanulmányok (jogakadémia)			

is hamar tagjává vált. A következőkben Geiger Gyula további életszakaszának eseményeit – tekintettel a területi korlátokra, illetve arra, hogy ezekről már két nagyobb lélegzetű tanulmányomban részletesebben írtam²³ – a 2. táblázatban foglaltam össze.

Mint bevezető soraimban írtam, felívelő közéleti pályája megtorpanásának nyilvánvaló válása az 1892. évi képviselőválasztás elvesztéséhez köthető. De a végeredményben bukással végződő választás során Geiger részéről tapasztalható kezdeményezőkézség, amint egy évvel korábban a helyi nyilvánosságban történt változásokra adott válasza is eltért a befogadó közegében megszokott magatartásformáktól. Abban ugyanis, hogy az 1890 végén megjelenő új szabadelvű, ráadásul nyíltan kormánypárti helyi lap, a dr. Leopold Kornél szerkesztette Tolnavármegye²⁴ által teremtett kihívásra, Geiger Gyula, az adott esetben kockázatokkal is járó előremenekülést választotta, a személyes lelkiakat mellett a – talán az otthonról hozott – merkantil, vállalkozói mentalitást is felismerhetjük. Így 1891 elején a Szekszárdtól 30 km-re eső Pakson egy helyettes szerkesztőséget hoz létre, amely szándéka szerint nem csak a helyi és a környékbeli hírekkel látja el a Szekszárd Vidékét, hanem egy helyi mutációt, a Paks és Vidéke c. újságot is előállítja.²⁵ Mindenesetre feltétlenül más reakció ez az újonnan kialakult helyzetre, mint a Boda szerkesztette függetlenségi Tolnamegyei Közlönyé, mely gyakorlatilag ugyanazt a támadást ismétli meg az új hírlappal szemben, mint tíz évvel korábban Geiger lapja ellen, melynek vezérfónala a következő: az új lap indítása, a szűk piac miatt, a többi lapot – de az újonnan indulót is – tönk्रे fogja tenni.

Környezetében szokatlan kezdeményezőkézségéről tett tanúbizonyságot az 1892. januári képviselőválasztás alkalmával is, amikor azelőtt választatta képviselőjelöltté a kölesdi választókerületben magát 1891. december 27-én, mielőtt a szabadelvű párt vármegyei végrehajtó bizottsága a jelöltek személyéről tárgyalt volna. Erre végül bő egy héttel később, 1892. január 4-én került sor, ahol Busbach Péter budapesti ügyvédet nevezték meg a kölesdi kerület jelöltjeként, Geiger Gyulának pedig a reménytelenek tűnő szekszárdi kerületet ajánlották fel.²⁶ Bár a párt megyei szabályzatára hivatkozva vitatta ezt a döntést, végül (némi csalódással) elfogadta a szekszárdi kerület jelöltségét. Csalódása érhető, hisz a szekszárdi kerület egyértelműen függetlenségi irányultságú volt²⁷, amit a számára kedvezőnek tűnő tényezők – ti. szekszárdiként, illetve a jelentős részben németek által lakott szülővárosa, Tolna támogatását maga mögött tudva indult – sem kérdőjelezhetek meg. Bár a kormánypárti helyi lap, a Tolnavármegye

²³ Csekő 2009b: 358–359, 365–372, illetve Csekő 2010: 539–554.

²⁴ A Tolnavármegye c. lapról: Tóth én.: 339–341.

²⁵ Minderről részletesebben: Csekő 2010: 547–550.

²⁶ *Szekszárd Vidéke* 1892. január 7. 2., *Tolnavármegye* 1892. január 10. 1–3.

²⁷ Ennek egyoldalúságát nem csak az jelzi, hogy 1878–1910 közt tartott tíz választás és egy pótválasztás kivétel nélkül függetlenségi győzelmet hozott, hanem például az, hogy az egy egyhangú választás mellett hat esetben függetlenségi belharc keretében dőlt el a mandátum sorsa. Gaál 1984: 207; Csekő 2009a: 3–5.

igen nagyarányú vereségként értékelte Geiger 1426–714 arányú alulmaradását, egyáltalán nem mondható, hogy szereplése elmaradt volna a szabadelvű jelöltek korábbi szereplésétől.²⁸ Mi több, annak ismeretében, hogy a szabadelvű párt láthatóan messze nem adta meg a kellő támogatást a számára, s a vármegyei és a szekszárdi elit is igen távolságtartóan viselkedett jelöltségével kapcsolatban, ez az eredmény igen tiszteletreméltónak mondható.²⁹ Az előbb jelzett támogatás hiányát Geiger igazából azzal tudta ellensúlyozni, hogy a korábbi szabadelvű jelöltekhez képest jóval sikeresebben tudta mozgósítani Tolna, Bátaszék és Mőzs német lakosságát.

A szabadelvű politikai és társadalmi elit távolságtartó magatartását később igazolni látszott, hogy Geiger négy évvel később már függetlenségi programmal, a „Sárköz jelöltje”-ként kívánt fellépni.³⁰ E lépését – amelyet már nehéz lenne egyszerűen invenciózusságának betudni – különösképpen Boda Vilmos nehezítette, aki a Sárköz egyik függetlenségi pártra szavazó református népességét szinte országgyűlési mandátuma egyik biztosítékeként tartotta számon. Ugyan Geiger végül a választás előtt visszalépett³¹, Bodával igazán ekkor mérgesedhetett el végzetesen a még az 1870-es évek végéig visszanyúló rossz viszonya.

Boda Vilmosnak és társainak Geiger Gyulával történő 1897. évi háborúskodásának egyik kiváltó okaként egy helyi zsidóellenes kilengés, és annak Geiger általi fellengére állítása szolgált. Ugyanis a Szekszárd Vidéke részletesen beszámolt arról a botrányról, amikor Boda Vilmos és társasága, egy, az ő préházában eltöltött este után a helyi szállóban, vigadós jókedvükben antiszemita nótákat, köztük a hírhedt „zickzene, zackzene”-t énekelték. Tették ezt későbbi bánatukra, mert a közelükben tartózkodó fiatal zsidó iparosok, kereskedők nem hagyták ezt megtorolatlanul, s például Boda társaságából a kötözködő Hauk Károly mészáros mestert alaposan elverték.³² Szinte ezzel egy időben Geiger lapjában ugyancsak megtámadta – hírt adva annak elszabadult lovairól, amelyek az utcán egy koldust is elgázoltak – a függetlenségi párt másik helyi vezetőjét, Adler N. Jánost, firtatva egyúttal vagyonosodásának módját is.³³ Adler válaszcikke, melyben „csodálkozását fejezte ki afelett, hogy a szekszárdi társadalom Geiger Gyulát, viselt dolgai után, még mindig megtűri kebelében.” Geiger Gyulából szintén válaszreakciót váltott ki: ő sajtópert indított Adler ellen a cikkében foglaltak miatt. E sajtóper kapcsán kereste meg a pécsi sajtóügyi bíróság

²⁸ Sőt, mint későbbiekben kiderült, Geiger e választási fellépése volt az utolsó szabadelvű jelöltség a szekszárdi kerületben.

²⁹ E távolságtartást kellőképpen kifejezte a Geigert hivatalos jelölté kijelölő szekszárdi szabadelvű párti kerületi értekezlet lefolyása. *Szekszárd Vidéke* 1892. január 21. 1., *Tolnavármegye* 1892. január 24. 2.

³⁰ *Tolnamegyei Közlöny* 1896. október 25. 1–3.

³¹ *Tolnamegyei Közlöny* 1896. november 1. 2.

³² *Szekszárd Vidéke* 1897. november 6. 1–2.; A verekedő zsidó iparosok, kereskedők, Fischhoff Kálmán, Seiner Sándor, Tauber Izidor és a gépész testvérpár, Müller Albert és Jakab közül az egyik utóbbi vitte a prímet, aki „hatalmas erejű ember” hírében állt. *Szekszárd Vidéke* 1897, október 16. 4.

³³ *Tolnamegyei Közlöny* 1897. október 31. 1.

a szekszárdi kaszinót, hogy az igazolja Geigernek a beadványában szereplő, saját kifogástalan múltjára vonatkozó kitételeit, amely kapcsán többek között húsz éves kaszinói tagságát is felemlítette.

A Geigerrel szembeni kaszinói vizsgálatok – illetve az ezekhez kapcsolódó tisztviselői, valamint polgári olvasóköri eljárások³⁴ – részleteibe nem belemenve³⁵, most csak annak felemlítésére szorítkoznék, hogy Geiger Gyula eljárása, védekezése több tekintetben nem a kisvárosban, többek közt Bodáék által elvárt normák szerint történt: így a kisvárosi ügyvéd kollégák átlagához képest minden bizonnyal csavarosabb, illetve szellemesebb volt védekezése.³⁶ Még Boda Vilmos lapja, a *Tolnamegyei Közlöny* is elismerte, hogy Geiger védbeszéde, fellebbezése egyaránt „ügyesen összerakott szavak” sokasága, illetve „ugyanazon ügyességgel összerakott szavak halmaza” volt, amihez persze a lap hozzáfűzte: „mely jól hangzik, de meg nem győz”.³⁷ Talán még ennél is szokatlanabb volt, illetve megütközést keltett, hogy kitért a párbajok elől. Ugyanis a Boda Vilmos érdekében eljáró Simontsits Elemér vármegyei főjegyző, illetve Kurcz Vilmos árvaszéki elnök indítványára, miszerint a „zick-zackzenés”, zsidónótázós csepetatéről szóló újságcikkében foglaltak miatt kövesse meg Boda Vilmost, Geiger Gyula megtagadta. Miután pedig Simontsits és Kurcz válaszul segédei megnevezésére hívta fel őt, „azt a választ kaptuk, hogy azt nem teszi, mert azoknak is legfeljebb azt mondhatná, amit nekünk is tudtunkra ad, hogy ő hírlapban foglaltakért felelősséget csak sajtóbíróság előtt vállal.” – szól Boda párbajsegédeinek beszámolója.³⁸

Feltétlenül ki kell emelnünk azonban, hogy a párbaj megtagadásával Geiger Gyula csak meggyőződése szerint járt el, hiszen a párbajjal szembeni elvi és célszerűségbeli fenntartásait már évekkorábban írt cikkében is kifejtette. Többek közt arra hivatkozott, hogy „a párbajnál még két más tényező is figyelembe veendő, és pedig először az uralkodó társadalmi felfogás, mely a fegyver elé kergeti azokat, akik a társaság véleményére adnak, és másodsor az ösztön a másik fél elpusztítására, nehogy az okozzon kárt benne”. Azt is megfogalmazta, hogy „Igazságtalan a társadalom, midőn azt kívánja a sértettől, hogy a megsértője fegyvere elé álljon, – mert bárminő az eredménye a párbajnak, a mocsok még mindig rajta van a sértetten, ha csak a sértő

³⁴ A Boda Vilmos elnöksége alatt álló polgári olvasókörből a kör választmányának október 31-ei döntése, a tisztviselői társaskörből pedig ezen kör választmányának november 3-ai határozata alapján zárták ki. *TMÖL, Polg. Olvasókör i. jegyzőkönyve*, illetve *Tolnamegyei Közlöny* 1897. november 7. 4.

³⁵ Ezt egy másik tanulmány tárgyának hagyva meg.

³⁶ Geiger Gyula szónoki képességei, egyúttal stílusa ismert volna Szekszárdon és környékén. Amint a Tolnavármegye az 1896. évi választáskor Szekszárdon elmondott programbeszédje kapcsán megjegyezte: „(...) a nála megszokott szónoki vervevel adta elő politikai hitvallását”. *Tolnavármegye* 1896. október 25. 3.

³⁷ *Tolnamegyei Közlöny* 1897. november 14. 2.; Egyébként Geiger egyrészt alaki kifogásokkal élt a vele szembeni eljárással szemben, másrészt annak személyes jellegére, a mögötte meghúzódo ellenséges elfogultságokra igyekezett rávilágítani.

³⁸ *Tolnamegyei Közlöny* 1897. október 24. 2.

a sértettől bocsánatot nem kér”.³⁹ Mint látható, nyíltan szembement az úri körökben dívó értékrenddel, amit akár az öntudatosan vállalt polgári identitás hangsúlyozásaként is felfoghatunk. Simontsits Elemér vármegyei főjegyző gyökeresen eltérő véleményen volt, a konkrét esetben a következőképpen választva szét jogot és kötelességet: „Geiger ebben az ügyben magát nem mentheti, mivel annak elhatározására, hogy vegyünk e elégtételt vagy nem, elsősorban mindenkor saját magunktól függ, de hogy adjunk e vagy sem, annak elbírálására magunknak jogunk nincs, de az esetben, ha magunkat sértőnek nem tartjuk, alávétjük magunkat a becsületbíróság (aláhúzás az eredetiben) ítéletének.”⁴⁰

A szekszárdi (kaszinói) eliten belül uralkodó normarendszerrel szembeni ellenállása mindenképpen meglepő az 1870-es évek Geiger Gyulájának ismeretében, aki ugyanezen elitbe gyorsan és sikeresen integrálódott. Vagy legalábbis élettörténete, illetve annak nyilvánosság előtt zajló része ezt látszott igazolni. Valójában a személyesebb lét, illetve a befogadó közeg norma- és szabályrendszereivel való egyre gyakoribb ütközések voltak Geiger életének azon szférái, ahol beilleszkedésének fogyatékoságai egyre inkább előkerültek. Amint Bácskai Vera a nógrádi Strázsa család – Geigerhez képest – inverz példáján megállapította: „(...) szertefoszlatták a beilleszkedés, a polgárosulás idilli képét, és tanúsítják, hogy a gazdasági siker, a formális befogadás még korántsem jelentette minden esetben a polgári életforma és morál elsajátítását.”⁴¹

Geiger Gyulának környezetével erőre kapó, majd elmérgesedő konfliktusait azonban nem csak a társadalmi környezet- és rétegváltás, illetve a beilleszkedés „szokásos” nehézségeivel magyarázhatjuk, hiszen mindehhez erősen hozzájárulhattak személyes tulajdonságai, lelkialkata, ebből kifolyó magatartása is. Amely magánéletén is nyomot hagyott: Geiger Gyula 1901. végi, Szekszárdról történt elmenekülése alkalmával már második feleségét hagyta el, Lipovniczky Erzsébetet, akit 1889. október 22-én vett feleségül. Erzsébetet Geiger Gyula ügyvédtársától, dr. Beöthy Károly szekszárdi ügyvédtől szerette el. A házasságok felbontását az unitáriusoknál intézték, amelynek során az unitárius vallást is felvették.⁴² Az Erdélyi Unitárius Levéltárban őrzött főpapi törvényszék ülésjegyzőkönyve szerint dr. Beöthy Károlyt és Lipovniczky Erzsébetet 1889. június 24-én, míg Geiger Gyulát és Benczelits Erzsébetet

³⁹ Szekszárd Vidéke 1893. október 21. 1.

⁴⁰ Simontsits Elemérnek, a kaszinó által felállított vizsgálóbizottság jelentésének tárgyalásakor elhangzott hozzászólása, TMÖL, Szd.Casinó i., Közgyűlési és választmányi jegyzőkönyvek, 1897:49. pont; Boda Vilmos pedig így kommentálta szélesebb nyilvánosság előtt Geiger magatartását: „(...) egyszersmind kijelentem, hogy Geiger Gyula úr azon eljárásának megítélését, hogy mások tisztességét elferdített tények alapján orvul megtámadja, s az egyedül lehetséges, lovagias úton adandó elégtételadás elől kitér, a tisztelt közönségre bízom.” *Tolnamegyei Közlöny* 1897. október 24. 2.

⁴¹ Bácskai 2007b: 599.

⁴² BUE, betérési anyakönyv; Az unitárius válásra, annak a polgári házasság bevezetését megelőző szerepére lásd Nagy Sándor több tanulmányát. Nagy 2007.

1889. szeptember 21-én jóváhagyott bontóítélettel választották el.⁴³ Azaz kettős válásra került sor, ahogy ez Babits Mihály önéletrajzú ihletésű regényében, a Halálfiában is szerepel.⁴⁴ Bár e családi bonyodalmakról, így a kettős válásról a két helyi lapban – így a Geiger-féle Szekszárd Vidékében, illetve a vele ellenséges Tolnamegyei Közlönyben – nem igen olvashatunk, nyilvánvaló, hogy e fejlemények kellőképpen izgalomban tarthatták a kisváros társadalmát.

Azonban Geiger Gyula nem csak válásával ütött sebet a kisváros szokás- és normarendszerén. Így például Kelemen Auróra, a Halálfiához anyagot gyűjtő Babits számára 1921. májusi írt levele⁴⁵ tanúsága szerint, a következő emlékeket őrizte meg róla: így felidézte, hogy adósságba keveredett ifjú jogászként miként ijesztette halálra egy újságokba betetett hírrel szüleit, majdan azt, hogy fiatal férjként színésznőket kocsikáztatott, a feleségének pedig egy neki tetsző asszonyéhoz hasonló ruhákat vásárolt. Mivel Geiger Gyula a Halálfiái egyik központi alakja, Hintáss Gyula megrajzolásához szolgált mintaképül⁴⁶, a Kelemen Auróra levelében említett epizódok is bekerültek a regénybe. Amiként Babits édesanyjának alábbi, Geigerről írt súlyos szavai által adott jellemzés is testet öltött Hintáss regénybeli alakjában: „Mindezeket inkább szóval lehetne el mondanom hisz Geiger Vali édes anyjával igen jó barátságban éltünk sőt Geiger is annyira alkalmazkodó előzékeny fiatal ember volt hogy lépten nyomon le kötelezett bennünket alig lehetett kitérni az ő udvarias készségességének, és mégis menekült tőle minden ismerőse, annyira éreztük, hogy ezen embernek itt lehetlenné kell válnia, tényleg mint teljesen runiált ügyvéd távozott innét”⁴⁷

A Kelemen Auróra, Babits Mihály törvényszéki bíró neje részéről tett megállapításoktól függetlenül is jó bizonyossággal feltételezhetjük, hogy Geiger illékony természet, extrovertált, impulzív lelkialkat lehetett, akinek törekvései, szándékai többször állhatatlanságán szenvedtek csorbát. Személyisége szabadelvűségére is rányomta bélyegét: az embernek az az érzése, hogy nézeteiből, megnyilvánulásai- ból sok esetben nem elsősorban a kiérlelt világnézetből fakadó meggyőződés, mint inkább a szárnyaló képzelet, a külső korlátokkal birkózó mozgékony lelkialkat, illetve a modern életfelfogás tükröződik. Azonban Geiger Gyulát leánya, Valéria láthatóan lelkileg és szellemileg is igen közel érezte magához. Ezt bizonyítja, hogy Dienes Valéria édesapja zilált magánélete, anyagi ellehetetlenülése ellenére – s édesanyja rosszallásával ellenkezve – segített rajta, mikor az 1901 végén Szekszárdról Budapestre

⁴³ EUL, Főpapi Törvényszék ülésjegyzőkönyvei 36/1889 (1889. június 24.) ill. 67/1889. (1889. szeptember 21.). Az elsőfokú, alpapi bontóítéletre 1889. május 16-án és 1889. szeptember 6-án került sor.

⁴⁴ Megromlott kapcsolatuk ellenére, Geiger és Lipovniczky Erzsébet között a válásra csak sok évvel később, 1913-ban került sor. BUE, házassági anyakönyv. A fenti adatokat Nagy Sándor történész-levéltáros bocsátotta rendelkezésemre. Szíves gesztusát ezúton is köszönöm.

⁴⁵ Kelemen Auróra 1921. május 26-án kelt levele Török Sophienak. Közli: Buda 2006. 182–185

⁴⁶ Ezen irodalomtörténeti tényről, ennek irodalmáról, illetve Geiger-Hintáss párhuzamosság újabb, általam felfedezett adalékairól lásd Csekő 2009b.

⁴⁷ Buda 2006: 183.

bujdokolt.⁴⁸ Apját pénzzel támogatta, s egyetemi éveit alatt kapcsolatát is szorosabbra fűzte vele. Így például újra mindennapi életközösségbe kerültek 1903–1904 környékén, amikor a Dienes testvérek (Pál és Lajos) Geiger Gyulánál és élettársánál, a görög Borca Alexandránál laktak kosztos diákként.⁴⁹

Geiger válásának is köszönhetően meggingott anyagi helyzetét, illetve társadalmi pozícióját az 1890-es évek folyamán már sohasem tudta visszaszerezni, stabilizálni. Társaságbeli presztízse, elismertsége pedig már meg se közelítette az 1880-as évekbeli szintet, lapjának súlya is jelentősen csökkent. A társasági elitben lassan peremhelyzetbe kerülő Geiger Gyula az 1890-es évek derekán fokozatosan eltávolodott a hatalmi szabadelvű párttól, míg a fontosabb társadalmi egyesületekből 1897 őszén történt kizárását követően pedig már kifejezetten a szélesebb rétegek felé nyitott, s láthatóan fogékonyabbá vált az ebben az időszakban amúgy is jobban előtérbe kerülő, illetve kieleződő társadalmi egyenlőtlenségek, visszásságok iránt. Természetesen támaszt is igyekezett szerezni az általa „polgárok”-nak titulált földművesség vagyonos rétege, a módosabb parasztgazdák, parasztpolgárok, illetve az iparosság köréből. A Szekszárd Vidékébe, annak a legutolsó éveiben (1900–1901) írt – többek közt a vármegyei törvényhatósági politikát bíráló, vagy épp a megyegyűlés összetételének alakulását nehezményező –, nagyobb lélegzetvételű írásaiban⁵⁰ már megfogalmazódik egy, a közhatalom érdemi gyakorlásából kiszorítottakra, az iparosság mellett elsődlegesen a módos parasztságra támaszkodó megyei párt megszervezésének gondolata, szándéka is, amelyhez rokonítható törekvéseket a megyében valójában csak 5–10 évvel később, a gazdamozgalmak szervezkedésében lehet megfigyelni.⁵¹ A politikai értékrendszerében és gondolkodásában előbb ismertetett változásokkal egy időben Geiger társadalmi környezetében is módosulás következett be. A kaszinóból és más egyesületekből történt kizárása után aktív tagja, mi több választmányi tagja a kispolgárosodó, egyben jelentős részben a magyarosodó német származású iparosréteg által az 1890-es évek elején alapított szekszárdi I-ső magyar asztaltársaságnak.⁵²

Azonban közel harminc évvel azután, hogy Geiger Gyula ifjú jogvégeztként nagy reményekkel a megyeszékhelyre költözött, a valódi reputáció, a megbecsülés ennyi idő eltelte után is még mindig szülővárosában, Tolnán vette körül, így még

⁴⁸ Geiger Gyula budapesti életszakaszáról, válságos éveiről, újrakezdési próbálkozásairól: Csekő 2009b.

⁴⁹ Csekő 2009b: 369–370.; Dienes Valéria naplójegyzeteinek erre vonatkozó részletét lásd Dienes 1993: 145., Dienes Valéria több írása is olvasható édesapja 1903 tavaszán három számot megért irodalmi revüjében, a Magyar Szépirodalmi Lapokban. Egyébként Geiger itt nagyobb lélegzetvételű írásokkal jelentkezett, amelyekben komoly filozófiai, mi több létfilozófiai kérdéseket taglalt. Ezen írásokban, a korszakban modernnek ható gondolatokat fogalmazott meg, amelyek normafeszítő irányba haladva, a korabeli társas együttélés bevett szokásait, szabályait, azok létjogosultságát kérdőjelezi meg. Lásd Csekő 2009b: 381–390.

⁵⁰ Több e tárgyú írásának újraközlését lásd Csekő 2010: 563–583.

⁵¹ Részletesebben: Csekő 2010: 561–562, 576–581.

⁵² *Szekszárd Vidéke* 1901. január 26. 3., február 23. 2. Az első magyar asztaltársaságról lásd Tóth é.n.: 326.

1900 decemberében is. Jellemző, hogy ekkor pedig már csak hónapokkal vagyunk Geiger igazi vesszőfutása – az 1901. év folyamán csődeljárás, fegyelmi eljárás a kamaránál, valamint sikkasztás vádjával büntetőügy – előtt, s a tolnai iparos körben mégis nagymérvű tekintélynek örvend, elismerések sora kíséri jelenlétét. A híres-hírheft szekszárdi ügyvédet, a tolnai építőmester fiát – aki egyik méltatója szerint: „a szabad szónak s az igazság kimondásának valóságos apostola”⁵³ – a fennállásának harmincadik évfordulóját ünneplő tolnai iparos kör házzszentelési ünnepélyére díszvendégnek, ünnepi szónokának hívták meg. A község tisztikara által is megtisztelt ünnep során pedig előbb a kör elnöke, Farkas János javaslatára az egyesület dísztagjává, majd pedig egyik újsütetű tagtársa javaslatára az elkövetkező évi képviselőválasztás függetlenségi jelöltjévé választották meg, illetve kiáltották ki. „Valóban impozáns volt a tolnaiaknak ez a lelkes megnyilatkozása az ő szülöttjük mellett, olyan spontán és olyan igaz szívből jött, hogy nem egy szemben látunk könnyeket megcsillogni, az igaz öröm könnyei voltak azok.” – írta tudósításában a Szekszárd Vidéke, Geiger Gyula lapja.⁵⁴ Bácskai Vera Strázsa családról szóló tanulmányára visszautalva megállapítható, olykor két egymástól tíz kilométerre lévő mezővárost is ugyanúgy egy világ választhat el egymástól⁵⁵, mint például egy nógrádi kis falu és Pest esetében.

FORRÁSOK

Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE)

anyakönyvek

Erdélyi Unitárius Levéltár (EUL)

Főpapi Törvényszék ülésjegyzőkönyvei

Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára (TMÖL)

Felekezeti anyakönyvek másodpéldányainak gyűjteménye (Felek.anyakönyv. i.)

Szekszárdi Casinó iratai (Szd.Casinó i.)

Szekszárdi Polgári Olvasókör iratai (Polg.Olvasókör i.)

⁵³ Szekszárd Vidéke 1900. december 15. 2.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ E két világ közötti különbség egy lényegi aspektusát a gyermek Geiger Valéria következőképpen érzékelt: „Németül – hát az, tudja... hozzátartozott az életemhez, mert a szomszéd város Tolna volt, ott mindenki németül beszélt. Nekem az volt a gyermekkori fogalmam, hogy van Magyarország, az Szekszárd, és van Németország, az Tolna.” Dienes Valéria visszaemlékezéséből az is kiderül, hogy Geiger Gyula leányainak már magyar volt az anyanyelvük: „Tolnán lakott az öregapám, az építész Geiger Flórián, május negyedikén mindig mentiünk a születésnapjára. Így tudtam meg, még az iskola előtt, hogy van német nyelv. Aztán eljártam abba a német iskolába, amely Mayer Arlow Máriáé volt... és megtanultam németül.” Dienes 1978: 27.

Szekszárd Vidéke 1880–1901
Tolnamegyei Közlöny 1879–1901
Tolnavármegye 1890–1901
Tolnavármegye és a Közérdek 1918

Borus Rózsa (szerk.) 1978: *A század nagy tanúi.* (Dienes Valéria-interjú 9–55.)
Buda Attila (szerk., vál. és gond.) 1996: *A Babits család levelezése.* Budapest
Buda Attila (szerk., vál. és gond.) 2006: „A különös emberi háló”. *Ami a Babits család levelezéséből kimaradt.* Budapest
Dienes Zoltán Pál 2001: *Játék az életem. Egy matematikus mágus visszaemlékezései.* Budapest
Dienes Valéria 1993: „most nem korrajzot írok, csak magamat”. Napló-émlékezés. *Orpheus I.* 145–156.
Szabó Ferenc 2001: *Dienes Valéria önmagáról.* Szeged

IRODALOM

Bácskai Vera 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest
Bácskai Vera 2007a: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In: Uo: *Városok és polgárok Magyarországon I–II.*, Budapest, 171–199.
Bácskai Vera 2007b: A beilleszkedés nehézségei. Egy iparoscslád életének viszonyosságai Pesten a 19. század elején. In: Uo: *Városok és polgárok Magyarországon I–II.*, Budapest, 597–604.
Csekő Ernő 2002: A szekszárdi virilisek összetétele 1872–1918 között. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában.* Veszprém, 149–162
Csekő Ernő 2003: Korlátozott előjog. Virilista nők Szekszárd r.t. városban a XX. század első évtizedeiben. In: Láczy Magdolna (szerk.): *Nők és a férfiak..., avagy a nemek története. Rendi társadalom-polgári társadalom 16.*, Nyíregyháza, 198–225.
Csekő Ernő 2005: Virilisták szerepe és jelentősége Szekszárd életében (1905–1914). In: Dobos Gyula (szerk.): *Szekszárd a XX. század első évtizedeiben.* Szekszárd, 79–130.
Csekő Ernő 2009a: *Országgyűlési választások alapján kirajzolódó jellegzetességek, jelentős területi eltérések Tolna megyében (A választói magatartás főbb jellemzői).* Kézirat.
Csekő Ernő 2009b: Geiger Gyula „Magyar Szépirodalmi Lapok”-ja. Egy irodalomtörténeti vonatkozású felfedezésről. Újabb adalékok Babits Mihály Halálfiái című regényének valóság tartalmához. *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XXXI.* 357–394.

- Csekő Ernő 2010: A helyi politikai és társadalmi elit a századvégen Geiger Gyula szekszárdi ügyvéd és lapszerkesztő korabeli írásaiban. *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve XXXII.* 539–586.
- Gaál Zsuzsanna 1984: Országgyűlési képviselőválasztások Tolna megyében. *A Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve XIV.* 157–210.
- Gaál Zsuzsanna 2007: A passzív ellenállás másfél évtizede Tolna megyében. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIX.* 399–408.
- Glósz József 1992: A feudalizmus válsága és a polgári átalakulás időszaka 1790–1867. Glósz József – V. Kápolnás Mária (szerk.): *Tolna mezőváros monográfiája.* Tolna, 249–337.
- Glósz József 1995: Tolna – Egy mezőváros polgárosodásának esélyei a 19. század első felében. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* Debrecen, 107–117.
- Nagy Sándor 2007: Osztrák válások Erdélyben 1868–1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”. *Fons* 3. 359–428.
- Ruzsa Éva 1995: Egy szekszárdi építész. Dicity László. In: Dobos Gyula (szerk.): *Szekszárd a XX. század első évtizedeiben.* Szekszárd, 273–301.
- Tóth Zoltán én.: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). K. Balog János (szerk.): *Szekszárd város történeti monográfiája I.,* Szekszárd, 253–348.
- Tóttós Gábor 2003: *Dienes Valéria. Az első magyar professzornő ifjúkora.* Szekszárd

Egy gyulai polgári háztartás a századfordulón a háztartási naplók tükrében

Túlás nélkül állítható, hogy a Ladics család hagyatéka különleges értéke Gyula városának, s a maga nemében egyedülálló történeti forrása és dokumentuma a vidéki polgárság életének a dualizmus kori és a két világháború közötti Magyarországon. Mit is tartalmaz ez a hagyatéék? Mindenekelőtt a család lakóházát, a Ladics családtagok használati és személyes tárgyait a háztartási eszközöktől a gyönyörű bútorokon keresztül egészen a korabeli ruhákig, valamint a gazdag családi könyvtárat és irattárat.¹

Ez utóbbiban maradt fenn szerencsés módon egy egyedülálló háztartási naplófüzér, melynek fél évszázadon át szinte napi rendszerességgel vezetett feljegyzései betekintést engednek egy vidéki polgári háztartás működésébe. Jelen tanulmányban ezt a háztartást, és közvetve a gyulai módos polgárság hétköznapi és ünnepi életének néhány jellegzetességét kívánjuk bemutatni, előbb a naplók írójának rövid életrajza, majd azok általános jellemzése által.

A naplók írója

A naplók írója, Ladics Lászlóné sz. Kliment Margit 1869. június 14-én látta meg a napvilágot Gyulán² egy helyben megtelepedett osztrák katonatiszti család gyermekeként. Dédapja, Kliment Ferenc Xavér (1776–1853) a császári könnyűlovasság tisztjeként szerzett nemességet a napóleoni háborúk idején. Apja, Kliment Gyula (1836–1906) ulánustisztként szolgált az osztrák hadseregben, majd Csasz Szidóniával (1849–1917) 1868-ban kötött házassága után a hadseregből kilépve Gyulán telepedett le, s a vármegyénél vállalt hivatalt. Hét testvére született: Ferenc, Gabriella, Márta, Olga, Gyula, Adrienne, és Gyula, akik közül azonban csak az első három élte meg a felnőttkort.³

Kliment Margit életéről egyelőre viszonylag keveset tudunk. Bár a múzeum irattárában jelentős anyag kapcsolódik személyéhez (iskolai füzetek, rajzok, levelezés stb.) ezek feldolgozása még várat magára. Gyermek- és ifjúkorával kapcsolatban

¹ A tanulmány kibővített változatát az 1901-es háztartási év adatainak részletes elemzésével ld.: Bódán 2011.

² Születéséről a Gyulai rk. egyházközség anyakönyvi bejegyzésének kivonata: LD 83.798.

³ A Kliment család történetére vonatkozó adatok: Bencsik 2000: 1–2., valamint Kliment Margit testvérének, Mártának a kéziratos feljegyzései, illetve az általa készített családfa. LD 83.839., illetve Ambrus Lajos kézirata a régi gyulai családokról. Ambrus én.

annyi mindenestre elmondható, hogy a kor polgári szokásainak megfelelően széleskörű műveltséget biztosító, alapos oktatásban részesült, még ha ez neméből adódóan nem is jelenthetett felsőbb fokú tanulmányokat és valamely szakma elsajátítását. Megmaradt iskolai füzetei és tankönyvei tanúsága szerint a magyar, számtan, történelem, háztartástan stb. tantárgyak mellett tanult franciául, németül és angolul.⁴ Ennek a négy nyelvnek az ismeretéről és használatáról életének későbbi szakaszaiból is vannak adataink, a levelek mellett mindenekelőtt az olvasmányairól készített feljegyzések maradtak ránk, valamint versek, újságcikkek kéziratos másolatai.⁵ Tehetségesen rajzolt és kézimunkázott, hímzsmintáit több esetben maga tervezte. A múzeum gyűjteményében fiatalkori rajzai mellett többek között számos hímzett zsebkendője és ezek mintáinak tervei is megtalálhatók.⁶

Már elmúlt 23 éves, amikor 1892. december 12-én a gyulai belvárosi római katolikus templomban egybekelt Ladics Lászlóval.⁷ Bencsik János szavaival élve ezzel a frigggyel „Gyula vármegyei székhely két tekintélyes értelmiségi polgárcsaládja egyesült”.⁸ Valóban megállapítható, hogy Kliment Margit egy szép karrier elébe néző, tehetséges, fiatal ügyvédhez kötötte életét Ladics László személyében, akinek családi háttere, gazdasági, társadalmi rangja mintegy biztosítéka volt a nyugodt, békés, előkelő kisvárosi polgári életnek. Közös életüket a Jókai utca 3. szám alatti ún. „kis házban” kezdték meg, ahonnan apósának, Ladics Györgynek az 1906-ban bekövetkezett halála után költöztek át a szemközt álló Jókai utca 5. szám alatti mai „Ladics házba”. Házasságukból öt gyermek született: Klára 1893-ban, Tamás 1895-ben, György 1898-ban, László 1900-ban és Margit 1905-ben.⁹

Feleségként és anyaként elsődleges feladata a háztartás vezetése, a gyermekek nevelése és a nyugodt családi háttér biztosítása volt a kor „konzervatív” nőideáljának megfelelően.¹⁰ A források tanúsága szerint ennek a hagyományos női szerepnek mindenben igyekezett megfelelni. A későbbiekben bemutatandó naplók feljegyzésinek precízisége, vagy éppen az összeállított receptfüzetek gondossága a háztartás vezetésében nagyfokú lelkiismeretességről tanúskodnak.¹¹ Minden jel szerint szerető, gondoskodó anya volt. A szoros anya-gyermek viszonyra a család hagyatékából számos bizonyítékot találunk. Uthalhatunk például a gyermekek első szavairól készített feljegyzések füzetére, a másik oldalról a gyermekek által édesanyjuk számára

⁴ LD 82.294–320.

⁵ LD 82.320–340.

⁶ Rajzaiból több is látható a „Ladics ház” leányszobájában kiállítva, valamint: LD 83.1415. Az említett zsebkendőkből és tervekből néhány példa: LD 2005.338.1.-2005.343.1.

⁷ Házasságkötéséről kivonat az esketési anyakönyvből: LD 83.798.

⁸ Bencsik 2000: 1.

⁹ Bencsik 2000: 2.

¹⁰ A hagyományos női szerepről és ennek értelmezési lehetőségeiről gyulai vonatkozásban bővebben: Héjja 2003.

¹¹ A naplókat ld. alább. A receptfüzetek: LD 82.107–118.

készített rajzokra, vagy felnőttkorukban a hozzá írott leveleikre.¹² Természetesen a család társadalmi rangjának, anyagi helyzetének megfelelően a tényleges háztartási munkák vagy éppen a gyermeknevelés terhei nem közvetlenül órá nehezdedtek, hiszen ezekben cseléd, szobalány, szakácsnő, dada, pesztra segítségére számíthatott.

Mindezekhez a család társadalmi helyzeténél fogva nagy valószínűséggel aktív társasági élet is kapcsolódott, mint azt a részükre érkezett meghívók sokasága is igazolni látszik.¹³ A bálokon, színházi esteken, hangversenyeken való részvétel csakúgy hozzátartozhatott életéhez, mint az utazások, a fürdők látogatása nyaranta. A korszak előkelőbb gyulai asszonyaihoz hasonlóan tagja volt a Gyulai Nőegyletnek, a Békésvármegyei Fehérkereszt Egyesületnek, a Szociális Misszióistársulat Békésgyulai Szervezetének, valamint rendszeresen jótékonykodott, kisebb-nagyobb összegeket adományozva nemes célokra.¹⁴

Férje, Ladics László 61 éves korában 1924. május 24-én váratlanul, hosszabb betegeskedés nélkül elhunyt.¹⁵ A hirtelen haláleset minden szempontból, így az anyagiak tekintetében is komoly megrázkódtatást jelenthetett a hátramaradottnak. Ladics László a magán ügyvédi praxisa mellett magas jövedelmet biztosító állással bírt a Békésmegyei Takarékpénztári Egyesületben, melynek 1903-tól igazgatósági tagja, 1909-től pedig vezérigazgatója volt¹⁶, valamint számos vállalatnak igazgatója vagy igazgatósági tagja.¹⁷ A mindebből származó jövedelmekkel a megözvegyült Kliment Margit és gyermekei a továbbiakban nem számolhattak. A család bevételeit ezek után a csorvási földbirtok, valamint a gyulavári tanya bérleti díja, a meglévő részvényekből származó osztalékok, továbbá a két kisebb, családot nem alapító fiú, György és László fizetése jelentették. Mindezek egy tisztességes polgári életvitelhez a továbbiakban is elégnék bizonyultak, de a világháborút megelőző évek anyagi színvonalát a család már nem érthette el újra. Megözvegyülése okán a családfői szerepkörök egy része is bizonyosan Kliment Margitra hárult az 1924 utáni években. Legalábbis ezt látszik megerősíteni az a tény, hogy ettől az időtől a háztartási naplók elején többször is találunk az adott év bevételeire utaló bejegyzéseket például a csorvási birtokhoz kapcsolódóan.

Özvegységének éveiről, idősebb koráról a jelenlegi kutatások alapján még nem ismerünk részleteket. Életének erről az időszakáról így leginkább unokájának, az

¹² A gyermekszavak feljegyzését tartalmazó füzet: LD. 83.1543. A számára készített gyermekrajzokra példa: LD 83.1539. A hozzá írott levelek nagy része egyelőre leltározatlanul szerepel a múzeum adattárában.

¹³ Néhány példa ezek közül: LD 82.518–532.

¹⁴ A nőegyletre vonatkozóan: LD. 83.303. A Szociális Misszióistársulat: LD 83.1532., valamint a háztartási naplók kapcsolódó bejegyzései.

¹⁵ Ladics László gyászjelentése: LD 83.1743. valamint a Békés 1924. május 28-i, haláláról címlapon tudósító száma: LD 83.349.

¹⁶ A Békésmegyei Takarékpénztári Egyesület LXI. Zárszámadása és üzleti jelentése az 1924. üzletéről a Ladics hagyaték leltározatlan anyagából.

¹⁷ Mindezekről részletesen: a *Békés* 1924. május 28-i száma. LD. 82.1248.

1923-ban született Ambrus Lajosnak a visszaemlékezéseiből nyerhetünk képet: „*Ladics László halála után a család együtt maradt a két Jókai utcai házban. A közélettől visszavonulva befelé forduló életet éltek. A családi élet fénypontjai a szombat-vasárnapi közös ebédek, vacsorák voltak. Ilyenkor a kihúzott nagy ebédlőasztalt 8–10-en is körülülték. A hangulatos és színvonalas asztali társalgásokban szó esett politikáról, történelemről, művészetekről, családi dolgokról, sok humorral, csipkelődéssel. Volt miből meríteni. Ladics Lászlóné műveltsége lenyűgöző volt, orvos fia Tamás eredetileg festőművésznak készült, György kiváló matematikus, filozófia- és irodalombarát volt, Klárit és férjét a természettudományok vonzották, Laci műértésével és humorával csillogott. Na és a zene... Ladics Lászlóné kitűnően zongorázott, sokat négykezesezett Lindl Eta zongoratanárnővel. Gyerekei is jól játszottak. Csak komoly zenét. Jobbára a nagy romantikusoknak hódoltak. Schumann és Brahms bensőséges muzsikája jól illett a ház intim, kissé sejtelmes hangulatához. Gyakran voltak házi koncertek. Gyakran megfordult náluk a gyulai származású Szabó Emil, a debreceni zenede tanára és más „profik” is. Ha ők játszottak, vagy a rádiót hallgatták, püssenni sem volt szabad.*”¹⁸ A fenti idézet a családtörténeti adatok és jellemzések mellett jól érzékelteti a két háború közötti korszak polgári miliójét is.

Ezt a világot tette tönkre a második világháború és az azt követő kommunista fordulat nemcsak a Ladics család, de az egész polgári középosztály számára. A világháború éveinek nagyobb részét Ladicsné Békésen a legidősebb fiánál vészelte át. A háború után a család még rosszabb helyzetbe került, mikor a létalapjukat jelentő csorvási birtokot elvették.¹⁹ Ilyen helyzetben érte a halál az utolsó éveiben már sokat betegeskedő asszonyt 1949. május 16-án, 80 éves korában.²⁰

A naplók általános bemutatása

A háztartási naplókat Kliment Margit 1892-es férjhezmenetelétől feltételezhetően folyamatosan vezette egészen élete utolsó éveiiig. Bár ebből a bő fél évszázadból mintegy 10 naptári év hiányzik, a megmaradt naplók egységes jellege, valamint az életpályával való összevetés inkább a hiányzó darabok elkallódását, mintsem meg nem írását valószínűsítik. A legtöbb hiányosság az 1910-es években tapasztalható: 1911, 1912, 1914, 1917–1920, ezek mellett hiányoznak még a következő évek: 1904, 1909, 1925.²¹ A naplók mintegy felénél több háztartási év is szerepel folytatólagosan egy-egy füzetben, míg a fennmaradó részeknél egy füzet egy háztartási évet takar, összességében tehát 35 füzet tartalmazza a meglévő 43 év háztartási kiadásainak feljegyzéseit.

¹⁸ Kiemelés tőlem: Ambrus én.: 7.

¹⁹ Ambrus én.: 8. valamint Ladics Lászlóné leltározatlan levelei.

²⁰ Gyászjelentése és halotti anyakönyvi kivonata: LD 83.799.

²¹ Az 1917–20 közötti időszak esetleg magyarázható a háborús évekkal, míg az 1925-ös év a férjének előző évben bekövetkezett halálával, különösen annak fényében, hogy az 1924-es év is csak félig, a tragikus halálesetig van meg.

Megjegyzendő még, hogy nem minden év feljegyzése teljes. Több esetben is találhatunk hiányosságokat, különösen a nyári hónapokra vonatkozólag, ami talán magyarázható azzal is, hogy a módosabb polgári családok esetében az évnek ezen szakában nem voltak ritkák az utazások, különösen a fürdőlátogatások.²² Szintén hiányosságok tapasztalhatók a második világháború éveit alatt, ami a zavaros idők mellett azzal is magyarázható, hogy ekkor a naplók írója gyakran tartózkodott a fiánál Békésen.

A naplók a megjelölt időszakokban mindenképp tartalmazták a különböző háztartási kiadások felsorolását napi bontásban, a legtöbb esetben minden lap alján valamint a hónap végén összegezve. Néhány esetben éves összegzés is található. A naplók többségében a kiadásokkal egy lapon szerepel egy bevétel rovat is, itt azonban csak az összegek vannak feltüntetve, azok forrása nem. Ezeken túl a naplók végén gyakran találhatunk egyéb, a háztartáshoz kapcsolódó rövid feljegyzéseket, például disznóvágásról, tarhonyakészítésről, szappanfőzésről, befőttokról és lekvárokról, a cselédek bérezéséről, megtakarítási kasszáról, tartozásokról, valamint némelyikben listákat a háztartásban található edényekről, ezüstről vagy éppen ékszerekről. Ezek a feljegyzések számos kérdésre fényt derítenek a Ladics háztartás kapcsán, vannak azonban olyan fontos kapcsolódó területek is, amelyekről közvetlenül, pusztán a naplók alapján nem alkothatunk képet.

Mindenek előtt is megtudhatjuk a feljegyzésekből, hogy pontosan mennyit és mire költöttek egy módosnak számító gyulai polgári háztartásban egy adott időszakban. Az egyes tételek gyakoriságukat, illetve értéküket tekintve milyen arányban szerepeltek egymáshoz viszonyítva. Melyek voltak azok a területek, amelyek a háztartás vezetőjének a felügyelete alá tartoztak. Ezeken túl megállapítható bizonyos rendszeresen, ciklikusan ismétlődő események köre, valamint a hétköznapok és ünnepek tükröződése a háztartásvezetésben. Mindezekre lehetőség kínálkozik havonkénti, éves vagy akár évtizedeken átívelő vizsgálati ciklusokban, így lehetségessé válik a fentebb említett területek változásainak megfigyelése, illetve az általános tendenciák megrajzolása is. Néhány ritka kivételtől eltekintve nem tartalmaznak azonban a feljegyzések mennyiségi adatokat, így ebből a szempontból nem vizsgálhatóak az egyes kiadási tételek. Nem állapítható meg pl. egy adott év hús, tej, tojás stb. fogyasztása, vagy nem dönthető el, hogy a szinte napi rendszerességgel vásárolt kifli milyen darabszámot takar. Mindezek következtében, túllépve az adott háztartás keretein, a korabeli árszínvonalról, illetve ennek hosszabb időszakon átívelő változásairól sem alkothatunk részletesebb képet ezekből a feljegyzésekből. Nem tudhatjuk meg továbbá, hogy pontosan milyen forrásból származtak a napló vezetőjének bevételei, valamint, hogy ez az összeg milyen arányban állt a család összjövedelmével, hiszen ezek a naplók csak a háztartás vezetésével közvetlenül összefüggő adatokat tartalmazták. Általánosan elmondható továbbá, hogy a naplók jellegéből adódóan

²² A nyári utazásokról, fürdőlátogatásokról nagyszámú, főleg albumokba rendezett képeslap tanúsodik a hagyatékban. LD 82.1516–1526.

azokból hiányoznak a részletező leírások, személyes típusú megjegyzések, melyek nagyban megkönnyíthetnék a feljegyzések értelmezését.

Lássuk tehát, milyen általános kép bontakozik ki a fentebb vázolt kérdésekben. A naplóban szereplő kiadási tételek legnagyobb részét a különböző élelmiszerek teszik ki. Ezek között egyaránt találhatók nyersanyagok, mint a hús, tojás, tej, zöldség és gyümölcsfélék stb., kész termékek, úgy mint kifli, zsemle, vaj, tejföl stb., sőt kész ételek, mint például vesepecsenye, rostélyos, valamint italok: margit víz, salvator víz, vörös bor, sör stb.. További, a konyhához kapcsolódó kiadásokat jelentenek a különböző háztartási cikkek: lábas, szilke, csupor, pohár stb. melyek mellett többször is szerepel a „vásári kiadások” megjegyzés. Jelentős tétel képvisel a háztartásban dolgozó állandó és alkalmi személyzet bére is, valamint a számukra biztosított egyéb alkalmi jellegű juttatások például ruhára, cipőre, színházjegyre. Rendszeresen találhatunk a gyerekekkel kapcsolatos különböző kiadásokat. Ezek néha csak névvel és összeggel szerepelnek, néha azonban konkrétan. Jellegüket tekintve igazodnak a gyerekek életkorához: édességre, játékokra, iskolai kiadásokra, könyvekre, füzetekre, zongora tandíjra. A szorgalomra való nevelésre, munkához való szoktatásra utalnak az olyan bejegyzések, mint pl. Klárikának vasalásért. A gyerekek egy időben heti-pénzt is kaptak, és még felnőttkorukban is rendszeresen szerepelnek bejegyzések velük kapcsolatban például „Lacinak autóra” vagy „Gyurkának dohányra”. Ruházkodáshoz kapcsolódó tételekkel is rendszeresen találkozhatunk, ezek száma és összege azonban nem tűnik elegendőnek a ruházkodási költségek tényleges fedezéséhez. Sokkal inkább alkalmi jellegű vásárlásokat jelentenek, elsősorban a gyerekek részére, vagy régebbi ruhadarabok, cipők javítására. A társasági élet, kultúra, művelődés szabadidő, szórakozás területeire is utalnak egyes kiadási tételek, például hangversenyre, színházra, folyóiratokra, könyvekre, vagy éppen a nőegylet, „vereskereszt egylet” tagdíjára. Többször találhatunk a kézimunkázáshoz kapcsolódó kiadásokat: különböző anyagok, hímző cérnák, csipkekészítéshez hozzávalók stb.. Viszonylag gyakran szerepelnek jótékonykodásra vonatkozó bejegyzések: könyöradomány, koldusnak, szegény asszonynak, apácának, tűzkárosultaknak, stb. Ezek mellett több-kevesebb rendszerességgel találhatunk utalásokat az egyes családi és naptári ünnepekhez kapcsolódóan is. Megemlíthető ebben a körben például: kéményseprők újévi köszöntése, húsvéti tojás, locsoló fiúknak, májusfára, gyermeknapra, mikulás cukrok, karácsonyfá, cukor fára, karácsonyi pulyka, hús a keresztelőre, keresztajándék és koszt pénz, keresztelési díj, habtorta Klári születésnapjára.

Természetesen vannak olyan tételek, amelyek idővel eltűnnek, míg mások megjelennek, amint már utaltunk rá. Például a gyerekekre fordított kiadások jellege azok életkorával együtt változik, vagy az 1890-es években gyakori petróleum, mécsből bejegyzéseket az 1900-as évek elejétől felváltják az elektromos áram használatára utaló bejegyzések, mint a „két darab villanyos izzó”, vagy a villanyszámla. Az eddig felsorolt tételek egymáshoz viszonyított aránya egy konkrét év vonatkozásában,

illetve ezeknek időbeli változása, a hosszabb távú tendenciák megállapítása még további kutatómunkát igényel.

Az előbbieken bemutatott kiadások viszonylag világosan kirajzolják azt a feladatkört, illetve azokat a területeket, melyek a napló írójának hatáskörébe tartoztak. Ez mindenekelőtt a háztartás fenntartását és folyamatos működésének biztosítását jelentette az ehhez kapcsolódó tárgyi és személyi feltételekkel egyetemben. A másik alapvető terület a gyermekekről való gondoskodás volt. Ezen túlmenően a fennmaradó kiadások többsége személyes jellegűnek tekinthető, közvetlenül szolgálva a napló írójának kulturális, szociális és társasági igényeit. Ha részletesebb vizsgálat alá vonjuk ezeket a főbb kategóriákat, a következő kép tárul elénk. A háztartás fenntartása és folyamatos működése kapcsán elsődleges jelentőséggel bírt a család élelmezésének biztosítása, egyrészt rövidtávon a mindennapi ételek elkészítése, másrészt hosszú távon a megfelelő nyersanyagok és szükséges tartalékok felhalmozása által. Kliment Margitra mindezekből napi szinten a konyhai munkálatok irányítása az ételek kiválasztása, menük összeállítása hárulhatott, míg az előkészítő munkák, illetve a főzés maga a szakácsnő és a személyzet dolga volt. Itt érdemes szólnunk arról, hogy valószínűleg a Ladics család esetében is érvényesült az étkezések kettősségének gyakorlata, a hétköznapi és ünnepi étrend szétválása, melyre Bánkiné Molnár Erzsébet hívja fel a figyelmet. Eszerint a hétköznapihoz egy takarékosabb életvitel társulhatott a paraszti étrendhez közel álló egyszerűbb ételekkel s ennek megfelelő nyersanyagok alkalmazásával, míg az ünnepeket a fényűzőbb polgári életvitelhez kapcsolódó presztízsvacsorák étrendje határozta meg.²³ A hagyaték feldolgozásának eddigi szakaszában kifejezetten ehhez kapcsolódó források még nem kerültek elő, de számos adat megerősíteni látszik a fentebb említett kettősség meglétét. Elég csak olyanokra utalnunk, mint a marhahús vásárlására vonatkozó bejegyzések a naplóban vagy a disznóvágást követő néhány napon belüli húsvásárlások (a disznóhús alapvetően a hétköznapi ételeinek lehetett alapanyaga), vagy olyan különleges ételekre vonatkozó adatok, mint a vesepecsenye. Tovább erősítik ezt a képet Kliment Margit receptes füzetei is, azok részletes feldolgozása azonban még várat magára.²⁴ A konyhához kapcsolódó hosszú távú feladatok alapvetően a szükséges nyersanyagok évenként, ciklikusan ismétlődő biztosítását jelentették. Itt mindenekelőtt utalnunk kell a disznóvágásra, tarhonyakészítésre, befőttek, lekvárok és savanyú káposzta készítésére. Az ezekre vonatkozó feljegyzések eleinte elsősorban szerepeltek a többi kiadás között, majd az 1901-es évtől a disznóvágásokról és tarhonya készítésről a napló végén külön összegzést találhatunk, mely később alkalmi szerűen bővült a befőttekre és lekvárokra vonatkozó feljegyzésekkel is. Mindezekből meg tudható, hogy egy évre rendszerint két disznót öltek, egyet még az előző decemberben a másikat január közepén, de volt rá példa, hogy egy harmadikat is februárban.

²³ Minderről bővebben lásd Bánkiné Molnár 1996: 71–79.

²⁴ A receptes füzeteket a múzeum irattárában lásd: LD 82.107–118.

Ezekon túl néhány esetben találunk adatokat a szilveszteri malacölésre is. A feljegyzések tartalmazzák a disznóölés dátumát, a hús tiszta súlyát, valamint hogy mennyi zsír, kolbász, hurka és sajt készült. Ezekkel együtt szerepelnek a zsír használatára vonatkozó adatok is, pontosan feljegyezve, hogy mikor kezdték meg a bödönöket, és meddig tartottak. A disznótartás gyakorlatára utalnak a több esetben is szereplő „saját hizlalás” megjegyzések a vágások adatainál, sőt az 1907-es évben azt is megtudjuk, hogy ekkor három disznót vettek 4 hónapos korukban soványan 142 koronáért, amiből kettőt levágtak, míg a harmadikat 120 koronáért adták el felhizlalva. Tarhonyát rendszerint egyszer készítettek egy évben, általában augusztus végén, szeptember elején. A feljegyzések a pontos dátum mellett mindig közlik a mennyiségi adatokat is: hány kiló lisztből, mennyi tarhonya lett. Majd néhány alkalommal ezt tovább is részletezik, mint az 1929-es évben, amikor megtudhatjuk azt is, hogy mindebből mennyi volt „nagy szemű”, „közép nagy”, „apró” és „lisztes”. A befőttek és lekvárok készítése vagy a káposzta savanyítás mindig a hozzávalók szezonjának idején történt, és általában nem készült róluk olyan pontos feljegyzés, mint a disznóölésekről vagy a tarhonyakészítésről. Leginkább a kiadások között felsorolva találhatunk olyan bejegyzéseket, mint például „meggy befőzésre” vagy „150 fej káposzta”, az 1920-as évektől azonban egyre gyakrabban kiegészülnek ezek is a napló végébe készített leltárszerű felsorolásokkal a család befőtt és lekvárkészletéről.

A konyhán kívül a háztartásvezetés másik fontos területe volt a házfenntartásnak a kérdése is, vagyis az olyan tételek beszerzése, melyek a háztartás „normális, zökkenőmentes” működését biztosították, például a szén, gyertya, petróleum vagy az egérfogó, lakat, vagy éppen az aktuális javítások a ház körül: „üvegesnek”, „kút-reparálás”... és még sorolhatnánk. Szintén ide kapcsolható a rend, a külső és belső környezet tisztaságának a biztosítása is. A mindennapi takarítás a cselédek feladatkörébe tartozott, bizonyos időközönként azonban sor került nagytakarításra is, melyhez szükség esetén külső segítséget is igénybe vettek. A nagymosásokhoz a feljegyzések tanulsága szerint mindig mosóasszonyt hívtak és a napló adatai szerint a vasalásért is külön fizetség járt. Mindezekről külön feljegyzések általában nem készültek, csak a napi kiadások felsorolása között találunk rá adatokat, mint „Hajdúnénak mosásért” „Marinak vasalásért”. Rendszeresen feljegyzésre kerültek viszont a szappanfőzés adatai, általában a napló végén, együtt a disznóvágással, és tarhonyakészítéssel. Ezekből megtudhatjuk, hogy pontosan mikor, és mennyi zsiradékból mennyi szappant főztek. A szappanfőző bérét és az esetleges hozzávalókat azonban ebben az esetben is a napi kiadások közé jegyezve találhatjuk meg.

A munkák szervezése és irányítása mellett azok személyi feltételeinek biztosítása is Kliment Margit hatáskörébe tartozott. A feljegyzésekből kiderül, hogy a család alkalmazott egy szakácsnőt, egy vagy két cselédet-szobalányt, valamint – amikor szükség volt rá – dadát és pesztrát. Ezek mellett nagyobb munkák, mint szappanfőzés, tarhonyakészítés, nagymosás vagy éppen disznóvágás alkalmával egy-egy napra alkalmi munkásokat is. Ez utóbbiak gyakran éveken keresztül ugyanazok a személyek

voltak s általában vezetéknevükön jegyezték fel őket a naplóban, néha azonban csak, mint „mosóné” vagy „szappanfőzőné” szerepeltek. A cselédek, szobalányok rendszerint fiatalabb lányok voltak, szemben a szakácsnéval, mosónőkkal, akik férjezett asszonyok. A család fotói között többüknek is megtalálható a képe, rajta szolgálataival, nem egyszer megjegyezve: „a családot hűségesen, szeretettel szolgálta”. Az alkalmazottakról több napló végén is feljegyzéseket találunk, mely tartalmazza a nevüket, a havi bérüket, néha a beosztásukat, valamint azt, hogy mikor és mennyi bérük került kifizetésre. Ez utóbbi a napi kiadások között is mindig fel volt tüntetve, s közvetlenül Ladicsné háztartási kiadásait terhelte. Legjobban általában a szakácsné keresett, valamivel kevesebbet a dada és a szobalány, míg legkevésbé a pesztra volt megfizetve. A kifizetésekről megállapítható, hogy bérüket nem havonta egy megszabott napon kapták meg, hanem igény szerint, volt hogy több hónapot egyben, vagy éppen csak fél hónapot, sőt szükség esetén előleget is kaphattak. A csak alkalmi jelleggel foglalkoztatott munkások az adott feladatért egyszeri juttatásban részesültek. Az adatok rendszeressége lehetővé teszi az alkalmazottak bérezésének, illetve az alkalmi munkák munkadíjának hosszabb távon történő nyomon követését is, ez azonban még a későbbi vizsgálatok feladata.

A cselédek életkörülményeiről, munkájukról, lakhatási viszonyairól, étkezésükről nem sokat árulnak el a feljegyzések. A házban volt cselédszoba, itt lakhatott például a távolabbi vidékről közvetített német lány, vagy az állandó alkalmazásban álló cselédek. Az alkalmazottak másik köre, mint a szakácsnő és persze a csak egy-egy konkrét munkára megfogadottak helyiek lehettek, és nem a Ladicsoknál laktak, hanem hazajártak. Bánkiné könyvében megjegyzi, hogy az általa vizsgált kiskunfélegyházi család esetében külön főztek a cselédeknek és külön sütöttek nekik kenyeret, készítettek tarhonyát.²⁵ Erről a Ladics naplók feljegyzései nem árulkodnak, találhatóak viszont erre utaló bejegyzések Kliment Margit szakácskönyvében egy külön lapon fennmaradt – sajnos pontosan nem datálható – heti menüben: „cselédeknek burgonyafőzelék” „cselédeknek kása”. A cselédekhez kapcsolódó naplóbejegyzések arról is tanúskodnak, hogy ünnepek alkalmával, ritkábban évközben is kisebb ajándékokat vagy ruhát, illetve néhány esetben pénzt kaptak színházra. A velük kapcsolatos elvárásokról nyújt némi képet annak a levélnek a piszkozata 1899-ből, melyet Kliment Margit írt egy közvetítőnek, német lányt kérve tőle: *„Beliczay Katalin Úrnő ajánlatára, ki Kegyed által igen jóra való német leányt kapott, azon kéréssel fordulok kegyedhez, szíveskednék részemre is német leányt szerezni 3 gyermek mellé, melyek közül a legnagyobb 5 éves múlt, a legkisebb még karon ülő, 10 hónapos. A leánynak a 3 gyermek gondozásán kívül, mely kizárólag az ő dolga, ház körüli dolga is lesz, kiváltképpen reggel, míg a gyermekek alszanak, folyosó, kapualj seprés stb. Azonkívül segíteni kell, ha szükséges mosás és vasalásnál, és egyáltalában midőn ideje engedni előre meg nem állapítható munkákat, semmiféle dologba ne válogasson. Nagy hang-*

²⁵ Bánkiné Molnár 1996: 71–72.

*súlyt fektetek arra, hogy a leány szépen beszéljen németül, és magyarul ne tudjon. Erős, egészséges, tiszta, rendes, jó indulatú, becsületes, jó erkölcsű és értelmes legyen. Gyerekekkel szívesen foglalkozzék. Korra körülbelül 17–18 éves lehet, havonként 5 Frt bér. Közvetítési díj igen.*²⁶

A gyereknevelés kérdései szintén a napló írójának hatáskörébe és feladatai közé tartoztak. Ebben azonban, mint már utaltunk rá, dada és pesztra volt segítségére. Az ehhez a területhez kapcsolódó kiadások jellegéről szintén szó volt már a naplókban szereplő legfontosabb tételek bemutatása kapcsán.

A bejegyzésekből megállapítható az 1920-as évek második felétől a napló vezetőjének hatásköre alá tartozó területek egyfajta bővülése, amit jelez például a család bevételeire vonatkozó feljegyzések megjelenése a naplók elején, vagy az egyre inkább megszorodó bejegyzések a különböző, gyakran a házfenntartáshoz kapcsolódó számlák kiegyenlítéséről. Mindezek egyértelműen összefüggésbe hozhatóak Ladicsné megőzvegnyülésével, mely a családfői feladatok bizonyos körű átvételével is együtt járt.

Végezetül a naplókval kapcsolatos általános szempontok vizsgálatánál mindenképpen érdemes foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy mennyire tekinthető egyedinek a Ladics hagyaték e sajátos forrásegyüttese. Maga az a tény, hogy fennmaradt egy ilyen naplófüzér, mely egy fél évszázad háztartási adatait ilyen részletességben megőrkíti, mindenképpen különlegesnek számít, és a szakirodalomban ehhez hasonló háztartási naplók ilyen sorozatáról nem találtunk említést.²⁷ A naplókhoz mind keletkezési körülményeiben, mind jellegében Hoffer Istvánné kiskunfélegyházi feljegyzései állnak legközelebb, bár ezek rendszertelenebbek, nem napi, hanem havi bontásban rögzítik az adatokat, illetve a háztartás rendszeresen ismétlődő eseményeiről (disznóvágás, mosás, szappanfőzés stb.) nyújtanak leírásokat az 1890 és 1916 közötti időszakból.²⁸ Ennek ellenére az ilyen típusú naplókat keletkezésük szempontjából nem tekintjük egyedinek. A korabeli kalendáriumok elején a hónapok mellett a legtöbb esetben található a háztartás kiadásainak és bevételeinek feljegyzésére szolgáló rovatokat, számos esetben kiegészítve a mosások feljegyzésére vagy a cselédek adatainak rögzítésére szolgáló külön lapokkal.²⁹ Ez valószínűleg mintaképpen szolgálhatott, és egyben ösztönzőleg hathatott a háztartási feljegyzések naplószerű vezetésére. Még inkább ilyen hatása lehetett annak a ténynek, hogy a leányiskolák tananyagában is szerepelt a háztartási könyvvitel készítése. Gáspár Ignác 1877-es tankönyvében külön kis fejezetben foglalkozik ezzel a kérdéssel, amelyben amellet, hogy kis ábrán be is mutatja a háztartási könyv beosztását, és

²⁶ A német lány alkalmazásáról szóló levél piszkozata betét az 1898–1899-es naplóban. LD 82.63.

²⁷ Hogy csak egy szakirodalmi példát említsünk háztartási feljegyzések kapcsán: Székelyné Körösi 1986: Szépirodalmi példa hasonló típusú háztartási naplók készítésére: Szabó Magda Régimódi történetének Rikl Máriaája.

²⁸ Bánkiné Molnár 1996.

²⁹ Csak néhány példa a Ladics hagyatékából: LD 82.15.; LD 82.8.; LD 82.20.; LD 82.27.; LD 82.32.; LD 82.34.;

részletezi a feljegyzések készítésének módját, a lapvégi, havi és éves összegzések fontosságát, magáról a könyvvitel jelentőségéről így fogalmaz: „Minden üzletnek, mely rendszeresen üzetik, könyvekkel kell bírnia, melyekben a bevételek és kiadások pontosan bejegyeztenek. A háztartás is üzlet; mert a bejött pénz bizonyos része a nő által adatik ki. A jegyzőkönyv, melybe a kiadás és a bevétel jegyzendő, tehát okvetlen szükséges. Ezáltal bármikor meggyőződhetik róla, mit művelt a pénzzel, mely előnyöket vagy nyereséget ért el, s egészen mennyit takarított meg a ház számára. Mindennapi és pontos feljegyzés nélkül lehetetlen volna áttekintést nyerhetni; mely mindig nagy hasznára válik a gazdasszonynak.”³⁰ Ezek mellett a hagyatékban további háztartási feljegyzéseket is találhatunk, melyek nem köthetőek közvetlenül Ladics Lászlónéhoz.³¹ Mindezek együttesen arra engednek következtetni, hogy az, ami a Ladics hagyatékban szerencsésen megmaradt, a dualizmus kora, illetve a két világháború közötti Magyarország polgári családjaiban, ha nem is általánosan elterjedt, de mindenképpen ismert és szélesebb körben meglévő gyakorlat lehetett.

FORRÁSOK

Ambrus Lajos é.n.: Régi gyulai családok. Kézirat. (A szerző tulajdonában.)
Corvin János Múzeum, Ladics hagyaték (LD)

IRODALOM

- Bánkiné Molnár Erzsébet 1996: *Polgárok Kiskunfélegyházán 1890–1913*. Debrecen.
- Bódán Zsolt 2011: Háztartási naplók egy gyulai polgárcsalád hagyatékából. In: Erdész Ádám (szerk.): *Egy gyulai polgárcsalád világa. Tanulmányok a Ladics família történetéből*. Gyula. 101–124.
- Gáspár Ignác 1877: *Rövid háztartástan felsőbb leányiskolák és nőtanító-képezdek számára*. Budapest.
- Héjja Julianna Erika 2003: Hagyomány és változás határán. Női szereplehetőségek egy alföldi városban a 19–20. század fordulóján. *Bárka* 11. 1. 98–105
- Bencsik János 2000: Családtörténet. In: Kovács Krisztina (szerk.): *Ladics ház*. Budapest. 1–3.
- Székelyné Kőrösi Ilona 1986: Egy kecskeméti háziasszony számadáskönyve 1826–27-ből. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve. *Cumania* 9. Kecskemét. 145–168.

³⁰ Gáspár 1877: 20–21.

³¹ Példák a hagyatékából: LD 82.12.; LD 82. 14. ; LD 82. 19.; LD 82. 22.; LD 82.83.; LD 82.84.

A városi választókerületek lakossága és választói a dualizmus időszakában

A dualizmuskori országgyűlési választásokat feldolgozó kutatásunkhoz kapcsolódó tanulmányunkban, azt mutatjuk be, hogy miként alakult át az önálló képviselettel rendelkező települések listája 1848 és 1877 között, és milyen elvek alapján kapott egy település saját mandátumra, esetleg mandátumokra jogot a népképviseleti rendszerben. Ezt követően a Győri Róbert és Beluszky Pál által felállított város-hierarchia rendszer alapján meghatározzuk, hogy a népképviseleti átalakulás során kimaradt, továbbra is önálló képviselettel rendelkező, valamint 1848-at követően önálló képviselethez jutó települések milyen fejlettségi fokon álltak a huszadik század első évtizedében. Megvizsgáljuk, hogy miként alakult a képviselettel rendelkező települések lakosság száma, etnikai és felekezeti összetétele, választóinak száma és aránya a dualizmus időszakában. Rendelkezünk továbbá a 20. század elejéről egy olyan adatsorral, ami azon túl, hogy közli az egyes kerületek választói létszámát, megadja, hogy a választók milyen alapon kaptak választójogot. Ezt az adatsort felhasználva, statisztikai vizsgálatok segítségével jellemezzük az egyes településeket.¹ Az adatokat klaszterelemzés módszerével dolgozzuk fel, és az így kapott csoportokat vetjük össze Beluszky – Győri-féle településhierarchia-rendszerrel.

Munkánk első részében a népképviseleti átalakulásnak a települések képviseletére gyakorolt hatásait mutatjuk be, majd ezt követően térünk rá az 1877 után önálló képviselettel rendelkező települések statisztikai elemzésére. A kvantitatív vizsgálat eredményei alapján tudjuk kijelölni azokat a településcsoportokat, melyeknek politikai jellemzőit esettanulmányok segítségével a későbbiekben fogunk bemutatni.²

Rendi képviselet–népképviselet

Első lépésként a népképviseleti átalakulás hatásait mutatjuk be. A népképviseleti rendszerben önálló képviselettel rendelkező települések körét Magyarország esetében az

¹ Az ország egész területére vonatkozó klaszteranalízist már korábban elvégeztük, az elemzés során készített térképet a „Többszemélyes államok keletkezése és felbomlása Közép-Európában II.” című konferencián, 2010. március 5-én Szegeden megtartott, „A magyar választókerületek etnikai karakterének vizsgálata a 20. század első éveiben” című előadásunkban mutattuk be. Az itt bemutatott vizsgálat egy része már megjelent – Pap 2010 –, a további részek publikálása folyamatban van

² Az adatok rendszerezésére a Microsoft Access programot használtuk. A statisztikai vizsgálatokat az SPSS 12.0, a térképszerkesztést pedig a Mapinfo 8 programokkal végeztük.

1848. évi V., Erdély esetében pedig a II. törvénycikk jelölte ki. Míg Magyarországon az országgyűlési viták során az önálló jogon képviselőválasztó települések körét lakosság-szám alapján jelölték ki, addig Erdélyben egyszerűbb volt a helyzet, hiszen a magyarországi választójogi törvény a 3. §-a nem tett mást, mint tételesen felsorolta azt a 18 települést (az 1791. évi 11. tc. értelmében „szabad királyi és a taksás helyeknek nevezett városok”), mely a rendi korszakban is képviselte magát a diétán. Marosvásárhely, Kolozsvár és Gyulafehérvár szabad királyi városok 2–2, 13 egyéb kiváltságos település 1–1,³ a megyék, székek és vidékek pedig 2–2 képviselői helyet kaptak. Így 69 képviselői helyet jutattak Pozsonyban a majdan unióra lépő Nagyfejedelemségnek.⁴ Az erdélyi országgyűlés megnyitását megelőzően, a május 28-án tartott előzetes egyeztetésen – „nemzeti gyűlésen” – már tárgyalták a kérdést. Kemény Dénes, Alsó–Fehér vármegye követe, belügyminisztériumi államtitkár olvasta fel a magyar országgyűlés által alkotott törvénycikkeket. A vita során derült ki, hogy Pozsonyban tévesen állapították meg a képviselői helyek számát, hiszen két szabad királyi várost, Erzsébetvárost és Szamosújvárt nem soroltak fel a törvénycikkben. Ennek orvoslása után Erdélynek nem 69, hanem 73 képviselői helyre volt jogosultsága.⁵ Az erdélyi országgyűlés által alkotott választójogi törvény, a II. törvénycikk 7. paragrafusában már, Erzsébetvárossal és Szamosújvárral kiegészítve, 18 települést szerepeltettek.

A magyar országgyűlésen megjelent városok körét az 1830-as és az 1843–44-es országgyűlés segítségével állapítottuk meg.⁶ 47 település mindkét esetben részt vett a diétán, Pozsega pedig csak 1843–44-ban képviseltette magát. (I. térkép) 1848-ban, az új népképviseleti rendszerben, a korábbi kiváltsággal rendelkező 48 település közül 21 kapott önálló képviseletre jogot. A kimaradt 27 közül 6 horvátországi volt (Zágráb, Körös, Varasd, Kapronca, Zengg, Károlyváros), tehát szűkebb értelemben vett magyarországi települések fele továbbra is élhetett kiváltságaival. Mellettük 29 új város kapott önálló képviseleti jogot, így a listán – Horvátországot nem számítva – a korábbi 42-vel szemben már 49 település szerepelt. (II. térkép)

Az 1847–48-as országgyűlés döntéshozói a népképviseleti törvénycikk előkészítése során ismerték Magyarország településeinek lakosságát, hiszen többek között éppen akkor jelent meg Fényes Elek *Magyarország leírása* c. munkája. Ez azért volt fontos, mert a mandátumokat a lakosságszámhoz kapcsolták, nagyobb „községekben” 15–20.000, „síkföldön” pedig 30.000 fő után állapították meg egy képviselői helyet. A kerületek számát a Kossuth által kidolgozott elv figyelembevételével igyekeztek kijelölni.⁷

³ A 13 település a következő volt: a megyék területéről Abrudbánya, Vízakna, Vajdahunyad, Hátszeg, Szék és Kolozs, a Székelyföldről Oláhfalva, Székelyudvarhely, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Illyefalva, Csíkszereda és Bereck.

⁴ A kérdésről részletesen lásd: Dósa 1861: 74–76., 94–95.

⁵ Egyed 2001: 62.

⁶ Vaszary 1885: 16–17., Kovács 1894: I. 94–97.

⁷ Kossuth felszólalásai a népképviseleti törvény vitáiban. Pozsony, 1848. március 30. In: KLÖM XI. 688., 703.

A városi kerületek esetében a magyar országgyűlés viszonylag tartotta magát a lefektetett alapelvekhez, hiszen a települések kerületeinek lakosságszám-átlaga 17.243 fő volt, 5 kivétellel a 13 és 23.000 fő közötti sávba került minden községi kerület. Körmöcbánya 5.052, Besztercebánya 5.630 és Esztergom 8.236 lakossal elmaradt attól, Békéscsabának 24.033 Hódmezővásárhelynek pedig 32.393 fő után kellett egy képviselőt választania. A kiesett települések mindegyikében kevesebben laktak 10.000 főnél, közülük 18 még az ötezres lélekszámot sem érte el. De hét olyan település volt, ami vagy meghaladta a legkisebb hármat, vagy közel azonos értéket képviselt azokkal (Brezsnóbánya 5.262, Nagybánya 5.415, Lőcse 5.611, Kőszeg 6.823, Szokolca 6.852, Nagyszombat 7.717, Eperjes 9.947).⁸

A kiegyezést követően a lista ismét változott, egyrészt a horvát–magyar kiegyezés után nem számoltak a Horvátországhoz került Pozsegával és Eszékkal, emellett Erdélyben is jelentősen módosult a rendszer. Az eltérő lakosság- és választói létszám miatti változtatás szükségessége már a választójogi törvény 1874-es, valamint az új közigazgatási rendszert szabályozó törvény 1876-os vitája során is szóba került. Az új kerületi beosztást szabályozó törvénycikk vitáját 1877 áprilisának végén folytatta le az országgyűlés. Az április 28-án beterjesztett kormányjavaslat kiemelten foglalkozott az erdélyi településekkel. Az előterjesztés Abrudbánya, Csíkszereda, Illyefalva, Hátszeg és Vajdahunyad városok önálló képviselőre való jogát megszüntette volna, Szamosújvár, Gyulafehérvár és Erzsébetváros a korábbi két-két képviselő helyett csak egy-egy választására kapott volna jogot, Brassó és Nagyszében két-két képviselővel szerepelhetett volna az új parlamentben, az egységes Budapest mandátumainak számát pedig kettővel emelni szándékoztak.⁹ A vita során Tisza Kálmán azzal indokolta a városokat érintő változásokat, hogy Erzsébetváros kivételével minden olyan települést megyei kerülethez akartak kapcsolni, ahol a választók száma nem érte el a 300 főt. A két legjelentősebb szász település, Nagyszében és Brassó kivételével a kormány elzárkózott attól, hogy növelje a városi mandátumok számát.¹⁰ A kormány-előterjesztés azonban két helyen megváltozott a vita során, a változások közül az egyik érintette a városokat. Zsedényi Ede Abrudbánya és Verespatak önálló képviselőre való jogának megtartásáért emelt szót. Kolozs mandátumát javasolta átadni ezeken a gazdaságilag és nemzeti szempontból fontosabbnak tartott településeknek. A következő szavakkal indokolta módosítását: „Annak lakosai (ti. Abrudbánya és Verespatak) által az e vidéken vékonyan elszórt magyar elemekkel szorosabb kapcsolatban állván, képviselőjük megválasztásában mindig hazafias szellem által vezéreltettek.” Tisza Kálmán a képviselőházra bízta az ügyet, mivel a nagyobb lélekszámú, de kevesebb választóval bíró bányásztelepülés és a kisebb lakosságszámú, de

⁸ A települések lakosságszámának meghatározásához Fényes 1847 munkát használtuk.

⁹ Képviselőházi Napló 1875. X. 287.

¹⁰ Képviselőházi Napló 1875. X. 300–302.

több választóval rendelkező Kolozs közötti cseré érdemben nem befolyásolta a megalkotott rendszert. Ezt követően a képviselőház a változtatást elfogadta.¹¹

Az 1877. évi X. törvény cikk értelmében Csíkszereda, Illyefalva, Kolozs, Hátszeg és Vajdahunyad megyei kerületi központ lett, az 1848. évi II. erdélyi törvényekben nem szereplő Brassó és Nagyszében pedig két-két mandátummal bekerült a sorba. Természetesen Budapest létrejötte eggyel csökkentette a települések számát, ezáltal 1877 után 62 település, 81 kerületre osztva bírt önálló jogon való képviselőválasztással. Ez a beosztás 1910-ig, az utolsó dualizmuskori választásig érdemben nem változott.

A képviselethez jutott és az elvesztett települések hierarchikus rangja a huszadik század elején

A XIX. század különböző időszakaiban összesen 98 település bírt önálló képviseleti joggal, ezek közül 78 szerepel Beluszky Pál és Győri Róbert 1910-re felállított településhierarchiájában.¹² A szerzők vizsgálata alapján megállapítható, hogy 20 település funkcióját tekintve sem minősült városnak. Közülük 9 – Bakabánya, Felsőbánya, Illyefalva, Kolozs, Libetbánya, Modor, Ruszt, Szentgyörgy, Újbánya – nem kapott önálló jogot 1848-ban, vagy 1877-re elveszítette azt, hét pedig Horvátországban volt található.¹³ Három erdélyi község Bereck, Oláhfalva (Kápolnásfalva) és Szék, valamint Vízakna rendezett tanácsú város birtokolta ugyan a jogot, de nem került fel a hierarchikus elv alapján összeállított 330 elemes listára.¹⁴

Ha a településeket a fenti munka kategóriái¹⁵ szerint vizsgáljuk, akkor az tapasztalható, hogy az újonnan bekerültek és a benmaradtak elsősorban a magasabb hierarchikus szintekről – középvárosi, megyei és regionális központi csoportokból – kerültek ki, míg a kiesettek, három megyei központ – Eperjes, Trencsén és

¹¹ Képviselőházi Napló 1875. X. 319–321.

¹² Beluszky – Győri 2005

¹³ A vizsgálat csak a szűkebb értelemben vett Magyarország területére terjedt ki, Horvátországból csak Zágráb szerepelt a településlistán. Beluszky – Győri 2005: 97.

¹⁴ Beluszky – Győri 2005: 214–228.

¹⁵ A szerzők különböző mutatók segítségével kiszámították a városi funkciók által ellátott lakosság számát, melyből levonták a város lakosságát és így kapták meg az ellátott vidéki lakosság nagyságát, így kapták meg a település ún. „jelentőségtöbbletét”. Ezen számított adatokat összevetették a települések statisztikai adataival, és így tipizálták azokat. (A részletes leírást lásd: Beluszky–Győri 2005: 134–166) Ennek alapján a következő kategóriákat állították fel: regionális központok (teljes körű funkciókkal: 6, részleges funkciókkal: 2, hiányos funkciókkal: 4), megyeközpontok (teljes körű funkciókkal: 17, részleges funkciókkal: 21, hiányos funkciókkal: 12), középvárosok (teljes körű funkciókkal: 29, hiányos funkciókkal: 31), kisvárosok (megyei funkciókkal: 5, teljes körű funkciókkal: 87, részleges funkciókkal: 62, hiányos funkciókkal: 54).

Lőcse – kivételével, a közép¹⁶- és kisvárosok¹⁷ közé tartoztak. A bekerültek¹⁸ sorában a Nagyalföld és annak peremterületén elhelyezkedő, korábbi kiváltságokkal nem rendelkező települések szerepeltek döntő többségben.

A képviseletküldő joggal rendelkező települések közül 1877 után – Budapestet nem számítva – 51 (86%) tartozott a jelentősebb, legalább középvárosi jellegű magyarországi lakott helyek közé, míg a kiesetteknél ez az arány 24% (6 település) volt. A döntéshozókat természetesen nem motiválhatták az 1910-es években tapasztalt állapotok, de azt el lehet mondani, hogy a kiválasztott városok és községek az ország jelentősebb településeihez tartoztak. A regionális központoknak 100, a megyei központoknak 44, a középvárosoknak 36, a kisvárosoknak pedig 3,4%-a küldhetett önálló joggal politikust az országgyűlésbe. Meg kell azonban jegyezni, hogy a funkcionális szempontból városnak tekintett 330 település közül 204 (62%) nem bírt városi jogállással. Az önálló képviselőválasztó települések közül 58 funkcionálisan város, de csak Békésnek, Békéscsabának, Csongrádnak és Szarvasnak nem volt városi jogállása. Bereck, Oláhfalva (Kápolnásfalva) és Szék sem funkciójában, sem jogállásában nem számított városnak, Vízakna jogilag ugyan az volt, de funkcióját tekintve nem. Ha jogi szempontból vizsgáljuk a kérdést, akkor az önálló kerületet alkotó települések 11%-a nem volt város, a város funkció figyelembevételével azonban csak 6% ez az arány. Megfordítva a számítást, a városi jogállású települések közül 1910-ben 47% alkotott önálló kerületet, a városi funkciójú településeknek azonban csak 17,5%-a bírt az önálló képviselő joggal.

Tanulmányunk második részében az 1877 után önálló mandátummal bíró „városi” kerületek lakosságának és választóinak statisztikai vizsgálatát végezzük el. Terjedelmi okok miatt a kérdésről készített térképeinket egy későbbi munkánkban jelentetjük meg.

A „városi” választókerületek lakosságszáma

A statisztikai vizsgálat első lépéseként a városi kerületek népességét tekintjük át, melyhez az 1880-as és az 1910-es népszámlálási adatokat használjuk fel.¹⁹

¹⁶ Középváros teljes körű funkciókkal: Csíkszereda, Nagyszombat, Nagybánya

¹⁷ Kisváros megyei funkciókkal: Kőszeg, teljes körű funkciókkal: Bártfa, Zólyom, Hátszeg, Vajdahunyad, Breznóbánya, Kismarton, Kiszszében, hiányos funkciókkal: Szokolca, Bazin, részleges funkciókkal: részleges funkciókkal: Korpona

¹⁸ Regionális központ hiányos funkciókkal: Nagyvárad, Pécs, részleges funkciókkal: Brassó; megyeközpont teljes körű funkciókkal: Miskolc, Nagyszében, Nagybecskerek, Eger, hiányos funkciókkal: Kecskemét, Nyíregyháza, részleges funkciókkal: Gyula, Pápa, Baja, Versec, Békéscsaba; középváros teljes körű funkciókkal: Makó, Nagykikinda, Szentés, Jászberény, Zenta, Gyöngyös, Kiskunfélegyháza, hiányos funkciókkal: Hódmezővásárhely, Cegléd, Szarvas, Kiskunhalas, Nagykőrös, Hajdúböszörmény; kisváros teljes körű funkciókkal: Békés, Csongrád.

¹⁹ Népszámlálás 1880, Népszámlálás 1910

Magyarország Horvátország nélküli népességszáma 1880-ban 13.749.603 fő volt, ekkor 1.731.296 fő, a lakosság 12,5% élt a városi kerületekben. Egy átlagos városi kerületben 21.374 fő lakott. A legkisebb lélekszámmal az erdélyi kerületek bírtak, Oláhfaluban például csak 1572 lakost írtak össze. A lista élén Budapest és az alföldi városok kerületeit találjuk. A megyei kerületek átlagos lakosságszáma magasabb volt, hiszen a 332 kerületben átlagosan 36.199 fő élt.

1910-re az ország népességszáma 18.264.533 főre nőtt, a városi kerületekben ekkor 2.966.899 fő, 16,2% élt. Tehát az ország lakosságának 33%-os növekedése mellett, a vidéki kerületek lakosságszáma 27, a városiaké pedig 73%-al emelkedett. A növekedés értékei azonban igen jelentős mértékben szóródtak, a lista elején álló Selmec- és Bélabánya lakossága stagnált, Körmöcbánya, Abrudbánya, Bereck, Baja 10% alatti értéket mutatott, további 14 település az országos átlag alatt helyezkedett el. Esztergom, Brassó, Kolozsvár, Székelyudvarhely, Nagyvárad, Győr, Miskolc, Temesvár lakossága ellenben megduplázódott. Fiume 137, Budapest 144%-kal növelte a lakosságszámát. A növekedés 41,6%-a Budapestre esett. Ez a folyamat tovább növelte a kerületek közötti különbségeket. A legkisebb és legnagyobb lélekszámú választókerület közötti eltérés 21-szeresről 33-szorosra emelkedett. Az átlagos kerületi lakosságszám 1910-re 36.626 főre nőtt, de 11 település nem érte el, vagy éppen túllépte a 10.000 fős lakosságszámot, 7 településen (Szeged, Hódmezővásárhely, Arad, Nagyvárad, Kassa, Temesvár, Budapest) pedig több mint az átlag kétszeresére jutott egy mandátum. A megyei kerületek átlagos lakosságszáma ekkor 46.077 fő volt.

A „városi” választókerületek etnikai és felekezeti összetétele

Az egyes városi kerületek esetében kutatásunk jelenlegi fázisában meg tudjuk állapítani a pontos etnikai arányokat, de csak a települések egészére jellemző adatok ismertek. A megyei kerületek pontos adatainak meghatározásához pedig az ország településeit választókerülethez kell rendelni, majd ezt követően a települések adatait kerületenként összesíteni. Erre azért van szükség, mert a népszámlálások során alkalmazott járási összesítés nem fedi a választókerületi beosztást, jelen pillanatban pedig nem ismert előttünk olyan statisztikai kimutatás, mely választókerületi bontásban közli a lakosságra és a választókra vonatkozó adatokat. Ennek hiányában az országos összesítésekből dolgoztunk.

Az összesítő táblázat segítségével jól látható, hogy a magyarok és a németek aránya a városi kerületek lakosságán belül fölülmúlta az országosan megfigyelhető értéket. Ez több dolog természetes következménye volt. Egyrészt ez a két nemzetiség átlagosnál magasabb urbanizációs fokkal rendelkezett, másrészt az 1848-ban önálló képviselőhöz jutott alföldi városokban elsősorban magyarok éltek. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a városok jelentették az asszimiláció legfontosabb helyét is. A városi kerületek etnikai szerkezetének alakulása követette az országos változást, hiszen nőtt a magyarok súlya, csökkent a németek, szlovákok valamint a délszlávok szerepe,

a románok és a ruszinok arányszámai pedig szinte változatlanok maradtak. Budapest 1880-ban még a németek, 1910-ben pedig már a magyarok felé torzította az adatokat.

1. táblázat: Városi kerületek lakosságának nemzetiségi összetétele

Év	Magyar		Német		Szlovák		Román		Ruszin		Szerb-horvát		Egyéb		Összes
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
1880	1073651	62	287034	17	131917	8	46293	3	637	0,04	88784	5	7056	0	1731296
1910	2307812	78	268762	9	124618	4	78357	3	1462	0,05	92286	3	97235	3	2970522
Budapest nélkül															
1880	874909	64	167132	12	110336	8	45885	3	578	0,04	87028	6	6975	1	1370745
1910	1551742	74	189880	9	104259	5	75580	4	1220	0,06	85518	4	81962	4	2090151

A városok képviseleti joga, az önálló jogú települések listájának bővítése, esetleg szűkítése összekapcsolódott a nemzetiségi kérdéssel. A kor politikusai a városok választójogi pozíciójának az erősítésétől a magyarság súlyának fokozódását várták. A kormányoldal ellenzéke folyamatosan követelte a magyaroknak tekintett települések jogainak bővítését és a mandátumok újraosztását, amitől természetesen saját táboruk erősödését várták. Már az új kerületi rendszert szabályozó 1877. évi X. törvénycikk vitája során az első hozzászólás is részben ezzel a problémával foglalkozott. Molnár Antal, Szamosújvár képviselője felszólította a kormányt, hogy a magyar településeket ne rendelje megyei területekhez, mivel a városok önálló képviselthez való jogának az elvétételét a magyarság és a magyar állam érdekeivel ellentétesnek tartotta.²⁰ A szász képviselők – Fabriczius Károly vagy Steinacker Ödön – ugyan egyetértettek azzal, hogy a kis választói létszámú, magyar lakosságú városi kerületeket a megyei területekkel összevonják, de Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászrégen és Szászsebes városoknak is Nagyszebenhez és Brassóhoz hasonló jogokat követeltek. Steinacker arra utalt, hogy a szászoknak kedvezőtlen beosztás a magyar szupremácia igényéből táplálkozik.²¹

A dualizmus utolsó évtizedében lezajlott választójogi vitáknak is egyik kulcsmotívuma volt a nemzetiségi kérdés. A megszólalók a probléma egyik lehetséges megoldásaként jelölték meg a magyar településekre jutó mandátumok számának növelését. „A magyar nép és a magyar állameszméhez ragaszkodó, államhű és intelligens elem által lakott területeket, különösen a városokat intenzívebb képviselthez kell juttatni: ezt követeli az a nagy nemzeti cél, hogy az ezeréves Magyarország magyar karaktere az egész vonalon megőriztessék.” – fogalmazott például egy egri

²⁰ Képviselőházi Napló 1875. X. 295–296., 287–289.

²¹ Képviselőházi Napló 1875. X. 297–300.

lap publicistája 1913-ban.²² De ehhez hasonló értékelések szinte általánosan jelen voltak a kor vitairódalmában.

Ezt követően térjünk át a felekezeti adatok vizsgálatára.

2. táblázat: Városi kerületek lakosságának felekezeti összetétele

		Római katolikus	Görög ortodox	Ortodox	Evangélikus	Református	Unitárius	Zsidó
1880	Városi kerületek	55,6%	1,7%	5,4%	7,7%	17,7%	0,2%	9,3%
	Országos	47,1%	11,1%	14,4%	8,2%	14,2%	0,4%	4,6%
1910	Városi kerületek	57,0%	2,3%	4,7%	6,7%	16,7%	0,3%	12,1%
	Országos	49,3%	11,0%	14,3%	7,2%	12,8%	0,4%	5,0%

A táblázatból jól látható, hogy ha az összes települést egyben vizsgáljuk 1880 és 1910 között csak kismértékű változás zajlott le a felekezeti összetétel tekintetében. Az 5 jelentős vallási közösség közül a katolikusok szerepe kismértékben, a zsidók jelenléte pedig jelentősen emelkedett, ezzel párhuzamosan az ortodoxok és a két legnagyobb protestáns felekezet visszaszorulása volt megfigyelhető. Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy az országos arányokhoz képest a római katolikusok, a reformátusok és a zsidók igen jelentős felülreprezentációval bírtak a városokban, míg a görög katolikusok, az evangélikusok és az ortodoxok szerepe elmaradt az országosan megfigyelhető szinttől. Ez természetesen elsősorban a települések etnikai karakteréből következett.

Habár a két népszámlálás települési átlagértékei nem mutatnak jelentős változást, az egyes településeken fontos átalakulások mentek végbe. Ezt mutatja be a következő táblázat, ahol a 62 települést a legnagyobb felekezet alapján kategorizáltuk.

3. táblázat: Az önálló képvisellel rendelkező települések domináns felekezetei

	1880	1910
Katolikus dominanciával bíró település	39	47
Ortodox dominanciával bíró település	5	2
Evangélikus dominanciával bíró település	3	4
Református dominanciával bíró település	15	9

A táblázatból leolvasható, hogy a települések jelentős részében a katolikusok előretörése volt megfigyelhető, ez harminc év alatt igen alaposan átrajzolta a városi kerületek vallási térképét. Az összesített átlagok mögött tehát jelentős változás rejtőzik.

²² Rátvay 1913: 3.

A „városi” választókerületek választói létszáma

A településenkénti választói létszám vizsgálata során – terjedelmi okok miatt – csak az 1906-os értékeket elemezzük, és ezt vetjük össze a négy évvel későbbi népszámlálási adatokkal. 1906-ban 196.475 választót tartottak nyilván a városi, és 888.441 főt a megyei kerületekben.²³ Ha ezeket az értékeket az 1910-es népességszámhoz viszonyítjuk, akkor országos átlagban 5,9%, a városi kerületekben 6,6%, a vidékiekben pedig 5,8%-os választói arányt kapunk.²⁴

A városi kerületek választói létszámában jelentős különbségek figyelhetők meg, hiszen az adatok jelentős szórással rendelkeznek. 25%-nak 5,6% alatti, 25%-nak pedig 7,4% feletti választói aránya volt. A lista legelején Csongrád (3,2%), Kassa (3,6%) és Abrudbánya (3,6%) volt megtalálható, de további 17 település az országos átlag alatti aránnyal bírt. Az élen pedig Kézdivásárhely (10,2%) és Oláhfalú (11%) állt, ahol ugyan igen alacsony volt a választók létszáma (621 és 421 fő) de a település is kis lélekszámú volt.

A kerületek választói létszám alapján képzett csoportjait mutatja a következő táblázat.

4. táblázat: A városi kerületek választói létszám alapján képzett csoportjai²⁵

	Városi		Ebből erdélyi		Vidéki		Ebből erdélyi		Össze- Erdélyi	
									sen	összes
0–500	7 ²⁵ 8,6%	77,8%	7 36,8%	77,8%	2 0,6%	22,2%	2 3,6%	22,2%	9 2,2%	9 12,2%
501–1000	12 14,8%	35,3%	8 42,1%	33,3%	22 6,6%	64,7%	16 29,1%	66,7%	34 8,2%	24 32,4%
1001–1500	8 9,9%	21,1%	1 5,3%	4,0%	30 9,0%	78,9%	24 43,6%	96,0%	38 9,2%	25 33,8%
1501–2500	28 34,6%	21,9%	3 15,8%	20,0%	100 30,1%	78,1%	12 21,8%	80,0%	128 31,0%	15 20,3%
2501–5000	20 24,7%	10,7%	0 0,0%	0,0%	167 50,3%	89,3%	1 1,8%	100,0%	187 45,3%	1 1,4%
5001–	6 7,4%	35,3%	0 0,0%	0,0%	11 3,3%	64,7%	0 0,0%	0,0%	17 4,1%	0 0,0%
Összes	81	19,6%	19	25,7%	332	80,4%	55	74,3%	413	74

²³ Kiszely 1906: 87–101.

²⁴ Sajnos az egyes megyei és a települési kerületek választói arányát jelenleg még nem tudjuk egymással összehasonlítani, mivel az egyes kerületek pontos lakosság száma, mint azt korábban már jeleztük, egyelőre még nem ismert.

²⁵ Az érték melletti százalék az értéknek a választói létszám szerint kialakított kategórián belüli arányát mutatja, az érték alatti pedig a választói létszám alapján képzett kategóriának a kerületcsoporton belüli súlyát jelzi. A városi, a vidéki és az összes kerületcsoportok magukban foglalják az erdélyi kerületek adatait is, melyeket azonban külön oszlopban is szükségesnek tartottunk kiemelni.

Látható, hogy a kis választói létszámú kerületek dominánsan a városi csoportban voltak jelen, hiszen 1000 fő alatti volt a városiak 23,4, a vidékiek 7,2%-a. Ebben a szegmensben található 43 kerület közül 33 erdélyi volt, ami az összes erdélyi 44,6%-át adta. Míg a vidéki kerületek domináns csoportja 2501–5000 választóval rendelkező volt, 50,3%-uk ide sorolódott, addig ez a kategória a városok között csupán 24,7%-ot tett ki. Az ötezer választó feletti kerületek a városokra voltak jellemzőbbek.

Az adatok azt mutatják, hogy a vidéki kerületekre nagyobb hasonlóság volt jellemző, itt – legalábbis a választók számát tekintve – kiegyensúlyozottabb volt a mandátumok eloszlása. A városok esetében a szélső értékek, a kiugróan magas és alacsony választói létszám, sokkal jelentősebb arányt képviseltek. Ez természetesen következett abból is, hogy a települések lakosságában igen jelentős eltérések voltak, de egy-egy kisebb településen gyakran igen kedvező, az országos arányt jóval meghaladó volt a cenzussal rendelkezők aránya.

Cenzusszerkezet és a foglalkoztatottság kapcsolata

A 20. század elején készült országos kimutatás alapján ismerjük a magyar választókerületek választóinak cenzusalapját,²⁶ ezt össze lehet vetni az adott település lakosságának foglalkoztatás-szerkezeti adataival. Így megállapítható, hogy milyen volt a kapcsolat a választók összetétele és lakosság foglalkozásszerkezete között.

A települések választóinak belső szerkezetét százalékos értékekkel fejeztük ki, tehát nem az egyes kategóriába tartozó választók számát vizsgáltuk, hanem az adott kerület összes választóján belüli arányát. Az elemzés során egy kerületet 7 értékkel írtunk le, melyek megfeleltek a választójogosultság lehetőségeinek. A foglalkoztatottságot a mezőgazdasági, a kereskedelmi, az ipari és terciér, valamint a közszolgálati keresők arányának segítségével vizsgáltuk. Bevontuk még az elemzésbe a települések jogállását, a Beluszky–Győry-féle összegzés hierarchikus csoportját, és a rangszámát.

Az 5. táblázat a foglalkoztatás-szerkezeti adatok és a cenzusalap közötti korreláció értékeit mutatják.

Jól látható, hogy 4 esetet kivételével az adatok között különböző fokú összefüggés található. Két markáns jelenségre hívnánk fel a figyelmet. A birtok alapján választójogosultságot nyertek aránya igen szoros pozitív kapcsolatban vannak a mezőgazdasági keresőkével, és közepesen erős, de negatív kapcsolatban a kereskedelmi, ipari, egyéb terciér és közszolgálati foglalkoztatottak arányával. Ezzel szemben a jövedelem alapján választók esetében ellentétes kapcsolat figyelhető meg. Fontos rámutatni arra is, hogy a ház alapján választók olyan településeken voltak inkább jelen, ahol a mezőgazdasági keresők aránya kisebb, a ház és birtok alapján választók pedig ott, ahol a kereskedelmi, ipari, egyéb terciér és közszolgálati foglalkozta-

²⁶ A választók cenzusszerkezetét adatai Szivák 1901: 1008–1030. alapján határoztuk meg.

tottak aránya alacsonyabb. Ez annak tudható be, hogy a háztulajdon, mint választójogosultsági alap inkább a modernizálódott gazdasági szerkezetű településeken volt elegendő nagyságú. A végzettség alapján választók a kereskedelmi, ipari, egyéb tercier és közszolgálati foglalkoztatottakkal vannak pozitív kapcsolatban, mivel az értelmiség jelenléte is inkább a modernebb településeken volt megfigyelhető. A régi jog alapján választókról elmondható, hogy minden foglalkoztatottsági kategóriával gyenge negatív kapcsolatban voltak, ennek alapján igazolódik az a kép, hogy az olyan települések, ahol dominánsan régi jog alapján választottak, nem tekinthetők a gazdaság központjainak. A régi jogú választókkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy 69%-uk Erdélyben élt, ahol a választók 34%-át adták. Az erdélyi városi kerületekben 7% tartozott közéjük, a magyarországiakban azonban csupán 0,1%, tehát összesen 233 fő. A füstök után választók száma oly alacsony, hogy a kapcsolataik elemzését nem szükséges elvégezni.

5. táblázat: A városi kerületek lakosságának foglalkoztatás-szerkezete és a választók cenzusalapja közötti korreláció

<i>Keresők aránya</i> <i>Választók aránya</i>	<i>Kereske-</i> <i>delmi</i>	<i>Mező-</i> <i>gazdasági</i>	<i>Ipari</i> <i>és tercier</i>	<i>Köz-</i> <i>szolgálati</i>
Régi jog alapján	-,372**	-,315*	-,356**	-,298*
Földbirtok alapján	-,517**	,813**	-,419**	-,563**
Ház alapján	,465**	-,403**	,377**	,482**
Ház és birtok alapján	-,335**	-,268*		-,307*
Jövedelem alapján	,685**	-,555**	,568**	,661**
Végzettség alapján	,277*		,347**	,342**
Füstök után	-,299*			-,302*

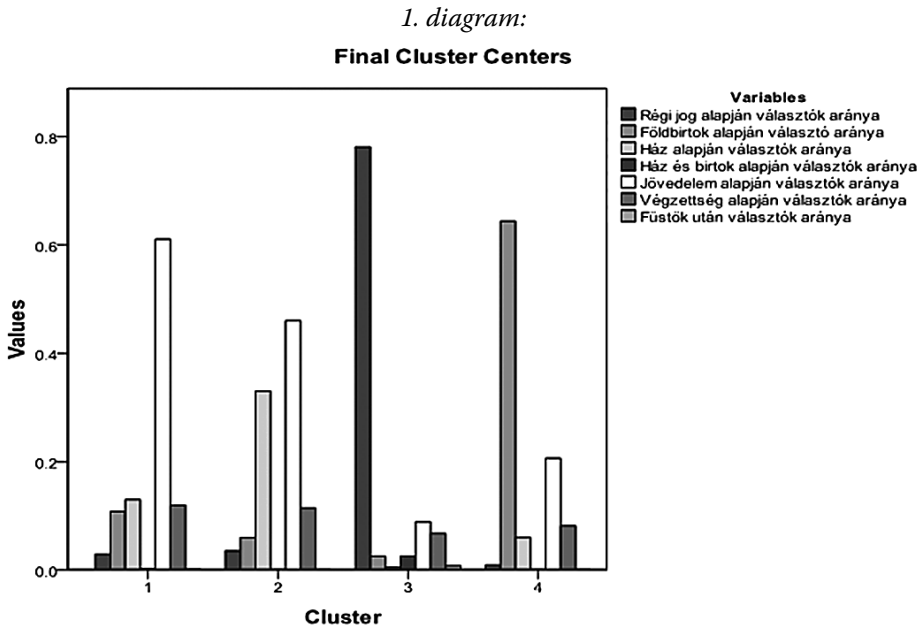
* korreláció szignifikáns $p < 0,05$, ** korreláció szignifikáns $p < 0,01$

A vizsgálat alapján megállapítható, hogy egy adott település foglalkoztatottsági adatai és a cenzusalap között különböző mértékű, de jól magyarázható kapcsolat mutatható ki. A cenzusszerkezet segítségével tehát jól jellemezhető a település gazdasági viszonyrendszere.

A választókerületek csoportosítására a klaszterelemzés módszerét használtuk.²⁷ Kapott eredményeinket – Final Cluster Centers (Végző klaszter középpontok) –

²⁷ Hierarchikus klaszteranalízis segítségével állapítottuk meg, hogy hány csoport képzésével írható le legpontosabban a kerületek összessége. A kapott eredmények alapján 3, 4 és 5 klaszteres csoportosítást hajtottunk végre nem hierarchikus elemzés segítségével. Részadataink értékelése során arra a megállapításra jutottunk, hogy a 4 klaszteres változat írja le pontosan a választókerületeket.

a következő grafikon foglalja össze. Az x tengelyen a képződött 4 klasztert – *cluster* –, vagyis csoportot találjuk. Klaszterenként külön vizsgálható, hogy az adott csoportban a különböző választójogi alap milyen átlagértékben – *values* – van jelen. Az egyes figyelembe vett változókat – *variables* – pedig az ábra jobb oldalán találjuk.

Jól látható, hogy a négy csoport karaktere jelentősen eltér egymástól. A 4. csoportban a földbirtok alapján, a harmadikban pedig a régi jog alapján választók dominálnak. Az első két csoport között a különbség a jövedelem alapján választók arányában figyelhető meg. Középtértékük az első csoportban a 61,1%, míg a másodikban 46 volt. Ingatlana alapján az elsőben átlagosan 24, a másodikban pedig 39% jutott választójoghoz. Fontos kiemelni, hogy a végzettség alapján választók aránya az első két klaszterben 12%, a harmadikban 6,7%, míg a negyedikben 8,1%, tehát ebben a választói kategóriában nincs jelentős különbség az egyes csoportok között.

Az általunk képzett klaszterek és a Beluszky–Győry-féle rendszer között azonban nem mutatható ki összefüggés. Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy a szerzők kategorizálásukat az ellátott vidéki lakosság létszáma alapján végezték el, amit az

adott település mutatóinak abszolút számából határoztak meg, az így kapott rangszám nagymértékben függ a település méretétől, míg a cenzusszerkezet kapcsán ennek nincs releváns jelentősége, sokkal fontosabb a foglalkozási adatok relatív, tehát százalékos mértéke. Így kerülnek azonos csoportba esetünkben a különböző méretű, de hasonló gazdasági szerkezetű települések. A cenzusszerkezet sokat elárul a település és a kerület foglalkoztatási viszonyairól, de önmagában nem lehet a település-hierarchia-vizsgálat alapjává tenni.

6. táblázat: A városi kerületek megoszlása a klaszteranalízissel képzett csoportokban

<i>Csoport megnevezése</i>	<i>Kerületszám</i>	<i>Arány</i>
Jövedelemalapú	33	40,7%
Jövedelem és ingatlan alapú	18	22,2%
Régi jogon alapuló	3	3,7%
Birtokalapú	27	33,3%

A statisztikai vizsgálatok egy további elemzés alapját képezik, amikor a választási eredményeket vetjük össze az etnikai, felekezeti, foglalkozás-szerkezeti adatokkal, ennek elemzésére azonban a terjedelmi korlátok miatt jelen munkánkban nem vállalkozhatunk.

A fentiekben tehát bemutattuk azt a folyamatot, melynek során 1848-at követően az országgyűlésen önálló képviselővel megjelenő települések köre átalakult. Az elkészített térképeink jól szemléltetik, hogy a változás eredményeképpen a korábban rendi képviseleti joggal nem rendelkező, elsősorban alföldi mezővárosok átvették a peremterületek nagy történelmi tradícióval bíró, hajdan jelentős településeinek szerepét. Ez az eltolódás a magyar lakosság dominanciáját teremtette meg a rendi időszakban elsősorban németnek tekintett kategórián belül. A városok országgyűlési szereplésének kérdése gyakran szerepelt a dualizmuskori politikai vitákban, és szinte mindig a nemzetiségi kérdéssel kapcsolódott össze. A kor politikusai, publicistái bennük látták a magyar szupremácia fenntartásának legbiztosabb eszközét. Ebből adódott a helyzet paradoxonja, hiszen a szabadelvű irányzat számára a választási eredmények azt bizonyították, hogy 1848 után képviselőre jutott alföldi magyar települések a függetlenségi ellenzék egyik legbiztosabb bázisai. Így az ellenzék nemzeti alapon követelhetette a választókerületek megváltoztatását, a városi mandátumok számának szaporítását, és ugyanezen az alapon ítélt el a kormánypártot, mint ami a magyarsággal szemben a vidéki lakosságnak, tehát a nemzetiségeknek kedvez.

FORRÁSOK

- Népszámlálás 1880: A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. 2. köt. Szerk. és kiad. Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal. Budapest, 1882.
- Népszámlálás 1910: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Szerk. és kiad. a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1912.
- KLÓM XI.: Kossuth Lajos összes munkái XI. Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest. 1951.
- Képviselőházi Napló 1875: Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Budapest, 1876.

IRODALOM

- Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs.
- Dósa Elek 1861: *Erdélyhoni jogtudomány, az alkotmányos Erdélyhonban az 1000-ik év óta törvényszerűen költ s az 1849. évig érvényességgel birt törvények és szokások szerint szerkesztve*. Kolozsvár.
- Egyed Ákos 2001: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Marosvásárhely.
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. Pest.
- Kiszely Geiza (szerk.) 1906: *A képviselőház a múlt és a jelen ülésszakban 1906–1911*. Budapest.
- Kovács Ferencz 1894: *1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*. Budapest.
- Pap József 2010: Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására. In: *Közép-Európai Közlemények*. (3.) 3.
- Rátvay Géza 1913: Választójogunk reformja. *Hevesvármegyei Hírlap* 1913. február 2. 3.
- Szivák Imre 1901: *Országgyűlési képviselőválasztás és a curiai bírászkodás codexe*. Budapest.
- Vaszary Kolos 1885: *Az 1830-iki országgyűlés történetéhez*. Győr.

I. térkép

II. térkép

Rejtelmes sziget*

A Luppa-szigeti nyaralótelep első másfél évtizede, 1934–1950

*Erkélyen ülök, a szeptemberi nap
elnéző sugara alatt,
lábam előtt a Duna már
a tél felé folydogál,
de még nem sejtí, fény-eres.
Két balek evezős az ár
közepén fölfelé evez:
vadul csapkod s egyhelyben áll.
(Eörsi István: Lupaszigeti improvizációk)¹*

A Luppa-sziget² apró földdarab a Duna szentendrei ágában, a budakalászi part és a Szentendrei-sziget között, néhány száz méterre északra Budapest közigazgatási határától. A nyolcszáz méter hosszú és (a legszélesebb részén) mintegy kétszáz méter széles, orsó alakú szigetet a folyam lerakódásai alakították és alakítják ma is.³ A ma Budakalász külterületének számító sziget először 1836-ban bukkant fel Berger József térképén, ekkor még Insel Mereszgyán elnevezéssel. Később ismeretes volt Morosgyán-, Mészáros-, illetve Pettkó-sziget néven is.⁴ Elnevezését a tehetős pomázi szerb polgárcsaládról, a Luppákról nyerte, akiknek legismertebbje, Péter (1838–1904) mérnök, utazó, szabadelvű-párti országgyűlési képviselő volt és 1409 katasztrális hold birtokosa a pomázi határban.⁵ A Luppa-család kihalása után a sziget tulajdonosi változásait a dokumentáció részleges megsemmisülése miatt nehéz követni, annyi azonban bizonyos, hogy a szigeten gyümölcsfák nőttek, és állt néhány kertészalkyiba

* A dolgozat elkészítésében nyújtott segítséget itt köszönöm meg Krisztinkovich Gabriellának, Ferkai Andrásnak, Molnos Péternek és dr. Réti Lászlónak. A földrajzi hely helyes írása Luppa-sziget, azonban az évek folyamán mind a közbeszédben, mind a tanulmány témáját adó egyesület nevében lekopott az egyik 'p' betű.

¹ Eörsi 2000, 59.

² A továbbiakban a sziget nevét ebben a kevésbé elterjedt formában használom, utalva az eredeti névadókra; idézetekben, címekben azonban tiszteletben tartom az alkotói szándékot.

³ A környék földrajzi jellemzőiről ld.: Legeza 1948, 3–8.

⁴ Markievics János 1862-es térképén a budakalászi határ állapotáról szintén szerepel a sziget név nélkül, illetve a vélhetően később, ceruzával feltüntetett Sg *Monst.* megjegyzéssel. Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban: PML), Térképtár, 243. sz.

⁵ Tóth 2001, 10–11.

is. Tersányszky Józsi Jenő így emlékezett: „Elhagyott, buja füves foltnak zöldellett ez a kis sziget a Duna sodrában. Legföllebb a partjának egy részén magaslott néhány öreg fűz és némi rekettyés. Meg a belsejében dűledezett egy-két pásztorkunyhó. Azok között sem mindig legelt a kevés számú tehéncsorda, és fűtlyentgetett a pásztorgyerekek a hajók felé”⁶ A sziget életében és megítélésében döntő változást hozott, hogy a Helvétia Építő és Ingatlan Rt. a harmincas évek elején a Luppa család oldalági leszármazottaitól megvásárolta a szigetet, parcellázni kezdte és a sajtóban közzétett hirdetéseiben ideális, a nagyvárosokhoz közel lévő, ám annak forgatagától távoli, a modern ember számára tökéletesen alkalmas nyaralóhelyként hirdette. Hamarosan hétvégi házak épültek és a sziget mindennapjainak irányítását a Budakalász-Lupasziget-i Fürdőgyesület vette kézbe.

Önmagában az egyesület életének, fülemile-pöreinek bemutatása inkább szórakoztató, mint tanulságos olvasmány lenne: díjnemfizetésekkel, krakéler teleptársakkal és a háziállatok által okozott károk számbavételével. Céлом tehát nem ez. A sziget földrajzi helyzete, zártsága, (időszakos) lakóinak egymásra utaltsága, az egyesület sajátos összetétele szinte kínálja magát arra, hogy mélyebb, társadalomtörténeti összefüggések is értelmezhetővé váljanak általa. Nem Erdei Ferenc kettős társadalom-elméletének⁷ falszifikálására vállalkozom (azt már megtette más⁸), hanem azt kívánom bemutatni, hogy a sziget társadalmában megjelenő polgári – zsidó származású –, illetve keresztény középosztályi csoportok viselkedése, reakciói, egymáshoz való viszonya milyen összetett világot hozott létre a sziget üdülőhelyé válásának első másfél évtizedében. Ennek rekonstrukciójához elsősorban a fővárosi, valamint a Pest megyei levéltár iratai jelentettek segítséget és hézagosan bár, de segítette a memóriairodalom egy része, valamint a szigetről rendelkezésre álló, nem túl nagy terjedelmű szakirodalom is.

A sziget – építészeti különlegességei, tereinek kompaktsága, a térben elfoglalt szerepe révén – kínálja magát építészettörténeti vagy éppen vizuális antropológiai megközelítések számára (ilyen lenne például Luppa és a kalászi Duna-parton, rendezetlen nyaralókból, fürdőházakból kiépült „ellen-sziget”⁹ elemzése). Jelenlegi tudomásunk szerint a Luppa ilyen szempontú bemutatása éppen csak elkezdődött.¹⁰

A másik figyelemre méltó, itt most ki nem bontott szempont a sziget mentális térképen-kívülisége: nemcsak a Budakalász-monográfiák¹¹ nem akarnak tudni róla, de alig-alig szerepel a sziget társadalmában szerepet játszó politikai, közéleti

⁶ Tersányszky 1970, 212.

⁷ Erdei 1995, 43–99.

⁸ Gyáni 2001, 221–231.

⁹ Legeza 1948, 46.

¹⁰ Kollár 2010, szemelvények belőle: <http://kollarbence.blogspot.com/2010/11/mome-511-lupasziget.html>. (Utoljára letöltve: 2011. július 30.)

¹¹ Kátai 1994, Szabó 2006.

személyiségek emlékirataiban¹² – miközben például némely könyv képanyaga kifejezetten reflektál a luppai napokra.¹³ Budakalász hiánya bizonyos tekintetben érthető: a község az alapításkor sem kedvelte különösebben az üdülőtelep ideáját: a modernizáció megannyi nyűgével birkózó település sajátjától távoli világnak tekintette a módos polgárok hétvégi pihenőhelyét és a harmincas években, ha csak tehetette, negligálta annak problémáit. A szigeti platánsort nem tekintette községi útnak, nem nyújtott semmilyen támogatást a sziget infrastruktúrájának kiépítéséhez, és utat sem épített a révhez.¹⁴ S talán még meglepőbb, hogy a korszak helyi sajtója – az élesen antiszemita, kormányhoz közeli lap, a *Szentendre-Pilishegyvidék* (negyvenes évek), illetve a jóval mérsékeltebb *Pilishegyvidék-Budakörnyék* (1936-tól) – sem szentelt figyelmet a szigetnek néhány, a fürdőszезon beindulásáról tájékoztató minuszos híren kívül.

1. Körülmények

Amennyire jól követhető a sziget kiépítésének és társadalmasodásának folyamata a rendelkezésünkre álló források alapján, olyannyira rosszul állunk a befektető pontos motivációinak (a helyszínválasztás oka, körülményei stb.) meghatározásával. A Helvétia pénztárkönyveiben 1931. május 20-án jelent meg a Magyar-Olasz Bank azon 100 ezer pengős hitele, amely minden bizonnyal a sziget megvásárlására szolgált.¹⁵ A következő évben fogott hozzá a cég a terület rendezéséhez, a part megerősítéséhez, a közművesítéshez és a parcellázáshoz. A folyó által folyamatosan rombolt partvonal megerősítésére, kubikosmunkára, kavicsra, homokra kifizetett pengőezrek mellett nagyon korán felbukkannak olyan számlák is, amelyek ellenértéke a sziget imázsának megteremtését szolgálta: már 1932 nyarán olyan prospektus jelent meg, amely a sziget előnyeit ecsetelte, majd 1933 vége és 1934 közepe között többek között a Pesti Tőzsdében, a Magyar Közgazdaságban, a Színházi Életben és a Pesti Hírlapban is hirdetett a cég. Ekkoriban készült egy második, díszes prospektus is, amely a már parcellát vásárló notabilitások mellett a sziget jó elérhetőségét, a modern városi életmódhoz illeszkedő adottságait, a jó helyi infrastruktúrát állította előtérbe, s az esetleges aggodalmaskodókat azzal is igyekezett meggyőzni, hogy az árvíz egyáltalán nem fenyegeti a majdani tulajdonosokat. Erre az állításra azután az élet alaposan rácafol, s cáfol ma is. Volt olyan év, amikor három árvíz is letarolta a területet.

¹² Litván é. n., Ortutay 2009.

¹³ Soros 2002.

¹⁴ PML V. 1015/a, Budakalász, községi képviselőtestületi közgyűlési jegyzőkönyvek, 1933–1940. 109. f. 1935. augusztus 26. II. napirendi pont és 321. f. 1939. szeptember 7. VII. napirendi pont.

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), XI. 815., a Helvetia Rt iratai, 1. köt. Főkönyv, 110. f.

A szigetet csatornázták, víztornyot építettek rajta, bevezették a villanyt (mind-ezen munkálatok megkönnyítésére ideiglenes hajóhidat is felhúztak) és ekkor telepítették a mára a híressé vált platánsort is a sziget hosszában. A parcellázást és a vásárlóknak kedvet csináló mintavilla építését a jónevű kivitelezőcég, Fejér Lajos és Dános László vállalata végezte, amely olyannyira szoros szimbiózisban élt a beruházó Helvétiaival, hogy nemcsak a címük volt azonos, hanem az igazgatóságban is szerepelt a két építész. A 150 ezer pengő alaptőkével, először Otium néven létrejött, majd nevét Helvétiaira változtató vállalkozás a fővárosi építőipari piac ismert szereplője volt. Nevéhez fűződött több Asbóth (ekkoriban még: Éva) és Király utcai, valamint Károly körúti bérház megépítése.¹⁶ A Fejér és Dános-féle építésziroda pedig olyan sikeres építészeti projektekben vett részt, mint a Napraforgó utcai villatelep, a kislakás-építési program és szerte az országban törvényszéki paloták, hivatalos épületek, bérházak, továbbá szociális célú intézmények (zsidó leányárvaház, stb). A beruházó cég tervpályázatot írt ki a mintavilla terveire, amelyen ismert építészek mellett részt vett olyan alkotó is, akinek egészen más irányt vett az élete; ilyen volt Fiala Ferenc, későbbi nyilas politikus, akinek terveit a Helvetia megvétele ajánlotta.¹⁷ A szigeten hajóállomás is épült, és bonyolult jogi procedúra indult a révjogért.

A 11 holdas szigeten a Helvetia eredeti tervei szerint 160 telket parcelláztak, 75 és 223 négyszögöl közti nagyságban. Kezdetben nem minden földdarab kelt el, s csak töredékekre épült ház. (Voltak olyan vásárlók, akik több, egymás mellett álló telket vettek meg). Az átlagos telekméret 80–110 négyszögöl között változott, amelyért 1200 és 1800 pengő közötti összeget fizettek a vásárlók – ha anyagi helyzetük úgy kívánta, részletre is törleszthettek. Ugyanakkor, ha valaki a Fejér és Dános-sal építette a telken álló házát is, a végösszeg könnyen 15 ezer pengő fölé emelkedhetett. A szigeten 1941-ig 33 ház épült; számuk 1947-ig mindössze kettővel emelkedett, azonban ezek közül öt ekkor még romokban állt, nem is annyira a háborús rombolások, hanem az 1944–45 fordulóján beköszöntő, minden elképzelést felülmúlóan pusztító jegesár miatt.¹⁸

1934-től álltak az első vikendházak, és az év végén a Fészek Klubban megalakult a Budakalász-Lupaszigeti Fürdőegyesület, azzal a szándékkal, hogy a beruházó levonulása után átvegye attól a sziget üzemeltetését és létrehozza a tulajdonosok érdekvépviseletét. Az egyesület alapszabályát 1935. márciusában láttamozta a belügyminiszter, a módosított verziót pedig 1940. decemberében. Az egyesületnek kötelező jelleggel tagja lett minden üdülő- és telektulajdonos, ám nem azonos súllyal. Az egyesület 71 nyilvántartott tagja 200 szavazatot képviselt 1941 márciusában (telkenként egy szavazat, a házzal rendelkezőké még hármat számított, de egy kézben nem

¹⁶ Ferkai 2001, 23., 170., 194., 196–197., Kallós 1932, 351.

¹⁷ A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, LXVI. köt. 45–46. sz. 273. (1932. november 6.)

¹⁸ BFL, X. 221, Budakalász-Lupaszigeti Fürdőegyesület iratai, 1. doboz, Vegyes levelezés 1938–1950 dosszié, Összefoglaló, 1947. szeptember 1.

lehetett hat voksnál több), azonban a közgyűléseken ennél lényegesen kevesebben jelentek meg (1948 júliusában például csak tizennyolcan), jobbára azok, akik többes tulajdonlás vagy meghatalmazások révén lényegesen nagyobb mandátumerőt képviseltek, mint az egyszerű telektulajdonosok. Az egyesület havi 6 és 30 pengő közti tagdíjat szedett (és még különböző díjakat számítottak fel, például a telepőrzésért vagy a csónakházért), jobbára a telek nagyságával és értékével arányosan. Az átlagos nagyságú telek díja általában 12 pengő volt. 1946, az új fizetőeszköz bevezetése után az egyszerű telektulajdonosok 8 forintot fizettek havonta, a háztulajdonosok húszat, és minden további telekért havi 10–10 forintot.¹⁹ Az egyesület az így befolyt összegekből – a megválasztott „szigetgazda” irányítása alatt – gondoskodott a telep közterületeinek karbantartásáról, közösségi épületeket húzott fel, fizette a díjakat, a permetezést, az apróbb javításokat, a rágcsálóirtást, majd a nemsokára alkalmazott telepőrt, akinek az volt a feladata, hogy a tulajdonosok távollétében a sziget értékeire vigyázzon – a háború közeledtével és a közbiztonság romlásával párhuzamosan egyre kevésbé hatékonyan. Az ügyeket a néhány tagból álló választmány vitte egészen az egyesület 1950-es megszüntetéséig. Évente négyszer-öttször ültek össze, névleg az elnök (először Keleti Kornél gyáros, majd Révai Béla nyomdatulajdonos, később Molnár C. Pál festőművész, a háború után pedig Gál Imre, illetve Barna Sándor főorvos) irányítása alatt, valójában azonban a mindenkor nagyon aktív egyesületi ügyészek (Reicher [később Ráth] Endre, majd Faludi Ferenc, illetve Soros Tivadar, mindhárman ügyvédek) irányítása mellett. A nyaralóidény kezdetén és végén általában kint a szigeten, valamelyik villában, a többi hónapban Budapest egyik kávéházában (Centrál vagy 1945 után a Kossuth téri Elysée), illetve gyűléstermében (Fakereskedelmi Csarnok) ültek össze a döntéshozók; a tisztikarról pedig az általában évente összeülő közgyűlés döntött. A háború alatti éveket alaposan megkeserítette az 1940-től felszámolás alatt álló Helvétiaival, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt-vel, a szentendrei járás főszolgabírójával, valamint a budakalászi eljárással való állandó disputa a révjog, a hajómenetrend, a kikötő helye, a pótdadó-visszatérítés és a gyümölcsfák leszedésének joga miatt.

Az együttélés szabályainak aprólékos kimunkálása során bőven találkozunk olyan mozzanatokkal, amelyek ma aligha férnének bele egy nyaralótelep életébe: a háziszemét eltávolításának legmegfelelőbb módját abban látta az egyesület vezetése, hogy azt „a késő esti vagy kora reggeli órákban a vízbe kell dobni”, továbbá „a cserepek, üvegdarabok, vasdarabok, konzervdobozok összegyűjtendőek, azt a telepőrök fogják a mély vízbe süllyeszteni”.²⁰

A teleptársak között volt bizonyos fluktuáció, ha nem is túl nagy mértékű. A Helvétiaival folytatott viták, a cég felszámolása és a természeti körülmények bizonyosan

¹⁹ BFL X. 221, 1. doboz, Közgyűlési jegyzőkönyvek 1948–1950-dosszié. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1950. augusztus 27.

²⁰ BFL X. 221, 1. doboz, Szétküldött körlevelek-dosszié, Értesítő, 1947. augusztus.

hátráltatták azt, hogy a nyaralók úgy érezzék magukat, ahogy azt korábban a fényes papírra nyomott brosúrák megígérték. Egy, a telkén túladó tulajdonos így összegezte a gondjait: a Helvétia ígéreteit nem tartotta be, nem építette ki a szentendrei műúttól a kalászi partig tartó kocsiutat, parkírozási lehetőséget. Ezért a panaszos sorok írója, Adler Alfréd igazgató két éve nem megy ki, mert „nincs egy rendes hely, ahol letelepedhetnek, a szünyogok agyoncsípi az embert, a gyümölcsöt elcipelik és igazol engem, hogy a telkek értéke inkább devalválódik, minthogy lépést tartana a másutt egyesületek által fenntartott ún. nyaralótelepeken [jellemző árakkal]”. A szándékról is letett, hogy ott építkezzen. „És sajnálom erkölcsileg azt, hogy egy ily jól indult, valóban úri társaságnak megfelelő hely ellaposodik, elveszti az érdeklődést és elértéktelenedik”²¹

A háború után jó néhány nyaraló gazdát cserélt, és a kommunista hatalomátvétellel párhuzamosan a budakalászi tanács VB és az államrendőrség képviselője is megjelent a közgyűléseken. Ezen túlmenően tömegesen vették birtokba az államosított/igénybe vett nyaralókat állami vállalatok (Lakásépítő Nemzeti Vállalat) vagy állami jellegű szervek (egészségügyi szakszervezet, MÉMOSZ) munkásai/alkalmazottai/tagjai, s ez a körülmény rohamosan amortizálta a sziget nagy tömeg befogadására képtelen infrastruktúráját. A folyamat felgyorsult, amikor a nyaralóházakat az ötvenes évek elején államosították, majd – eddig még nem tisztázott körülmények között – a tömegüdültetés csődjét tapasztalva az eredeti tulajdonosok két személy kivételével visszakapták eredeti házaikat.²²

2. Lakók

A szigeti üdülőtulajdonosok névsorát tekintve a helyzet szinte kínálja magát a kettős struktúra bevezetőben megfogalmazott vizsgálatára. Bár az egyesület tagnyilvántartó lapjai csak töredékesen maradtak fenn, a hivataloknak beküldött dokumentációból, az egyesületi élet irataiból nagyrészt rekonstruálni lehet a tulajdonosok származását és a polgári életben betöltött állását.

A forrásokból két, egymástól jól elkülöníthető csoport tűnik elő: döntően budapesti lakosokkal találkozunk (néhány újpesti és egy rákospalotai cím mellett egyetlen igazi vidéki lakos bukkan fel a címlistákban, dr. Kovács József debreceni orvosprofesszor, ő is csak a háború után), akik vagy az Erdei-féle kettős struktúra döntően zsidó származású, polgári középosztálybeli részébe (lennének) besorolhatók vagy nagyon markánsan az úri, keresztény középosztály tradicionális foglalkozásait jelenítik meg. Igazoltnak tűnhetne tehát a *nemzeti és polgári* társadalom kettőssége.²³

²¹ BFL X. 221, 2. doboz, Tagdíj-reklamációk-dosszié, Adler Alfréd levele Reicher Endrének. Budapest, 1943. június 23.

²² Krisztinkovich 1989, 21.

²³ A nevek és foglalkozások listázásának alapjai a BFL X. 221. 1. doboz, tagnyilvántartó kartotékjai voltak,

Úgy gondolom azonban, hogy pusztán a leírás és az előre meghatározott kategóriákba való beillesztés túlzottan statikus felvételt eredményez, nem mond sokat a csoportképző dinamikákról, az identitásról, nem vesz tudomást az időbeliségről és legfőképpen: az így konstruált csoportok közti viszonyokat sem magyarázza.

A polgári középosztály reprezentánsai jórészt ügyvédek, orvosok, nyomdatulajdonosok (Révai Béla, Büchler Henrik), gyártulajdonosok, menedzserek, bankszakemberek, újságszerkesztők és -kiadók, valamint értelmiségiek. A szélesebb közönség számára is ismerősnek tűnhet báró Hatvany Lajosné neve csakúgy, mint Kozma Lajos építésze, Litván József textilgyári igazgatóé, Soros Tivadar ügyvédé, eszperantistaé (a tőzsdeszakember Soros György édesapjaé), Vitéz Miklós író-dramaturgé, a *Meseautó* forgatókönyvírójaé. (Számosan a feleségük nevére vették a telket vagy a házat: így tett Soros, Kozma és Vitéz is). A korszakban műgyűjteményéről volt ismert Kartschmaroff Loránt vegyigyáros, amatőr absztrakt festő, jelentős műgyűjtemény létrehozója; 1935-től volt tag, és másfél évtizeden át rendíthetetlenül felügyelte a szigeti fák metszését és permetezését.

A hagyományos középosztály reprezentánsai, ha számban el is maradtak az előbbi, – hangsúlyozom, önkényesen megkonstruált – csoporttól, számos, a korban ismert férfiút vonultathattak fel, így Páger Antal színészt (aki 1937 óta volt egyesületi tag), Martsekényi Imre építészt, kormánypárti képviselőt vagy Molnár C. Pál festőművészt. Találunk mellettük katonatiszteket (Szigriszt Jenő, Koncza Kálmán, Dömötör László, Kiss István) és minisztériumi tisztviselőket (Zách Imre) is. Nem individuális alapon, hanem testületként ugyancsak a hagyományos középosztály képviselőjének tekinthetjük a szigeten telekkel és házzal bíró Országgyűlési Tisztviselők Sportclubját, illetve a határozottan keresztény-nemzeti karakterű és ezért 1945-ben feloszlott Magyar Atlétikai Club evezős szakosztályát is.

Kézenfekvő politikai okokból ez a csoport erősen megfogyatkozott 1945 után (bár például Molnár C. Pál leszármazottai ma is birtokolják a neves festőművész nyaralóját); helyükbe érkeztek az átmeneti politikai elit olyan új alakjai, mint Ortutay Gyula, Mihályfi Ernő vagy Csécsy Imre, és részben ide sorolhatjuk az újraindult polgári radikális Világ című napilap szerkesztőségét is, amely cégnyaralónak bérelte ki a Keleti-villát.

Hogy rámutassunk az ilyes kategorizálások esetlegességére, felvethető más csoportosítás lehetősége is: a sziget nemcsak mint környezet ihlette meg a két háború közötti modern magyar építészet legjobbjait (Kozma mellett többek között Forbát Alfrédot vagy Körner Józsefet, a kevésbé ismertek közül pedig Farkas Györgyöt és Endrét, Soros Tivadar házának tervezőit), hanem mint nyaralóhely is: Kozma ugyan hamarosan eladta saját házát Walter Rózsi operaénekesnek (és férjének, Radó Gézának), de a tulajdonosok között találjuk még Cserba Dezsőt (szintén a felesége nevéen),

valamint a Helvetia pénztárkönyveinek befizetései, illetve az elszórtan fellelhető levelek, személyes utalások.

Jánszky Bélát, továbbá a kevésbé ismert Varga Ferenc és Bernát Ferenc építészmérnököket. Találhatunk műgyűjtőket (például a habán kerámiák nemzetközileg elismert szakértőjét, Krisztinkovich Bélát) vagy éppenséggel olyan tulajdonosokat, akik különböző úton-módon kötődtek az építetőhöz, s nem kizárt, hogy valamelyes kedvezményben részesültek: ilyenek voltak cégjegyzők vagy éppen Kallós János, a Pesti Tőzsde és a tőzsdei kompasz szerkesztője, akinek lapja kitartóan reklámozta a vállalkozást a kezdetekkor. Feltűnően magas a vegyészek, kémikusok száma. Az építészek vagy a vegyészek szigete lett volna a Luppa?

Zavarodottságunkat fokozhatja, ha a tulajdonosok lakcímeit nézzük: dominálnak benne Budapest belső kerületei (Kőbánya egyáltalán nem szerepel, és a később a fővároshoz csatolt elővárosok közül is csak Újpest és Rákospalota): az 1943 végén készült összeírás 85 neve mellett tizenötnél található I., II., vagy XII. kerületi utcanév, és ha ehhez hozzávesszük a hat XI. kerületi címet, akkor látható, hogy a hagyományos középosztály lakóhelyének tekintett területek erősen jelen vannak a mintában. Jóllehet, az első világháború után megfigyelhető az a tendencia, hogy a jómódú zsidó polgárság tagjai a budai oldal villanegyedeiben is megtelepednek – ennek hű lenyomatát adják Zsolt Béla regényei, például a *Gerson és neje* (1930). Alig jöttek viszont tulajdonosok az akkori V. kerület újlipótvárosi részéből (5 fő). S ha más metszetben vizsgáljuk a névsorainkat, rájöhethetünk, hogy előfeltevéseink még kevésbé illeszkednek a valósághoz: találunk zsidó származású bankigazgatót, menedzsert a XII. kerületben, építészmérnököt a Krisztinában, illetve a IX. kerületben, konzervatív minisztériumi tisztviselőt Csillaghegyen, valamint katonatisztet a Klauzál téren.

Mindezzel a kategorizálással, és egy szűk mintából levont következtetésekkel még mindig csak ugyanazt a statikus képet erősítettük vagy gyengítettük, amit Erdei Ferenc nyomán számosan átvettek a történeti irodalomban. Mi a helyzet ehhez képest a mindennapi élettel és az egymás közti érintkezéssel a 20. századi magyar történelem egy különösen feszült, a társadalmat sokszorosán próbára tevő időszakában, zsidótörvények, munkaszolgálat, háború, deportálás, államosítás, kommunista hatalomátvétel közepette? Ezek az események mennyire tették próbára az alkalmi közösség kohézióját, milyen stratégiákat követtek a szereplők, hogy túléljék a korszakot és megmentsék tulajdonukat vagy életüket?

3. Viszonyok

Az első és legfontosabb körülmény, ami az iratokból eléink tűnik: nincs zsidózás, nem találunk antiszemita felhangokat a közgyűlési jegyzőkönyvekben, hivatalos és félhivatalos dokumentumokban. Ha van olyan társadalmi ellentét, ami megjelenik, az inkább a szociális hierarchia megsértéséből fakad, de az is elszórtan. Például amikor Földváry gondnok „prepotens, szemtelen és a legegység udvariasságot is nélkülöző módon” reagált egy magyar királyi százados (nem telepi tulajdonos) azon

kérésére, hogy a csónakját feladhassa az MFTR propellerére csomagként. Az esetről készült iratok azt sugallják, hogy a volt frontharcosi minőségére nagyon rátarti telepfelügyelő nem volt hajlandó áthágni a szabályokat, és nem hatott a katonatiszti tekintélyre történő hivatkozás sem.²⁴

Számos apró jelet találunk arra vonatkozóan, hogy e körben is tudatosult: a tagok/tulajdonosok között voltak zsidó származásúak és a politika is betört mindennapi életükbe.

Az első közülük az az indítvány, amelyet 1938. novemberében a hazafias felbuzdulás motivált, nyilvánvalóan az első bécsi döntést követő eufóriában: a választmány javasolta a sziget nevének megváltoztatását, „Szent István, Szent Erzsébet, vagy valamely más nemzeti nagyságunkat” hozva szóba.²⁵ A testület ugyan bizottságot küldött ki a kérdés megvitatására, további lépés ebben az ügyben nem történt.

A második zsidótörvény kapcsán az egyesület is bejelentette zsidónak számító tisztségviselőit (szám szerint négyet), és még 1944-ben is találunk zsidó származású vezetőt (Faludi Ferenc ügyészt) a tisztikarban, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a fürdőegyesület vállalta azt, hogy kiessen a tiszta kereszténynek számító társaságok privilegizált kategóriájából.²⁶

A sok magas állású, nemritkán vezetői talentumokkal és temperamentummal megáldott teleptárs között számos esetben robbantak ki viták. Néhányan egyenesen keresték az ilyen típusú konfliktusokat és megbékítésük nem bizonyult könnyű feladatnak. Bár az irat eltűnte miatt a probléma pontos természetét nem ismerjük, tudjuk, hogy 1941-ben Zách Imre külügyminisztériumi számvevőségi tanácsos és tűzérőhadnagy – amikor a vélhetően tagdíj-nemfizetés miatt ellene indított perben alulmaradt – beadvánnyal fordult Pest-Pilis-Solt Kiskun vármegye hírhedt alispánjához, Endre Lászlóhoz. Bejelentésében „az egyesület ellen súlyosan sértő és bántó kitételek szerepelnek és kitűnik belőle, hogy az egyesület működésével nemcsak, hogy tisztában nincs, hanem olyan valótlanságokat állít, amelyek fölött napirendre térni nem lehet és nem is szabad.” Beadványában Zách egyúttal az egyesület feloszlatását is kérte. Nagyjából elképzelhető, hogy a korszak autoriter-konzervatív elitjében is megütközést keltő alispán hogyan fogadott volna egy ilyen lehetőséget egy (részben) zsidónak is tekinthető egyesület megregulázására, amikor – akár a járásban – sokkal cifrább dolgokat is megengedett magának.²⁷ A választmány tehát leszavazta a harcias Bernát Ferenc titkárt, és a békés elintézését preferálta. Az egyik választmányi tag, Máté Lajos kapott megbízást arra, hogy „lebeszélje” Záchot. Máté a feladatnak eleget is tett, és egy hónappal később a választmány már azt a hírt kapta, hogy

²⁴ BFL, X. 221, 1. doboz, MFTR-rel történő levelezés-dosszié, Szabados Ferenc levele az MFTR-nek, Ipolyság, 1943. július 24.

²⁵ BFL, X. 221, 1. doboz, Választmányi ülések jegyzőkönyvei, 1938. november 8., 4. n. p.

²⁶ BFL, X. 221, 1. doboz, Tisztikar bejelentése-dosszié, passim. Valamint PML, IV. 446/a, a szentendrei járás főszolgabírójának iratai, 11. dob. 6749/1941 sz. Bejelentés, Budapest, 1941. szeptember 26.

²⁷ Ezekről ld. Viczián 2007, 184–261. Endre működéséről átfogóan: Vági 2002.

Zách visszavonta beadványát az alispántól és az egyesületnek elégtételt szolgáltatott.²⁸ (A történet árnyalásaképp érdemes hozzátenni, hogy Záchot később az antifasiszta ellenállásban való részvétele – valószínűleg hamis papírok gyártása – miatt a nyilasok Sopronkőhidára vitték.²⁹)

Ahogy egyre komorabb idők következtek, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy a sokszor civakodó, de közös célok érdekében jól-rosszul kooperáló közösségnek új stratégiákra van szüksége ön maga át- és megmentéséhez. Ezt jól tükrözték a tisztikarban bekövetkezett változások: a titkári feladatra vonatkozóan 1939 végén csak annyit tudunk meg, hogy munkáját dr. Bernát „nem folytathatja” (aztán valahogy mégis a posztján maradt). Keleti Kornél díszelnök halála és Révai Béla elnök határozottan a zsidótörvényeknek betudható visszavonulása után azonban 1943 második felében ismét felvetődött az elnöki poszt kényes kérdése. Az átmeneti időszakban Szél Jenő bankigazgató, korelnök vezette az egyesületet. Egy sikertelen kísérlet után (az országgyűlési sportklub elnöke, Schüller Endre nem vállalta a felkérést) a hívő keresztényként és vallásos témákkal is foglalkozó művészként ismert Molnár C. Pál festőművészt javasolták az elnöki posztra, aki levélben fogadta el a felkérést. A festő nem titkolta, hogy mit tart a döntés valódi motivációjának. Annak ellenére, hogy már 1939 óta a választmány póttagja volt, mentegetőzött az adminisztrációban való járatlanságáért és némi kajánsággal hozzátette: tudomásul veszi jelölését, amennyiben „a megiszteltetésből a külön a személyemnek szóló százalékot őszinte hálás jóérzéssel köszönöm meg teleptársaimnak, azt a százalékot pedig amely az idők-diktálta opportunus célszerűsége esik, igyekszem majd együttműködés alapján valóban közérdekűen hasznosítani”. Egyúttal jelezte, hogy korábban azért nem folyt bele az egyesület ügyeibe, mert némely teleptársból hiányzott a közösségi érzés és remélte, hogy a teleptársak nincsenek pártcsoportokra oszolva.³⁰

A német megszállás utáni időszakból nincsenek adataink az egyesület működésére vonatkozóan: Soros Tivadar csak annyit jegyzett meg szűkszavúan, hogy 1944 nyarán luppai nyaralóját kiadta egy Hászka nevű legitimistának, amiért cserébe az ő budai villájában próbálta túlélni a megpróbáltatásokat Kozma Lajos társaságában.³¹

A szovjet megszállás/felszabadulás után némiképp fordult a kocka: a jobboldalon túlzottan exponált tulajdonosok (Páger, Martsekényi, a katonatisztek egy része) eltűntek és a tulajdonosok baloldali csoportjai kerültek előtérbe és/vagy vezető helyre az egyesületben, de megtartotta például választmányi tagságát Molnár C. Pál is. Azonban az iratok alapján ebben a helyzetben sem a kettős struktúra törésvonalai mentén (állítólagosan) elfoglalt pozíció volt a döntő a feladatvállalásban. Nem volt

²⁸ BFL, X. 221., 1. doboz, Választmányi ülések jegyzőkönyvei 1934–1950-dosszié, jegyzőkönyv, 1941. május 27. 1. napirendi pont és 1941. június 22. 2. napirendi pont

²⁹ Szávay 1994, 38.

³⁰ BFL, X. 221., 1. doboz, Választmányi ülések jegyzőkönyvei 1934–1950-dosszié, Molnár C. Pál levele a választmánynak, Gyilkos-tó, 1943. szeptember 1.

³¹ Soros 2002, 60–62., 134.

boszorkányüldözés, sem politikai felelősségrevonás, a szereplők nem utalgattak egymás politikai múltjára. Az átmeneti időszakban a közösség polgári baloldali tagjai (Csécsy Imre, Litván József, Soros Tivadar és mások) egyszerűen jobb lobbierővel rendelkeztek, hogy bizonyos kedvezményeket elérjenek a közösség számára: olcsóbb – és a budapesti hálózatba történő! – telefonbekötést Bebrits minisztertől, a hajóállomás megnyitását vagy háborút túlélte, olcsó csónakmotort az átkelőhajónak, stb.³² Miközben 1945 előtt a hasonló, infrastruktúra-fejlesztő lépések szükségességét rendszerint az államigazgatás, de még inkább a kereskedelem és az üzlet érdekeivel indokolták (gyorsan kell beérnie a fővárosi kórházba az orvosnak, értesülnie a fontosabb hírekről az üzletembernek, az újságíróknak), most a „dolgozó értelmiség” szükségletei, esetlegesen a kormány teletulajdonos tagjai kerültek elő hivatkozásként.³³

Ugyanakkor a fokozatosan eldurvuló politikai légkörben a fenyegetettség hangja is kihallik egy-egy beszámolóban, például, amikor az elnök a tömeges úrnapi üdülőlátogatások kapcsán óv a „provokációktól és a személyeskedésektől (...) mert az a teletársak összességére nézve kellemetlenséggel járhat”.³⁴ Egy szentszobor eltüntetését követelte a „köztérről” egy eladdig ismeretlen Lupai Csónakázó Egylet tisztviselője 1950 nyarán. Az „ipari munkásság hatalmas üdülőházának” építését ugyan még kissé fogát szíva üdvözölte a közösség, de az egyik utolsó választmányi ülés lelkendezése a javuló közbiztonság felett már hamisítatlanul, bár kissé abszurd csavarral előlegezte meg az ötvenes évek hangulatát: „ez [t. i. a közbiztonság javulása] nyilván nem véletlen, hanem annak a társadalmi átalakulásnak egyik következménye, amely hazánkban végbe ment. Az általános morál emelkedett, ennek következtében az egyének moralitása is lényegesen megváltozott, a dolgozó emberek személyi tulajdonának tisztelete megnövekedett”.³⁵

* * *

A sziget közösségében – az áttekintett iratanyag alapján – mindenképpen a *kooperáció* hangsúlyai az erősebbek. A két társaság – amelynek viszonyai sokkal összetettebbek, mint az elsőre gondolhatnánk, gondoljunk a lakóhelyi szegregáltság cáfolatára – egymástól nem zárkozik el (Krisztinkovichék vették meg például a régi barát, Révai Béla házát, ám a nyomdatulajdonos továbbra is ott nyaralhatott), de az is igaz, hogy nem sok esetben van köztük társasági összejárás. Az az éles elkülö-

³² BFL, X. 221., 1. doboz, Vegyes levelezés 1938–1950-dosszié, Soros Tivadar levele Mihályfi Ernőnek telefonügyben, Budapest, 1950. január 6. Ugyanitt található a csónakmotorral kapcsolatos levelezés.

³³ BFL, X. 221, 1. doboz, Vegyes levelezés 1938–1950-dosszié, Reicher Endre a postaigazgatóságnak, 1935. november 7. Valamint MFTR-levelezés-dosszié, 1941–1950, a választmány levele az MFTR-nek, 1947. május 20.

³⁴ BFL, X. 221, 1. doboz, 1949–1950-dosszié, Választmányi jegyzőkönyv, 1950. június 18.

³⁵ BFL, X. 221, 1. doboz, Közgylési jegyzőkönyvek, 1948–1950 dosszié, Választmányi jegyzőkönyv, 1950. augusztus 27.

nülés azonban, amit a kettős struktúra modellje sugall, bizonyosan nem állja meg a helyét ebben a szűk és szezonális mikrokörnyezetben. Az 1934 és 1950 közötti magyar történelem számtalan próbatétele ezt az életmódban, a követett társadalmi mintákban sok tekintetben hasonló középosztályi-felső középosztályi csoportot alaposan megviselte. Az állam által inszcenált, egymást követő diszkriminációs hullámok arra kényszerítették őket, hogy közös célok (legyen az egyszerű fizikai túlélés, vagy a javak mentése) érdekében képesek legyenek együttműködni. Létrehoztak egy nyelvet, amely megfelelt az államhatalomnak, igyekeztek megfelelni személyi elvárásainak, mindig igyekeztek kitapogatni a határt a *lehetséges*, a *kívánatos* és a *tisztességes* között, olyan tagokat vontak be az együttműködésbe, akik védelmet jelenthettek a kisajátítás ellen, és közös stratégiákat dolgoztak ki – még ha ez nem is ment minden súrlódás nélkül. Végző soron az 1945 előtti és utáni reakcióik eléggé hasonlóak, azzal a különbséggel, hogy a nyelv romlása, telítődése politikai elemekkel sokkal látványosabb 1949–1950-ben, mint korábban bármikor. Míg a háború alatt a zsidótörvények és a munkaszolgálat valósága ellenére igyekeztek fenntartani a polgári látszatot – senki nem várta el tőlük például az „antibolsevista keresztshadjáratért” való rajongást –, a fenti abszurd idézet a javuló erkölcsökről és a tulajdon védelméről azt mutatta: a nyelv kisajátítása leszivárgott a társadalom alapjaiba.

Elért a szigetre.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára, XI. 815., a Helvetia Rt. iratai
 Budapest Főváros Levéltára, X. 221, Budakalász-Lupaszigeti Fürdőegyesület iratai
 Pest Megyei Levéltár, IV. 446/a, a szentendrei járás főszolgabírájának iratai
 Pest Megyei Levéltár, V. 1015, Budakalász nagyközség iratai
 Pest Megyei Levéltár, V. 1015/a, Budakalász, községi képviselőtestületi közgyűlési jegyzőkönyvek, 1933–1940.
 Pest Megyei Levéltár, V. 1015/C/b Budakalász Nagyközség közigazgatási iratai

Krisztinkovich Gabriella-interjú. Készült 2009. augusztus 9.

Szentendre-Pilishegyvidék (fel. szerk.: Kanyaró Géza), 1941–1942

Pilishegyvidék-Budakörnyék (fel. szerk.: Dósa Balázs), 1936–1939

IRODALOM

- Eörsi István 2000: *Szögek. Összegyűjtött versek 1952–2000*. Budapest.
- Erdei Ferenc 1995: *A magyar társadalom a két háború között*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944. (Szöveggyűjtemény)*. Budapest, 43–99.
- Ferkai András 2001: *Pest építészete a két világháború között*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2001: *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. Korall 3–4. 221–231.
- Kallós János 1932: (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz az 1932–33. évre. III-IV. köt.* Budapest.
- Kátai Ferenc 1994: *Megszólalnak a kövek... Budakalász története 1900-ig*. Budapest.
- Kollár Bence 2010: *Lupaszigeti nyaralók*. Elméleti szakdolgozat, MOME, (konzultens: Ferkai András)
- Krisztinkovich Gabriella 1989: *Lupasziget. Emlékek*. H. n.
- Legeza Pál Dénes 1948: *A pomázi öblözet földrajza*. Szeged.
- Litván József é. n.: *Ítéletidő*. Budapest.
- Ortutay Gyula 2009: *Napló 1. 1938–1954*. Budapest.
- Soros Tivadar 2002: *Álarcban. Nácivilág Magyarországon*. Budapest.
- Szabó Ferenc 2006: *Kalászi svábok krónikásai*. Budakalász.
- Szávay 1994: *Sopronkőhida 1944. Szávay Edit 22 grafikája és 18 vázlata*. Budapest, 1994.
- Tersánszky Józsi Jenő 1970: *Sziget a Dunán*. Budapest.
- Tóth Ferenc 2001: *Pomáz történetének forrásai II*. Pomáz.
- Vági Zoltán 2002: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban, 1919–1944. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II*. Budapest, 81–153.
- Viczián István 2007: *Életem és korom* (sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta: Ablonczy Balázs). Szentendre, 2007.

**A VÁROS MŰVÉSZI
REPREZENTÁCIÓJA**

Dede Franciska

„...az egyetlen modern város a többi nagy falvak között”

Justh Zsigmond Párizsa

Tizenöt éven keresztül töltött hosszabb-rövidebb időszakokat Franciaországban és annak rejtelmes, vonzó és izgató fővárosában a franciás műveltségű századvégi magyar író: Justh Zsigmond. Olykor csak átutazott a városon, máskor hosszú hónapokon át kutatta a pezsgő metropolisz titkait. Kezdetben a túlfinomult, hanyatló, de mégis varázslatos fővárost látta: az utánozhatatlan ízlést, a sziporkázó szellemet, a nyüzsgő társasági életet. Tobzódott az új élményekben és ismeretségekben, lázasan keresett egyre újabb benyomásokat, alkotásokat, hangulatokat. Később Párizs fokozatosan veszített előtte újszerűségéből. Ekkor már nem mintáért utazott a franciákhoz, hanem a magyar kultúra megismertetésén fáradozott, és gyógyíthatatlan betegségére keresett enyhülést. Egyre jobban fárasztotta az élénk társasélet, amelyet mesterkéltnek érzett, a „szellemes társalgást” pedig üres szalmacséplésnek ítélte (még a korábban általa dicsért irodalmi szalonokban is).

Vajon mit jelentett Párizs a mindig új benyomásokat kereső fiatal magyar író számára? Műemlékeket és épületeket? Különböző tereket és enteriőröket? Egyfajta szellemiséget és ízlést? Kultúrát, művészetet és irodalmat? Hangulatokat és impressziókat? Egyes személyeket és társaságokat? Milyennek látta és láttatta ezt az ezerarcú várost? És vajon otthonra lelt-e benne valaha a betegsége miatt örökké utazó Justh? Egyáltalán: képes volt-e meglátni, megérezni, befogadni és átadni ezt a különleges, örökké változó és izgató világot? Vagyis összefoglalva: milyen volt Justh Zsigmond Párizsa?

Néhány dátum

A fiatal Justh először 1880-ban, tizenhét évesen, édesanyját a teplitzi fürdőbe kísérve utazott Párizsba (és egyáltalán külföldre).¹ Ekkor még az utazás újszerűsége hajtotta, és Párizs elvarázsolta. Végigjárta a nevezetességeket, a legtöbbjüket talán utoljára nézte meg, hiszen későbbi útjain már nem annyira a turistalátványosságok: épületek,

¹ Anonymus 1936: 14. A szakirodalom nem egységes a tekintetben, hogy mikor volt Justh első útja. Nemeskéri Kiss Margit visszaemlékezéseiben bizonytalan: 1882 és 1883 között haborzik. Lásd: Coudekerque-Lambrecht 1940. Az író maga 1885-ben, a *Szemlében* megjelent *Párisi levél* című írásában utal rá, hogy korábban már kétszer járt ott. Gálos Magda téved, amikor Justh első párizsi útját huszonnégy éves korára teszi. Konrádyné Gálos 1933: 5.

műemlékek izgatták, hanem inkább a lüktető, mindennapi élet és „Párizs elemei” érdekelték.² Ekkor a környezetet, a palotákat, az enteriőröket és (ritkábban) a külső helyszíneket már nem önmagukban vette szemügyre, hanem az egyén jellemzésének lehetséges eszközeit látta bennük.³

1885 döntő év volt az életében: egyetemre ment Párizsba,⁴ de íróként tért haza. A francia gondolkodó, Hyppolite Taine hatására döntött az irodalom mellett, akinek milieu-elmélete, valamint a korabeli analitikus iskola (mindenekelőtt Paul Bourget írásai) egész (akkori) munkásságát meghatározta.⁵ A következő esztendőekben ismét visszatért, s egyre lázasabban készült választott pályájára. Tudatosan járt társaságba, ismerkedett, beszélgetett, figyelt, jegyezgetett és elemzett. Tanulmányok, novellák, levelek és egy következetesen vezetett napló bejegyzései bizonyítják a párizsi élet intenzitását és hatását.⁶ Bár leveleiben már a kezdetektől beszámolt élményeiről, első, nagyközönségnek szánt tanulmányait csak harmadik párizsi látogatása során küldte haza gróf Kreith Béla lapjának, a *Szemlének*. Párizsi témájú írásai szempontjából 1885 és 1888 a két legjelentősebb esztendő, ekkor írta legtöbb tárcáját és novelláját (amelyek egy részét később *Páris elemei* címen kötetben is kiadta),⁷ valamint társasági szereplésének hiteles dokumentumát: *Párisi Naplóját*.⁸

A következő években más eszmék, új utazások és élmények kötötték le a figyelmét. Amikor három évvel később visszatért, bár örült a városnak,⁹ már nem a látogatások és új ismeretségek vonzották: *A puszta könyve* című kötetének francia kiadására készült. 1893-ban már kifejezetten fárasztotta a társasági élet,¹⁰ egy évvel

² Anonymus 1936: 14.

³ A francia írók appartement-jai többnyire egyszersmind otthonok is voltak, s – akár a faubourg-beli paloták – nemegyszer sajátos műegészként hatottak, berendezésükben azonban nem annyira a hovartartozás kifejezése, mint inkább az önbemutató szándéka volt a legfőbb szervező erő. Justh szemében ember és lakóenteriórje egymást értelmezte.

⁴ Jogot és gazdaságtant tanult. Bertha 1941: 12. és Konrádyné Gálos 1933: 6.

⁵ Többek között lásd: Pekár 1935: 11. és Mikszáth 1953: 155.

⁶ Már 1885-ben arról írt Reviczkynek, hogy párizsi vizitjei tökéletesen lefoglalják (tehát már sok ismerőse volt, akiknek száma csak tovább nőtt), pár évvel később pedig már szinte teljesíthetetlenül sok volt a társasági kötelezettsége. „Mindennap öt-hat látogatás s két-három estély, néha már majd kilóg a nyelvem a fáradságtól.” Justh Zsigmond Ambrus Zoltánnak, 1888. febr. 10. közli Kozocsa 1977: 479. Lásd még: Anonymus 1936: 16.

⁷ Justh Zsigmond: *Páris elemei*. Budapest. 1889.

⁸ Justh naplói (*Párisi Napló* – 1888 és *Hazai Napló* – 1889) először 1941-ben jelentek meg Halász Gábor gondozásában, később – a levelezés egy részével kiegészítve – 1977-ben Kozocsa Sándor szerkesztésében.

⁹ „...Párizsban – végre, végre –, annyi vándorlás után révparton – megnyugszom!” Justh Zsigmond Czöbel Minkának. Tanger. 1891. márc. 21. közli Kozocsa 1977: 556.

¹⁰ „Pár nap óta Párizsban vagyok – de – de úgy érzem változtam nagyot. De [helyesen Ce] n'est plus la même chose. [Ez már nem ugyanaz.] Tudja az Isten, mi az, de olyan honvágyat érzek innen, mint még sohasem. Factice-nak, hiábavalónak tartom a társaság életmódját, programjait, mindent. Furcsa – – mi lesz ennek a vége?” Justh Zsigmond Czöbel Minkának. 1893. okt. 5. Párizs. közli Kozocsa 1977:

később, élete utolsó évében pedig már annyira beteg volt, hogy csak az éltette: befejezhesse (utolsó) regénye, a *Fuimus* korrektúráját. Justh Zsigmond nagy párizsi korszaka tehát leginkább 1885 és 1888 közé tehető.

De vajon milyen világ várta ekkor az író a Szajna partján?

A francia metropolisz és a magyarok

A magyarok a 19. század második felében különösen népszerűek lettek Párizsban.

A franciák már az 1848–49 után érkező emigránsoknak köszönhetően megismerték a magyar (politikai) viszonyokat, akik közül többen töltöttek hosszabb időt Franciaországban. Elég Türr István tábornok nevét említeni, vagy a párizsi előkelő családba nőszült Nemeskéri Kiss Miklósét, de szalont tartott Párizsban például a francia Auguste De Gerando özvegye, Teleki Emma grófnő is, a Kufsteinben évekig raboskodó Teleki Blanka testvére. A németekkel szemben megmutatózó közös ellenszenv is erősítette a két nemzet kölcsönös szimpátiáját, s a franciák különös rokonszenvvel viseltettek az osztrákok által elnyomottnak tartott népek iránt. A francia–magyar jó viszonyt a kulturális kapcsolatok is hangsúlyosabbá tették. Egyre több hazai művész töltött hosszabb-rövidebb időt Párizsban: Liszt Ferenc, Zichy Mihály, Munkácsy Mihály mind jól ismert név volt. A század végén pedig egyre többen utaztak a francia fővárosba: írók, művészek, mágnások, egyszerű utazók; de a dúsgazdag urak látványos mulatozása is hozzájárult a magyarok ismertségéhez.¹¹

Az érdeklődés kölcsönös volt, bár természetesen nem azonos mértékű. Delegációk utaztak a két országba. 1885-ben Magyarországon járt többek között François Coppée és a festő Georges Clairin (aki híres képet festett például a korszak nagy francia színésznőjéről, az „isteni” Sarah Bernhardt-ról), és a neves párizsi politikai szalon háziasszonya, Mme Adam is, 1888-ban pedig Budapesten vendégszerepelt Sarah Bernhardt, aki még Párizsból ismerte a színésznő Blaha Lujzát, Pálmay Ilkát, Márkus Emíliát.¹²

Az arisztokrata társaság és a művész- és íróvilág tagjai között – az emigráns magyaroknak és kint élő arisztokratáknak, művészeknek köszönhetően – sokan

671–672.; „Eddig alig láttam még valakit Párizsban, s aligha is fogok [...] De nem bánom. Higgye el, még az ún. intellektuális világ is untat.” Justh Zsigmond Czöbel Minkának. Párizs. 1893. okt. 22. közli Kozocsa 1977: 675.

¹¹ Lásd Konrádyné Gálos 1933, Hanus 2000 és A. Szabó 2008.

¹² „Madame Juliette Adam se monte, sans relâche et sur tous les fronts, l’ardent défenseur de la Hongrie. [Mme Juliette Adam minden fronton és megállás nélkül Magyarország lelkes védőjének mutatkozik.]” Hanus 2000: 103. Mme Adamról írtak például 1892-ben a *Salon és Sport* egyik párizsi tudósításában (fogadásairól), és az 1896-ban megjelent *A budapesti társaság* című kötet egyik bevezetője is egy neki címzett levél volt. N. n. [Schwarcz Gyula]: *A budapesti társaság*. Budapest. 1886. A szerző személyét illetően a kötet Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban őrzött példányának belső címlapján található kézírásos bejegyzésre hivatkozik Fábri Anna: „Eszmesúrlódások”. Budapesti Negyed. 2004/tél. 46. sz. 21/28. jegyzet. Sarah Bernhardt látogatására lásd Keve 1888: 5–6. Lásd még: N. n. 2001.

ápoltak személyes kapcsolatokat magyarokkal. Az persze természetes, hogy az egy társaságba járóknak részben hasonló volt a baráti köre, mégis megdöbbentő az a szerteágazó ismeretségi háló, amely összekötötte Magyarországot Franciaországgal. Justh, bár elsősorban természetesen azokkal került kapcsolatba, akikkel magyar rokonainak és barátainak köszönhetően, illetve korábbi külföldi útjai során más európai fővárosok kozmopolita társaságában találkozott, sokszor érintkezett ezektől a szálaktól függetlenül is olyanokkal, akik ismertek valakit „otthon”. Nem kereste szándékosan azokat, akik valamilyen módon kötődtek a hazájához, így a számos magyar vonatkozású kapcsolódási pont azt mutatja, hogy a korabeli Franciaország társasági életében Magyarország messze nem volt ismeretlen.

Justh célja volt, hogy személyes ismeretségeken keresztül és a magyar kultúra népszerűsítésével tovább fűzze és erősítse ezeket a kapcsolatokat. Már nem a magyarok elfogadtatása, hanem a kultúra terjesztése volt a cél. Míg a francia irodalmat egyre jobban ismerték Magyarországon (Justh ehhez is nagymértékben hozzájárult, amikor – elsősorban kortárs – francia könyvekre hívta fel barátai figyelmét, vagy amikor friss novellákat ajánlott és közlési és fordítási jogokat szerzett meg magyarországi lapok számára), addig ez a magyar irodalomról – a létező fordítások ellenére – kevésbé volt elmondható.

„...hogy egy nemzetet megismerjünk, annak szellemét kell megvalósnunk s azt, hogy e szellem mily irányban, miképp nyilatkozik.”¹³
– Párizs birtokba vétele

Bár Justh már utazásai előtt is rendszeresen olvasott francia tudományos és szépirodalmi műveket és tájékozott volt a francia irodalomban és művészetekben, mégis úgy érezte, hogy párizsi benyomásait, az ott megismert eszméket rendszereznie kell ahhoz, hogy igazán megismerhesse a francia nemzetet. Az első hónapokban benne kavargó „káoszt” végül akkor sikerült uralnia, amikor megtalálni vélte a „francia szellem” lényegét: a francia a forma embere. Ettől kezdve ebből a téziszből vonta le következtetéseit, s erre építette fel egész gondolatrendszerét.¹⁴ Egy nemzetet (és egy egyént is) annak alapján helyezte el, hogy fejlődésének mely fokára érkezett el. Párizs, véleménye szerint, fejlődése utolsó lépcsőfokán áll. Antokolszkij, a Párizsban élő orosz szobrászművész gondolatmenetét átvéve fogalmazta meg osztályozását, amely szerint minden nép művészete három korszakon megy át: az érzékek (vagy a nyers erő), a szív (a *grand art*) és a józan ész (a kritika) korszakán. Az utol-

¹³ Justh 1885a: 7. A korabeli lapokból átvett idézeteket részben a mai akadémiai helyesírás szabályai szerinti átírásban közlöm. Néhány kivételes esetben megtartom az eredeti írásmódot, pl. Páris.

¹⁴ „És ez a mondat szegyet ütött fejembe. Ezután sokat gondolkodtam felette s midőn már sehogy sem értettem meg valamit, akkor e szentenciát mondtam: a forma embere és minden meg volt magyarázva. Az alakért feláldozza gyakran a tartalmat, az alakért az érzést, az alakért az igazat. A franciában a szépérzék az uralkodó. S ez aztán mindent megmagyaráz.” Justh 1885a: 8.

sónál a művész újabb formákat keres, „a *forma* szubtilitásával kell hatnia, minthogy az *anyag fogytán* van.”¹⁵ Párizs – véleményük szerint – ebbe a korszakba érkezett. Justh azonban nemcsak a művészetben, hanem a társaséletben és a társaság vagy a művészvilág egyes személyiségeiben is fellelte a „fejlődés utolsó lépcsőjét”, amely után már csak a hanyatlás következik. A ’szubtilis’, ’modern’, ’(túl)finomult’ jelzők az e szintre érkezetteket jelzik nála, legyen szó emberekről, csoportokról, művészi alkotásokról vagy épületekről.

Miután befogadta, megértette és rendszerezte az élményeket és hatásokat, az impressziók és gondolatok átadására törekedett. Justh Párizs és a párizsiasság (vagy ahogy ő írta: *parisianismus*) lényegét nem öncélúan igyekezett megragadni és értelmezni, hanem mindezt távolabbi céljaihoz akarta felhasználni. 1885-től rendszeresen küldte haza tárcáit, novelláit, majd később a pillanatnyi benyomásokat, hangulatokat (is) rögzítő naplóbejegyzéseit. Bár ez utóbbiakat csak halála után szánta kiadásra, barátaival elolvastatta őket, sőt, egyes részleteket műveiben is felhasznált. Nemcsak írásaiban igyekezett átadni a követendőnek ítélt párizsi kezdeményezéseket, példákat, hanem a pesti szalonélet fellendítésére és az otthoni – arisztokrata – irodalmi szalon megeremtésére tett kísérletekkel is erre törekedett. Mindeközben pedig ő maga is igyekezett lényével, gondolataival, műveivel, a magyar kultúra terjesztésével hozzáadni valamit a francia metropolisz életéhez.

„Párisi séták és képek”: társadalmi rétegzettség és lokális megoszlás

1885-ben ezzel a címmel hosszabb tárcsa jelent meg Necpáli Justh Zsigmond aláírással a *Szemlében*. A fiatal író földrajzi elhelyezés szerint rendszerezve módszerezen végigjárta a francia fővárost, és egy-egy jellemzőnek ítélt életképet, pillanatnyi benyomást rögzítve igyekezett képet adni a metropoliszról és legkülönbözőbb lakóiról. Leírásaiban a lakóhely mint a jellemzés egyik eszköze jelenik meg: a városrészek, negyedek csakúgy sok mindent elárulnak az ott lakókról, mint az egyes enteriőrök.

Justh látásmódjára és írására jellemző a különböző típusok bemutatása. Miután néhány mondatban általános jellemzést adott a franciákról, amelyet szangvinikusnak tartott vérmérsékletükben talált meg,¹⁶ társadalmi rétegek szerint vette végig az egyes osztályok különböző egyéneit és típusait. Már ezekben az első leírásaiban rá lehet ismerni a név nélkül, mindössze társadalmi állásukra vagy foglalkozásukra való utalással bemutatott alakok egy részére, és – különösen az író halála után megjelent napló segítségével – jórészt azonosítani is lehet őket, csakúgy, mint a későbbi években írt cikkeiben a csak monogramjukkal bemutatott személyeket. Justh tehát szinte mindig ismerőseit vagy a sétái alatt személyesen megismert embereket és

¹⁵ Justh 1888a: 155. Lásd még Justh [1941]: 36.

¹⁶ Justh 1885b: 3.

megtapasztalt élményeit mutatta be tárcáiban. Ezért is élők, személyesek és őszinték a leírásai, jellemzései.

Születésének és barátainak köszönhetően különböző szalonokba, körökbe volt bejáratos. Kivételes helyzetben volt, hiszen igen kevesen voltak, akik „az összes párizsi társaságokba” jártak, a különböző körök közötti átjárás csak kevesek számára volt természetes. Justh közéjük tartozott. Eljutott olyan helyekre, olyan otthonokra is, ahová az előkelő társaság tagjainak egy része soha. A társasági hölgyek például nem látogatták a rangban alattuk állókat, női mivoltuk egyébként is számos nyilvános (vagy magánéleti) térből kizárta őket, a rangban alacsonyabb állásúakat nem fogadták magasabb állásúak szalonjában, s még a társadalom minden rétege iránt érdeklődő Justh is különlegesnek tartotta azt az 1888. évi januári estét, amikor ellátogatott egy *ötödik emeleti* lakásba. A lakás elhelyezkedése a térbeli szegregáció finom példáját adja. „Végre elértem azt, ami után már olyan rég vágyakoztam, s ami itt Párisban éppen nem olyan könnyű, van olyan ismerősöm, ki a boulevard Vaugirard-on lakik s hozzá az ötödik emeleten. A legnehezebben az alsó osztályokat lehet megközelíteni, végre is a nagykövet nem ajánlhat a komornyikja suszterjéhez. Véletlenül megismerkedtem egy peintre décorateurrel, neve Eduard Chauffray. Terno, mert meghitt magához. Nos tehát ezt látogattam meg. [...] Az én peintre décorateuröm nagyon elbámul, hogy valóban eljöttem, ígéretemet csak frázisnak vette. Eleinte túlságos udvariasak, ezt nem szeretem, pár canaille szót ereszték meg, hogy – elfelejtsék, hogy az első emeleten lakom.”¹⁷

Justh nagyszerű jellemző. Leírásai megelevenítik a várost és lakóit. Néhány szóval képes az olvasó elé varázsolni egy utcaképet, enteriőrt, visszaadni egy apró mozzanatot, eseményt vagy hangulatot. Módszere (a baudelaire-i flâneur-éhez hasonlóan)¹⁸ a séta és a megfigyelés, vagy ahogy ő maga írja, az „obszerválás”. A műemlékekről, látványosságokról alig ír, inkább a lüktető élet és az egyes személyek érdeklik. Megörökíti a hétköznapi élet és az ünnepek eseményeit, a nappali és az éjszakai élet pillanatait is. Egy-egy apró jelenet leírásával ragad meg jellemeket és mutatja be a leggazdagabbakat és a legnyomorultabbakat, sőt, egy-egy helyszín olykor alkalmat nyújt számára arra is, hogy például az oktatásról vagy a munkáskérdésről is ejtsen pár mondatot. Mindeközben pedig az olvasó – mintegy mellékesen – azt is megtudja, hogy hol világítanak petróleummal és hol van már villany, hogy milyen a járdák burkolata, melyik a „világ egyik legnagyobbyszerű áruraktár[a]” és hogy ki milyen közlekedési eszközzel utazik.

¹⁷ Justh [1941]: 31. *Párisi jegyzetek* című tárcájában is leír két polgári enteriőrt.

¹⁸ „Az igazi csatangoló, a szenvedélyes megfigyelő számára végtelen öröm, ha a sokaság, a változékonyság, a mozgás, a tűnékenység és a határtalanság körében üthet tanyát. Soha nem lenni otthon és mégis, mindenütt otthon érezni magát; látni a világot, a világ központjában állni, de rejtve maradni a világ előtt [...]”. Baudelaire 1863: 136.

„...az egyetlen modern város a többi nagy falvak között”

A térbeli szegregációt nemcsak „vertikálisan”, egy épületen belüli különbségek leírásával érzékelteti, hanem „horizontálisan”, a különböző városrészek eltérő közönségének a megfigyelésével is. Végigsétál a nagy boulevard-okon, azaz a „világváros lüktető főer[én]”,¹⁹ és mialatt a Bastille-től eljut a Madeleine templomig, a körutak különböző szakaszain egészen eltérő közönséggel találkozik. A Szajna két partján is két külön világot talál, s míg a jobb parton a körutak folytonos nyüzsgése, pezsgése ragadja magával, a folyó bal partján a tudomány, a művészetek, a vallás légköre fogja körbe. A bennfentesség érzésével írja, hogy bár a keret itt is ugyanaz, ez a másik világ csak a „beavatottak” és érdeklődők számára látható. „Ez az a Páris, melyet az idegenek oly kevéssé ismernek. [...] E környék alakjairól alig tud valamit a baedeckeres utazó.”²⁰

„[...] e társaság Franciaország”²¹ – Tout Paris világa

„A párisi societás a legnagyobb a világon. S épp ez a rendkívüli kiterjedésű társasélet teszi Párist a világ legelső városává.”²² A párizsi fejlett társaséletet Justh történeti okokkal magyarázta. Szerinte a mai francia ember – az angollal ellentétben és néhány kivétellel – nem családcentrikus: sem szangvinikus természete, sem intézményei nem szoktatták a családi életre. Le Play munkáira hivatkozva ennek magyarázatát a családapai tekintély hiányában (amelynek oka az örökösödési törvény: mindenki egyenlő mértékben örököl, s a gyermekek számának növekedésével aprózódik a vagyon), valamint a vallástalanságban látta. Mivel nincs igazi családi élet, a francia ember másutt keresi azt, amit otthon nem talál: a társaséletben.²³ Amit (akit) ez a *társaság* nem ismer el, az nem számít.

Bár első pillantásra úgy tűnhet, hogy a párizsi szalonvilág egyetlen hatalmas kör, az előkelő társaság már régóta különböző kisebb társaságokra oszlott és sokszor negyedek – faubourg-ok – szerint határozta meg magát. A topográfiai megnevezés azonban nem egyszerűen lakóhelyet jelölt, hanem származást, rangot, életmódot és társadalmi helyzetet is. A legarisztokratikusabb szalonok a Faubourg Saint Germain-ben voltak. Tagjaik kizárólag (vagy majdnem kizárólag) a régi családokkal érintkeztek, akik sokszor akkor is a *Faubourg*-hoz²⁴ tartoztak, ha földrajzilag már

¹⁹ Justh 1885c: 8.

²⁰ Justh 1885d: 10. A Boulevard földrajzi értelemben véve a Place de la République-től a Madeleine-ig több körutat magában foglal: Bonne-Nouvelle, Poissonnière, Montmartre, des Italiens, des Capucines. Amikor azonban a Boulevard-ról beszéltek, általában a Boulevard des Italiens-t értették rajta, valamint szimbolikusan egy társasági stílust, amely bizonyos klubokhoz, kávéházakhoz, színházakhoz, körökhöz köthető. Martin-Fugier 1990: 325–326.

²¹ Justh 1885f: 9.

²² Justh 1888f: 1919.

²³ Lásd: Justh 1885e.

²⁴ Ha csak Faubourg-ról írnak, mindig a Faubourg Saint Germain-ről van szó.

másutt laktak, vagy ha a negyedben éltek ugyan, de sokkal szegényesebb környezetben, mint korábban. A régi nagypolgárság képviselői a Faubourg Saint Honoré lakói voltak, akik, bár modoruk és szokásviláguk is nagyon hasonlított a *Faubourg*-éra, még „sokkal fiatalabb race. Erős, vaskos, nehézkes fajta. Semmi ideg, a 100 éves tétlenség csak nehezkesebbé tette őket. Ez a faj még *éhes*, s nem *jóllakott s rossz gyomrú*, mint a modern arisztokráciák rendesen.”²⁵ A parvenü pénzarisztokrácia tagjai elsősorban a Chaussée d’Antin és a Parc Monceau környékére települtek.²⁶ Tovább színesítették a párizsi társaságot a különböző külföldi kolóniák és a művészi és irodalmi körök is. A különböző társaságokból összegyűjtött „intelligenciából” állt össze a párizsi társaság krémje, vagy ahogy Justh nevezte: a „Gomme”.²⁷

Justh a társaságról írt, elemző, átfogó tárcájában²⁸ elsősorban két alapvető társaságra osztotta a párizsi nagyvilágot, amelyek különbségeit a francia történelemben játszott szerepükkel (és helyzetükkel) magyarázta. Ekkor – korábbi írásaival ellentétben – már sokkal kedvezőtlenebb képet festett a merev, hideg, túlzottan elzárkózó és szabálykövető régi arisztokráciáról. A fehér színnel jellemezte ezt a társaságot, és míg a *Szemlé*ben megjelent tárcáiban²⁹ a családiasság, a tisztaság, az otthon képzetét kötötte ehhez a világhoz, később már unalmasnak és művésztelennek tartotta őket. (Hozzá kell azonban tenni, hogy a napló bejegyzései szerint néhány nagyon kedves barátja, általa is igen tisztelt, később komoly közéleti vagy tudományos pályát befutó kortársa is e körből való volt.) A másik nagy társaság a bonapartista világ, amelybe tulajdonképpen három különböző kört vont össze. Ez a világ – Justh véleménye szerint – a *noble faubourg*-hoz hasonlóan ekkor nem játszott jelentős szerepet a politikában, ellentétben azonban az előzővel, mely a vallásban és a hit terjesztésében találta meg önmagát, az irodalomban és a művészeti életben igen. „Az első császár által alapított társaság három elemből verődött össze: az első Napóleon főbb katonáinak családjából, a haute finance-ból s az idegen kolóniából. Innen van mai három jellemzetes vonása is; a katonai szellem s ezzel a nyílt, néha túlszakadó formák, a finance nagy fényűzése és a művészetek pártolása; az idegen kolónia pedig a nemegyszer egzotikus modort hozta be e világba.”³⁰ Justh lármásnak és rossz modorúnak tartotta őket,³¹ de kiemelt közülük is néhány szalonháziasszonyt.

²⁵ Justh [1941]: 38.

²⁶ A párizsi előkelő negyedekről lásd Martin-Fugier 1990: 103–117. Bár a francia történezs a 19. század első felének Párizsát mutatta be könyvében, a negyedek szerinti meghatározást Justh is használta írásaiban.

²⁷ Lásd bővebben: Justh 1888f.

²⁸ Justh 1888f: 1919.

²⁹ Justh 1885d: 10. Lásd még: Justh 1885f.

³⁰ Justh 1888f: 1921.

³¹ Justh [1941]: 33.

Végül külön említette a Gomme-nak nevezett formációt, „Páris társaságainak szelekciónak”.³² E világ emberei finomultak, társaságiak, dilettánsok, művészesek. „E társaság majd mindegyik tagjának van valamiféle gyűjteménye. Ruházatukból csakúgy, mint lakásaikból a legmagasabb fokú színérzék nyilatkozik. Egyik-másik asszony úgy tűnik föl előttünk, mint egy egész korszak quintessenciája. Megvan ezek egyéniségben mindaz, ami korunkban sajátos – a második fokon. Szubtilisak mindenképp.”³³

Parisianismus

Amint Justh Párizs-képe ambivalens, úgy a társaséletben is kettősséget talált. A zajos, nyüzsgő, értelmetlen és hiábavaló külsőségekkel terhes társasélettel (amelynek jellegzetes képviselője az *üres szívű parisienne*) az igényes, értéket teremtő – vagy azt segítő – szalonélet állt szemben. Míg a felszínes, üres társasági (látszat) élet untatta és ennek veszélyeire hívta fel a figyelmet novelláiban, tárcarészleteiben,³⁴ addig a *tartalmas társaságiasságnak* – még ha árnyoldalait is látta – magasztaló cikkekben próbált közönséget és követőket találni otthon.

De vajon mit jelentett számára a párizsiasság?

A *parisien(ne)*-nek több típusát különböztette meg, de a legérdekesebbnek az „utolsó állomásra” jutottakat tartotta: azokat, akik „megértik a nagyvilági élet filozófiáját.”³⁵ Az ő értelmezésében a párizsiasság nem egyszerűen lakóhely szerinti meghatározottságot jelentett, hanem egyfajta életvitelt és -felfogást. Épp ezért úgy vélte, hogy sok Párizsban élő francia (ebben az értelemben) nem párizsi, miközben sok külföldi igen. Ők aztán sokszor, „hogy párisiaknak látszassanak, párisiabbak a Szajna-parti franciáknál.”³⁶ A parisianismus ebben a jelentésben egy állandó élvezeteket, folytonos új ingereket kívánó életforma, amely azonban sokszor ürességgel, hidegséggel és unalommal is párosul, és egyfajta „párisi pesszimizmusra” vezet. Justh szerint a franciák közül nem tartoznak ebbe a körbe azok a családok, „mely[ek]ben a szív, az érzés világa a legmagasabb fokon van,” mert aki „kizárólag családjának él”, az „nem tagja annak a szellemfejlesztő, szívcompító, boldogság helyett csak élvezetet nyújtó nagyvilágnak, melynek Páris a neve.”³⁷ Idesorolta azonban azokat a külföldieket, mindenekelőtt külföldi művészeket, akik Párizsban megtalálták azt

³² Justh 1888f: 1921.

³³ Justh 1888f: 1922. Lásd még: Justh [1941]: 161.

³⁴ A *nagyvilági élet vértanúja* (illetve másutt: *Parisiennel!*) című írásában egy nagyvilági társasági hölgy egyik programokkal túlszűfolt napjának leírásán keresztül mutatja be, hogy a műkedvelői előadások, hangversenyek, látogatások, villásreggelik, ebédek, vívás, kocsisás és estélyek mellett már nem marad idő az (igazi) érzelmekre.

³⁵ Justh 1888b: 371–2.

³⁶ Justh 1888b: 372.

³⁷ Justh 1888b: 372.

a „művészi s emellett éltető” talajt, amelyre szükségük volt ahhoz, hogy az egyéniségük kifejlődhessenek.³⁸ Az ő esetükben a parisiánizmus egyfajta „művészi finomulást” (kifinomultságot, sőt, túlfinomultságot) és művészi szellemet (adott esetben modernizmust) is jelentett.

„...a művészetek és a társadalmi élet nemzetközi központja”³⁹

Justh Párizsban a szellemi elittel is szoros kapcsolatba került. Írókkal, festőkkel, szobrászokkal barátkozott, meglátogatta őket otthonukban, műtermeikben, közelebbi barátaival közösen járták Párizst és környékét. Rendszeresen figyelemmel kísérte az újdonságokat, legyen szó irodalomról vagy művészetről, és élményeiről olykor nemcsak leveleiben és feljegyzéseiben számolt be, hanem a hazai olvasóközönségével is megosztotta őket.⁴⁰ Rövid jegyzetei mellett több önálló tárcát szánt arra, hogy bemutasson írókat vagy művészeket (régii mesterét, Paul Bourget-t, az ausztrál származású festőművészt: Ruppert Bunnyt, a magyar származású Némethy Emmi írónőt, a híres színésznőt: Sarah Bernhardt-t, vagy a román és az angol költőnőt: Helena Vacarescut és Mary Robinsont). A művészek és a művészeti élet bemutatásán túl azonban elsősorban az író, a művész társasági és társadalmi életben elfoglalt szerepe érdekelt, illetve a társaság, a társasági élet hatása és befolyása.

Több – eltérő társadalmi körökhöz tartozó – szalonháziasszonnyal is találkozott, aki megnyitotta szalonja ajtaját a szellem nagyjai előtt. A noble faubourg-ra ugyan ez nem volt általánosan jellemző, de néhány példát még e legzártabb elitben is talált. Mindezt látva a hazai szalonélet megreformálását tűzte ki célul, és dédelgetett álmának megvalósításához: a hazai (arisztokrata) irodalmi szalon megteremtéséhez is e körből remélt segítőt. Rokona, Nemeskéri Kiss Margit azonban egy francia arisztokratával kötött házasságával összezúzta Justh reményeit.⁴¹

Az író azonban nemcsak leveleiben és terveiben foglalkozott a francia példa hazai átültetésével, hanem tárcáiban is bemutatott néhány francia (irodalmi) szalont és háziasszonyait, követendő mintaként (is) olvasói elé állítva például Comtesse Diane-t

³⁸ Justh 1888i: 650. „...Páris szellemi légkörében, rendszeren egy más nemzet előrehaladottabb osztályai és a művészi és irodalmi áramlatok azon tagjai találják meg szellemi hazájokat, kik koruknál finomultság tekintetében pár nemzedékkel előbbre vannak.” Justh 1888i: 648. Párizs a „legszubtilisabb, a polgáriasság legmagasabb fokán álló, legkíméltebb s egyúttal a legkimerültebb talaj” Justh 1888b: 371.

³⁹ Justh 1888e: 1361.

⁴⁰ Lásd: Justh 1888d.

⁴¹ „Én mindig azt hittem, azt képzeltem, hogy Magyarországra fog jönni, s ott elfoglalja majd azt a helyet, amelyre tehetsége, szíve s hazaszeretete utalják, s amely feladatnak úgy felelt volna meg, mint nálunk még eddig (sajnos) kevesen; tán megteremthette volna a magyar salont – e társadalmi szükséglet, ami még nálunk, szomorodott szívvel kell bevallanunk, hiányzik. Ön (mint ezt széles világnézlete magával hozza), ki még az oly zártkörű faubourg-ban is meghajolt a szellemi arisztokrácia előtt, mennyivel inkább tehetne volna ezt nálunk!” Justh Zsigmond Nemeskéri Kiss Margitnak. 1886. aug. 21. közli Konrádnyé Gálos 1933: 73.

vagy Louise Read-et. „Egy irodalmi salon nagy hatással lehet a művészet s irodalomra, miután fejleszti az egyén általános műveltségét, emeli színvonalát, s észrevétlenül eljuttatja arra a szellemi magaslatra, honnan keresztüllát a többi emberek feje felett; s így játszva megadja azt az általános műveltséget, amely a művész egyéniségét meglágyítja, amely engedékennyé teszi az ellentétes véleménnyel szemben, s amely érdekelteti a más ember eszméi s érdekköre iránt.”⁴² A társasélet a művészekre is hatással van egyénileg is, és a társadalom tagjaiként is. „Az irodalom és művészetek fejlődésére nagy befolyással van a párisi salon. A festő, ki ily társaságba jut, természetesen beszélni fog a képkiallításokról, az új képekről, az atelier-életéről és így érdeket ébreszt hallgatóiban ezek iránt; egy párisi irodalmi salonban föltűnt könyv sikere pedig biztos. Igen fontos a művészetre és irodalomra nézve az is, hogy képviselői érintkezzenek az emberekkel, a közönséggel. Ez teszi tággá, szélessé a művész, az író világnézetét; ez teszi elnézővé más ember véleményével szemben, ez érteti meg vele az embert minden erényével, hibájával és fogyatékaival együtt. Ez fejleszti ki azt a nagyon szükséges kritikai érzéket, mely nem – mint máshol – a meg- vagy elítélésre vezet, hanem egy fokkal magasabbra: a megértésre.”⁴³ A salonok azonban károsan is hathatnak a művész egyéniségére például a bálványozásukkal vagy azzal, ha befolyásolják a művészi munkát. Összességében azonban Justh a hátrányok ellenére is az előnyöket ítélte jelentősebbnek, és úgy vélte, hogy mind „az egyik, mind a másik fél csak nyerne s különösen nyerne velök a jövő Magyarországá.”⁴⁴

A magyar kultúra követe

Justh akkor érkezett Párizsba, amikor a magyarokat már nem kellett megismertetni, a magyar kultúrát azonban kevésbé ismerték. Arra törekedett, hogy elmélyítse azok tudását, akik már hallottak Magyarországról, és felkeltse azok érdeklődését, akik még nem.

Minden lehetőséget kihasznált, hogy a párizsiak (és külföldiek) figyelmébe ajánlja a magyar irodalmat és művészeteket. Könyveiből, írásaiból dedikált példányokat ajándékozott barátainak (viszonzásképp ő is megkapta műveiket),⁴⁵ készülő novelláit, regényeit átbeszélte velük, a már megírt részleteket felolvasta nekik (így nemcsak a kész művet ismerték, hanem az alkotás folyamatának is részesei lehetek). Helena Vacarescu és Antokolszkij oroszul olvasta elbeszéléseit és művészregényét, sőt az orosz szobrász azt is tervezte, hogy hazájában kiadatja a regényt. Némethy Emminek és festőbarátainak franciául olvasta a *Művészszerelem* és

⁴² Justh 1888h: 471.

⁴³ Justh 1888e: 1361.

⁴⁴ Justh 1888e: 1363.

⁴⁵ Az Országos Széchényi Könyvtárban a Justh Zsigmond könyvtára gyűjteményben található a neki dedikált könyvek. Külön kötetben jegyzéket is írt róluk. OSzK Kt Analekta 2801.

néhány novelláját (például *A fehér lapot*). *A puszta könyve* című elbeszélés-gyűjtemény francia kiadása nagy sikert aratott (*Le Livre de la Poussta* címmel fordította le Guillaume Vautier, Ollendorffnál több kiadást ért meg).⁴⁶ Franciaországból kedvező kritikákat kapott, felolvasást tartottak belőle Comtesse Diane irodalmi szalonjában, Justh barátai, ismerősei levélben gratuláltak (ezeket a leveleket az író külön füzetben gyűjtötte össze).⁴⁷ A hazai kultúrát azonban nemcsak saját művei megismertetésével terjesztette. A szalonokban a magyar irodalomról szólva Gozsduról és Reviczkyről beszélt,⁴⁸ Antokolszkijnak Petőfi költeményeit vitte el és az *Ország-Világ* egyik példányát, hogy megmutathassa Stróbl Alajos készülő Arany János-szobrának tervét. Némethy Emmi Justh biztatására magyar népdalokat fordított, amelyek 1891-ben jelentek meg. A dalválogatást és a nyersfordításokat Justh készítette.⁴⁹ Justh válogatta a verseket (és szerezte meg a költők hozzájárulását) a magyar költők francia antológiájához is, amelyet barátjával, Melchior de Polignac-kal állított össze. A bevezetőt a fordító, az előszót François Coppée írta, az antológia végére pedig Alphonse Daudet írását tervezték (ez azonban végül nem készült el).⁵⁰ A kötet csak Justh halála után jelent meg. Jean Berge felkérésre még tanulmányok írását is elvállalta egy tervezett új folyóirat részére. Sarah Bernhardt-nak cigányzenét játszott zongorán, különböző társaságokkal a Párizsban játszó cigánybandát hallgatta, Munkácsynak Rácz Palival készült közös fényképét ajándékozta,⁵¹ a híres primás *Szent-Tornyai emlék*⁵²

⁴⁶ Vautier (aki évekig volt konzul Budapesten) lefordította Madách *Az ember tragédiáját* is, amelynek kiadását Justh segítette megkönnyíteni. Konrádné Gálos 1933: 49. Justh több művének (pl. a *Művészszerelmek*) francia fordítását tervezték. Lásd pl. Némethy Emmi Justh Zsigmondnak. é. n. OSzK Kt Lt 19. sz. levél.

⁴⁷ OSzK Kt Oct. Hung. 499. Külföldről írt neki többek között: Hyppolite Taine, Paul Bourget, Joris-Karl Huysmans, François Coppée, Sully Prudhomme, Jean de Néthy (többször is), Rupert C. W. Bunny, Pierre de Coubertin, Ctesse Diane, Louise Read. A kötet másutt is sikert aratott: Amerikában nyilvános felolvasásokat tartottak és megvették tőle a német fordítás jogát is. Justh Zsigmond Nemeskéri Kiss Margitnak. Szenttornya. 1892. június 10. közli Konrádné Gálos 1933: 75

⁴⁸ Huysmans-nak Gozsdut, „un Huysmans oriental”-ként [keleti(es) Huysmans] jellemezte.

⁴⁹ Néthy, Jean de: *Ballades et Chansons populaires de la Hongrie. Souvenir de Szenttornya*. Paris. 1891. Egyik levelében néhány népdal nyersfordítását kérte barátjától. Némethy Emmi Justh Zsigmondnak. é. n. OSzK Kt Lt 9. sz. levél.

⁵⁰ Lásd: N.n. 1894. A *Poésies magyares* a klasszikusok verseit éppúgy tartalmazza, mint a legújabb költeményeket.

⁵¹ „Udvari cigánya”, legkedvesebb muzsikusa, híres cigányprimás. 1888-ban álhírt hallott súlyos betegségről, amely nagyon megviselte. A hírről hamar kiderül, hogy nem igaz. Lásd Justh Zsigmond Feszty Árpádnénak. Párizs. [1888] közli Kozocsa 1977: 609. *A puszta könyve* című kötet első rajza is egy párizsi cigányozás története: Justh 1892b.

⁵² „»Szenttornyai emlék« címmel magyar hallgató nóta jelent meg Rácz Palitól, Táborszky Nándor bpesti zeneműkereskedő kiadásában. A zongorára írt magyar dal Justh Zsigmondnak van ajánlva.” Orosházi Újság. 1888. okt. 28. 44. sz. 3. – A kotta az OSzK Színházi és Zeneműtárában található.

című kottáit megküldette magának és a párisi *femme artiste*-ok között osztotta szét.⁵³ Barátaikat meghívta birtokára, Szenttornyára is, és sokan el is látogattak hozzá.

Leírások, benyomások, impressziók – az ízlés második hatványa

Justh nagyszerű jellemző: egy-egy jellegzetes vonással megragadja az egyénit és a tipikust is. Naplójában, ismertető írásaiban rengeteg név, helyszín, élmény zsúfolódik össze, de nem elégszik meg az események száraz feljegyzésével: részletező leírások idézik meg a szalonokat, enteriőröket és (a figyelemre méltó) embereket. Néhány szóval visszaad hangulatokat, megjelenít képzőművészeti alkotásokat, érzékeltet múlt pillanatokát. Szenvedélyes elemző. Mint a századvég gyermekének általában, neki is ambíciója a benyomások, az illékony hangulatok megragadása és rögzítése. Számára a mindennapi élet is művészet. Értékeli az összhangot, a harmóniát, az ízlést. Justh számára a tökéletes ízlés, a kifinomultság az „ízlés második hatványa”.⁵⁴ „Szemben velem Páris! [...] Körülnéztem: minden összhangzó, csupa arány. A házak façade-jai, a kirakatok, a toilette-ek. A palota csakúgy, mint a bérház, finomult ízlésre mutat; a műárosok kirakatai csakúgy, mint a divatkereskedők és könyvárusok boltjai [...] Megálltam egy régiségkereskedő boltja előtt. Egymás mellett bronzok, faragott bútorok, elefántcsont szobrok, brokátok s minden a legelragadóbb összhangban. Sehohly egy sértő folt. A legellentétebb színek egymás mellé dobva s összhangba hozva, a jó ég tudja, milyen eszközök által. Az embernek eszébe sem jut itt arra gondolni, hogy más zónák alatt a kék és lilaszín verik egymást.”⁵⁵

Nemegyszer „flaneiroz” Párisz utcáin élményeket gyűjtve. Az utca művészi tér (is) Justh számára, tele színnel, fénnel, hangulattal.⁵⁶ Páriszt a legkifinomultabb – s talán már túlfinomult – (hanyatló) városnak tartja, amelyet csak olyanok érthetnek meg, akik maguk is túlhaladták kortársaik és honfitársaik finomultságát.⁵⁷

⁵³ A profi cigánybandákat – így például Boldi zenekarát – nemegyszer meghívták az párisi előkelő társaságokba is. Lásd Martin-Fugier 2003: 295.

⁵⁴ Önálló tárcában foglalkozott a kérdéssel: Justh 1892a.

⁵⁵ Justh 1888a: 1.

⁵⁶ „A két piktossal 5 óra felé este szakadó esőben neki indulunk a quartier latinnek. Mindhármunkat elragadja a tájkép szingazdagsága. A finom subtilis félszinek, amelyeket a ragyogó fénylő asfaltjárda visszatükröz, s amelyeket a járókelők sötét árnyai meg-megtörnek. Milyen jó, hogy az angol művészeknek sem kell elmondani azt, amit az ember érez, nem úgy mint a franciáknak, kik nem tudják, nem értik, hogy mi a *néma hangulat*.” Justh [1941]: 107.

⁵⁷ „...»azért ne higgyék ám, hogy Páris a maguk dicsősége« [...] »mert maguk *csak* franciák, míg *mi párisiak* vagyunk!« [...] A modernizmus forrongó fővárosát nem értheti meg az, aki csak a ké[sz]et, az *elismertet* ismeri el. [...] Mert csak homogén elemek érthetik meg egymást. [...] Éppen így áll a fajok és nemzetek – a szellemi atmoszférák iránt viseltetett rokon- vagy ellenszenvvel is. [...] hogy Páris egy idegen megértse, szeresse, arra annak finomultabbnak kell lennie, mint nemzetének, mert maga Páris is legelőbbre van az összes városok között szellemi, művészi finomultság, sőt még a társadalmi érintkezés fejlettségének szempontjából is.” Justh 1888i: 647–648.

Kimondatlanul ugyan, de önmagát is ilyen *kifinomult* és ezért *megértő* lénynek tartja.⁵⁸ Véleménye szerint Párizs soha nem ismerhető meg tökéletesen. Ráadásul mindenki mást lát, érez és fog fel a városból.⁵⁹

„Van ezer dolog Párizsban a mit egy francia nem ért és nem érez – legelőször is magát Párist. Ez csak egy idegennek van megadva. Egy francia vagy nagyon a frivol oldaláról fogja Párist látni, vagy pedig édeskeveset törődik várossával; s nem érzi azt, hogy mi van e falak között; s nem érzi azt, hogy Páris az, ami valaha Róma, Athén és Babylon volt. Nem érzi azt, hogy sehol sem nyilatkozik az *ember* oly nagyszerűen mint itt.”⁶⁰

Otthon idegenben

Justh egész életében utazott. Kezdetben kortársaihoz hasonlóan egyetemre ment külföldre és ismeret-, tapasztalat- és kapcsolatszerzés miatt utazott idegen nagyvárosokba, később gyógyíthatatlan tüdőbaja miatt kelt útra minden ősszel.⁶¹ Ez a kényszerű távollét, bármennyire igyekezett is tudatosan fel- és kihasználni az új impulzusokat és tárcáiban, útirajzaiban, novelláiban, később regényeiben megfogalmazni és átadni a szerzett és megélt tapasztalatokat, mégis meghatározó volt világlátására. Számára a honvággy folyamatos – és az évek során egyre erősödő – jelenvalósággá vált, az otthon, az anyaföld pedig állandó vágyakozás tárgya lett.

Párizs azonban több szempontból is átmenetet, köztes helyszínt jelenthetett a valódi otthon és a folyamatos utazások állandóan változó, időleges állomásai között. Párizsba – más városoktól eltérően – rendszeresen vissza-visszatért. Az ismétlődő párizsi tartózkodások egyedivé tették a városhoz fűződő kapcsolatát. Az elsődleges befogadás és megismerés után félig-meddig ismerősként tért vissza ugyanabba a metropoliszba: egyszerre volt ismerős és ismeretlen a város. Más utazásai során bejárt területekkel, helyszínekkel ellentétben sokszor ugyanazokat a tereket és embereket látta viszont újra és újra. Egyre jobban megismerhette őket, egyre újabb, egyre mélyebb rétegeket fedezhetett fel.

A párizsi társaság(ok)ban egy idő után már otthonosan érezhette magát: bár mindig kicsit kívülálló – idegen is – maradt, kedves ismerősként látták és várták még a legzártabb arisztokrata szalonokban is. Justh itt is – mint egész életében minden-

⁵⁸ Lásd a baedecker utazóra tett megjegyzést.

⁵⁹ „Az utóbbi napokban Széchényi Dénes járt itt, a berlini nagykövet fia, alig tudott Párisból elmenni, bár más anyagból van mint én – és más Párist látott és nézett, mint jó magam.” Justh Zsigmond Kiss Margitnak. Paris. 1885. január 13. közli: Konrádyné Gálos 1933: 71.

⁶⁰ Justh Zsigmond Nemeskéri Kiss Margitnak. Páris. 1885. jan. 13. közli: Konrádyné Gálos 1933: 72. Lásd még Justh 1888i.

⁶¹ Egyetemre Kielbe, Zürichbe és Párizsba ment, de küldött leveleket haza Londonból is, és írásai tanúsága szerint járt például Koppenhágában is. Betegsége idején Dél-Európa országait, Észak-Afrika vidékeit és Ázsiában Indiát kereste fel.

„...az egyetlen modern város a többi nagy falvak között”

hol – egyszerre volt bennfentes és kívülálló. Születése és ismerőseinek segítségével megnyitotta számára a legzártabb szalonokat és művészköröket is, sok helyen rendszeres látogató, „házibútor” lett, akivel legintimebb családi titkaikat is megosztották. Mivel csak rövid időt töltött mindenhol, mindig az újdonság erejével hatott („nem ment ki a divatból”), de mindig kicsit kívülálló is maradt, hiszen nem volt ideje igazi habitüvé válni. Az „idegen” távolságtartása segíthette az objektív(ebb) ítéletalkotásban is. Párizsban Justh (nagyrészt) maga választhatta meg körét, és ha nem is teljesen szabadon, mégis szabadabban mozoghatott az utcán és a társaságban is, sőt, olykor észrevétlenül elvegyülhetett a tömegben. Amint 1888 januárjának elején naplójában feljegyezte: „Megérkezésem után nagy vita kerekedik, hogy miért szeretnek az idegenek annyira Párisba jönni, el kell véleményemet e tárgyról mondanom, mint az egyetlen jelenlevő idegen. Én azt hiszem azért, mert 1. itt avval vagyok, kit magam választok magamnak társaságul, 2. mert itt végigroboghatok a boulevardokon az omnibusz tetején anélkül, hogy ez feltűnne valakinek s így van mindennel. 3. Mert végre Páris Páris, az egyetlen modern város a többi nagy falvak között.”⁶²

FORRÁSOK

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt)

Levelestár (Lt)

Analekta 2801. Justh Zsigmond jegyzetei: autogramm-gyűjteményének, levéltárának, neki dedikált könyveinek és (arc)képeinek lajstroma

Oct. Hung. 499. Levelek *A puszta könyvéről*

IRODALOM

A. Szabó Magda 2008: Magyar utak, magyar sorsok a 19. századi Franciaországban. *Irodalomtudományi Közlemények* 5–6. 533–581.

Anonymus [gróf Vay Péter] 1936: Emlékezés Justh Zsigmondra halálának 40. évfordulója alkalmából. Különlenyomat a *Budapesti Szemle* 1936. évi 703. számából. Budapest.

Baudelaire, Charles 1863: A modern élet festője (1863). In: *Charles Baudelaire válogatott művészeti írásai*. Ford. Csorba Géza. Budapest. 1964. 129–163.

Bertha Zoltán 1941: *Justh Zsigmond*. Budapest.

Coudekerque-Lambrecht, Mme de [Nemeskéri Kiss Margit] 1940: Un Ami de ma jeunesse. *Nouvelle Revue de Hongrie*. I. 265–273.

⁶² Justh [1941]: 32–33.

- Dede Franciska: A szalonember: Justh Zsigmond. *Budapesti Negyed.* 46. 377–404. (Társasélet Pesten és Budán).
- Dede Franciska 2005: *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi. Egy XIX. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészeti pártoló tevékenysége.* (Ph.D. disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Hanus Erzsébet 2000: Le Paris des années 1880. Mallarmé, Justh et leurs contemporains. *Revue d'Études Françaises.* 5. 101–108.
- Justh Zsigmond 1885a: Párisi levél. A francia szellem nyilatkozásáról. *Szemle.* (márc. 15.) 9. 7–8.
- Justh Zsigmond 1885b: Párisi típusok. *Szemle.* (jún. 10.) 14. 3–4. 6.
- Justh Zsigmond 1885c: Párisi séták és képek. *Szemle.* (júl. 10.) 16. 8–10.
- Justh Zsigmond 1885d: Párisi séták és képek. II. *Szemle.* (júl. 25.) 17. 8–10. 12–13.
- Justh Zsigmond 1885e: A belélet Franciaországban. *Szemle.* (aug. 10.) 18. 12–13.
- Justh Zsigmond 1885f: Párisi jegyzetek. *Szemle.* (szept. 25.) 21. 9–13.
- Justh Zsigmond 1888a: Párisból. (Az első nap végén.) *Fővárosi Lapok.* (jan. 22.) 22. 155–156.
- Justh Zsigmond 1888b: A „párisi” négy főtypusa. *Fővárosi Lapok.* (febr. 21.) 52. 371–372.
- Justh Zsigmond 1888c: A nagyvilági élet vértanúja. *Fővárosi Lapok.* (ápr. 1.) 92. 671–673.
- Justh Zsigmond 1888d: Az ideai párisi képkiállításról. *Nemzet.* (jún. 29.) 179. [1–2.] (reggeli kiadás).
- Justh Zsigmond 1888e: A francia művészetek és a párisi társaság. *Fővárosi Lapok.* (júl. 6.) 186. 1361–1363.
- Justh Zsigmond 1888f: A túlfinomult Páris. *Fővárosi Lapok.* (szept. 22.) 262. 1919–1922.
- Justh Zsigmond 1888g: Páris víziója. *Ország–Világ.* (szept. 29.) 40. 626–627.
- Justh Zsigmond 1888h: Egy párisi irodalmi salon. Comtesse Diane és köre. *Magyar Salon.* 9. k. 471–479.
- Justh Zsigmond 1888i: Parisianismus. *Magyar Salon.* 9. k. 646–650.
- Justh Zsigmond 1889a: A párisi életből. *Fővárosi Lapok.* (jan. 3.) 3. 13–16.
- Justh Zsigmond 1889b: Parisienne! *Magyar Bazár.* (ápr. 16.) 63.
- Justh Zsigmond 1892a: Az ízlés első és második hatványán. *Salon és Sport.* (dec. 25.) 52. 6–7.
- Justh Zsigmond 1892b: A puszta és Páris. In: Justh Zsigmond. *A puszta könyve.* Budapest, 11–21.
- Justh Zsigmond [1941]: *Justh Zsigmond naplója.* s.a.r. Halász Gábor. Budapest. é. n.
- Keve 1888: S. B. [Sarah Bernhardt] Budapesten. *Pesti Hírlap.* (nov. 16.) 317. 5–6.
- Konrádné Gálos Magda 1933: Sigismund Justh et Paris. Contributions à l'histoire des relations littéraires franco-hongroises dans la deuxième moitié du XIXe siècle. Budapest.

„...az egyetlen modern város a többi nagy falvak között”

- Kozocsa Sándor (s.a.r.) 1977: *Justh Zsigmond naplója és levelei*. Budapest.
- Martin-Fugier, Anne 1990: *La Vie élégante ou la formation du Tout-Paris, 1815–1848*. Paris (Points-Histoire).
- Martin-Fugier, Anne 2003: *Les Salons de la IIIe République – Art, littérature, politique*. Paris.
- Mikszáth Kálmán 1953: Justh Zsigmond. In: Mikszáth Kálmán: *Írói arcképek*. Budapest, 154–156.
- N. n. 1894: Fleurs de la Pousta. *Pesti Napló*. (dec. 25.) 356. 29–30.
- N. n. 2001: Az Írók és Művészek Társaságának párizsi kirándulása 1883-ban. *Buda-pesti Negyed*. 32–33. 273–285. (Művészet a városban).
- Pekár Gyula 1935: A régi Párizs régi nagyjai. Justh Zsigmond. *Pesti Hírlap*. (jún. 16.) 136. 11.
- Polignac, Melchior de: *Poésies Magyares*. Paris. 1896.

A város narratív identitása

Jerome Bruner *Valóságos elmék, lehetséges világok* című könyvében felidézi Niels Bohr és Werner Heisenberg 1924-es krombergi látogatását. Heisenberg emlékei szerint Bohr arról beszélt, hogy Hamlet (majdnem teljesen fiktív) létének köszönhetően mennyire másként tekintenek Kromberg (Kronborg) várára.¹ Szinte nem is lehetséges, hogy csak köveket, szerkezetet lássanak. A világirodalom egyik legjelentősebb figurája történetével együtt meghatározza a várkastély jelentését. Az épített környezet történetekbe ágyazódva „kel életre”, kelt érzéseket, ösztönöz gondolatokat, egyszóval alakítja maga is a hozzá fűződő viszonyt.²

Vajon minek köszönhető, hogy városok, falvak olykor határozott karakterrel jellemezhetők, még azok számára is, akik soha nem jártak ezekben? Az emberekhez, közösségekhez hasonlóan a települések is rendelkeznek identitással?

Az elbeszélés számára a nyelv és a műfaji konvenciók formavilágán túl a személyek és a helyek biztosítják az állandóságot, a helyváltoztatásból, tevékenységek-ből, mozgásból kibontakozó idővel együtt. A narratív pszichológia és az önéletrajzi emlékezet kutatói szerint a helyek kitüntetett szerepet játszanak az élettörténetekben. A visszatekintés során megteremtett egység helyek közvetítésével, használatával jön létre. A hely ilyenkor, számunkra most ez a legfontosabb szempont, nem pusztán háttérként szolgál, hanem jelentésekkel teli struktúráként segít eligazodni, boldogulni, vagy vezet kudarcokhoz.³ Habár a hely csak lakói révén elevenedhet meg, kaphat valamilyen jelleget, ez a helyhez fűződő jelentésekben rögzült kulturális természet idővel szövegekbe, műalkotásokba, épületekbe visszahúzódva rejtőzhet el, hogy a megfelelő időben némi külső segítséggel újból felelevenítse az elfeledett jelentéseket, az értelmezési keretként szolgáló történetekkel együtt. A történetek az értelmezők számára igazodási pontokként szolgálnak, funkcionális értelemben az identitás hordozóiként, építőiként alkotják társadalmi létünk alapvető dimenzióját. A helyekhez fűződő történetek az egyén és a közösség számára is integrálható, integrálandó, vagy éppenséggel nemkívánatos elbeszélések, amelyekhez az identitás fenntartása alapján viszonyulunk többé-kevésbé kritikus módon. Az önkép integ-

¹ Helsingör várkastélya, itt játszódik a dráma.

² Bruner (1986) 2005:45–46.

³ Warf-Arias 2009: 1–10. A térbeli fordulat értékelőinek megfogalmazása szerint: A „hogyan történt” és a „miért történt” nem választható el a „hol történt” kérdésétől.

ritását veszélyeztető elemek háttérbe szorulnak, vagy az emlékező számára pozitív módon elevenednek fel, a tanulást, megerősödést hangsúlyozva, egy jobb folytatás reményében. Az „önépítés” az emlékezés révén szelektál a múlt eseményei közül, a felidézés céljának, pillanatának leginkább megfelelő változat újra megalkotásával törekedve a múlttal való vállalható folytonosság megteremtésére. Az építkezés anyaga jórészt készen kapott, a nyelv és a kultúrát alkotó történetek a szocializáció során válnak részünké.⁴ A személyesség büvkörébe vonva kulturális-társadalmi eredetük rejtve marad. Az élet színtereként szolgáló helyek szinte ugyanezzel a természetességgel épülnek be személyes történeteink közé, az identitás megőrzésének céljából. A helyről szóló történetek a lakók élettörténeteinek részeként élnek tovább és viszont: a hely története tovább gazdagodik az ott élők történeteivel. Ez a kölcsönhatás valami mély egymásra utaltságot sejtet. A tevékenységek értelmezési kereteiként szolgáló helyek nélkül nincs identitás, az identitás folytonosságát kereső ember nélkül nincs jelentésekkel átszőtt fizikai környezet. A hely jellegét meghatározó történetekből az épített és/vagy a természetes környezet, az ott élők és a tapasztalatokat feldolgozó egyén viszonya alapján bontakoznak ki a sajátos, helyhez, helyi társadalomhoz és bennük az egyénhez fűződő jelentések. A helyszíntől és a lakóktól függően ezek mintázata változhat. Gondoljunk csak a történelmi települések új lakóira, beilleszkedési nehézségeikre, az idegenség érzésének és éreztetésének leküzdésére, vagy a régi épületek tősgyökeres városlakóinak nehézségeire a történelmi negyedek átépítése, az egykor otthont jelentő épületek lebontása után. Az otthon elvesztése és az otthonosság megszerzése az identitás helyhez kötődő formájának jelentőségére utal.⁵ Ezt, ha valóban ennyire fontosak a helyek, az identitás forrásaként szolgáló egymásba szövődő személyes és szélesebb körben ismert történetek segítségével igazolhatjuk. A tanulmány erre tesz kísérletet, a tér és a hely különböző aspektusaira vonatkozó általánosabb érvényű megállapítások után a Budapestre vonatkozó személyes tapasztalatokat vizsgálja Illyés Gyula visszaemlékezései alapján.

Terek, helyek, identitás

A térből a használat, az elsajátítás, a tapasztalat nyomán hely lesz, ami a fenomenológiai megközelítés alapján a lakás/lakozás révén birtokba vett, otthonos térként jelenik meg.⁶ A változás dimenzióját a társadalmi, anyagi feltételek felől közelítő értelmezés a helyek összességéként felfogott tér előállítására, újratermelésére összpontosít. Henri Lefebvre elmélete szerint a tér mint társadalmi produktum a társadalmi

⁴ Nelson-Fivush 2004.

⁵ Düll 2009: 237–256.

⁶ Heidegger a Lét és időben a lakás, lakozása és az otthonosság kategóriáival jellemzi a világban való létet, amit időről-időre a világba vetettség érzésének szorongása, otthontalansága vált fel. Heidegger 1989: 158; 344–345.

gyakorlat, a tér reprezentációja (*la représentation de l'espace*) és a reprezentációs tér (*l'espace de représentation*) együtthasználatából jön létre. A gyakorlatban az észlelt tér a mindennapok rutinszerű valóságának szintjén köt össze a város fizikai struktúráján keresztül különböző rendeltetésű helyeket (otthon, munkahely etc.) A tér reprezentációja a tervezők, szakértők fejében megszülető elképzelésekre, tervekre utal, amelyek az uralkodó ideológia szellemében strukturálják a település szerkezetét, alapvetően meghatározva ezzel a társadalmi gyakorlat lehetőségeit is. A reprezentációs tér a lakosok és használók által a hozzákapcsolódó képeken, jelképeken keresztül „megélt” tér. Ez utóbbi az életteli tér, középpontjában az énnel, az otthon, az otthonosság, az érzelmek világa. Henri Lefebvre a tér reprezentációja és a reprezentációs tér viszonya kapcsán a 20. század nagy építészeinek munkásságát idézi fel: míg az amerikai Frank Lloyd Wright a protestáns hagyományból táplálkozó közösségi reprezentációs tér létrehozásán fáradozott, addig Le Corbusier a tér technicista, tudományos reprezentációjának megvalósítására törekedett. Valójában a tér előállítói mindig is valamilyen elképzelés alapján dolgoztak, dolgoznak, az eredményt a lakók és egyéb térhasználók készen kapják, és a saját reprezentációs terüknek megfelelően tapasztalják meg.⁷ Az észlelés, felfogás (az észlelt részletek összeállítása) és a „megélés” fenomenológiai dimenziói a társadalmi gyakorlat, a tér reprezentációja és a reprezentációs tér produktumaiként hozzák létre a teret, amely szerkezetét tekintve az uralkodó ideológia mögött álló hatalmi tényezők törekvéseit, többek között az engedelmes testek megteremtésének, ellenőrzésének igényét tükrözi.⁸ Lefebvre koncepcióját összefoglalva: a tér előállításának dimenziói az anyagítól (társadalmi gyakorlat, a település fizikai struktúrája) a tudás termelésén keresztül (gondolkodás, fogalomalkotás) a jelentések megalkotásáig (érzelmek, tapasztalatok) terjednek.⁹ Az előállítás folyamatában összekapcsolódó területek közül a továbbiakban a jelentések világán keresztül szerveződő térre, az egyén helyére helyezük a hangsúlyt.

A társadalmakat alkotó kisebb-nagyobb csoportok azonosságtudatukat részben helyekhez kötik, ami az identitásnak állandóságot, történelmi folytonosságot kölcsönöz. Nem elég azonban pusztán jelképes formában viszonyulni a helyekhez, az identitás számára játszott jelentős szerep miatt ezeket időnként, mondjuk kommemoratív ceremóniák formájában, birtokba is kell venni. A birtoklás ebben az esetben azt jelenti, hogy a helyhez kapcsolt egyértelmű jelentések alapján egy bizonyos perspektívából és céllal emlékeznek az emberek. A hely az önértékelés szempontjából fontos emlék elidegeníthetetlen része. A jelentésekkel átszőtt teret, helyeket azonban az emlékezet, asszociációk, interakciók alapján felfogott entitásokként is leírhatjuk, melyek történetekbe ágyazódva hordoznak jelentéseket.¹⁰ A személyek-

⁷ Lefebvre (1974) 1991: 38–43.

⁸ Foucault (1982) 1984.

⁹ Schmid 2008: 41.

¹⁰ Tilley 1994: 33.

hez hasonlóan a helyek élettörténete is megismerhető, mely az én törekvéseinek, céljainak, egységének megfelelően valamilyen módon az egyéni élettörténet részévé válik. Az egymásba fonódó egyéni és kollektív történetek az emlékezet szelektív-módosító közvetítésével kínálnak értelmezési kereteket az identitás számára.¹¹

A valahova tartozás törekvése a szimbólumoktól, jelentésektől átszótt helyek és közösségek emlékezeti közösségének részesévé teszi az embert.¹² Az azonosulást kínáló kulturális produktumok mintegy rögzítik a kollektív emlékezet anyagát, a felidézés kulcsaként segítve a későbbi rekonstrukciót. A jelképekkel benépesített tér tárgyai, a fizikai környezet tele van történetekkel, melyeket élettörténetünk részeként építünk be a koherencia biztosítására. A tér elemeit, a helyeket a gyakorlat, a mozgás aktualizáló szerepén túl egy tudatosabb szinten a narratívumok szervezik kontextussá, ami alapvetően befolyásolja, hogyan is viszonyulunk ezekhez.¹³ Az önéletrajzi emlékezet szelektív, identitásépítő mechanizmusa révén az egyén az én gravitációs központjából alkotja folyamatosan újra magát, a referenciapontként szolgáló szűkebb és tágabb környezetével együtt. Önmagát megteremtve világot is teremt, csoport(ok) tagjaként, más csoportoktól elkülönülve.¹⁴ A földi lét fenomenológiai alaptapasztalatának megfelelően mindez térben és időben történik: az élet és a múlt narratív konstrukciójában a helyeknek kitüntetett szerepük van. A helyek mintegy rögzítik az eseményeket az emlékezetben; az egyén szintjén az életrajzok mind erről tanúskodnak.¹⁵ A közösség az egyénhez hasonlóan a társadalmi-kulturális produktumként is (társadalmi gyakorlatok és jelentések összefüggéseként) létrejövő tér kontextusában emlékezik: az emlékhely az eredeti esemény identitásközpontú (egyértelmű, kizárólagos) értelmezésén keresztül válik a közös emlék elidegeníthetetlen részévé, hordozójává. A helyek tehát egyrészt a történetek fizikai struktúrájaként narratív identitásunk jelképes és kézzel fogható rögzítését szolgálják, másrészt egyfajta „lélektani földrajzként” működve segítenek eligazodni a világban, barátságos, támogató, otthonos, illetve veszélyes, idegen, ismeretlen helyek között.¹⁶ Ahogy Bruner írja egy new yorki család tagjainak élettörténete alapján: a családtagok eltérő személyiségüktől függetlenül „mintha a világ és az emberek morfológiáját ugyanúgy fognák fel”, és ennek megfelelően látják magukat és másokat is.¹⁷ Az otthon vonzása a kultúra elsajátításának első, általában biztonságos színtereként rendkívül erős. Az itt kialakult, azaz továbbadott, tehát örökölt diszpozíciók maradandó nyomot hagynak az önértelmezésen. A belsővé tett társadalom és kultúra az otthonon kívül is vezeti az embert, aki jórészt ezek nyomán olvassa egyéb helyek és csoportok jelentését.

¹¹ Williams - Conway 2009.

¹² Assmann J. 2006: 6–7.

¹³ Bruner 1998: 26.

¹⁴ Bruner 1991: 76.

¹⁵ Bruner (1987) 2004: 702–704.

¹⁶ Bruner 2001: 33.

¹⁷ Uo.

Saját identitásunk alakulása mindig kisebb-nagyobb szimbolikus és narratív egységek részeként zajlik. A különböző azonosulási pontok vonzása a családi szocializáció alapján (demokrata, liberális, konzervatív, polgár, nemes, magyar, zsidó, német etc.) valószínűsíthető a társadalmi-kulturális helyzet szülte habitus átöröklése miatt; a habitus itt az önértelmezés mélyen integrálódott történeteit jelenti. A korai szocializáció eredményeként jelentkező tudás részeként a lakóhelyként szolgáló település mint a mindennapi tapasztalatok fizikai környezete és mint társadalmi kategória az otthonosság és a társadalmi pozíció történetét építi be az egyén narratív identitásába. Településtípusonként változatos mintázatot mutathat, hogy a különböző származású lakók miként viszonyulnak az adott település fizikai struktúráját és társadalmi csoportjait jelentéssel felruházó történetekhez. A város mint lakóinak identitását meghatározó kerettörténet a múltból „táplálkozik”. A történetében megszülető narratív értelmezések teszik arcukat sajátossá. E sajátos jellegnek akár távoli, szubjektív tapasztalata is beépülhet a „narratív tudatalatti” régiójába, jelentős mértékben meghatározva a helyhez való viszonyt (eleve bizonyos érzésekkel, várakozásokkal megyünk egy adott helyre).¹⁸ A város történetének korszakai Budapest esetében a városra vonatkozó tudást különböző identitáselemeket hangsúlyozó narratívumokba rendezték (katolikus polgárváros, kereskedőváros, az ország kulturális, politikai központja, a nemzet fővárosa, bűnös város, liberális város), melyek az egyéni sors előzményei tükrében hasonlóképpen befolyásolhatták a kialakuló viszonyt, boldogulást, kötődést-távolodást.¹⁹

A helyek olvasása nem könnyű feladat, többnyire a tudományos elemzés is csak a felszín, a jelenhez közeli rétegeket érheti el, figyelmeztet Michel de Certeau. A forradalmak, gazdasági változások, demográfiai folyamatok hatására különböző, összemosódó rétegek rakódnak egymásra bennük, és maradnak fenn szokások, rituálék, térbeli gyakorlatok formájában. Ezek a helyeket kifejező korábbi diskurzusokhoz hasonlóan, csak töredékekben őrződnek meg a valamikori egészek darabkáiból felépülő jelennek, amely így afféle palimpszesztként fogható fel.²⁰ Az adott jelentésekhez, környezethez igazodó gyakorlatok és önértelmezés talán a helyek esetében is a töredezett múltdarabok megfelelő egyensúlyára, a koherencia megteremtésére törekszik.

Budapest és az identitás

A nagyvárossá fejlődött Budapestre vonatkozó tapasztalatokat az identitás kérdései kapcsán a fentiek alapján az önéletrajz tükrében igyekszem rekonstruálni. A huszadik század első felében gyökerező élményeket, benyomásokat minden eset-

¹⁸ Freeman 2010: 95–123. A szerző berlini tapasztalatai alapján bontja ki a az emlékezet és az identitás mélyrétegét alkotó, kulturális elemekből felépülő narratív tudattalan koncepcióját.

¹⁹ Lásd Gyáni 2008.

²⁰ De Certeau 1984: 202.

ben későbbi, összegző visszatekintés részeként fogalmazták meg a szerzők. Munkájuk tehát nem függetlenítheti magát a megfogalmazás kontextusától, az egyéni célok, elképzelések, érvényes önkép által meghatározott aktuális jelentől. Az emlékezés a jelent szolgálja, a narratív identitásra vonatkozó elképzelések alapján az én koherenciájának, folyamatosságának megőrzésével, részben egyfajta öngazolással, morális folytonossággal, mely a jelent a múlt (nem véletlenszerűen) felidézett epizódjaival értelmes történetté fűzi össze.²¹ A jelen önértelmezése számára a kérdés ilyenkor így fogalmazható meg: hogy jutottam idáig, hogy lettem azzá, aki vagyok, milyen értelemben kötelez a múlt az önmagammal való folytonosságra? A különböző származású szerzők nagyvárosi tapasztalatait a Budapesttől való szimbolikus távolság alapján is osztályozhatjuk. Lélektani földrajzuk szerint a paraszti, sőt pusztai sorban szocializálódott földműves-fiú, a kassai polgár, a hontalanságot fájlaló zsidó kereskedőcsalád sarja, valamint a belvárosi születésű polgárfiú mind másként viszonyulnak a városhoz.²² Mást jelent számukra a szűkebb-tágabb környezet, mert másként ismerték meg, előzetes ismereteik, hiedelmeik, félelmeik alapján másként „sajátították el”, vették birtokba azt. Közös vonásként láthatóan fontos a (vágyott vagy valóságos) otthon szerepe, ugyancsak szűkebb és tágabb körben értelmezve ezt. Tartozni valahova, az egyéni törekvések biztos háttereként bírni a tapasztalatokban sokszor menthetetlenül összefonódó fizikai és társadalmi környezetet: ezek a szempontok az én törekvéseit, az egyéni viszonyulást megalapozó családi háttér és az ezt keretező szélesebb társadalmi-kulturális milió dinamikus viszonyára utalnak a háttérben. Az előre strukturált városi tapasztalatok fátuma az egyén sorsának alakulásával párhuzamosan alakulhat. A visszatekintés szervező ereje a különböző tapasztalatok összefűzését eredményezi egy nagyobb, egyensúlyteremtő elbeszélés keretei között. Az egyensúlyt egyrészt a jó történettel szemben támasztott esztétikai követelmények (jól formált, szerkesztett történet), másrészt a helyes étellel kapcsolatos, mélyen belénk ivódott elvárások megfelelő aránya biztosítja.²³ Vajon ki milyen eséllyel törekedhet az egyensúlyra? Segíti-e a hely és társadalma e törekvéseket? Összességében: a hely, mint jelentésekkel és társadalmi viszonyokkal jellemezhető tér milyen módon viszonyul a helyét az otthon értelmében talán ösztönösen is kereső egyénhez? Hogy integrálja az elbeszélés a külső tényezőket (szociokulturális jelentéseket) a személyesség otthonos, belső világába? Az alábbiakban a 20. századi magyar irodalom egyik kimagasló alakjának visszaemlékezései alapján próbálunk választ adni e kérdésekre.

A felsőrácegrespusztai születésű Illyés Gyula 10 éves koráig a pusztán nevelkedett, 1912-ben családjával Simontornyára költözött, majd dombóvári és bonyhádi

²¹ Ricoeur 1992: 147–148.; 158.: Az erkölcsi dimenzió jelentőségét tekintve egyetért MacIntyre-rel. Freeman-Brockmeier 2001: 83.

²² Illyés 1979, 1987. Márai 1990, 1991. Déry (1958) év nélkül; Granasztói 1965.

²³ Freeman–Brockmeier: 2001.

gimnáziumi tanulmányok és szülei válása után édesanyjával 1916-ban, 14 évesen került Budapestre. A megérkezés előzményeit tekintve Illyés így ír a Beatrice apródjaiban:

„Ahogy az idő egysége, olyanféleképpen tört, morzsolódott körülöttem a téré, a tápláló talajoké. Mihelyt fölmerült életemben a betűvel s az elvont tudnivalókkal való megismerkedés szükségessége, emlékezetemben körhintaként forognak a más-más falusi tantermek, katedrák, iskolafolyosók és udvarok, templomok és cintermek, a hozzájuk tartozó személyzettel. Látogattam hosszabb-rövidebb ideig csak elemi iskolát Rácegresen, Varsádon, Simontornyán, beíratás nélkül Ozorán. Gimnáziumot Dombóváron, Bonyhádon, Pesten.”²⁴

A változó kulisszák között a kötődés vágyát, ezen keresztül a hely jelentőségét a következőképpen fogalmazza meg:

„Hány falu és város formált a lelken azáltal, hogy – kapkodó szemmel – először pillantottam meg. A kirántott gyökérzet hányszor várta – de úgy, mint hal a levegőn -, hogy ismét valamiféle elembe kerüljön. Mind megrázkódtatással járt, mert hisz ha tőlem függ, mindmáig ott élnek, ahol megszülettem. Testi természet szerint talajhű voltam.”²⁵

A gyermek- és serdülőkor fejlődés szakaszait a kialakuló személyiségvonások tükrében így írja le:

„Saját emlékeim és szüleim s rokonaim emlékeztetése szerint serdülésemnek ezek voltak a fejlődési szakaszai: 1. hatéves korig már-már mulyaságtünetű jó fiú ott marad, ahova ültetik, oda megy, ahova küldik; 2. váratlan s rögtön túlzó megélnkülés: záporozó kételkedések, kielégíthetetlen kíváncsisággal, főleg a részletek iránt, körülbelül a tizedik évig; 3. boldog mozoghatnék, a végtagok megállíthatatlan üzemeltetése, szolgálatkészség házi, de főleg mezei munkában. Ha épp nincs olvasnivaló.”²⁶

Összességében tehát fegyelmezettség, érdeklődés, munkabírási, kitartás, munkakedv. Ezek a vonások bizonyára ugyanennyire tükrözik a gyermekkor kulturális-társadalmi közegének elvárásait, melyek az első időszakban főként családi közvetítéssel formálják az egyént. A pusztai közegének hatását láthatjuk a nagyobb helyektől és lakóiktól való félelem, tartós alsóbbrendűségi érzés visszatérő motívumában:

„Hogy a közönségesnél nehezebben fog az agyam, az vált egyre bizonyosabbá immár előttem is. Nem volt előzmény nélküli élmény. Eredete még pusztai időkre nyúlik vissza.

²⁴ Illyés 1979: 209.

²⁵ Illyés 1979: 209.

²⁶ Illyés 1987a: 38.

Ha csak egy napra elhagytam Rácegre, lelkemben tántorogva tértem vissza a pusztára. Mi mindent tudott mindenki ott, Cecén, de főleg Ozorán, a gyerekek is. Partszélről néztem játékaikat, úszni nem tudó csibe azokat a vízben hancúrozó kiskacsákat, akikkel az imént még együtt futkosott. Mennyi minden holmijuk volt, szavaik! Milyen nyomorúságosan tudatlanok voltak hozzájuk képest a pusztai egész iskola térdig sáros mezítlábasai, milyen szárnnyalannak, földhöz ragadtak!”²⁷

A vasárnapi falulátogatások emléke összefonódik az ünnepnapok rendjével, „fényével”. Ehhez képest Pest, melynek veszélyeitől anyai történetek jó előre óvták:

„Szemre Pest korántsem tett rám olyan lenyűgöző hatást, mint a szekerezések közben megismert akármelyik tolnai falu – Simontornya! – , mert semmi ünnepiességet nem leltem benne, semmi mellátgító arányt. Zsúfolt volt és piszkos. Lármas és szegény: pusztaszerű.”²⁸

„Anyám a lehetőségek varázsföldjének érezte (s magyarázta nekem) a várost. De a veszélyek dzsungelének is, ahol az óriáskígyóknál, tigriseknél nem ártalmatlanabb teremtmények fenyegetik az embert, főleg a gyermeket”²⁹

A pusztai gyökerek tehát rendkívül erősek, az író a századelő magyar paraszti társadalmának rétegei között elfoglalt helynek megfelelően érzékeli a társadalmi közeggel összeolvadó fizikai környezetet. A visszaemlékezésekből a sajátos történetekkel, valósággal jellemezhető helyek rajzolódnak ki, melyek a felnőtté válás útján a pusztai perspektíva, ön- és társadalomkép alapján (melyben más rétegek vélt ítéletei is szerepeltek) nyerik el jelentőségüket Illyés számára:

„Magába Pestbe is nehezen nyitottam be. Hát még a töméntelen külön ajtó, mely mögött nem tudtam, ki tartózkodik. Mert hisz senki sem hívott oda. S nem nézhetett másként rám, az alkalmatlankodóra, mint akár a koldusra...” „Alapjában működött bennem másfajta ösztön, olyan, mint az erdő bokrai közül kilépni kényszerülő őzgidában...Azért vajon, mert az én erdöm meg a pusztá volt, az a nagybirtoki, amely a legjellegzetesebben az emberi lényektől pusztá.”³⁰

Pest, noha kevésbé volt ünnepélyes, egy másik, idővel a nyiladozó értelem és az útkeresés szempontjából egyre fontosabb dimenzióban nyomasztó fölényével tűnik ki. Ezt sokáig csak egyfajta ellenállással, dackultúrával lehetett ellensúlyozni, az

²⁷ Illyés 1987a: 42.

²⁸ Illyés 1987a: 42.

²⁹ Illyés 1979: 213.

³⁰ Illyés 1979: 217.

ottani világ „elsajátítása” és az én céljainak súrlódásai a koherencia megtartásának jegyében ezt a megoldást születték:

„...itt még fokozottabban tudott mindenki olyat, amit én – sose fogok tudni, ezt éreztem. Lebecsültem ezt a világot, de a kényeskedés, a fitymálás erejéig s ugyanakkor túlbecsültem majdnem valamiféle belebénulásomig. Nem is akartam az itteni szintre törni. Versenyezni pedig társaimmal, a már festegetést, íróskodást próbálkozókkal? Maguk is meghökkenéssel vegyítik a mosolyt, ha ilyesminek csak morzsányi jelét adom. Ez kísért végig kamaszkoromon.”³¹

A párhuzamos út- és helykeresés eredményeképp az angyalföldi tapasztalatok jelölik ki a horgonyvetés helyét: unokatestvérei bevezették a korabeli munkásszervezetek világába, ahol igazi iskolára lelt, mely légkörével, hangulatával nevelt, „idomította a lelket”. A városi élményt, örömeiket a közös kószálás ennek megfelelően inkább Újpest felé kereste és találta meg.³² A pusztán kívüli világ keserű tapasztalatai alapján a munkáskörnyezetben szocializálódó ifjút a kiszolgáltatottakkal, elnyomottakkal való együttérés, igazságuk képviselése, valamint a nevelő szellemi táplálék szinte természetes módon sodorja a baloldal felé:

„Korszakom gyermeke voltam azzal, hogy a parasztok és a munkások világához vonzódtam; hogy íme légyökereimmel is az ő világukba fonódtam volna. Tértem volna vissza. Vissza-e, valóban? Fölmenőim közül, igaz, ahányat ismerhettem, mind: a két keze, négy végtagja után élt becsületesen; helyt állva becsületesen a világban is. De vajon nem oda térítgettek-e „vissza” gondolkodásom alakítói, szellemem fölmenői is a Rousseau igéi után megszólalt korai romantikusoktól a legkésőbbi táj- és néprajongókig – nálunk a Csokonai – Petőfi-Tömörkény – Móricz-vonulaton át akár a maga sajátos expresszionizmusát akkor még hatásosan villogtató Szabó Dezsőig?”³³

A szellemi érlelődés, az írói hivatás megtalálásával megerősíti a serdülőkör idején kialakuló azonosulást, az egyén története egyre tudatosabban tükrözi a lélekformáló időszak eredményeit, egyre határozottabban integrálja, vagy utasítja el az épített és a társadalmi, szellemi környezet különböző elemeit. Párizsból visszatérve a nyugati műveltséggel felvértezve, a latinos szellem világosságával ítéli meg Budapestet:

„A fővárost voltaképpen most, Meunier és Wessely társaságában ismertem meg igazán. Meunier fáradhatatlan gyalogló volt, fáradhatatlan kérdező. Minél több embert akart látni, minden rendűt-rangút. Kofák és politikusok nyilatkozatait kellett fordítanom, gyár előtt

³¹ Illyés 1987a: 42.

³² Illyés 1979: 237–238.; 242.

³³ Illyés 1987a: 70.

állongó munkanélküliekét, újságvezérekét – Rákosi Jenőnél is jártunk – utcaseprőket és prostituáltakat, egy híres népvészérét, aki arról panaszkodott, hogy nincs nyugdíj jogosultsága. A válaszokat az elején tarkaságukban is jelentéktelennek éreztem. Később meghökentető, de – el kellett ismernem – jellemző egészzé ugrottak össze. Meunier-t meglepte, mennyi ebben a városban a kupola és a feltartott fej, a magára adó koponya. A kupola értelme és művészete: terméskőből szinte buborékkönnnyű tetőt alkotni a kő súlyának mesteri egyensúlyozásával. Pest valamennyi kupolájáról az derült ki, hogy csak mímeli a követ: drót és gipsz, megannyi fent az ernyő, nincsen kas. Ez derült ki a meginterjúvolt nagy koponyák zöméről is. Ez a vergiliusi utaskísérés nem kedveltette meg velem Pestet. Közlebről is megnézve a város építészete és szellemisége egyaránt a pakfon és az önteltség keverékének bizonyult. A parlament hamis gótika volt, a királyi vár hamis barokk, a Halászbástya hamis román stíl; a műreneszánsz Vajdahunyad körül még a tó is mítő volt. A börtönök valódiak – mondta Meunier élesen. A magát »világmetropolise«-nak illegető városról bűzlött – ahogyan akkoriban mondták – a balkániasság, a levanteiség, a szó legsértőbb, legorrfacsaróbb értelmében. A város szellemi tünetei: »problémái« éppily hamisak, oda nem illők, művi úton készültek voltak. Dühöngött a munkanélküliség és a panama s a város harminc »művészkávéházában« a rejtelmes jövedelmű emberek a lélek mélység- vagy magasságzsükségletéről vitakoztak. Ez a fedő pontosan ráillett arra a fazékra, aminek én az országot rövid vidéki utazásomon megismertem. A »balkániasság«-hoz hozzátartozott, hogy ennek a Pestnek, amely számon tartotta Hollywood és Monte-Carlo botránypletykáit, fogalma sem volt arról, mi folyik az országban, vagy a saját külnegyedeiben. A munkáskérdést még a polgári ellenzék egyik vezére is – Meunier kérdéseinek világában – rendőrségi ügynek tartotta.³⁴

A főváros „rongyrazása”, képmutató világa éles ellentétben állt a vidék, főként a parasztság megoldatlan gondjaival. Budapest fennhéjázó magamutogatását, keleties vonásait már az 1880-as évek végén szóvá teszi Podmaniczky Frigyes, a város szépítésének fáradhatatlan „munkása”, majd a 14 évesen Márai is a valószínűtlenségről, kulisszaszerűségről számol be Pestre vonatkozó tapasztalatait illetően.³⁵ Ez tehát visszatérő motívum, olykor szinte szó szerint. A nyugati városokhoz, vagy a felvidéki hagyományörző polgár városokhoz képest Budapest, főleg a dinamikusan fejlődő, mozgalmas pesti rész nehezen integrálható, megszokható idegen világot képvisel. Illyés 1946-ban naplójában így nyilatkozik Budapestről:

³⁴ Illyés 1987b: 336.

³⁵ Podmaniczky 1984: 517–518.; Márai 1990: 161. Az utóbbi a fővárosban csak Budán érezte többé-kevésbé otthon magát, valójában Kassához mérten itt sem, ld.: Márai 1991: 105.: „*Én, a felvidéki polgári ivadék soha nem éreztem otthon magam abban a budai polgári lakásban és szerepkörben, ami most a romok között enyésztet.*”

„Pest még mindig távol van az országtól, a földtől, a vidéktől. Fonálon magasan lebegő léggömb, még csak nem is egyenest fölöttünk lebeg, hanem oldalvást, amerre a szél fújja, keletre vagy nyugatra; épp csak hozzánk van kötve, azáltal, hogy ebből a földből él. S ha elválnák? A veszteség csak az időben volna érzékeny, a jelenben a vidék nem érezné.”³⁶

Az 50-es évek végéről Adyt idézve így tekint vissza a polgári korszak ellentmondásos világára:

„Valami azért nem igaz, mert hazugok is állítják. Budapestet évtizedekig nem lehetett – s ma sem lehet – bírálni pusztán azért, mert Horthy „bűnös városnak” nevezte. Hogy Ady is még többnek nevezte? E téren az Ady-rajongók is Horthyhoz igazodnak. Ady különben ezt írta Pestről, szellemi virágkorában, 1907-ben: „»Budapest gyönyörű város, s az ember meg is tudná kedvelni, ha nem élnének -budapestiek.« Ezt a Wilde-szerű ítéletet száz variációban hallhatjuk, holott nincs igazunk. Nem kellene Budapestről kisöpörni minden budapestit, csak ki kellene cserélni őket. Mágnsai, hivatalnokosított dzsentrije, gazdag zsidói, agyvelőtlen polgársága, hatalmas iparlovagkasztja, írói és művészei például undorítóak. De van Budapestnek más lakossága is, s ha valamikor Budapest javulni akar, ezeket hozza föl alulról.

Nagyváradon vándorgyűlésre gyűltek az építővállalkozók, gyöngé burzsoáziánk e prototípusai. Pezsgős banketteket faltak, kártyáztak, katzenjammert szereztek. A munkások ezalatt előadásokat hallgattak, tanultak, nevelődtek. Kiké legyen Budapest, és kiké legyen ez az ország? Csak azoké, akik lent vannak, és akik igézett népe a kultúrának. De ez talán nem is a jövő zenéje, ez egy erőszakolt álom.” Ha mi - „népiek”! - ennek a felét leírjuk, fölnégyelnek – teszi hozzá az idézet végén Illyés.³⁷

Ebben a sommás ítéletben, már a társadalomformálás népi programja fogalmazódik meg: a fővárost azoknak kellene birtokba venni, akik benne és érte dolgoznak. Amíg nem ezt a valóságot tükrözi, nem elfogadható a város: épületei azt az ürességet, képmutatást tükrözik, ami az úri világ Budapestjét olyan elfogadhatatlanná tette nemcsak Illyés, de a polgári létet vállaló Márai számára is. A város reprezentatív épületei így kapnak határozott jelentést a társadalmi-kulturális háttérnek köszönhetően, amelytől a szemlélő nem tud szabadulni. Erről árulkodik a budapesti parlament épülete szemben a francia képviselőházzal:

„Vannak épületek – főleg mutatóba készült, gyönyörű középületek –, amelyek láttán az ember nem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy ezen a helyen valaki, valamikor véletlenül kimondott egy óriási hazugságot, s azt büntetésből az istenek azon nyomban kőbe

³⁶ Illyés 1987b: 25–26.

³⁷ Illyés 1987b: 446.

dermesztették. Ilyen például a budapesti Parlament. A francia képviselőház egyszerű, méltóságos termét, „becsületesen megkopott lépcsőit”, „vastag, igazmondó oszlopait” látva felidézi a „gótikus kápolnának és a törökfürdőnek azt a színes vegyülékét, amelyben a magyar törvényhozók kényszerülnek ülni, hogy meghozzák döntéseiket országuk valóságos állapotának és népük lelkületének állandó szem előtt tartásával.”³⁸

Az épületek, akárcsak a szövegek, „beszélnek”, s a tapasztalat számára valamiképpen a városok is az épületek és társadalmi környezetük többszörösen összefonódó történeteiből állnak össze egységes arculatú egészé. Niels Bohr fejtegetéseéhez hasonlóan nyilatkozik Illyés Párizs kapcsán:

„Mi tesz egy várost várossá? Át akarok menni a Soufflot utcán; a Szent Jakab utcában volna dolgom. A suhanó gépkocsik közt hirtelen eszembe jut – hogy Flaubert hőse, Moreau Frigyes pontosan erről a helyről nézte végig a decemberi Pantheon környéki tüntetést; itt ismerkedett meg Dussardier-val. Itt fogták el a fiatal munkást, a rendőrök erre vezették el a Descartes utcában. A diákok, köztük Moreau, illetve Flaubert, erre nyomultak utána, hogy kiszabadítsák. Elöttem van az egész jelenet; ma is megisméltőlódhatnak, a levegőből érzem. Nem épületeitől lesz város egy város. Hagyománya nem a tornyokban van, hanem ezekben az emlékekben. Ezek éppoly példamutatóan állnak az időben. Stílusuk kimegy a divatból, de nem a mondandójuk. A város ott kezdődik, ahol kötelez.”³⁹

A képzeletbeli utazás véget ért, hősünk a puszta elzárt egzotikus világából az izgalmas, ünnepi arcukat mutató falvakon keresztül a veszélyekkel teli „félelmetes” városig, majd azon túl Párizsig, Európáig jut. A helyek az útkeresés közben az egyéni motivációknak megfelelő színezetet kapnak, a célokat elősegítő környezet tartós, pozitív emlék marad, rögzítve ezzel a hely jelentését is. Az önkép és a társadalomkép, mások fürkésző tekintetének tudatával dinamikus folyamatként bontja ki az író identitását. Az állandó félelmeiktől és bizonytalanságtól táplált kisebbségi érzés, mely a kudarcoktól tartva, a származást afféle tartós hátrányként tudatosító húzódozás, el nem köteleződés formájában tartja távol egy ideig az ifjú embert igazi hivatásától, a feladat megtalálásával lassan megszűnik. Párizsból már egy kész ember tért vissza, határozott elképzelésekkel, hivatással. A helyek értékelése ennek megfelelően alakul, Budapest az első találkozás félelmetes-izgalmas dzsungeléből a polgári múlt ellentmondásos örökségévé változik át. A hozzá fűződő viszony hasonlóképpen.

A tér „előállításának” (*la production de l'espace*) hatalmi, ideológiai tényezői, melyek jelenőségét Foucault és Lefebvre munkái világították meg, és a másik oldal, a családi közvetítéssel társadalmi lénné formált egyén jelentésadó és -olvasó tevékenysége, – akárcsak az irodalmi szöveg elsajátítása esetén, Iser és Bruner

³⁸ Illyés 1980: 374–375.

³⁹ Illyés 1980: 390.

értelmezésében – az útkeresés és az elköteleződés koherenciateremtő narratívumain keresztül integrálja vagy távolítja el a fizikai és a társadalmi környezetet.⁴⁰ A helyek útja során segíthetik vagy akadályozhatják az egyént, aki az előzmények alapján vagy vonzódik ezekhez, vagy távolodik tőlük. A „lélektani földrajz” tájai az otthonkeresés és -teremtés helyszíneitől vágyott, távoli vidékekig terjedhetnek. Néha az ember teljesen egybeolvad környezetével, mely nélkül egy idő után már nem is élhet teljes értékű életet, máskor és máshol a viszony ellentmondásos, feszültségektől terhelt, ami taszítja, otthontalanná teszi az embert, vagy éppenséggel küzdelemre sarkallja, a hely jelentéseinek megváltoztatása érdekében. A települések palimpszesztjének rétegeit az ott élők nemzedékeinek állandó otthonkeresése, otthonteremtése hozza létre. Írók esetében olykor, mint láttuk, a pusztától, falutól, a városon és az országon keresztül egészen Európáig.

IRODALOM

- Assmann, Jan 2006: *Religion and Cultural Memory*. Stanford, California.
- Bruner, Jerome 1991: Self-Making and World-Making. *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 25, No. 1, Special Issue: More Ways of Worldmaking (Spring, 1991), 67–78.
- Bruner, Jerome 1998: What is a Narrative Fact? *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 560. 17–27
- Bruner, Jerome (2002) 2003: Self-Making Narratives. In: Robyn Fivush-Catherine A. Haden (eds.): *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self. Developmental and Cultural Perspectives*. Mahwah, New Jersey – London.
- Bruner, Jerome: (1987) 2004: Life as Narrative. *Social Research*, Vol. 71/3. 691–710.
- Bruner, Jerome (1986) 2005: *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest.
- De Certeau, Michel 1984: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley.
- Déry Tibor (1958) év nélkül: *Börtönnapok hordaléka*. Budapest.
- Düll Andrea 2009: *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest.
- Freeman, Mark – Brockmeier, Jens: Narrative Integrity. Autobiographical Identity and the Meaning of the „Good Life”. In: Brockmeier, Jens – Donald Carbaugh (eds.): *Narrative and Identity. Studies in Autobiography, Self and Culture*. Amsterdam, Philadelphia. 75–99.
- Freeman, Mark 2010: *Hindsight. The Promise and Peril of Looking Backward*. New York.
- Foucault, Michel 1984: Space, Knowledge, Power. In: Paul Rabinow (ed.): *The Foucault Reader*. New York.

⁴⁰ Bruner (1986) 2005: 29–30; 38.

- Granasztói Pál 1965: Ifjúkor a Belvárosban. In: *Vallomás és búcsú*. Budapest. 499–706.
- Gyáni Gábor 2008: *Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest.
- Heidegger, Martin (1927) 1989: *Lét és idő*. Budapest.
- Illyés Gyula 1979: *Beatrice apródjai*. Budapest.
- Illyés Gyula 1980: *Szíves kalauz*. Budapest.
- Illyés Gyula 1987a: *A Szentlélek karavánja*. Budapest.
- Illyés Gyula 1987b: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Budapest.
- Lefebvre, Henri 1991: *The Production of Space*. Oxford.
- Márai Sándor (1934) 1990: *Egy polgár vallomásai*. Budapest.
- Márai Sándor (1972) 1991: *Föld, föld!...* Budapest.
- Nelson, Kathrine-Fivush, Robyn 2004: The Emergence of Autobiographical Memory. A Social Cultural Developmental Theory. *Psychological Review*, Vol. 111/2. 486–511.
- Podmaniczky Frigyes (Eredetileg: Naplótöredékek 1887–1888) 1984: *Egy régi gavalér emlékei*. Budapest.
- Ricoeur, Paul 1992: *Oneself as Another*. Chicago, London.
- Schmid, Christian 2008: Henri Lefebvre's Theory of the Production of Space. Towards a Three-Dimensional Dialectic. In: Kanishka Goonewardena – Stefan Kipfer – Richard Milgrom – Christian Schmid (eds.): *Space, Difference, Everyday Life. Reading Henri Lefebvre*. New York – London. 27–45.
- Tilley, Christopher 1994: *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford – Providence, Rhode Island.
- Warf, Barney – Arias, Santa 2009: Introduction: Reinsertion of Space in the Humanities and Social Sciences. In: Warf, Barney – Arias, Santa (eds.): *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. London – New York. 1–10.
- Williams, Helen L. – Conway, Martin A. 2009: Networks of Autobiographical Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds.): *Memory in Mind and Culture*. New York. 33–61.

Móricz Zsigmond Budapestje

Egy bérház társadalma Az asszony beleszól című Móricz-regényben

Móricz Zsigmond az irodalmi köztudatban – kortársai között és az utólagos értelmezések során szintén – elsősorban mint parasztíró, a paraszti társadalom irodalmi szociográfusa rögzült. A faluregények és -novellák alkotója azonban, még ha ez kevés visszhangot váltott is ki, számos budapesti tárgyú írást hagyott maga után. Élete utolsó tíz-tizenöt évében Móricz igyekezett „megírni Budapestet”, folyamatosan ihlető nagyvárosi témák, modellek után kutatva. Írásom célja, hogy áttekintsem azt a nagyvárosi társadalomképet, amelyet Móricz *Az asszony beleszól* című Budapest-regényében felskiccelt, illetve hogy bemutassam a szöveg térbeli keretét: a „móriczi” bérházat. Ehhez a kísérlethez elsősorban a fiktív irodalmi regényszöveget, valamint a valós/képzelt regényhelyszín alaprajzi, helyszínrajzi dokumentumait¹ hívom segítségül, illetve Móricz publikált naplójegyzeteiből² és néhány leveléből válogatok³. Tanulmányomban a regény szövegét nem tekintem közvetlen történeti forrásnak, ahogy az sem célom, hogy elemzésem során a szövegvilágból társadalmi tényeket szublimáljak⁴. A regényszöveg egészével szeretnék dolgozni, kihasználva a móriczi életmű erős és szerencsére jól dokumentált önéletrajzi ihletettséget.

Budapest felfedezése

Az író egyik első budapesti emléke 1896-ból, a millenniumi kiállításon tett látogatása idejéből származott. Ekkor Móricz és nagybátyja egy ismerősüknél, a Ganz-gyári munkássá vált falubeli kovácsnál szálltak meg, annak Teréz körüti lakásában.⁵

¹ BFL XV.17.d.329 37183, 37184, 37197

² Szövegemben elsősorban a Móricz Virág szerkesztésében megjelent Móricz-naplókra, illetve az írónőnek apjáról, Móriczról és édesanyjáról, Holics Jankáról írott kötetekre tudtam támaszkodni.

³ Móricz levelezéséből számtalan válogatást adtak ki, itt a Móricz Virág-köteteből felhasznált levelek mellett a Csanak Dóra szerkesztésében megjelent kötetből idézek.

⁴ Halmos Károly a szépirodalmi szövegek történeti forrásértékével kapcsolatban háromféle feleletet tipizál: a fent megidézett realista és strukturalista címkéjű megközelítéseket, illetve – a mű és olvasója kapcsolatára koncentrálnó – genialista módszert. Halmos 2009: 50.-55.

⁵ „Mi bent az udvarban laktunk a kovácséknál, valósággal olyan lakásban, ahová a napsugár soha be nem jutott. De milyen büszke és gazdag élet volt az. Hogy el volt bizakodva a kovács, hogy nem a falusi tehén- és disznószagú kisházban él, hanem ebben a pompás palotában. És szombaton hozza haza a pénzt... Csak úgy sistergett a fővárosi élet büszkesége ezekben a sötét udvari lakásokban. Ne felejtsük el, hogy ezek a varázslatos bérpaloták akkor olyan nagyszerűek voltak, hogy Bécs

A vendéglátó családot az iparosodó Budapest kínálta, jól fizető gyári munka vonzotta a fővárosba. A formálódó metropolisz folyamatos növekedéséhez szükséges emberi erőforrás, azaz a gyári munkások, iparosok, a középosztályi háztartásokban alkalmazott cselédek, bejárónők tízezrei – hasonlóan Móricz falubelijeikhez – a Nagykörút és az elnyúló belvárosi negyedek (Teréz-, Erzsébet-, József- és Ferencváros) ekkor épülő bérházainak hátsó, udvari traktusában, bérkaszárnyaiban leltek otthonra⁶. A bérházélmény mellett Móricz fiatalkori Budapest-képét – ahogy az egy 1901-ben Pallagi Gyulához írt leveléből kiderül – a nehezen megszokott, zajos, ideges nagyváros benyomása is meghatározhatta⁷.

Móricz 1900-tól kisebb-nagyobb megszakításokkal 1936-ig élt a fővárosban, és csak ekkor költözött ki véglegesen Leányfalura. A fővárosról fiatal újságíróként is készített már egy-egy riportot, cikket, de Budapest mint téma, mint megírandó anyag csak az 1920-as évtized végétől kezdte foglalkoztatni. Ekkortól szaporodtak meg fővárosi cikkei, szociografikus írásai a Pesti Naplóban és az Estben⁸.

„Már azt hittem, sohasem fogok tudni Budapestről írni [mikor rájöttem], hogy Budapest vidék... Ha az emberek vidékiek, [...] akkor ezeket látom és ismerem” – írta.⁹ A feloldozó felismerést kis- és nagyregények egész sora követte. Ezekben a szereplőkkel is gyakran ismételtetett tételmondatként bukkant fel a „Budapesten mindenki vidéki” felismerése.

A fecskék fészket raknak 1931-ben, *Az asszony beleszól* 1933-ban, *a Jobb mint otthon* 1934-ben, *A rab oroszlán* 1935-ben, *a Csibe-novellák* pedig 1935–36-ban jelentek meg a Pesti Napló hasábjain¹⁰. Mindegyik regényrésznel, novellánál szorította

és Párizs nem adott náluk modernebb és jobb lakást ugyanennek a lakótömegnek. Ki törődött akkor azzal, hogy az udvar mélysége kilenc méter volt. Az egész nép az utcán lakott, csak enni jártak haza, s dagadt a szívük az örömtől, hogy ha beléptek a hatalmas lépcsőházba, és meglátták a gipszfaunt és a dagadó keblű nimfát, akik álmaik felett örködtek. Annak a kornak a népe valósággal megiszonyodott a falutól. Falun sem volt jobb lakásuk, és a ragyogó napsütésben éhen lehetett halni a lenézett iparosnak. Négy fillérért vasalták a lovat. Ezzel szemben itt volt Budapest a maga óriási pénzkereseti lehetőségeivel. Annak a kornak iparos polgársága úgy fogadta a bérpaloták mélyén neki kijáró lakást, mintha évjáradékot, állami fizetést kapott volna, mindenesetre abszolút módon biztosított életheletheletet. Nem remélt és szokatlan fényűzés volt a számára, hogy ott lakhatott, olcsón, a főváros szívében, még ha olyan sötét és rideg volt is a vaskorlátos gang...” *Pesti Napló* 1935. május 11. Idézi Kolos 2010: 99–100.

⁶ Gyáni 2008: 46.

⁷ Egy éves fővárosi tartózkodás után így ír Pallagi Gyulának az Andrassy útról és a fővárosi hősről: „... úgy zúg az utca olyan elevenen, a villanyosok csengetnek, biciklisek, triciklisek sikoltoznak, vágat, rohan minden, a néparadat tolong, gyerekek ordítanak...” Móricz Zsigmond Pallagi Gyulának írt levelét, 1901. augusztus 19. közli Csanak 1963:43. Könyvében idézi a szöveget Cséve Anna. Cséve 2005:20

⁸ Móricz Zsigmond Budapesti riportjaiból Kolos Réka szerkesztésében jelent meg egy riportalbum. Ennek cikkeiből tanulmányomban többször is idézek.

⁹ Kolos 2010: 43.

¹⁰ Féja Géza Móricz első világháború utáni (javarészt harmincas évekbeli) könyveiről, mint a társadalmi és gazdasági válságok tépte középosztályt bemutató, polgári regényekről ír. Ide sorolja a „pesti

az író a kéthetenkénti közlés határideje, amit 1932–33-tól már mindenáron be kellett tartania, hiszen ekkorra Móricz nyomasztóan eladósodott, egyrészt a család túlköltségei miatt, másrészt a Nyugat adósságai okán¹¹. Az erőltetett munkatempó ellenére az író igyekezett alapos háttérmunkát végezni budapesti írásaihoz. Harmincas évekbeli anyaggyűjtő sétái során számos külvárosi városnegyedet bejárta. Felfedezte magának a húsz esztendeje lakott Ferencvárost, a számára addig ismeretlen Angyalföldet, a Kiserdei nyomortelep¹², és felfigyelt az épülő, modern bérházas Újlipótvárosra is. Móricz szeme előtt élménygyűjtő körútjai során két cél is lebegett: nyersanyagot gyűjteni a folyamatosan gyártott újságcikkekhez, illetve ihlető témákat, modelleket találni Budapest-regényei számára. A terepszemlék mellett az író igyekezett „meg is tanulni” Budapestet. Komolyan beleásta magát a főváros életéről szóló statisztikai kiadványokba, foglalkoztatta a fővárosi bérlakáshelyzet, melyről 1934–35-ben cikksorozatot írt a Pesti Naplóba. Írásaiban bírálta a régi típusú zárt, sötét udvaros bérháztömböket, és a modern, világos lakásokat tartalmazó új bérházak építése mellett érvelt¹³. Olyannyira elkötelezettje lett a témának, hogy megkeresett ismert modernista építészeket (Kozma Lajost, Bierbauer Virgilt), „lakásügyi hivatalnokokat”, városvezetőket (pl. Harrer Ferencet), akikkel azonban Móricznak minden igyekezete ellenére sem sikerült közös munkába fogni¹⁴.

A bérház társadalma *Az asszony beleszól* szövegében

Móricz Budapest-prózájának meghatározó kerethelyszínei a bérház és a lakás, illetve – a *Rab oroszlán* és a *Jobb mint otthon* esetében – a munkahely. A budapesti regényekben felvonultatott szereplők társadalmi státuszuknak megfelelő fővárosi helyszíneken laknak, mozognak. A „középosztályi” vagy a „középosztályi lét” peremén egyensúlyozó hősök kávéházba, színházba, a Margit-szigetre járnak, bérházban

periférián”, Kispesten játszódó kishivatalnok-regényt, a *Házasságtörést*, a *Rokonokat* valamint *Az asszony beleszól*, *A rab oroszlán*, illetve *A fecskék fészket raknak* történeteit. Féja 2005: 75.

¹¹ Móricz 1933 végén tetemes összegre, havi 1500 pengőre becsülte kiadásai összegét. Móricz Virág 1981 b:166. Ennek előteremtésére minden kenyérkereseti lehetőséget megragadott, beleértve regényei írás közbeni, kéthetenkénti folytatásokba szerkesztett közlését. Móricz Virág becslése szerint apjától ebben az évben az újságok százötven írást közöltek. Ezekből sikerült újságcikkenként 50, novellánként 80, regényfolytatásonként 100 pengőnként kitermelni a családi költségvetést. Móricz Virág 1954: 428–430. Így az író ekkoriban olyan szövegeket is kiadott a kezei közül, amelyeket maga sem tartott elfogadhatónak. A *Jobb mint otthon* „írói munkássága megcsúfolásának” nevezte, életében nem is járult hozzá, hogy megjelenhessen könyv alakjában (az írást 1956-ban nyomtatták ki először kötetként). Móricz Virág 1981:463.

¹² Móricz *Kiserdei angyalok* című szövege játszódik itt.

¹³ Az új építészeti formavilágról, a Bauhaus ihlette lapos tetős bérházakért azonban nem minden író lelkesedett, például Márai Gropius és a Bauhaus-iskola építészetét támadó cikke az építészek között is komoly vitát váltott ki. *Tér és Forma* 1933 85–89. 91.-96.

¹⁴ Móricz Virág 1981 b: 438–449.

élnek, hivatalban, bankban dolgoznak. Távol Móricz legerősebb Budapest-prózájának, a Csibe-novelláknak nagyvárosi, munkások által benépesített helyszíneitől: a bércszármányaktól és a külvárosi kocsmák világától. A konszolidáltabb regénybeli milióket azonban *Az asszony beleszól* és a *Jobb mint otthon* esetében, főleg utóbbi regény esetében átjárja az elszegényedéstől, a „prolilétbe” süllyedéstől való rettegés.

Az asszony beleszól egész cselekményszövése, a történet vonalvezetése egy két-udvaros, ferencvárosi bérháztömb külső és belső terein visz végig. Móricz szinte teljes áttekintést nyújt az épületkomplexum első emeleti lakásállományáról, az ott élők társadalmáról. Regénye – jól azonosíthatóan – az első feleségével, Holics Jankával házasságuk kezdetén kibérelt hátsó udvari kislakásban és az otthon körülvéző bérházközegben játszódik¹⁵. A regénydíszlet olyannyira hiteles, hogy a történetben bejárt lakások és bérházrészletek pontosan megegyeznek a Móriczék által lakott Üllői út 91/a. épületről fennmaradt alaprajzi, helyszínrajzi dokumentációval.¹⁶ Ez nem amiatt érdekes, mert így centiméterről centiméterre ellenőrizhetjük Móriczot. Hanem mert a tervrajzok segítségével jobban megérthető a regényszövegből összeállt bérháztársadalom térbeli strukturáltsága, amely egybeesik a dokumentált/fiktív lakásállomány elhelyezkedésének és minőségének eltéréseivel.

1. Lakók, lakások

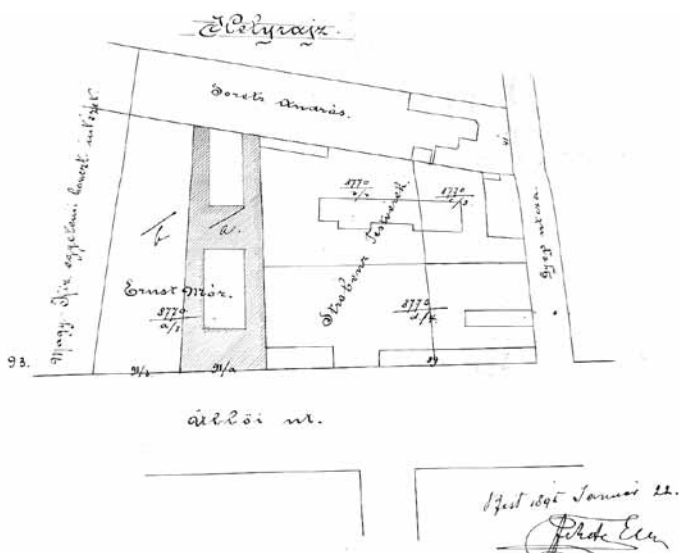
A regény tehát egy ferencvárosi bérházban játszódik, az 1930-as években. A történet néhány színházi ingyenjegy köré épül, amelyek a hátsó udvar pereméről indulva bejárlják az első udvar és az utcai front lakóinak otthonait. A bonyodalmakat az okozza, hogy a hónap végén a megajándékozott középosztályi bérlők többsége nem engedhet meg magának rangjának megfelelő színházi látogatást, még szabadjegyekkel sem. A történetben haladva, a ticketek útját követve, kirajzolódik előttünk a bérház több zónás tagolódása. Háromféle: a lakásfekvés, lakásminőség és a lakók foglalkozása, státusza alapján meghatározott társadalmi térben léteznek a regény szereplői.

Leghátul (a bérháztársadalom peremén) *komfort nélküli*, zömében *szoba-konyhás kislakásokban munkás- és néhány lecsúszott kisiparoscsalád, illetve más, „kétes” háttérű bérlők* élnek¹⁷. Róluk pletykákból, javarészt az újságírónének mesélő mosónő

¹⁵ Móricz Miklós közöl két alaprajzot Móricz Zsigmondék első lakásairól, ezeken pontos cím, és az ott lakás dátumai szerepelnek, az író kézírásával. Valószínűleg az alaprajzokat is Móricz Zsigmond. készíthette; naplója szerint a bérházkérdés, bérlakás téma feldolgozása közben nem csak írásos jegyzeteket készített, hanem rajzolt, alaprajzi sémákat is gyakran felskiccelt. Móricz Miklós 1966: Fotómelléklet.

¹⁶ Móriczék az Üllői út 91/a épület első emeletén laktak, a komplexum második udvarában. Ez a hátsó udvar nem simult hozzá a szomszédos épülethez, hanem egy kis belső kertre nézett, így nem volt annyira sötét, mint általában a belső bérházkaréjok (például az iker épület az Üllői út 91.). Kedvező fényviszonyai azonban nem vonzhattak magasabb társadalmi státuszú lakóközösséget, mivel a lakásállomány alacsony színvonalú (komfort nélküli) kislakásokból állt össze. BFL XV.17.d.329 37183

¹⁷ Találunk itt mosónőt, a családját verő, részeges bérkocsist, magános iszákos (egykori) tanárt, egy vidéki főhadnagy fiatal szeretőjét, susztert és a második emeleti gang végén, a többiektől kis kerítéssel szeparálva

1. kép.
Úllői út 91.a.
helyrajza.

részletes elbeszéléseiből tudjuk meg az alapinformációkat. Erre a tájékra nem kanyarodik a regény cselekménye, a hátsó udvar mélyének lakásbelsői is rejtve maradnak. Annál többet mesél Móricz lakásukat a hátsó és az első udvar peremén bérlő, főszereplő újságíró házaspárról. Otthonuk a két udvart összekötő folyosó mentén fekszik, bejáratával és ablakaival a második udvar felé néz, konyhaablakából a lichthofon át egy első udvari lakás szobaablakára lehet látni. Móricz élvezettel ír az egyszobaalkóvos lakás minden részletéről, annak berendezésével egyetemben. A regénybeli elhelyezkedés, kilátás, lakásbeosztás pontosan egyezik az író 1905-ös bérlakásának a tervrajzokon rögzített paramétereivel. A kislakást azonban a Móricz házaspár eredeti, nehéz fabútorai helyett – tornyos, oszlopos kredenc, csúf, negyvenpengős hálóbútor¹⁸ – az 1930-as évek trendjét követő modern, könnyű fémbútorokkal rendezte be az írői fantázia. A bútor annyira egyedi és izgalmas, hogy a regényben „valósággal látványossággá is vált, [az újságíróné] az udvarbeliakkal ismeretségbe került a lakás miatt, még az első udvariakkal is.”¹⁹ Mi több, az utcai nagylakások egyikében élő méltóságos asszony is elzarándokol megnézni a berendezést²⁰. Az alkóvos kislakás

magát, gyári munkást, akinek a lánya már gépirókisasszony. Móricz 1955: 77–78. Él még a hátsó udvarban állástalan lakatos, munkanélküli pipametsző súrolóasszony feleségével. Móricz 1955: 183.

¹⁸ Móricz Virág 1988: 218.

¹⁹ Móricz 1955: 41.

²⁰ „Még Pesten ritkaság ez a modern berendezés. Mondják, hogy olyan konyhaszekrényed van, amilyen nincs több a városban.

– Igen, nagyon modern. Mariska néni vette meg az én kérésemre. Egy mintakollekció volt kis lakás számára s nekünk tetszik tudni nagyon parányi a lakásunk, ki kell használni a helyet.

félkomfortos, használóinak nem kell a hátsó udvar közös wc-it igénybe vennie, de elvileg a fürdőszoba kényelmét már nélkülöznék, ha a modern bútorhoz nem tartozna egy állózuhany is, amihez reggelenként autogejzír melegítővel készítik a fürdővizet. Móricz visszaemlékezéséből tudjuk, hogy fiatal házasként szegyenkezve vitte egyszobás-alkóvos hátsó udvari lakásba a feleségét és akárcsak regénye hőse, Víg Imre, igyekezett minél gyorsabban kikerülni a bérháztömb mélyéről²¹.

A bérház középső sávjában, az első udvarban néhány 1 szobás kislakás mellett zömében 2 szobás, félkomfortos bérlemények helyezkednek el. Itt a nagyobb lakások mindegyike az előszobából két irányba nyíló, szeparált, így jól kiadható szobákkal rendelkezik. A regényben két első udvari lakásba tér be Móricz, mindegyikben albérlőtartásból élő egyedülálló nőket mutat be. „Zöld néni” (nevét kötelező kiegészítőjéről: zöld sáljáról kapta) abban az újságírókkal szomszédos otthonban lakik, amelynek szobaablakára a fiatal pár konyhájából, a világítóudvaron keresztül rá lehet látni (ennek következtében Imre egy feltételezett bűnügy/ megírandó szenzáció szemtanúja is lesz). Ebben az otthonban a lakáskiadó özvegyasszony a konyhába húzódva él, miközben két szobáját albérlőknek adja ki. A házbeli pletykák szerint a lichhofra néző szobában általában „pesti erkölcsű nők” laknak (a történetben éppen egy kaszírónő). A másik regénybeli első udvari lakásba egy ezredes feleségét, Véghelnét helyezi el Móricz, két serdülőkorú lányával, „szerencsés berendezésű” (különnylő szobákat tartalmazó) háromszobás lakásuk kisszobájába. Az ezredes férj elhagyta családját, ezért az asszony kézimunkák készítéséből és két szoba kiadásából tartja el magukat (egy szigorló jogász és egy válófélben lévő vidéki földbirtokos a két szobaúr)²².

A középső részen bemutatott lakók mindenképpen magasabb társadalmi státusszal bírnak a hátsó udvar munkás, lecsúszott kisiparos és „lumpen” bérlőinél. Számukra a megélhetés megteremtése nem a kétkezi nehéz fizikai munka és nem a (hátsó udvariak által gyakran látogatott) ingyenkonyhák világában zajlik. Móricz ebben a közegben valamiféle *középosztályi peremlét* megteremtésén, az úri/középosztályi látszat fenntartásán ügyködő női karaktereket mutat be. Nőket, akik

– Csőbútor, fiam – szölte Gizi néni. – Az ágyak valami csodálatosak. S oly könnyű a kezelése mindennek, a tisztántartása. Olyan, mint egy orvosi rendelő [...]

– Szívcském, – mondta a méltóságos asszony – én mondom neked, hogy a mai világban ez a legnagyobb boldogság, ilyen kis lakás. Nem kell cseléd, nem kell agyonstrapálni az embernek magát.” Móricz 1955: 45.

²¹ Móriczék 1906-ban nagyobb lakásra cserélték egyszoba-alkóvos otthonukat. Az Üllői út 91/a-ból csak néhány épülettel mentek arrébb, az ugyancsak kétudvaros Üllői út 95-ös számú bérházba. Az író a hátsó udvari, félkomfortos egyszoba-alkóv helyett itt már első udvari, fürdőszobás, kétszobás, cselédszobás lakást bérelt családjának. Móricz Virág 1988: 229. Innét, a bérházon belül maradvá, 1911-ben költöztek tovább egy három (majd négy szobássá bővített) utcai nagylakásba. <http://regi.pim.hu/Online/adattar/bptopog.php?mit=Lak%3&ertek=M%3ricz+Zsigmond&valt=kereses&alsoi=1&kul=5&kiaz=1#alapjalja>

²² Móricznak az albérlőtartó háztartásról is saját tapasztalata volt, hiszen második kétszobás, cselédszobás otthonukba, a magas, 650 koronás bérleti díj (és valószínűleg a házaspár első gyermekének halála) miatt ők is albérlőt fogadtak. Móricz Virág 1988c: 231.

özvegyiség, válás okán magukra maradva kézimunkák készítéséből, lakáskiadásból igyekeznek a felszínen maradni.²³

A ház legelőkelőbb fertályán, az *utcai fronton*, szintenként két lakás található. Ezek *világos, komfortos nagylakások* (3–4 szoba, fürdőszoba, cselédszoba, konyha, kamra, előszoba, wc), teremszerű egymásba nyíló szobákkal, *magas beosztású minisztériumi tisztviselő* és nagypolgári otthon fenntartó *gyáros főbérlelőkkel*. Schultheisz méltóságosok (a minisztériumi tanácsos férj, háztartásbeli feleséggel, három tizenéves gyermekkel) és egy gyermektelen, pipereszappangyáros házaspár, Flemmingék bérlik ezeket a nagylakásokat. Ők mindenképpen a bérháztársadalom csúcsán elhelyezkedő családok. Lakásaik azonban eltérő stílusúak, más-más életmódot, anyagi hátteret, ízlést tükröznek. Schultheiszéknél tekintélyt parancsoló régi bútorok, sötét tapéta, sötétbarna parketta jellemzi a szalon-háló-dolgozószoba hármását, míg a Flemming házaspár frissebb, exkluzívabb lakást tart fenn. Szobáik fényes termeknek hatnak az egyszínű, világos falak, a hófehér mennyezet alatt futó színes csíkok és a mézszínű, tükörsima világossárga parkett miatt. Móricz hosszan elbíbelődik a Flemming-lakás apró részleteinek: „a csillogó, alacsony bútorok, a virágokkal teli óriási ezüst- és porcelánvázák” bemutatásával. Elidőzik Flemmingné kedvenc díványának, a „gazdagság mámorát” okozó selyem és bársonypárnáinak már-már kéjes leírásán.

2. A bérházon belüli viszonyok/ kapcsolatok

A regénybeli bérház sávjaiban tehát egymástól különválva, de szoros térbeli közelségben és hálózatszerűen körbefutó egymásrataltságbán háromféle társadalmi közeg tagjait találjuk. Ahogy a történet során előre araszol a négy színházi ingyenjegy, feltárul a szereplők közötti szívességek/lekötelezettségek láncolata. Mindenki kér/kap valamit egy rangban, jövedelemben „felette álló” szomszédjától miközben maga is ad kisebb kölcsönöket, felesleges tárgyakat a nála szegényebb, kiszolgáltatottabb lakótársnak. A lánc egyik végén az egy kis zsírt és két fej hagymát zsákmányoló mosóné, másik végén az ingyenjegyekkel (a pipere-ajándécsomagok ellen-szívességeként) megajándékozott szappangyáros feleség, Flemmingné áll.

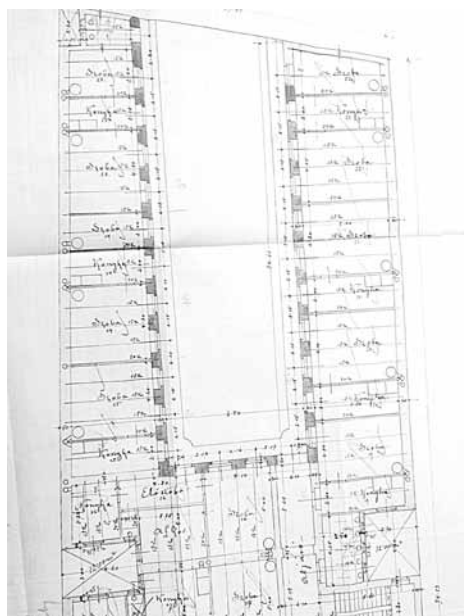
Az itt élők bérházbéli kapcsolatait kétféle határrendszer tagolja.

Egyrészt az udvariak közötti társadalmi különbségeket némileg felülírja a térbeli közelség, hiszen mindannyian a bérház-nyilvánosság közvetlen ellenőrzése alatt állnak, függetlenül munkás vagy éppen középosztályi, értelmiségi státuszuktól. Valamennyien a körbefutó gang mentén élnek: itt közlekednek-ellenőriztetnek, és ide nyíló konyha- illetve szobaablakaik révén ellenőrzik lakótársaikat²⁴. Ezzel szem-

²³ Móriczot kifejezetten foglalkoztatta a női emancipáció kérdése, a női szerepek változása. Ebben a regényében a házasságon belüli női-férfi szerepek/szerepkonfliktusok érdekelték inkább, de a *Jobb mint otthonban* már egy gyermekét magántisztviselői fizetéséből nevelő egyedülálló nő életét, nehézségeit járja körül.

²⁴ Bolyka, a tanácsosék lánya, életében először – a színházjegyek okán – lép be udvari lakásba. Miután túlteszi magát a sötét és csúnya lakás látványának sokkján, már utcai otthonuk túlzott elkülönülésén

ben az utcai lakásokban élők nagyobb magánszférával bírnak, nincsenek intenzíven jelen a ház mindennapjaiban, alig látni, hallani őket: szobaablakaik a szabadba nyílnak, lakásaikhoz zárt lépcsőház (egyikük esetében kétlépcsős belső folyosó) vezet.²⁵ Másrészt a társadalmi elkülönülés minden kényeszerű összefüggést felülír. A mosóné ugyan bejár az újságíróék lakásába, de annak csak konyhájáig jut, ott dolgozik, segít a háziasszonynak vagy éppen terjeszti az aktuális pletykákat. Viszonya az asszonnyal valamiféle szolgáló, cseléd-háziasszony kapcsolat mindössze. A színházjegyet cirkuláltató „úri asszonyok”, azaz az újságíróné, az ezredesné, a méltóságos asszony és a szappangyárosné viszont minden közöttük fennálló jövedelmi, rangbéli különbség ellenére sokkal egyenrangúbb partnerei egymásnak²⁶. Ők más-más körülmények között, de ugyanannak a tágnak értelmezett „középosztálynak” a tagjai. A pályakezdő újságíró, vagy az elhagyott ezredesné élethelyzetükből adódóan „kispolgári” életmódot élnek, de társadalmi kapcsolatrendszerük, az őket körülvevő baráti, rokoni hálózat felfelé húzza valamennyiüket. Számukra egy jó házasság (a történetben

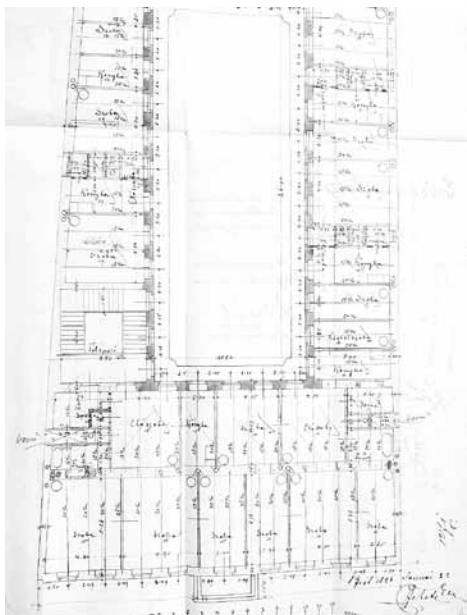

2. kép. Üllői út 91.a. második udvar, Móriczék alkóvos lakásával.

bánkódik. „Ha az ablak alatt a folyosón valaki elment, rögtön megbeszélték azt, aki elment és ő egy óra alatt többet tanult, mi van a házban, mint a tíz év alatt összesen, mióta itt lakik. Ők nagylakásban laktak, amelynek csak a konyha és a cselédszoba ablaka nyílt a folyosóra, így ők soha senkit nem láttak, aki bejött, vagy kiment. Nem is tudták, kik élnek itt a házban, de erről a helyről, mint valami örökhelyről számon tartották Véghelyék az összes lakót, s azoknak minden dolgát.” Móricz 1955: 67.

²⁵ A házmeisteri ellenőrzés azonban a lakások fekvésétől és a lakók rangjától függetlenül minden, a bérházban élő lakóra kiterjed. Móricz a regényben leginkább az este tíz utáni beengedés, kapupénz-szedés rendszerét, a házmeister Cerberus őrző szerepét karikírozza ki. Főhőse, Imre nemegyszer dohog azon a lehetetlen rendszeren, hogy az ember saját lakásába is csak pénz ellenében juthat el, miközben Berlin új épületeiben már mindenki kapukulccsal közlekedik és az ottani házak mind lépcsőházzal épülnek.

²⁶ Móricz a regényben részletes kalkulációt készít az újságíró pár, az ezredesné és a tanácsosék rangjuknak megfelelő színházlátogatási költségeiről. Ugyanaz a négy ajándék színházjegy Vihéknél (otthonról hozott cukorkával, az újságíró férj villamos szabadjegyével, és kalapnélküli – egy ruhatárpénzt spóroló – feleséggel) 4 pengőre, a még takarékosabb ezredesné és lányai számára 2 pengő 44 fillérré, Schultheisz méltóságosék esetében (színházi lappal, cukorkával, taxival) 7–8 pengőre jön ki.

3. kép. Üllői út 91.a. utcai front, első udvar.

tak, a bérházszerkezet és a háromféle lakástípus Móricz Zsigmond első házassága idején lakott környezetét idézik, a regénybéli modern kislakás leírásánál pedig az író harmincas évekbeli új típusú bérházak, bérlakások iránti érdeklődése mutatkozik meg. A szöveg térbeli keretei, a bérház és a bérlakás egységei, Móricznak ekkoriban a fővárosi társadalom leírására legalkalmasabb alapsejtek voltak. Számára ezeknek a mikrovilágoknak a bemutatásán keresztül tűnt megérthetőnek, leírhatóak Budapest.

felsejlik az ezredesné lánya és a vidéki földbirtokos szobaúr közötti házasság reménye) vagy a szakmai/anyagi gyarapodás (az újságíró főhős írásai, ügyessége révén a történet végére befut, így kétszobás lakásba költözhet a házaspár) nyomán létezik átjárás az utcai nagylakások világa felé, ahogy Móricz életében valóban végig is járta mindhárom bemutatott lakástípust²⁷.

Az *asszony beleszól* társadalmának megkonstruálása nyilván nem valamilyen szociológiai értelemben vett reprezentatív mintavételen alapult, hanem Móricz képzeletéből és megélt saját tapasztalataiból táplálkozott.²⁸ Amellett, hogy a szöveg tisztán teremtett és átélt, reaktualizált valósága szorosan tapad egymáshoz, a történet bizonyos elemeiben azonosíthatóak önéletrajzi motívumok: a főhős fiatal pár modelljeként az ifjú házaspár Móriczék szolgáltak,

²⁷ Pályakezdő újságíróként laktak az elemzett hátsó udvari egy-szoba alkóvban, ezt követte az első sikerek után kibérelt 2 szoba-cselédszobás első udvari lakás, majd a már befutott író 3, illetve 4 szobássá bővített utcai nagylakása. A három otthont 1905 és 1925 között laktak az Üllői út 91/a, illetve Üllői út 95. számú, kétudvaros, zárt bérházakban.

²⁸ A fiktív szöveglakók és a valós századfordulós bérházlakók közötti egyezések, átfedések az *1900-as Budapesti cím és lakásjegyzék* adatai alapján rekonstruálhatóak. Eszerint azokban az években, amikor Móriczék az Üllői út 91/a-ba költöztek, a bérház lakóösszetétele némileg eltért a regénybéli lakóközösségtől. Egyeznek a nagylakásokban bemutatott magas beosztású köztisztviselők, néhány nagykereskedő és magas rendfokozatú katonák összlakosságán belüli arányszámai (15%), illetve a hátsó udvarokban bemutatott segédek (30%) jelenléte, ahogy megtalálhatóak nyugdíjasok, lakáskiadók, altisztek, magánzók (néhány %-okkal) is a lakásjegyzékben, de a leglényegesebb eltérés a regényszövegből teljes egészében hiányzó kisiparosok és kiskereskedők magas (25%-os) jelenléte.

Tanulmányom során csak említés szintjén foglalkoztam a móríci szereplőket terhelő korabeli társadalmi problémákkal: a tisztviselői kar I. világháború utáni egzisztenciális megroppanásával, az ennek nyomán a családfőre épülő egykeresős középosztályi családmodell válságával, a változó női-férfi szerepek házasságon belüli konfliktusaival, az önálló kenyérkeresetre kényszerülő elvált, egyedülálló nők életével. Móricz mindezeket a kérdéseket nem csak regényszövegeiben, hanem újságcikkeiben, naplója oldalain, kiterjedt levelezésében is gyakran tárgyalta. Kutatásom folytatásaként célozom ezeknek a fiktív/nem fiktív szövegeknek az együttes elemzése, egyfajta társadalomtörténeti diskurzuselemzés elvégzése Móricz Budapest-szövegein.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL XV.17.d.329 37183, 37184, 37197

1900 Budapesti cím- és lakjegyzék

<http://bfl.archivportal.hu/cgi-bin/lakas/lakas.pl>

IRODALOM

Becz Jenő 1933: Levél (m.s.) úrhoz. *Tér és Forma* (6.) 91–96.

Birbauer Virgil 1933: A kritika oldalai. Levél egy magyar szépíróhoz. *Tér és Forma* (6.). 85–89.

Csanak Dóra 1963: *Móricz Zsigmond levelei*. Budapest.

Cséve Anna 2005: *Móricz Zsigmond*. Élet-kép sorozat. Budapest.

Féja Géza 2005: *Móricz Zsigmond*. Budapest.

Gyáni Gábor 2008: *Budapest túl jön és rosszon A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest.

Halmos Károly 2009: Hagenström mint ideál. A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei. *Sic Itur ad Astra* (59). 42–72.

Kolos Réka (szerk.) 2010: *Móricz Zsigmonddal Budapesten Riportalbum a 20. század első évtizedeiből*. Budapest.

Móricz Miklós 1966: *Móricz Zsigmond érkezése*. Budapest.

Móricz Virág 1954: *Apám regénye*. Budapest.

Móricz Virág 1981: *Tíz év I.-II.* Budapest.

Móricz Virág 1988: *Anyám regénye*. Budapest.

Móricz Zsigmond 1955: *Az asszony beleszól. Rab oroszlán*. Budapest
www.pim.hu.

Budapesti helyek, háborús események – propagandisztikus ábrázolások

Illés Béla „vígszínházi csatá”-ja

Illés Béla „vígszínházi csata”-ként írt műveiben egy olyan összecsapásról, amely szerint 1945. január közepén, a budapesti harcok során zajlott le a Szent István körúton, a Vígszínháznál, a főváros védői és a szovjet katonák között.¹ A nagy szimbolikus értékű helyhez: az ország fővárosához, egyik legfontosabb útvonalához, egyik kiemelkedő jelentőségű kulturális intézményéhez² kapcsolódó eseménysorozatot 1946 és 1973 között Illés Béla több ízben is ábrázolta írásaiban: a helyszín részeinek, a harc egyes mozzanatainak kiválogatásával megalkotott, különböző műfajú, a legkülönbözőbb alkalmakra elkészített, egymástól igencsak eltérő jellegű kiadványokban közzétett szövegei többféle propagandacélt voltak hivatottak szolgálni.

A Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének kiadásában megjelenő folyóirat, a Színház 1946. április 19–26-i számában, a Vígszínház megnyitásának fél évszázados jubileuma alkalmából közreadott, „Amikor a Vígszínház előtt feküdtem...” című munkájának elején Illés leszögezte: bár nem a Vígszínház drámaírója, mégis úgy érzi, hogy joga van nyilatkozni az évfordulón: „Elsősorban nem azokra a lázas színházi estékre gondolok, amikor a húszkrajcáros második emeleti állóhelyről tapasztaltam végig a »Liliom«, a »Testőr«, a »Medikus«, a »Tündérlaki lányok« és még

¹ Vö. ehhez: Diószegi 1966: 155–157.; Ungváry 2009: 108., 137., 165. Tolnai Gábor irodalomtörténész visszaemlékezéseiben arról számolt be, hogy 1950 elején, Olaszországban beszélt Paolo Moschellivel, az olasz kommunista párt barii szervezetének titkárával, aki elmondta neki: Illés Bélával „Egy csapattestnél voltunk katonák [...], Moszkva alól indultunk el; együtt harcoltunk Budapest felszabadításáért is; utoljára a fővároson belül, nem messze egy felrobbant Duna-hídtól, valami színház mellett. – Most már végleg nem tudtam visszatartani a nevetést. – Eszerint volt vígszínházi csata! – mondtam. [...] Olaszországi missziómból hazatérve, amikor elmondtam Illés Bélának a barii párbeszédet, a minden élményt, tapasztalatot az alkotás szemszögéből értékelő író csak ennyit mondott: – Remélem, megírod? – Szavaiban volt valami a kedves, kérésre hangolt utasításból is.

Az apuliai párttitkárrel folytatott párbeszéd leírására másfél évtizedes késéssel kerül sor. Azonban az évek során sokaknak elmeséltem, s így történt, hogy az élmény részesét megelőzve, Szeberényi Lehel egy ragyogó írásban előbb megírta már a történetet.” (Tolnai 1965: 145–146.; Tolnai 1987: 326., 343. Lásd még ehhez például Szeberényi 1961: 408.) Bár Moschelli visszaemlékezése minden bizonnyal a „vígszínházi csatá”-ra vonatkozik, az eset történelmi hitelességének ellenőrzéséhez célszerű bevonnai további forrásokat, ezek feltárása pedig még kutatásokat igényel.

² Vö. ehhez pl. Vörös 2000: 144–163.; Keményfi 2009: 50.

sok akkori nagy sikerű darab premierjét. Sőt nem is arra gondolok, hogy az én számomra, ha ezer évig élek, akkor is Varsányi és Hegedűs a legnagyobb színészek. Arról akarok beszélni, mikor, hogyan és hol emlékeztem legintenzívebben ezekre a forró színházi estékre.

1945. január 18-án a Nyugati pályaudvar előtt egy vöröskatonanőtől azt az információt kaptam, hogy a Szent István körút szabad. Két autóval fordultunk a körútra – én a másodikon ültem. Az első autó a Club kávéház közelében telitalálatot kapott. Az én autóm a Club kávéház mellé állott, magam pedig, mivel észrevettem, hogy a Vígszínház előtt, arccal a Margit hídnak, orosz csatárlánc fekszik, odakúsztam a Vígszínház feljárójához. Egy–két perc múlva megtudtam, hogy a németek tőlünk 80–90 lépésnyire fekszenek. Nem nagy csapat, de van kétszer akkora, mint a miénk, amelynek parancsnokságát én vettem át, amikor jelentették nekem, hogy a parancsnok is, helyettese is elesett. Több mint három órán át feküdtem a Vígszínház előtt. Jóllehet nem állíthatom, hogy az időt tétlenül töltöttem, a három óra alatt sokat gondoltam a régi, meleg vígszínházi estékre, Varsányira, Hegedűsre... Három óra múlva segítséget kaptunk és újabb félóra múlva a Szent István körút *valóban* szabad volt, német katonát nem láttunk többé.

Ismétlem, nem tartozom a Vígszínház szerzői közé, de valami kis részem mégis van abban, hogy a Vígszínház most nekigyürkőzhet az előtte álló nagy és szép feladatok sikeres megoldásának.³ A szöveg a jubileum alkalmával és a folyóirat jellegével összhangban a harc színhelyéből a Vígszínházra koncentrálnak, az események közül pedig nem a fegyveres küzdelemre, hanem a színházi emlékek felidézésére: a magyar kultúrához kötődésének és a „felszabadító” harcban való részvételének bemutatásával Illés magyarságát hangsúlyozta és egyben minden bizonnyal igyekezett elhárítani (ha csak hallgatólagosan is) az „idegenség” vádját, ami szovjet tiszt rangja miatt érthette őt – áttételesen pedig a Szovjetunióból hazatérő elvtársait is.⁴ A magyar kultúrához kapcsolódás erősségét hivatottak szemléltetni az írás egyes elemei is: a vígszínházi esték „lázás”, „forró”, „meleg” jelzői, amelyek az élmények intenzitását tanúsítják; annak bemutatása, hogy az író fiatal korában anyagi nehézségei és az ebből fakadó kényelmetlenség (olcsó állóhely) ellenére is sokszor járt a színházba, ráadásul az előadások premierjére; ezek nagyon tetszettek neki; különösen a magyar írók (Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Heltai Jenő), nem a külföldi szerzők darabjai váltak számára emlékezetessé, amit a címek felsorolása jelez. Számára élete végéig az ezekben az előadásokban szereplő magyar színészek (és nem az emigrációban látott

³ Illés 1946: 5. A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm, a kurziválások azokban az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

⁴ Az ilyenfajta megítélésről 1950-es, „A vígszínházi csata” című regényében – bár csak tréfásan – írt is Illés Béla. A műben egy moszkvai magyar emigránst így ugrat a fia: „Most moszkvai magyar vagy, apa. És ha egyszer visszamész Budapestre, ott pesti orosz leszel.” Illés 1950b: 15.

szovjet művészek) lesznek a legnagyobb színészek, az emlékek pedig olyan intenzívek, hogy még fegyveres harc közben: tehát életveszélyben is felidéződnek.

A Magyar–Szovjet Társaság hetilapja, az Új Világ (amelynek főszerkesztője ekkor Illés Béla volt) 1950. január 13-i számában közzétett, „A vígszínházi csata” című cikkében az író részletesen ábrázolt a körúton, illetve a színháznál lezajló harci eseményeket, hangsúlyozva a küzdelem távlatait is: „A németek számbelileg nagy túlsúlyban voltak, de mégis mi voltunk fölényben, mert mi tudtuk, hogy a *győztes hadsereg*, a győztes ügy katonái vagyunk.” A szövegből ugyanakkor az derül ki, hogy a fegyveres harc idején is sokan – köztük asszonyok és gyerekek – sétálgattak a Szent István körúton. Az író, fedezékben fekve, e műve szerint, ekként elmélkedett: „Harminc-egynéhány esztendő előtt gyakran jártam abba a színházba, amely előtt most hevertem és most a régi színházi estékre gondoltam. Aztán azon törtem a fejem, vajon miért sétálnak a budapestiek olyan könnyelműen a fegyvertűzben. Vajon azért-e, mert *nem ismerik* a fegyvertűz veszélyességét, vagy pedig azért, mert *elfelejtették*, hogy milyen nagy érték az élet.” Az írás azzal fejeződik be, hogy az összezapás után, a németeknek a Margit-szigetről leadott lövései miatt még mindig veszélyesnek számító helyről hason kúszva hátrább húzódó író elé egy asszony áll, kenyeret kér tőle, amikor pedig Illés rákiált: „Feküdjön le! [...] Azt hiszi, hogy sétatéren van? Nem tudja, hogy mi az ágyútűz?”, a nő „némi lenézéssel”, így válaszol: „Ugyan! [...] Ki ijed meg manapság egy kis ágyútűztől? De ha egy darab kenyeret adna, tiszt úr... Három hete nem láttam kenyeret!”⁵ Az 1946-os munkával szemben e cikknél nem a színházi élmények felidézésén van a hangsúly, hanem a történelmi távlatokban, összefüggéseiben ábrázolt fegyveres küzdelem (amely tehát nemcsak a II. világháború, hanem a kommunista eszmék egykor bizonyosan bekövetkező győzelméért vívott harc része is) és a budapestiek szenvedéseinek (elfásultságuknak, nélkülözéseiknek) ábrázolásán. Az olvasókat a néhány évvel korábbi viszonyokra emlékeztető műnek, valamint a lapban közzétett, az 1945 óta eltelt időszak, az „új világ” „vívmányai”-t bemutató szövegeknek⁶ együttesen minden bizonnyal az volt a propagandisztikus funkciójuk, hogy a múlttal szembeállítva a jelen és a jövő pozitívumait emeljék ki.

Szintén 1950-ben, a júniusi könyvnapokra jelent meg Illés Béla tervezett regénytrilógiájának 2. köteteként (az 1949-es „Fegyvert s vitézt éneklek” című munka után) „A vígszínházi csata” című könyv. A készülő trilógia alapkonceptiójáról, propagandisztikus céljáról 1950. május végén a szerző így nyilatkozott: „A három könyv, együtt két nép, a szabadító szovjet nép és a felszabadult magyar nép egymásra találásának története.”⁷ „A vígszínházi csata” című regényben az 1945. januári budapesti harcok történetét egy moszkvai magyar emigráns kommunistának már a Szovjetunióban

⁵ Illés 1950a: 6.

⁶ Lásd például Nagy 1950: 6.; V. U. 1950: 6.

⁷ Illés 1950c: 6. A tervezett trilógia harmadik kötete, „Az ágyúk elhallgatnak” című könyv végül is nem jelent meg.

született és ekkor a Vörös Hadseregben tisztként szolgáló lánya, Kovács Szvetlána beszéli el, akinek a kezét éppen a Vígszínháznál vívott harc közben kéri meg bajtársa, Voroncov százados. Ez esetben a színháznak nagy szimbolikus értékű helyként, fontos kulturális intézményként nincs jelentősége, a szovjet katonák mindezzel nincsenek is tisztában: „valami színházra emlékeztető épület feljárójánál feküdtünk” – állítja Kovács Szvetlána hadnagy.⁸ Itt, a leánykérés kapcsán lezajló beszélgetésben vallja be a hadnagy a századosnak: „Te még nem gondoltál arra, hogy én – *magyar vagyok*. [...] természetesnek tartom, hogy téged meglep, hogy én magyar vagyok. *Engem is meglep*. Erre azelőtt sohasem számítottam. [...] Pár nap óta tudom, hogy magyar vagyok. Kötelességem magyarnak lenni.” Kovács Szvetlána hangsúlyozza, hogy neki kötelességei vannak a magyar néppel szemben: az országot ugyanis nemcsak felszabadítani kell, de újjá is kell építeni: „*Igazi országot* kell építenünk a régi Magyarország helyére.”⁹ Voroncov százados szerint együtt meg fogják tudni oldani a nehézségeket – a harc fordulatai azonban nem teszik lehetővé, hogy valamennyi, a különböző nemzeti kötődésekből fakadó problémájukat tisztázzák: az ellenség ugyanis bekeríti őket. Ezzel az írói megoldással azonban Illés eltért attól a csataleírástól, amely eddig, lényeges mozzanataiban megegyezett a már idézett ábrázolásokkal. A szerző feltehetőleg azért alkalmazta ezt az eljárást, mert a válságos helyzetben nincs mód azon problémák taglalására, amelyek megjelenítése minden bizonnyal megzavarta volna a könyv és azonos című fejezete leghangsúlyosabbnak számító jelenetében a trilógia vezérgondolatának, legfőbb propagandaelemének: a két nép egymásra találásának idillikus ábrázolását. S bár Kovács Szvetlána és Voroncov megmenekülnek a bekerítésből, a csata a szovjet katonák győzelmével végződik a hadnagy és a százados a későbbiekben sem beszélnek ezekről a kérdésekről, ami erősíti azt a feltevést, hogy Illés igyekezett elkerülni e problémák kifejtését.¹⁰ (Ugyanakkor – ez pedig rokonságot mutat az 1946-os cikkel – a magyar identitás megjelenítésére a regényben is, ha más ok miatt is, de szintén a Vígszínháznál kerül sor.)

A regény a szerző életében több kiadást megért (1962-ben, majd 1973-ban is megjelent),¹¹ Illés Béla pedig a Hazafias Népfront napilapja, a Magyar Nemzet

⁸ Illés 1950b: 91. A „vígszínházi csata”-t bemutató fejezet pedig a következőképpen zárul: „*Megtudtam, Szveta – újságolta Voroncov néhány perccel az ütközet befejezése után –, hogy azt a színházat, amelynek feljárója olyan aranyos, kényelmes, biztonságos hely – azt a színházat Vígszínháznak hívják. Találó elnevezés!*” Illés 1950b: 96.

⁹ Illés 1950b: 92–94. Vö. még: (farkas) 1950: 38.; Havas 1950: 374.

¹⁰ Nem zárható ki ugyanakkor, hogy Illés a trilógia harmadik (végül is meg nem jelent) kötetébe tervezte e kérdések kifejtését, végigtárgyalását.

¹¹ Lásd például Illés 1962: 275–370.; Illés 1973: 241–323. A vígszínházi csata képregény-változata pedig 1960-ban, a „felszabadulás” 15. évfordulóján jelent meg kétoldalas folytatásokban a Füles című rejtvényűség lapjain. E sorozat szövegének szerzőjeként az eredeti mű írója, Illés Béla szerepel a folyóiratban (más Füles-képregényeknél a rajzolon kívül külön feltüntették az itt közölt szöveg készítőjét is, minden bizonnyal tehát a regényíró műve ez a változat is), a képeket Endrődi István alkotta meg. A képregényben is a „vígszínházi csata” alkalmával történik meg a leánykérés, de – feltehetőleg

1960. január 1-jei számának hasábjain, „Napok és évek” című munkájában ismét foglalkozott a „vígszínházi csatá”-val. Az író szerint 1945. január 18-án délután, a szállásán „Az egyik szalmazsákra leheveredtem, pipára gyújtottam és – *boldog voltam*. Nagyon nagy nap volt mögöttem! Reggel azok között voltam, akik felszabadították a budapesti gettót. Délután véletlenül bekerültem a vígszínházi csatába, az utolsó, a pesti oldalon lefolyt ütközetbe. Délután megtaláltam az édesanyámat. Mindez egy napra tömörítve... Szóval nagyon–nagyon boldog voltam.” Ám egy szovjet tábornokkal folytatott aznapi beszélgetés és a rákövetkező évek tapasztalatai nyomán az író arra a következtetésre jut, hogy „Tizenöt esztendő után, ha választanom kellene, hogy mit kívánnék attól a bizonyos tündértől, aki néha teljesíti kívánságainkat, olyan nagy napot mint *az volt*, vagy sok olyan »szürke« napot, amilyen azóta telt el, szavamra, én a szürke napok mellett döntenék.

Valószínűleg ezt a döntést nagymértékben befolyásolja az a körülmény – vagy az a körülmény *is* befolyásolja –, hogy a tizenöt esztendő óta eltelt sok ezer »szürke« nap egymás mellé téve, olyan nagy korszakot képez népünk történetében, mint amilyen nagy napot jelent egy ember életében az a nap, amelyre pontosan emlékszem ugyan, de amelynek leírására nem mernék vállalkozni.”¹² A „vígszínházi csata” említésének ez esetben az a funkciója, hogy hozzájáruljon az Illés számára katonai-politikai és magánemberi szempontokból egyaránt kiemelkedő jelentőségű nap bemutatásához: a szöveg szerint ekkor ugyanis a zsidó származású író részt vett a budapesti gettó felszabadításában, az utolsó pesti ütközetben és megtalálta az édesanyját. E nap nagysága hangsúlyozásának az a propagandisztikus célja, hogy, túllépve az „egy nagy nap”–„sok »szürke« nap” ellentétén, egyfajta párhuzamba állítással, érzékeltesse az 1945 óta eltelt 15 év „eredményei”-nek, „fejlődés”-ének jelentőségét – mégpedig különösen fontosnak számító kiadványban: az egyik vezető, országos napilapnak a 15. évforduló esztendejében közzétett 1. számában.

Valamivel több mint másfél hónappal később, a Film, Színház, Muzsika 1960. február 19-i számában, az 1945-ös eseményeket felidézve, a „15 éve történt” című sorozatban jelent meg az „Illés Béla emlékezik” című cikk, amelynek szerzője, a „víg-

a műfaji, terjedelmi korlátok miatt és a problematikus szituáció ábrázolását elkerülendő – fel sem vetődnek a szereplők különböző nemzeti hovatartozásából fakadó, a regényben megfogalmazott kérdések (vö. Illés 1950b: 92–95.). A sorozatnál a feszültségkeltés, továbbá az olvasói érdeklődés ébrentartásának sajátos eszköze, hogy a harccal foglalkozó kétoldalas rész éppen annál a mozzanatnál ér véget, amikor a németek a szovjet katonák hátába kerülnek (Illés 1960d: 3.) és csak a következő heti folytatás első képkockáján látható a segítséget hozó, győztes szovjet erők érkezése. Az ütközet, illetve a leánykérés ábrázolása előkészíti a képregény ez utóbbi résszel történő befejezését: ekkor Kovács Szvetlána találkozik Budapesten élő nagymamájával, akinek bemutatja Voroncov századost, immár vőlegényét (Illés 1960e: 17.) – mindezzel megjelenítve Illés tervezett regénytrilógiájának az író 1950-es nyilatkozatában megfogalmazott, a képregény által is kifejezésre juttatott propagandaelemét: a szabadító szovjet és a felszabadult magyar nép egymásra találását (lásd ehhez e munkám 7. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt).

¹² Illés 1960a: 7. Vö. még például Illés 1957: 3.; Illés 1959: 148.

színházi csatá”-ról írva – 1946. áprilisi szövegéhez hasonlóan, ezúttal is az újság jellegének megfelelően – említette ifjúkori színházi élményeit, ezek kapcsán megjegyvezve: „Szerencsémre az épület és azok az emlékek, amelyek az épülethez fűztek, elterelték a figyelmemet a katonához nem illő, de a katonától mégis szinte elválaszthatatlan halálfélelemtől.” A szöveg szerint a szerző fiatalon a Vígszínház sikeres darabírója szeretett volna lenni, „A sors azonban megtréfált: taps helyett aknatüzet és gépfegyvertüzet jelentett számomra a Vígszínház. De annyiban beteljesedett álomom, hogy a Vígszínházzal kapcsolatban egy győzelmet könyvelhettem el. Ez a győzelem a pesti oldalon lefolyt legutolsó ütközet volt.” Az ellentét hatásos megjelenítése érdekében a szerző ezúttal nemcsak fiatalkori színházi élményeiről, vágyairól írt részletesen, hanem a fegyveres küzdelemről is. Cikke utolsó szakaszában Illés a múlt különböző mozzanatait a jelennel vetette össze: nemrég volt az épületben, ekkor azonban – eltérően ifjúságától – nem „húszkrajcáros állóhelyről (ami most már valószínűleg nincs is)”, hanem a földszinti első sorból nézte meg az „Idegen partok előtt” című színdarabot, amely „harcról, a szabadság és a reakció közötti összeütközésről szól – némiképpen a tizenöt esztendő előtt lefolyt harcra emlékeztetve”. Mindezek nyomán, cikke zárásaként az író leszögezte: „A szocializmus és az imperializmus közötti harc Budapesten és Magyarországon egyszer és mindenkorra eldőlt. Tizenöt esztendővel a vígszínházi csata után, tizenöt esztendő minden gondját-baját, minden eredményét és örömét számba véve, ezt a tényt határozottan és a jövőbe vetett rendíthetetlen bizalommal lehet megállapítani.”¹³ A magyarországi „szocialista” rendszer győzelmét hirdető cikkben a „vígszínházi csata” az ifjúkori reményekkel, vágyakkal szemben azok ellentétéként jelenik meg, ám, ha színdarabíróként nem is, katonaként győzelmet aratott a szerző. A német („imperialista”) és a szovjet („szocialista”) erők közötti, az utóbbiak győzelmével végződő, II. világháborús összecsapás pedig e szövegben a két rendszer 1945 és 1960 között Magyarországon is megvívott, a „szocializmus” végső győzelmével zárult harcának egyfajta előképeként jelenik meg.

Szintén 1960-ban, a Kortárs című folyóirat áprilisi, a „felszabadulás” 15. évfordulójának havában megjelent számának lapjain tette közzé Illés Béla „A Szent István körúton” című cikkét, amelynek fontos eleme az 1945-ös „vígszínházi csata” leírása. A keretes szerkezetű szöveg első szakaszában az író arról számol be, hogy 1960-ban egy Szent István körúti élelmiszerüzlet gazdag kínálatának ellenére a vevők türelmetlenek és elégedetlenek – ami viszont a szerző nemtetszését váltja ki, merthogy „nem most először fedeztem fel a Szent István körutat, ez már a második hasonló vállalkozásom és így bizonyos fokig tudom összehasonlítani két felfedező út eredményeit, és megvonva a két pontot összekötő vonalat és ezt a vonalat meghosszabbítva, nemcsak azt tudom, hogy honnét jövünk (hol eredt a mai Szent István körút),

¹³ Illés 1960b: 2.

hanem azt is megtudom, hogy merre, hová tart”¹⁴ Illés szerint az emberek nem emlékeznek az 1945-ös szenvedésekre, nélkülözésekre – a cikk második és harmadik szakasza, az akkori Szent István körút ábrázolásával, részletesen bemutatja ezeket, valamint azt, hogy a szovjet hadsereg katonái miként igyekeztek segíteni az éhezőkön. Ugyancsak a harmadik szakaszban olvasható a „vígszínházi csata” részletes leírása: a harc kíméletlenségét a szerző azzal is érzékelteti, hogy ábrázolja egy szovjet bajtársa halálát. A negyedik szakaszban ismét ír a csata folyamán, a fedezékében fekvé eszébe toluó vígszínházi emlékekről, ám – 1946. áprilisi és 1960. februári szövegeitől eltérően, feltehetően a küzdelem embertelenségének minél erőteljesebb megjelenítése érdekében – ezúttal kárhoztatja azokat: „Az emlékezés szentimentálissá tett és ez a hangulat nem kívánatos és nem alkalmas ütközet közben. Ezért kemény akarattal a múlt helyett a jövőre irányítottam gondolataimat. A jövőre gondolni – ez minket, kommunistákat mindig megfiatalít, megerősít, felvidít. Ez kell ütközet közben.”¹⁵ A cikk szerint Illés ekkor a magyar nép boldog jövőjére gondolt: a Szovjetunió háborús győzelme nyomán a magyar nép megvalósuló függetlenségére, mindenféle kizsákmányolás megszüntetésére, az országnak a „haladás” táborához való csatlakozására, újjáépítésére, jólétére. A szöveg ötödik, befejező szakaszában az író ismét bemutatja az 1960-as jólétet, és az emberek elégedetlenségét, mint a jobbra törekvés előmozdítóját, jogosnak ismeri el – ugyanakkor bevallja: ő maga korábban naivan azt hitte, hogy a „szocializmus”-hoz vezető út „rövid és sima. Pedig ez az út hosszú és göröngyös, néha kacskaringós”. Az emberi gyengeségeket megértve Illés így buzdítja kortársait: „Ugye, nagyon szép az élet? De azért ti csak legyetek elégedetlenek. Hajtson titeket az elégedetlenség még több, még jobb és még szebb alkotásra.”¹⁶ A cikk legvégén az író azt ígéri: a Szent István körút megtekintésénél a büszkeségre, boldogságra okot adó jelenségek mellett figyelni fog a hibákra és hiányosságokra is: kötelessége ugyanis ezekre rámutatni. E cikkben a szerző a nagy szimbolikus értékű útvonalat, a Szent István körutat a magyar történelem jelképeként ábrázolja, amelyben a múlt nélkülözéseinek, szenvedéseinek bemutatása, ellenpontként, a (ha nem is nyílegyenes és problémamentes) „szocialista fejlődés”, a Kádár-korszak „eredményei”-nek, „jólét”-ének fel-, illetve elismertetését kell hogy szolgálja. A szovjet katonák élelmiszersegélyének és a kegyetlen „vígszínházi csatá”-nak az ábrázolása a „felszabadulás” 15. évfordulóján pedig azt hivatottak megjeleníteni, hogy e „pozitív változások” a Szovjetunió áldozatvállalásának, segítségadásának köszönhetően következhetnek be.¹⁷

¹⁴ Illés 1960c: 484.

¹⁵ Illés 1960c: 488–489.

¹⁶ Illés 1960c: 490.

¹⁷ Ezen ábrázolásokhoz kapcsolódik, hogy a „vígszínházi csata” emléktábláját az akkor a Magyar Néphadsereg Színháza nevet viselő Vígszínház falára helyezték el, leleplezésére 1955. január 14-én került sor, ez alkalomból Illés Béla mondott ünnepi beszédet (amelyről azonban csak sajtótudósítást sikerült fellelnem, lásd N. n. 1955: 3.). Az emléktáblát az 1956-os forradalom idején eltávolították

Illés Béla idézett írásainak sorozata, önmagán túlmutatóan, általánosabb érvény-nyel jól szemlélteti, hogy egy nagy szimbolikus értékű helyhez kapcsolódó esemény akár ugyanazon szerző által megalkotott ábrázolásai is mennyire különböző propa-gandacélokat szolgálhatnak – ugyanakkor ezen szövegekben közös elem a törekvés az új politikai erőknél, majd a diktatúráknál az olvasóközönséggel való elfogad-tatására. A színhely különféle részei (Szent István körút, Vígszínház) és a sokféle esemény, körülmény (a harci cselekmények, az író gondolatai, a budapestiek visel-kedése, nélkülözésük) közül a szerző mindig az aktuális propagandacél érdekében jelenített meg egyeseket és hagyott figyelmen kívül másokat. Ugyanakkor a vissza-emlékezés jellegű szövegek bizonyos részletei nem mondanak okvetlenül ellent egy-másnak: nem zárható ki, hogy – amint arról több szövegben is lehet olvasni – az író harc közben visszagondoljon fiatalkori színházi élményeire, emellett azonban – aho-gyan az 1950. január 19-i cikk tudósít – elgondolkodjon a budapestiek óvatlanságá-nak okain, vagy – az 1960. áprilisi cikk szerint – a magyar nép jövőjén is. Az aktuális propagandacéloknak megfelelően határozottan eltérnek viszont egymástól az 1945-ös gondolatok szerzői értékelései: az ifjúkori színházi emlékek felidézését a halál-félelem egyfajta ellenszereként 1960. február 19-i cikkében Illés még pozitívan érté-kelte, áprilisi művében viszont kárhóztatta, mivel szentimentálissá tette, ami nem kívánatos harc közben.¹⁸ Ám nemcsak az értékelések, hanem maguk a szövegek is változhattak az idők során: ezek közül nem egy későbbi újraközlésekor átírva jelent meg: így például „A Szent István körúton” című cikk az író 1964-es, „Anekdoták, találkozások, történetek” című kötetében történt ismételt közreadásakor a harma-dik szakaszból kimaradt Illés bajtársa halálának leírása, ami mindenképpen csök-kentette a szovjet áldozathozatal ábrázolásának hatásosságát.¹⁹ A „vígszínházi csata” ábrázolásainak történetében bekövetkezett különféle változások, illetve változtatá-sok propagandisztikus funkcióinak megismeréséhez azonban még további kutatá-sokra van szükség.

a színház faláról, majd 1956 után visszahelyezték (lásd ehhez például Illés 1957: 3.; Szatmári 1986: 20.) – ám, valamikor kicserélték egy a korábbtól csak néhány részletben eltérő emléktáblára. A „vígszínházi csata” emléktáblája azonban az épület felújítása után, 1994-ben nem került vissza annak falára (vö. Szemere 2008.). Az emléktáblák sorsának megismeréséhez pedig még további kutatásokra van szükség.

¹⁸ Ugyanakkor minden bizonnyal a szerző tévedése, illetve annak javítása volt az, hogy míg 1950. január 13-i cikkében arról írt, hogy a „vígszínházi csatá”-ban Varsányi Irén szobra mögött feküdt (Illés 1950a: 6.), 1960-as szövegeiben már arról, hogy Hegedűs Gyula szobra szolgált számára fedezékül (Illés 1960b: 2.; Illés 1960c: 487–489.).

¹⁹ Illés 1960c: 488.; Illés 1961: 518. és Illés 1964: 329. Vö. még Illés Béla A Guszev-ügy c. elbeszélésének átírásairól: Vörös 2008c: 220–249. A „vígszínházi csata” esetének a Guszev-történettel való kapcsolatáról lásd például Szeberényi 1961: 406–408., az utóbbiról még például: Klimó 2002: 220–234., 293–295.; Vörös 2008a: 98–107.; Vörös 2008b: 447–464. A Guszev-esetre vonatkozó kutatásaimat a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány támogatta. Jelen munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet Fisli Évának és Ungváry Krisztiánnak.

FORRÁSOK

- (farkas) 1950: Illés Béla: A vígszínházi csata. *Színház és Mozi* 1950. június 11. 38.
- Havas Endre 1950: Illés Béla, a regényíró. *Forum* 6. 6. 372–375.
- Illés Béla 1946: Amikor a Vígszínház előtt feküdtem... *Színház* 1946. április 19–26. 5.
- Illés Béla 1950a: A vígszínházi csata. *Új Világ* 1950. január 13. 6.
- Illés Béla 1950b: *A vígszínházi csata*. Budapest.
- Illés Béla 1950c: A vígszínházi csata – kötelességteljesítés. *Népszava* 1950. május 28. 6.
- Illés Béla 1957: Hamutartó. *Népakarat* 1957. március 27. 3.
- Illés Béla 1959: Hazatérés. In: Illés Béla: *Anekdóták könyve*. Budapest. 145–153.
- Illés Béla 1960a: Napok és évek. *Magyar Nemzet* 1960. január 1. 7.
- Illés Béla 1960b: Illés Béla emlékezik. *Film, Színház, Muzsika* 1960. február 19. 2.
- Illés Béla 1960c: A Szent István körúton. *Kortárs* 4. 4. 483–490.
- Illés Béla 1960d: A vígszínházi csata. Képregény-változat. IX. *Füles* 1960. április 3. 2–3.
- Illés Béla 1960e: A vígszínházi csata. Képregény-változat. X. *Füles* 1960. április 10. 16–17.
- Illés Béla 1961: A Szent István körúton. In: Illés Béla: *Ahogy a kortárs látta. Cikkgyűjtemény*. Budapest. 507–524.
- Illés Béla 1962: A vígszínházi csata. In: Illés Béla: *Vér nem válik vízzé. Három kisregény. Szkipetárok. Fegyvert s vitézt éneklek. A vígszínházi csata*. Budapest. 275–370.
- Illés Béla 1964: A Szent István körúton. In: Illés Béla: *Anekdóták, találkozások, történetek*. Budapest. 321–334.
- Illés Béla 1973: A vígszínházi csata. In: Illés Béla: *Vér nem válik vízzé*. Budapest. 241–323.
- N. n. 1955: A XIII. kerület felszabadulási ünnepe. *Magyar Nemzet* 1955. január 15. 3.
- Nagy László 1950: Válasz apámnak. *Új Világ* 1950. január 13. 6.
- Szeberényi Lehel 1961: Guszev kapitány. *Új Írás* 1. 5. 406–408.
- Tolnai Gábor 1965: A vígszínházi csata. In: Tolnai Gábor: *Itália dicsérete. Búcsú, számvetés*. Budapest. 143–146.
- Tolnai Gábor 1987: *Szóbeli jegyzék*. Róma 1949–1950. Budapest.
- V. U. 1950: Újdonság a faluban. *Új Világ* 1950. január 13. 6.

IRODALOM

- Diószegi András 1966: *Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében*. Budapest.
- Keményfi Róbert 2009: Az emlékezet hagyománya és megalkotott mitikus terei. In: Bartha Elek – Keményfi Róbert – Marinka Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban*. Debrecen. 41–61.
- Klimó, Árpád von 2002: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. In: Satjukow, Silke – Gries, Rainer (Hg.): *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin. 220–234., 293–295.
- Szatmári István 1986: Boldog születésnapot, *Vígszínház! Film, Színház, Muzsika* 1986. december 20. 20–21.
- Szemere Katalin 2008: Képmentő 59. rész: A harci helyzet. *Népszabadságonline* 2008. április 20. (<http://www.nol.hu/archivum/archiv-489033> – Letöltés: 2011. január 10.).
- Ungváry Krisztián 2009: *Budapest ostroma*. Budapest.
- Vörös Boldizsár 2000: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed* (8.) 3–4. 144–172.
- Vörös Boldizsár 2008a: Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. *Valóság* (51.) 5. 98–107.
- Vörös Boldizsár 2008b: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkekkkel és lábjegyzetekkel. In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest. 447–464.
- Vörös Boldizsár 2008c: Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi művek. Guszev kapitány és társainak ábrázolásai Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. *Levéltári Közlemények* 79. 215–249.

A fővárosi modernizáció és a modern főváros problémái az élclapok hasábjain

Ezernyolcszázhatvanhét után Budapest gyors ütemben megindult a nagyvárosiasodás útján, ami az urbanizáció új jelenségeit hozta magával. Ezeket Ágai Adolf, a Borsszem Jankó főszerkesztője gondolta tovább 1872-ben. A tárcaíró elkaulauzolja olvasóját 1872 májusának Budapestjére, ahol a kíváncsi jövőbe látogató és a helybeli között a következő párbeszéd alakult ki:

„[...] Amerre csak néztem, mindenütt fák és ültetvények díszlettek; csak egy ponton láttam sarat és iszapot [...]. Kérdem, micsoda ronda hely ez?

Ez az úgynevezett Városligeti tó, melyen 1010 év előtt csónakáztak és [...] az akkori város-tanács iránti kegyeletből van így meghagyatva. [...]

Úristen! Milyen roppant utcza ez! Ugyan kérem, meddig terjed ez?

Ha légnymással akarja átfutni: öt perc múlva a túlsó végén lehet. [...]

S a világítást mivel eszközölik? [...]

Az egész várost villany-nap világítja, mely ezer lábnyi magasban áll egy vasoszlopon a város fölött. [...] Budapest fölébredt. [...] Gőz-omnibuszok, villany-tevék, társas léghajók, sas-páripák lövelltek föl-alá. [...] Egy gőzvíz-hordó számárba ütköztem s az elgázolt.”¹ A „balesetet” követően az álmodozó tárcaíró is fölébredt.

Ágai idézett írása legalább annyira jelzi az utókor olvasója számára a főváros 1872-ben még aktuális problémáit (sár, közvilágítás, közlekedés és ivóvízhez jutás),² mint amennyire igyekszik megoldani is ezeket, s sugallja, hogy kortársaival együtt szereti és élvezi az életet a gyorsan fejlődő nagyvárosban. Budapestről írt könyvében Gyáni Gábor a 19. század második felét a „város magasztalása”³ időszakaként írja le, amit jól tükröz Ágai cikke is. Tomsics Emőke ugyan kiemeli tanulmányában,

¹ Porzó 2004: 79–85. Ágai tárcaja két – igen hasonló – változatban maradt az utókorra. Egyiket a *Budapesti Negyed* című folyóiratban olvashatjuk (2004. ősz) jegyzetelve, mely eredetileg a *Porzó tárca-levelei* című kötetben jelent meg, a másikat pedig az *Utazás Pestről Budapestre. 1843–1908.* című válogatásban (*Budapest ezer év múlva.* 437–446.).

² Vörös Károly tanulmányában a nagyvárossá válás folyamatában hasonló s ezekkel szoros összefüggésben álló aspektusokat tekint a legfontosabbnak: közvilágítás modernizációja, a vízmű és a vízvezeték-hálózat kialakítása, csatornázás, az utak korszerűsítése és a közlekedés megszervezése. (Vörös: 1997: 147–150. és Vörös 1973: 40–49.)

³ Gyáni 2008: 61.

hogy a változás „korántsem volt egyértelműen örömteljes”, de a „változás látványa [...] a lakók többségét elégedettséggel töltötte el”.⁴

Tanulmányomban arra igyekszem választ keresni, hogy a 19. század második felében a fővárosban zajló modernizáció mely elemei bukkannak fel az élclapokban rajzolt vagy szöveges formában. Vajon a változást hasonló lelkesedéssel értékeli-e a humoros történetek és karikatúrák, mint Ágai tárcájában?

Elemzésemhez két, a korszakban népszerű vicclapot választottam, az Ágai által szerkesztett Borsszem Jankót és Jókai Mór Üstökösét az 1860-as és 1890-es évekből. Így lehetőségem nyílik arra, hogy az élclapok születésének és a modernizáció kezdetének időszakában keressem a feltett kérdésre a válaszokat, ahogy arra is, hogy a századvégi Budapest életébe, az olvasók modernizációra adott reakcióiba is bepillanthassak, s az eredményeket összevethessem az 1860-as évekbeli véleményekkel. Vizsgálom azt is, hogy az élclapokban – az élclapi stílusnak megfelelően – humorosan ábrázolják-e a modernizáció visszásságait, hiányosságait, vagy inkább a korszak hangulatának megfelelően magasztalják a főváros fejlődését a vicclapokban ugyancsak megtalálható – gyakran patetikus hangvételű – versekben, illetve történetekben.

Az élclapok nem csak azért lehetnek a történész érdekes és emberközeli eredményekkel kecsegtető forrásai, mert azok anyagának jelentős részét az olvasók küldték be a szerkesztőségekbe, legyen szó a rajzok vázlatáról, humoros cikkekről vagy versekről, hanem e téma esetében azért is, mert a beküldők többsége – a szerkesztői üzenetek tanúsága szerint – városban vagy a fővárosban élt. Az élclapok tehát az ő saját lakókörnyezetükről, illetve fővárosukról alkotott véleményüket, Budapesttel kapcsolatos élményeiket tükrözik.

A fővárossal kapcsolatos ügyekben az élclapok egyik céltáblája a Fővárosi Közmunkatanács és tevékenysége, melynek alapításáról az 1870. évi 10. tc. rendelkezik, s amelynek feladatául a törvény a Duna szabályozását, a fővárosi közlekedés fejlesztését és az ezekhez kapcsolódó közmunkák elvégzését jelölte meg. Az építkezések tervezésére és végrehajtására viszont Pest és Buda külön középítési bizottságot választott.⁵ A két elemzett időmetszet között a városvezetők és az adófizetők erőfeszítéseinek köszönhetően a főváros képe jelentősen megváltozott. A közlekedési eszközök és az utak modernizálódtak, megépült több új híd, és igyekeztek megoldani a város világítását és vízellátását is, ami higiéniai, járványügyi és közbiztonsági szempontjából igen fontos volt. Az élclapok reakcióinak bemutatása előtt röviden összefoglalom a technikai fejlődés főbb állomásait Budapesten.

Vizsgálati időszakom elejéhez köthető vívmány a gázvilágítás bevezetése, mely Pesten még 1856-ban, Budán pedig 1866-ban történt meg.⁶ A fővárosi közlekedés forradalmának első állomása ugyancsak 1866-hoz köthető, amikor az omnibuszos

⁴ Tomsics 2007: 177.

⁵ Siklóssy 1931: 86–89.

⁶ Dr. Schmelhegger 1914: 426.

közlekedés mellett a lóvasút is útjára indult; az első kocsik július 30-án jelentek meg az utcákon. Több mint húsz év múlva, 1887. november 28-án elindulhatott az első villamos.⁷ Sikerét követően a Közmunkák Tanácsa 1894-ben rendelte el, hogy a lóvasúti vonalakat is szükséges villamosítani.⁸ Mivel a Közmunkák Tanácsa az Andrassy úton sem ló-, sem pedig villamosvasutat nem engedélyezett, elhatározták, hogy a közlekedési lehetőségeket földalatti vasútvonal kiépítésével fogják javítani, melyet 1896. május 2-án nyitottak meg.⁹

A közlekedési eszközök fejlődésével párhuzamosan sor került az utcák burkolására is, nagyrészt andezit-kővel, melynek azonban nagy hátránya volt, hogy igen gyorsan kopott. Az évről évre növekvő forgalmat a makadám utak nem bírták el, így igyekeztek az utak burkolatának minőségét javítani. Eleinte bazalttal, majd a 19. század végétől már aszfaltburkolattal kísérleteztek a mérnökök annak érdekében, hogy kevésbé legyen poros a főváros.¹⁰

A főváros közlekedésfejlesztésének vitatott kérdése volt az új hidak létesítése. 1885-ben törvényben rögzítették, hogy a meglévő három híd (Lánchíd, Margit-híd és a vasúti összekötő híd) jövedelmeit egy negyedik híd építésére kell fordítani. 1891-ben a Közmunkák Tanácsa már két híd építését javasolta, amit 1893-ban törvény rendelt el; ennek köszönhetően 1894–96 között megépült a Ferenc József-híd, illetve 1897–1903 között az Erzsébet-híd.¹¹

Nem a motorizációhoz, de a nagyvárosi közlekedés átalakulásához, gyorsulásához kapcsolható az 1860-as években feltűnő velocipéd. Ennek első kerekét az egyre nagyobb sebességű közlekedés érdekében már akkorára növelték, hogy az balesetveszélyessé vált, így másképp kellett átalakítani ezt az eszközt. A kerékpár mai szerkezete 1887-re alakult ki, s 1888-ban gumiabroncs is került a „vasparipákra”.¹²

A közlekedés modernizációjánál kevésbé látványos változást hozott, de a betegségek megelőzése szempontjából igen fontos volt a csatornázás, a vízvezeték-hálózat és a vízmű megvalósítása. 1867-ben létesítettek ugyan egy ideiglenes vízművet, de erről rövidesen a tiszti főorvos, dr. Patrubányi Gergely a következőket jegyezte fel: „*Gyakran dohosszagú, majd bűdös, növényi szétbomlásban lévő hulladékokkal és állati élősdiekkel volt szennyezve*”.¹³ A Közmunkák Tanácsa több pályázatot írt ki a Duna vizének szűrésére és egy új vízmű létesítésére. A pályázatok elbírálását és a kísérleteket felgyorsította az 1892–1893-as kolerajárvány, így az új vízmű első szakasza még 1893-ban megépült, második része 1894-re, befejező szakasza pedig 1897-ben készült el.¹⁴ Ezek

⁷ Legát 2008: 13–14.

⁸ Siklóssy 1931: 559.

⁹ Legát 2008: 15.

¹⁰ Preisich 2004: 247–248.

¹¹ Siklóssy 1931: 250–261.

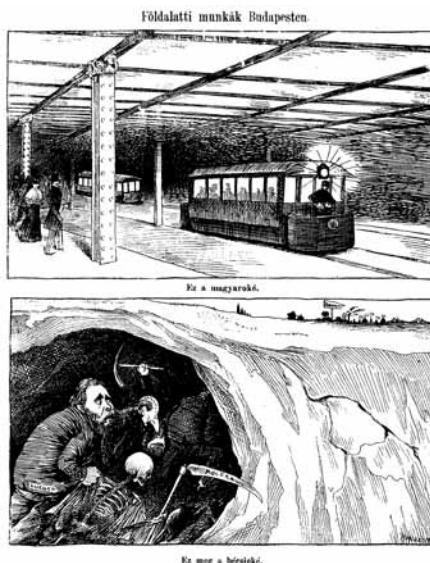
¹² Kalocsai 2001: 93.

¹³ Idézi: Siklóssy 1931: 570.

¹⁴ Siklóssy 1931: 571–573.

mellett elkezdődött a csatornázás is 1889-ben, melynek első szakasza 1896-ban zárult le, a város teljes csatornázása pedig 1906-ra vált megoldottá.¹⁵

A fővárosiak és az ide látogató vidékiek számára a leglátványosabb változás a közlekedés területén következett be, ami Az Űstökös és a Borsszem Jankó olvasóit is humoros szövegek és karikatúrátervek beküldésére készítették. Az 1860-as években a közlekedés fejlődése – érthető módon – még kisebb teret kapott az élclapokban, mint a század utolsó évtizedeiben. Az 1866 nyarán útnak indult lóvasútról egy karikatúrát találhatunk Az Űstökösben,¹⁶ de ezen a lóvasút csupán az események helyszínét adja, nem a rajz főszereplője. A terjedőben lévő új közlekedési

1. kép

eszköztől, a velocipédről is csak egyetlen ábrázolást láthatunk, mellyel a városligeti taven hajtanak át „A vízi sport új neme” című képen.¹⁷ A Borsszem Jankó rajzolója továbbgondolta az új közlekedési eszközt, mellyel így már a vízben lehetett tekerni. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a villamosról útnak indulásának évében, 1887-ben ugyancsak alig találunk írást. Az 1890-es évekre viszont megnő a közlekedési eszközök ábrázolása oly módon is, hogy azok a humoros írások vagy karikatúrák tárgyát képezik, s nem csupán egy esemény vagy beszélgetés helyszínéül, illusztrációként szolgálnak.

Pozitív eredményként tekint egy élclap és egy karikatúra az új földalattira. Az élclapi rövidhír szerint a „földalatti vasuton tett kísérletek fényesen sikerültek. [...] A vakondvasut nagyon jól érzi magát odalenn, ahol nincsen sem árvíz, sem hófűvás, sem szélvihar”.¹⁸ A rövidhír a földalattit mint új vívmányt szembeállítja – s előnyeit ezáltal még inkább hangsúlyozza – a föld felszínén februárban tomboló természeti jelenségekkel. A karikatúrán pedig szemügyre vehetjük (1. kép), miként alakultak a földalatti munkák Budapestén, ahol a földalatti közlekedik, és Bécsben, ahol az antiszemiták és a kolera ásnak alagutat Budapest irányába.¹⁹

¹⁵ Siklóssy 1931: 575.

¹⁶ *Az Űstökös*, 1866. december 15. 396.

¹⁷ *Borsszem Jankó*, 1869. március 6. 98.

¹⁸ *Borsszem Jankó*, 1896. február 9. 11.

¹⁹ *Borsszem Jankó*, 1896. április 26. 10.

— Barátom, de csak hiábavaló intézmény ez a villamos vasut! Nem veheti annak senki a hasznát, hisz mindig zsufolva van!

2. kép

De olvashatunk villamos-, illetve földalatti-balesetekről is, melyeket szemléltetnek a következő viccek: „A villamos vasut mindennap elgázol valakit és mégis azt mondják róla, hogy **életrevaló** (kiemelés az eredetiben).”²² A földalatti balesetét pedig így kommentálja a vicclap: „Földalatti villamos. Minő méltó e név viselésére. Föld alá juttatja az embereket.”²³ Mindkét rövid élc élet és halál ellentétére épít, s sugallja, hogy sok kisebb-nagyobb baleset történhetett.²⁴ Mindkét idézet megtörtént balesetekhez kapcsolható: 1896. július 25-én a földalattin tűz ütött ki, s az utasok kiugráltak a kocsikból, szeptember 1-jén pedig halálos baleset történt a villamoson.²⁵

A lapokban megjelenik némi nosztalgia a lóvasút iránt azt követően, hogy a Közmunkák Tanácsa elrendelte a lóvasút villamosítását, s a villamosított közlekedési eszköz balesetveszélyesebb voltára is újra meg újra felhívja a lap a figyelmet: „A villamossá alakított lóvasutnak úgy látszik, nincs inyére a metamorfozis. Az embereket leveti, azután elgázolja.”²⁶ Hasonló a tematikája egy hosszabb írásnak is, melyben a villamosított lóvasút panaszodik: „Az akarják, hogy a korral haladjak. A kor pedig

²⁰ Az esztétikai okokon kívül azért is döntött a Közmunkák Tanácsa a földalatti építtetése mellett, mert azzal Bécs még nem rendelkezett. (Frisnyák 2005: 126.)

²¹ *Borsszem Jankó*, 1890. november 16. 3.

²² *Borsszem Jankó*, 1896. szeptember 6. 3.

²³ *Borsszem Jankó*, 1896. augusztus 2. 8.

²⁴ Alátámasztják ezt a napilapok beszámolóai a balesetekről, melyek elsődleges oka – természetesen – nem maga az új közlekedési eszköz, hanem a közlekedés szabályozatlansága lehetett. A Budapest című napilap szerint pedig a balesetek okozói általában azok, akik elszenvedik azokat, mert nem kellően elővigyázatosak. E lap úgy tudja, a villamos ellenzői azt állítják, az új közlekedési eszköz annyira veszélyes, hogy meg fogja tizedelni a népességet. (*Budapest*, 1896. szeptember 5. 1.)

²⁵ *Budapest*, 1896. július 25.; 1896. szeptember 1.

²⁶ *Borsszem Jankó*, 1896. augusztus 2. 8.

*sebesen rohan. [...] Baj lesz ebből, meglássátok! [...] Kizökkenek a kerékvágásból, meglássátok! [...] Ha tűzbe jövök, emberhalál lesz, meglássátok! És úgy lőn, amiként beszéle.*²⁷ A szöveg a villamosított lóvasutat önálló akarattal ruhazza föl, s az új közlekedési eszköz „cselekedetei”, például emberek elgázolása ezáltal szándékosnak tűnnek. De az élclapok nem csak az új eszközök balesetveszélyességét emelik ki, hiszen mind a Borsszem Jankó, mind pedig Az Üstökös közzétett hasonló tartalmú szabályzatot a közúti közlekedéssel kapcsolatban, ami jelzi, hogy a szerzők elégedetlenek az utazóközönség viselkedésével is: „A minta-ember aki a robogó villanyosra fel nem ugrik; a kocsiban és –ba nem köp; [...] a tisztaságra ügyel.”²⁸ A Borsszem Jankó írója ezeket az észrevételeket azzal egészíti ki, hogy „A közúti kocsikra csupán csak kétszer annyi utast szabad felbocsátani, mint amennyi befér. [...] A kocsi tisztán-tartásáért a közönség felelős.”²⁹ Az idézetek rávilágítanak arra, hogy a túlszűfolttság és az utazók szokásai miatt a villamosok kocsijainak tisztasága nem volt megfelelő. Az új közlekedési eszközök említett árnyoldalain kívül megjelenik a Borsszem Jankóban³⁰ az azokhoz kapcsolódó korrupció is,³¹ Az Üstökös pedig az építés visszasságáról közöl rajtot „Ha ez is rend, akkor nem tudom mi a rendetlenség?” címmel.³²

A kerékpárok térnyeréséről az 1890-es években sok élcet olvashatunk. Az Üstökös a következő karikatúráján például „mániának”³³ nevezi az 1860-as évekhez képest külsejében is megváltozott közlekedési eszközzel való haladást, s külön rovatot is indít a kerékpározókról „Viszketh Pepi biciklis kisasszony iram-örömei” címmel. Ebben a rövid élcek vagy a biciklizés gyorsaságát emelik ki a gyalogos közlekedéshez képest, illetve általában ironikusan, ellentétekre építve hangsúlyozzák a kerékpározók veszélyességét a gyalogosokra nézve, amit a Borsszem Jankó a következőképpen fogalmaz meg: „Mind sűrűbben fordulnak elő esetek [...], hogy a gyalogos közönség, kiválóképen a nők és gyermekek, a kerékpározókat meglökik. [...] Idején valónak látszik tehát, hogy a biciklisták érdekében a gyalog közönség rendőrileg tiltassék el az utcákról és terekről s épp csak este 11-től reggeli 3 óráig engedessék meg neki ott megjelenni; ezt is természetesen csak olykép, hogy a gyalogosok lámpással járjanak s csöngetyűvel adjanak jelt, ha egy-egy biciklista nekik iramodik, hogy ez idejekorán menekülhessen meg a veszedelemtől.”³⁴ A humoros történeteket beküldők gyakran

²⁷ Borsszem Jankó, 1896. augusztus 9. 6.

Mindkét élc esetében a megjelenés előtti napokban halálos villamosbaleset történt Budapesten. (Budapest, 1896. július 28.; 1896. augusztus 8.)

²⁸ Az Üstökös, 1899. szeptember 19. 442.

²⁹ Borsszem Jankó, 1896. december 20. 12.

³⁰ Borsszem Jankó, 1891. április 12. 1. és 6.

³¹ A korrupció gyanúja az élclapban vélhetően ahhoz kapcsolódik, hogy a Közmunkák Tanácsa kiadta az engedélyt a fővárosi villamossínek építésének folytatására egy cégnek (Budapest, 1891. április 3. 5.), de a napilapok nem említik a korrupciót.

³² Az Üstökös, 1890. április 13. 175.

³³ Az Üstökös, 1898. február 6. 69.

³⁴ Borsszem Jankó, 1896. július 5. 3.

viccelődtek a női biciklistákon, illetve „szabályozták”, hogy a hölgyek közül kik közlekedhetnek ily módon: „*A nők közül csak azok biciklizhetnek, a kik [...] igazolni tudják, hogy három gyermekük van, imádják a természetet és kötelezik magukat, hogy feszes bugyogókat hordanak*”³⁵

Az újonnan elterjedt közlekedési eszközökkel szemben a kritikus élclapi szerzők gyakran fogalmazták meg negatív észrevételeiket, például, ráirányították a figyelmet a közlekedés rendezetlenségére, illetve a modern eszközök gyorsaságán kívül azok fokozott balesetveszélyességére. A Budapest című képes napilapban pedig azt olvashatjuk, hogy ahogy terjed a biciklimánia, úgy nő a kerékpározás ellenségeinek száma is, akik megtámadják a biciklizőket, s „összeesküdtek” ellenük. A szöveghez tartozó egész oldalas képen pedig egy fiatal férfi egy hölgyet ránt le a vasparipájáról.³⁶

A közlekedési eszközökkel s az azokkal kapcsolatban megfogalmazott kritikákkal szorosan összefügg az útburkolat minőségének bírálata és javításának sürgetése. Az 1860-as évek karikatúrái és humoros történetei az utcákban lévő sarat, port és szemetet nehezményezik.³⁷ Az észrevételek tematikája nem változik az 1890-es években sem, amikor a lapok már nem csak rögzítik az adott helyzetet, hanem sürgetik az új fővárosi útburkolat elkészítését. Télen bővül a panaszok sora, mert ekkor a hó eltakarítása ütközik nehézségekbe. A téli fővárosi közlekedési problémákat örökíti meg az a rajz, melyen nem csak a gyalogos, hanem a ló is elcsúszik, az emberek nyakába esik a hó, amikor azt a tetőkről eltávolítják, illetve az utcákat takarítják.³⁸ A nagy mennyiségű hóra és a piszokra egyszerre mutat rá az a karikatúra, melyen egy kisgyermek újdonságként tapasztalja meg, hogy létezik fehér hó is Budapesten.³⁹

A nyári szárazságban viszont nem a hó, hanem a rossz levegő és az óriási por okozott gondot. Az Üstökös „A budapesti ember” című írása szerint a fővárosiak sajátosságainak egyike az volt, hogy porban élnek: „*A budapesti ember két lábú, két kezű, porban élő állat. [...] A budapesti ember levegőben is tud ugyan élni, úgy, hogy voltaképp kétéltű, de a levegőtől lassacskán egész elszokik, úgy, hogy pár év múlva már csak porban fog tudni lélekezni. [...] Utcák helyett mesterséges hegyeken és völgyekben jár, a melyekben nagy előszeretettel töri ki a végtagjait*”⁴⁰ A szerző nem csak az elviselhetetlen porra irányítja rá a figyelmet, hanem az utak egyenetlen felületére is, ami balesetek forrása lehet. A főváros vezetése az egyre jobb minőségű kövek használata mellett többféle aszfaltozási technológiával is próbálkozott, melyek azonban nem mindig voltak sikeresek. Magára a kísérletre vagy annak sikertelenségére is utalhat Az Üstökös „Aszfalt-fürdő” című karikatúrája,⁴¹ melyen láthatjuk, amint egy

³⁵ Az Üstökös, 1899. augusztus 13. 394.

³⁶ Budapest, 1896. július 29. 1.

³⁷ Például: *Borsszem Jankó*, 1869. május 16. 198., 1869. március 14. 108., 1869. december 12. 497.

³⁸ *Borsszem Jankó*, 1891. január 25. 7.

³⁹ *Borsszem Jankó*, 1891. március 8. 10.

⁴⁰ Az Üstökös, 1899. október 1. 477.

⁴¹ Az Üstökös, 1898. július 17. 343.

férfi cipője beleragad a – feltehetően friss, rosszul sikerült vagy a melegtől túlzottan felolvadt – aszfaltba. A közlekedési eszközökhöz hasonlóan tehát az útburkolat esetében is inkább a hiányosságokat szemléltetik az élclapok. Az utcakép másik, az 1860-as években is felbukkanó, de az 1890-es évekre jellemzőbb, sokat bírált eleme a prostitúció, melynek megjelenése ugyancsak összefügg a nagyvárosiasodással.⁴²

Szintén a közlekedéshez, de immár nem a szárazföldi, hanem a vízi közlekedéshez kapcsolódó s az 1860-as években még fel nem bukkanó téma a Duna fölött átvívelő hidak építése. A vízi közlekedés és a hidak a szárazföldi közlekedéshez képest ritkán kapnak teret az élclapok hasábjain, ami utalhat arra, hogy kevésbé érintette a fővárosiak és az ide látogatók hétköznapjait, vagy pedig elégedettebbek voltak vele. A Borsszem Jankó írásának tanúbizonyossága szerint 1890-ben mégis türelmetlenül várja a lakosság az új hidat. A híd aktái – tudósítja egy élclap a főpolgármestert – már 85,5 kg-ot nyomnak és 23 kg port sópörtek le róla. Erre a vicc polgármesterének válasza a következő: „[...] azt is megigérhetem, hogy eddigi buzgal munkát megkészserezüük. (A főváros számvevő osztálya kisütötte, hogy: $2 \times 0 = 00$.)”⁴³ E történet is mutatja, hogy a híd tervezése, az építésének helye körüli viták hosszan elhúzódtak. Élclapok magyarázzák és figurázzák ki azt is, hogy ugyan a negyedik híd létesítéséről is lassan született meg a rendelet, de egy évvel később, 1891-ben a Közmunkák Tanácsa már két dunai híd építtetéséről hozott döntést: „A fővárosi tanács ekkép okoskodott. Ha egy hidat építünk, kész a kalamitás, mert nem tudjuk eldönteni, Pestnek építsük-e, vagy Budának? Azért hát csináljunk két hidat: az egyik Pestről Budára, a másik Budáról Pestre vezessen.”⁴⁴ Az új híd építésének kezdetekor, 1894-ben, a dualizmus már válságos időszakában egy az osztrák–magyar viszony javítását szorgalmazó rajzot láthatunk, melyen a híd a királyi palotát és a képviselőházat köti össze, s tartóelemei a „népbizalom” és a „nemzeti erő”.⁴⁵ Az elemzett élclapok későbbi számaiban a hidak mint az élclapok szereplői egyáltalán nem tűnnek fel.

Az éjszakai közlekedés és a közbiztonság szempontjából fontos modernizációs lépés volt, hogy a fővárosban az utcai mécseseket az 1850-es és 1860-as években először gázvilágításra, majd a század végén villanyvilágításra cserélték. A gázvilágítás bevezetése után két évvel, 1868-ban a „Gáz-fogyatkozás” című cikkben olvashatjuk a következőket: „Vitte volna a manó a ki kitalálta az egész gázvilágítást azzal a társasággal együtt, amely itt hagyja a várost sötétben.”⁴⁶ A gázvilágítás elégtelenségéről az 1890-es években is panaszkodnak a szerzők: „S a gázvilág, mily pisla, gyér,/ Ennél

⁴² A témát sokoldalúan megvilágítja és karikatúrákat is közöl: Császtvay Tünde: Éjjeli lepkevadászlat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon. Budapest, 2009.; illetve néhány karikatúrát közöl Buzinkay Géza: Budapesti karikatúrák. In: Tanulmányok Budapest múltjából. 27. Budapest, 1998. 111.; 115.

⁴³ Borsszem Jankó, 1890. december 21. 7.

⁴⁴ Borsszem Jankó, 1891. március 1. 2.

⁴⁵ Borsszem Jankó, 1894. június 3. 10.

⁴⁶ Borsszem Jankó, 1868. november 29. 629.

*a mécses is többet ér*⁴⁷ A rossz közvilágítás „előnyeire” mutat rá Az Üstökös ironikus rajza, melyen a tolvaj a sötét utcán fegyvert fog egy férfira és pénzt követel tőle, de a járókelő válaszából megtudhatjuk, hogy – a nagy sötétség miatt – ő hiába áll a sarkon a gázlámpás alatt, úgysem fogja őt a tolvaj eltalálni.⁴⁸ A villanyvilágítás témája 1891-ben először úgy jelenik meg, mint egy újabb korrupciógyanús ügy, illetve Az Üstökös hasábjain a „betörők érdekszövetkezete” átkozza el a villanyvilágítás bevezetését,⁴⁹ majd elsőként 1894-ben lehetünk tanúi az élclapok hasábjain a villanyvilágítás megteremtésének. A lámpaoszlopok helye annyira új, hogy este az ittas polgárok még nekimennek, ami miatt az oszlopok elgörbülnek.⁵⁰ A rajzon jól látható, hogy erősebb fényűnek ítélték a budapestiek a közvilágítás e módját, mint a gázvilágítást (3. és 4. kép). Az új világításról már nem születtek panaszos élcek és gúnyrajzok, amiből ugyancsak a lakosság elégedettségére következtethetünk.

Ezzel ellentétben a vízmű és a vízvezeték kérdése évtizedeken át nyugtalanította a fővárosiakat, s a szennyezett víz újabb és újabb járványokat okozott. Koleráról tudósít Az Üstökös az 1860-as években,⁵¹ koleráról és tífuszról a Borsszem Jankó a század végén, ami egyértelműen a rossz minőségű, szennyezett vizet teszi ezért felelőssé élcei-

⁴⁷ Borsszem Jankó, 1891. június 14. 2.

⁴⁸ Az Üstökös, 1887. szeptember 11. 84.

⁴⁹ Az Üstökös, 1891. október 4. 162.

⁵⁰ Borsszem Jankó, 1894. április 29. 9.

⁵¹ Az Üstökös, 1866. 340–341.

3. kép

Villamos világítás.

(Egy berugott bele ütközik az új lámpás karába.)
– Aha!... nyilván ez az **ivl**ámpás!

4. kép

ben: „A fővárosban a typhus járványszerűen lépett föl. Oka a víz. Szerencse, hogy a magistratus csak pezsgőt iszik, így legalább a város atyáit nincs okunk féltetni.”⁵²

A vízvezeték építésének sürgetése 1869-ben bukkan föl a Borsszem Jankóban,⁵³ majd az 1890-es években, amikor a beruházások megvalósulnak, számos élclben fejezik ki a szerzők továbbra is elégedetlenségüket. 1890-ben az új vízszűrők „felmondták a szolgálatot”, s az írás szerint Ráth Károly főpolgármestert megválasztották a „Bacillus betegségleyező egyesület” dísztagjává,⁵⁴ amivel ugyancsak kifejezésre juttatják, hogy felelősnek tekintik a város vezetését, mert az nem teszi meg a kellő intézkedéseket a baktériummentes ivóvíz biztosítása érdekében. A fertőzésekre utal a Borsszem Jankó másik javaslata is, mely szerint az új budapesti kórházban „vízgyógyászati” osztályt kellene nyitni,⁵⁵ s a vízvezetéki víz veszélyeit illusztrálja a következő párbeszéd is:

„Feleség. Jesszus, gyere hamar, az Aranka bánatában, hogy a Laczit kikoszaroztuk, öngyilkos akar lenni.

Férj (ijedten). Hogyan?

Feleség. Képzeld, most itta meg a harmadik pohár – vízvezetéki vizet (kiemelés az eredetiben).⁵⁶

A fertőtlenítő kocsik a városnak olyannyira részévé váltak, hogy politikai témájú karikatúrán is szerepeltek a fertőzött víz okozta kolerajárvány után: a fertőtlenítő lovas kocsik megáll mind a Szabadelvű-, mind pedig a Nemzeti Párt székháza előtt,⁵⁷ s mindkettőben takarít.

Az egyetlen, nem méltatlankodó rajz e témában 1893-ban született, mely ünnepeli az új káposztásmegyeryi vízmű elkészültét.⁵⁸ A városatyák szobor formájában jelennek meg, az ő szájukból folyik a víz, amit a lakosság boldogan fogyaszt el. De már három évvel később, az 1896-ban készült „Állatvédők kongresszusa” című karikatúra újra a nem megfelelően tisztított vízvezetéki vízre hívja föl a figyelmet a lap.⁵⁹ A rajzon az alpolgármester, Gerlóczy Károly a vízből vett mintára mutat, melyben hemzsegnak a különböző baktériumok (5. kép).⁶⁰

⁵² Borsszem Jankó, 1899. február 12. 5.

⁵³ Borsszem Jankó, 1869. február 14. 72.

⁵⁴ Borsszem Jankó, 1890. március 23. 2.

⁵⁵ Borsszem Jankó, 1891. május 10. 6.

⁵⁶ Az Űstökös, 1898. január 30. 58.

⁵⁷ Borsszem Jankó, 1894. január 28. 4–5.

⁵⁸ Borsszem Jankó, 1893. július 30. 4.

⁵⁹ Borsszem Jankó, 1896. július 26. 4.

⁶⁰ A fővárosi bakterológiai intézetet 1887-ben alapították, 1889-től volt feladata az ivóvíz vizsgálata is, s évente több ezer mintát vett. (Dr. Szabó 1914: 488.)

Egy két évvel későbbi élc szerint „Bevallották végre hivatalosan is, hogy víz helyett esztendőkön keresztül csatornamoslékot itattak [...]. A *szűrt* vízből nem hiányzott egyéb csak egy «ű», az is pótolva volt egyébbel (kiemelés az eredetiben)”⁶¹ 1899-ben pedig arról tudósít a Borsszem Jankó, hogy nagyon csökönyösek a fővárosiak, mert nem akarnak inni a drága káposztás-megyeri vízből.⁶² A vízellátással kapcsolatos problémák – annak ellenére, hogy ennek érdekében a Közmunkák Tanácsa nagy beruházásokat valósított meg – az élclapok írásai alapján nem tekinthetők megoldottnak, s Az Üstökös észrevétele alapján a pesti vicc állandó témájává vált.⁶³

Ha számszerűsítjük az élclapokban található modernizációra vonatkozó vicceket, szövegeket és rajzokat, a következő adatokat kapjuk:

Állatvédők kongresszusa.

5. kép

1. táblázat: A modernizációra vonatkozó humoros írások és rajzok száma Az Üstökösben és a Borsszem Jankóban (1890–1891, 1896, 1898–1899)

	Villamos (ebből baleset)	Földalatti (ebből baleset)	Vízvezeték	Híd	Kerékpár	Világítás	Omnibusz	Por, sár, piszok
Humoros írások és rajzok száma összesen	48 (14)	12 (5)	34	7	36	9	15	13

Az 1860-as években – a port és a piszkot kivéve, melyről négy írás és gúnyrajz szól – csak egy-egy viccet vagy rajzot találhatunk a modernizációhoz kapcsolódó

⁶¹ Az Üstökös, 1898. június 12. 280.

⁶² Borsszem Jankó, 1899. március 26. 12.

⁶³ „Két hét óta egyebet se hallani Budapesten, mint a vízvezetékéről szóló viczczekeket. Így lett a vízvezetékéből vízvezeték.” Az Üstökös, 1898. január 30. 56.

témákban (omnibusz, velociped, vízvezeték, gázvilágítás). E tematika sem az 1860-as, sem az 1890-es években a vicclapoknak – bel-, kül- és pártpolitikához szorosan kötődő természetük-nél fogva – nem elsődleges céltáblájuk.

Az élclapok szerzői nem csupán elégedetlenségüket fejezték ki a fővárosi modernizációval kapcsolatban, hanem javaslatokat is tettek további változtatásokra. A találmányok egy része már önmagában is mutatja a fent említett

6. kép

problémák megoldatlanságát, s nem csak az olvasók fantáziájáról tanúskodik. A téli közlekedési nehézségeken kíván enyhíteni Az Űstökös (6. kép), amikor egy lóval vontatott óriási vasalót ajánl a fővárosiaknak, mellyel a havat könnyen fel tudnák olvasztani, s így el tudnák takarítani az utakról.⁶⁴

A Borsszem Jankó ellenben a nyári kánikulára kínál megoldást két új közlekedési eszközzel rajzain: egy biciklit kombinál fürdővel, illetve egy omnibusz kocsija a karikaturista képzeletében átalakul jégszekrényvé, s annak tetején tudnak az utasok hűsölni.⁶⁵ A „Kép a jövőből” című rajzon pedig egy, az addigi új közlekedési eszközöknél is gyorsabbat ábrázol, a „mótoros kocsi”-t, mely egy átalakított lovas kocsira hasonlít, de oldalt egy furcsa szerkezet hajtja meg.⁶⁶

A többi élclapi találmány is kapcsolatban áll a kábító tempóban haladó automatizációval és modernizációval, s annak ellenére, hogy nem a közlekedéshez köthetők, érdemes egy pillantást vetni az 1890-es évek második felében felbukkanó ötletre. A képviselőházi obstrukcióhoz kapcsolható Az Űstökös automatája, mely megjelenik először rajzolt, majd a következő héten szöveges formában. A karikatúrán egy automatizált, felhúzható Polónyi Géza⁶⁷-figurát láthatunk, aki négy órán keresztül beszélt, mert „annyira húzták fel”.⁶⁸ A szöveg már általánosít, s minden képviselőnek karácsonyi ajándékba ajánlja a beszéd-automatát.⁶⁹ Az emberi kapcsolatok változására, az elidegenedésre is utal a század végén az „Automata Büffe”, melyben az emberek egymással nem beszélgetnek, csak automatákból tudnak különböző italokat, ételeket venni, s asztalok sincsenek, tehát lehetőség sincs a kávéházakhoz hasonló társasági élet folytatására.⁷⁰ A legújabb automata a Borsszem Jankó egyik rajzolója

⁶⁴ Az Űstökös, 1890. január 5. 9.

⁶⁵ Borsszem Jankó, 1893. június 30. 9.

⁶⁶ Borsszem Jankó, 1898. január 23. 4.

⁶⁷ Polónyi Géza vezette az ellenzéki obstrukciót, mely ellehetlenítette a parlament munkáját.

⁶⁸ Az Űstökös, 1899. december 17. 605.

⁶⁹ Az Űstökös, 1899. december 24. 617.

⁷⁰ Borsszem Jankó, 1898. március 27. 12.

szerint pedig egy díszmagyarba öltözött figura, egy *anyakönyvvezető automata*, aki a párokat 20 forintért gyorsan megesketi.⁷¹ E találmány utalhat az 1894-ben törvényben szentesített polgári házasság gyakorlatára.

Ágai Adolf a *Borsszem Jankó* 1899. december 31-én megjelent számában közölt egy tárcát, melyben szerzőtársaihoz hasonlóan ő is a jövőbe tekintett, mivel őt is tollragadásra készítették az újabb és újabb gépek, találmányok, s Csicseri Bors is javasolt néhányat, melyek máig sem valósultak meg: ilyenek voltak például az *anyós automata*, a *gondolatolvasó készülék*, a *gyermeknevelő gép* vagy az *élet-serum*. Ez a jövőkép már nem emlékeztet arra, ahogyan Ágai 1872-ben elgondolta 2872-öt, hiszen akkori elképzelései a főváros közlekedéséről, vízbeszerzéséről nem sokban különböztek a valós 1872-es állapotoktól. 1899-es felhőtlen víziója sokkal modernebb az előzőnél; ekkor már nem csak örökéletű embereket látott, hanem a főváros minden közlekedési gondja is megoldottá vált: „*Repülő-gépek surrannak át a levegőn. Se omnibusz, se fiáker, se vasut. Csupán csak egy szekér van még az egész világegyetemben: a gönczölszekér.*”⁷² Ágai jövőképe sugallja a kortársak töretlen fejlődésbe vetett hitét – emellett azonban az élcikkek írásai és rajzai alapján az új fejlesztések kritikája is jellemezte a közgondolkodást.

FORRÁS

Az Üstökös, 1866, 1887, 1890–1891, 1896, 1898–1899.

Borsszem Jankó, 1868–1869, 1890–1891, 1893–1894, 1896, 1898–1899.

Budapest, 1891, 1896.

IRODALOM

Frisnyák Zsuzsa 2005: A városi közlekedés eszközei Budapesten. In: Peter Csendes – Sipos András (szerk.): *Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században*. Budapest–Bécs. 125–129.

Gyáni Gábor 2008: *Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest.

Kalocsai Péter 2001: „*Balra tarts, jobbra előzz!*”: Magyarország városi közlekedése régi képeslapokon. Szombathely.

Legát Tibor 2008: *Közlekedik a főváros*. Budapest.

Porzó (Ágai Adolf) 2004: Budapest ezer év múlva. *Budapesti Negyed* 3. 76–85.

Preisich Gábor 2004: *Budapest városépítésének története*. Budapest.

⁷¹ *Borsszem Jankó*, 1896. május 10. 4.

⁷² *Borsszem Jankó*, 1899. december 31. 10–11.

- Dr. Schmelhegger Árpád 1914: Városépítés. In: *A negyven éves Budapest: értekezések a városi közigazgatás köréből*. Budapest. 378–437.
- Siklóssy László 1931: *Hogyan épült Budapest? A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. (1870–1930)*. Budapest.
- Dr. Szabó Sándor 1914: A közegészségügy. In: *A negyven éves Budapest: értekezések a városi közigazgatás köréből*. Budapest. 484–523.
- Tomsics Emőke 2007: Valóság, tervek, ábrándok. Civil vélemények és elképzelések Buda-Pestről az 1860-as években. *Budapesti Negyed* (15.) 2. 147–177.
- Vörös Károly 1973: *Egy világváros születése*. Budapest.
- Vörös Károly 1997: Főváros születik. In: Vörös Károly (szerk.): *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest. 143–170.

A városi lapok – egy hiányzó szint a Kádár-korszak nyilvánosságából

A Kádár-korszakban egy többszintű nyilvánosságszerkezet jött létre, amelyben a nyilvánosságnak eltérő íratlan szabályrendszer szerint működő terei (tömegkommunikáció, szóbeli kommunikáció, pártinformáció) és körei léteztek egymás mellett, egymást kiegészítve. A tájékoztatáspolitikája magáévá tette a rétegtájékoztatás elvét, vagyis az egyes társadalmi csoportok, rétegek számára igyekezett – egy laptípuson belül lehetőleg egy – lapot fenntartani, műsorokat készíteni. Egy laptípus azonban mindvégig mostoha helyzetben volt a korszakban: városi lapok csak elvétve maradtak meg és jöttek létre. Vajon mindez tudatos tájékoztatáspolitikai eredményeként alakult így? Hiányoztak volna a saját lap létrehozására irányuló alulról jövő kezdeményezések? Ha nem, a sajtóirányítás milyen érvekkel hártotta el ezeket a törekvéseket?

Helyi lapok jelenléte a magyar sajtó korábbi korszakaiban

A helyi lapoknak Magyarországon komoly hagyományuk volt. Budapest csak a kiegyezés után vált-válhatott az ország fővárosává, de 1867-ben az akkori Pest-Buda már egyértelmű szellemi-politikai központja az országnak. Az igazán jelentős országos lapokat itt adták ki, az olvasók többsége is az ebből – az ekkor még legalább annyira német, mint magyar nyelven beszélő – városból került ki. A kiegyezés utáni években a közel 150 lap mintegy negyede jelent meg vidéki városokban, ám ezek között akkor még mindössze két napilap volt, az aradi Alföld és az Aradi Lapok. Az 1870-esek években a megyeszékhelyek egyharmadán adtak ki hosszabb-rövidebb életű hírlapot, ám a vidéki politikai újságírás markáns területi jellegzetességeket mutatott. Fejlett sajtóélettel rendelkezett a kelet-magyarországi és a dél-magyarországi régió, olyan iparosodott, polgári értelmiségnek otthont adó településekkel mint Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, illetve Temesvár, Arad és Szeged. Észak- és Nyugat-Magyarországon viszont a magyar anyanyelvű polgárság aránya viszonylag alacsony volt, sok helyütt (pl. Pozsony, Sopron) a német nyelvű sajtó dominált, míg számos dunántúli városban a politikailag egységesebb, kormánypárti, katolikus közegben nem bontakozott ki élénk, színes hírlapirodalom. 1867 és 1890 között bár néhány vidéki lap országos ismertségre és jelentőségre tett szert, a lapok zömével szemben rendre visszatér a színvonaltalanság és provincializmus vádja.¹

¹ Kosáry – Németh G. 1985: 121; 136

A századfordulón azonban már azt látjuk, hogy Leopold Gyula könyvnyomatos kiadványa, a vidéki újságokat megcélzó, a pesti újságírók által írt cikkek mellé hirdetéseket kínáló Általános Tudósító olyan sikeres volt, hogy hamarosan már külföldi hirdetéseket is közvetítettek a vidéki városok lapjaihoz, sőt 1902-ben Leopold kénytelen volt új lapot is alapítani, hogy más vidéki kiadványok is hozzájuthassanak a szolgáltatáshoz.²

Az első világháború utáni területvesztés súlyos érvágást jelentett a vidéki hírlap-irodalom számára, hiszen olyan központok kerültek az országhatárokon túlra mint Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár, Arad, Szabadka, Pozsony. Másrészt a következő két évtizedben végbement a lapstruktúra bizonyos átrendeződése. Míg 1925-ben a 934 lap mintegy kétharmadát adták ki Budapesten, és csupán 316-ot vidéken, addig 1942-ben az akkor megjelenő 1379 lap 44 százaléka, 600 kiadvány kötődött a vidékhez. Ebben ugyanakkor komoly szerepe volt a második világháború előestéjén a hazai sajtóviszonyokat átrendező törvénykezésnek, a két zsidótörvénynek és a sajtókamarák felállításának, több mint 400 zsidónak, destruktívnak, illetve baloldalinak nyilvánított lap sajtóengedélye megvonásának.³

A vidéki sajtó politikai képe a két világháború közti időszakban markánsan különbözött a fővárosi lapokétól. Míg az 1920-as és 1930-as évek fordulóján a Budapesten megjelenő országos lapok közt egyharmad-egyharmad arányban jelentek meg jobboldali (egységes párti, kormánytámogató és fajvédő), illetve baloldali (liberális, demokrata és szociáldemokrata) orgánumok, addig vidéken a politikai lapok 60–70 százalékát egységes párti és kormánytámogató szellemben szerkesztették, míg liberálisnak vagy baloldalinak az újságok alig 6 százaléka számított.⁴

A második világháború végén a magyar sajtó újraindítására vidéken, a német megszállás alól felszabaduló központokban, Szegeden, illetve Debrecenben került sor. A november közepén megjelenő Néplap és a Délmagyarország egyaránt koalíciós alapon szerveződött.⁵ A koalíciós időszak vidéki lapjai az akkor kialakított alapítási szabályoknak megfelelően pártokhoz kötődtek, így egy-egy vidéki központban jellemzően több pártlap létezett egymás mellett. Székesfehérváron például a Fehérvári Kis Újság a kisgazdapárthoz, a Fehérvári Népszava a szociáldemokratákhoz, míg az 1000 példányszámban megjelenő Fehérvári Hírek a kommunista párthoz tartozott.⁶ Ezek a lapok döntően városi lapok voltak, még ha el is látták a környező települések újságolvasási és információs igényét is.

1948 után azonban a kiépülő egypártrendszerrel a hatalom a sajtó struktúráját is átrendezte. Vidéken a plurális sajtóviszonyok felszámolása súlypont-áthelyezéssel járt együtt: a városi sajtóból megyei sajtó lett, a megyei pártvezetés vezetése alatt.

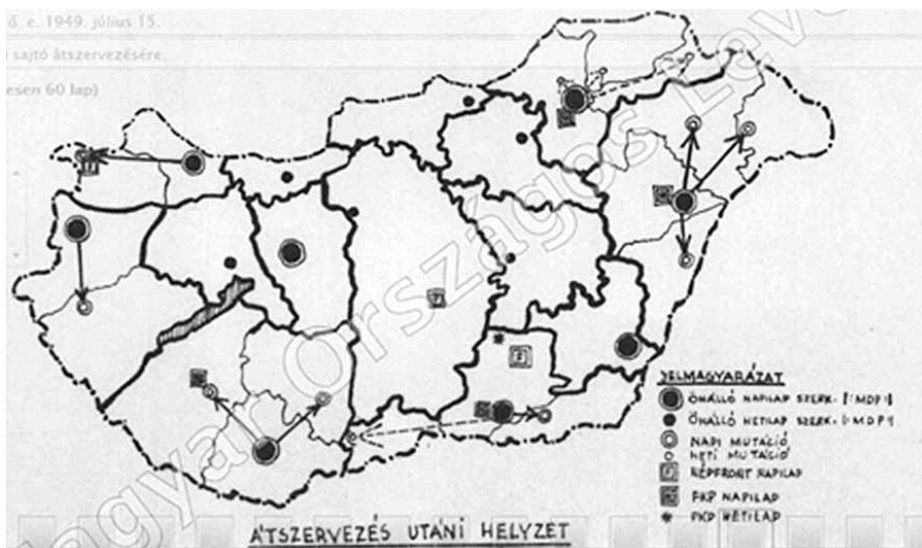
² Kókay – Buzinkay – Murányi 1994: 143.

³ Kókay – Buzinkay – Murányi 1994: 183.

⁴ Sipos 2004: 102

⁵ Kókay – Buzinkay – Murányi 1994: 195.

⁶ Várkonyi 2009: 126–128.

1. ábra. Az 1949. július 15-i tervezet. (Forrás: MOL)

A pártegyesítéssel a kommunista és szociáldemokrata lapok is összeolvadtak, míg a vidéken erős kiszagda lapokra előbb lassú sorvadás, majd megszüntetés, összevonás várt. 1948 közepén a baloldalnak még 16 napilapja és 45 hetilapja volt, ám az 1949 januárjában elhatározott átszervezés után már csak 12 napilap és 16 hetilap maradt.⁷ 1949 nyarán további átszervezésről döntöttek, amelynek alapelve a további koncentráció volt: a lapösszevonási tervek egyes esetekben túl is mentek a megyehatárokon és nagy regionális pártlapok kialakítását tűzték ki célul, míg a hetilapokat a közeli napilapokkal kívánták egyesíteni, hogy mindenki pártnapilappal is elérhető legyen. A helyi jelleget legfeljebb a lapok mutációinak kialakításával vélték megőrizendőnek. 1949 nyarára a kiszagda párt vidéki hetilapjainak jelentős része már megszűnt és mindössze 11 napilapja maradt fenn, ám míg azok 43 ezres összpéldányszáma a pártegyesüléskor megközelítette az MDP-lapokét (51 ezer), ekkor már csak 24 ezer példányban nyomták azokat, miközben az MDP napilapjait már 88 ezer példányban állították elő. A tervezet a 11 kiszagda napilapból mindössze négyet (Debrecen, Szeged, Miskolc, Kaposvár), az öt hetilapból egyet (Csongrád) kívánt megtartani.⁸

Mindez – még ha a végrehajtás nem is menetrendszerűen folyt⁹ – azt eredményezte, hogy egy éven belül kialakult a helyi sajtónak az a jellegzetes szerkezete, amely a megyei napilapok és az üzemi lapok pilléreire épült, amelyben nem maradt

⁷ MOL MK–S 276. f. 55. cs. 53. ő. e.

⁸ MOL MK–S 276. f. 55. cs. 80. ő. e.

⁹ MOL MK–S 276. f. 55. cs. 88. ő. e.

tér a városi sajtónak, és amelyet 1956 után az MSZMP is megörökölt. Ezt az átalakítást elsősorban a centralizáció és a vidéki lakosság napilappal való ellátásának szándéka vezérelte, de szerepet játszott benne az is, hogy a széleskörű városi sajtó előállításának feltételeit a pártvezetés nem látta biztosítottak: mind a szerkesztőségek, mind a helyi pártirányítás felkészültségét hiányosnak látta.

Helyi kezdeményezések 1956–1957 fordulóján

1956 őszén a forradalom napjaiban, illetve az azt követő hetekben számos településen vetődött fel a saját sajtótermék – újbóli – kiadásának igénye. A pártirányítás szétziláltsága miatt decemberben létrehozott Tájékoztatási Hivatalhoz számos engedélykérelem érkezett, amelyek nemegyszer a fennálló helyzetet igyekeztek legalizálni, és a már néhány alkalommal kiadott, alacsony példányszámú, spontán kezdeményezett lapokhoz kértek jóváhagyást.

A kérelmeket helyi – városi és járási – tanácsi és pártszervek szignálták, és az új helyzethez igazodva a lapok létjogosultságát az MSZMP által irányított konszolidáció segítségével indokolták. Nagykőrösön a következőképp fogalmazták meg a saját újságtól várható politikai szolgálatokat: *„Elsősorban a Haza és a Dolgozó Nép szeretetére és megbecsülésére akarunk nevelni. Írnánk a helyi közérdekű gazdasági stb. kérdésekről; illetve helyet akarunk adni intézményeink elleni jogos bírálatoknak, panaszoknak a mindennapi munka megjavítása, élet szebbítése érdekében... [Cél továbbá] a munkás-paraszt szövetség igazi elmélyítése, dolgozó nép és állama érdekeinek védelme... Kívánjuk, hogy városi lakosságunk helyi lapjában megtalálja városi mindennapi életében adódó kérdésekre a feleletet, és ne suttogáson keresztül szerezzen „biztos értesüléseket”. Friss híreket, hiteles értesüléseket, és szórakozzon, aki a lapot olvassa.”*¹⁰

A ceglédi tanács beadványa egyben azt is mutatja, hogy az első lapszámokat saját erőből is sikerült előállítani, ám a feltételek a legtöbb városban hosszabb távon nem voltak biztosítva. *„Most az ellenforradalom erőinek felszámolása után a város területén állomásozó magyar honvédség szedőgépén és megmaradó papírkészletéből napilapot adott ki néhány példányban a városi tanács VB és a honvédség közösen, ami tartalmánál fogva is nagymértékben hozzájárult a város területén végbemenő kibontakozáshoz, a rend és a nyugalom helyreállításához.”*¹¹

Volt, ahol a szükséges technikai és dologi feltételek megléte is a helyi szervek érvelését támasztotta alá, így a dorogi járási tanács a félévnyi papírkészletre és az esztergomi honvédségi nyomdára hivatkozott. Vácott éppen ellenkezőleg, hiányzott a helyi újsághoz szükséges papír, ám a kérelmezők hangsúlyozták, a váci hetilap papírigénye minimális volna.¹²

¹⁰ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹¹ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹² MOL XIX-A-24b 1. doboz

A leggyakrabban említett érvek között szerepelt a lakossági igény, elsősorban arra hivatkozva, hogy a helyi politikai, kulturális és gazdasági élet kérdéseiről más fórumon nem lehetett tájékoztatni az ott élőket. Ezt azzal is igyekeztek alátámasztani, hogy felrótták a vidék rossz lapellátását, amelynek következtében „a központi sajtó kevés példányban és a legtöbb esetben késve jut el, különösen a községekbe”.¹³ Előfordult, hogy a már megjelent lap pozitív fogadtatása szólhatott az újság fenntartása mellett. Az először december 6-án kiadott orosházi lap esetében a helyi felügyelő szervek 4 ezer helyett – az élénk kereslet alapján – 8–9 példányt is szükségesnek láttak.¹⁴

Az igények indokoltságát bizonyítandó rendre hivatkoztak a nyomtatott sajtó helyi előzményeire. Orosházán például a két világháború között megjelent két napilapra, egy hetilapra és négy-öt folyóiratra, amelyek együttes példányszáma a 14–16 ezret is elérte.¹⁵ Nagykőrös 1878-ig tudta visszavezetni a városi sajtóéletet, és két 1948 előtti hetilapra hivatkozhatott. Egyes ipari városok mint Dorog vagy Ózd nem történelmi hagyományokra utaltak, hanem a korábbi üzemi lapok helyi hetilappá alakításához kértek támogatást.¹⁶

Az első hetekben a Tájékoztatási Hivatal jóindulatúan bírálta el a városi kérelmeket, úgy tűnhetett, hogy a városi lapok csoportja integrálódhat a hazai sajtó struktúrájába. A kormányzati szerv még 1957 februárjában is adott ki engedélyeket,¹⁷ amiben nem gátolta meg az sem, hogy az év eleji papírkalkulációk már az előző hónapban azt mutatták, hogy a forradalom következtében leállt papírimport miatt – a jelentősen visszaeső papírfelhasználás mellett is – félt, hogy nem lesz elegendő újságnyomó papír.¹⁸

A Tájékoztatási Hivatal március 11-i körlevele viszont már azt jelzi, hogy a hivatal elhatározta, hogy rendet vág a spontán lapalapítások és elburjánzó igények között. A körlevél rámutatott, hogy egyes tanácsok területén olyan sajtótermékek jelentek meg, amelyeket a helyi igazgatási osztályok hatáskörüket túllépve engedélyeztek, és azokat a nyomdák előzetes engedély nélkül állítottak elő. Egyben megszűntnek nyilvánítottak minden olyan kiadványt, amely nem az 1956. október 23-a előtt megjelent pártlapok jogutódjaiként jelentek meg, illetve nem rendelkeztek a hivatal engedélyével.¹⁹ Néhány olyan esetben, amikor a megfelelő engedély hiányzott, illetve a nyomdák annak hiányában vállalták el a munkát, sor került számonkérésre is. Ilyen alapon szűnt meg a miskolci lap, illetve a Balatoni Napló.

A sajtóirányítás tehát 1957 tavaszán a rendteremtés mellett döntött, a városi sajtó előállításának, szerkesztésének, irányításának és felügyeletének a feltételeit nem

¹³ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹⁴ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹⁵ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹⁶ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹⁷ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹⁸ MOL XIX-A-24b 1. doboz

¹⁹ MOL XIX-A-24b 1. doboz

látta biztosítottak. A városi lapok rövid feltámadását az átmeneti helyzet tette lehetővé, a hatalom megszilárdulásával azonban ez a kedvező pillanat elillant. Néhány ekkor újraindított lap hosszabb-rövidebb ideig fennmaradt, ám az 1957 januárjában jelentkező dorogi Dunamente 1959-es megszüntetése jelzi, hogy a sajtóirányítást nem győzte meg működésük. Az indoklás szerint azon túl, hogy a lap anyagilag veszteséges, előfizetőinek száma a potenciális közönséghez viszonyítva alacsony, a szerkesztőségben dolgozó újságírók nem képesek az elvárt színvonalon dolgozni, és rendszeresen a politikai hibák, a hibás állásfoglalások, a helytelen súlypontok (pl. a felszabadulási verseny és a tisztasági hónap egy szinten kezelése), a „kispolgári ízléstelenség” (pl. a kutyák és az emberek szerelmének összehasonlítása).²⁰

A következő években az egyetlen jelentős ezzel szembenő kezdeményezés Csepelen történt: a Fogaskerek című üzemi lap nevét 1963-ban Csepelre cserélték, a lap profilját pedig kibővítették a várospolitikára, az infrastruktúrára és a „dolgozók gyáron kívüli életének” kérdéseivel. Ezt tükrözte a terjesztés is: a példányok negyedt-ötödét a kerületi újságárusoknál lehetett megvásárolni.²¹

A tanácsok azonban – néhány kivétellel – városi lap nélkül maradtak, ami alól csekély kibúvót jelentett, hogy az 1959-ben elfogadott, a sajtórendészet szabályait rögzítő kormányrendelet lehetővé tette, hogy nem időszaki lapként, újságírói műfajokat nem tartalmazó kiadványokat helyi szervek eseti engedélye alapján sokszorosítsanak.²²

A gazdasági reform oldalhajtásaként

A kádári konszolidációt követően, a hatvanas években jelentek meg – illetve fejlődtek tovább – új, a hazai sajtó arculatát érdemben módosító kiadványok (l. Magyarország, Valóság), illetve a háttérben megindult egy a sajtóstruktúra lassú módosulása, amelynek eredményeként a helyi sajtó a korábinál jóval nagyobb szerephez jutott. Mindez azonban nem érintette a városi lapokat, azok továbbra is csak kivételként fordultak elő. Előretörtek viszont a megyei lapok, amelyek együttes példányszáma 1960-ban még 400 ezer körül mozgott, egy évtizeddel később viszont már 750 ezer felett járt, akárcsak a Népszabadság. A helyi sajtó másik pillére, az üzemi lap inkább a hetvenes években indult „diadalútjára”, megháromszorozva 1970-ben 200 ezres példányszámát.

Az évtized második felében a helyi lapok számára kedvező politikai környezetet teremtett a gazdasági reform előkészülete és bevezetése, hiszen a reformretorika a helyi, vállalati önállóság, a döntések decentralizálásának a szükségességét hangsúlyozta. Mindehhez nem mulasztotta el hozzárendelni, hogy az optimális döntések meghozatalának megvan a maga információs szükséglete is.

²⁰ MOL XIX-A-24b 8. doboz

²¹ Czirfusz 1977: 116–117

²² 26/1959. (V. 1.) Korm. rendelet az időszaki lapok engedélyezéséről és terjesztéséről

Az új gazdasági mechanizmus időszaka egyben a politikai sajtó szempontjából is kedvezett a változásoknak, az addigi szerkezet ekkor nem csupán változtathatónak tűnt, változott is. 1968-ban újabb országos politikai napilap jött létre, a Magyar Hírlap, amely a kormány félhivatalos lapjaként működött, egyben kifejezte a kormányzat jelentőségének növekedését is. 1969-ben új, igaz belső terjesztésű gazdasági napilap jelent meg: a Világgazdaság a gazdasági vezetők munkájához adott információs segítséget. Ekkor már két éve működött az MTI angol és német nyelvű napilapja, a Daily News/Neueste Nachrichten. Ezen felül évekig esély volt arra is, hogy a pártvezetés enged a KISZ törekvéseinek, hogy a Magyar Ifjúság napilappá alakulhasson.²³

Egyúttal ez az az időszak, amikor a vidéki napisajtó – amelyet akkor néhány hetilapon kívül a jelentős hagyományokkal rendelkező szegedi Délmagyarország, illetve a Fejér Megyei Hírlap dunaiújvárosi mutációja jelentett – egy újabb napilappal bővült. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1968 decemberében tárgyalta a lap ügyét, és fogadta el egy miskolci délutáni napilap koncepcióját. A Déli Hírlap pozitív elbírálásában szerepe volt a város méretének, nehézipari jellegének, lobbijének. A sajtóügyek hatvanas évekbeli elsőszámú irányítója, Szirmai István hangot is adott aggodalmának, hogy ha Miskolc saját lapot kap, feltehetően más városok is hasonló igényekkel fognak jelentkezni. A vidéki sajtó kiadásáért felelős Hírlapkiadó Vállalat vezetője azonban úgy ítélte meg, hogy a nagyvárosokban az ilyen igények teljesítésének nincs akadálya.²⁴

A fenti fejlődéssel számolt a Tájékoztatási Hivatalban készült, lapkiadásra vonatkozó öt éves terv is, midőn a 29 akkor létező napilap mellé további hat újságot irányzott elő, köztük egy debreceni, egy pécsi és egy győri délutáni városi lapot. Vagyis a sajtóirányítás ekkor – ellentétben a kisvárosok 1956 végi, 1957 eleji rohamával – a nagyvárosok, ipari centrumok lapellátását tekintette indokoltnak.²⁵

A következő években azonban ezek a fejlesztések sem valósultak meg. A sajtóirányítás akkor már azt az álláspontot képviselte, hogy a meglévő lapok fejlesztésére kell a hangsúlyt fektetni, míg az adott sajtóstruktúra megfelelő.²⁶ Sőt a hetvenes évek közepén végzett lapstruktúra felülvizsgálat ki is mondta, hogy az adott lapstruktúrában sem az elvek sem a gyakorlat szintjén nem következik városi lapok indítása. A fentiek szellemében szüntették meg a kéthetente megjelenő Győrt és Hajdúböszörményi Hírlapot, illetve a Szentesi Élet havilapot.²⁷ Ezzel egy évtizedre lekerült a napirendről a nagyvárosi lapalapítások kérdése, akárcsak a helyi pártbizottságok és tanácsok meg-megújuló kísérletei önálló időszak kiadványok létrehozására.

²³ MOL MK-S 288. f. 5. cs. 416. ó. e.; MOL MK-S 288. f. 5. cs. 438. ó. e.

²⁴ MOL XIX-A-24b 39. doboz

²⁵ MOL XIX-A-24b 48. doboz

²⁶ MOL XIX-A-24b 73. doboz

²⁷ MOL XIX-A-24b 80. doboz

Kábeltelevízió és az első városi lapok

A városi szint áttörése előbb következett be egy új médium, a kábeltelevízió területén, mint a nyomtatott sajtóban. A hetvenes végére több nagyvárosban kiépülő antennarendszerek már megteremtették a helyben készített és sugárzott műsorok technikai feltételeit, ám akkor a sajtóirányítás még nem támogatta a kísérletezést. Az indoklás szerint a megfelelő képminőség és a színvonalas műsor biztosítása nem vállalható költségekkel járt volna, amelynek fedezetét akkor nem látták biztosíthatónak. A Tájékoztatási Hivatal ekkor még a megfelelő politikai-szakmai irányítás és a titokvédelem kérdését is kétségesnek találta, és tartott attól, ha zöld utat ad az első kezdeményezéseknek, azt újabb- és újabb helyi igények fogják követni, amelynek ellenőrzésére az apparátusai nincsenek felkészülve.²⁸ Ez túllépett volna a Magyar Televízió körzeti stúdióinak rendszerén, amelynek első két stúdiója – Pécs és Szeged – 1976-ban kezdte meg a műsorkészítést.²⁹

A Politikai Bizottság 1983-ban állt végleg a helyi televíziók fejlesztése mellé. A pécsi helyi tévé már akkor készen állt a kétheti adásra, Székesfehérvárott, Gazdagréten és Dunaújvárosban 1984 szeptemberétől sugározták a helyi műsort. Az 1985-ben működő tucatszámú kábeltévé hol csupán 1000, hol több mint 20 ezer háztartásba jutott el.³⁰ A következő év tavaszán már 30 településen működött helyi kábeltévé, és további 13 helyen folytak előkészületek, azaz az 500 ezer potenciális hallgató rövid időn belül 800 ezresre nőhetett.³¹

A sajtóirányítás a kábeltelevízió műsorát időszaki lapnak tekintette, így engedélyezését a Tájékoztatási Hivatal hatáskörébe utalta. A kábeltévéről mint a tájékoztatói rendszer újabb, nagy hatású eleméről beszélt, amely új lendületet adhat a közéleti demokráciának és a helyi jellegű tájékoztatásnak. A politikailag megfelelő működés biztosítékát az engedélyezés megfelelő szabályozásában keresték: eszerint csak a helyi tanácsok jogosultak kábeltelevíziót működtetni, már csak a műsorkészítés és műsorszórás anyagi vonzata miatt is, ráadásul a kérelmet véleményezni kellett az illetékes pártbizottságnak, a tanácsot felügyelő szervnek, a Magyar Televízió és a Magyar Posta megfelelő szervének. Ezen felül a stúdiók szerkesztőségének kialakításában biztosították a tanács és a területi pártbizottság beleszólását. Kikötötték továbbá, hogy a műsorban az önálló tartalmak kifejezetten csak helyi jellegűek lehettek, amelyen túlmenően csak országos vagy megyei lapokban már megjelent irodalmi anyagok, illetve a Magyar Televíziótól átvett műsorok kerülhettek adásba. A műsorok időpontját is úgy szabták meg, hogy az ne jelentsen konkurenciát a Magyar Televízió politikailag fontos műsoraival, azaz ne essen egybe sem a tévé

²⁸ MOL XIX-A-24b 125. doboz

²⁹ Nagy 1977: 140–141.

³⁰ MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1985/21. ó. e.

³¹ MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1986/40. ó. e.

főműsoridejével, se a regionális programokkal.³² Hasonló okokból nem támogatta, hogy a kábeltévét közművelődési és szórakoztató műsorcsomagokkal lássák el, noha lett volna erre is vállalkozó, egy tévések által alapított küsszövetkezet.³³

A kábeltévék engedélyezésével egy időben készült lapstruktúra fejlesztési tervek még nem számoltak a városi lapok megjelenésével. Az Agitációs és Propaganda Bizottság csak 1986 áprilisában tűzte napirendre a városi lapok kérdését, amikor már szinte „robbanásszerűen” jelentkezett erre igény a helyi szervek részéről. Volt, ahol már komplex rendszerben gondolkodtak: Baja párt és állami vezetése egy helyi területi Tájékoztatói Központ által irányított tömegkommunikációs rendszer javaslatát dolgozta ki és jutatta el a pártközponthoz 1986-ban, amelyben a városi lap (Bajai Hírlap), a helyi körzeti rádióadó és a helyi kábeltélevízió szervesen kapcsolódott volna egymáshoz.³⁴

Az APB elfogadta azt az érvelést, hogy a helyi lakosság jobb tájékoztatása és a közéletbeli részvétel előmozdítása érdekében szükség van ilyen kiadványokra, de az anyagi, technikai és személyi feltételeket csak bizonyos településen találta biztosított-nak. A helyi nyilvánosság előzményei szintén szerepet játszottak a döntésben, midőn öt település, Baja, Gyula, Kiskunhalas, Sopron és Szarvas esetében támogatták perspektivikusan a lapalapítást. Ám a sajtóirányítás csak a korlátozott nyitás koncepcióját fogadta el: a városi lap megindítása elsősorban csak a megyei jogú városokban támogatható, más településeken a megyei lap mutációival oldható fel a feszültség.³⁵

A helyi tájékoztatás csatornáinak bővítését ugyan a pártvezetés már jogos igénynek ismerte el, ám a papírhelyzet nem kedvezett a gyors expanciónak. A Debrecen című hetilap 1986 januárjában például azzal a kitételrel kapott zöld utat, hogy a papírtartalékok további városi lapok indítását nem teszik lehetővé.³⁶ 1987 szeptemberében már 15 város lapalapítási igénye várt elbírálásra.³⁷

A Debrecen példája ugyanakkor a pártvezetés óvatosságát igazolta. A 35 ezer példányra tervezett lapot a második hónaptól, 1986 júniusától kezdve már csak 5 ezer példányban nyomták. A szerkesztőség ezt egyrészt azzal magyarázta, hogy viszonylag szűk a város régi, lokálpatrióta olvasótábora, ám nem elhanyagolható szempont, hogy a lap ára háromszorosa volt a dotált megyei napilapnak. Így míg a Hajdó-Bihari Naplót 54700 példányban vásárolták, a Debrecen csupán 4300-ban. Az önértékelés szerint a lap nem tudott megfelelni annak az olvasói igénynek, amely alapvetően újat, egyenesen a politikai nyilvánosság megújítását várta volna a városi laptól: *„Elvárásaikban sokan az egész magyar sajtóval szembeni hiányérzetüket a Debrecen-től várták kielégíteni. A reális, jogos igényektől a szocialista újságírás számára idegen*

³² MOL XIX-A-24b 160. doboz

³³ MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1986/3. ő. e.

³⁴ MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1986/3. ő. e.

³⁵ MOL MK-S 288. f. 41. cs. 465. ő. e.

³⁶ MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1985/1. ő. e.

³⁷ MOL MK-S 288. f. 22. cs. 1987/7. ő. e.

*szélsőségekig terjedő igények skálája állt egy silány papírra nyomott, a hetilapoknak fele terjedelemben színre lépő és helyét botladozva kereső lappal szemben.*³⁸

Az engedélyek megadása azt jelentette volna, hogy a sajtóstruktúra jelentős átalakuláson megy keresztül. Egyes helyeken megoldásként a létező üzemi kiadványok összevonása, átalakítása is felmerült.³⁹ Azonban még az elvileg elfogadott lapok indulása is váratott magára. A politikai nyilvánosságról 1987-től kezdve kibontakozó vita, amelynek középpontjában alapvető elvi kérdések, a pluralitás lehetséges formái álltak, elodázta a struktúra-átalakító lépéseket. A városi sajtó újbóli megjelenése Magyarországon így nem a nyilvánosság megreformálására irányuló felülről vezérelt kísérletekhez, hanem a rendszerváltás folyamatához köthető.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

MOL MK–S 276. f. 55. cs. Magyar Dolgozók Pártja Szervezési Osztályának iratai

MOL MK–S 288. f. 22. cs. Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának iratai

MOL MK–S 288. f. 41. cs. Magyar Szocialista Munkáspárt Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai

MOL XIX-A-24b Tájékoztatási Hivatal iratai

IRODALOM

Czirfusz János 1977: A Magyar Sajtó bemutatja a Csepel újságot. *Magyar Sajtó* 1977. 3–4. 114–117.

Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor 1994: *A magyar sajtó története*. Budapest.

Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) 1985: *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892*. Budapest.

Nagy Richárd 1977: A Magyar televízió körzeti stúdiói. *Magyar Sajtó*, 1977. 5. 139–141.

Sipos Balázs 2004: *A politikai újságírás mint hivatás*. Budapest.

Várkonyi Endre 2009: *Túlélőtoll*. Budapest.

³⁸ MOL MK–S 288. f. 22. cs. 1987/39. ó. e.

³⁹ MOL MK–S 288. f. 41. cs. 502. ó. e.

**A VÁROSI TÉR DISKURZUSA,
EMLÉKEZETE ÉS A VÁROS
MINT KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG**

Erzsébetvárosi legendák: az interjúk haszna a várostörténetben*

Az interjút első közelítésben kevesen említének a várostörténet klasszikus eszközei között, noha mint módszer igen sokoldalúan aknázható ki ebben a diszciplínában is. Jelen tanulmányban azt járom körül, hogy hányféleképp lehet az interjút kamatoztatni a jelenkori várostörténetben, milyen kérdéseket lehet megválaszolni az interjú különféle műfajainak segítségével, és mennyiben kapcsolódnak a várostörténeti indíttatásból készült interjúk az *oral history* hagyományaihoz¹. Az itt kifejtett gondolatok tehát kifejezetten gyakorlati jellegűek. A továbbiakban, bár szerepelnek majd interjúrészletek, nem fog sor kerülni sem egyes interjúk részletes feldolgozására, sem pedig ezek mélyebb elemzésére; e műhelytanulmány célja, hogy módszertani szempontból áttekintsen bizonyos lehetőségeket, forrásokat és problémákat.

Példáim és tapasztalataim nagyrészt a Budapest VII. kerületében, Erzsébetvárosban fekvő Klauzál térhez és környékéhez kötődnek. Ez a hely, illetve tágabb környéke, a Belső-Erzsébetváros – amint azt az alábbiakban bemutatom – több okból is hajlamos felbukkanni történeti, illetve városszociológiai interjúkban. Amikor tehát munkámhoz hozzákezdtem, nem járatlan úton indultam el; ezért e tanulmányban nem csak saját interjúkészítői tapasztalataimról lesz szó, hanem arról is, hogy a mások által, gyakran más céllal készített, publikusan hozzáférhető, valamilyen módon a Belső-Erzsébetvároshoz kapcsolódó interjúk hogyan hasznosíthatóak várostörténeti szempontból. A kifejtett gondolatokat illusztrálandó egyaránt idézek majd az általam, illetve mások által készített interjúkból.²

Ami a magam részét illeti, 2009 novembere és a kézirat lezárása, 2011 júniusa között mintegy 25 interjút készítettem régi lakosokkal és a rendszerváltás óta beköltözöttekkel, Klauzál téri üzletek üzemeltetőivel, valamint a kerületet jól ismerő

* Jelen tanulmány továbbdolgozott változata annak az előadásnak, amely a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület *A város és társadalma* című, 2010. augusztusában Kőszegen megrendezett konferenciáján hangzott el. A tanulmány 2010 augusztusa és 2011 júniusa között készült interjúkra is épül. A kutatómunkát 2010 szeptemberétől az MTA Bolyai János ösztöndíja támogatta.

¹ Az *oral history* mint történetírói irányzat historiográfiájára lásd például: Vértesi 2004.

² A megkülönböztetés kedvéért: saját interjúimra a továbbiakban az interjúalanyok kódolt (nem valós) monogramjával és az interjúk készítésének dátumával hivatkozom; a mások munkáiból származó interjúidézetek forrását minden esetben jelzem.

egykori és mai szakértőkkel: tanácsstagokkal, az Inगतlankezelő Vállalat egykori vezetőjével, továbbá a kerület szociális intézményrendszerének munkatársaival.

Munkám során Belső-Erzsébetváros mint történelmi városnegyed sorsának alakulását igyekeztem nyomon követni a második világháborút megelőző évektől napjainkig. A rendelkezésre álló városépítészeti szakirodalom, VII. kerületi párt- és tanácsi iratok, az 1970-es években készült városszociológiai felmérések mellett szakértői és lakossági interjúk alapján vizsgáltam például azt, hogy hogyan romlott a környék állapota, majd hogyan indult meg az erzsébetvárosi rehabilitáció a Kádár-korszakban; hogyan látták a folyamatot – „felülről”, illetve „alulról” – a párt- és tanácsi szervek, illetve a helyi lakosok.³ A Klauzál téren és környékén élőkkel (vagy a ma már másutt élő egykori lakókkal) készített interjúk „tapasztalattörténetként”⁴ is felfoghatók. Hogyan élték meg a lakók a tér fizikai változásait, a városrész társadalmának fokozatos átalakulását? Hogyan látták, illetve látják a hely szellemét, tradícióit, mit gondolnak a környék jelenlegi megítéléséről és jövőjéről? Hogyan érintették őket egyes történelmi korszakok, események a hétköznapokban és a rendkívüli helyzetekben?

Magyar zsidó életútinterjúk. Szembesítés más forrásokkal és saját interjúimmal

A holokauszt és általában a zsidó múlt iránti érdeklődés kapcsán igen nagyszámú interjút rögzítettek az elmúlt másfél évtizedben. Ezeket több archívum is gyűjti; így például a Centropa Alapítvány, amely a felvett zsidó életútinterjúkat szerkesztett, rövidített formában az interneten is közzéteszi.⁵ Nem meglepő, hogy a magyar zsidó életútinterjúkban gyakran esik szó Budapest VII. kerületéről, ezért ezekben nagyon sok várostörténeti adalékot talál a kutató, például a környék lakóiról, az ott élők társadalmi összetételéről és életmódjáról, vagy a lakáskultúráról.

Lássunk egy példát a békeidőkből. Az interjú alanya⁶ ebben a részletben egy Klauzál téri ház mikrotársadalmát, a lakók életét, valamint saját családjának lakásviszonyait írja le az 1920-as, 30-as évek fordulóján:

16 éves koromig [1934] a Klauzál téren laktunk. Nagyon kicsi, kétszobás, nagyon fura lakás volt. Az tetszett nekem benne, hogy a legfelső emeleten volt, és nem volt fölötte padlás.

³ A kérdés első összefoglalását, a feldolgozott forrásokat lásd Szívós 2010.

⁴ A tapasztalattörténet (*Erfahrungsgeschichte*) fogalmát a mindennapi élet történetével foglalkozó, *Alltagsgeschichte* néven ismertté vált, az oral history elméletének és gyakorlatának kidolgozásához jelentősen hozzájáruló német történész iskola képviselői alkották meg az 1980-as években. Lásd például Lüdtke 1995; Freund 2009.

⁵ A Centropa archívum tevékenységének ismertetésére lásd például Lénárt 2007.

⁶ Családtörténet és életútinterjú Andai Ernőnével (szül. Erdős Katalin, született Kassán 1918-ban). Az interjút készítette Andor Eszter, 2001. május. <http://www.centropa.hu>. A letöltés időpontja: 2010. augusztus 10.

Ennélfogva nyáron valami irtóztató meleg volt, a palatető volt a fejünk fölött. És volt egy különös helyisége a lakásnak, ami padlás volt, de egy szinten volt a lakásunkkal. A lomokat meg a téli almát tartottuk ott. Az egyik szobában volt a két szülői ágy, és a végében keresztbe téve egy dívány, ott aludtam én. Volt még ott ez a két szekrény, ami most itt van nálam, és egy kicsi négyszögletes asztal. Más nem fért oda. A másik szoba kimondottan ebédlő volt, ebédlőbútorral. És ez a könyvszekrény, ami még mindig megvan, ez is az ebédlőben volt. Volt egy elég tágas előszoba, nyáron ott szoktunk ebédelni. Onnan nyílt egy nagyon rendes nagyságú konyha, és abból egy rendes nagyságú spejz. Volt egy összecsucskható vaságy, amit este kinyitott, és ott aludt a háztartási alkalmazott [...]. A házban majdnem mindenkivel jóban voltunk. Zsidó kispolgár volt majdnem mindenki. Alig volt nem zsidó közöttünk. Minden lakás a körfolyosóra nyílt, és mi, gyerekek mindig itt játszottunk a körfolyosón, és ha túl hangosak voltunk, a házmester ránk kiabált. Sok velem egykorú gyerek volt ott, zsidó gyerekek, és a szülők is mind ismerték egymást, és sokszor be is ugrottak egymáshoz látogatóba. Volt például az ötödiken egy zongoratanár, tőle kezdtem zongorázni tanulni. Nekünk nem volt zongoránk, de az alattunk lakónak volt, és lemehettem hozzájuk gyakorolni.”

A magyar zsidó életútinterjúkban értelemszerűen nagyon hangsúlyos a második világháború és a vészidőszak megéléstörténete. A belső VII. kerület mint helyszín kiemelt szerephez jut, hiszen itt jelölték ki Budapesten az ún. nagy gettót. Emiatt olyanok interjúiban is szerepel a Belső-Erzsébetváros, akik egyébként 1944 novemberére előtt nem ott laktak. A Klauzál tér mint a gettó egyetlen tere nyilvános térként központi szerepet játszott; a nyilvános tér ez esetben szimbolikus és szó szerinti értelemben egyaránt értendő. A visszaemlékezők szerint a tér nap mint nap vált drámai események színterévé; az interjúk ezen a ponton egybecsengenek az írott, nyomtatásban megjelent naplókcal és visszaemlékezésekkel. Szabó Borbálának a gettóban vezetett, 1983-ban publikált naplójából valók a következő részletek:

[1944.] November 28. Kedd

„Anyáék írtak, ők aránylag jól vannak, de nap mint nap végigélvezik, hogy hajtják a nyilasok a zsidókat a Klauzál térre, hogy ott elosszák őket különböző gettóházakba. Örülök, hogy megelőztem ezt a borzalmat, és anyát már előbb elköltöztettem.”⁷

[1944.] December 14. Csütörtök

„...Tegnap kaptam anyámtól egy levelet, és bár nem panaszkodik szegénykém, sőt igyekszik nagyon bátor lenni, nagyon rossz hatással volt rám a levele. Éreztem belőle a magárahagyatottságát és félelmét a most bekövetkezőktől. A katona, aki bent volt nála, meséli, hogy épp akkor lőttek agyon ott a Klauzál téren egy férfit. Mit számít ezeknek egy

⁷ Szabó 1983: 65.

emberélet! És az ő ablakából éppen a térre látni, és naponta nézik végig a szörnyűbbnél szörnyűbb látványokat, mert minden a téren bonyolódik le.”⁸

A Klauzál tér a gettó egyik temetőjeként is funkcionált, amelynek élménye erősen kísért a visszaemlékezőkkel készült interjúkban. Ha létezik olyan, hogy kollektív emlékezet⁹, akkor a Klauzál tér mint tömegsír és mint gettótemető képe a budapesti zsidóság egyik erős kollektív emléke. Történetileg tehát nemcsak az szűrhető le az interjúkból, hogy a nyilvános tér hogyan ment át drámai átalakuláson egy rendkívüli történelmi helyzetben, hanem az is, hogy egy közösség emlékezetének hogyan vált mindez kitörölhetetlen motívumává. A zsidó életútinterjúkat e ponton megint tanulságos más jellegűekkel szembevetni. Egy Klauzál téren élő, jelenleg kora negyvenes éveiben járó interjúalanyom sajátos értelmezésben vetette fel a fenti emlékeket. Amikor arról beszélgettünk, hogyan alakult át a Belső-Erzsébetváros társadalmá a 20. század második felében, megkockáztatta, hogy szerinte az egykori zsidó középosztály későbbi kivándorlása a Belső-Erzsébetvárosból a rossz emlékekkel is magyarázható; a Klauzál tér és környéke ennek a rétegnek a szemében többek közt azért nem volt később vonzó élethelyszín, mert általában a gettó és konkrétan a temető stigmáját viselte magán.¹⁰ Ezt erősítik meg egyes erzsébetvárosi lakosok is a velük készült várostörténeti interjúkban:

„Soha nem szerettem ezt a környéket. [...] Szégyelltem ide járni fiatal koromban. Ez gettó volt. Nagyon sok embert el is temettek ide. Amikor először kerültem a térre, még temető is volt. Aki meghalt a gettóban, ide temették.”¹¹

„Azt láttam, hogy a Klauzál tér egész területe kb. jó 1,5 méter magasan tiszta szemétdomb. Az üzletekben a hullák úgy voltak, mint a vég vásznak, így egymás mellé, s innen vitték [el őket], behoztak akkor vagonokat, és a hullákat elvitték...”¹²

Ezek az emlékek olyannyira a helyi tudás, legendárium részeivé váltak, hogy adott esetben fiatalabb interjúalany is felidézi a fenti képeket – például a vásárcsarnokban halomba rakott halottak képét –, olyan helyi lakos, aki életkoránál fogva nem lehetett szemtanú, korábban nem a környéken élt, nem éltek itt hozzátartozói sem, és aki maga nem zsidó származású.¹³

A súlyos emlékek feldolgozásának lélektana azonban ennél kiszámíthatatlanabb. A környékkel szembeni, a fentiek fényében érthető távolságtartásnak épp az ellen-

⁸ Szabó 1983: 97.

⁹ A kollektív emlékezettel foglalkozó elméletekre, a kérdés irodalmára lásd például Bartlett 1985; Halbwachs 1992; Assmann 1999; Gyáni 2000.

¹⁰ Interjú O. O.-val, 2010. augusztus 9. Az interjút készítette: Szívós Erika.

¹¹ Matern 2010: 408.

¹² Matern 2010: 408.

¹³ Interjú A. P.-val és L. D.-val. 2011. január 25. Az interjút készítette: Szívós Erika.

kezőjéről számoltak be egy másik interjú alanyai, a Klauzál téren 2009 óta működő könyvesbolt munkatársa és üzletvezetője (az interjú készítésekor mindketten 30 év alattiak).

Gy. R.: És van egyfajta gettónosztalgia is. Idős emberek bejönnek a boltba, vagy itt állnak a bolt előtt, és [...] emlékeznek a gettóra. Ezért jönnek a Klauzál térre. Holokauszt-nosztalgia.

SZ.E.: Ők ma hol laknak? Messze költöztek innen?

Gy. R., Z. E.: Nem feltétlenül. Van egy bácsi, aki a Terézvárosban lakik, onnan jön ide mindig vissza a térre.

SZ.E.: Ez azért nekem elég meglepő. Az ember azt gondolná, hogy pont az ilyen emlékek miatt kerülik ezt a helyet a túlélők.

Gy. R.: Valahogy fontos nekik, hogy újra átéljék ezeket a dolgokat. Lehet, hogy azért fontos nekik, hogy emlékezzenek, mert ilyen idősök. Tudod... „köszönet az életért”.¹⁴

Z. E.: A furcsa az, hogy az öregek ma sokkal többet beszélnek erről, mint azelőtt. A szüleink korosztályával nem beszéltek, velünk, az unokákkal meg igen. A nyolcvanöt évesek velünk beszélnek meg a múltjukat.

Gy. R.: Ma egyáltalán sokkal inkább szokás beszélni a traumákról.”¹⁵

Történeti interjúk helyi lakosokkal

A kimondottan zsidó életútinterjúkhoz képest sok tekintetben más jellegűek azok az interjúk, amelyek belső-erzsébetvárosi lakosokkal készültek, hiszen a kérdések itt elsősorban a lakóhely körül forogtak. Ezek az interjúk összefügghetnek azzal, hogy az elmúlt tíz-tizenöt évben jelentősen megélnékült az érdeklődés Pest úgynevezett régi zsidónegyede iránt, és reflektorfénybe került az örökségvédelem és a városrehabilitáció kérdése. A Belső-Erzsébetváros egyes részeinek (például Holló utca) átépülése ellentmondásos folyamat, mely nagy vitákat vált ki a közvéleményben. A 2000-es évek közepén feloldhatatlannak látszottak az ellentétek az örökségvédő civil szervezetek, a műemlékvédelmi hatóságok és a kerületi önkormányzat között. Míg az előbbieket az építészeti örökség, a városrész arculata feltétlen védelmében léptek fel, az utóbbiak inkább azon fáradozott, hogy ingatlan-befektetőket vonzzon a kerületbe – bármilyen áron. És bár a városrész átfogó rehabilitációja mindmáig nem valósult meg, az örökségvédelem körüli viták, valamint a kerület vezetését érintő, országos visszhangot kiváltó ingatlanpanamák ráirányították a közfigyelmet Budapest VII. kerületére.

A Belső-Erzsébetváros iránt a közelmúltban feltámadt érdeklődésről tanúskodnak tehát a környékkel kapcsolatos történeti kutatások, köztük interjúk is.¹⁶ Ezek egy

¹⁴ Utalás egy közelmúltban megjelent visszaemlékezésre. Lásd Magyar Isaacson 2008.

¹⁵ Interjú Z. E.-vel és Gy. R.-val. 2011. márc. 11. Az interjút készítette: Szívós Erika.

¹⁶ Lásd például Kemény (szerk.) 2010.

részét én munkám során forrásként és egyben kiindulópontként is használtam.¹⁷ Érdeemes e helyt röviden áttekinteni, mi mindenről informálnak az imént hivatkozott, valamint az általam készített lakossági interjúk alanyai, és mi ezeknek a hozadéka várostörténeti szempontból.

Az interjúk nyomán sok minden kiderül például arról, hogy milyen volt a városkép, milyenek voltak a környék fizikai jellegzetességei a múltban; hogy festett az utca, milyen volt a közlekedés, a boltok, a helyi park. Mindez történetileg akkor lehet különösen érdekes, ha az adott helyszín megváltozott vagy átépült, mint például a Klauzál téri park az 1960-as évek végén.

Egészen másképp nézett ki a Klauzál tér. [...] Nekem is nagyon sok fotóm van a térről, mikor még kicsi gyerekként ott ülünk, emlékszem pontosan, hogy hol voltak a hinták régen, [...] hogy hol volt a hajóhinta, és hol volt a másik hinta... Szóval a tér egészen máshogy nézett ki. [...] Ugye így ment x-ben a két keresztút, és középen volt a nagy lámpa. Ott lent randevúztunk, mert nekem ugye a hintára nézett le az ablak, és ott volt egy lámpa, egy kandaláberes lámpa. [...] Fű volt végig, gyönyörű volt a Klauzál tér, gyakorlatilag az egész Klauzál tér egy nagy park volt, és fű volt, és ágyások voltak, és gyönyörű virágok, és csak ez a kereszt, két x-ben menő betonút volt, és középen ez a gyönyörű lámpaoszlop. És alacsony kerítés volt; és hát a legszebb, most is ahol a nyilvános vécé van, amit átalakítottak ilyen ronda bunkerré, az a régi, tudod, az a szép zöld vécé volt, amiből a Nagymező utcában van is egy az Ernst Múzeummal szemben.”¹⁸

„A tér az én emlékeimben már az a klasszikus Klauzál tér volt, amikor átlóban ment a két út, a Kisdiófa utcától a Klauzál utcáig, és a Csányi utcától a Nagydiófa utcáig, középen egy gyönyörű, öntöttvas, vagy 20–22 méter magas négykarú lámpaoszlop. Ez az átlós út négy részre osztotta a Klauzál teret.” „Minden régi térképen egy keresztet látni a Klauzál téren, ahogy az átlót kiadja. [...] Most másképp építették át.”¹⁹

Forrásként ezek az interjúrészletek jól kombinálhatók térképekkel és fotókkal (az interjúalanyok, mint az idézett részletek egyike mutatja, olykor maguk is utalnak a régi térképekre). Előfordul, hogy az interjúk alanyai szolgálnak az archívumok számára ismeretlen és ezért kivételes értékű saját fényképekkel. A vizuális forrásokkal

¹⁷ Matern 2010. In: Kemény (szerk.) 2010. Az ebben feldolgozott interjúkhoz részben gyakorlott, részben viszonylag kezdő interjúkészítők belső-erzsébetvárosi lakosokat kerestek meg, elsősorban idősebbeket, és arról kérdezték őket, hogy milyen volt lakóhelyük világa 50, 60, 70 évvel ezelőtt. Az interjúrészleteket Matern Éva szerkesztette tematikus egységekbe; az általa adott címre szándékosan rímel a jelen tanulmány címe. Az interjúblokkban szereplő interjúszöveg-részletek alapvetően forrásközlésként, illetve nyersanyagként foghatók fel, hiszen elemzés nem kíséri őket, csak a szerkesztő összekötő szövege; az adatközlők paramétereiről nem derül ki több, mint ami az interjúidézetekben szerepel. Böven nyílik tehát tere a történetési értelmezésnek.)

¹⁸ Interjú L. M.-val. 2011. máj 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.

¹⁹ Matern 2010: 394.

együtt tehát az interjúk a valaha volt, eltűnt városképi részletek őrzői; az emlékezők narratívái ráadásul benépesítik és élettel töltik meg a fénykép vagy a részletes térkép által rögzített „mozdulatlan” teret, felelevenítve azt, hogy az egyes rétegek, korosztályok hogyan vették birtokba azt.

Sokat elárulnak az interjúk a környék társadalmáról, és ezen belül az egyes lakóházak közösségeiről is. Némelyik interjúalany például emeletenként felsorolva vissza tudta idézni, kik laktak a házukban az 1940-es és 50-es években, emlékezve a lakók nevére, foglalkozására, az egyes családok tagjaira.²⁰ Az ilyen típusú interjúknál számolni kell ugyan az emlékezet pontatlanságával, ugyanakkor ezek az elbeszélések narratív forrásként igen értékesek lehetnek. Adott esetben kiegészíthetnek más forrásokat: ebben a konkrét esetben például az 1941-es népszámlálás fennmaradt lakásíveinek adataival lehetett összevetni az interjúalany információit, azaz egy ház lakóközösségének rekonstrukciója több irányból is elvégezhető volt. Az interjú ráadásul a házon belüli társas kapcsolatokat, konfliktusokat is képes érzékeltetni, amit a népszámlálási ívektől aligha várhatunk el. Egy másik esetben a visszaemlékező a házon belül számos lakásról elmondta, hogy kik laktak ott az 1940-es évek végén, amikor ő odaköltözött, kik emigráltak és mikor, illetve kik költöztek a lakásokba később.²¹ Ez a fajta elbeszélés alkalmas arra, hogy megvilágítsa a házon belüli átrétegződési folyamatokat, beleértve ebbe az egykori zsidó lakók több okra visszavezethető, ám kevésbé feltárt elvándorlásának folyamatát.

Az üzletek, árusok, étkezdék, kocsmák nemcsak mint városképi jellegzetességek szerepelnek a visszaemlékezésekben. Egy 1926-ban született interjúalany házról-házra haladva fel tudta sorolni, milyen üzletek vették körbe a Klauzál teret az általa felidézett korszakban, jelesül az 1930-as és -40-es évek fordulóján, kik voltak az üzletek tulajdonosai, és mi történt velük a háború idején. Egy 1948-as születésű interjúalany az 1960-as évek eleji üzletekről adott hasonlóan alapos körképet.²² Ezek az üzletek fontos helyi intézmények is voltak a múltban; a helyi boltosok, árusok a lokális társadalmi kapcsolatok kulcsszereplői, akikkel mindenki személyes viszonyban állt.

„Abban az időben magában a Csarnokban is külön standok voltak. Egyik oldalon a húsosok, másik oldalon a zöldség-gyümölcsösök, és mindenki ismert mindenkit. Tehát az árusokat, a csarnoki árusokat név szerint. A házukban laktak 45-ben a Gantschoffék, azok boltgárkertészek voltak, gyümölcsárusok. A Gantschoff, aki nagyjából nem is kérdezte, hogy mit akarunk. Becsomagolta, és azt mondta, hogy három forint. Mert tudta, mi kell.”

²⁰ Matern 2010: 404–407.

²¹ Interjú Ny. Z.-néval. 2011. február 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.

²² Interjú Z. M.-néval, 2011. július 5., illetve L. M.-val, 2011. május 1. Az interjúkat készítette: Szívós Erika.

A [Klauzál] csarnokba' volt ilyen, hogy liba, kacsa, ilyen maszekok, többek között itt volt a N. E.-nak²³ az apukája, az libás volt. Ha még ért aranyos embert, volt neki egy kis könyve, őnála megállt az ember, és nézte az áruját, és tovább akart menni, akkor utána szólt, jöjjön csak vissza, mit szeretett volna? [...]"²⁴

„Hát azt kell tudnod, hogy a Klauzál téren a sarkon lakott a N. E.[...] Én Elvirát, a mamáját gyerekkorom óta ismertem, merthogy ott jobboldalt volt a libásstand, és az első volt az Elvira. És hát igen, a N. E.-t is gyerekkora óta.”²⁵

Az interjúkban sokféleképp jelenik meg a helyi lakosság életformája, a nyilvános térhasználat, a szabadidő-eltöltés. Az idézett erzsébetvárosi interjúk az 1945 és 1970 közötti évtizedekről informálnak. Fiatal éveire emlékezve nagyon sok interjúalany emeli ki a közösségi kapcsolatokat és a generációs kötődéseket.

„Kisebb korunkban például télen hatalmas hócsatákat rendeztünk. És akkor az Almássy térről átjöttek az ottani fiúk, és [...] nagy Almássy tér-Klauzál tér [csaták voltak]. És akkor előre gyártottunk hógolyókat, hatalmas készleteket halmoztunk föl, iskolából hazajövet, ugye táskák, mint védősánc mögöttünk – kemény hócsatákat vívtunk, de ezek nem voltak durvák, tehát ilyen nagy távolság, nagy kiabálások, és a többi, tehát nem volt ilyen véres verekedés – ezek között a keretek között maradt, legalábbis az én köreimben. Tehát én csak idáig mentem el. Azért voltak keményebb dolgok is, de azt én, abba én nem keveredtem bele. Sajnos egyik osztálytársam, az már egy kicsit komolyabb dolgokba, pedig tők rendes srác volt úgy látszólag. [...] Már katonák voltunk, amikor értesültem, hogy letartóztatták csoportosan elkövetett nemi erőszakért meg hasonlókért. Úgyhogy volt ilyen is.”²⁶

„A Klauzál téren sose ütöttek hátulról, hanem mindig szemből. Marha nagyokat, de mindig szemből ütöttek. Nem nézve, hogy ki a másik, vallás és felekezetre való tekintet nélkül a nagy pofonok. A futballmeccsből olykor tömegpofozkodás lett.”

„[...] meg ilyen csibészháborúk voltak, hogy az Almássy tériek átjöttek ide verekedni, akkor a Klauzál tériek mentek át oda, vissza. De ez még az én időm előtt, még a bátyámék idején volt főleg. Amikor ő gyerek volt, a háború utáni időszakban, akkoriban. Utána, amikor én voltam, akkor valahogy sokkal nyugodtabb volt minden. [...] nem voltak ezek a tolvajlások, lopások, késelések, nagyon ritkaság volt. Hát nyugodtan le lehetett menni este is, mikor egy szép téli este volt, akkor hógolyózni nem volt probléma.”²⁷

Az erzsébetvárosi helytörténeti interjúkban is hangsúlyos a történelmi kataklizmák, az események emlékezete: így például a vészkorszak, illetve 1956 helyi tapasztalásai.

²³ Ismert magyar rockzenész, akinek a nevét azonban az interjúalanyok nevéhez hasonlóan kódolt monogrammal jelölöm.

²⁴ Matern 398–399.

²⁵ Interjú L. M.-val, 2011. május 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.

²⁶ Interjú Ty. R.-vel. 2011. január 25. Az interjút készítette: Szívós Erika.

²⁷ Matern 2010: 392.

talatai. A narratívák révén feltárul az, hogy hogyan működött ez a városrész rendkívüli történelmi helyzetekben.

„De '56 azért mindenkinek, aki a téren lakott, meghagyta a maga nyomait, mert akármenyire nyolc éves voltam, [...] az egy nagyon felemelő érzés volt. De a Klauzál téren azért gyakran lövöldöztek. [...] A szobaablakok a térre nyíltak, és néha fölmerészkedett a család és a többiek is a lakásba, de leginkább lent voltunk a pincében. És hát mi gyerekek, persze nem kellett minket nagyon féltetni. ...Nem tudtam elképzelni, hogy mi az, hogy barikád. És hát [hiába] magyarázták, mondták, nem. És mi egyszer kilógtunk. Kimentünk a Lenin körútra, a fiúk megmutatták nekem, hogy mi az, hogy barikád. És kifogtunk egy nagy lövöldözést. És hát tényleg csodával határos módon értünk vissza. Ugye a Dob utcán mentünk ki, és ott voltak a fölszedett kövek, és ott volt két nagy barikád; és jöttek az orosz tankok, fölfelé a Dob utcán, a körút irányába, és mi ott a fal mentén futottunk, és hát azért a tankoknak a dübörgése, az szörnyűséges, és én akkor kicsit úgy éreztem, hogy valami nagy hülyeséget csinálunk, de épségben hazaértünk. De volt egy másik élményünk is, nekem és a többieknek is, hogy egyszer behoztak egy sebesültet a térről, egy ilyen lövöldözés után, és a házlakók próbálták őt ott elkötni, és valaki elrohant orvosért, mert nagyon súlyos volt a sebesülése.”²⁸

„'56-ban a Klauzál téren sok minden történt, és sokfajta legendárium van, és sok igaz történet van, és sok kevésbé igaz történet van. Én akkor középiskolába, első osztályba jártam. Voltak nálam tekintélyesebb és nagyobb fiúk is. Én 14 éves voltam, ők voltak 16 és 23 között. [...] Az egy komoly, kemény banda volt. A felgyújtott, kiégett üzletekből, a Divatcsarnokból is hordták el a dolgokat. És később megszervezték a, lehet, hogy nem Bécs, csak Nickelsdorf-Budapest kék buszjáratot. Elloptak kék buszokat, nagy pénzért a disszidensek tömegét vitték. És hát tevékenyen részt vettek az 1956-os eseményekben is. De nem túl sokat harcoltak.”²⁹

„És akkor én eljöttem onnan [a Május 1. Ruhagyárból], amikor a V[...]ke megszületett. Ő gyomorszájszűkülettel született, és egy hónapos korában meg kellett műteni. [...] És akkor pont utána jött ez a forradalom, jaj, mennyit szenvedett ezzel szegénykém! Azt nem is mondtam, hogy itten mi kaptunk egy belövést. '56-ban. Itt le volt szakadva az egész plafon végig. Hát hogy honnan lőttek ide, a franc tudja. [...] És akkor megfűröszöttem a gyereket, [...] beraktam a kocsiba, rendbe szedtem magam [...], itt is volt [óvóhely], [...] lementünk, főleg miután a belövés volt. [...] És képzelje, hogy még a gyerekeknek a kocsijában is volt ilyen szilánk, még jó, hogy őt nem érte, egyem meg a szívét. [...] Én nem tudom, mi volt a téren, hogy volt, csak azt mondtam, hogy a jó isten már ennek adjon véget.”³⁰

„'56 után, akkor bizony a térnek az errefelé eső sarkába, oda temették el az elhunytakat. Az bizony elég szomorú volt. És emlékszem, amikor itt is tank járt az utcában.”³¹

²⁸ Interjú L. M.-val, 2011. május 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.

²⁹ Matern 2010: 410–411.

³⁰ Interjú Ny. V.-néval. 2011. febr. 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.

³¹ Interjú Ty. R.-vel. 2011. január 25. Az interjút készítette: Szívós Erika.

Az 1945 utáni korszak kapcsán nemcsak a városrész mindennapjai érdemelnek figyelmet, hanem az akkori élet egy sajátos aspektusa is: a lakáviszonyok és az emberek ezzel összefüggő hányattatásai. Az interjúk révén mintegy alulnézetből tárul fel a Rákosi- és Kádár-korszak város- és szociálpolitikája: a lakáshelyzet, a lakáskiutalások, a társbérletesítés, valamint a lakóházak karbantartása és felújítása a bérházak nyegedekben – mindez a lakók szemszögéből.

A témákat, illetve példákat hosszan lehetne tovább sorolni. Egy fontos tanulság azonban az eddigi idézetek alapján is leszűrhető. A már meglévő történeti interjúk egyik lehetséges haszna az, hogy orientálják a történést a továbbiak készítésénél: minél több interjú készül, annál jobban kidomborodnak a visszatérő motívumok. A legendák képzésében, amint azt az erzsébetvárosiak narratívái jól mutatják, a régi lakosok a legjobbak, legyen szó gettótemetőről, bandaháborúkról vagy rocktörténelemről; általuk követhetők leginkább nyomon a környék sorsának változásai.

A közelmúlt és a jelen az interjúk tükrében

A közelmúlt, konkrétan a rendszerváltás óta eltelt két évtized kutatásában és a jelenlegi viszonyok feltérképezésében ugyancsak gyümölcsözőnek bizonyult az interjú-módszer használata. Munkám közben világossá vált, hogy az ún. történeti interjú időhatárát lehetetlen és értelmetlen egy önkényesen kiválasztott évnél (például 1990-nél) meghúzni. A múlt és a jelen nem választható szét élesen, hiszen az élettörténetek nem állnak meg egy-egy korszakfordulónál; a múltbeli történetekre egyébként sem csak „történeti” forrásértékük miatt van szükség, hanem azért is, hogy a jelenbeli viszonyok érthetőbbé váljanak általuk. Ezen a ponton meglehetősen nehéz elválasztani egymástól a várostörténetet és a városszociológiát. Még módszertani értelemben is, hiszen a városszociológusok által a helyi lakosokkal készített mélyinterjúk és a várostörténetész által készített interjúk számos vonásukban hasonlíthatnak egymásra.³²

A városszociológiai interjúk célja általában az, hogy a statisztikailag elemezhető anyagot kiegészítendő kvalitatív módon is jellemezzék a környéket és lakóit (társadalmi összetétel, életkori összetétel, lakásmobilitás stb.); a központi kérdés itt is gyakran a lakóhelyhez való viszony. 2005-ben készült például a Studio Metropolitana Kht. megbízásából egy kutatás a Belső-Erzsébetváros társadalmáról és arról, hogy hogyan látják az ott élők lakóhelyüket.³³ A kutatók többféle módszert használtak. Amellett, hogy támaszkodtak az 1990-es és a 2001-es népszámlálás adata-

³² Jelzésértékű, hogy a várostörténetészek az utóbbi években előszeretettel helyezik el magukat a tágabb, jelenkori vonatkozásokat – szociológiát, városi antropológiát, urbanisztikát – is magában foglaló *urban studies* zászlaja alatt: egy Nagy-Britanniában, az Ashgate könyvkiadónál megjelent várostörténeti könyvsorozat sorozatcíme például nem *urban history*, hanem *historical urban studies*. Egyik, Richard Rodger és Joanna Herbert által szerkesztett kötetét jelen tanulmányban magam is hivatkozom. A több mint egy évtizede megjelenő kötetek bemutatására, áttekintésére lásd: Doyle 2009: 498–512.

³³ A kutatás eredményeinek közlését lásd: Csanádi – Csizmady – Kőszeghy – Tomay 2006.

ira, survey módszerrel is dolgoztak. Ez a kérdőíves felmérés 1800 főt érintett. Ezen kívül 20 úgynevezett mélyinterjút is készítettek. A kutatás során részben arra voltak kíváncsiak, mi a helyiek véleménye társadalmi környezetükről (ezt érdekes volt összevetni a népszámlálások adatainak elemzésével).

Számos kérdés pedig magára a városrészre vonatkozott. Rákérdeztek például arra, hogy mennyire elégedettek vagy elégedetlenek a Belső-Erzsébetvárosban élők a lakókörnyezettel, és mennyire kötődnek a városrészhez; milyen életszakaszban költöztek oda és miért; mi a véleményük a városrehabilitáció kilátásairól, és hogyan látják, ill. tapasztalják meg közvetlenül a környék lehetséges megújulását. A tanulmány sok esetben idéz az interjúkból, a belső-erzsébetvárosiak narratíváival támasztva alá a kérdőíves felmérés tanulságait. Egy jellemző interjúrészlet, amely a városrehabilitációval kapcsolatos várakozásokra és csalódásokra világít rá:

„Az első volt a Rumbach Sebestyénben egy kiállítás, makettekkel, elképzelésekkel. Mindenki odavolt, hogy milyen szép lesz itt. (...) Nem értek egyet a bulldózerpolitikával. De már nem lehet egy meginduló folyamatot leállítani. Úgy, hogy öt éve hitegetik a lakókat. Különböző tervek voltak: átalakítják, lebontják, árkadosítják... Mindegyik változat lényege, hogy ki kell költözni. A legutóbbi időben pedig fölröppen a hír, hogy nem lesz semmi. Nem lehet így nekilátni a rehabilitációnak. Célok, eszközök és pénz kell hozzá, és amikor megvan a pénz, akkor a lakókat értesíteni kell. Emberi módon, tudatva, mire lehet számítani. Ehelyett itt a teljes bizonytalanság.”³⁴

Amikor a közelmúlt és a jelen kutatásáról van szó, a környék régi lakói mellett tanulságos megszólaltatni az új beköltözőket is, hiszen ők bizonyos értelemben a kívülálló szemével látják a városnegyedét; a városmegújulást és ellentmondásait másképp érzékelik, mint a régtől fogva ott élők. Esetükben kulcskérdés, hogy milyen okokból költöztek a környékre; a városrész történeti jellege, aurája mennyiben befolyásolta őket lakóhelyük megválasztásakor; mennyiben vannak egyáltalán tudatában a városrész múltjának, annak az örökségnek, amely a sok évtizede óta ott élő lakosok számára magától értetődő, közös tudás. Interjúalanytól függően itt is sokféle nézőpont lehetséges, ezért érdemes törekedni minél többféle típusú, háttérű ember „begyűjtésére”; magyarok és különféle nemzetiségű – adott esetben magyar állampolgárságot szerzett – külföldiek, Budapestről származók és vidékről frissen a fővárosba költözöttek, különféle felekezetekhez tartozók, vallásukat gyakorló zsidók vagy nem vallásos, de zsidó identitású interjúalanyok, valamint romák megszólaltatására. Munkám során én magam tudatosan törekszem erre a fajta diverzitásra. A sokféle lehetőség mint az interjúalanyok kiválasztásának egyik szempontja egyébként a régen ott élőkre is vonatkozik, hiszen a Belső-Erzsébetváros sajátos karakterét mindenkor viszonylagos színessége adta és adja ma is. Igaz, a társadalmi rétegek, etnikumok,

³⁴ Csanádi–Csizmady–Kőszeghy–Tomay 2006: 87.

vallások, szubkultúrák, amelyek ezt a sajátosan vegyes környéket a 20. század elején jellemezték, csak részben folytonosak azokkal, amelyek ma ott fellelhetők; ma, az ezredforduló után több mint egy évtizeddel a vegyes jelleg más komponensekből tevődik össze. A városrésznek Budapest egészéhez képest kevertebb jellegét azonban a mai interjúalanyok mindannyian pontosan érzékelik.

Interjúalanyként külön célcsoportba tartoznak a Klauzál téri üzlettulajdonosok, illetve ottani üzletek bérlői. A régiiek történeti adalékokkal szolgálhatnak, az újak pedig azt mondhatják el, miért láttak fantáziát az odateleülésben. Az új üzletek tulajdonosai, üzemeltetői a környék presztízsének, társadalmi megítélésének a barométereire lehetnek; ugyanígy azok is, akik valamilyen kulturális intézményt működtetnek a helyszínen.

Az urbanisztikai, ingatlanpiaci, társadalmi folyamatokra azonban másképp tekintenek „felülről” a kerületet irányítók, a tervezők és az intézményhálózatot működtető szakemberek, mint a helyi lakosok vagy a helyi üzlettulajdonosok. Az előbbiekkel készülő, ún. szakértői interjúk értelemszerűen más kategóriába tartoznak, mint az eddig ismertettek. Ami a Kádár-korszak várostörténetét illeti, az interjúalanyok ebben az esetben olyan emberek, akik 1960 és 1989 között töltötték be felelős pozíciókat, például mint kerületi párt- és tanácsi vezetők, az egykori Ingatlankezelő Vállalat vezetői, esetleg építészek, várostervezők vagy más szakemberek. A velük készült interjúk révén az államszocialista korszak budapesti várospolitikájának kulisszatitkaiba, hatalmi viszonyaiba, problémáiba és tényleges gyakorlatába nyerhet bepillantást az interjúkészítő.³⁵ Hasonló típusú interjúkban lehet megszólaltatni a közelmúlt szereplőit; tanulságos például körinterjút készíteni mai önkormányzati vezetőkkel, műemlékvédelmi szakemberekkel, építészekkel és városvédő civil aktivistákkal (az utóbbi három kategória részben át is fedhet), és az ő szempontjaikat összevetni a lakossági interjúkkal.³⁶

Módszertani problémák, műfaji dilemmák

Ezen a ponton talán nem érdektelen néhány szót ejteni arról, hogy én magam milyen módszerekkel dolgoztam, illetve dolgozom, és milyen problémák merülnek fel az interjú készítése és feldolgozása során. A Klauzál téri interjúalanyok felkutatása többféleképpen történt. A lakossági interjúk esetében igyekeztem először néhány helyben lakó kulcsembert találni, akiket vagy ismertem, vagy az ismerőseim ismerősei voltak, bízva abban, hogy ők bemutatnak majd szomszédaiknak és más helybelieknek. A további-

³⁵ Ami a Kádár-korszak városrehabilitációs kezdeményezéseit illeti, jelentős részben ilyen szakértői interjúkra épülő tanulmány például. Tomay 2007.

³⁶ Egy közelmúltban megjelent példa erre a műfajra: Petőcz – Várad (szerk.) 2004. Ebben a *Belső-Erzsébetváros: harctér* címet viselő körinterjúban megszólalt többek között a főváros alpolgármestere, a VII. kerület polgármestere, több városvédő civil szervezet képviselője, a kerület sorsa iránt elkötelezett építészek stb.

akban az *oral history* irodalmában hólabda-módszernek nevezett technika működni látszott: az első interjúalanyok hoztak össze a házbéli ismerősökkel, ki-ki abban a bérházban, ahol saját maga is él vagy élt egykor. A szakértői interjúk esetében kevésbé volt szükség a bizalomépítésnek ezekre a technikáira, hiszen ezeket a beszélgetőpartnereket saját helyi szakmai tapasztalataikról kérdeztem. Az interjúalanyok körével, illetve magukkal az interjúkkal kapcsolatban ki kell azonban térnem számos problémára és arra, hogy ezek az interjúk milyen felkészülést igényelnek.

Természetesen a várostörténeti interjúknál is megkerülhetetlenek azok az elvi és forráskritikai kérdések, amelyek a történeti interjúk kapcsán általában felmerülnek. Az *oral history* interjúk esetében rendszeresen fogalmazódnak meg bizonyos problémák: Mire jók ezek az interjúk? Mennyire megbízhatóak? Használhatóak-e egyedüli forrásként? Az egyik lehetséges és gyakori válasz az, hogy nem, vagy csak kiegészítő forrásként, amennyiben például múltbeli eseményeket akar a történész ezek segítségével rekonstruálni.³⁷ Az idézett kérdések és példák ugyanakkor azt mutatják, hogy amikor egy egykori lakóhelyi közösség számos tagját kérdezik ugyanazokról a dolgokról, akkor sokkal gyakoribbak az egymást megerősítő válaszok, mozzanatok. Az interjúk tehát ilyen esetben egymás kontrollforrásaiként is felfoghatók; emellett természetesen itt is fontos szerep jut a további, írott vagy képi források bevonásának. Az *oral history* interjúk forrásértékével kapcsolatos dilemmákra adott másik lehetséges válasz az, hogy ezeknek az interjúknak alapvetően nem az a céljuk, hogy a történész „objektív” tényeket, eseményeket rekonstruáljon általuk, hanem hogy egyének vagy közösségek „tapasztalattörténeteit”, „megéleltörténeteit” rögzítse. A megéleltörténet eleve, felvállaltan szubjektív műfaj, a történészen tehát értelmetlen számon kérni az objektivitást.

Ezzel együtt mégiscsak megkerülhetetlen marad az emlékezés és az egyéni, illetve kollektív emlékezet összes problémája: a felejtés, a pontatlanság, az emlékek utólagos szelekciója és átértelmezése, az elhallgatás, az egykori érzések, gondolatok felidézésének nehézségei, stb. A várostörténeti interjúk értelmezése ugyanakkora reflexivitást kíván a történésztől, mint bármilyen más *oral history* interjú; kérdés persze, hogy az ezzel kapcsolatos etikai dilemmákat hogy rendezzi magában az interjúk készítője.

A régi lakosokkal készített interjúk révén tehát a szűkebb városrész múltjának egy-egy személyesen megélt oldala tárul fel. Ugyanakkor az interjúk nem kizárólag a lakóhelyről, a lakóhelyhez való viszonyról árulkodnak, hanem élettörténetekről is: ennyiben ezek egyéni, önálló narratívák, amelyek feldolgozásakor felmerül az a lehetőség is, hogy kerek egészként elemezzük őket. Ha eredetileg nem is ez a célja, a várostörténész óhatatlanul át-átlép az életútinterjú mint műfaj terepére.³⁸

³⁷ A dilemmák megfogalmazására, az ezzel kapcsolatos szakirodalom áttekintésére lásd például: Gyáni 2000: 128–145.

³⁸ Bár az *oral history* művelőivel szemben más iskolák részéről olykor megfogalmazódik az a vád, hogy interjúalanyaikat pusztán „adatközlőknek” tekintik, és nem kíváncsiak az interjúalanyok életére,

A városrész, az adott lakóház múltjáról elmondottakat akkor tudja igazán értelmezni, hogyha interjúalanyának státuszát, származását, társadalmi háttérét, családtörténetét, életének fontos eseményeit is ismeri; mivel általában szóra bírni is akkor a legkönnyebb az interjúalanyokat, ha személyes múltjukról kérdezik őket, az interjúkészítő saját életükről mesélteti őket. A helyi társadalom képe nemcsak az interjúalanyok által elmesélt, a lakóhelyi közösség tagjairól szóló történetek révén bontakozik ki, hanem azáltal is, hogy ők maguk valamilyen társadalmi típust testesítenek meg. 20–30, ugyanazon a budapesti téren élő interjúalany még nem statisztikailag értékelhető sokaság, de összetételük már mindenképpen mutat valamit a hely korábbi és mai társadalmi karakteréből.³⁹ A kérdés mindezzel együtt az, hogy mennyire célszerű a tematikus várostörténeti interjúk életinterjú-jellegét erősíteni; valós dilemmát jelent, hogy milyen mélységben menjen bele a történész az interjúalany élettörténetének – különösen a kutatót városnegyeddel össze nem függő - részleteibe. Az életút megismerésétől, az interjúalany identitás-konstrukcióinak megértésétől a várostörténész semmiképp sem tekinthet el egészen, ezek nagyban befolyásolják ugyanis azt, hogy lakóhelyének múltjával kapcsolatban az interjúalany mit emel ki, mit hallgat el, mit őriz meg, illetve mit ejt ki emlékezetéből.

Egészen más természetű problémák merülnek fel az interjúkra való felkészülés kapcsán. A várostörténeti interjúk esetében komoly feladatot jelenthet a háttérismeretek megszerzése; az interjúkészítő, amikor hozzákezd ehhez a munkához, rendkívül komplex feladattal találja szemben magát. Az 1945 utáni történeti városnegyedekek problematikája ugyanis számos, egymással összefüggő problémakört ölel fel, amelyek terén az interjúkészítőnek alapos vagy legalább valamelyes háttértudással kell rendelkeznie. Ha csupán címszavakban fogalmazzuk meg ezeket, máris terjedelmes listát kapunk:

Várospolitikai és várostervezés

Városépítészet

Építészeti örökség

Kulturális örökség

Emlékezés és emlékezet

Intézmények, (emlék)helyek

Köz- és magánintézmények hatása a városfejlődésre

Tér és társadalom összefüggései, kölcsönhatása, pl. slumosodás és dzsentrifikáció

személyiségére, illetve identitás-konstrukcióira (lásd pl. Kovács 2007: 271–272.), a kettő nem feltétlenül zárja ki egymást. Vértési Lázár az *oral history*-ról szóló tanulmányában például magától értetődően szögezi le, hogy „a kutatók nem csupán történeti forrás-kiegészítésre, hanem a teljes személyiség megjelenítésére törekednek, céljuk az oral history és a life story (autobiográfia) együttes vizsgálata.” (Vértési 2004: 163).

³⁹ Az egyes lakóházak lakóösszetételének, a tér lakosságának átfogó társadalomtörténeti, illetve történeti statisztikai elemzésére a népszámlálások lakás- és személyi ívei adnak lehetőséget – amennyiben fennmaradtak.

Városi társadalom, helyi társadalom és vetületei:

- társadalmi (át)rétegződés
- rétegek és csoportok a városi térben
- etnikai, vallási és kulturális sokszínűség
- együttélés, elkülönülés, szegregáció
- konfliktusok

Mindezek miatt a történésznek az interjúk kapcsán szokatlanul sokféle témába kell beleolvasnia magát. Ebből adódóan szinte biztosan előáll az interjúkészítő és az interjúalany közti asszimetria. Az interjúkészítő helyzete sajátos: „felülről”, nagyobb problémakörök ismeretében kérdez; az egyéni történeteket és a helyi eseteket olyan nagyobb összefüggésekben helyezi el, amelyeknek interjúalanyai nincsenek tudatában. A környéken lezajlott lakótömb-rehabilitációról, az évtizedekkel korábbi – vagy akár a közelmúltbeli – városrendezési elképzelésekről például az interjúalanyoknak ritkán van tudomása. Ezek említése ugyanakkor sajátos dialógus-jelleget kölcsönöz az interjúnak, mert az interjúalanyok, lakóhelyükről lévén szó, mindig érdeklődéssel hallgatják ezeket az információkat, és reflektálnak a hallottakra. Az *oral history* elvei és gyakorlata felől nézve persze problematikus lehet, hogy az interjúkészítő mennyire tolja el az interjút a párbeszéd – *horribile dictu* az asztali beszélgetés – irányába.

Könnyen megeshet, hogy a történész előzetes tudása alapján különféle preconcepciókkal érkezik. Már a kérdésfeltevései is eszerint fogalmazódnak meg, és eszerint irányítja a beszélgetést. Ügyelnie kell viszont arra, hogy ne adja interjúalanya szájába a választ, hiszen az interjúalanyok történetei gyakran éppen azért értékesek, mert cáfolják a preconcepciókat. Nagyon fontos, hogy a történész ne fogalmazzon meg túlzottan absztrakt kérdéseket; az általa használt szakirodalom, illetve szakértői háttérbeszélgetések nyelvezetét gondosan el kell különítenie a lakossági interjúk során használt nyelvezettől, és az interjúban minél hétköznapibb szavakba kell öntenie a felteendő kérdéseket.⁴⁰

Nagy körültekintést igényel az olyan kérdések megfogalmazása, amelyek etnikai és vallási csoportokra, különbségekre, az interjúalany ezekhez való viszonyára vonatkoznak; márpedig a helyi adottságok miatt ezek a témák a belső-erzsébetvárosi interjúkban megkerülhetetlenek. A tapasztalat azt mutatja, hogy bizonyos kulcsszavak – például zsidó, cigány - hallatán az interjúalanyok nagy része védekező állásba helyezkedik. Míg egyes megkérdezettek szókimondóak, mások tartózkodnak az olyan válaszoktól, amelyek őket esetleg előítéletes gondolkodásúnak állíthatják be, ezért aztán bizonyos témákat igyekeznek kerülni a beszélgetés során. Törekedni kell tehát a minél egyszerűbb kérdésekre, amelyeknél a választ nem lehet megkerülni. (A kortárs interjúkban a környékbeli általános iskolákról beszélgetve helytelen

⁴⁰ Vértési 2004: 168.

kérdés például: probléma-e szerinted a kerületi általános iskolákban a cigány/roma gyerekek szegregációja? Vagy: különböznek-e szerinted a környékbeli iskolák abból a szempontból, hogy melyikbe hány roma gyerek jár? Helyes kérdés: Hova jár a gyereked iskolába? Van-e a gyerekednek cigány/roma osztálytársa?)

Ugyanez a probléma a múlttal kapcsolatban is felmerül. A Klauzál téren és környékén felnőtt, nem zsidó származású interjúalanyok például kezdetben jellegzetesen hártják a zsidó-keresztény viszony kérdését, még ha a probléma csak érintőlegesen merül is fel. A kezdeti reakció majdnem mindig az, hogy „nem számított, ki zsidó, ki nem zsidó”, „ez köztünk soha nem volt probléma”. (Az egyik korábbi idézetben ennek kifejeződése a „nem nézve, hogy ki a másik, vallás és felekezetre való tekintet nélkül a nagy pofonok” mondat.) Ehhez nyilván hozzájárul az is, hogy a ma 50-es, 60-as éveikben járó interjúalanyok olyan politikai rendszerben nőttek fel, amely nem létezőnek tekintette az etnikai és felekezeti különbségeket, a vallásgyakorlást pedig gyakran szankcionálta.

A későbbi, részletesebb történetek ugyanakkor arra utalnak, hogy az 1950-es és 60-as években az iskolai vagy lakóhelyi közösségben nagyon is tudatában voltak az emberek egymás felekezetének és származásának; az interjúalanyok kezdeti válaszai tehát nem úgy értelmezendők, hogy a különbség nem létezett, hanem hogy az eltérő háttérű lakók, gyerekek, iskolatársak jó viszonyban voltak egymással, elfogadták egymás különbözőségét, és szükséghelyzetekben gyakran erős szolidaritással viseltettek egymás iránt. Amikor azonban az interjúalanyok belefeledkeznek a mesélésbe, és lazul a belső kontroll, néha elmondanak olyan történeteket is, amelyek pl. arról szólnak, hogy nem zsidó gyerekek – 1960 körül! – milyen akciókat találtak ki az ortodox zsidó közösség idős tagjainak bosszantására. Egy alkalommal az egyik interjúalany utalt arra is, hogy a tágabban vett környéken egy gimnáziumi osztályban – az 1960-as évek közepén – kialakulhattak a származás, háttér szerint elkülönülő – értsd: zsidó és nem zsidó – „szigetek”.⁴¹ Ezek a válaszok azonban sohasem elsőre, hanem a téma többszöri és tapintatos körüljárása során születnek meg.

Amennyiben az interjúk készítésénél, az interjúalanyok összeválogatásánál kifejezetten cél egyfajta társadalmi körkép megjelenítése – márpedig egy sajátosan vegyes összetételű környéknél éppen ez a cél –, belép egy újabb probléma. A történész óhatatlanul összekerül olyan alanyokkal, akiktől szociálisan, kulturálisan, nyelviileg vagy világnézetileg különbözik – vagy szeretne ilyenekkel interjút készíteni. A kapcsolatfelvétel, a bizalom megnyerése, a kommunikáció ilyenkor első számú problémákká lépnek elő.⁴²

⁴¹ Interjú L. M.-val, 2011. május 1. Az interjút készítette: Szívós Erika.

⁴² Herbert 2007.

Összegzés

Mi tehát az interjúk haszna a várostörténetben? Az interjúkból kibontakozó egyéni történetek egyfelől megélés- és identitástörténetek, a lakóhelyhez vagy az egykori lakóhelyhez való kötődés narratívái, amelyekből megtudható, milyen volt egy adott városrész múltbeli társadalma, a helyi kapcsolatok rendszere, milyen volt a fizikai tér maga, milyenek voltak a városi tér használatának jellegzetességei, és hogy épült be mindez az egyes emberek élettapasztalatába. Adott esetben saját jogon is érdekes, koherens elbeszélések, amelyek rokoníthatók az életútinterjúkkal, és hasonló módszerekkel elemezhetők. Másrészt az interjúk olyan narratív források, amelyek alkalmasak arra, hogy ellenpontozzák vagy éppen elmélyítsék és egyéni tapasztalatokkal gazdagítsák a más forrásokból kibontakozó képet. Harmadrészt az interjúk a közös emlékezet lenyomatai; nagyobb számban rögzítve arról árulkodnak, hogy milyen eseményeket emel ki, milyen dolgokat és szereplőket őriz meg, kiket tekint hőseinek, és milyen legendákat sző mindebből a helyiek emlékezete. Az interjú számtalan különféle formájában alkalmas lehet arra, hogy az egyéni emlékezetek sokféleségén keresztül megragadjon valamit abból, amit az emlékezés problémájával sokféleképp szembesülő történettudomány és a szociálpszichológia kollektív emlékezetnek nevez; a legendák, ha úgy tetszik, egy adott közösség kollektív emlékezetéből táplálkoznak. Igaz, ha a helyi „közösséget” úgy próbáljuk meghatározni, mint az ugyanazon a helyen élők összességét, könnyen kiderülhet, hogy ez a fajta idealizált közösség egy nagyvárosi negyedben inkább csak a képzeletben létezik. A gyakorlatban sokkal inkább egyénekről, jobb esetben a maguk saját életét élő közösségekről, rétegekről, szubkultúrákról van szó, amelyek egymás mellett léteznek ugyanabban a városi térben, és gyakran egymással versengve igyekeznek kisajtítani az adott városi teret.⁴³ Ami tehát az interjúkon keresztül feltárul, az nem egyféle, hanem többféle kollektív emlékezet, az egyes társadalmi csoportok, szubkultúrák egymással párhuzamos, de egymással össze is fonódó múltja és helyi öntudata.

A múlt azonban nem befejezett egész, ahogy az élő interjú módszerével rögzített életutak és megéléstörténetek is lezáratlanok. Az interjúk képesek megragadni egy városrész fizikai és társadalmi átalakulásának folyamatát annak egy-egy szakaszán, de anélkül, hogy a történet vége bárki számára ismert lenne. A városrész eddigi sorsa, megépülése, lassú pusztulása, részbeni megújulása feltárható, jövőbeli sorsa viszont nyitott kérdés. Az interjúk hozzájárulhatnak annak megértéséhez is, hogy kik költöztek be és kik költöztek ki a múltban, kik jönnek és kik mennek el manapság, miért vonzó és miért taszító ma egy olyan nagyvárosi helyszín, mint a Klauzál tér és környéke. Vajon számít-e a ma beköltözők szemében a közös emlékezet, a környék múltjának és legendáriumának különös vonzereje?

⁴³ Paddison 2001: 194–205. Paddison ebben a tanulmányában kritikának veti alá a „community”, „local community” városzociológiában, antropológiában, várospolitikában, sőt a mindennapi nyelvben is elterjedt fogalmát, rámutatva arra, hogy ez a fogalom gyakran idealizáló vagy illuzorikus.

FORRÁSOK

- Interjú O. O.-val. 2010. augusztus 9.
Interjú Ty. R.-rel. 2011. január 25.
Interjú A. P.-vel és L. D.-vel. 2011. január 25.
Interjú Ny. V.-néval. 2011. febr. 1.
Interjú Z. E.-vel és GY. R.-val. 2011. márc. 11.
Interjú L. M.-mel. 2011. május 1.
Interjú Z. M.-néval. 2011. július 5.
Az interjúkat készítette: Szívós Erika
- Családtörténet és életútinterjú Andai Ernőnével. Az interjút készítette: Andor Eszter, 2001. május. <http://www.centropa.hu>. A letöltés időpontja: 2010. augusztus 10.
- Szabó Borbála 1983: Budapesti napló (1944. november–1945. január). Budapest.

IRODALOM

- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet*. Budapest.
- Bartlett, Frederic Charles 1985: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. (Ford. és bev. Pléh Csaba). Budapest.
- Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne – Kőszeghy Lea – Tomay Kyra 2006: Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom* (20.) 1. 73–92.
- Doyle, Barry M. 2009: A Decade in Urban History: Ashgate's Historical Urban Studies series. *Urban History*, 36, 3 (2009) 498–512.
- Freund, Alexander 2009: *Oral History as the History of Experience (Erfahrungsgeschichte) - An Interview with Alexander von Plato*. *Oral History Forum d'histoire orale*, Vol. 29 (2009). <http://www.oralhistoryforum.ca/index.php/ohf/article/view/58/86>. Letöltés ideje: 2011. január 30.
- Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest. 128–145.
- Halbwachs, Maurice 1992: *On Collective Memory*. Ed., transl. and introd. by Lewis A. Coser. Chicago – London.
- Herbert, Joanna: Negotiating Boundaries and the Cross-Cultural Oral History Interview. In: Rodger, Richard and Joanna Herbert (eds.), *Testimonies of the City: Identity, Community and Change in a Contemporary Urban World*. Aldershot, England – Burlington, VT.
- Kemény Mária (szerk.) 2010: *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostarténeti tanulmányok*. Budapest.

- Kovács Éva 2007: Interjúk módszerek és technikák. In: Kovács Éva (szerk.): *Közöség-tanulmány. Módszertani jegyzet*. 2. javított kiadás. Budapest-Pécs. 269–278.
- Lénárt András 2007: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. *AETAS*, (23.) 2. 5–30.
- Lüdtke, Alf (ed.) 1995: *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton.
- Magyar Isaacson, Judith 2008: Köszönet az életért: egy túlélő visszaemlékezései. Ford. Baik Éva; az utószót írta Pécsi Katalin. Budapest.
- Matern Éva 2010: Hétköznapi legendák. In: Kemény Mária (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok*. Budapest. 386–486.
- Paddison, Ronan: Communities in the City. In: Ronan Paddison (ed.): *Handbook of Urban Studies*. London. 194–205.
- Petőcz György és Váradi Júlia (szerk. és az interjúkat készítette) 2004: Belső-Erzsébetváros: harctér. *Mozgó Világ* (30.) 11. 9–56.
- Szívós Erika 2010: Terhes örökség: a történelmi lakónegyedek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* (5). 407–428.
- Tomay Kyra 2007: Józsefváros és Ferencváros – két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* (2). 323–358.
- Vértesi Lázár 2004: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *AETAS* (20.) 1. 158–172.

Térfoglalás

Kommunikációs stratégiák a Szépművészeti Múzeum bővítése körüli vitákban

A magyar kormány 2007. július 27-i döntése a Szépművészeti Múzeum térszint alatti bővítését a kiemelt, európai uniós finanszírozású pályázatok közé sorolta. A bővítés szükségességét Baán László főigazgató azzal indokolta, hogy a Szépművészeti Múzeumnak is alkalmazkodnia kell a múzeumlátogatók megváltozott szokásaihoz és elvárásaihoz, szükség van tehát egy, az időszaki kiállításokat befogadó nagy kiállítótérre, és további, immár nélkülözhetetlen kiegészítő funkciókat ellátó közösségi terekre, mint pl. étteremre, kávézóra, konferenciateremre, múzeum shopra. Bár már 2005 óta folytak az Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központon (ÁMRK), majd pedig annak jogutódján, a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálaton (KÖSZ) belül Szécsi Zsolt vezetésével a bővítéssel kapcsolatos tervezési munkálatok, az építető 2007 végén ún. meghívásos tervverseny keretében nyolc neves építészrt kért fel a már egyébként engedélyezett alatt lévő Szécsi-féle elképzelésekhez is alkalmazkodó újabb tervek kidolgozására.¹ A nyilvános tervpályázat mellőzése, valamint az engedélyeztetési folyamat körüli anomáliák akkor elsősorban az építész szakmán belül gerjesztettek vitákat.² A felkért nyolc építész közül Klobusovszki Péter visszautasította a részvételt, Szász László építész pedig a történetek miatta a Budapesti Építész Kamarához fordult, s a következő négy kérdésben kért vizsgálatot: 1. milyen módon lett a nyilvános tervpályázat mellőzve? 2. ki és milyen módon kért fel kamarai tagokat tervváltozatok készítésére? 3. a tervváltozatokat ki és hogyan bírálta el? 4.) milyen módon került a tervező kijelölésre? A meghallgatás eredményét és annak tanulságait tartalmazó negyven oldalas dokumentumot azonban a Budapesti Építész Kamara soha nem tette fel honlapjára, a jegyzőkönyvet „Elhallgatott jelentés” címmel WérGida (Wesselényi-Garai Andor) blogján lehet elolvasni teljes terjedelemben.³

¹ A felkérésnek eleget tevő építészek a következők voltak: Balázs Mihály, Bán Ferenc, Ferencz István, Janáky István, Karácsony Tamás, Mányi István, Vasáros Zsolt.

² Ezzel kapcsolatban lásd Haba 2008.; Vargha 2008.; Martinkó 2008.

³ A jegyzőkönyv szövegét lásd <http://wergida.blogstop.com/2008/05> – Letöltés: 2010. július 10.

Eközben a beérkező tervek elbírálására létrehozott Művészeti Tanácsadó Testület⁴ 2008 februárjában Karácsony Tamás Ybl-díjas építész terveit ítélte a legjobbnak. A Központi Építészeti és Műszaki Tervtanács pedig ugyanebben a hónapban úgy döntött, a Szécsi-féle terv engedélyeztetését nem javasolja.⁵ A Karácsony Tamás, Szécsi Zsolt és Mányi István nevével jegyzett újabb engedélyezési tervet a Tervtanács 2008 áprilisában aztán már támogatta, de hogy állásfoglalása pontosan mit is tartalmazott, az a szélesebb nyilvánosság előtt – csakúgy, mint a Budapesti Építész Kamara által folytatott meghallgatás jegyzőkönyve – ismeretlen maradt, s talán még a mai napig is az.

Kétségtelen, hogy a bővítéssel kapcsolatos látványtervek főbb részleteit már 2008 áprilisában bemutatták, s a bővítés tényéről mint a következő időszak legjelentősebb kulturális beruházásáról a média is beszámolt. A látogatókat fogadó új kapuépítmény végleges építészeti megoldását azonban a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Műemléki Tanácsadó Testülete csak 2010 februárjában fogadta el, s a nyilvánosság is csak ezután ismerkedhetett meg vele, s éppen ez a „kőku-bus”-nak nevezett építmény lett aztán a bővítés egyik vitatott eleme. Ráday Mihály 2009 decemberében a Múzeumcaféban megjelent írásában, majd pedig 2010 februárjában a Népszabadságban közreadott „Lék a lépcsőn” című cikkében⁶ jelezte a bővítés egyes építészeti megoldásaival kapcsolatos fenntartásait. Ráday mindenképp a fölépcső tervezett bevágását kifogásolta, s a Múzeumcaféban olvasható írás végén kijelentette: *„lehet a Hősök tere évtizedek óta megszokott látványán változtatni, de csak ugyanolyan – az egész térben gondolkodó, tervező – módon, ahogy ez a 19. század végén a Fővárosi Közmunkák Tanács mindenre kiterjedő gondossága idején megtörtént. A tér egyik felét megváltoztatni nemcsak értelmetlen, de – az egész fővárosban gondolkodó ember számára – helytelen és megengedhetetlen is.”*⁷

Ezt megelőzően, ugyancsak 2010 februárjában a Magyar Tudományos Akadémián a Szépművészeti jövőjéről és a múzeum térszint alatti bővítéséről rendezett konferencián szólalt fel Sisa József művészettörténész, kifogásolva a homlokzat megbontását. A konferenciáról hírt adó viszonylag részletes tudósítások azonban még utalásszerűen sem számoltak be Sisa kritikai megjegyzéséről és kérdéseiről.⁸

⁴ Elnök: Baán László, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója és Virágos Gábor, a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat főigazgatója, társelnök: Eltér István, a Magyar Építész Kamara Elnöke, tagok: Dávid Ferenc, művészettörténész, Fegyvernek Sándor országos főépítész, Reimholz Péter építész.

⁵ A Központi Építészeti – Műszaki Tervtanács 26/2008 sz. állásfoglalása 2008. február 26-án született meg.

⁶ Ráday 2010.

⁷ Ráday 2009/2010.

⁸ Hamvay 2010. Tanulságos a Magyar Hírlap Szép modern kulturális világ című beszámolójának bevezető sorait idézni: „A konferencia magyar előadói egyértelműen a Szépművészeti Múzeum újítási törekvései mellé álltak, azaz a Baán László főigazgató képviselte múzeumelképzelés, kiállítási metódus oldalán sorakoztak fel.” SFA 2010. Lásd még V. N[agy] 2010.

A művészettörténész ezután két helyen, a Magyar Nemzetben és az Indexen is megpróbálta az üggyel foglalkozó észrevételeit megjelentetni, sikertelenül. Végül a „Homlokzathól – kulissza – nem lehet ezt másképpen megoldani?” című írást az Építészfórum, majd az Artportal című internetes folyóirat közölte.⁹ A szerző ebben – Rádayhoz hasonlóan – az épület homlokzatának megbontását és a múzeum mellett felállítandó 10 méter magas betonépítmény létesítését kifogásolta. Véleménye szerint ez a megoldás Budapest egyik legszebb, emblematikus terének városépítészeti eltorzítását, s a múzeum építészeti értékeinek semmibevételét jelentené. Ráadásul a beavatkozás következtében a portikusz mögötti bejárat alapvetően funkciótlanná válna: *„A széles, méltóságteljes lépcsőkön felmenni, a hatalmas oszlopok alatt elhaladni és úgy belépni az épületbe ünnepélyes aktus. A kapun belépve pedig feltárulnak a nagy, díszes terek. Ez olyan élmény, amely még azt is megragadja, aki sokadszor látogat el a múzeumba.”* – fogalmazott Sisa, aki szerint a bővítés éppen ettől az élménytől fosztaná meg a látogatókat.¹⁰

Március 12-én aztán Sisa József és Entz Géza művészettörténészek aláírásgyűjtésbe kezdett az interneten a Szépművészeti megmentése érdekében.¹¹ Ennek hírére a múzeum főigazgatója kompromisszumkészségét hangsúlyozva szinte azonnal felszólította Karácsony Tamást a tervek átdolgozására, mindenekelőtt a lépcsőbeavágás elhagyására, mondván: itt olyan emblematikus térről van szó, amelynek átalakítását csak széles konszenzusra lehet alapozni. Baán László ugyanakkor az Indexnek adott interjújában meglepetésének adott hangot, hogy a kritikák csak most erősödtek meg, hiszen a tervek már majdnem két éve ismertek voltak, s azokat valamennyi hatóság elfogadta, a műemlékvédelem is, többek között éppen azért, mert egyáltalán nem nyúltak az épület és a tér látványos elemeihez. Baán ezen kijelentéseinek a későbbiekben még komoly jelentősége lesz, azzal együtt, hogy a sajtóban a bővítés bírálóit is folyamatosan arról kérdezték, miért nem fogalmazták meg korábban kritikai észrevételeiket. Egy ilyen kérdésre Gábor Eszter művészettörténész, aki egyébként a Schickedanz által tervezett épület első számú szakértője, a következő választ adta: *„Igen ezekről [mármint a tervek kiállításáról] tudok, de tudod, nálunk mindenki úgy gondolkodik az ilyen nagy léptékű tervekről, hogy úgysem lesz belőle semmi. Itt egy rámenős emberről van szó, aki el tudta intézni, hogy a magyar múzeumok*

⁹ „A Hősök tere »elcsúfítása« ellen indított civil mozgalom egyik kezdeményezője, Sisa József, az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének osztályvezetője a hvg.hu-nak elmondta, szakmai lelkiismerete ösztönözte a petíció megfogalmazására, azután hogy megismerte a Hősök terén építendő fogadóépület terveit. Intézete nem akart állást foglalni az ügyben, tekintettel a kérdés komplex jellegére, illetve el akarta kerülni a konfliktust a Szépművészeti igazgatójával. Sisa megpróbált a nyilvánosságához fordulni, de sem a Magyar Nemzet, sem az Index nem közölte az írást a témáról. »Ekkor döntöttem úgy, hogy a civil csatornákat veszem igénybe, fogalmaztam egy tiltakozást, amit elküldtem barátaimnak, kérve, hogy továbbítsák ismerőseiknek. Ezzel sikerült elindítanom a lavinát.«” Pelle 2010.

¹⁰ Sisa 2010.

¹¹ Sisa – Entz 2010.

majdnem teljes költségvetése az övé legyen. A Magyar Nemzeti Galéria nem tudja kifizetni a villanyszámlát, mert arra sem kap elég pénzt. Tehát erre valószínűleg senki sem számított, mindenki nyugodtan ült a babérjain akárcsak én, mert annyi hülye terv volt már [...]”¹² A főigazgatói bejelentéssel szinte egy időben Cságoly Ferenc építész kezdeményezésére a Karácsony-féle terveket támogató ellen-aláírásgyűjtés indult ugyancsak az interneten.¹³ Cságoly abból indult ki, hogy itt a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal „tervzsúrije” által jóváhagyott és engedélyezett bővítésről van szó, amelyet egy neves értelmiségiekből álló csoport az utolsó pillanatban meg akar akadályozni, mondván, a kortárs építészeknek nincs joga változtatni az épített örökségen. Kétségtelen, hogy ebben a küzdelemben a Sisa–Entz-féle akció valóban megmozgatta a civilszférát – csaknem tízezren csatlakoztak a kezdeményezéshez –, Cságolyék a kevesebb, mint kétezer támogatóval elsősorban az építész szakmát tudták megszólítani. Az is igaz azonban, hogy a média nem a tiltakozások tényéről, hanem Baán erre reagáló bejelentéséről adott hírt, így az ügy igazi média eseményé az ő megszólalása révén válhatott. A bővítés ellenzőinek pozícióját a szélesebb nyilvánosságban viszont Ráday erősítette, aki ismertsége, jó kommunikációs képessége miatt meggyőzően képviselhette álláspontját a nem szakmai közönség előtt is.

2010 márciusában egymást követték a bővítés kiindulópontját és koncepcióját vagy éppen koncepciótlanságát kifogásoló állásfoglalások és nyilatkozatok, ezek azonban szinte kivétel nélkül az interneten, az Artportalon és az Építész fórumon jelentek meg. Az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottsága állásfoglalása elsősorban a világörökségi értékek tiszteletben tartását hangsúlyozta: az Andrassy út a Hősök terével 2002 óta világörökségi terület, a magyar állam kötelezettséget vállalt a helyszín egyetemes értékeinek fenntartására és megőrzésére. Arra hívták fel a tehát a figyelmet, hogy: *„A XIX. századi Hősök tere része egy nagyszabású városépítészeti koncepció szerint megvalósított együttesnek, amely ráadásul különleges szimbolikus tartalmakat is hordoz.”* Európai példákra hivatkozva kijelentették: *„sehol sincs olyan jelentős múzeum, amely úgy gondolja átalakulását, hogy a beavatkozással eredeti értékeit nem kiegészíti, hanem kisebb-nagyobb mértékben felszámolja azokat.”¹⁴ A fiatal művészettörténészeket tömörítő Centrart egyfelől emlékeztetett a megbízás és engedélyeztetés körüli anomáliákra. Másfelől felhívták a döntéshozók figyelmét arra, hogy szerencsésebb megoldás egy projekthez megtalálni a megfelelő pályázati forrást, mint a döntési mechanizmus sorrendjét megfordítani, és egy projekthez hozzáfarni az épületet. A Centrart állásfoglalásában már megjelent az, a későbbiek szempontjából fontos mozzanat, hogy a Szépművészeti körüli építészeti viták rendre figyelmen kívül hagyják a muzeológiai és műtárgyvédelmi szempontokat. Ugyanakkor emlékeztettek arra, a múzeum belső rekonstrukciója mind*

¹² F. Almási 2010.

¹³ A felhívás szövegét lásd <http://www.adamholicska.com/kortarsszepmut/> –Letöltés:???

¹⁴ Az ICOMOS állásfoglalása a Szépművészeti Múzeum bővítésével kapcsolatban: ICOMOS 2010.

a mai napig nincs befejezve: a hat évtizede világháborús sérüléseket viselő Román Csarnok pedig jelenleg is műtárgyraktárként funkcionál. Elismerték ugyanakkor, hogy a Szépművészeti bővítésére szükség van, és Budapesten hiányoznak a színvonalas kortárs építészeti alkotások. Véleményük szerint azonban a bővítés ebben a formában nem tartja tiszteletben a múzeum épületét, s nem is állítható párhuzamba a gyakran hivatkozott európai megoldásokkal (Albertina, Prado, Louvre): *„A lépcsőbe vágott és lebillentett új bejárat ezt a klasszikus szimmetriát zúzta volna szét, széttrancsírozta volna a történeti épület egyik legfontosabb elemét. Schickedanz Albert a múzeumot a Hősök tere városépítészetileg átgondolt környezetébe komponálta bele, amit a Múcsarnok, valamint a millenniumi emlékmű átgondolt, egységes keretbe foglal. A múzeum DNY-i sarka elé tervezett föld feletti épületrész, ez a – jobb szót nem találunk rá – »szarkofág« az Andrássy út felől, a fő érkezési pont irányából hangsúlyosan kitakarná a múzeum homlokzatát, illetve megbontaná a tér architektonikus egységét. Tehát pont a lényeg tenné tönkre, ráadásul a Hősök tere kontextusában ikonográfiailag is értelmezhetetlen lenne.»* A Centrart a projekt felfüggesztését, a nyugat-európai gyakorlathoz hasonló társadalmi párbeszédet és nyilvános nemzetközi tervpályázat kiírását sürgette.¹⁵

Barkóczi István muzeológus mindenekelőtt az egységes muzeológiai koncepciót hiányolta a bővítés kapcsán., s számos kérdés felvetése mellett határozottan kijelentette: *„Nagyon enyhe szavakkal kifejezve: nem szerencsés megalomániás projektek dédelgetése és megvalósítása, amíg az eredeti épület rekonstrukciója és a múzeum alapfeladatainak megoldása csorbát szenved.»* Barkóczi érthetetlennek tartotta, hogy miért nincs vezetői akarat a második világháborús károk felszámolására, vagyis a múzeum több mint 20 éve tartó rekonstrukciójának folytatására. Továbbá hiányolta, hogy nincs koncepció a múzeum saját gyűjteményének bemutatására, és a meglévő múzeumi terek szakmailag megalapozott kihasználására. Véleménye szerint a megakiállítások, amelyek elsősorban indokolják a múzeumbővítést, hamarosan le fognak csengeni Európában is. Kitörési pontot pedig csak az állandó kiállítás látogatottságának növelése, illetve olyan, a saját gyűjteményen alapuló és szakmailag jól előkészített kiállítások jelenthetnek, amelyek vonzóak lehetnek a hazai közönség és a külföldről idelátogató turisták számára egyaránt.¹⁶

Sarkadi Márton építész, művészettörténész, a KÖH munkatársa egy internetes portál által készített interjújában éppen Barkóczi állításaira reagálva úgy látta, jogos a muzeológusok részéről felvetett kritika, hiszen a projekt nem egyszerűen a múzeum bővítését tűzi ki célul, hanem legalább ugyanolyan mértékben a Hősök terére látogató turisták kiszolgálását is fel kívánja vállalni. *„A bővítés valójában annak érdekében történik, hogy a nagyszabású időszak kiállításokra érkezőket fogadni*

¹⁵ Művészettörténészek állásfoglalása a Szépművészeti bővítéséről. (2010. március 22.) (<http://epiteszforum.hu/node/15430> – Letöltés: 2010. július 12.)

¹⁶ Barkóczi 2010.

lehesen – s nem utolsósorban –, hogy a múzeum profilját a tudományos intézmény felől a turisztikai élménypark irányában tolja.” Amíg azonban egy múzeum alapfeladatait, mint például a műtárgyak megfelelő védelmét és megőrzését nem tudja megfelelően ellátni, vagy amíg a múzeum belső tereinek restaurálása és a háborús sérülések felszámolása nem fejeződik be, nem biztos, hogy egy, csak részben múzeumi feladatokat ellátó látogatóközpont létrehozásának kellene elsőbbséget kapni. Sarkadi ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a turisztikai vonzerőfejlesztési pályázati pénzeket – szemben a Szépművészeti Múzeum igazgatójának állításával – igenis lehet műemlék-helyreállításra fordítani, s ezt hazai példák is alátámasztják.¹⁷ A Sarkadi-interjú azonban egy általánosabb problémára is rámutatott: a művészettörténészek sem a KÖH Tervtanácsában, sem pedig a Központi Tervtanácsban nem tudják szempontjaikat érvényesíteni, hiszen mindössze egyetlen fővel vannak ezekben a grémiumokban reprezentálva (mint ahogy a Művészeti Tanácsadó Testületben is csak egy művészettörténész, Dávid Ferenc kapott helyet). Véleménye szerint érdemes lenne egyes németországi tartományok példáját tanulmányozni, ahol műemlékügyben a hatósági jogkör nem egyetlen helyre van telepítve, hanem több, gyakran ellenérdekelte félnek kell megegyezésre jutnia, ahhoz, hogy az építési engedélyt egyáltalán ki lehessen adni.¹⁸

A vita szempontjából érdekes fordulatot hozott az Endrődi Gábor művészettörténész blogján a 2010. április 6-án megjelent „Műveltség, együttműködés, béke” című írás,¹⁹ amely egyfelől összefoglalta és elemezte az eddig született írásokat és megnyilatkozásokat, másfelől rávilágított Baán azon kijelentésének tarthatatlanságára, hogy a tervek már hosszú ideje hozzáférhetőek voltak a nyilvánosság számára is. A bővítés két kritizált eleme közül ugyanis az új bejáratként szolgáló kőépítmény – mint láttuk – csak 2010. február 21-én vált ismertté, addig ugyanis a zsűri és az engedélyezési folyamat szereplői is úgy tudták, ezen a helyen egy üvegkocka fog állni. A még nagyobb ellenállást kiváltó lépcsőbeugrásról szólva Endrődi hangsúlyozta: a terveket nem a Műemléki Tanács – ahogy arra Baán utalt, és ahogy azt a Cságoty-féle aláírásgyűjtés állította –, hanem a Központi Tervtanács véleményezte (ez utóbbinak egyébként Ráday is tagja volt). A Tervtanács Karácsony Tamás munkáját az épülethez méltó, színvonalas megoldásnak tartotta, ugyanakkor a következőket javasolta: *„A tervtanács indokoltnak tartja a főbejárat lépcső eredeti formában való megtartását, részben az eredeti épület látványának sértetlensége miatt, részben mert ez az új megközelítés gyengíti az új bejáratok hangsúlyát. A múzeumlépcsőt megbontó, a belső közlekedési csomópontba vezető bejárat zavaró, elbizonytalanító és nem szerves része sem a régi, sem az új épületnek. A tervtanács javasolja a portikuszból megközelíthető eredeti főbejárat üzemeltetését is.”* A blogon közzé tett doku-

¹⁷ Az egyik ilyen pozitív példa a vitában a soproni bencés templom turisztikai fejlesztése volt.

¹⁸ Balogh 2010.

¹⁹ Endrődi 2010.

mentummal kapcsolatban Endrődi megjegyezte: *„Ez a fájl a KÖH belső levelezőlistáján terjedt szét, akitől én kaptam, az – aktuális viszonyinkra újfent jellemző módon – nem merete közvetlenül a nyilvánosság elé vinni. Aláírt, pecsétetes változatát saját szememmel persze nem láttam, ha így vesszük, nem győződhettem meg hiteleségéről. Ugyanakkor tartalmában teljesen megfelel annak, amit erről az állásfoglalásról (többek között Haba Péter fentebb említett cikkéből) már 2008-ban tudni lehetett.”*

A Kortárs Építészeti Központ által április 27-én a Szépművészetiben megrendezett vitaesten mindenekelőtt Székely Miklósnak, a Centrart Művészettörténészek Új Műhelye Közhasznú Egyesület elnökének hozzászólása vetett fel új szempontokat. Székely ugyanis emlékeztetett arra, hogy a Szépművészeti Múzeum Mányi István tervei alapján több évtizede tartó felújítását 2002 őszén az akkori kormány pénzhányra való hivatkozással leállította, pedig – Székely ismeretei szerint – ezek a tervek együttesen szolgálták volna a múzeum rekonstrukcióját és muzeológiai szempontokat is figyelembe vevő tér szint alatti bővítését. Arra a kérdésre, hogy Baán ismerete-e ezeket a terveket, és volt-e szerepe helyettes államtitkárként a rekonstrukció felfüggesztésében, Baán nem-mel válaszolt. Azt azonban tudni kell, hogy a kulturális tárca 2 éven keresztül, 2003-ban és 2004-ben is visszatartotta a rekonstrukcióra szánt pénzeket, s ezek újbóli folyósítását a múzeumban folyó szakmai program felülvizsgálatához kötötte. A korábbi főigazgató, Mojzer Miklós megbízatásának lejárta után kinevezett Baán röviddel beiktatása után, vagyis 2005 elején viszont már arról nyilatkozott, hogy egy, a párizsi Louvre üvegpiramisos udvari bejáratához hasonló emblemikus bővítés is elképzelhető a Hősök terén, ami arra utal, hogy a szakmai program felülvizsgálatával a minisztérium tulajdonképpen azt jelezte, hogy a Mojzer által képviselt múzeumvezetési gyakorlat és az ennek jegyében folyó rekonstrukció már nem élvezi a tárca támogatását. Ha ehhez még hozzá vesszük, hogy Baán egy alkalommal azt nyilatkozta, hogy 2001 óta tudatosan készült a Szépművészeti főigazgatói székének elnyerésére,²⁰ akkor talán feltételezhetjük, hogy a múzeumban folyó rekonstrukcióról, annak ütemezéséről kellett némi tudással rendelkeznie.

A vitaesten a konkrét kérdéseket érintő muzeológiai problémákra, vagy éppen a bővítés következtében felmerülő finanszírozási kérdésekre – tudniillik a bővítés fenntartásának a költségvetést terhelő többletköltségeire –, a vitában részt vevő György Péter nagyívű teoretikus fejtegetéssel válaszolt, Baán pedig alapvetően azokat a kommunikációs paneleket használta, amely a Szépművészetivel kapcsolatos új, 21. századi elvárásokat érintették. Ennek jegyében próbált vitát provokálni, mikor Székely Miklós megjegyezte, hogy a térszint alatti bővítéssel létrejövő terek jelentős része nem kapcsolódik a szorosan vett múzeumi feladatokhoz.²¹ Az építészek és

²⁰ Kolossa 2008.

²¹ A vitaest tanulságait Bardóczi Sándor a következőképpen foglalta össze: „Egy kívülálló számára az igazán megdöbbentő az volt, hogy még házon belül sem letisztázott, hogy mit, hogyan, milyen új funkciókkal kell, szükséges megtenni. Ha pedig ez ennyire nem tudott leüledni, akkor ott komoly

művészettörténészek álláspontját ütköztető, érdemi párbeszéd azonban nem a helyszínen, hanem a vitaestről készült internetes beszámolók kommentjeiben bontakozott ki. Mindenekelőtt Masznyik Csaba és Endrődi Gábor diskurzusában került erre sor, amely egyébként a György Péter által oly gyakran hivatkozott európai párhuzamokat, így a David Chipperfield által helyreállított berlini Neues Museum példáját is érintette, amire reflektálva Endrődi megjegyezte: a feladat karaktere miatt ez esetben sokkal inkább a Bode-Museumban alkalmazott megoldásokkal lehetne érvelni, hiszen a Neues Museum valóban háborús rom volt, a 2006-ban átadott Bode-Museum azonban a Szépművészetihez hasonlóan „csak” háborús sérüléseket szenvedett.²²

A bővítés körül folyó vita résztvevőit a nyomtatott és elektronikus sajtóban megjelent írások, internetes hozzászólások, vagy legalábbis azoknak egy része megpróbálta a modernség és konzervativizmus erőterében elhelyezni. (A stratégia nem egyedülálló: hasonló módon próbálták stigmatizálni a Szabadka történelmi belvárosa védelmében megszólalókat vagy újabban a belvárosi Bécsi utcában tervezett beruházás ellenzőit is).²³ Rieder Gábor művészettörténész „Dizájnerek vagy barbárok” című írásában úgy vélte: „*egy nagyváros történelmi magját két ellentétes erő formálja a funkciót és a hatalmat fetisizáló modernista nagyotakarás és az utolsó szögig minden régiséghez ragaszkodó műemlékvédelmi konzervativizmus.*”²⁴ Ennek a koncepciónak a jegyében keletkeztek az Index munkatársának, Földes Andrásnak az írásai is, amelyeknek már címei is sokatmondóak: „Ráday megfúrta a XXI. századi Szépművészetit”, „Ráday Mihályék már fejlesztik az időgépet”, „Azok győztek, akik szerint régen jobb volt”. Földes a bővítés ellenzőit önjelölt városvédőknek, (máshol idős muzeológusoknak), a Szépművészeti főigazgatóját a progresszió képviselőjének nevezte, az egész történetet pedig a múlt és jövő erőinek küzdelmeként vizionálta, ráadásul Baán meghátrálását a Ráday és Sisa médiaoffenzívájának tulajdonította. A vita a Földes által felvázolt képletnél persze jóval összetettebb, egyfelől

belső kommunikációs zavarok vannak, arról nem is beszélve, ami a közvélemény bevonását illeti. Nem úgy tűnt, hogy ma, ebben a pillanatban már megvan az a köszikla, amelyre ezt az (egy)házat fel lehet építeni. Kétségeim is vannak afelől, hogy a tervek szerint ez év őszére a Baán igazgató által belőtt kivitelezés ilyen peremfeltételek mellett megkezdődhet. A fentiekből egy valami kristálytisza – ami majdnem minden egyes kiemelt közberuházásnál átjön. A „magyar recept” valami érthetetlen (érthető) demokratikus deficit miatt véglegesen különbözik a klasszikus európaiktól, és ez valahogy mindig a kudarckok, a botrányok, az arcvetés felé sodor minden önmagát exponáló szereplőt, akik ennek ellenére nem vonják le a konzekvenciákat.” Bardóczi 2010. Érdekes olvasmány a vitaest másik egy ismertetése a hozzá fűzött kommentekkel együtt: Kovács 2010. A kérdésről lásd még: Csordás 2010a.

²² Nem a Szépművészeti körüli vitákhoz kapcsolódik, de tanulságos olvasmány a Kanadai Természettudomány Múzeum rekonstrukciójáról és bővítéséről írt ismertetés: N. N. 2010.

²³ Erre a szembeállításra utal Szabadka leváltott főépítészének, Szabó Zsombornak a cikke is: Szabó 2010. Bojár Iván András a Bécsi utcai projekt PR-menedzsere pedig a közelmúltban így érvelt: „Kimúlóban egy régi rend. És egy új keresi magát. Mindnyájunknak döntenünk kell, hová állunk: a változást félelemmel elvető régiek, vagy a jövőbe vakmerőn, olykor vehemens indulatokkal lépő újak közé” ulp 2010.

²⁴ Rieder 2010.

valóban műemlékvédelmi kérdéseket érint: Mezős Tamás, a KÖH akkori elnöke a bővítés kapcsán ugyanis kijelentette, a műemlék nem műtárgy, a műemlékvédelem pedig nem fixírsóoldatos fazék, a kortárs építészet igenis otthagynakja keze nyomát a műemlék épületeken, ha azzal elősegíti a megváltozott körülményekhez és elvárásokhoz való alkalmazkodást.²⁵ A másik szemlélet szerint azonban nemcsak az egyedi védettséggel rendelkező műemlékek élveznek védelmet, hanem az azokat körülvevő műemléki terület, és az a történelmi városszövet is, amelynek megóvása az örökségvédelem kiemelt feladata, annál is inkább mert – az újabb kutatások szerint – az ezek megmentésére és szakszerű felújítására fordított anyagi források sokkal inkább megtérülnek (tehát megtérülési mutatói jobbak), mint a városok infrastruktúrájának, vagy közlekedéshálózatának fejlesztésére felhasznált összegek.²⁶

A Szépművészeti bővítése körüli vita azonban rámutatott arra is, hogy a médiában a Baán László által eddig alapvetően sikeresnek mutatott múzeumvezetői gyakorlat korántsem bírja a művészettörténész és muzeológus szakma osztatlan támogatását, s a bővítés építészeti megoldásaiban éppen a Baán által képviselt szemlélet ikonikus megjelenítését vélték felfedezni. Elég Székely Miklóstra utalni, aki szerint a bővítéssel beteljesedik az a több éve tartó negatív folyamat, amelynek eredményeként immár a múzeumépület egésze válik kulisszává. Ezt a problémát érzékelte Sarkadi Márton is a már említett interjúban, amikor a bővítés várható következményeiről szólva a következőket mondta: *„Nem fenyeget az a veszély, hogy sokan azt olvassák majd ki a bővítés programjából, hogy: »láttam egy időszaki kiállítást, a gyereket elvitték egy jópofa foglalkozásra, ittam egy jó kávé, még a nőgyógyásznak is vettem egy frankó albumot« – miközben az illető még be sem tette a lábát a múzeumba? Nem azt sugallja ez a bővítés, hogy »ami ott van a régi épületben az csak a dögunalom állandó kiállítás, amit bármikor megnézhetsz?« S nyilvánvaló, hogy amit bármikor meg lehet nézni, azt soha sem fogjuk megnézni.»* Sarkadi is úgy látta tehát, hogy a problémák mélyebben gyökereznek annál, mint ahogy azt a felszíni formai elemek által kiváltott viták sugallják. A kritikus megszólalások mindenestre arra utalnak, hogy egy múzeumbővítés nem egyszerűen városképi vagy építészeti probléma – bár tagadhatatlanul az is –, hanem egy olyan muzeológusi ismereteket feltételező tervezési folyamat, amely elsőbbséget ad az épületben folyó belső rekonstrukció befejezésének, és a múzeum alapfeladataihoz tartozó állományvédelmi és raktározási problémák megoldásának. Ebből a szemszögből pedig az építészeti tervek átdolgozása sem jelenthet mindenki számára megnyugtató megoldást.²⁷

A bővítéssel foglalkozó vitaestek, internetes megszólalások és kommentek, ha nem tudták is teljesen megváltoztatni a nyomtatott sajtóban és az elektronikus

²⁵ Mezős Tamás szavait idézi: Csordás 2010.

²⁶ Deák 2010.

²⁷ Az átdolgozott tervet a Tervtanács 2010. május 20-án hagyta jóvá, erről lásd Klementisz 2010.; Csordás 2010b; Zsiray-Rummer 2010.

médiában folyó diskurzus fő irányát, amely elsősorban a főigazgató kompromisszumkészségét és a kritikák megkésetttségét igyekezett a középpontba állítani, mégis elősegítették, hogy az ügyről némileg árnyaltabb kép jusson el a szélesebb nyilvánossághoz is.²⁸ Endrődi Gábor Masznyik Csabával folytatott eszmecserejében a művészettörténetnek a széles nyilvánosságban betöltött szerepéről szólva a következőket mondta: *„A széles körű nyilvánosság természetesen szent, de normális esetben nem ennek a feladata lenne, hogy a bővítés muzeológiai koncepciójának tisztázását sűrgesse. Ez a múzeum belső szakmai nyilvánosságának a feladata, ezért vannak művészettörténészek a múzeumban. A múzeum dolgozói viszont sokszor maguk is csak a sajtóból értesülnek a vezetőség terveiről. A belső döntési mechanizmusok részleteinek ismerete nélkül is sokat elárul, hogy az ügyben csak azok mernek véleményt nyilvánítani, akik egyet értenek a bővítéssel (a Cságoty-petíciót, ha jól számolom, összesen ketten írták alá közülük). Kisebb körben persze a többiek is véleményt nyilvánítanak, nem kevés szenvedéllyel. Azt hiszem, ennek nagy jelentősége van a vita megkésetttségével és a benne vállalt szerepekkel kapcsolatban egyaránt.”*²⁹

Epilógus

A 2010-ben hivatalba lépett Orbán-kormány a 2011. február 2-i kormányülésen a Nemzeti Fejlesztési Minisztérium előterjesztése alapján döntött a „Szépművészeti Múzeum térszint alatti bővítése – látogató és turisztikai központ létrehozása” című kiemelt projekt visszavonásáról, annak ellenére egyébként, hogy a kulturális tárca még ekkor is támogatta a beruházás folytatását.³⁰ A február 15-én, a Szépművészeti Múzeumban Baán Lászlóval közösen tartott sajtótájékoztatón Szócs Géza kultúráért felelős államtitkár bejelentette, a kormány új, a Vártól a Városligetig terjedő kulturális tengely kialakítását tűzte ki célul, s ennek lesz része a Szépművészeti felszín feletti bővítése, amely beleilleszkedne az Ötvenhatosok terén kialakítandó múzeumi negyedbe.³¹ A részletes koncepció kidolgozásának határideje 2011 vége. A beruházás leállítása után megmaradt európai uniós forrást a kulturális tárca a koncepció előkészítésére kívánja felhasználni.

²⁸ Az árnyalt megközelítésre példa Fáy – Hanthy 2010.; Zsuppán 2010.

²⁹ Bardóczy 2010.

³⁰ Újabbán lásd még: Pákozdi 2011. A cikk a bővítés körüli viták kimeneteléről szólva így fogalmaz: „A Szépművészeti Múzeum bővítésének frissen lezárult kísérlete sokáig emlékezetes epizód marad a magyar középület-építészettörténetében. Miért? Egyrészt, mert a bővítés két változatának kudarca a civilek és a múzeumi szakemberek győzelmét hozta a meglepően szolidárisnak mutatkozott hazai építésztszadalom felett. Szándékosan írtam szolidárist, nem pedig egyöntetű meggyőződésűt: mert bár a Cságoty Ferenc professzor által indított »terv-párti« aláírásgyűjtéshez több száz építész csatlakozott, sok szakmabéli álnéven berzenkedett a tervek ellen.” u.o. 78.

³¹ Erről lásd http://index.hu/kultur/2011/02/15/nem_a_fold_alatt_bovul_a_szepmuveszeti – Letöltés: 2011. július 31.

IRODALOM

- Balogh Renáta 2010: Rossz kérdésre adott profi válasz? Beszélgetés Sarkadi Mártonnal. (2010. április 29.) ([http://kuk.btk.ppke.hu/hu/content/rossz-kérdés-re-adott-profi-válasz-beszélgetés-sarkadi-mártonnal](http://kuk.btk.ppke.hu/hu/content/rossz-kerdésre-adott-profi-valasz-beszélgetés-sarkadi-mártonnal). – Letöltés: 2010. július 14.)
- Bardóczy Sándor 2010: Az elKÉkülöben lévő Szépműről. (2010. április 30.) (<http://epiteszforum.hu/node/15803> – Letöltés: 2010. július 14.)
- Barkóczy István 2010: Muzeológusi gondolatok a Szépművészeti Múzeum bővítése kapcsán. (2010. március 23.) (<http://epiteszforum.hu/node/15429> – Letöltés: 2010. július 12.)
- Csordás Lajos 2010: Vigyázat, lépcső! (2010. március 29.) (http://nol.hu/kult/20100329-vigyázat_lepcso – Letöltés: 2010. július 10.)
- Csordás Lajos 2010a: Kell-e pelenkázó egy modern múzeumba? (2010. április 29.) (http://nol.hu/lap/kult/20100429-kell-e_pelenkazo_egy_modern_muzeumba_ – Letöltés: 2010. július 14.)
- Csordás Lajos 2010b: Átrajzolták Szépművészeti bővítési terveit. (2010. május 26.) (http://nol.hu/kult/atrajzoltak_a_szepmuveszeti_bovitesi_terveit – Letöltés: 2010. július 14.)
- Deák Ildikó 2010: Válság és örökségvédelem. *Nagyítás* 6. 2010. február 10.
- Endrődi Gábor 2010: Műveltség, együttműködés, béke. (2010. április 6.) (<http://1100sor.hu/index.php?id=k0018&p=kitek> – Letöltés: 2010. július 12.)
- F. Almási Éva 2010: Interjúja Gábor Eszterrel (Vélemények a Szépművészeti Múzeum átépítéséről VIII.). (2010. március 27.) (http://artportal.hu/aktualis/hirek/f_almasi_eva_interjuja_gabor_eszterrel_velemenyek_a_szepmuveszeti_muzeum_atepiteserol – Letöltés: 2010. július 12.)
- Fáy Zoltán – Hanthy Kinga 2010: Jelek a téren. *Magyar Nemzet* 2010. május 8. 36.
- Haba Péter 2008: „Vigyázz”! után „pihenj” (2008. ápr. 22.) (<http://epiteszforum.hu/node/9159> – Letöltés: 2010. július 14.)
- Hamvay Péter 2010: Látványmúzeum – látványos múzeum. (2010. február 14.) (<http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=258509> – Letöltés: 2010. július 13.)
- ICOMOS 2010: Állásfoglalása a Szépművészeti Múzeum bővítésével kapcsolatban. (2010. március 26.) (<http://epiteszforum.hu/node/15482> – Letöltés: 2010. július 10.)
- Klementisz Réka 2010: Légiesebb lesz az új bejárat. Bemutatták a Szépművészeti Múzeum bővítésének kompromisszumos terhet. (2010. máj. 27.) (<http://www.mno.hu/portal/715399> – Letöltés: 2010. július 15.)
- Kolossa Katalin 2008: Baán László, a sztárcsináló. *Piac és Profit*, 2. (<http://www.piac-es-profit.hu/?template=magazin-cikk&id=2898> – Letöltés: 2010. július 14.)
- Kovács Dániel 2010: Szépművészeti Múzeum: Úton a rossz megoldás felé. (2010. április 28.) (<http://hg.hu/cikk/epiteszet/9337>. – Letöltés: 2010. július 13.)

- Martinkó József 2008: Nem, nem és nem. *Élet és Irodalom*, 52. 16. 2008. április 18. (http://www.es.hu/martinko_jozsef;nem_nem_es_nem;2008-04-20.html – Letöltés: 2010. július 14.)
- N. N. 2010: Üvegtorony és kőfalak: egy példás múzeumi helyreállítás. (2010. augusztus 4.) <http://hg.hu/cikk/epiteszet/10072-uevgtorony-es-kofalak-egy-peldas-muzeumi-helyreallitas> – Letöltés: 2010. augusztus 15.)
- Pákozdi Imre 2011: Föld alá kényszerítve. Néhány gondolat a Szépművészeti Múzeum bővítésének megghiúsulása kapcsán. *Kommentár* 3. 78–82.
- Pelle János 2010: Valami készül a Hősök tere alatt. (2010. április 16.) (http://hvg.hu/velemeney/20100415_szepmuveszeti_muzeum_fogadocsarnok – Letöltés: 2010. július 13.)
- Ráday Mihály 2009/2010: Mennyire változtatja meg a Szépművészeti Múzeum bővítése a Hősök tere évtizedek óta megszokott látványát? *Múzeumcafe*, december/január 66.
- Ráday Mihály 2010: Lék a lépcsőn. (2010. február 22.) (http://nol.hu/velemeney/20100222-lek_a_lepcson – Letöltés: 2010. július 10.)
- Rieder Gábor 2010: Dizájnerek vagy barbárok (Vélemények a Szépművészeti átépítéséről V.). (2010. március 15.) (http://artportal.hu/aktualis/hirek/dizajnerek_vagy_barbarok – Letöltés: 2010. július 16.)
- SFA 2010: Szép modern kulturális világ. A Prado és a zágrábi Kortárs Művészeti Múzeum is példa lehet a Szépművészeti Múzeum átalakításához. (2010. február 15.) (http://www.magyarhirlap.hu/kultura/szep_modern_kulturalis_vilag.html – Letöltés: 2010. július 17.)
- Sisa József 2010: Homlokzatzból – kulissza (Vélemények a Szépművészeti Múzeum átépítéséről I.). (2010. március 10.) (http://artportal.hu/aktualis/hirek/sisa_jozsef_homlokzatzbol_kulissza_a_szepmuveszeti_muzeum_atepitesere_i – Letöltés: 2010. július 10.)
- Sisa József – Entz Géza 2010: Talán még nincs késő. (2010. március 12.) (http://askclan.extra.hu/index_old.php – Letöltés: 2010. július 10.)
- Szabó Zsombor 2010: A „haladó” és „visszahúzó” erők Szabadka városépítészetében. *Új Esély*, 3.
- ulp 2010: Vitatott magyar-izraeli ingatlanfejlesztés a Belvárosban. (2010. október 7.) (<http://ujlakaspiac.hu/2010/10/07/vitatott-magyar-izraeli-ingatlanfejlesztes-a-belvarosban> – Letöltés: 2010. október 10.)
- V. N[agy] V[iktória] 2010: Üvegtorony a Dózsa György út sarkán. (2010. március 3.) (<http://hetivalasz.hu/itthon/fenyves-tortenet-lehet-27251/> – Letöltés: 2010. július 13.)
- Vargha Mihály 2008: Országomat egy zsúritagságért!? *Élet és Irodalom*, 52. 21. 2008. május 23. (<http://www.es.hu/index.php?view=doc;19791> – Letöltés: 2010. július 10.)

Zsiray-Rummer Zoltán 2010: 2012-re megújulhat a Szépművészeti. (2010. május 27.) http://www.magyarhirlap.hu/kultura/2012re_megujulhat_a_szepmuveszeti.html – Letöltés: 2010. július 17.)

Zsuppán András 2010: Finomhangolás. (2010. április 8.) (<http://hetivalasz.hu/kultura/finomhangolas-28167/> – Letöltés: 2010. július 16.)

Ötvenhat elhullajtott levelei Gyulán: emlékezet és „valóság”

Gyula múltjának igen fontos részét képezik az 1956-as események. Az 1956-os forradalom kutatása számos új szemponttal bővült az utóbbi években. Jelen tanulmány ehhez kíván hozzájárulni a gyulai 1956-os forradalmi események rövid politika- és társadalomtörténeti elemzésével. Ez utóbbin belül egyrészt a helyi forradalmi események résztvevőinek társadalmi összetételét vizsgáljuk. Másrészt ezzel kapcsolatban emlékezet és valóság viszonyának elemzése során olyan módszertani megközelítést alkalmazunk, melynek célja az 56-os városi emlékezet konstrukcióinak feltárása, s ezáltal a „hagyományos” politikatörténeti kép árnyalása. Vizsgálódásunk alapkérdése, hogy ezek az emlékezeti folyamatok miként formálták át a forradalmi résztvevők társadalmi státuszára vonatkozó tudást. Hipotézisünk szerint ugyanis a visszaemlékezések nagy részében a helyi forradalmi légkör vagy „polgári” jelleget ölt, vagy – érdekes módon – kifejezetten kommunista ügyként jelenik meg. A levéltári források alapján ezeknek épp az ellenkezője állítható: az események résztvevőinek többsége kommunista pártkötődés nélküli egyszerű mesterember, munkás vagy épp földműves. Az értelmiség és más középosztálybeliek vagy távol tartották magukat az eseményektől, vagy – főképp a Gyulán nagy múlttal bíró német polgárságot és polgári értelmiséget tekintve – már korábban a kitelepítések áldozataivá váltak.

Gyula központi közigazgatási funkciója már a 18. századtól meghatározóvá vált, ugyanakkor a város vizsgált időszakunkban is megőrizte gazdasági jellegzetességét: lakói alapvetően agrártevékenységből és kereskedelemből éltek, ezért nagyszámú munkásság nem létezett a városban. A második világháború utáni néhány koalíciós évet követő kollektivizálás következtében az ország politikai és gazdasági struktúráiban a szovjet modell alkalmazásának megfelelően jelentős változások következtek be, melyek a későbbi forradalom meghatározó okaivá váltak.¹ 1949-ben a városban is végbementek az államosítások és megkezdődött az erőszakos téjeszesítés, mely a gyulai gazdákat érzékenyen érintette, s elégedetlenségük folyamatosan növekvő forrásává vált. Ennek ellenére az MDP pozícióit Gyulán is sikerült megszilárdítani.

1953-ig jelentősebb változás nem következett be a politikai életben. 1953. július 4-én Nagy Imre új kormányprogramja egy enyhébb politikai légkört, valamint

¹ Szakolczai 2001: 11–22.

a gazdaság- és életszínvonal-politika változását ígerte. Ugyanakkor a kommunista párton belül Rákosi és köre 1955 tavaszán sikeresen végrehajtott ellentámadása következtében e reformprogram igen csekély eredményt ért el. Az újból felerősödő sztálinizálás következtében az egyébként is alacsony életszínvonal tovább romlott, mely még 1956-ban sem érte el az utolsó háborús békeév, 1938 szintjét.²

E változások következtében Gyulán leginkább a beszolgáltatási rendszer, a romló reáljövedelmek, valamint a fogyasztás csökkenő szintje okozott problémát, mivel így még az agrártevékenységet kiegészítő jövedelemként űzők körében is súlyos életszínvonal csökkenés következett be.³ Az egyre növekvő elégedetlenség következtében a gyulai Városi Tanács 1956. júniusi tanácsüléseitől folyamatosan napirendjére tűzte a kuláklista felülvizsgálatát.⁴ Ekképp számos, korábban földjétől megfosztott parasztember nyerte vissza földjét, viszont a revíziók szinte egyáltalán nem mérsékeltek az elégedetlen gazdák követeléseit.⁵ Ezzel párhuzamosan, Rákosi lemondását követően, valamint a Petőfi-kör és az Írószövetség politikai és közéleti aktivitásával párhuzamosan újjáalakuló Hazafias Népfront Gyulai Bizottsága 1956. szeptember 9-én értelmiségi tanácskozást szervezett.⁶ A gyulai események sémája tehát az országos mintát követte.

A forradalom kezdeti eseményei a nagyvárosokhoz hasonlóan alakultak Gyulán is. Az 1956. október 23-án történekről a gyulaiak csak közvetve szereztek tudomást, főképp a rádión keresztül. Ugyanakkor sok hazatérő, fővárosban dolgozó gyulai munkás és tanuló adott hírt a Budapesten zajló eseményekről. A gyulai események kibontakozásában jelentős szerepet játszott, hogy az MDP helyi vezető emberei ezekben a napokban nem tartózkodtak a városban. A gyulai tanácselnök, Enyedi G. Sándor betegsége miatt volt távol hivatalától, mivel szanatóriumi kezelés alatt állt.⁷ Vidó István, az MDP városi titkára pedig Zsámbékon vett részt egy „továbbképző tanfolyamon”.⁸ Október 25-én és 26-án a Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága ülést tartott, melyen értékelték az aktuálpolitikai helyzetet, és a helytelenül kuláknak minősített gazdák beadási hátralékainak eltörléséről hoztak döntést.⁹ Ezzel egy időben, tehát szintén október 25-én Nagy László földműves 14 pontban követeléseket

² Szakolczai 2001: 17.

³ BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. májusi jegyzőkönyvei.*

⁴ BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. júniusi jegyzőkönyvei.*; Marsi – Szabó 1975: 123–125. Marsi és Szabó műve a korszak 1956-tal kapcsolatos hivatalos történetírói alapállásának megfelelően nehezményezte az 1956 második felében megfigyelhető „ellenforradalmi” hangulat növekedését, valamint a Szabad Európa Rádió „szellemének visszahangzását”.

⁵ BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. júliusi és augusztusi jegyzőkönyvei.* A Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyveihez kapcsolódóan számos helyi beszámoló és hangulatjelentés található, melyekből rekonstruálhatók a gazdák reakciói.

⁶ Szakolczai 2001: 20–22.; BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. szeptemberi jegyzőkönyvei.*

⁷ Marsi – Szabó 1975: 126.

⁸ Marsi – Szabó 1975: 126.

⁹ BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. X. 26.-i ülésének jegyzőkönyve.*

terjesztett elő.¹⁰ Még aznap délután Simonyi Imre költő és Gerdán György futbalista felkeresték Szabó János tanácselnök-helyettest – amint már említettük, az elnök a szanatóriumban pihent ekkor –, hogy szavatolja, hogy nem fogják akadályozni a felvonulásokat. Estére megközelítőleg 2000 ember gyűlt össze a Kossuth téren, ahol egy arra járó traktor és drótkötelek segítségével, Simonyi Imre buzdító szónoklata közepette ledöntötték a Felszabadulási Emlékművet, és leverték róla a vörös csillagot.¹¹ Ezt követően a tömeg a Harisnyagyárhoz vonult, ahol számos munkás csatlakozott hozzá. Október 26-án már 6–7 ezres tömeg vonult a tanácsháza elé, ahol felolvasták követeléseiket: a város vezetőinek felelősségre vonása, a párhelyiségek lakásokká alakítása, Gyula megyeszékhely státusának visszaállítása,¹² a „parasztpolitika” magángazdaságokra alapozása, Mindszenty bíboros szabadon bocsátása, valamint október 23. nemzeti ünneppé nyilvánítása. Ezen a napon a helyi karhatalom is a forradalom mellé állt, jöllehet a rendőrségen belül megosztottság volt tapasztalható.

A következő néhány nap politikai átalakulásokat eredményezett Gyulán. Október 27-én megérkeztek Sarkad, Doboz és Gyulavári küldöttei is. Ekkor Nádházi János állt a megmozdulás élére.¹³ Nádházi beszédében nyugalomra és az atrocitások elkerülésére intett. Ezzel párhuzamosan a templomokban is békességre intő prédikációk hangzottak el.¹⁴ Október 28-án megalakult a Gyulai Nemzetőrség és a 15 tagot számláló Ideiglenes Forradalmi Bizottság.¹⁵ Eközben az üzemek termelése nem állt le, a gyárak elküldték a munkástanácsok által kijelölt követeiket a Városi Tanácshoz.¹⁶ Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a kommunista rendszer megmaradt szimbólumait eltávolították a város több pontjáról.

Október 29-én a gyárak, üzemek, vállalatok és egyéb szervek küldöttei tartottak tanácskozást. 39 tagú Forradalmi Nagyválasztmány alakult, amelynek tagjaiból megalakult a 7 tagú Gyula Város Nemzeti Forradalmi Bizottsága (továbbiakban NFB): Hraskó Károly téglagyári irodavezető, Lőrincz János kalaposmester, M. Szabó András vízvezeték-szerelő, Nádházi János szabómester, Radóczy András lakatos-, kovács-, és

¹⁰ BML XXIII. 413. *Ellenforradalmi események a gyulai járásban*. 1958: MSZMP Városi és Járási VB. Gyula, 1958, 94.

¹¹ A Marsi – Szabó által szerkesztett 1975-ös munka a korszak forradalommal kapcsolatos hivatalos álláspontjának megfelelően „meggyalázott emlékműként” említi az enapi eseményeket. Marsi – Szabó 1975: 127.; A tömeg létszámára vonatkozóan nincsenek pontos adatok, ugyanakkor a fennmaradt beszámolók alapján 2000 főre becsülhető a 25-én összegyűlt gyulaiak száma. BML XXIII. 413. *A Városi Tanács 1956. októberi VB üléseinek kiegészítő anyagai*.

¹² Az akkori tanácsháza eredetileg Békés vármegye megyeháza volt. 1950-től Békéscsaba lett az új megyeszékhely, mely a gyulaiak számára igen sérelmes változást jelentett. Az épület ma Gyula Város Polgármesteri Hivatalának ad otthont.

¹³ Nádházi János az 1940-es évek második felének népszerű helyi szociáldemokrata politikusa. 1991. október 23-án megkapta a Gyula Város Díszpolgára címet.

¹⁴ BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. X. 27.-i ülésének jegyzőkönyve*.

¹⁵ BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai*.

¹⁶ Gyulai Tejporgyár, Gyulai Harisnyagyár, Gyulai Húskombinát, és egyéb élelmiszeripari üzemek.

hegesztőmester, Sántha György földműves, korábban a Független Kisgazdapárt helyi elnöke, valamint Sárdi Mártonné munkásnő.¹⁷ Ugyanezen a napon M. Szabó András polgármesterré választották, bár Enyedi G. Sándor tanácselnök még hivatalban volt.¹⁸ Szintén ezen a napon az újonnan megalakult NFB több rendőrt és ÁVH-st eltávolított a rendőrség kötelékéből.¹⁹ Az egyéb személycseréket Gyulán az első napokban megválasztott munkástanácsok végezték. A helyi politikai változások mérsékelt voltára lehet következtetni abból, hogy az NFB nem engedélyezte a városban politikai pártok szervezését. Ez azzal magyarázható, hogy a vezető testület „éretlennek” tartotta a gyulai helyzetet a teljes politikai átalakulásra.²⁰ A termelés november 4-ig folyamatos volt, a sztrájkok csak ezután kezdődtek. Szintén ehhez az eseménytörténeti ívhez tartozik, hogy november 1-én az üzemek, vállalatok és középiskolák küldöttei határozatot hoztak a Megyei Ifjúsági Forradalmi Tanács megalakításáról.

A forradalmi fejleményekkel párhuzamosan azonban a kommunista pártállami hatalom helyi képviselői is szervezkedni kezdtek. A már korábban említett Vidó István, az MDP városi titkára október 30-án érkezett vissza a városba. Ezt követően azonnal összehívta a Végrehajtó Bizottságot a helyzet értékelésére. A VB elhatározta, hogy a párt folytatja tevékenységét, képviselőjének pedig Dr. Oláh Emil főorvost választották meg. November 4-e után az MSZMP létrehozásának feladatait Ideiglenes Bizottság vette kézbe. Eközben az országos eseményekkel párhuzamosan november 4-én a szovjet csapatok 4–5 órás harc után elfoglalták Békéscsabát és Orosházát, a megye két laktanyával rendelkező városát. Ugyanakkor sem a szovjetek, sem pedig más kommunista karhatalmi erők nem jöttek át Gyulára.

Ekkor Nádházi szavaival élve Gyulán beállt a „semmilyen állapot”. A tényleges végrehajtó hatalmat megszűnéséig az NFB gyakorolta, tagjaiban a lakosság többsége is megbízott.²¹ Így a gyulaiak szinte kivétel nélküli támogatása és a termelés biztosítása érdekében november 7-től a kommunisták kénytelenek voltak tárgyalóasztalhoz ülni a forradalom képviselőivel. Tárgyalások kezdődtek a tanács Végrehajtó Bizottsága és a Forradalmi Bizottság között. Az NFB nyomására, és mivel a kommunisták felismerték, hogy csak kompromisszumokkal tarthatják meg hatalmuk egy részét, november 11-én személyi változások történetek a Városi Tanács Végrehajtó Bizottságában. Szabó János elnök-helyettest leváltották, és helyére Nádházi Jánost

¹⁷ BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*

¹⁸ Az emlékezet rekonstrukciójának vizsgálatához szükséges az empirikusan megragadható tagnévsor és személyi változások rögzítése.

¹⁹ BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*

²⁰ Nem csak Gyulán határoztak így. Orosházán a Járási Nemzeti Bizottmány a pártok újjászervezését mellőzendőnek tartotta addig, míg szovjet katonák tartózkodnak hazánkban. Ugyanakkor eközben már a kormány követeléseire is igazodtak a helyi forradalmi vezetők. 1956: Ma egyetlen párt lehet! *Független Újság* 1956. november. 4.

²¹ BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*

nevezték ki.²² A forradalmárok szempontjából ez utóbbi döntés később jelentős hátránynak bizonyult, mivel az események későbbi alakítására nézve Nádházi e posztal gyakorlatilag minden befolyását elvesztette. Kinevezését követően ugyanis minden lépését karhatalmisták vigyázták, irodájában nem fogadhatott senkit, valamint a munkahelyére való bejárásra kényszerítették.

A Gyulai Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága november 13-án újabb ülést tartott, immáron Nádházi „vezetésével”, amelyen elhatározták, hogy választott követeket küldenek a kormányhoz a gyulai követelések megvalósítása érdekében. Ugyanekkor döntés született arról is, hogy biztosítják a sztrájkjogot, amennyiben a sztrájk szervezett keretek között zajlik.²³ November 19-én egyeztettek a békéscsabai munkástanácsok küldötteivel. Ez azonban visszatekintve már nyílt ellenállást jelentett, a Kádár vezette Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, valamint az október 31-én MSZMP néven újjászervezett MDP ugyanis nem tűrte, hogy vidéken a munkások és parasztok vezette forradalmárok magasabb politikai szerveződési szintre lépjenek. Ebben közvetlen fenyegetést láttak saját hatalmi pozícióikkal szemben.²⁴ Így amikor november 20-án a követek megérkeztek Pestre, és tárgyalásokba kezdtek Dobi Istvánnal, alapos meglepetésben részesültek. Dobi tájékoztatta a küldötteket az időközben lezajlott politikai változásokról, s igen rövid kihallgatás után minden eredmény nélkül hazaküldte tárgyalópartnereit. A küldöttség csalódottan tért vissza Gyulára.²⁵

Eközben a városban csak minimális munkavégzés folyt. Gyulának élelmiszerekből és alapanyagokból jelentős tartalékai voltak, Romániából pedig közvetlenül kapott sót, petróleumot és élesztőt, így a munkaszünet nem okozott ellátási problémákat. A viszonylagos „bőségre” utal, hogy a városból a forradalom idején csaknem 500 mázsa tejpórt szállítottak Budapestre.²⁶ Ugyanakkor a politikai eredménytelenség miatt ez a helyzet november végére az ellenkezőjére fordult, ellátási nehézségek jelentkeztek. A súlyosbodó helyzet miatt november 26-án Gyula Város Központi Munkástanácsa, a sztrájkjog fenntartásával, a munka felvétele mellett döntött. November 27-én pedig a tanítás is újra megindult az iskolákban.

A megváltozott körülményekkel párhuzamosan az MSZMP megkezdte a hatalom visszaszerzését. December 2-án a párt aktívaülést szervezett, amelyen az Ideiglenes Intéző Bizottság felváltotta funkciójából az MSZMP Városi Intéző Bizottságát. Elnöke továbbra is Lipták Mihály maradt. Ezen párttaktíva hatására élesebb küzdelem kezdődött a Gyulai Munkástanáccsal, mivel a munkástanács a párt szerveződését

²² BML. XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. XI. 11-i ülésének jegyzőkönyve.*

²³ BML. XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. XI. 13-i ülésének jegyzőkönyve.*

²⁴ A kormány és az állampárt reakcióival szemben, valamint a szovjet katonai intervencióval és a folytatódó fegyveres összecsapásokkal párhuzamosan a munkástanácsok vezetésével országos ellenállás bontakozott ki. Szakolczai 2001: 73–82.

²⁵ A tárgyalások során a beszámolók szerint „nem sokon múlt”, hogy nem tartóztatták le őket. BML XXIII. 413. *A Városi Tanács 1956. novemberi VB üléseinek kiegészítő anyagai.*

²⁶ Marsi – Szabó 1975: 128.

akarta megakadályozni. December 6-án délelőtt 7–8 ezer fő részvételével tüntetést szerveztek, Nádházi János és Sántha György NFB tagok beszédet mondtak, délután pedig a december 4-i budapesti nőtüntetés mintájára Gyulán és Gyulaváriban fekete kendős asszonyok vonultak fel, valamint még ezen a napon röplapokkal szórták tele a várost.²⁷ A megyei munkástanáccsal folytatott tárgyalásokon a város részéről Nádházi János vett részt. December 9-én az újból megindult önszerveződés újabb fázisaként 300 gazdálkodó megalakította a Körzeti Paraszttanácsot, mely Gyula város, a környező falvak és tanyák gazdálkodóinak érdekérvényesítő szerveként működött. Közben megalakult az önálló forradalmi gyulai sajtó is, melynek fő irányítója Simonyi Imre költő lett.²⁸

Az események alakulásának e pontján határozta el a Magyar Forradalmi Munkás- és Paraszt Kormány, hogy végleg leszámol a gyulai forradalommal. Korábban már említettük, hogy november 4-ét követően nem jelentek meg katonai alakulatok a városban. Ekkor azonban a MFMPK mozgósította a karhatalmi erőket, és december 17-én Gyulán is megjelentek az ún. pufajkások. Első útjuk a rendőrségre vezetett, ahol lövöldözések közepette átvették az irányítást, majd a város főutcáján, a Sztálin úton – a mai Béke sugárúton – szintén lövöldözve, és többeket súlyosan bántalmazva vonultak végig. Ez egyértelművé tette a gyulaiak előtt, hogy a forradalom ügye elbukott. Gyula Város Nemzeti Forradalmi Bizottsága felfüggesztette működését, s ezután fegyveres összetűzésre már nem került sor. A korábbi harcoknak nem volt halálos áldozata, viszont számos sebesültje. Habár december 17-én nem zárultak le a gyulai események, az ezt követő megmozdulások marginálisak maradtak, a gyulaiak inkább csak röplapok útján tiltakoztak. Ilyen volt például Gyulán is a volt forradalmárok által kibocsátott MUK (Márciusban újra kezdjük) felirat, melyre a hatalom a HUK (Ha ugráltok, újra kaptok) felirattal válaszolt.

A politikai események és a résztvevők társadalmi összetételének korabeli és mai megítélését azonban nagymértékben befolyásolta és befolyásolja, hogy a forradalom lezajlásával kapcsolatban milyen emlékezeti konstrukciók jöttek létre. E tekintetben két emlékezeti hagyomány meglétét állapíthatjuk meg. Az egyik, hogy a forradalmat alapvetően értelmiségiek, gyulai polgárok hajtották végre. A másik, érdekes módon, épp ennek ellenkezője: a gyulai forradalom nem volt más, mint „balhész kommunis-ták” akciója.²⁹

²⁷ Marsi – Szabó 1975: 128–129.

²⁸ Simonyi Imre költőt a város 1990. október 23-án Gyula Város Díszpolgára címmel ajándékozta meg.

²⁹ Az emlékezeti konstrukciók vizsgálatának forrásanyaga egyrészt a bírósági peranyagok során felvett vallomások, a Városi Tanács VB jegyzőkönyveit kiegészítő levelek, beadványok, vélemények, másrészt még élő személyek szóbeli beszámolóin alapulnak. Utóbbi esetében – a gyulai forradalmárookra vonatkozó kérdésekre alapozva – a következő személyekkel készítettünk interjút (80 év feletti, nyugdíjas gyulai polgárok): Cora György, Enyedi Ferenc és Remeczki Ferenc. Az interjút 2007 márciusában vettük fel. A levéltári anyaghoz lásd BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*; BML XXIII. 413. *A Városi Tanács 1956. októberi és novemberi VB üléseinek kiegészítő anyagai.*

Az első probléma elemzéséhez érdemes a tagnévsorból kiindulni. A vezetők társadalmi összetételét vizsgálva – gyakorlatilag az NFB tagjai – a következő foglalkozási kategóriákat kapjuk: irodavezető, kalaposmester, vízvezeték-szerelő, szabómester, lakatosmester és gazdálkodó. Egyedül Simonyi Imre költő sorolható az értelmiségi kategóriába. A fentieket összesítve 1 magánalkalmazottat, 4 kisiparost, 1 mezőgazdasági munkást és 1 munkást találunk a vezetők között.³⁰ Ennek következtében az „értelmiségi forradalomra” vonatkozó konstrukció megalapozatlan, hiszen a forradalmi események helyi irányításában nem játszott meghatározó szerepet az értelmiség. Ez főként annak volt köszönhető, hogy többségük távol tartotta magát az eseményektől, többnyire otthon maradtak családjuk körében, mely egyfajta társadalmi elkülönülést is kifejezett a szinte kizárólag munkások és parasztok vezette forradalmi megmozdulástól.³¹ Másrészt a Gyulán nagy múlttal rendelkező német polgárságot és polgári értelmiséget a második világháború után kitelepítették, tehát fizikailag is lehetetlen lett volna részvételük. Egy másik magyarázati lehetőség lenne, hogy a forradalmi vezetőket a gyulai értelmiségiek „kívülről” támogatták. Simonyit leszámítva azonban nem találkozunk értelmiségi résztvevőkkel a gyulai forradalmárok tágabb köreiből sem. Amint láthattuk, a helyi események kibontakozásával párhuzamosan növekvő tömeg, valamint a szélesebb társadalmi bázis is jórészt gyulai munkásokból és parasztokból állt.

Ugyanakkor ezen ellentmondások még nem magyarázzák, hogy miért jött létre ez az emlékezeti séma. Ennek feloldásához két szempontot kell mérlegelni. Egyrészt a forradalomra való emlékezést jórészt Simonyi versei befolyásolták, melyek eleve poetizáltan jelenítették meg az eseményeket, mely sok kortárs számára felülírhatta az évtizedekkel azelőtti tapasztalatokat.³² Másrészt igen sok esetben a gyulai forradalom eseményeit összemosták a békéscsabai eseményekkel, ahol valóban számos értelmiségi vett részt a helyi forradalom vezetésében.

A másik igen érdekes emlékezeti konstrukció a „balhész kommunisták forradalma”, mely láthatóan épp az előző történeti kép ellentéte. Főképp a korabeli visszaemlékezésekben és feljegyzésekben tűnt fel az elképzelés, mely szerint a gyulai forradalmat valójában „balhész kereső, izgága, ifjú kommunisták” csinálták, akik néhány helyi gazdát állítottak a megmozdulás élére.³³ Ezt az emlékezeti hagyományt szintén a vezetők és a tágabb „forradalmi tagság” vizsgálatával szűrhetjük meg. Amint fentebb elemeztük, a forradalom gyulai irányítói többnyire pártsemleges, vagy apolitikus emberek voltak. Csupán Nádházi János és Szabó János rendelkezett igazolt politikai

³⁰ BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*

³¹ Az értelmiségiek otthonmaradásával kapcsolatosan egybehangzóak a szóbeli beszámolók.

³² E kép felépülését segítették elő a díszpolgárrá avatásokon tartott beszédek és Simonyi szintén ekkor felolvasott versei is.

³³ Ez néhány alkalommal még a szóbeli beszámolóokban is feltűnik. Remeczki és Enyedi visszaemlékezéseiben a forradalom helyi vezetői mind „olyan fiúk voltak, akik gyakran keresték a bajt és a balhét”.

affiliációval. Nádházi korábban az MSZDP tagja volt, Szabó pedig egykori kiscgazda politikusként tevékenykedett. Még az olyan munkás vezetők esetében, mint például Sárdi Mártonné, ahol feltételezni lehetett volna a kommunista elkötelezettséget, sincs olyan utalás se az írásbeli, se a szóbeli forrásokban, mely ezt megerősítené.

Eme emlékezeti hagyomány meglétét az előzőhöz hasonlóan szintén néhány tényezővel magyarázhatjuk. Egyrészt a Békéscsabán történetekhez képest, amint láthattuk, a gyulai események viszonylag kis horderővel bírtak. Jóllehet halálos áldozatot nem követelt a forradalom helyi felszámolása, mégis a december 17-én történt karhatalmi akció számos összetűzést eredményezett, amely az eredménytelenség és frusztráció hatására sok gyulai számára „helyi csetepatévá” alakította utólag az eseményeket. Az e tanulmányban rekonstruált eseménytörténet tükrében ez megint csak torzítóan hat, hiszen a komolyabb fegyveres konfliktust leszámítva a forradalmi események struktúrája az országos és megyei mintával egyezett meg.

E második emlékezeti hagyomány kialakulását egy további tényező is indokolhatta. Két gyulai forradalmár, Farkas Mihály és Mány Erzsébet esetében halálos ítéletet hoztak, mivel igazoltan részt vettek a december 17-én lezajlott kis kiterjedésű fegyveres konfliktusban. E két személy azonban, amint a perben résztvevő orvosszakértő véleményéből később kiderült, mentálisan nem volt teljesen ép.³⁴ Ez az információ nyilván igen nagy „hírértékkel” bírt a korabeli gyulai közvéleményben, mely később e hírt átalakíthatta egy általánosító tendenciává.³⁵

A forradalom „leverését” követően az NFB 7 tagját és még körülbelül 100 forradalmárt letartóztattak. A gyulai és gyulavári forradalmárok közül Mány Erzsébet és Farkas Mihály esetében halálos ítéletet hoztak.³⁶ A 7 bizottsági tag tárgyalására 1957. november 11. és 16. között került sor. A személyes bosszú, a hivatalos megtorlás, és a példastatuálás miatt súlyos ítéleteket szabtak ki. A felelősségre vont forradalmi résztvevők többségét 1 év 6 hónaptól 6 évig terjedő, fogházban letöltendő szabadságvesztésre ítélték.³⁷ Az ítéletek azonban nem voltak jogerősek, így ügyüket 1958 júliusában a Szegedi Megyei Bíróságon újratárgyalták. Börtönbüntetésüket legfeljebb 3 évben szabták meg. 1958 szeptemberében enyhítés következtében szabadlábra helyezték őket, viszont a büntetés időtartamának lejártáig rendőri felügyeletet kaptak.

³⁴ BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*

³⁵ E problémához köthető a kommunista pártállami hatalom részéről hangoztatott „ellenforradalmi”, „horthysta”, „reakciós”, stb. jelzőhalmaz, melyet – az ideológiai torzítás tényének konstataálásán túl – a fenti, résztvevők foglalkozására vonatkozó vizsgálatunkra utalva cáfolhatunk.

³⁶ A szóbeli beszámolók szerint Mány Erzsébet képes hírű asszony volt, Farkas Mihály pedig az öregek elmondása szerint nem volt teljesen épelméjű. Az orvosszakértő jelentéséből kiderült, hogy Mány Erzsébet terhes volt, amikor kivégezték, valamint mind Farkas, mind pedig Mány esetében enyhé elmebajt állapított meg. BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*

³⁷ BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*

Összefoglalóan megállapítható, hogy az 1956-os gyulai emlékezeti hagyományok ellentmondanak a más források alapján rekonstruálható politikai eseménytörténetnek és a forradalom részvevőinek társadalmi összetételére vonatkozó ismereteinknek. Ezen belül további töréspontot képez a szóbeli beszámolók és levéltári forrásokban található visszaemlékezések, levelek, feljegyzések eseménytörténetre és résztvevőkre vonatkozó megállapításai között meglévő különbség. Tanulmányunkban két emlékezeti hagyomány, az „értelmiségi” forradalom, valamint a „balhész” forradalom konstrukcióval foglalkoztunk, és ezek kialakulásainak okait vizsgáltuk. Arra a következtetésre jutottunk, hogy mindkét emlékezeti hagyomány erőteljesen torzította a – más levéltári forrásokból rekonstruálható – korabeli események alakulásának és a forradalom társadalmi részvevőinek megítélését.

IRODALOM

- 1956: Ma egyetlen párt lehet! *Független Újság* 1956. november. 4.
Békés Megyei Levéltár (BML) XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. májusi jegyzőkönyvei.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. júniusi jegyzőkönyvei.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. júliusi jegyzőkönyvei.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. augusztusi jegyzőkönyvei.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. szeptemberi jegyzőkönyvei.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. X. 26.-i ülésének jegyzőkönyve.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. X. 27.-i ülésének jegyzőkönyve.*
BML. XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. XI. 11-i ülésének jegyzőkönyve.*
BML. XXIII. 413. *A Városi Tanács VB 1956. XI. 13-i ülésének jegyzőkönyve.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács 1956. októberi VB üléseinek kiegészítő anyagai.*
BML XXIII. 413. *A Városi Tanács 1956. novemberi VB üléseinek kiegészítő anyagai.*
BML 776/1957/13. *A Gyulai Megyei Bíróság iratai.*
BML XXIII. 413. *Ellenforradalmi események a gyulai járásban.* 1958: MSZMP Városi és Járási VB. Gyula, 1958.
- Interjú Cora György nyugdíjossal 2007. március 12-én,* készítette Cora Zoltán.
Interjú Enyedi Ferenc nyugdíjossal 2007. március 13-án, készítette Cora Zoltán.
Interjú Remeczki Ferenc nyugdíjossal 2007. március 13-án, készítette Cora Zoltán.
- Marsi Gyula – Szabó Ferenc (szerk.) 1975: *Három szabad évtized Gyulán 1944–1974.* Gyula.
Szakolczai Attila (szerk.) 2001: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc.* Budapest.

Miskolc kettős 20. századi ipari öröksége

Bevezetés

Miskolc 20. századi ipari örökségének egyetemes jelentőségű sajátosságaira az örökségvédelem szakmai zsargonjában *Gap Report*¹ néven ismert jelentés hívta fel a figyelmem. A Világörökségi Lista részletes elemzését tartalmazó tanulmány, amelyet a Világörökség Bizottság egyik szakmai tanácsadó szervezete, az ICOMOS (International Council on Monuments and Sites – Műemlékek és Műemlékhelyszínek Nemzetközi Tanácsa) 2005-ben tett közzé, az emberiség kulturális és természeti öröksége hiányosan reprezentált területeinek a feltárását tűzte ki célul.² A különféle szempontok figyelembevételével elvégzett elemzések – egyebek mellett – típus szerint az ipari örökség, kronológiailag a 20. század, a földrajzi megoszlást tekintve pedig általában a kelet-európai örökségi helyszínek nem megfelelő képviselőre is rámutattak. Számszerűen az ipari örökség az összes örökségi helyszín 6%-át,³ a modern örökség az összes örökségi helyszín mindössze 2%-át,⁴ a Kelet-Európában található örökség pedig az antikvitás kora és a 18. század között keletkezett valamennyi európai kulturális világörökségi helyszínnek csak a 10%-át tette ki.⁵

Kelet-Európa 20. századi ipari világörökségi helyszíneinek az elemzésére azonban a tanulmány nem tért ki, erre csak az ICOMOS 2009-ben az ipari és műszaki világörökségi helyszínekről publikált összesítése teremtett lehetőséget.⁶ Az interneten terjesztett kiadványban szereplő 51 helyszín vizsgálata azt mutatta, hogy az összes helyszín 71%-át kitevő 36 európai ipari örökségi helyszín közül négy – a lengyelországi wieliczki sóbánya, a szlovákiai Selmecebánya és a csehországi Kutná Hora bányavárosa, valamint a bosznia-hercegovinai Mehmed Paša Sokolović-híd – a szocialista világrendszer fennállása idején ugyan Kelet-Európához sorolt országokban helyezkedik el, viszont az emlékek keletkezésekor ezek Európa más régióihoz tar-

¹ *The World Heritage List* 2005.

² *The World Heritage List* 2005: 12–15.

³ *The World Heritage List* 2005: 38. A tanulmányban az ipari örökségnek nincs önálló kategóriája, elemeit a műszaki és mezőgazdasági, illetve a modern örökség kategóriájába sorolták.

⁴ *The World Heritage List* 2005: 66.

⁵ *The World Heritage List* 2005: 68.

⁶ *Industrial and Technical Heritage in the World Heritage List*. September 2009. UNESCO–ICOMOS Documentation Centre. http://www.international.icomos.org/centre_documentation/bib/worldheritage-industrialsites.pdf (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)

toztak.⁷ Következésképpen Kelet-Európa ipari öröksége egyáltalán nem reprezentált a Világörökségi Listán (1. táblázat).⁸

1. táblázat: A Világörökségi Lista ipari és műszaki helyszínei Európában 2009-ben

	<i>1800 előtt</i>	<i>1800 után</i>	<i>Összesen</i>
Ausztria	1	1	2
Belgium	2	1	3
Bosznia-Hercegovina	1		1
Cseh Köztársaság	1		1
Egyesült Királyság	1	7	8
Finnország		1	1
Franciaország	3		3
Hollandia	1	1	2
Lengyelország	1		1
Németország	1	2	3
Norvégia	1		1
Olaszország		1	1
Olaszország /Svájc		1	1
Szlovákia	1		1
Spanyolország	2	1	3
Svédország	2	1	3
Svájc		1	1
Összesen	18	18	36

(*Forrás: Industrial and Technical Heritage in the World Heritage List. September 2009. UNESCO–ICOMOS Documentation Centre. http://www.international.icomos.org/centre_documentation/bib/worldheritage-industrialsites.pdf (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)*)

20. századi ipari fejlődésének egyedi sajátosságai miatt pedig a szocialista korszakban Kelet-Európának nevezett régió ipari öröksége méltán tarthat számot arra, hogy a Világörökség részévé váljon. Iparágai kettős, a század első felében nyugatról,

⁷ Németh 2011.

⁸ Változást a 2010-ben és 2011-ben elfogadott jelölések sem hoztak. Összesen három új ipari és műszaki örökségi helyszín került fel a Világörökségi Listára, kettő Nyugat-Európából, egy Közép-Amerikából: a 17. századi csatornahálózat Amszterdamban, illetve Walter Gropius 1911-ben épített gyárpülete, az alföldi Fagus-gyár az egykori NSZK területén, valamint a kibányászott ezüst szállítására szolgáló út, a Camino Real de Tierra Adentro Mexikóban. *UNESCO World Heritage Centre – World Heritage List. <http://whc.unesco.org/en/list/1349/1368/1351> (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)*

a század második felében pedig keletről jövő iparosító hatások következtében fejlődtek ki és e kettősséget tükröző, egymástól élesen elütő ipari örökséget hagytak hátra. A dualitás azokban az iparvárosokban a legszembetűnőbb, amelyek a század mindkét felében előtérbe helyezett nehézipari ágazatok fejlesztésének köszönhetően a létüket.⁹ Jelentőségükre már más tudományok, így a város-, társadalom- és építészettörténet, illetve a település- és társadalomföldrajz is felfigyeltek,¹⁰ Világörökségként való megőrzésük azonban még nem merült fel. Hiába került a Világörökségbe való jelölés előfeltételeként a Várományosi Listára az egykori NDK területéről Szászország bányászati és kulturális tájképe, Csehországban pedig Ostrava nehézipari komplexuma, egyik helyszín leírásában sem szerepel, hogy Kelet-Európa 20. századi ipari fejlődésének kétféle útját egyszerre testesíti meg.¹¹ Miskolc példáján, egy esettanulmány formájában, a 20. századi kelet-európai épített ipari örökség eme kettősségének a fő jellemzőit fogom a következőkben felvázolni az örökség jellege és városképi szerepe, ezen belül a városszerkezetben elfoglalt helye és építészeti megjelenése szempontjából röviden elemezve. További célom annak megvizsgálása, hogy e kettős ipari örökséget értékei alkalmassá teszik-e arra, hogy a Világörökségbe való jelölés kritériumainak megfeleljen,¹² s ezzel Miskolc a Világörökségi Listán fellelhető számos iparváros – mint például New Lanark, Liverpool és Crespi d’Adda¹³ – közé kerülhessen.

Miskolc ipari öröksége a 20. század első feléből

A mai Miskolc modern kori ipari örökségének meghatározó részét a nagyüzemi szénbányászatnak, vaskohászatnak és gépgyártásnak a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben, valamint a két világháború közötti időszakban keletkezett tárgyi emlékei alkotják. Közös sajátosságuk, hogy telepítő üzeimeiket a magyar állam hozta létre és tartotta fenn gazdaságpolitikai, illetve honvédelmi céljai megvalósítása érdekében. A diósgyőri vasgyárat az országos vasúthálózat kiépítéséhez szükséges sínek és vasúti pályaszerelvények előállítására,¹⁴ Baross-akna, Újakna és Lyukóbánya

⁹ A szocialista városok mint egyedül a század második felének erőltetett iparosítását és az ehhez kapcsolódó társadalom-átalakító politikai törekvéseket megjelenítő újonnan alapított települések nem képezik e tanulmány tárgyát.

¹⁰ A nemzetközi és hazai szakirodalomból említésként lásd Czepczyński 2008; Jajesniak-Quast 2008; Enyedi 1997; Kovács 2008; Prakfalvi 2004.

¹¹ *UNESCO World Heritage Centre – Tentative Lists*. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1363/1560> (Utolsó letöltés: 2011. július 15.) Bár Ostrava nehézipari komplexuma legjelentősebbnek tartott ipari emlékei között szerepelnek az 1950-es és 1960-as évekből származó épületek is (bányászfürdő, kompresszorgépház, szolgáltató egységek).

¹² *Világörökségi kategóriák (kulturális, természeti)*. <http://www.vilagorokseg.hu/portal/vilagoroksegrrol.php?id=20070131183557> (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)

¹³ *UNESCO World Heritage Centre – World Heritage List*. <http://whc.unesco.org/en/list/429/1150/730> (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)

¹⁴ Sándor 1954: 174–175.

bányaüzemeit a vasmű szénrel való ellátására,¹⁵ az Újgyárnak nevezett, később diósgyőri gépgyárként ismert üzemet pedig elsősorban hadianyaggyártásra.¹⁶

Közvetlenül az állami vasútfejlesztésnek köszönhető a miskolci ipari örökség második nagy csoportjának, a vasúti épületegyütteseknek a létrejötte. A századforduló idején a Magyar Államvasutak – az ország többi jelentős településéhez hasonlóan – Miskolcon is nagyszabású építkezéseket folytatott, s új állomásépületet emelt mind a Gömöri, mind a Tiszai pályaudvaron,¹⁷ helyi Főműhelyét pedig jelentős ipari üzemmé építette ki.¹⁸

Állami alapítású a város ipari örökségének harmadik – a szénbányászati, vaskohászati, gépipari és vasúti fejlesztésekhez szorosan kötődő – csoportja is, amely azonban nem az ipari termelést vagy a nyersanyag- és termékszállítást szolgálta, hanem a lakhatást. Annak érdekében, hogy folyamatosan biztosítsa a nagyüzemi termeléshez, valamint a vasúti feladatok ellátásához szükséges nagyszámú és szakképzett, de a környéken rendelkezésre nem álló munkaerőt, az állam munkástelepeket létesített. Ezek közül a legnagyobb és legnevezetesebb a vasgyári kolónia,¹⁹ de jelentős a percesi bányatelep²⁰ és a MÁV kolóniája is.²¹

Keletkezésében a fentiekől alapvetően eltér, összetételét tekintve pedig heterogén a 19. század második és a 20. század első feléből származó miskolci ipari emlékek negyedik csoportja. Ide azok az épületek, épületegyüttesek sorolhatók, amelyek a város önálló gazdasági életének szerves fejlődése, illetve az urbanizációs folyamat során jöttek létre magántulajdonú cégek vagy a város saját kezdeményezésére. Közéjük tartozik a volt Borsod-Miskolc Gőzmalom Rt. épületeinek együttese,²² a Deichsel-féle drótygyár²³ és a közvágóhíd.²⁴ Sajátos eset az alapítását a 19. század elejéig visszavezető diósgyőri papírgyár, amely magántulajdonban működött, de papírmalomként eredetileg állami tulajdonú területen létesült.²⁵

Miskolc 20. század közepéig felépített ipari épületeinek négy csoportja Magyarországon modern kori iparosodásának fő jellemzőit tükrözi. Mindenekelőtt a nehézipari ágazatoknak a magyar ipar szerkezetében a századforduló idején elért és később is megtartott vezető helyét, valamint az élelmiszeripar kiemelkedő, bár egyre csökkenő jelentőségét.²⁶ Azonban a nehézipari termelés gyors növekedését kiváltó tartós

¹⁵ *A diósgyőri m. kir. vas- és aczélgyár története 1765 – 1910*: 28; Bertalanfy et al. 1986: 47–49.

¹⁶ Kiszely 1997: 171.

¹⁷ Kubinszky 1983: 61, 64.

¹⁸ Pál 1975: 89–91.

¹⁹ Olajos 1998.

²⁰ Péchy-Horváth 1939: 53; Baán et al. 1994.

²¹ Pál 1975: 76–77.

²² Seres 1980.

²³ Sassy 1929: 132, 137.

²⁴ Adler 1896.

²⁵ Bogdán 1963: 63, 79.

²⁶ Katus 1978: 351–352; Berend T. – Szuhay 1978: 296.

és állandó kereslet a beruházási javak iránt nem a magyar gazdaság egyedi belső fejlődéséből következett. Az infrastrukturális s ezen belül elsősorban a vasúti építkezések először Angliában, majd Európa és a világ legtöbb államában hasonló módon hatottak az ipari fejlődésre.²⁷ Nem volt magyarországi sajátosság a vasúti fejlesztésekben játszott kiemelt állami szerep sem, az 1880-as évektől kezdődően szinte egyszerre került sor a vasutak erőteljes államosítására az egész kontinensen.²⁸

A modern nagyüzemi termelés megszervezése nagy kiterjedésű és komplex ipar-telepek létrehozását eredményezte, elhelyezésük azonban nem érintette az akkori Miskolc városszerkezetét. A diósgyőri koronauradalom állami tulajdonjogát kihasználva, a város közigazgatási határain kívül, Miskolc és Diósgyőr között jelölték ki az új vasgyár telephelyét, közvetlen közelében pedig a kolónia területét.²⁹ A gyártelepen belül ipari csarnokok és mérnöki építmények épültek a vas- és acélgyártással kapcsolatos minden technológiai folyamat, valamint az ezeket kiegészítő tevékenységek, például a tűzállótégla-gyártás vagy az energiaellátás számára,³⁰ de helyet kaptak mellettük az igazgatósági és adminisztrációs, illetve a munkások szociális ellátását szolgáló épületek is.³¹ A vasgyári kolónián az állam mint tulajdonos különféle nagyságú és komfortfokozatú házakhoz juttatta a munkásokat, a mérnököket és a tisztviselőket, beleértve a gyárvezetőséget, a gyári hierarchiában elfoglalt helyüknek és családi állapotuknak megfelelően. Miután a házak építésével egyidejűleg az intézményhálózatot is kiépítették – biztosítva a kereskedelmi és egészségügyi ellátást, valamint az iskoláztatási, vallásgyakorlási, kulturális, művelődési és sportolási lehetőségeket –, a kolónia gyakorlatilag önálló településként működött, bár közigazgatásilag Diósgyőrhöz tartozott.³² Korábban lakatlan területen, a Pereces-völgyben hozta létre a kincstár a szénbányászok lakáshoz jutását szolgáló bányatelepét is, mely a vasgyári kolóniához hasonló ellátottságot és státuszt élvezett.³³

Az állami nagyüzemek létrehozásától eltérően a vasúti építkezések Miskolc településszerkezetének a megváltozását idézték elő. A Gömöri pályaudvarral a közép-pontban, ahonnan minden újonnan alapított üzemhez közvetlen vasúti sín pár vezetett, az északi országrészbe vezető vasútvonal mentén kialakult a város új, ipari negyede.³⁴ Későbbi településszerkezeti változásokat alapozott meg a Tiszai pályaudvar és a MÁV kolónia elhelyezése is, bár felépítésük idején még a városközpont-

²⁷ A kiterjedt szakirodalomból lásd például Cameron 1994: 249–253.

²⁸ Berend T. – Ránki 1976: 122–123.

²⁹ Németh 2001b: 144–145, 148.

³⁰ Kiszely 1997: 190–198.

³¹ Németh 1999: 196.

³² Péchy-Horváth 1939: 53–54; Németh 2001b: 149–150.

³³ Baán et al. 1994.

³⁴ Dobrossy 2007: 390.

1. kép. Percesen az egykori Újbánya területén álló műemlékileg védett hivatalház. (A Szerző felvétele, 2009)

2. kép. A miskolci Tiszai-pályaudvar távlati képe. (A Szerző felvétele, 2010)

tól messze létesített különálló épületcsoportot alkottak.³⁵ Hasonló szerepet játszott a telephelyét változatlanul megtartó diósgyőri papírgyár.³⁶

Építészeti megjelenésüket tekintve az ipari örökségnek az első világháború előtt Miskolcon keletkezett elemei egységes képet mutatnak függetlenül attól, hogy az örökségnek mely csoportjába tartoznak. Ez annak köszönhető, hogy valamennyi épület hagyományos építési technológiával téglából készült az európai ipari építészettől a 19. század második felétől általánosan jellemző nyerstégla-építészeti stílusában.³⁷ A vasgyár területén kiemelkedik közülük mint termelőüzem a csavargyár, a vasúti felépítménygyártó és az egyedi gépgyártó ipari csarnoka, valamint a tűzállótégla-gyár keverőüzemének épülete, melyek értékeikre tekintettel a hivatalházzal együtt 2001-ben ideiglenes műemléki védelmet kaptak,³⁸ illetve a termeléshez csak közvetetten kapcsolódó laboratórium, mozdonyszín és a gyári vasútállomás. Egyéni építészeti jegyeket hordoznak, de a lakóházakhoz és egymáshoz is harmonikusan illeszkednek a vasgyári kolónia közintézményei, mint például a kórház és a gyógyszerár, a fiú- és a leányiskola, vagy a római katolikus templom és a gyárat a kolóniával összekötő ún. konzumsor.³⁹ Perces értékes nyerstéglaépülete az egykori Újbánya területén álló, a közelmúltban műemléki védelmet szerzett hivatalház, valamint a bányagazgató háza, a vasútállomás és az iskola épülete a bányatelepen.⁴⁰ Reprezentatív megjelenésű a Tiszai pályaudvar historizáló és a Gömöri pályaudvar eklektikus, szintén

³⁵ Körner 2004: 102.

³⁶ Bogdán 1963: 330, 332, 334.

³⁷ Cossons 1993: 194–195.

³⁸ Németh 2001a: 84–87.

³⁹ Olajos 1999: 199–203.

⁴⁰ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye új műemlékeinek listája*. http://www.miskolc.koh7.hu/02_muemlek/mlek_02_uj.html (Utolsó letöltés: 2011. október 1.); Baán et al. 1994: 12/1.

3. kép. A diósgyőri vasgyár 1950-es években épített középhengerművének a hengeres-tergá műhelye. (Jenei Lajos felvétele, 1997)

4. kép. A vasgyári kolónián felépített volt 100. számú szakmunkásképző iskola belső tere. (A Szerző felvétele, 2010)

műemléki védelem alatt álló téglá-épületegyüttese, melyek tervezése és felépítése, az ország több más állomásépületéhez hasonlóan, Pfaff Ferencnek, a MÁV magasépítési ügyosztálya akkori vezetőjének a nevéhez fűződik.⁴¹ De különlegességnek számít a Miskolc új ipari negyedében felépített, kör alaprajzú közvágóhíd is.⁴²

A két világháború között épült ipari örökség anyagában, szerkezetében és stílusában – a téglá-architektúra részbeni megtartása mellett – változások figyelhetők meg, az ipartelepek és a kolóniák épületegyütteseinek belső összhangja azonban továbbra is fennmaradt. Az ipari termelés kiszolgálására, ismét az európai mintát követve, vasbeton szerkezetű épületeket emeltek,⁴³ amelyek közül a legjelentősebb a vasgyár Ó-gyár telepén az ideiglenes műemléki védelem alá helyezett Keleti Erőmű,⁴⁴ az Újgyárban pedig a helyileg védett Nyugati Erőmű és a légvédelmi ágyúcsövek anyagának edzésére szolgáló, a diósgyőri ipari negyed emblematikus épületévé váló, ugyancsak helyi védelmet kapott Nagyedző.⁴⁵ A korszak építészetét Magyarországon jellemző késő historizmus a funkionalista gyári csarnokokon nem érzékelhető,⁴⁶ a vasgyári kolónia új épületein, így a román stílust a felvidéki reneszánszsal ötvöző evangélikus és az Almási Balogh Lóránt által

⁴¹ *Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemlékeinek listája*. http://www.miskolc.koh7.hu/02_muemlek/mlek01.html (Utolsó letöltés: 2011. október 1.); Kubinszky 1983: 61–65.

⁴² Adler 1896.

⁴³ Császár 1978.

⁴⁴ Németh 2001a: 84.

⁴⁵ *Miskolc helyi értékvédelmi rendelete és mellékletei felülvizsgálata*. http://www.miskolc.hu/download/ertekvedelmi_rendelet/Adatlapok/4.szmell%E9klet/Vasgy%E1r/nyugati%20eromu/nagyedzo%20uzem.pdf (Utolsó letöltés: 2011. október 1.)

⁴⁶ Ritoók 2004: 73. Kivételt képez a Nyugati Erőmű barokkos díszítésekkel ellátott gépterme.

tervezett neobarokk református templomon,⁴⁷ illetve a vasgyári munkások pénzéből a kolónia szomszédságában épített vasas otthon belső kiképzésében azonban megmutatkozik.⁴⁸ Modern stílusban épült fel viszont Veszelyi Géza tervei alapján a vasgyár vendégháza, amelynek a homlokzatát részben nyerstéglából képezték ki és munkás alakok reliefsjeivel díszítették.⁴⁹

A város ipari örökségének tanúsága szerint a 20. század első felének ipari fejlődése Miskolc történeti városképét alapvetően nem változtatta meg. Ipari táj a város határában több ponton is kialakult, de a hagyományos településrészekről jól elkülöníthető maradt és a városi épületek többségének stílusától elütő, Európa más iparvidékeiről átvett sajátos ipari építészeti jellegzetességekkel rendelkezett.

Miskolc ipari öröksége a 20. század második feléből

A 20. század második feléből származó miskolci ipari örökség legfontosabb elemei éppúgy az állami tulajdonú nagyüzemi szénbányászathoz, vaskohászathoz és gépgyártáshoz kötődnek, mint a század első felében. Csakhogy a szocialista állam gazdaságpolitikájának középpontjába ezúttal nem az infrastrukturális építkezések miatt került a nehézipar erőltetett ütemű fejlesztése, hanem a hidegháború idején előtérbe helyezett honvédelmi szempontok következtében.⁵⁰ Ennek jegyében hajtottak végre jelentős fejlesztéseket mind a Lenin Kohászati Művek névre keresztelt diósgyőri vasgyárban, mind a DIMÁVAG-nak nevezett diósgyőri gépgyárban,⁵¹ mind pedig a Miskolc környéki bányauzemekben.⁵²

A szocialista gazdaságpolitika iparosítási célkitűzéseit testesíti meg azon üzemek ipari öröksége is, amelyeket Miskolcon korábban nem – vagy csak részben – honos ipari ágazatokban, az építőanyag-, textil- és élelmiszeriparban az 1950-es és 1960-as években létesítettek. Az építkezésre koncentráló nagyszabású ipari beruházások hívták életre a helyi hagyományos nyersanyagokra és a Lenin Kohászati Művekben rendelkezésre álló kohósalakra alapozva a cement- és mészművet,⁵³ a nők foglalkoztatásának igénye a pamutfonót⁵⁴ és a nagyipari munkaerő biztosítására a városba telepített munkástömegek élelemmel való ellátásának a szükségessége a hűtőházat.⁵⁵

Miskolcnak a szocializmus korszakában épített ipari örökségébe a lakótelepek is besorolhatóak. A várost a „szocialista ipar fellegvárává” átalakítani szándékozó

⁴⁷ Olajos 1999: 202–203.

⁴⁸ Kovács é.n. [1990]: 129–131.

⁴⁹ Olajos 1999: 203.

⁵⁰ Berend T. 1974: 80.

⁵¹ Kóródi 1970: 225–237.

⁵² Bertalanfy et al. 1986: 130–133.

⁵³ Kóródi 1959: 211–212.

⁵⁴ Kóródi 1970: 233.

⁵⁵ Beke 1986: 438–439.

gazdaságpolitikai elképzelések szerint a lakosság száma csaknem háromszorosára, mintegy 300 ezer főre volt növelendő, amit a létező munkáskolóniák tervezett lebontása miatt sem lehetett a lakásállomány erőteljes fejlesztése nélkül megvalósítani.⁵⁶ Még ha Miskolc lakosság száma az 1980-as évek elején meg is állapodott 200 ezer fő körül, Budapesten kívül egyetlen más városban sem épült annyi új lakótelep, mint Miskolcon. Építésük sorrendjében a legnagyobbak a selyemréti, a Győri kapui, a Kilián, a Szentpéteri kapui, a diósgyőri, a Vörösmarty és az avasi lakótelep, amelyek közül néhány egymaga több lakosnak adott otthont, mint egy-egy újonnan alapított ún. szocialista város.⁵⁷ A lakásválaszték viszont szegényes és egyhangú volt, a telepek intézményi ellátottsága pedig hiányosan és akadózva valósult meg.⁵⁸ A vidékről betelepülő munkásság egy része azonban saját maga gondoskodott lakhatásáról és nagy számban építette fel a városban a „koc-kaház” néven ismert önálló otthonokat, amelyeknek az ipari örökségbe sorolása szintén megfontolandó.⁵⁹

A szocialista ipari örökség negyedik nagy csoportja, az egykor Nehézipari Műszaki Egyetem néven ismert felsőoktatási intézmény épületegyüttese is elválaszthatatlanul kapcsolódik Miskolc nehézipari központtá fejlesztéséhez. Az egyetemet a selmebányai bányászati akadémia egyik jogutódaként 1949-ben azért alapították, hogy megfelelő számú felsőfokú szakember álljon a gyors ütemben fejlődő bányászati, kohászati és gépipari üzemekben rendelkezésre.⁶⁰

A 20. század közepe és az 1980-as évek között Miskolcon keletkezett ipari örökség egyértelműen a szocialista iparosítás elveinek a tárgyiasult megjelenési formája. A szénbányászatnak, vaskohászatnak és a hagyományos gépgyártásnak a gazdaságfejlesztésben élvezett elsődlegessége azonban Magyarország mellett a szocialista blokk valamennyi államát jellemezte, ami a szovjet iparosítás elméleti alapjának és gyakorlati módszereinek a Szovjetunió által a hadipotenciál növelése érdekében megkövetelt, az egyes országok adottságait figyelmen kívül hagyó, többnyire dogmatikus átvételéből eredt.⁶¹

A város történelmileg kialakult szerkezetét nem vagy csak érintőlegesen módosító korábbi iparosítási kezdeményezésekkel ellentétben a szocialista iparosítás gyökeresen átalakította Miskolcot. Ehhez nagymértékben hozzájárult, hogy közigazgatásilag egyesítették Diósgyőrrel, következőképpen a folyamatosan terjeszkedő diósgyőri gyárak a munkásteleppel, valamint Pereces is a város részeivé váltak.⁶² A Miskolcra vezető vasútvonalak és főutak mentén további tekintélyes méretű ipari negyedek ala-

⁵⁶ MOL XXVI–D–8–f 66. doboz, Miskolc fejlesztési terve, 1951.

⁵⁷ Körner – Nagy 2006: 458.

⁵⁸ Például az avasi lakótelepre vonatkozóan lásd Horváth 1993: 425; Kelemen 1993: 441–445.

⁵⁹ Tóth 2010: 10.

⁶⁰ Zsámboki 1999a: 15.

⁶¹ Berend T. 1974: 76.

⁶² Borsod-Abaúj-Zemplén megye adattára: 377.

kultak ki, így a cement- és mészműnek helyet adó iparterület a szintén a városhoz csatolt Hejőcsaba határában,⁶³ vagy a pamutfonoda és a hűtőház mellett számos egyéb üzem odatelepitésével is dinamikusan növekvő negyed a Zsolcai kapu térségében.⁶⁴

Új városrészek létrehozását eredményezték és erőteljesen fokozták a város beépítettségét a lakótelepi építkezések. Az 1950-es és 1960-as években még szellős elrendezésben többnyire négyemeletes házakat emeltek a lakatlan vagy gyéren lakott területeken,⁶⁵ majd a részben joggal, részben alaptalanul értéktelennek tartott és lerombolt történeti városnegyedek helyén tízemeletes sávházak sorait építették fel az 1970-es és 1980-as évek során.⁶⁶ Szintén új városrész kialakulásához vezetett az egyetem letelepítése a városközponttól távol eső, az Avas hegy mögött elhelyezkedő Dudujka nevű dombokon.⁶⁷

Építészetiileg a második világháború után keletkezett miskolci ipari örökséget a nyugati eredetű modern és a szovjet példát követő szocialista realista stílus egymásmellettsége, illetve többféle építési technika alkalmazása jellemzi. Bár ezek következtében az ipari épületegyüttesek korábbi összhangja gyakorta megbomlott, mégis számos egyedileg értékes épület született. Ezek közül helyi védelemben részesültek a vasgyár ipartelepén a középhengermű 1950-es évek közepén készült téglalapú épületei, a vasbeton tartószerkezetű, modern stílusban felépített hengercsarnok és a szocialista realizmus jegyeit mutató hengereszterga-műhely, a turbókompresszor-gépház szintén modern vasbeton- és üvegépülete az 1970-es évekből, valamint a vasbeton hűtőtornyok.⁶⁸ A Zsolcai kapui ipartelepen a funkcionális ipari építészeti jeles alkotása a Böhönyey János által tervezett vasbeton szerkezetű pamutfonó⁶⁹ és a Csaba László jegyezte ugyancsak vasbeton hűtőház.⁷⁰ Neves építészek tervezték – a műemléki védelemre javasolt, de csak helyi védelemben részesült – egyetemi épületegyüttest is, az 1950-es években a szocialista realizmus, az 1960-as években pedig a modern stílus követelményeit helyezve előtérbe. Janáky István és munkatársai nevéhez fűződnek a tanulmányi épületek, a kollégiumok, a központi épület, valamint az étterem, Schall József nevéhez a fűtőmű.⁷¹

A munkások lakhatását szolgáló hagyományos munkástelepek új épületei közül különösen figyelemre méltó a modern stílusban, de téglából épített egykori

⁶³ Lénárt 1980.

⁶⁴ Valentiny 1959: 111–112.

⁶⁵ Szendrői et al. 1972: 38.

⁶⁶ Horváth 1983: 75.

⁶⁷ Zsámboki 1999b: 52, 58–60.

⁶⁸ *Miskolc helyi értékvédelmi rendelete és mellékletei felülvizsgálata*. http://www.miskolc.hu/download/ertekvedelmi_rendelet/Adatlapok/4.sz.mell%E9klet/Vasgy%E1r/kozep_hengermu//turbo%20kompresszor/Hutotornyok.pdf (Utolsó letöltés: 2011. október 1.)

⁶⁹ Szendrői 1965: 206–207.

⁷⁰ Szendrői 1965: 172–173.

⁷¹ Javaslatok a 20. század építészeti emlékeinek műemléki védelmére: 84; Horváth 2000: 72–73.

100. számú szakmunkásképző a vasgyári kolónián, a perecesi bányatelepen pedig a helyi védettséget kapott szocialista realista stílusú vājáriskola és a modernizmust a szocialista realizmussal ötvöző kolóniaépület.⁷² Építészetiileg kiemelkedő közintézmények az 1950-es és 1960-as években az új lakótelepeken is épültek, mint például az egykori Kilián Gimnázium a Kilián lakótelepen, vagy a helyileg szintén védett, a szocreal és modernista jegyeket egyaránt mutató középiskolai kollégium és a modern stílusú MÁV rendelőintézet a Selyemréten,⁷³ azonban a nagypanelos technológiával a volt szocialista államokban felépített lakótelepek házait jellemző egyhangú és igénytelen építészeti megjelenésen⁷⁴ az ugyanazon technológiával felépített közintézmények sem változtattak.

A szocializmus korszakából származó ipari örökség összességében azt mutatja, hogy Miskolc a 20. század második felében, korábbi jellegét nagyban elveszítve egy iparváros képét öltötte magára. Városképeben meghatározó szerepet kaptak a kiterjedt ipartelepek és a többi szocialista ország iparvárosaihoz hasonlóan a szocialista realizmus stílusában, illetve gépesített nagyüzemi módszerekkel típusstervek alapján – a külvárosi területek mellett a történeti városrészekben is – megépített hatalmas méretű lakótelepek.

Konklúzió

Miskolc 20. századi ipari örökségének előbb a nyugat-európai, majd a szovjet iparosítási minták követéséből fakadó kettősségét a tanulmány terjedelmi korlátai által megszabott, a teljes feldolgozást szükségszerűen mellőző vázlatos áttekintés is bizonyítja. Eldöntésre vár azonban, hogy az ipar fejlődésének sajátos, csak a – tágabb értelemben vett – kelet-európai régióra jellemző formája a Világörökség Egyezmény kritériumainak megfelelő, kiemelkedő jelentőségű és egyetemes értéket képviselő örökséget hozott-e létre a városban. Kétségtelen, hogy a miskolci ipari örökség számos eleme műemléki, illetve helyi védettséggel alátámasztott értékeket hordoz, a Világörökségbe mégsem az egész emberiség számára fontos egyedi jelentőségük miatt kerülhetnek. Jelölésük indoklásában a világörökségi helyszínek kiválasztásában újonnan terjedő szemléletnek és gyakorlatnak megfelelően egyrészt a tájképi értékek helyezhetőek előtérbe másrészt a közös jelölés a Miskolchoz hasonló fejlődési utat bejáró kelet-európai iparvárosok örökségével.⁷⁵ Így a kultúrák egymásra

⁷² *Miskolc helyi értékvédelmi rendelete és mellékletei felülvizsgálata.* http://www.miskolc.hu/download/ertekvedelmi_rendelet/http://www.miskolc.hu/download/ertekvedelmi_rendelet/Adatlapok/4.szmell%E9klet/Pereces/35145/35144_57.pdf (Utolsó letöltés: 2011. október 1.)

⁷³ *Miskolc helyi értékvédelmi rendelete és mellékletei felülvizsgálata* http://www.miskolc.hu/download/ertekvedelmi_rendelet/Adatlapok/4.szmell%E9klet/Selyemr%E9t/4931/4980.pdf (Utolsó letöltés: 2011. október 1.)

⁷⁴ Körner – Nagy 2006: 74.

⁷⁵ Fejérdy 2011: 253.

hatásából Kelet-Európában létrejött, a mai civilizációt megalapozó industrializáció különös fejlődési típusának az öröksége a régió képét egyöntetűen meghatározó jellegének megfelelően válhat Világörökséggé.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

XXVI–D–8–f Városépítési Tudományos és Tervező Intézet. Tervtári iratok 1948–1990.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye adattára. In: Orbán Sándor (szerk.) 1970: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Miskolc, 1–674.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemlékeinek listája. http://www.miskolc.koh7.hu/02_muemlek/mlek01.html (Utolsó letöltés: 2011. október 1.);

Borsod-Abaúj-Zemplén megye új műemlékeinek listája. http://www.miskolc.koh7.hu/02_muemlek/mlek_02_uj.html (Utolsó letöltés: 2011. október 1.)

Industrial and Technical Heritage in the World Heritage List. September 2009. UNESCO–ICOMOS Documentation Centre. http://www.international.icomos.org/centre_documentation/bib/worldheritage-industrialsites.pdf (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)

Javaslatok a 20. század építészeti emlékeinek műemléki védelmére. (Összeáll.: Lővei Pál) In: Lővei Pál (szerk.) 2000: *A műemlékvédelem táguló körei. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiállítása 2000. április 17. – július 16.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 74–90.

Miskolc helyi értékvédelmi rendelete és mellékletei felülvizsgálata. Városépítési Kft. – LA-URBE Építésziroda Kft., Budapest, 2009. december. http://www.miskolc.hu/download/ertekvedelmi_rendelet/miskolc_internet.pdf (Utolsó letöltés: 2011. október 1.)

UNESCO World Heritage Centre – World Heritage List. <http://whc.unesco.org/en/list> (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)

UNESCO World Heritage Centre – Tentative Lists. <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/> (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)

Világörökségi kategóriák (kulturális, természeti). <http://www.vilagorokseg.hu/portal/vilagoroksegrrol.php?id=20070131183557> (Utolsó letöltés: 2011. július 15.)

IRODALOM

- A diósgyőri m. kir. vas- és aczélgyár története 1765–1910.* Miskolc, 1910.
- Adler Károly 1896: *Miskolcz város középületei, 1881–1896.* Miskolc.
- Baán István et al. 1994: *Fejezetek Pereces történetéből. 1994. január.* (Kézirat.) Új Bányamécs Baráti Kör, Miskolc-Pereces.
- Beke György 1986: Hűtőipar. In: Kirsch János et al. (szerk.): *A magyar élelmiszeripar története.* Budapest, 431–449.
- Berend T. Iván 1974: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1968.* Budapest.
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós 1978: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Budapest.
- Berend T. Iván – Ránki György 1976: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Budapest.
- Bertalanfy Béla et al. 1986: *200 éves a borsodi bányászat 1786–1986.* Miskolc.
- Bogdán István 1963: *A magyarországi papíripar története (1530–1900).* Budapest.
- Cameron, Rondo 1994: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig.* Budapest.
- Cossons, Neil 1993: *The BP Book of Industrial Archaeology.* Newton Abbot, Devon.
- Császár László 1978: *Korai vas és vasbeton építészetünk.* Budapest.
- Czeczczynski, Mariusz 2008: *Cultural landscapes of post-socialist cities: representation of powers and needs.* Aldershot.
- Dobrossy István 2007: Ipari középüzetek. Gyárak Miskolcon, Diósgyőrben és Görömbölyön. In: Dobrossy István – Stipta István (szerk.): *Miskolc története 1918-tól 1949-ig.* Miskolc, 5/1. kötet, 388–453.
- Enyedi György 1997: Városok a közép-európai átmenetben. *Társadalmi Szemle* (52.) 8–9. 42–56.
- Fejérdy, Tamás 2011: Approaching 40: World Heritage Today and its Possible Future. In: Purchla, Jacek (szerk.): *Protecting and Safeguarding Cultural Heritage. Systems of Management of Cultural Heritage in the Visegrad Countries.* Krakow, 247–258.
- Horváth Béla 1983: Miskolc Avas városrész. I. rész. *Településfejlesztés* 1. 63–92.
- Horváth Béla 1993: Miskolc Avas városrész településtudományi összefüggései. In: Dobrossy István (szerk.): *A miskolci Avas. Monográfia a város jelképéről.* Miskolc, 423–440.
- Horváth Edina 2000: Miskolc, Nehézipari Műszaki Egyetem. In: Lövei Pál (szerk.): *A műemlékvédelem táguló körei. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiállítása 2000. április 17. – július 16.* Budapest, 72–73.
- Jajesniak-Quast, Dagmara 2008: In the Shadow of the Factory. Steel Towns in Post-war Eastern Europe. In: Hård, Mikael – Misa, Thomas J. (szerk.): *Urban Machinery. Inside Modern European Cities.* The MIT Press, h.n., 87–210.

- Katus László 1978: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: Hanák Péter (főszerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Budapest, 7/1. kötet, 263–401.
- Kelemen István 1993: Az Avas városrész megvalósult intézményhálózata. Tervek és álmok. In: Dobrossy István (szerk.): *A miskolci Avas. Monográfia a város jelképéről*. Miskolc, 441–458.
- Kiszely Gyula 1997: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgár (MÁVAG) története 1867–1945*. (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 1.) Miskolc.
- Kováts György é.n. [1990]: A diósgyőrvasgyári művelődés története. II. kötet, 1920–1945. In: Szabolcs András (szerk.): *Közművelődéstörténeti füzetek* 8. Miskolc.
- Kóródi József 1959: *A borsodi iparvidék*. Budapest.
- Kóródi József 1970: A hároméves terv eredményei és a szocialista építés kezdetei az iparban. A feszített öt éves terv problémái a megyében. In: Orbán Sándor (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára*. Miskolc, 225–241.
- Kovács Zoltán 2008: A szocialista korszak városfejlődésének jellemzői Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak: távolodás és közelítések*. Budapest, 303–323.
- Körner Zsuzsa 2004: *A telegszerű lakásépítés története Magyarországon 1850–1945*. Budapest.
- Körner Zsuzsa – Nagy Márta 2006: *Az európai és a magyar telegszerű lakásépítés története 1945-től*. Budapest.
- Kubinszky Mihály 1983: *Régi magyar vasútállomások*. (Építészeti hagyományok.) Budapest.
- Lénárt Béla 1980: A Hejőcsabai Cement- és Mészmű története, 1890–1976. In: *Borsodi Levéltári Évkönyv* 3. (Szerk.: Román János.) Miskolc, 133–180.
- Németh Györgyi 1999: A borsodi iparvidék ipari öröksége. *Műemlékvédelem* (43.) 4. 192–198.
- Németh Györgyi 2001a: A diósgyőri vasgyár műemléki védelme. *Műemlékvédelem* (45.) 2. 84–87.
- Németh Györgyi 2001b: A diósgyőri vasgyártás térbeli kapcsolatai a dualizmus korában. Ipar és ipari táj. In: Bessenyei József (szerk.): *Tanulmánykötet Heckenast Gusztáv emlékére*. (A Miskolcon, 2000. március 24–25. napján megtartott emlékkonferencia előadásai.) Miskolc, 135–159.
- Németh Györgyi 2011: In or out of the global box? Industrial heritage from different perspectives. In: Albrecht, Helmuth (szerk.): *Proceedings of the TICCIIH Conference on Industrial Heritage, Ecology and Economy, Freiberg, 30 August – 6 September, 2009*. Freiberg, (Megjelenés előtt.)
- Olajos Csaba 1998: *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 4.) Miskolc.
- Olajos Csaba 1999: A miskolc-diósgyőri munkáslakótelep műemlékes szemmel. *Műemlékvédelem* (43.) 4. 199–204.

- Pál István 1975: *A vaspálya túlsó oldalán. A MÁV Miskolci Járműjavító Üzem története, 1859–1975.* Miskolc.
- Péchy-Horváth Rezső 1939: Borsod, a magyar Ruhr. In: Csíkvári Antal (szerk.): *Borsod vármegye (Borsod, Gömör és Kishont k. e. e. vármegyéek).* (Vármegyei szociográfiák 5.) Budapest, 52–56.
- Prakfalvi Endre 2004: A hatvanas évek építészetéről. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarország: tanulmányok.* Budapest, 474–505.
- Ritoók Pál (főszerk.) 2004: *Magyar építészeti a szecessziótól napjainkig.* (Magyar építészeti sorozat.) Budapest.
- Sassy Csaba 1929: Nagy-Miskolc felé. In: Halmay Béla – Leszih Andor (szerk.): *Miskolc.* (Magyar városok monográfiája 5.) Budapest, 127–161.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900.* Budapest.
- Seres Péterné 1980: Adatok a Borsod-Miskolci Gőzmalom történetéhez, 1864–1947. In: *Borsodi Levéltári Évkönyv 3.* (Szerk.: Román János.) Miskolc, 109–132.
- Szendrői Jenő 1965: *Ipari építészetünk.* Budapest.
- Szendrői Jenő et al. 1972: *Magyar építészeti 1945 – 70.* Budapest.
- Tóth Zoltán 2010: Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásházról? *Korall* (11.) 40. 5–44.
- The World Heritage List: Filling the Gaps – an Action Plan for the Future* (An ICOMOS study compiled by Jokilehto, J., contributions from Cleere, H., Denyer, S., and Petzet, M.). 2005. (Monuments and Sites XII.) Paris.
- Valentiny Károly 1959: Miskolc. In: Weiner [Tibor] – Valentiny [Károly] – Visontai [Miklós]: *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése.* Budapest, 89–141.
- Zsámboki László 1999a: A Miskolci Egyetem történeti fejlődésének vázlata (1735–1999). In: Zsámboki László (szerk.) *50 éve Miskolcon. Fejezetek a Miskolci Egyetem történetéből.* Miskolc, 8–16.
- Zsámboki László 1999b: Emlékek, események, képek az egyetem életéből. In: Zsámboki László (szerk.) *50 éve Miskolcon. Fejezetek a Miskolci Egyetem történetéből.* Miskolc, 52–94.

Építőanyag és etnikum összefüggése Kassa vidékén

A soknemzetiségű térségekben a közbeszéd előszeretettel használ állandósult etnikai jelzőket.¹ Ilyen, toposzá érett multietnikus táj bontakozott ki előttem a Felső-Bódva mentén.² A soknemzetiségű településhálózat sarokpontjai a német Alsó- és Felsőmecenéz, a magyar Jászó³, a szlovák Poprócs (Jászómindzent) és a ruszin Hacsava (Ájfalucska, másként Falucska) voltak. Az alábbi elemzésben ezeket mutatom majd be, de utalok más Kassa környéki településekre is. Az öt település nem alkot sem földrajzi, sem kulturális, sem egyéb szempontból értelmezhető földrajzi kistájat. Együttes tárgyalásukat egyedül az indokolja, hogy szomszédokról lévén szó, egy viszonylag szűk térben jelenítenek meg eltérő etnikai hagyományokat. A tanulmányunkban pedig azt az egy tézist szeretném igazolni, hogy az etnikumnak adott történeti tájon és szituációkon belül, szerepe lehetett az építészeti karaktert befolyásoló anyaghasználat alakulásában.

A mai tudományírás etnikum és építészet kapcsolatát érthető okokból igen óvatosan kezeli. Számptalan esetben bebizonyosodott, hogy az etnikum a vernakuláris építészetben nem meghatározó.⁴ Jellemző példa erre Szentendre, amelyet a közvélekedés szerb városként tart számon, miközben a kutatások azt igyekeznek bebizonyítani, hogy a történeti településképet döntően a terepadottság és a túlnépesedés határozta meg.⁵

A közvélekedések cáfolata általában hálás feladat, én mégsem kívánok vitába szállni a Mecenez környéki településeket nemzetiségi skatulyába záró toposszal. A tanulmány inkább a toposz tudományosan is igazolható tartalmát igyekszik

¹ Annak illusztrációjaként, hogy a közbeszédben, mennyire általános igény a könnyen megfogható etnikai jelzők használata, hadd álljon itt egy jellemző példa Magyarországról. Szombathely főteréről nyílik a rendkívül hangulatos Forgó, vagy más néven Belsikátor utca. Az útikönyv itt nem mást, mint a Dalmát tengerpart hangulatát véli felfedezni. Ezt az érzést nyilvánvalóan erősebben táplálja a történeti ismeret (miszerint az utcát dalmát kereskedők lakták) mintsem az utca építészeti karaktere. Lásd: Szitnyai 196: 35.

² A Felső-Bódva településtopográfiai felmérésén 2007–2009 között dolgoztam a Szlovák Tudományos Akadémia és a Nemzetközi Visegrádi Alap támogatásával. lásd: Tamáska 2009.

³ Jászó történetileg két településből áll. A tulajdonképpeni városból és a prépostsági negyedből, Jászóváraljából. Elemzésemben ugyanakkor a mai városrészekből indultam ki.

⁴ Bakó 1984: 118; Balassa M. 1994: 256; Gunda 1989: 130

⁵ Katona 1998: 61.

feltárni azáltal, hogy összefüggéseket keres a nemzetiségi hovatartozás és az építőanyag-használat között.⁶

Mielőtt azonban ezen összefüggéseket bemutatnám, néhány szóban jeleznem kell a tanulmány korlátait is. A települési karaktert a táj adottságaiból levezető „ratzeliánus”⁷ iskola kétségkívül előnyben van a társadalmi magyarázatokkal szemben, hiszen a geológiai alapok egzaktabb kiindulópontot jelentenek. Az etnikum ráadásul a társadalmi magyarázatok között is a labilisabbak közé tartozik, mert a csoportidentitás önmagában véve is többretegű, képlékeny jelenség.⁸ A folyton változó nemzetiségi karaktert kell tehát összefüggésbe hozni a szintén dinamikusan alakuló településképpel.⁹ Ilyen ingatag talajon természetesen nem várhatunk általános összefüggéseket etnikum és építészet között. A következőkben kifejtett összefüggéseknek tehát csak konkrét történetföldrajzi szituációban van létjogosultságuk, noha nem kizárt, hogy hozzá hasonló helyzetekben máshol is kimutathatók.

Az imént elmondottak okán két alapvető fogalmi egyszerűsítést kell elfogadnunk. Az első a „*települések nemzetisége*”. Egy-egy város vagy falu etnikai jellege számtalan nehezen megragadható tényező eredője. Magának a nemzet fogalmának sokrétű értelmezésén túl¹⁰ a településkutatás sajátos problémái is bonyolítják a besorolást, mint például az őslakosság és a bevándorlók elhatárolása, a kisebbségek kérdése, az asszimiláció, a nyelvvtás vagy a lakosságcsere. Ilyen mélységben nem áll módomban elemezni a témát, de nem is volna szükség¹¹. A Felső-Bódva mentének multietnikus térségében a *települések etnikai felcímkézése az ott élők tudáskészletének integráns része*. Az elemzésben pedig elfogadtam ezt a leegyszerűsített kategorizálást. A második az építészeti karakterre vonatkozik, amelynek teljes palettáját áttekinteni e rövid írás keretében még vázlatosan is lehetetlenség volna. Éppen ezért csupán egyetlen, de markáns jelenségre, a 20. század elején kimutatható építő-

⁶ A nemzetiség figyelembevétele nem jelenti azt, hogy alapjában tagadnám a népi építőgyakorlat táji determinizmusát (lásd: Barabás-Gilyén 2004: 53), csupán azt, hogy a népesség nemzetiségi (általában pedig kulturális) háttere másodváltozóként módosíthatja annak hatását.

⁷ Az emberföldrajz szemléletét alapvetően befolyásoló munkát lásd: Ratzel 1887.

⁸ Pataki 1997: 487.

⁹ Alsó és Felsőmecenéz németiségének például legalább három értelmezési szintje lehetséges. Az első a helyi, regionális identitás, amelyen belül a két város lakossága az alsószepeességi Gründlerekkel rokonítható. A mecenéziek azonban a Gründlerektől egyszersmind el is különülnek, és magukat mántának nevezik. A második a nemzeti szint. Itt a tradicionális rendies Hungaricus tudatot a 19. század közepétől egyre erőteljesebben kezdi kiszorítani a magyar nacionalista érzület, olyannyira, hogy a századfordulótól a nyelvvtás jelei mutatkoznak. Trianon azonban ezt a folyamatot megakasztja, és a Bódva menti városokban a kárpáti népi német identitás kezd megerősödni. Ez a folyamat végül elvezet a kisebbségi létig, amely a harmadik értelmezési szintnek felel meg. A mánták nemzeti identitásáról lásd: Illyés 2005.

¹⁰ Csepeli 1992: 11.

¹¹ A Bódva völgyének nemzetiségi és vallási tagozódásáról lásd részletesen: Bodnár 2002.

anyag-használatra koncentrálok.¹² Ennek oka, hogy a két Mecenzéf és Hacsava máig megmaradt gerendaházai a térségben egészen sajátos, a laikusok körében is jól érzékelhető arculatképző erővel bírnak. Ily módon két önmagában talán durva, de rendkívül sok információt megjelenítő változó, nevezetesen az etnikum és az építőanyag között kell kapcsolatot találni. Az elemzés során elsőként a topográfiai, gazdasági és tulajdonjogi kérdéseket veszem számításba, mint a települések építőanyag-használata mögött meghúzódó közvetlen okokat, majd ezek után térek rá a nemzetiségi kérdéskör tárgyalására.

A faépítészet határa

Az 1910-es népszámlálást alapul véve a faépítészet és a nemzetiségi viszonyok között együttjárást találunk (*1. ábra*)¹³ A fához legerőteljesebben a ruszin Hacsava kötődik, ahol az épületek kétharmada boronafalazatú. Szintén markáns, mintegy 20–30 százalékos a faépületek jelenléte a német kisvárosokban, Alsó- és Felsőmecenzéfen. Ez az arány annak fényében tűnik magasnak, hogy a szomszédos szlovákjuk Poprácson és a magyar Jászón egyetlen faházat sem írtak össze.

A 20. század eleji adatok alapján elhamarkodott következtetés lenne, ha a térségben a faépítészetet eredendően a németiség és a ruszinság nemzeti sajátosságának tekintenénk. Ellentmond ennek mindenekelőtt a történeti kitekintés. A faépítészet jelenléte ugyanis nem felétlenül kizárólagos adottságot, csupán időbeliséget, fejlődésbeli állapotot jelez.¹⁴ A faépítkezés valamilyen formája (borona, illetve faváz) egykor általános lehetett az egész vidéken. A 17. századból vannak adataink arról, hogy a Bódva középső folyásán fekvő Tornán még az udvarház is fából készült.¹⁵ A szabadalmas jogokkal bíró Szepsin pedig a 18. század elejéig a fa feltehetően alapvető építőanyagnak számított.¹⁶ A történeti kitekintés mellett ellentmond az etnikai jelleg automatikus megfeleltetésének a regionális perspektíva is. A magyar határhoz közel fekvő Tornahorvátai ruszin lakossága például a 20. század elején földfalazatú házakban élt.¹⁷

¹² Az anyaghasználat a népi építészet egyik legmeghatározóbb karakterjegye. A szlovák Jozef Vydra például építőanyagfajták szerint tipologizálta Szlovákia népi építészeti hagyatékát. Vydra 1958: 49.

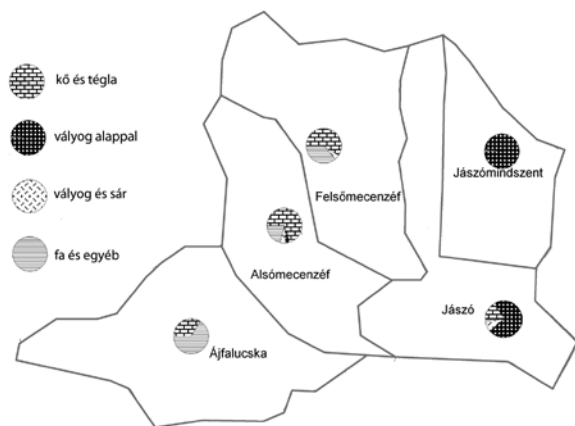
¹³ Népszámlálás 1910.

¹⁴ Akárcsak más építészeti részletek, mint a füstelvezetés módja, a tetőfedés, a tornác megléte stb. Balassa M. 1985: 11.

¹⁵ Baranyai B. 1970: 349–350.

¹⁶ Erre jelenleg közvetlen bizonyítékaink nincsenek. Amit tudunk, hogy 18. század végi nagy tűzvész teljességgel elpusztította a várost, még a templomhajó is beomlott (Neupauer 1931–32, 135–136). Kő és vályogházak esetében nehéz lenne ilyen mérvű pusztulás elképzelni. A 18. század előtti idők lakóházaira csak a szórványosan megmaradt pincék, és egy darab, székérrel is járható hatalmas fakapu utal.

¹⁷ Népszámlálás 1910.

1. ábra. A lakóházak megoszlása építőanyaguk szerint az 1910-es népszámlás alapján.

A faépítészet etnikai megfeleltetése tehát egy ilyen viszonylag szűk területen belül is óvatosságra int. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy el kellene vetnünk az etnikai magyarázatot, csupán azt, hogy hatása más faktorokhoz képest gyengébb, illetve áttételesebb.

A faépítészet jelenlétének magyarázatakor alapvetően azt érdemes megvizsgálni, volt-e elegendő építésre alkalmas fa a környéken?¹⁸ Az építőfa mennyisége lehetett eredendő természetföldrajzi adottság vagy antropogén hatás (erdőirtás) eredője is. Ugyanakkor a Felső-Bódva mente itt tárgyalt települései máig gazdagok erdőségekben, így nem földrajzi, hanem társadalomtörténeti okok befolyásolták anyaghasználatot.¹⁹ Ennek kapcsán a néprajzi és történeti szakmunkák hangsúlyozzák, hogy a faépítészet visszaszorulása az erdős vidékeken leginkább a földesurak fakitermelést korlátozó politikájával mutat összefüggést.²⁰ Hacsava és Mecenzéf estében tehát arra kell választ találni, hogy esetükben miért nem érvényesültek a fafelhasználás társadalmi korlátai?

Diaszpóra és reliktum (Hacsava-Ájfalucska)

Elsőként Hacsavát érdemes megvizsgálni, ahol a 20. század elején még többségben voltak a fafalazatú épületek, sőt mind a mai napig meghatározzák a településképet (2. ábra). A hatszáz méter magasán fekvő irtásfalu története a 15. századi vlach

¹⁸ A népi építészet meghatározó vonása, hogy főként helyben hozzáférhető anyagokat használ fel. Istvánfi 1997: 139.

¹⁹ A faépítészet visszaszorulásnak lehet egy technikai magyarázata is, miszerint a boronaépítkezés szívósabban fennmaradt, mint a favázás építészet. Mivel azonban nincsenek adataink arról, hogy vidékünkön a 17–18. században, milyen jellegű falazatokat használtak, ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyom.

²⁰ Bakó 1978: 48. Novák 1997: 25. Szabó 1969: 35.

kolonizációig nyúlik vissza.²¹ Hacsava jobbágyfalu volt, de mivel az év jelentős részében csak gyalog volt megközelíthető, de facto mentesült a szoros földesúri ellenőrzés alól. A falu elzártságát jól jelzi, hogy ellentétben más környékbeli községekkel — ahol is a görög katolikusok rendszerint más felekezetűekkel élnek együtt — Hacsava mindvégig egyvallású maradt. A földrajzi és etnikai zártság eredményeként az újkorig konzerválódott a boronafalazatú építésmód.

2. ábra. Hacsava boronaházai páratlan architektúrát képviselnek a Felső-Bódva mentén.

Mindemellett nem elhanyagolható a tény, hogy ez a vidék megtelepülésre kevésbé alkalmas, vízben szegény karsztos fennsík. Ennek következtében a tájat megszálló ruszin telepeseket nem követték újabb néprajok. A századokon át 500–600 főt számláló falu határa mintegy 7000 holdat tesz ki.²² Ráadásul ennek a roppant kiterjedésű határnak csak mintegy 10–20 százalékát használták növénytermesztésre, illetve legeltető állattartásra.²³ Annak ellenére, hogy a parasztek csak töredékét birtokolták az erdőségeknek, abszolút számokban mégis kiterjedt, ezer holdat messze meghaladó erdőállomány volt a tulajdonukban. A parasztság kiterjedt erdővagyonra meghatározó sajátossága Hacsavának, hiszen a környék falvaiban a nem földesúri erdőgazdaságok nagysága ritkán haladta meg száz holdat.²⁴ Építésre alkalmas fához tehát a parasztek saját erdeikből juthattak hozzá. Mivel a faluban nem beszélhetünk gazdagparaszti fejlődésről, az építőanyag-váltás kulturális motivációi is hiányoztak.

A kérdés ezek után az, hogy az imént vázolt folyamat, mennyiben függ össze a lakosság kultúrájával, nemzetiségi hagyományaival? A tágabb térségben máshol is megfigyelhető a ruszin eredetre utaló görög katolikus vallás jelenléte.²⁵ Az általánosan elfogadott nézet szerint a Kárpátok felől leszivárgó ruszin (más megnevezésben, kárpátukrán, rutén vagy orosz²⁶) népesség elsősorban az erdőben gazdag területek 15–17. századi kolonizációjában volt aktív.²⁷ Azt, hogy a Felső-Bódva mentét egykoron összefüggő erdőség borította, a 19. század végi rendezési térképek bizonyítják.

²¹ Paládi-Kovács 1973: 331–332. Varsik 1964: 279.

²² A jóval népesebb Alsómeceznéf vagy Poprócs ennél lényegesen szűkebb földterülettel rendelkezett Népszámlálás 1910. Restrospektívni 1978: 1076.

²³ Népszámlálás 1910.

²⁴ U. o.

²⁵ A Felső-Bódva mentén Hacsava és Tornahorvati mellett történetileg jelentős még Áj és Jánok ruszin lakossága. Bodnár 2002: 110.

²⁶ Az orosz kifejezést Fényes Elek használta geográfiai szótárában. Fényes 1851: 118.

²⁷ Gönczi 2007: 10.

Ezeken számtalan erdőirtásra utaló dűlőnévvel találkozhatunk, néhol még a parcellák alakja is emlékeztet a kolonizáció kezdeteire.²⁸ Azokon a településeken, ahol a népesség az erdős területek feltörése után szemtermelésre illetve legeltető állattartásra tért át, idővel kénytelen volt vályogra, néhol pedig kőre átállni.

Hacsaván azonban nem ez történt, így a 20. századig fennmaradtak az erdőgazdálkodás népi hagyományai. Ezzel a falu megőrizte kibocsátó közegének, a Kárpátok magasabb hegyvidékeinek életmódját. A ruszin kultúrának Hacsava relikuma és diaszpórája is egyben. Reliktuma, mert egykoron más Kassa környéki településeken is léteztek hasonló hagyományok; diaszpórája pedig azért, mert a 20. század elején ez az erdővidéki építőhagyomány a távolabbi régiókban, mindenekelőtt a Keleti-Kárpátokban még általános gyakorlatnak számított. .²⁹

Az autonóm városi fejlődés (a két Mecenzéf)

A kiválasztott multietnikus térben a ruszin Hacsava mellett a két német bányaváros, Alsó-, illetve Felsőmecenzéf sorolható még a faépítészeti zónájához. Esetükben a fa, mint építőanyag már erősen visszaszorulóban volt a huszadik század elején. A fafalazatok aránya mindössze 20–30 százalékot tett ki. Később a hatvanas évek erőteljes urbanisztikai átalakulása nagy károkat tett a boronaházakban, így azok ma már csak reliktumként vannak jelen a városképekben. Szuggesztív hatásukat ráadásul csökkenti a boronákat elfedő vakolás is (3. ábra). A mecenzéfi faépítészeti nem csak a teljes lakóházállományhoz mért arányában, valamint külső megjelenésében, de társadalmi háttérét tekintve is eltér a Hacsavánál megismert modelltől. Miközben a ruszin hegyi falucska relatív elmaradottságának köszönheti sajátos hagyományait, addig a két Mecenzéfen a városias autonómia teremtette meg a faépítészeti feltételeit.

A két Mecenzéf szabadalmas bányavárosként ügyeinek jelentős részét maga intézhette.³⁰ Ennek emlékeként mindkét kisváros központjában ott találjuk a városháza tekintélyes épülettömbjét. Mint megannyi más urbanisztikai kérdést (telekkimérés, vízmegosztás stb.), a fakitermelést is a városházán szabályozták.³¹ Az erdővagyon megtartása és felújítása stratégiai kérdés volt. Felsőmecenzéfen a bányák, míg Alsómecenzéfen a kovácsüzemek faigénye határozta meg a határművelés prioritásait,

²⁸ Arról természetesen ezek a dűlőnevek nem tudósítanak minket, hogy a középkori, későközépkori kolonizáció idejére vagy a török utáni újranepekedés korára tehető-e a falu határrendjének keletkezése. A mai Kassa-vidéki terület eredeti rendezési térképei – néhány település kivételével - a Kassa-vidék Állami Levéltárban (Štátny okresný archív Košice – okolie) található meg. Jelzeteket lásd: segédlettek „mapy”, azon belül: „16 katastrálne mapy” jelzetek felsorolva: 161 oldaltól.

²⁹ Kovačevićová 2000: 150

³⁰ A két Mecenzéf autonómiája nem volt teljes, mivel a földesúri jogokat a jázsói prépostság gyakorolta felettük. Fényes 1851: 75.

³¹ Borovszky—Sziklay 1896: 326.

gátat szabva ezzel erdők feltörésének.³² Azt, hogy a két város a feudalizmus korában szabadon határozhatott erdeinek sorsáról, mi sem jelzi jobban, mint-hogy a jobbágyfelszabadítással polgári tulajdonként kapták meg azt. Bár írott források nem állnak rendelkezésre, de joggal feltételezhetjük, hogy a mecenzéfi polgár városának erdeiből viszonylag szabadon termelhette ki a házépítéséhez szükséges épületfát.

Más kérdés, hogy a 19. század derekától az urbanisztikai fejlődés a faépítkezést erősen visszaszorította. A közép és felső rétegek kő, illetve téglalapületei mellett azonban a fejlődésből kimaradó egykori szegkovácsok, bányamunkások

és napszámosok továbbra is régi faházaikban laktak. Az elszegényedő, az amerikai kivándorlásban különösen aktív³³ mecenzéfi szegénység a századfordulón ritkán építkezett. Ha mégis, úgy a környékbeli falvak példáját követve, maga is vályogot használt. A városvezetést kezében tartó elit ugyanis hasonló módon kezdett el viselkedni, mint a környező nagybirtokosság, azaz korlátozta az egyének fakitermelését. A faanyag drágulását a vasút megjelenése és a nagyvárosok urbanisztikai robbanásával járó faigény gyorsította fel igazán. A nyersfa profittermelő képessége innentől kezdve jóval nagyobb volt annál, mintsem avitt boronafalazatok készüljenek belőle.

Ha ezek után a két Mecenezéf reliktum faépítészetének etnikai meghatározottságát kívánjuk megfogalmazni, úgy a következő megállapítást tehetjük. Az ikerváros gazdasági alapja a fémkitermelés és feldolgozás volt, amelyet a középkorban megtelepült németajkú lakosság honosított meg. Ez a német etnikai csoport az újkori feudalizmus korában bányavárosi önkormányzatisággal rendelkezett, amely egyrészt megóvta őt az asszimilációs folyamatoktól, másrészt lehetővé tette, hogy a fa építőanyagként való használatát a közösség maga szabályozza.³⁴ S bár a város középrétegei a 19. századtól fokozatosan átálltak a szilárd falazatokra, a fejlődésből kimaradt szegénység még jó száz éven át konzerválta a korai újkori viszonyokat.

3. ábra. Mecenzéf gerendaházai a hacsavaiakkal összevetve kevésbé karakteresek, mivel a vakolat elfedi a boronákat.

³² A hámorüzemek száma 19. században meghaladta a százat. Guzsak 1983: 396.

³³ Borovszky-Sziklay 1896: 325.

³⁴ Az újkorban Kassa környékén több, a források vagy a népi emlékezet alapján németnek (is) mondható falnak tűnt el német jellege: pl. Alsómislye vagy Alsótőkés (Csíkvári 1941: 163).

Város, autonómia nélkül (Jászó)

Jászónak elviekben a két Mecenzéfhez hasonló építőhagyományokkal kellett volna rendelkeznie. A környék gazdag erdősegekben, a bányavárosi fejlődés gyökerei még a mecenzéfiéknél is régebbiek, hiszen a tatárjárás után érkező telepesek széles autonómiajogokat kaptak a jászói préposttól.³⁵ Az önkormányzatiság megszilárdulását azonban a premontrei rend jelenléte a későbbiekben inkább akadályozta, semmint támogatta volna, így a polgárság nem volt képes a két Mecenezéfhez hasonló zárt mikroközösséget létrehozni. A földesúri politika erodáló hatása mellett gyengítette a zárt helyi társadalom kialakulásának esélyét az is, hogy az itt élő népesség a 16–18. században sem vallásilag, sem nyelviileg nem különült el a környező falvak magyar, illetve szlovák lakosságától.³⁶ A jászói társadalom ezért nem volt képes középkori rendi kiváltságait modern csoportkohéziós erővé konvertálni. A város nem vesztette el ugyan gazdasági potenciáit, vásártartási jogát, céhes iparát, ám mindezek a 17–19. században már egyre kevésbé a polgárság önszerveződését szolgálták, mint inkább az uradalmi központ fényét emelték. Innen ered, hogy bár a településkép számtalan, a környező falvaktól elütő sajátosságot mutat fel (szűk telekméret, zárt nagykapuk, előkert hiánya, másfél traktusos házak jelenléte stb.), a mecenzéfihez hasonló faépítészeti reliktumok hiányoznak.

1. táblázat: Erdőterületek.

<i>(1910. évi népszámlálás birtokadatai (100 holdnál nagyobb birtokok)</i>	<i>Erdőterületek nagysága</i>	<i>Erdőterületek százalékos aránya</i>	<i>Egy főre jutó községi, városi, birtokközösségi erdőterület (hold)</i>
Hacsava (Ájfalucska)	5324 hold	83%	kb. 2 hold
Alsómecenzéf	3374 hold	62%	kb. 1,3 hold
Felsőmecenzéf	3649 hold	64%	kb. 2,3 hold
Jászó	4106 hold	66%	kb. 0,5 hold
Poprócs (Jászóújfalu)	1463 hold	48%	kb. 0,3 hold

Ennek társadalmi oka, hogy az erdők hasznosítását a nagybirtokos érdekei szabták meg. A jászói polgárok ugyanis elenyészően kevés erdőterületet mondhattak magukénak. Abszolút számokban a mintegy 800 holdnyi községi erdő soknak tűnhet ugyan, de ez a szám egy főre vetítve elenyészően kicsiny (1. táblázat). Azt, hogy a faépítészeti hiánya nem egyszerűen az urbánus településfejlődés velejárója, hanem a földesúr-jobbágy viszony következménye, mi sem jelzi jobban, minthogy

³⁵ Kolivosko 2005: 23.

³⁶ Kolivosko 2005: 74.

Jászó a 20. század közepéig vályogból építkezett.³⁷ A téglá, és ezzel együtt egy urbánusabb építómód, csak a városi elit körében, különösen pedig a prépostsági városrészben, Jászóváralján terjedt el (4. ábra).

Jászó etnikai jellegzetessége abban áll, hogy ellentétben a rendies különállásukat fenntartó német városokkal, nem volt képes megőrizni autonómiáját. Ennek több oka is lehetséges, de döntőnek látszik lakosságának a környező magyar településekkel egyező nyelvi és vallási kultúrája, amely megakadályozta a mecenzéfihez hasonló zárt társadalom kialakulását. Miközben a jászói prépostság részéről érkező, a rendi kiváltságokat korlátozó törekvések Alsómecenzéfen rendszerint zátonyra futottak, de még Felsőmecenzéfen sem voltak egyértelműen eredményesek³⁸, addig Jászót sikerült betagozni a környező jobbágyfalvak sorába. Ennek velejárója volt a földbirtokok egyházi kézben történő összpontosulása, ami a fafelhasználást a földesúri gazdaságpolitika függvényévé tette

4. ábra. Jászón a városi fejlődést az uradalom határozta meg. A leginkább urbánus településképpel éppen ezért a papi város, Jászóváralja rendelkezett.

A tipikus út (Poprócs)

Jászó ismertetésével lényegében eljutottunk ahhoz az általános modellhez, amely a környékbeli falvakban a vályogépítészet dominanciájához vezetett. Ám miközben Jászó eredendően szabadalmas helyként tagozódott be a jobbágyfalvak sorába (számtalan városias vonást is megörökölve), addig északi szomszédja, Poprócs (Jászómindszent), kezdettől fogva jobbágyfalu volt. Nem eredményeztek városias fejlődést az 1700-as évek közepétől művelt réz- és vaslelőhelyek sem.³⁹ Az ipari átalakulás egyetlen folyamánya a viszonylag magas népességszám, és az ebből következő sűrű történeti lakóövezet (5. ábra). Máskülönb – főként, ami építőanyag használatát illeti – Poprócs a 20. század elején jellegzetes Kassa környéki faluképpel rendelkezett.

³⁷ A vályog dominanciája annak fényében még beszédesebb, hogy az uradalom a Felvégen téglagyárat üzemeltetett.

³⁸ Alsómecenzéfieknek még azt is sikerült elérnie, hogy a földrajzi helyzetet felülírandó, más püspökséghez kerüljenek, így szabadulva meg a jászói prépost egyházi fennhatóságától. Ilyés 2005: 144.

³⁹ Csikvári 1941: 190.

5. ábra. Popročs népi építészete a környék szlovák falvainak átlagát képviseli, de a bányák miatt azoknál lényegesen kiterjedtebb, sűrűbb belsőszélességgel rendelkezik.

Az erdővagyon koncentrációja a Felső-Bódva menti fejlődésre általában jellemző⁴¹, ami eleve kizárta a faépítészet fennmaradását, s talán már kialakulását is. A vályog, illetve a vályog alternatívájaként jelentkező durva terméskő minden itt élő etnikumnak sajátossága. Popročson túl a dombvidék szlovák falvai éppúgy vályogot és követ használtak, mint a Jászó környéki magyarság vagy a mezővárosokban koncentráció izraeliták. Sőt még az erdőkből, illetve az erdőszéleken lakó mecenzéfi és jászói cigányság sem fából, hanem földből építkezett.

Összefoglalás

Az áttekintésben arra kerestem a választ, hogy a faépítészeti reliktumokkal rendelkező települések és azok etnikai jellege között kimutatható-e valamiféle kapcsolat a Felső-Bódva mentén. Kiinduló állításom az volt, hogy ebben az erdőben gazdag területen a faépítészet visszaszorulásának nem természetföldrajzi, hanem társadalmi okai voltak. Az 1910-es statisztika és a helyszíni felmérések alapján megállapítottam, hogy falfazatú épületekkel a modernitás korában csak a ruszin Hacsaván és a két német bányavárosban, Alsó és Felsőmecenzéfen számolhatunk. Hacsava és a két Mecenzéf esetében közös a nemzetiségi kultúra által felerősített „különutas” társadalomfejlődés. Ennek számunkra lényeges vonása, hogy más-más okokból, de egyik helyen sem érvényesült a fafelhasználást korlátozó földesúri politika. Hacsava kolonizációs települést földrajzi elszigeteltsége, vallási és nyelvi homogenitása a 20. századra olyan zárvánnyá érlelte, amely a térségben egyedülálló módon

⁴⁰ Szabó 1948: 320.

⁴¹ Csikvári 1941: 50.

konzerválta a Kárpátokra jellemző ruszin faépítészetet. Mecenzéf esetében földrajzi elszigeteltségről nem beszélhetünk, de az etnikai és rendi különállás a környező magyar és szlovák településektől eltérő fejlődés feltételeit teremtette meg. A belső ügyeiket maguk irányító városok mindaddig preferálták a fafalazatok építését, míg nem urbanisztikai fejlődésük a 19. század első felétől a szilárd falazatok térhódításához vezetett.

Zárásként megállapíthatom, hogy az etnikum akkor mutat összefüggést az építőanyag-használattal, ha egyéb társadalomtörténeti sajátosságok (foglalkozási specializáció, tulajdonviszonyok, önkormányzatiság) társulnak hozzá. Az etnikum így módon katalizátora lesz a környéken szokatlan településfejlődésnek, és hozzájárul olyan jellegzetességek képződéséhez, mint amilyen a faépítkezés egy alapvetően földfalazatú régióban.

IRODALOM

- Bakó Ferenc (1984): Párhuzamok és eltérések az Eger környéki magyarság és a nemzetiségek településében, építkezésében. In: *Interetnikus kapcsolat Észak-Magyarországon*. Miskolc. 103–119.
- Barabás Jenős – Gilyén Nándor (2004): *Magyar népi építészeti*. Budapest.
- Baranyai Béláné (1970, forráskiadás): *Urbaria et Conscriptioes 3. füzet*. Budapest.
- Bakó Ferenc (1978): *Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén*. Budapest.
- Balassa M. Iván (1985): *A parasztház évszázadai. A magyar parasztház középkori fejlődésének vázlatja*. Békéscsaba.
- Balassa M. Iván (1994): *A parasztház története a Felföldön*. Miskolc.
- Bodnár Mónia (2002): *Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században*. Dunaszerdahely–Komárom.
- Borovszky Samu – Sziklay János (szerk. 1896.): *Abauj-Torna vármegye és Kassa. Magyarország vármegyéi és városai I*. Budapest.
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest.
- Csíkvári Antal (1941): *Abauj-Torna Vármegye*. Budapest.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geográfiai szótára*. Pest.
- Gönczi Andrea (2007): *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár-Beregszász.
- Gunda Béla (1989): A kulturális áramlat, a társadalom és az etnikum szerepe az Északkeleti-Kárpátok építkezésében. In: *Népi építészeti a Kárpát-medence északkeleti térségében* (szerk. Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula). Szentendre. 109–134.
- Guzsak, Ladislaus (Hrg. 1983): *Bergstädte der Unterzips*. Stuttgart.

- Illyés Zoltán (2005): „Magyar lett most a mántából...” Háttérrajz a felső-Bódva-völgyi németek hungaricus tudatához. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2005. 3. 141–150.
- Istvánfi Gyula (1997): Az építészet története. Őskor. *Népi építészet*. Budapest.
- Katona Gyuláné Szentendrey Katalin (1998): Szentendre településtörténete a 19. század végéig. In: *Ház és Ember* 12. Szentendre. 33–68.
- Kolivosko István (2005): *Jászó. Fejezetek a község történetéből*. Jászó.
- Kovačevićová Soňa (2000). Sídla a obydíe. In: *Slovensko. Európske kontexty lúdovej kultúry*. (ed. Rasslava Soličná). Bratislava.
- Nepauer Gyula (1930–31): *Szepsi község és járásának nevezetességei*. Kézirat. Szepsi. A kéziratból a Bódva völgye regionális folyóirat 2004 óta rendszeresen jelentet meg részeket. A lapszámok letölthetők <http://www.moldava.sk/?id=38&lng=hu> Utolsó megtekintés 2010. november 24.
- Népszámlálás 1910 (1915): *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai (1915)*. Budapest.
- Novák László (1997): A Börzsöny északnyugati vidékének település-néprajzi viszonyai. In: *Településnéprajzi tanulmányok*. Debrecen.
- Ratzel, Fridrich (1887): *A föld és az ember. Antropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonásai*. Budapest.
- Retrospektivni Lexikon Obcí (forráskiadás 1978). Praha.
- Paládi-Kovács Attila (1973): *Ukrán szórványok a 18–19. században a mai Magyarország északkeleti részén. Népi kultúra – népi társadalom* 7. Budapest. 327–367.
- Pataki Ferenc (1997): A társadalmi „nagycsoportok” értékorientációi. In: *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. (válogatta Lengyel Zsuzsa). Budapest. 483–490.
- Szabó István (1948): A jobbágybirtok problémái 1848–49-ben. In Szabó István (szerk.). *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest. 311–396.
- Szabó István (1969): *A középkori magyar falu*. Budapest.
- Szitnyai Jenő (szerk. 1962): *Szombathely*. Szombathely.
- Tamáška Máté (2009): *Alsómecenzéf és Torna történeti településképének kialakulása és mai örökséghelyzete*. PhD értekezés. Letölthető: www.omikk.bme.hu/collections/phd/...Kar/.../Tamaska_Mate/ertekezes.pdf
- Varsik, Branislav (1964): *Osídelenie Košickej Kotliny*. Bratislava.
- Vydra, Josef (1958): *Ludová architektúra na Slovensku*. Bratislava.